

Ўктам ҲАКИМАЛИ

КАЪБА

Мақолалар, тақризлар ҳикоялар ва драмалар

«ЗАРАФШОН» нашриёти,
Самарқанд — 2005

84(59) 6-44 Б2дний 28201

Ўктам ҲАКИМАЛИ

КАЪБА

Мақолалар, тақризлар ҳикоялар ва драмалар

Ушбу китоб ШАРОФ РАШИДОВга бағишланади

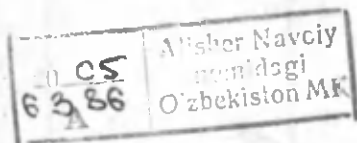
Муаллифнинг турли йилларда ёзилган ушбу тўпламидаги асарлари бутунги муаммолар, турмуш тарзи, ҳаётимизда рўй бераётган кайфиятни бузадиган икир — чикирлар, адабиёт оламидаги қарама — қаршиликлар, фикрлар ноуйғунлиги батафсил тилга олинган. Улардан қандай хулосага келиш хурматли ўқувчининг ўзига ҳавола. Албатта, булар нашриётнинг, ноширнинг фикри эмас, балки муаллифнинг қарашлари деб ҳисоблаш лозим. У эса бизнинг жамиятда ўз фикрини очиқ — ойдин билдиришга ҳақли саналади. Буни зийрак ўқувчи англаб етишига шубҳа йўқ.

14031735
291

Ўзбекистон қаҳрамони
Ўзбекистон қаҳрамони АҲМАД УМИД ўғлига чуқур
миннатдорчилик билдираман

Ў.ҲАКИМАЛИ. 2005

«ЗАРАФШОН» нашриёти, Самарқанд — 2005

ОҚ ЙУЛ СЕНГА УКТАМ!

Мен ҳали кўплаб ҳикоя ва романлари босилмаган ўзбек ёзувчиси Уктам Ҳакималининг рус тилига таржима қилинган прозасини ўқишга муяссар бўлдим. Мен учун кўп миллатли адабиётда янги истеъдод кашф этилди.

Уктам Ҳакимали бадиий прозасининг улкан санъатга алоқа-дорлигини кашф этиш учун унинг «Марра», «Учинчи баҳор» ҳикояларини ўқишнинг ўзи кифоя.

Буларнинг ҳаммаси нимаси биландир китобхонга Қиплингнинг услубини эслатади, сеҳргарона аниқлиги билан ром этади.

Мен Уктам Ҳакималининг ҳикояларини ўқиб туриб, ҳозиргига нисбатан узок ўтмиш бўлиб қолган йилларда, ўша йилларда ёш, аммо эндиликда ажойиб сўз устаси бўлиб етишган Чингиз Айтматовнинг биринчи асарини худди шундай ҳаяжон билан ўқитганимни хотирладим.

В. П. КАТАЕВ,
1985 йил 4 август.

Переделкино.

Уктам Ҳакималининг «Марра» ҳикояси жуда ҳам етук, жуда ҳам эҳтирос билан ёзилган. Роҳатланиб ўқиб чиқдим.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ,
1987 йил 19 ноябрь.

Уктам Ҳакимали ҳикоялари воқеалар кескинлиги ва ҳаққонийлиги, ҳаёт мазмунига чуқур кирабилишлиги, яъни ифода ва тасвир борасида фавқуллодда иқтидори менда кучли таассурот қолдирди.

ОЛЕС ГОНЧАР,
1989 йил 27 май.

Уктам Ҳакимали оддий оқ қоғозда инсон руҳи, унинг бетакрор табиатини, ички ва ташқи дунёсини донишмандларча яратиб берганлиги мен учун доим гўзаллик бўлиб қолади. Мана шу тушунча — туйғулар ёзувчини ҳақиқий ёзувчига айлантиради.

Уйлайманки, Уктам Ҳакимали ўз ижод йўли билан наслнинг энг машаққатли, аммо муваффақиятга тез элтадиган йўлидан бораётир. Мазкур китобнинг ўқувчилари ҳам шу маънода менга ҳамдардлик билдириб қувонтирадилар, деган умиддаман.

МИХАИЛ АЛЕКСЕЕВ.

Мен Уктам Ҳакималининг ижодини кўлдан бери кузатиб бораман. Унинг меҳнаткашлиги, ўзига нисбатан талабчанлиги, шу билан бирга кузатувчанлиги, эътиқодига содиқлиги ҳам шубҳасиз таҳсинга сазовордир. Унинг мана шу ўзига хос хислатларини тўғри англаб, ижодига юксак баҳо берган атоқли рус ёзувчилари В. Катаев, М. Алексеевнинг фикрларига қўшиламан.

Уйлайманки, Уктам Ҳакималининг илк катта асари китобхоналарда яхши таассурот қолдиради ва менинг роман ҳақидаги эгуниятларимга муштараклик билдирадилар.

ОДИЛ ЁҚУБОВ,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси.

ДАҲО БИЛАН ЯШАШ НАСИБ ЭТДИ

Инсон оламида абадий нарса йўқ. Биз ўз-ўзимиз ва дунёи оламдаги мавжудликка муносабат билдиришимиз, уни қудратимиз ет-гунига қадар баҳолашимиз мумкин. Борлиқни, унинг қонунларини Ҳақ яратади ва ҳукмини ҳам Ҳақ чиқаради...

Муаллиф.

Одамзод илк бор ҳис-туйғулари ва тафаккури қудратини ифодалаш, яъни намоён қилишга эҳтиёж сезиб, ёзма битикларни муросага киритиш умидида узоқ изланишлардан кейин ниҳоят имлони кашф этди. Дарду ҳасратлари, қайғу-аламлари ва шодликлари ўлароқ бадиий адабиёт, санъат — мусиқа, жумладан тарих битиклари юзага келди. Инсон ўз тафаккури ва ҳис-туйғуларини турли шаклларда ифодалашга киришган илк даврдан то шу кунгача минглаб даҳолар туғилди, фаолият кўрсатди. Улар инсоният тараққиётига қўшган бетакрор ҳиссалари туфайли ўзларига ҳам, инсон номига ҳам абадийлик касб этди. Улар инсоний битиклар саҳифаларига зарҳал ҳарфлар билан абадий муҳрланиб қолдилар.

Инсоннинг илк ота-оналари яралгандан бери ер юзида қанчадан-қанча инсон фарзанди туғилди... бу ҳақда аниқ рақамлар йўқ. Бироқ мана шу узундан-узун инсоний жараён мобайнида туғилган ва тан олинган даҳолар эса бармоқ билан санарли даражада кам. Ёзма манбалардан маълумки, одамзод тараққиёти аввал Мисрдан, сўнг Юнонистондан бошланди, деган ақида олға сурилди. Ваҳоланки, инсоний тараққиёт Миср, Юнонистондан ҳам бир неча минг йиллар илгари шарқда, яъни Ҳиндистонда бошлангани ва тараққий топгани, ундан кейин Миср, Юнонистонга кўчганлиги, худди шу пайтларда Амиқо ҳиндулари ҳам тараққиёт борасида Ҳиндистондаги қардошларига етиб қолганини бугунги кун фани исботлаб берди.

Кўп ерларда инсон деярли табиатдан тўла ажралиб чиқмаган, яъни ибтидоий жамият даврида Ҳин-

дистонда «Рома», «Кришна» каби Илоҳ ва илоҳий қаҳрамонликлар ҳақида дostonлар битилиб улгурилганди. Дин ва диний тушунчалар илк бор шу ўлкада юзага келганди. Бироқ биз мана шу илк инсоний битикларни ёзган, яъни яратган даҳоларни билмаймиз. Улардан бир неча минг йиллар кейин дунёга келган Ҳомер, Арасту, Афлотун, Суқрот, Иброҳим алайҳиссалом, Муҳаммад алайҳиссалом, Форобий, Фарғоний, Хоразмий, Сино, Беруний, Яссавий, Амир Темур, Жалолиддин Мангуберди, Улуғбек, Навоий, Жек Лондон, Шекспир, Толстой, Бальзак, Ҳёте ва шулар каби яна ўнга яқин кишининг номларини тилга олиш мумкин. Бу улуғ зотлар адабиёт ва санъат, жумладан турли фанларга улкан ҳиссаларини қўшишлари билан бирга инсон билан ҳайвонот олами орасидаги фарқини ҳам аниқлаштирдилар. Инсон моҳият-эътибори билан барча тирик жондан кўра юксак эканлигини ҳам исботлади. Шу билан бирга улар инсонни борлиқнинг гултожи даражасига кўтариб ҳам кетдилар. Яъни Ҳақ томонидан яратилган улуғ инсонни талаб этилгандай баҳолар олдилар...

Даҳоларнинг яралиши, аввало Яратганининг инсон, деб аталмиш улуғ жонзотга кўрсатган бетакрор илтифоти, мислсиз саховати, яна ҳам соддароқ қилиб тушунтирганда — бошқа жониворларга қараганда инсонни ортиқроқ эркатлагани, унга ортиқроқ қайғургани самараси эди... Инсондай улуғ зот орасида Ҳақнинг ихтиёри билан даҳолар туғилиши керак эди, туғилди ва бундан кейин ҳам туғилаверадилар. Табиийки бу ҳисобга бевақт хазон бўлган, яъни ўлдирилган даҳолар кирмайди... Даҳолар ҳар қачон инсониятнинг мазмуни, қиёфаси билан бирга эришилган тараққиётини ҳам белгилайди. Шу билан бирга даҳолар инсоният оламидаги мўътадиллик ва мутаносибликларни тартибга солиб, ривожлаштириб ҳам турадилар...

Тарихий битикларга жиддий назар ташланса, даҳолар нисбатан кам умр кўрганлар ва иқтидорларини тўла рўёбга чиқара олмаган давр кўпроқ Искандар Зулқарнайн ва Чингизхон фаолият кўрсатган даврларга тўғри келади. Аксари ҳолларда даҳолар атайлаб ўлдирилган ё турли-туман қиргинларда улғаймай ҳаётдан кўз юмганлар. Бироқ инсоният фаолиятида бошқа бир мисли кўрилмаган даражада даҳшатли ва фожиавий фасл бўлдимиз, бу қора фаслда даҳолар атайлаб ўлдирилди... буни Ленин бошқарди... тарих битиклари-

ни минг бор титкилаб ҳам бу қадар даҳшатли ва фо-
живий тузумни топиш маҳол... Бу — Шўро тузуми
эди... Шўро тузуми деб аталмиш қонхўр қалъанинг
тўрт томони тиглардан иборат эди ва бу ўлим маши-
наси даҳони ҳам, ота-онани ҳам, болани ҳам бирдай
тигдан ўтказаверди... бу ўлим машинасини яратувчи-
лари 75 йил шарафланди... «Бой», «динчи» тамғаси
остида инсониятнинг гуллари — даҳолари шафқатсиз-
ларча қириб ташланди... миллатларнинг тўқ кишилари
йўқотилди ва ҳамма бирдай қашшоққа айланди... ле-
кин ҳеч ким «бойларни эмас, камбағалларни йўқот, ҳам-
мани бой қил, ишни ўлимдан эмас, ўлмасликдан бош-
ла...» деёлмади. Шўронинг қуролланган ваҳший оло-
мони эса бошини кўтарган кишининг бўйинини ўз вақ-
тида кесиб турди... сотқинларга кенг имконият йўлини
очиб берди, натижада инсоният не-не азамат даҳола-
ридан бевақт жудо бўлди...

Бу қирғин машинасининг тигли лабларидан ақлли
Қодирий омон қолганида ҳам биз бечораларга бир
даҳо билан замондош бўлиш бахти nasib этарди...
Чингиз Айтматовгина бу қирғин машинасидан устамон-
лиги, яъни ёллангани билан омон сақланиб қолди...
Бари бир умрининг охирида у ватанидан бадарға қи-
линди... Сургун қилингани сирига ўзи ҳам, бошқалар
ҳам ҳеч қачон тушунолмаб ўтиб кетади... балки қачон-
лардир даҳо туғилар ва Чингиз Айтматовнинг сургун
қилингани сири — ўзбек билан қирғизнинг хунрезлиги
оқибатига бориб тақалишини инсониятга тушунтириб
берар... Шўро деб аталмиш жаҳаннам оловидан омон
қолган, лекин ҳақиқий баҳосини ололмаган бошқа бир
даҳо билан замондош бўлиш бахтига муяссар бўлди...
бу борада Ҳақ бизларни бенасиб қолдирмади. Раҳмат-
ли ўша даҳо олдидаги муқаддас бурчимни адо этиш
умидада қўлимга қалам олдим, гарчи бундан у Зоти
Олийнинг ўзлари хабар топмаса-да, руҳлари хабар
топгай... Илоё у Зоти Олийнинг руҳлари шод бўлсин!

Отам муаллим бўлгани сабабли, уйимизга радио-
карнай ўрнатиб беришганди. Кутилмаганда радиокар-
найдан «Бой ила хизматчи» спектаклини илк бор эши-
тиб, иқтидорда тенгсиз актёр Шукур Бурҳоновнинг ти-
пиқ ва жараиғдор, беҳад таъсирчан, аини пайтда ҳас-
ратга тўла овозидан баҳраманд бўлиб, жимгина йи-
ладим. Илк бор санъат олаmidан, санъаткор иқтидо-
ридан хабар топдим ва мен — ўспириннинг тушунча-
туйғусида кескин ўзгаришлар юз берди-ю, хотирамга

«Шукур Бурҳонов» деган ном абадул-абад михланиб қолди. Бу иштиёқ чиндан ҳам менда санъатга нисбатан ҳурмат-эҳтиром ҳиссини қўзғатди. Шукур Бурҳон бўлмаганимга минг бор афсусландим. Мактабда «Алишер Навоий» асари саҳналаштирилди ва мен илк бор шу томошада қатнашдим. Бу иштиёқ мени Тошкент театр-рассомлик санъати институтига киришга ундади. Бу борада менга устозим Сора опа Эшонтўраева қўмаклашди. Мазкур институтнинг «театр ва кино актери» бўлимида замонамизнинг ноёб иқтидорларидан бири Чўлпон Эргаш ва адабиётда ўз йўлини тополмай гангиб юрган, бирмунча фирибгар Машраб Бобоев ҳам ўқир экан. Улар адабиётга бўлган иштиёқимни мустаҳкамлашда нисбатан ўз ҳиссаларини қўшди.

Уқиш даврида Ҳамза номли театрға тез-тез борадиган бўлдим. Мен асосан театрда «Ҳамлет» томошасини кўргунимга қадар театр институтини ташлаб, бошқа институтга, яъни адабиёт билан алоқадор олийгоҳга ўтиб кетиш ниятида юрардим. «Ҳамлет» томошаси театр институтида муқим қолишимга, бу даргоҳни битиришимга сабаб бўлди. Шу тариқа санъатга бутун вужудим билан шўнғиб, эрта-кеч «Ҳамлет» қиёфасини яратиш иштиёқида ўртана бошладим. Бу — ягона орзу-умидимга айланди. Илк бор «Ҳамлет»ни Олим Ҳўжаев ижросида кўргандим. Барн бир донишманд ва исёнкор, яъни замонаси билан муроса қилолмаган «Ҳамлет»нинг ошиғу беқарорига айланиб қолгандим. Бу дунёда яшаб, «Ҳамлет» ролини ўйнамасликни асло тасаввур қилолмасдим.

Кейин... мана шу «кейингиси» ҳаётимда кескин ва шиддатли бурилишлар ясади. Ҳозиргидай эсимда... Яна «Ҳамлет» томошасини кўриш учун барча юмушларимни йиғиштириб, тоқатимни йўқотиб, театр залида танам ва ҳис-туйғуларимни гўё йўқотиб қўйгандай аҳволда ўтирар эдим. Тантанали ва қайғули мусиқадан сўнг саҳна пардаси очилди. Саҳнага малика, маликанинг собляқ ўйнаши ва эндиликда акасини ўлдириб ўрнига шоҳликка кўтарилган, яъни мунофиқ эр ва сарой аъёнлари чиқиб, ўз ўринларини эгаллашди. Салдан кейин эса саҳнада онасининг ҳийла-пайранглари ва амакисининг фирибгарлиги, яъни хиёнати туфайли отасининг заҳарланиб ўлдириши даҳшатига бардош беролмай, ўзга юртларга бош олиб кетишга шайланган Ҳамлет пайдо бўлди. Босиқ ва тергалган қадамлари билан саҳнанинг ўнг томонига ўтди-да, ўгирилиб

бошини этганча сукут сақлаб туриб қолди. Ҳамлет қалтирар, лекин изтиробларини амакисига сездирмаслик учун тишини тишига босганча кўз қири билан атрофини кузатар эди. У мотам либосида, билагига қора халатини ташлаб олганди. Ҳамлет ўрта бўйли, пешонаси кенг ва дўнг, елкалари қудратли, жингалак сочли бўлиб, гўё бу дунёга лаҳзагагина меҳмонга келгандай ўзини ҳис этарди. Бордию Ҳамлет сўзламай шу аҳволда яна бир неча сония турса танаси ё юраги ёрилиши, худди шундай томошабинни ҳам оғир дардга дучор қилиши тайиндай туюлар эди.

Танам жимирлашиб, жимирлаш гўё оловдай бир зумда бутун борлигимга ёйилиб, гўё ёнатган қуш аҳволига тушиб қолдим. Мен бу пайтга келиб дунёвий адабиётдан, санъатдан маълум даражада хабар топгандим, улуғ ёзувчилар, санъаткорлар фаолияти билан ҳам танишгандим. Шукур Бурҳон сўзламасдан фақат титроқ ва изтироблари орқали кўзларимга пўртириб ёшлар қалқитди. Мен чиндан ҳам шу пайтгача сўзламай фақат титроқ, яъни изтироблари билан барча дарду аламлари, қайғу ҳасратларини, мия қудратини ифодалаб қалбларини кишанлаб ташлаган на бир ёзувчини, на бир актёрни кўрмагандим, ҳатто Ҳамлетни шундай улуғ бир зот ижро этиши мумкинлигини хаёлимга ҳам келтирмагандим. Шу кунги Шукур ака менга абадий бир қудратдай, яъни ўлим бўлмайдиган, ўлимдан устун турадиган Ҳақнинг — Илоҳий бир қудратидай тасаввур қолдирганди... у Зоти Олийнинг бу ёлгон дунёни тарк этганларига бир неча йиллар ўтган бўлса-да, бари бир марҳумга айланганлигига ишоналмайман... назаримда Шукур Бурҳон вужудида бутун бир юрт одамларининг ҳис-туйғулари, тафаккури қудрати мужассамлангандай туюларди ва асли ҳам шундай эди... Бирор жонивор оламида Шукур Бурҳоннинг куч-қудрати, иқтидорини кўролмадим...

Томошабинлар ҳам ўзимдай қалтирар, нафас олаётгани ҳисобга олинмаса гўё жонсиз бир танага айланган эдилар. Ҳамма бирдай Ҳамлетга ҳавас ва иштиёқ, айни пайтда қўрқув билан боқишар, кимдир у бўлишни орзу қилар, кимдир дунёда шундай қудратли одам борлигидан ҳайрат, таажжубга тушар, шундай қудратли бўлолмаганидан афсусланар, ва бу ҳолни кўзёш тўкиш билан ифодалар эдилар. Ҳамлет эса ҳамон сукутга толганча титроқ ва адоқсиз изтироблари билан рақибларига жавоб қилар эди. Юрагим беҳаловат урар,

томирларимни ёргудай қонларини ҳайдар, кўзларим ти-
пиб, бошим айлана бошлаганди. Уримдан турар, ўти-
рар, қафтларимни бир-бирига ишқалар, сиқар, гўё
ўзимни қил устида тургандай ҳис этардим. Ҳамлетни
Шукур ака эмас, гўё ўзим ўйнаётгандай, гўё чекаётган
изтиробларини ҳам ўзим чекаётгандай таассурот билан
нафас олардим. Бу дунёда мен учун энг улуг, энг му-
қаддас бир зот бўлса — Шукур ака бўлиб туюлар эди.

Илгарилари ҳам қайғули кечмишларини кўриб та-
ним жимирлашиб кетарди, йиглаб ҳам юборардим. Би-
рор қушнинг ўлаётганини ё бирор молни сўяётганини
кўрсам ҳам шундай аҳволга тушардим. Бироқ Шукур
Бурҳон ижросидаги Ҳамлетнинг аҳволини кўриб, кўнг-
лим озиб йиқилиш даражасигача етгандим. Шукур ака
Ҳамлет қиёфаси орқали вужудимда мавжуд ҳис-туй-
ғуларимни тўла жўштириб юборган ва бундай ҳолни
илк бор сезишим ва англашим эди.

Ниҳоят, Ҳамлетнинг жарангдор, айни пайтда соф-
мусаффолик аке этаётган овози янгради-ю, залдагилар
гўё тўлқинлар янглиғ кўтарилиб тушди. Томошабин-
лар гўё нафас олишга журъат этмасди. Мен эса Ҳам-
лет қиёфасидаги илоҳий қудрат — Шукур Бурҳоннинг
иқтидоридан сархуш бўлиб қолган эдим.

Насрда қарийб ўттиз йилдан бери баҳолни қудрат
қалам тебратаман. Қаҳрамонларнинг руҳий дунёси-
ни кузатиш ва ифодалашда деярли тажриба ҳам орт-
тирдим. Бу борада Бальзакнинг беҳад кучли эҳтироси,
Толстойнинг кенг қўламлиги, Жек Лондоннинг ҳаддан
зиёд кучли даражада руҳият дунёсига кириб бориши
менга катта мактаблик вазифасини ўтади. Шунга қа-
рамай бари бир ўша кунги Шукур аканинг олий нуқ-
тага кўтарилган адоқсиз изтироблари, изтироблар ас-
носида юзага чиқадиган ҳислар исёни, тафаккури
оламида қўзғалган уммонлар хуружини, яъни бутун
вужуди билан Ҳамлетга айланиб, Ҳамлет қиёфасида
ўн бешинчи аср Дониё салтанатида содир бўлган қай-
ғули, ҳасратли инсоний манзарага қарши чиққан кез-
лардаги жонидан тўйишлик аломати, яъни санъаткор
сифатидаги бетакрорлиги ва мукамаллигини ҳеч қа-
чон ифодалаб беролмайман — бу мен учун абадий ар-
монга айланиб қолди... бир оғиз сўз билан «Шукур ака
даҳо эди. Ҳамлетни ҳеч ким у кишиндай ўйполмасди»
дейишнинг ўзи эса бу Зоти Олийнинг иқтидорини тўла
ифодалаб, баҳолаб беролмайди... Алишер Навоий ҳам,
Беруний, Сино, Ал-Хоразмий, Амир Темур, Улуғбек

ҳам даҳолар, яъни Оллоҳнинг илоҳий қудратлари эди... Оллоҳ Шукур акани шулар қаторида бизга инъом этди...

Нуқтан назарим асоссиз бўлмаслиги учун дунёвий санъат оламига улугъ хизматлар қилган сиймолар ва уларнинг инсоният тараққиёти йўлидаги изланишлари ва иқтидорларини кучим етганча ифодалашга уриниб кўраман. Гап Шукур ака ҳақида бораётир. Шу кун саҳнада Ҳамлет қиёфасини яратган Шукур ака гўё узоқ вақт қафасда ётган, яъни куч-қудратини сарфламаган, шунингдек қафас жонига теккан, охир-оқибат қулдорга, қулликка қарши исён бошлаган, ўлимни ўйламай тишлари билан қафасни йиртиб чиқиб, ниҳоят зулмга қарши бутун вужуди билан ташланган шерни, гўё минглаб бўрилар, айиқлар орасида талонда қолган телба йўлбарсини, ё шерлар, йўлбарслар орасида таланаётган қора қоплонни, ё бўрилар тишлари орасида жонини сақлаш учун оламни ёргудай кишнаётган тулпорни эслатар эди. Ёки елдай чопиб бораётган оҳу-нинг кўксига ногаҳоний ўқ тегиб ерга тумшуғи билан санчилиб, оғриқ ва ўлим таҳликасида териси тиришиб, танаси титраб, кўзларидан шашқатор ёшлар тўкилиб, инграётган кезлардаги аҳволни кузатиш мумкин эди. Ёки кўкда жуда катта тезлик билан учиб келаётган ва оламга даҳшат солаётган кометалар бир-бирларига тўқнашганда ё ер юзидаги сувлар бирлашиб улкан тўлқинга айланган ва бутун борлиқни босиб келаётганда мана шундай ҳолни, яъни Шукур Бурҳон танасидан кечираётган манзарани кузатиш мумкин эди. Бир инсон боласининг тафаккури қудрати, ҳис-туйғулари нималарга қодирлиги, шунингдек, қандай куч-қудратга эгалиги, яъни ҳаяжон ва эҳтироснинг алаңгаси қай даражага кўтарилиши мумкинлиги, айти пайтда юрагининг нечоғлиқ уриши ва бу юракнинг галаёни нималарга қодирлиги, зарбаси нималарга олиб бориши мумкинлигини жуда узоқ вақт бош қотириб ва ҳаяжонланмай ифодалаш мумкиндир. Ҳатто одам қийин аҳволга тушган кезлари кимнидир муштлаб, борингки йиглаб хумордан чиқиши, яъни хумордан чиқолмаганда эса сўйиб ташлаши мумкин. Бу юрак-ҳислар билан боғлиқ жуда кичкина инсоний изтироблар ва даҳшатлардир...

Бир актёрнинг ҳислатларини шундай жўшиб ифода-
далаётганимдан ҳатто хижолат ҳам бўламан... агар ай-
тиш жоиз бўлса, Шукур аканинг Ҳамлетни ўйнаётган

кездаги аҳволини шундай қиёслаш мумкин: қуёшдай илоҳий қудратни иссиқлик билан таъминлаган ва барча сайёраларни ҳаракатга келтирган Олий Қудрат ё икки олам ва оламнинг жараёнлари, тўлқину тўфонларини қўзғатган сирлару асрорлар Шукур акада мужассамланган ва намоён бўлаётганди... жаҳонгир дунёга келди... у жаҳонни забт этиши шарт... этади... унга қарши чиқадиған, уни тўхтатадиған куч-қудрат топилмайди. Қолаверса, бу Илоҳнинг жаҳонгир орқали эришган зафарларидир... санъат оламида ҳам бизнинг асримизга келиб тенгсиз жаҳонгир — Шукур Бурҳон тугилган эди... санъат оламини забт этиши шарт эди, этди... ахир адабиёт оламида ҳам жаҳонгирлар бармоқ билан санарли даражада кам... санъатда ҳам шундай... агар инсон санъат оламида уч ё тўрт жаҳонгирни кўрган бўлса, менинг назаримда бири Шукур ака эди... Борди-ю, тақдир тақозоси билан унинг отини кимдир адабиёт оламига буриб юборганда табиики, даҳо шоир бўларди... Балки у беш аср нарида дунёга келганда жаҳонгир бўлиши ҳам ҳақиқатдан холи эмасди...

Шу кунгача мен киноларда, театрларда (тарихда ўтганлари бундан мустасно) Ҳамлет қиёфасини яратган кўп актёрларни кўрдим. Бироқ Шукур акадай илоҳий қудратни, санъат оламини даҳшатга солган санъаткорни чиндан ҳам кўриш бошқа насиб этмади. Гарчи бу оддий бир қаламқаш, оддий бир томошабиннинг нуқтаи назари бўлса-да, аслида ҳеч кимнинг баҳоси ва нуқтаи назари, ифодасига муҳтож бўлмаган ҳақиқатдир. Тангрига минг бор шукурлар бўлсинким, мана шундай илоҳий қудратни ўзи ҳаётлигида кўриш, суҳбатлашиш менга ҳам насиб этди...

Шукур ака қиёфасидаги Ҳамлетни томоша қилар, миямда гўё чақмоқлар чақар, танам чақмоқлар орасида эзилар, эзғаланар, юрагимда гўё момогулдирак гумбирлаб, томирларимни ёраман дер, тушунчам, ҳисларим аланга орасида жизганак бўлиб қовриларди. Умримда илк бор шундай таъсирланаётгандим. Назаримда миям ва юрагимда отлар кишнаб чоғиб ўтишар, шерлар, йўлбарслар, бўрилар, айиқлар бир-бирлари билан олишар, ғажлашар, одамлар биргаликда зулмга қарши бош кўтариб чиқар, гўё Ҳамлет қиёфасидаги Шукур ака бундан буён зулмга мутлақо чек қўяётдай туюларди.

Бундан бир неча йиллар илгари бирор ёзувчи ё актёр ҳақида ҳозиргидай очилиб-сочилиб гапириш имкони йўқ эди. Гўё иқтидорли бўлиш ва уни эътироф этиш айб саналарди. Ўзим бир неча бор Навоийни даҳо шоир дейилганда Рустам Шоғулдомов рўзномалардан «даҳо» сўзини ўчириб ташлаганликларининг гувоҳи ҳам бўлганман. Шукур аканинг Ҳамлетни ҳам радиога ёзиб олиш учун қанча ҳаракатлар бўлганди, бироқ барча уринишлар самара бермаганди. Бу очшқчасига сиёсий кўрлик саналганди. Озодлик деб аталмиш илоҳий неъмат — мустақиллик бизга чиндан ҳам эрк берди ва даҳоларимизни баҳоланига ҳам кенг имконият йўллари очилди.

Шукур ака саҳнада баъзан қовоқларини уйиб, ҳақиқий файласуфга айланиб, изтиробларини чеклаганча ортидан эргашаётган жосуслар қўлига най бериб чалишга ундар, жосуслар найни чалолмаслигини айтишгач, одатий мазахли тиржайиши билан «бир найни чалолмайсиз-у, мени чалишга уринасизлар-а...» дер, баъзан эса бу бевафо дунёдан, бевафо инсон болаларидан ранжиб қўлларини қўлтиғига урар, самарасиз умр ҳазинлигидан қонлар ютиб, шашқатор ёшлар тўкар, гоҳо эса жонидан ортиқ севган Офелияни учратганда кўксига бошини қўйиб жимгина йиғлар, дам ўтмай эса уни сотқинликда, бевафоликда айблаб яна заҳарли кулгуси билан узлатга чекилар эди. Кутилмаганда яна қутурган шер қиёфасига кирар, ортида изғиётган жосусларни қиличи билан қиймалар эди...

«Бу қандай даҳшат? Бу қандай сир? Бу қандай қайғули манзара?» дея ўйлар, ташқи оламдан мутлақо узилиб, Шукур аканинг юрагига айланиб нафас олар, тинмай йиғлар эдим. Лаҳзалар қандай кечаётганлигини сезмасдим. Сезадиган аҳволда эмас эдим. Юрагимни ҳовучлаганча хаёлан Оллоҳдан томоша тугамаслигини ва Шукур ака саҳнадан чиқмаслигини ёлвориб сўрадим. Томоша шу зайлда тугаса мен ҳам таркидунё қилишим, ҳамма нарсадан воз кечишим, яъни узлатга чекилишим, боринги институтни ташлаб кетишим, яшашдан ҳам воз кечишим мумкиндай туюларди. Бу — Шукур аканинг илоҳий қудрати, яъни доҳиёна иқтидорининг менга ўтказган таъсири орқали содир бўлаётган даҳшатли жараён эди...

Инсон оламининг гўзаллаштирадиган, яъни адабиёт, санъат, фан билан бойитадиганлар ҳам иқтидорлардир. Бугунги кунда эришилган барча муваффақиятлар

ҳам иқтидорлар туфайли эришилган улуғ самарадир. Самарқанд, Бухоро ва Ҳиндистондаги гўзал Тоғмаҳал обидаси ҳам, наср ва назмдаги гўзал асарлар ҳам мана шу иқтидорларнинг меҳнатлари туфайли юзга келган улкан тараққиётдир. Катта куч — омма ҳам ўзи сезмаган ҳолда мана шу иқтидорлар томон интилади. Не ажабки, баъзи ҳолларда омма ўзи сезмаган ҳолда қайсидир сиёсатнинг қурбонига айланиб иқтидорларга қарши боради. Ҳатто ўлдириш даражасига ҳам етади... назаримда Шукур акадай илоҳий қудрат атрофида ҳам баъзи ҳолларда шундай манзаралар содир бўлди ва мана шу манзарани содир қилганлар ҳам албатта, эртадир-кечдир Оллоҳдан ўз жазосини олади... Жумладан, Шукур акага «ўлдираман» деб лом кўтарган Турғун Азизов ҳам жазосини олар...

Кутилмаганда саҳна қоп-қора рангга бўялди. Аста-секин саҳнанинг орқа томони ёриша бошлади. Ёришган ерда арвоҳ, яъни Ҳамлетнинг отаси — марҳум қирол кўринди. Зинапояларда ўлжа пойлаётган қоплон каби кўтарилиб бораётган Ҳамлетга арвоҳ: «Ҳамлет! Сўзимга қулоқ тут! Богда ўхлаб ётганимда амакинг қулогимга заҳар қуйиб ўлдирди... бенафо хотин ва қотил уканинг қурбонига айландим...» дея уқтирарди. Саҳна қаърида икки кўз оловдай шуълаланди. Шуъла ёрқинлашиб бораверди. Жингала сочли улкан бош турли томонга айланар, икки қўл кўтарилиб тушар, тана эса ёрилгудай қалтирар эди. Дафъатан қаҳқаҳа кўтарилди. Зал, томошабинлар остин-устун бўлгандай тасаввурда эдим... Момогулдирак гумбирлаётганмиди, чақмоқ чақаётганмиди, ер силкинаётганмиди, сув тошаётганмиди?! Фарқлаш маҳол эди. Қаҳқаҳа янграгандан янграрди. Қаҳқаҳа аста-секин ҳиқирлаш билан алмашди. Сўнг ҳиқирлаш ҳўнграш билан алмашди. Ҳамлетнинг кўзларидан бамисоли ёмғирдай ёшлар тўкила бошлади. Ҳамлет шердай бўкириб қўзғалди... Саҳна ёришиб борар, қутурган шер — Шукур ака қилични ҳозирлаб турли томонга югуриб рақибларни изларди...

Даҳшат... даҳшат... биргина мана шу манзара ҳақида минг жилд асар ёзиш мумкиндир. Бироқ аминманки, Шукур аканинг мана шу манзарани яратишидаги илоҳий қудратини ҳеч ким, ҳеч қачон тўла ифодаб бериб бериб бўлмайди... саҳнадаги Шукур акага ҳеч қандай куч-қудратни тенглаштириб, таққослаб бўлмасди... чиндан ҳам у илоҳий қудрат эди, вассалом! Шу лаҳзада мен

бир Шукур акада юзлаб ва минглаб иқтидорларнинг жамланган тафаккури ва ҳис-туйғуларини кўрардим. Шукур акани Оллоҳ гўё саҳна учун, фақат Ҳамлетни ўйнаш учунгина яратган эди... Агар Шекспир тирилиб келиб, ўзбек саҳнасида Шукур ака ижросидаги Ҳамлетни кўрганида, шундай асар яратгани ва уни ўзбек актёри Шукур ака илоҳий бир қудрат билан яратганини кўриб ақлидан озиши тайин эди... Шекспир орзу қилган Ҳамлетни фақат Шукур ака яратганди... Шукур акагача Ҳамлет қиёфасини қанча актёр яратган, билмайман. Шукур ака яратгани шоҳи бўлиб қолишига имоним комил. Бугунги кунда бунга асослай олмаслигим мумкин, чунки Шукур ака ижросидаги Ҳамлет радиога ёзиб олинмаган ё бирорта ҳаваскорда ҳам бундай хотира қолмаган... чунки ўз вақтида бунга йўл қўйилмаган эди... Бу борада Шукур аканинг ойнаи жаҳонга, радиога бир неча бор мурожаат қилганининг гувоҳиман. Лекин ҳеч ким бунга эътибор бермаган ва Шукур ака ҳайратланиб бу ҳақда биз ёшларга афсусланиб гапирганди... Унинг «ўзбеклар ҳали улуғ санъатни баҳолаш, қадрлаш даражасига етиб келмадилар...» деган сўзлари ҳамон қулоқларим остида жаранглаб туради... ваҳоланки ўша кезлар Шукур аканинг укаси Убай Бурҳон радио ва телевидение қўмитасининг биринчи ўринбосари эди... ва у ҳам «сиёсий кўрлик» тамғасидан қўрқиб, бу ишга бош қўшмаганди... У ҳозир мана шу улкан йўқотиш учун афсусланадими, йўқми, билмайман...

Ҳаяжоним кучайгандан кучаяди, сув-сув терлаб борардим. Кўзларим ҳамон тиниб, бошим ҳам айланар эди. Маълумки, «Ҳамлет» спектаклининг мазмуни — юксак нуқтаси арвоҳ билан Ҳамлетнинг учрашув саҳнаси. Мана шу учрашувда, яъни Ҳамлет отаси ҳақидаги ҳақиқатни англаганидан кейинги даҳшатли, яъни ўчкор кулгуси, шу кулгининг аста-секин даҳшатли йиғи билан алмашиши ва натижада кўзларидан тирқираб отилган ёшлари асносида амалга оширилган ижронинг бундан кейин ҳам ифодалашга қалам ожиз... Шукур аканинг мана шу ижросидаги иқтидори самарасининг ақалли ярмини, ҳатто чорагини ҳам ифодалай олсам эди, бу дунёдан армонсиз кетардим...

Театрда оддий актёр бўлиб ишлаш, шу билан ҳаётини тебратиш, бола-чақа боқиш, яъни санъатнинг ҳавасманди бўлиб кун ўтказиш тушунчаси Шукур акадан узоқ манзил эди. Буларнинг ҳаммаси бу Зоти

Олий учун шунчаки шартли тушунчалар эди. Шукур ака дунёга келишидан минг йиллар илгари Оллоҳ унинг қони, жони, руҳига актёрлик хусусияти ва иқтидорини ато этганди. У даҳо актёр бўлиб туғилганди ва бу борада оддий ҳавас ва иштиёқ тушунчаси унинг учун бегона эди. Тўрт юз йил илгари Шекспир дунёга келиб ўзи сезмаган ҳолда даҳо асари Ҳамлетни яратиб қўйганди. Худди шундай ўзи сезмаган ҳолда уни Шукур ака учунгина ёзганди. Ингирманчи асрга келиб Шукур ака Ҳамлет бўлиб туғилмаганида, табиийки, Спартак бўлиб туғиларди. Худди шундай Спартак бўлиб туғилмаганда, албатта, Темур ё Навоий, ё Жалолддин Мангуберди бўлиб дунёга келарди. У санъатни эъзозлади ва уни етарли даражада баҳолади, бироқ замондошлари ва санъат ҳавасмандлари эса бу Зоти Олийнинг доҳиёна иқтидорини етарлича баҳолай олмади... ақалли унинг чорак қисм иқтидорини баҳолай олганларида эди, дунё санъат аҳли унга олтиндай ҳайкал қўйган бўларди... Бунинг учун Шукур ака дунё тилларини билиши ва ўша тилларда Ҳамлетни ижро этиши керак эди...

Шукур акани замондошлари болалардай соддадил деб биларди. Дунёвий илмлардан хабардорлигига шубҳа билан қарардилар. Ҳатто бу борада саводсиз деган тушунча ҳам мавжуд эди. Мен Ҳамза театрида қарийб икки йилга яқин ишладим. Шу икки йил ичиде Шукур ака билан ўн марталаб суҳбатлашдим. Шукур ака театрга келган кезлари биринчи галда ёшлар билан суҳбатлашарди. Соатлаб зерикмай гаплашиб ўтирарди. Кўпроқ ёлғиз ўтирарди, ё театр ҳовлисини айланиб юрарди. Образга кириш учун эса соатлаб сукут сақлаш одати бор эди. Орамизда кечган суҳбатлардан маълум бўлардики, бу Зоти Олий дунё адабиётидан ҳам, санъатидан ҳам, фалсафасидан ҳам етарли даражада хабардор эди. Ҳомердан тортиб Навоийгача, Шекспирдан тортиб Қодирийгача соатлаб гапириб бериши мумкин эди. Бир қур Бетховеннинг тўққизинчи симфонияси ҳақида гапириб, бундай улкан мусиқа дунёда йўқлиги ва бу мусиқада инсоннинг барча дарду аламлари, фарёдлари, кураш ва интилишлари акс этганлигини гапириб даврани танг қолдирганди. Шукур ака мақомларни беҳад севарди, кунлаб, тунлаб тинглашдан зерикмасди. Баъзан иягини кафтига босганча мақом таъсиридан кўзлари ёшланиб: «Мана шу улуг мақомни яратган миллатга мансубмиз-а...»

дея оғир-оғир хўрсинар ва дилидаги гапларини айтолмай чекланарди... дилида қолган гапи — Ўзбекистоннинг истиқболини — мустақиллигини кўриш эди, афсуски, бундай илоҳий неъматини кўриш унга насиб этмади... улуғ донишманд, улуғ актёр, улуғ кинобхон бўлиш билан бирга у кўпчилик эътироф этгандай болалар каби соддадил инсон эди. Ёш бола ҳам Шуккур акани алдаб истаган томонга бошлаб кетиши мумкин эди. У ҳамма гапга ишонар, дунёда найранглар борлигини ҳаёлига келтиролмасди. Ўзига ёмонлик қилган кишиларнинг хулқига тушунолмай лол қоларди. Айни пайтда унда қўрқув туйғуси йўқ эди. Ҳеч қачон, ҳеч нарсадан, ҳеч кимдан қўрқмасди... истаган пайтида, истаган рақибини ёриб ташлаши мумкин эди. Мана шу аломатлари билан у даҳо эди. Фақат даҳолардагина мана шундай хислатлар мавжуд бўлиши мумкин...

Ниҳоят саҳнада Ҳамлет билан Лайрд жанги бошланди. Жанг ўладиган хўкиз болтадан тоймайди, қабилда бошланганди. Бироқ бу ерда ҳам хиёнат юз берганди... рақибининг қилғичи заҳарланганди... заҳар эса Ҳамлетни ҳолсизлантириб бораётганди. Оқибат у бу дунёдан дорилбақога кетди...

Эътироф этишим керак. Кўз ўнгимда Ҳамлет эмас, гўё Шуккур аканинг ўзи жон таслим қилаётгандай эди... хўнграб юборганим ҳозиргидай эсимда. Гўё танам ёшларга айланиб кўзларим орқали чиқиб кетган ва кўзларимгина қолган, биргина кўзларим нури билан Шуккур акани излардим. Юзимни кафтларим орасига яшириб жимгина йиглар, йиғимни босолмасдим. Назаримда ҳамма нарса, яъни олам ҳам, одамлар ҳам, барча кечмишлар ҳам ёлғонга айланганди, ёлғон туюларди. Назаримда дунёда биргина Шуккур ака ҳақиқат, у ижро этган Ҳамлет ҳақиқат эди, вассалом.

Чироқлар ўчиб ёнди. Томошабинлар оёққа қалқиб узоқ сукутдан кейин кўз ёшларини артиб, ҳолсизланган қўлларини кўтариб чапак чалишга киришди. Бари бир чапаклари сунъий чиқиб, ҳамма бирдай Шуккур акани кўришга ошиқарди. Ижрочилар саҳнага чиқишди. Лекин Шуккур акадан хабар йўқ эди. Ҳам руҳан, ҳам жисмонан толиққан Шуккур ака потавон, бечора қиёфада олдидаги бурчи ҳурмати учун зўрға саҳнага чиқди... у Зоти Олийнинг кўзларидан ёшлари аримаганди, қовоқлари шишиб ҳам кетганди... Кўзлари бечорачилик билан томошабинларни кузатарди. Уни на қарсаклар, на олқишлар қизиқтирарди. Гўё таркидунё

қилган Ҳамлетдай ё бошқа бир сайёрадан ерга тушиб қолган бегона одамдай гангиб турар, гўё парда ёпилиши билан ўзини тўшакка ташлаб яна йиғлайдигандай, зулмининг адоқсизлиги, адолатнинг бечорачилигидан ўртаниб узлатга чекилишга тайёрдай кўринарди... Назаримда у шу лаҳза муросаларга ўрганган, ҳамма кечмишларга лоқайд қарайдиган, яъни иккаласи юзга келтирадиган адолатсизликни яхши тушунарди, лекин шароитни ҳали-бери ижобий томонга ўзгартиролмаслигининг англагани учун ҳам бечора, нотавон қиёфага кириб сукут сақлаш билан чекланарди...

У Зоти Олий ёзувчилардан Қодирийни, шонрлардан Усмон Носир билан Чўлпонни, драматурглардан Шекспирни, файласуфлардан Иброҳим Мўминовни беҳад севарди... айниқса Иброҳим Мўминовнинг Темур борасидаги жасоратини қайта-қайта таъкидлашни хуш кўрарди.

Одамлар залли тарк этдилар. Мен эса тарк этолмадим. Қулоқларим остида ҳамон Шукур аканинг тиниқ ва жарангдор овози янграр, кўзларим ўнгида эса даҳшатли қиёфаси намоён бўлаверарди. Тушқунлик кайфиятида эдим. Ҳамма нарсадан кўнглим қолганди. Шу тун ухлолмадим. Бутун тун Шукур ака бўлиб тутилмаганимдан афсусландим. Бари бир Ҳамлет қиёфасини яратганини кўнглимга тугиб қўйдим...

Орадан ойлар кечди. Йиллар кечди. Ёшим элликни қоралади. Мана бугун фикр тиниқлашган, адабиёт ва санъат борасида бирмунча тажриба орттириб, яна ўтмишга, Шукур ака яратган Ҳамлет масаласига қайтаётirman. Эндиги нуқтаи назарим ҳам, қарашим ҳам мутлақо тиниқлашган. Бугун ўша кезлар Шукур ака ижросидаги Ҳамлет ва шу спектаклдан олган таассуротларим ва тасаввурларимни ақл кўзи билан тафтиш қилишга уринаётirman. Шукур ака ижросида Ҳамлетни кўришдан бир ой илгари марҳум Олим Хўжаев ижросида ҳам мазкур томошани кузатгандим. Виждонимга хиёнат қилмаган ҳолда, марҳум Олим Хўжаевнинг руҳи олдида узр сўраб, шу икки актёр иқтидорига баҳоли-қудрат тўхталиш ниятидаман. Очиғини айтишим керак. Шукур ака ижросидаги Ҳамлетни кўрганымдан кейин Олим ака ижросидаги Ҳамлетдан дарҳол кўнглим қолди ва кейин фақат Шукур ака ижро этадиган кунлардагина Ҳамлет томошасига тушадиган одат чиқардим. Олим

аканинг Ҳамлети босиқ, фақат сўзлар ифодасигагина эътибор берадиган — исёнлардан ҳайиқадиган, кураш-чанлик қобилияти етмайдиган, яна ҳам соддароқ қилиб тушунтирганда табиийликдан кўра сунъийлик устун келадиган образ эди... Олим аканинг хатти-ҳаракатлари тергалган, доим онаси билан, амакиси билан ўзи орасидаги масофани ушлаб турарди. Саҳнада ўз-ўзини доим бошқариш, яъни «актёрман, саҳнада ўйнаётирман, томошабинлар бор, уларни ҳам унутмаслигим лозим», деган шартли тушунча мавжуд. Олим ака мана шу назарияга доим содиқ қоларди. Шукур ака эса саҳнадаги барча шартли қонун-қондаларга эътибор бермасди. Бошдан оёқ эътиросга берилар, ролларни эътирос билан ўйнар ва бу ҳол асарни, ролни тўлақонли ва табиий чиқишини таъминларди. Шукур ака саҳнадаги барча шартли ва сунъийликларни инкор этиб, уни ҳаётий, яъни табиийликка яқинлаштирарди. Асли ҳам шундай бўлиши керак. Саҳна ҳам улкан ҳаёт кўзгуси. Ҳаётда шартли ва сунъий кечмишлар бўлиши мумкин, бироқ саҳнада ёлғон гапириб, ёлғон ижрога йўл қўйиб бўлмайди. Саҳна тилга ўхшайди, маълумки тил суякни ҳам, майда тошни ҳам, қилни ҳам четга суриб ташлайди... ва саҳнада ҳар қандай камчилик яққол кўзга ташланади. Шукур ака бунини яхши англади, ҳис қилди эди... У ўзингача ўтган санъат борасидаги барча назариётчиларни инкор этарди. Назариётчилар ҳам ўз нуқтаи назарларини айтиб ўтганлар. Саҳнада эса мен ўз нуқтаи назаримни намоён қиламан дер ва шу хислатлари билан даҳо эди... у биринчи галда амалиётчи эди...

Мен Шукур ака туфайлигина илк бор юрак деб аталмиш муқаддас қудратнинг мазмунини чуқур ҳис этдим, инсоний тафаккурнинг қудрати ва самарасини англаб етдим. Бунгача мен учун юрак оддий юрак, яъни томирларга қонларни ҳайдовчи, танани ҳаёт билан таъминловчи жўнгина юрак эди... Шукур ака юрак деган тушунчага улуғлик ва муқаддаслик касб этди... У киши туфайли мен юрак нафақат танани қон билан таъминловчи манбаъ, шунингдек миянинг қудратини ҳам юзага чиқарувчи ҳис-туйғулар самараси эканлигини ҳам англаб етдим. Муқаддас битиклар — адабиёт, санъат, тарих ва фаннинг барча турларини тафаккур билан ҳамкорликда яратган улуғ тушунча юрак эканлигига ҳам амин бўлдим. Юраксиз

тафаккур йўқ. Юрак — ватан, Ватан — юракдир. Юраксиз кўзлар кўрмайди, юраксиз қулоқлар эшитмайди, юраксиз севиб бўлмайди, юраксиз миллатни ҳам тушуниш қийин... Юрак — миллат... Сотқинлар юраги заиф кимсалардан чиқади.

Шукур ака ижросида Ҳамлетни кўрганимдан кейин «бу Зоти Олийнинг бутун вужуди юрак, соч-тирноқларигача, суякларигача ҳисдан иборат, юраги туфайли бошида тафаккур қўеши порлаб туради. У — улкан бир юрак!» деган қарорга келдим. Мана шу улкан юрак мени Шекспир билан яқиндан таништирди ва уни англашимда улкан кўприк вазифасини ўтади. Шекспирнинг иқтидорини баҳолашимга кўмаклашди. Шукур акаси Шекспирнинг даҳолигини тушуниш бахтидан беҳабар қолишим мумкин эди. Шекспирнинг асарларини кўп бор ўқиганман. Бироқ уни тўла ҳис этиш ва англашимда яна Шукур ака кўмаклашди. Драматургнинг қудратини биринчи галда улуғ актёрларгина инсоният олдида тўла намоён қилиши мумкин. Шукур ака туфайлигина Шекспир сеvimли ёзувчимга айланди. Шукур ака аслида Ҳамлет бўлиб туғилганди... кутилмаганда икки Ҳамлет саҳнада учрашди... бир-бирини тўлдирди ва инсоният қаршисида ўзларини намоёниш этдилар.

Янглишмасам, Ҳамлетни Шукур ака ижросида ўн, йигирма марта томоша қилдим. Ҳар гал Ҳамлетни кўрганимда гўё янгитдан кашф этардим. Ахир одам бир китобни ўн марта қайта ўқий олмайди, охир-оқибат зерикади. Бироқ Ҳамлет мени зериктирмасди. Чунки Шукур ака Ҳамлетни ҳар гал иштиёқ, кучли ҳис-ҳаяжон ва муҳаббат билан ўйнарди. Ҳар гал томоша тугагандан кейин Шукур акани ташқарига чиқиб кутаман, ташаккур айтаман дея шайланар, чиқар, лекин сўзлашишга, олдига боришга журъатим етмасди. Тўғрироғи, дуч келишга ҳайиқардим. Чунки менга доим илоҳий бир қудратдай туюлаверарди. Бу Зоти Олийга бўлган чексиз муҳаббатим узоқ вақт у киши билан учрашишимга раҳна солиб келди. Бу қўрқув ва таҳликани ёшим улғайгандан кейин ҳам тарк этолмадим. Орадан ўн йиллар ўтиб Шукур ака биландафъатан Ғафур Ғулом номли нашриётга чиқадиغان зинада учрашиб қолдим. Кўрдиму нима қилишни, нима дейишимни биллолмай гангиб турдим. Шукур ака салом берди. Ёнига боришим ва қўлини олишимни кутди, мен эса бу гал ҳам яқинлашишга журъат этолмадим ва бу менга бир умр-

ли армон бўлиб қолди. Шукур ака ҳам менг англади, бош ирғаб сўрашди-да, йўлида давом этди...

Нихоят 1965 йили театр-рассомчилик санъати институтини тугатиб, Ҳамза номли театрға ишга келдим. Қўшдан бери қўрқиб, таҳликага тушиб, кўришишга, сўзлашишга ботинолмай юрганам — болалардай безор, соддадил Шукур ака билан яқиндан танишиш, қўл олиш ва суҳбатлашиш бахтига муяссар бўлдим. У киши учун катта-кичик, ёш-қари, раҳбар ё оддий фуқаро, улуғ ва гадо деган тушунча йўқ эди. Ҳаммага бирдай муомалада бўларди. Қамсуқум, камтарин, ҳаракатлари доим тергалган, ҳеч ким уни даҳо актёр деб ўйламасди. Лекин руҳли одам эди, мана шу қудратли руҳи доим салобатли кўрсатар, шу салобат одамнинг тушунча, ҳисларини кишанлаб ташларди... У кишини сўрашганда доим: «Қалайсан, дарвеш? Хонадоннинг тинчми?» дердилар.

Руҳ... руҳ қудратли... дунёда руҳан қудратли кишилар бармоқ билан санарли даражада кам. Руҳсизлар эса тўлиб-тошиб ётибди. Мана шу руҳ унга илоҳийлик, қандайдир самовий қудрат бағишларди. Унинг учун назаримда атрофидаги кишилар майда-чуйда туюлар, хатти-ҳаракатидаги доимий бесаранжомлик, тафаккурдаги безовталиқ, ҳаётдан, саҳнадан доим қониқмаслик, шу билан бирга замонаси ва замондошларидан бир неча поғона устуни туриши, атрофидаги иқтидорсиз кишилар давраида беҳад сиқилаётгани, ҳис-туйғуларини ва тафаккурлари қудратини тўла қондирадиган бирон бир саҳна асари ёзилмаётгани, Ҳамлет эса ташналигини босолмаслиги каби аломатларни англаш қийин эмас эди. Ўз қисмати ва тақдири ҳақида ўйлаган лаҳзаларида руҳи маъюсланар, ҳатто сўнггандай туюлар, Ҳамлетни ўйнаган ва буни ўзидан бошқа одам қойилмақом қилиб ўйнолмаслигига ишонгандан кейин эса руҳи нурланар, қадди ҳам тикланар, бу ҳол қиёфаси ва вужудига улуғворлик касб этарди. Бундай кезларда катта ва ғамгин кўзларидан: «Ўзим Шекспирдай улуғ асарлар яратишим керак эди... минг афсуслар бўлсин-ким, саҳнада ўзгалар қиёфаларини яратиб юрибман...» демоқчи бўлаётгани ҳам англашилар эди. У кишининг қиёфасида бирон вақт киборлик, манманлик каби попинсоний иллатларни кўрмадим... Камтарларнинг камтарин, бечораларнинг бечораси, соддаларнинг соддаси ҳам Шукур ака эди... мана шу хислати билан ҳеч қачон раҳбарларга яқинлашмасди. Тамагирлик ҳам қилмасди.

Иқтидорини юксак даражада баҳолай оладиган ва ҳар қандай темир тақинчоқлар — орденлар, турли мукофотлардан минг марта устун қўя оладиган инсон эди. Шу аломатлари билан Шўро қолинига, ижтимоий йўналишга сиғмаган, сиғмайдиган ва сиғишни асло нстамаган улуғ бир зот эди... У дунёни бутун гўзаллиги билан кўра оларди. Ва гўзаллигини севарди. Дунёда гўзаллик, яъни ҳақиқат албатта ғалаба қилишига, қачонлардир ўзи нстаганча, кутганча эъзозланишига ҳам ишонарди.

Рух — иқтидорнинг илоҳ билан алоқадор белгиси... иқтидорсиз кишилар руҳдан маҳрумлар. Рух инсоний қиёфани белгилайди. Рухсиз кишилар қиёфасиз бўлади. Рухи кучли одамлар иймон-этиқодда ҳам ягона бўладилар. Ёшим эллигини қоралаб Шукур акадай, Иброҳим Мўминдай руҳлари кучли кишиларни учратмадим. Бу икки зотда руҳ қудрати шу қадар кучли эдики, уларнинг кўзларига бир лаҳза ҳам тик қараш қийин эди... Бу Зоти Олий умрини фақат ташналик билан кечирди. Доҳиёна иқтидори ташналигини ҳеч қачон сусайтирмади. Бирор вақт пулга, давлатга ружу қўймади. Пулларини донм хотини қидириб олиб юарди. Ҳатто пул саногини ҳам билмасди. Чунки бу масалаларни масала деб қарамасди, қизиқмасди. Бу улуғ зот ҳатто дунёни манфаат бошқараётганини, барча балолар мана шу манфаат туфайли содир бўлаётганини, босқинлар, ўлдиришларни ҳам шу манфаат келтириб чиқараётгани ҳақидаги фикр бирор вақт хаёлига келмасди. Дунёни самимий деб биларди... самимиятга астойдил ишонарди. Лекин тахминан дунёда улуғ зотлар, яъни иқтидорлар кун кўрмаганини, ўзи яшаган даврда ҳам кун кўрмаётганини ҳис этарди, тушунарди... бирор вақт бозорга бормаганди, бозорнинг сарфхаражатларини ҳам билмасди... Мен атайлаб Шукур акадан улуғ зот ясамоқчимасман, бундай иш инсоннинг қўлидан келмайди... Шукур акадай даҳолар минг йилларда бир мартагина туғилади, биз уларни баҳоли қудрат баҳолаймиз, холос... ва бундай улуғ зотлар бизнинг баҳомизга муҳтож ҳам эмас, бу борада биздан кўмак ҳам кутмайди... у киши марҳумга айланмасдан илгари яратган ролларининг ҳаммаси ҳам ёзиб олилмагани учун, ўша томошаларни кўрмаган ёш авлод учун меннинг эътирофларим бир оз асоссиз туюлиши мумкин. Мен Шукур ака ҳақида ёзилган мақолаларни ўқиб бораман, лекин бирортаси ҳам у Зоти Олийнинг

иқтидорини баҳолашда қониқарли эмасдай туюлади. Бу билан мен бошқаларга қараганда кучли мақола ёздим ва Шукур аканинг иқтидорини тўла баҳоладим, демоқчимасман. Бугунги ёзилаётган мақолалар у Зоти Олийнинг даҳолигини баҳолашдаги шунчаки уринишлар, холос...

Шукур ака ҳақида чексиз ўйларга толаман. Бордию, тақдир тақозоси билан у Зоти Олий фалсафада қалам тебратганида, иккиланмай айтиш мумкинки, биз бугунги кунда ўн жилдли улуг фалсафага эга бўлардик. Шеърятда қалам тебратганда эса яна ўн жилдли улуг шеърят Навоий шеъряти ёнига келиб қўшиларди. Назаримда тенгсиз бир тафаккур қудрати, доҳиёна бир ҳиссиёт ҳисобсиз терлар билан саҳнада оқиб, гўё йўқлик дунёсига сингиб кетди... У киши яратган на даҳшатли Ҳамлет, на исёнкор Брут қиёфаси ҳар кун иқтиладиган ҳазрат Навоий шеъриятидай мулкка айланмади... на радиога, на ойнаи жаҳон тасмаларига ёзилмади... бу ҳақда гапириш эса қуруқ сафсатага ўхшайди...

Дарвоқе, орадан бир неча йиллар кечиб даҳо актёр — Шукур ака ижросида яна Шекспирнинг «Юлий Цезар» асаридаги Брут қиёфасини кўриш бахтига муяссар бўлдим. У Ҳамлет қиёфасида бутун вужуди билан зулмга, шоҳликка ва салтанатда юз бераётган хиёнатларга исён қилган бўлса, Брут қиёфасида эса Италиянинг миллий қаҳрамони сиймосида гавдаланганди.

«Мен Италиянинг, италия миллатининг манфаатларини зулмдан, Цезардан устун қўйганим учун ҳам уни ўлдирдим...» деган қўнғироқдай ва таптанавор овози ҳамон қулоқларим остида жаранглаб туради. Балки Шекспир Брутни Цезарнинг қасоскори сифатида талқин қилгандир. Эсимда, минглаб сарой аъёнлари орасида Брут — Шукур ака пайдо бўлганида томошабинлар (Цезарни ўлдириш жараёнида) бўкириб юборганди. Шукур аканинг Брути донишманд, айти пайтда толмас исёнкор бўлиб талқин этилганди. Темурни тасаввур қилгандим. Балки Шукур ака ҳам бобоси — Темурни ўйлаб Брутни яратгандир... ҳар қалай Брут менинг назаримда Соҳибқирон бўлиб гавдаланганди. Шукур аканинг тафаккури қудрати, ҳис-туйғулари Шекспир яратган Ҳамлетдан, Брутдан минг бор юксак эди ва бу икки қаҳрамон ҳам унинг иқтидорини тўла намоён қилишга имкон яратиб беролмаганди. Ҳар иккала

ролни ҳам бажараётиб, куч-қудратини, имкониятини юзага чиқара олмай бўғилиб қоларди. Шукур ака умрида ташналигини қондирадиган, яъни тафаккури, ҳис-туйғуларига мос тушадиган бирор ролни тополмай аламзадалик билан бу дунёдан кетган бўлиши ҳам мумкин...

Баъзан ўйга толаман. У Зоти Олий ҳаётлигида нима учун ҳеч нарсадан қониқмади. Ёки уни ҳеч нарса қониқтира олмади? Санъатда унинг бутун имкониятига жавоб бера оладиган бирор даҳшатли асар ёзилмади ё топилмади? Одамларга доим нотавон, бечора бир жонзотдай қараб ўтди? Ўзи ҳам нотавон ва бечорачилик билан одамларга термилди? Машраб, Усмон Носирга ўхшаб ҳаётини дарвешона кечирди? Нима учун жамият уни ўзи истаганчалик баҳолай олмади? Бирор манфат ҳақида бош қотирмади? Мана шу хислатлари билан ҳам у Навоийни, Қодирийни, Толстойни эслатади... Сор бургут мисол коинотнинг сўнгги нуқталарига парвоз қилишга шайланди, лекин сор бургутга айлана олмади... шерга айланиб жаҳонни даҳшатга солишни орзу қилди, бироқ шерга ҳам айлана олмади... Жаҳонгир бўлишни умид қилди, ер юзидаги барча қул-қарам миллатларни ҳурликка чиқаришни истади, афсуски жаҳонгир ҳам бўлолмади... шеър машқ қилиб Ҳамлет, Отелло, Юлий Цезар каби асарларни яратишни кўнглига тугди, бироқ тақдир уни санъат оламига ташлади. Тарихда актёр сифатида қолди... Хуллас, инсониятни ўзи истаганчалик ҳайратга сололмади. Саҳнада яратган асарларини эса ўзбеклардан бошқалар кўролмади... Хуллас, Шукур ака ҳаётлигида ўзи истаган, яъни илоҳий бир асар ёзилмади ва у ташналигини қондиrolмай бу дунёни тарк этди... Ҳамлет билан, Брут билан, Шоҳ Эдип билан ташналигининг ярминигина қондирди, холос... ярми эса очиқлигича қолди... бунинг аламу ҳасрати эса даҳо санъаткорни вақтидан илгари қаритди...

У санъатда беҳад одобли зот эди. Ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам бу муқаддас даргоҳда ортиқча ҳаракат қилишларига йўл қўймасди. Бу — унинг улуг санъатига бўлган ҳурмат-эҳтироми эди. У Зоти Олий беҳад йиғлоқни эди. Бу унинг беҳад ҳиссиётлилигидан далолат берарди. У бутун ёшларини саҳнага, санъат бағрига тўкди... балки бу даҳо саҳнадан ташқарида ҳам, яъни тунлари танҳо қолиб жимгина йиғлагандир, бироқ биз буни кўролмадик... Унинг кўз ёшларида ҳеч қачон, ҳеч

кимга маълум бўлмаган — ўзининг шахсий изтироблари акс этарди...

Шекспирнинг «Юлий Цезар» асаридаги Брут — Шукур ака ижросидаги Брут ўша кезлар Ленин мукофотига қўйилганди, ололмади... бунинг сабаби битта... у ўзбек актёри эди ва Россия актёрларидан ошиб кетмаслиги керак эди... агар у рус актёри бўлганида, Ҳамлет, Брут ва Шоҳ Эдипни рус сахнасида яратганда, барча мукофотларни олиб улгурган бўларди ва бугунги кунда унга олтиндан ҳайкал ўрнатилиши тайин эди.

Вақт этиб Ҳамза театрини тарк этиб, ойномага ншга ўтиб кетдим. Шу билан узоқ вақт Шукур ака билан кўришолмадим. Уйига боришга, зиёрат қилишга эса ярамадим... Ниҳоят Ҳамза театри қадимий юнон драматурги Софоклнинг «Шоҳ Эдип» асарини сахналаштирди. Шоҳ Эдипни яна у Зоти Олийнинг ижросида кўрини бахтига муяссар бўлдим. Шукур ака бу пайтда 70 ёшни қоралаб қўйган, қон босими ўхтин-ўхтин хуруж қилиб, маъюсланиб ҳам қолганди. Одатда бу ёшдаги кишиларда эҳтирос сусаяди, қон оқинилари мўътадиллашади. Тафаккури қудрати ҳам сусайиб ҳуда-беҳуда ҳаяжонланавермайди. Бу — табиий жараёни. Лекин Шукур ака Шоҳ Эдип қиёфасини ҳам ярата туриб, гўё ўттиз ёшли Шукур Бурҳонга айланган, гўё Ҳамлетдагидай, Брутдагидай эҳтирос билан мазкур ролни ижро этарди. Ҳис-туйғулари алангаси бирдай ловуларди... Сахнада ҳамон куч-қудратга тўлган шер бўкирар, рақибларига ҳамла қиларди. Сахнада гўё еру осмонга сиемайдиган улкан юрак ловуллаб ёнар, алангаси билан инсоннинг бағрини иситарди... Руҳи ҳамон қудратли. Донишманд, файласуф бу зотнинг овози ҳамон жарангдорлигини йўқотмаган, таъсирчанлиги ҳам оҳорини тўкмаганди. У сахнада гоҳ доно шоҳ, меҳрибон ота, гоҳ қисмат ўйинига алданган, яъни янглишиш оқибатида ўзини ўлимга ҳозирлаган мушфиқ инсон фарзанди янглиг гавдаланарди... Шукур ака кексайганида ушалмаган орзу-умидлари ва қонмаган ташналикларини энди шоҳ Эдип орқали тўла ифодаलाётганди... Ва мен Шоҳ Эдип қиёфасида еру осмонга сиемаган юракнинг илоҳий қудрати — Шукур Бурҳоннинг тенгсиз ҳис-туйғулари ва тафаккури қудрати ниқирозга учраётган палласидаги чидаб бўлмас ва даҳшатли изтиробларини кўрдим... Фарёдларини тингладим...

Оллоҳга минг бор шукурким, санъат аҳли эсини йиғиб Шукур аканинг Шоҳ Эдиини кинога ёзиб олдилар ва бу билан Шукур акага ҳам, ўзларига ҳам бузиб бўлмас улуг ҳайкал ўрнатдилар... Ҳамлет, Брут эса изсиз у Зоти Олий билан йўқлик дунёсига кўчди... Уни кўрганлар бугун эслаб юришлари мумкин, улар оламдан ўтишлари билан Шукур ака ҳақидаги хотиралари ҳам оламдан ўтади... ва келажак авлодлар чала-чулпа ва хом-атала ёзилган мақолалардангина у Зоти Олий яратган Ҳамлет, Брутни ўқишлари мумкин...

Шукур ака ҳақида бирор иш қилишга кўп бор уриндим. Лекин ҳафсала қилмадим. Бу билан ўзимни абдий қоралаб ўтаман... Фақат «Номаълум қуш» романимда у Зоти Олийнинг баъзи бир хислатларининггина қаламга олиб ўтдим.

Оллоҳ ўзбек халқига ҳам улуг неъмат — мустақиллигини насиб этди. Мана шу мустақиллик кунларида Шукур акадай илоҳий қудратга уй-музейи очилади, шунингдек ўзбек миллатининг фахрлари бўлмиш Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Элбек, Усмои Носирларга ҳам уй-музейлар очилади, деб орзу-умид қилиш мумкин. Илоё Оллоҳ ўша кунларни бизларга насиб қилгай!

Гарчи мен мазкур мақолада Шукур акадай илоҳий қудратнинг бетакрор иқтидорини тўла ва мукамаллигича ифодалай олмаган бўлсам-да, ҳар қалай у Зоти Олий билан замондош бўлганим ва бу ҳамма учун, жумладан мен учун ҳам фахр ва ғурур бўлганини эътироф этишдир...

У Зоти Олийнинг танаси қабрга сиққандир... бироқ юраги қабрга қандай сиғди экан?...

ҲАҚИҚИЙ ҚАҲРАМОН

1999 йил бўлиши керак. Уктам Ҳакимали бир кун: «Одил ака, қаршилиқ бўлмаса, сизни ажойиб бир одам билан таништираман, Паркент туманининг Заркент қишлоғига олиб чиқаман...» деди. Анчадан бери тоғ манзарасини кўришга иштиёқ сезиб, тоғ ҳавосини қўмсаб юрган эдим. Уктамнинг гапига розилик билдирдим. Паркент туманининг Заркент қишлоғига ҳам етиб келдик. Тожибой ака Ризоев бизни хирмонда кутиб олди.

— Мен сизни мана шу раис билан таништирмоқчи эдим, — деди Уктам Ҳакимали раис бобонинг қўлини

олганимда. — Шу хўжаликда 45 йилдан бери раислик қиладилар...

Танишдик, самимий кўришдик. Раис бобонинг ҳам ёзувчиларга ҳурмати баланд экан, жуда самимийлик билан бизларни қаршилади. Гарчи у киши хўжаликка 45 йилдан бери раислик қилсалар-да, жуда оддий, халқ тили билан айтганда, одми ва жўн эди. Кўзлари ҳам меҳрибон, лекин ўйчан, кўзлари заминида одамга нисбатан, ташқи оламга нисбатан улуғ бир назар, сиичковлик, умуман атроф-муҳитга нисбатан кучли диққат-эътибор туйғуси мавжланиб турар эди.

Одатда бирор хўжаликка 45 йил раислик қилган одам истаса-истамаса бойиб кетди, оқибат манманлик дардига дучор бўлади. Одамларни ҳам қўл учига кўрсатадиган, менсимайдиган, жумладан барча инсоний фазилатлардан маҳрум бўла боради.

Тожибой ака Ризо ўғилларида бундай қусур-аломатлари мутлақо сезилмас эди. Олижаноб, мулойим, оқкўнгли бўлиши билан хўжалигн ишларига беҳад пишиқ, бирор хатти-ҳаракатни диққат-эътиборидан қочирмайдиган, қисқа қилиб айтганда, ватани, халқини қуруқ сўз билан эмас, чин юрагидан, қалбидан севиши, доим унга содиқ қоладиган одам эканлиги орада кечган қисқа суҳбатдан кейиниоқ ошкор бўлиб қолди. Тожибой аканинг адабиётга, санъатга иштиёқмандлиги мени чиндан ҳам ҳайратга солди. Фикрлаш доираси жуда кенг, яъни тафаккури кучли, ҳис-ҳаяжони ҳам теран, «инсон» деб аталмиш Худонинг бандаларига енгил-елпи қаролмайдиган, иложи борида ҳар лаҳза одамларнинг ҳолатини чиқарадиган одамлигини англаганимдан кейин теримга сиғмай кетдим, шундай раис борлигидан беҳад шодландим.

Тожибой ака Ризо ўғиллари 45 йиллик раислик даврида бирор йил режасини ўринлатмаган вақти бўлмаган экан. Паркент туманида биринчи бўлиб қишлоғига газ олиб келган, бир нечта мактаб, болалар боғчасини қуриб ҳам берган, олий билим юртида ва коллежларда ўқийдиган талабаларга пул ўтказиб бериш билан бирга, тўй-маъракалар учун хўжалик ҳисобидан гуруч, қўй, ун, ёғ, қандлар ажратар экан. Қишлоғида ун тегирмон, вино заводи ҳам қурибди. Иккита турлитуман сувлар, шарбатлар ишлаб чиқарадиган корхона бунёд этишибди. Қорамолларнинг сутини сотиб меҳнаткашларга маош қилиб берар экан. 45 йилдан буён хўжалик одамлари сурункаликка маош олиб келар

экан. Ажаб... Хўжалик ерларини одамларга баробар бўлиб берибдилар. Халқини жуда бойитиб юборибдилар...

Мен бу маълумотларни эшитганимдан кейин ва ўзим гувоҳлик қилганимдан кейин Тожибой ака Ризо ўғилларига тасаннолар айтдим. У кишидан:

— Меҳнат қаҳрамонимисиз? — деб сўраганимда:

— Соғ-саломатмиз, халқнинг фаровонлиги учун хизмат қилаяпмиз, шунинг ўзи кифоя, — деб жавоб бердилар. Чиндан ҳам қойил қолдим.

— Худо хоҳласа, сизни мустақиллик шарафлайди, — доя раис бобонинг кўнглини кўтариб қўйдим. Табиийки, бир хўжаликка 45 йил раислик қилиш, хўжаликни кўтариш, дошмий равишда ишчиларга маош бериб боришнинг ўзи бўлмайди. Ҳозирги кунда бутун Ўзбекистонда бундай хўжалик борлигини мен билмайман... шундай қилмаганида аллақачонлар одамлар у кишини ишдан четлатган бўларди...

Гурунгимиз кечгача давом этди. Кеч бўлди. Ўктам билан Тошкентга қайтдик. Йўл бўйи Тожибой ака Ризо ўғиллари ҳақида ўйлаб бордим. Ҳавасим ҳам келди. 45 йил раислик қилиб, халққа саховат кўрсатиш чиндан ҳам ҳавас қиладиган иш... У киши хотирам ва тасаввуримга чуқур жойлашди ва ҳаяжонга солди. Орадан мана бир неча йиллар кечиб, Тожибой ака ҳамон хотира ва тасаввуримда улуғ инсон сифатида жонланди ва мени ҳаяжонга солиб келади... ҳаётимда бундай одамларни кам учратганман...

1999 йили Ўктам Ҳакималининг 60 йиллик таваллуди баҳонасида Тожибой ака билан Номданак қишлоғида яна кўришиш бахтига муяссар бўлдим. У киши ўша кунни ҳам ўзининг самимийлиги, олижаноблиги билан қалбимни иккинчи бор қувончларга тўлдирди. Кимнидир кутганда қалбнинг қувончга тўлдими, демак, шу одам улуғ одам. Ҳар икки томон учун ҳам шодлик, бахтлилик шу...

Ўзбекистоннинг улуғ одамлари ҳақида ўйлаганимда Абдулла Қодирий, Шукр Бурҳон каби улуғ зотлар кўз ўнгимда намоён бўлади. Назаримда Тожибой ака Ризо ўғиллари ҳам шундай улуғ зотлардан эканлигига мутлақо шубҳа қилмаса бўлади... у зотнинг ватанига, халқига қилаётган улкан хизматларини авлодлар асло унутмаслиги керак ва унутишга ҳақлари ҳам йўқ...

Орадан бир неча йиллар ўтиб Тожибой ака Ризо ўғилларининг рўзномаларда «Ўзбекистон Қаҳрамони»

бўлганини ўқиб бошим осмонга етди. Ўзбекистон Қаҳрамони асли ҳам шу киши эди... у киши чиндан ҳам шундай шарафли номга сазовор эди ва охир-оқибат ўз ўрнини топди. Шундай улуг шарафга ноил бўлдилар...

Тожибой ака Ризо ўғилларининг умрлари узун бўлсин! Ватанига, халқига қилиб улгурмаган эзгуликларни 100 ёшларигача қилсинлар! Қувончли дамларида биз ҳам бирга бўлайлик...

Одил Ёқубов
Ўзбекистон халқ ёзувчиси
25 ноябр 2003 йил.

ОЛЛОҲГА ТУЛА ЯҚИНЛАШИШ...

Ўзбек тилини давлат тилига айлантириш ҳақида гапирришдан илгари унинг Ўзбекистон учун табиийлиги ва давлат тилидан чиқариш, миллатни асосий қуроли — сўзлашдан жудо қилишнинг нечоғлик нотабнийлиги ҳақида жиддий тўхталмоқ, яъни ҳақиқатга тўла яқинлашиш учун фикр юритмоқ зарурдир. Ҳақиқатнинг асосий мазмуни — гўзалликка тўла яқинлашмоқ, яъни табиийликни қарор топтиришдан иборатдир. Бу масалани кўтаришдан ҳам олдин инсоният жамияти ва унинг қонуниятлари, шунингдек жониворлар ва қушлар олами, уларнинг яшаш учун табиий ҳолда олиб борадиган кураши қонунилари борасида жиддий бош қотиришга тўғри келади. Инсоният жамияти қонунилари Оллоҳ қонуналарини эмас, балки Оллоҳ қонунилари инсоният жамияти қонуналарини белгилайди. Чунки инсон табиатнинг маҳсулоти. Инсоният жамияти қонуналарини илк даврдан бошлаб Оллоҳ белгилади ва бу азалдан абадгача давом этади. Бу темир қонунни бузишга инсон фарзандининг на жисмоний, на маънавий ҳаққи йўқ. Буздими ўша ерда огир ва даҳшатли фожаия юз беради.

Оллоҳ ер юзини сувликлар, қуруқликлар, тоғлар, водийлар, қирлар, қумликлар, тошлоқларга (гарчи биз буни вулқонлар жараёнида содир бўлган деб қарасакда, оқибати яна Оллоҳ қонуналарига бориб туташади) ажратди. Шариятларини ҳам турли хил қилиб яратди. Шароитларга мослаб турли мева-мевасиз дарахтлар, ўсимликлар қатори жониворлар ва қушларни яратди. Шу тариқа Оллоҳ турли ерларда турли кўри-

нишда ўз гўзаллигини намоён қилди. Унинг бу борадаги қонунларига жиддий ва мантиқан ёндашилса кўп сирлар асрорлар ошкор бўлади. Масалан, Япониядаги қушлар, жониворлар Африкада яшолмайди. Ҳиндистонда яшаган жонзоти эса Россияда умр кечиролмайди. Турли хил ўрмаловчи жониворлар ҳам худди шундай қисматга гирифтор. Оллоҳ турли қушлар, жониворларни яратиш билан уларга ўз ҳис-туйғулари, жумладан ўз овозларини ҳам ато этди. Мана шу овозлари билан қушлар ҳам, жониворлар ҳам ўз қиёфаларини ва мазмунини шакллантирди. Гап қушлар тили бора-сида бораётир. Демак, ҳеч қачон қалдирғоч бўлбўлдай гўзал оҳангда сайролмайди. Қайси ҳаққа саъва бўла олади? Эшак ҳам отдай кишнолмайди. Сигир минг йил боқилгани билан асло қўйдай маъролмайди. Булар Оллоҳнинг асло ўзгартириб бўлмас темир қонунларидир.

Гарчи бундай таққослаш ўта соддалик бўлса-да, бари бир таққослаш жараёнида Оллоҳ қонунлари нечоғлик бузилаётгани — фожиа юз бераётгани маълум бўлади. «Она тил» деб аталмиш ягона муқаддас тушунчани ўзгартириш ва бир миллатга бошқа тилни зўрлаб ўргатиш, муросага киритиш ҳам нақ отга эшакни тақлид қилдириб кишнатишдай гап. Чунки, эшакнинг овози вужудидаги сезгиларига, отнинг овози эса ўз вужудидаги сезгиларига мослашгандир. Эшак ҳам, от ҳам овозларини Оллоҳдан сўраб олмаганлар. Илк бор ёругликка кўзларини очганларида қонун йўли билан ўз тилларида ҳанграган, кишнаганлар... Ранг жиҳатларида бир-бирларига ўхшайдиган бўлбўл билан саъваларнинг хонишлари фақат ўзларигагина хос ва шу билан гўзал, бирини иккинчисига алмаштириб ҳам бўлмайди.

Мукаммалликнинг мукаммали ҳам, таҳрир талаб этмайдиган ягона етуклик ҳам яна Оллоҳнинг ўзидир. Барча гўзалликлар, қудратлар манбаъи бўлмиш ягона Оллоҳ ранг-баранглигини абадий сақлаб қолиш, яъни барча жонзотининг меъдасига тегмаслик — зериктирмаслик учун турли қонуниятларни кашф этди. Ер юзиде биргина туя ё от ҳаёт кечирса, ё биргина миллат яшаса, биргина тилда гапирса нечоғлик даҳшатли манзара содир бўлишини оддийгина инсон боласи ҳам англаши, ҳис қилиши табиий ҳол. Худди шундай инсон учун Оллоҳ юзлаб мевалар турларини яратди. Бу билан инсоннинг меъдаси талабларини ҳам қондиради.

Шунинг учун ҳам Оллоҳ эртаги ва кечки мева, сабзавотларни яратди. Инсон вужудига бирон бир шарбат етишмаса у касалланади, ҳатто ўлиши ҳам мумкин. Гап яна бир хилликнинг ва унга зўрлаб ўтказишликнинг самарасизлиги ҳақида кетаётир.

Инсондаги ягона илоҳийлик — унинг фикрлаш қобилиятидир. Инсон мана шу илоҳий қобилияти — фикрлаши самарасини эса муқаддас тили орқали юзага чиқаради, ифодалайди. Демак, тилдан айрилиш фикрдан айрилишдир. Илоҳийликдан жудо бўлишдир... Фикрлаш инсонни илоҳиёт, шеърят билан боғлади. Бир тил кўниккан сўзларни бошқа тилда ифодалаш ҳам мумкинмас. Ифодаланса шартлилик тушунчасини олади. Бунинг учун эса аввало ибтидоний қонуниятларни ўзгартиришга тўғри келади...

Инсониятнинг даҳо шоири Алишер Навоий дунёвий илмларни чуқур ўрганиб, тилларни жиддий эгаллаб тажриба билан ягона бир мақсадга келди. Урганган, эгаллаган тиллари турк тили оламига хос бўлган нафосат — гўзалликнинг, яъни туркнинг дард-аламлари, қайғу-ҳасратлари, шодликлари, шу тил табиатидаги ранг-барангликларни ифодалай олмаслигига ишонганидан кейингина мана шу тил имкониятларини кенг кўламлиқда рўёбга чиқариш масаласида ўз она тилида ижод қилишга киришди. Ва ниҳоят доҳиёна тафаккури, ҳис-туйғуларини турк тилидагина ўзи истаганича ифодалай олди. Бу пайтгача туркий тил жаҳон миқёсига кўтарилмаганди. Алишер Навоий турк тилини умуминсоний тил, яъни санъат даражасига кўтарди. Айни пайтда уни занжирлар — араб ва форс тили исканжасидан халос этди. Шу билан узоқ вақтгача у туркий тилни туркий султонлар даврида давлат тилига айлантирди. Унгача туркий шоирлар орасида табиийлик — Оллоҳ қонунларини, қолаверса, она тилнинг муқаддаслигини тўла англаб етган, ҳис этган бирон бир аллома йўқ эди. Турк тилининг ягона қонунчиси — отаси, деган улуғ номга ҳам фақат Алишер Навоий сазовор бўлди. У турк тилини ҳурматлаш билан бошқа тилларни асло камситмаганди. Тилларга ҳам Оллоҳнинг ихтироси сифатида ёндошди. Беш юз илгари бутун бир миллат вазифасини ҳам Алишер Навоийнинг ўзи бажарди. Бир ўзигина бу тилни миллат тилига, давлат тилига айлантириш учун терлар тўкканди. Унинг даҳолиги, қудрати ҳам шунда.

Яна Оллоҳнинг табиийлиги, яъни ўз-ўзидан келиб чиқиб баъзи бир қонуниятларига эътибор берамиз: Оллоҳ нима учун ер юзига биргина миллатни яратмади?! Биргина тилни ато этмади?! Дунёда бир миллату биргина тил яралганда азалдан-абадгача уруш-жанжаллар, турли низолар келиб чиқмаган, майда миллатлар, уларнинг тиллари бошига бу қадар даҳшатли савдолар тушмаган бўларди-ку! Ер талашмас, тилларини ҳам ўзгартирмасди-ку! Оллоҳга шунча низолар, ташвишлар нимага керак бўлди экан?! Ахир, Оллоҳнинг қонунлари орасида катта миллат кичик миллатни суриб чиқарсин, тилини ўзгартирсин, деган қонуни йўқ-ку! Ахир, шу олижаноб Оллоҳнинг ўзи ер юзига минг-минглаб турли-туман миллатлар ва тилларни ўз ихтиёри билан яратди-ку! Оллоҳ қонунига кўра ҳар бир миллат ўз миллати ва тили билан фахрланишга ҳақли-ку! Бу — Оллоҳ миллатнинг қони-жонига сингдирган ҳис-туйғу-ку! Бирон миллат ўз тилини тўқиб олмаган ё ўйлаб топмагани учун ҳам ундан юз ўгиришга ҳаққи йўқ-ку! Миллат, тиллар ахир Оллоҳнинг бойлиги-ку! Бундан кўра юксак гўзаллик йўқ-ку!

Тилларнинг бой-камбағали, катта-кичиги йўқ. Камситилгани эса сон минг. Ҳар бир миллат ўз ҳис-туйғуларини фақат ўз тилларидагина ифодалай оладилар, бошқа тиллардан эса қарзга сўз сўрамайди. Тарихда бундай мисол ҳам йўқ. Бир тил бошқа тил ҳисобига «бойиди» дегувчилар эса қонунбузарлардир. Оллоҳга қарши унсурлардир. Бир тил ҳисобига бойиган тил аслида қашшоқдир. Ўзга тилдан сўз олган тилнинг келажаги кулфатдир. Чунки қашшоқ миллатгина ўзга тил сўзларига муҳтожлик сезади...

Жанубий Америкадаги океан соҳилларида азалдан яшаб келган юзлаб миллатлар, тиллар қаторида галасат деган қабила ҳам мутлақо ер юзидан қирилиб кетди. Уни испанлар қуритиб ташлади. Энди галасат қабиласи йўқ. Миллат ўрнини испанлар эгаллади, тилларининг ўрнини эса испан тили олди. Замонлар келиб инсоният мана шу гуноҳлари учун, табиийки, испан халқини қора курсига ўтказиб суд қилади. Табиатнинг ўзи ҳам испан халқидан ўч олади. Худди шундай аср бошларида Кавказнинг энг сўлим ерларида ҳаёт кечирган убиҳ деган миллат ҳам абадийликка умрларини хазон қилди. Иккала миллат ҳам кема-ларга ортилиб сувга чўктириб юборилди. Натижада табиат севимли фарзандларидан жудо бўлди, қон йиғ-

лади... Табиатдаги минглаб рангларнинг иккитаси абадийликка йўқолди. Икки рангсиз — икки миллатсиз, икки тилсиз қолдик... бу ҳол коммунистик жамиятгача юз берганди...

Тилларнинг эскиргани бўлмайди. Худди шундай сўзларнинг ҳам. Сўзлар инсон тафаккури маҳсули. Ҳис-туйғуси, фикрига қўйилган абадий ҳайкал. Бу ҳайкални йиқитиш, яъни барбод қилиш эса инсон ўз-ўзини инкор этиш деганидир...

Оллоҳнинг яна бир темир қонунига жиддий эътибор берилса яна бир маънавий асн бўлади. Оллоҳ инглизга Англияни, русга Россияни, фарангга Фарангистонни, немисга Германияни, ҳабашга Африкани, хитойга Хитойни, ўзбекка Ўзбекистонни инъом қилди, худди шундай ҳар бирига ўз тилини ато этди. Табиийки, бироқ бир миллат ўз тилини ўзга тилга алмаштирмайди. Алмаштириш ҳақида гап кетадиган бўлса исёнга кўчади. Шундай экан, нима учун ўзбекнинг тили давлат тили бўлмаслиги керак? Ўзбек миллатининг дунёдаги бошқа миллатлардан қандай фарқи, камлиги бор?! РСФСРда фақат руслар яшайди. Руслар эса ўз тилларида гаплашадилар, давлат тили ҳам рус тили. Нима учун руснинг қардоши — ўн беш республиканинг тўлақонли, тенг ҳуқуқли аъзоси ўзбек бу масалада ҳасрат чекиши керак?! Юқорида зикр этилган тилларнинг бирини юқorigа кўтариб, иккинчисини пастга туширсак, бирини давлат тили сифатида муросада бўлса, иккинчиси шунчаки газеталар, баъзи китобларда қўллansa, «қардошлик онласи» деган тушунчанинг маъносига, қолаверса, Оллоҳга путур етмайdimи? Етади! Ёки ўзбек тили немис, хитой тилидан қадрсизми?!

Дейлик, РСФСР ё Хитойда давлат тили деб ўзбек тили жорий қилинса, ўша халқлар ҳам ўз тилини давлат тилига айлантириш учун байроқ кўтариб майдонга чиқишга ҳақлари борми?! Табиийки бор. Коммунистик жамият — қуллик демакдир. Қулликда эса барча миллатлар ва тиллар эркин ривожлана олмайди. Ўз миллатлари, ўз тилларига фарзандлик нуқтаи назаридан Оллоҳ қонунини йўли билан ёндашадиган, уни қонун йўли билан талаб этадиган миллатлар нима учун Оллоҳнинг яна бошқа эрка фарзандлари — миллатлари тилига эътиборсизлик ёки камситиш билан қарашлари керак экан?! Ўн беш қардош республикалардан бўлмиш РСФСРнинг тили бошқа республикалар учун нимага давлат тили бўлиши керак? Масалага шундай нуқтаи на-

зардан ёндашилса «қардош эмас» «ҳукмрон» деб қараш, зарур бўлар... Маркс деган яҳудий ҳам ҳеч қачон миллатлар ё тилларни қориштириб юбориш — табиатни қашшоқлаштириш назариясини олға сурмаган-ку! Аксинча, бундай нотўғри қарашларга зарба берган-ку! Демак, биз зудлик билан ҳақиқатга тўла яқинлашишимиз, она тилини давлат тилига айлантиришимиз, шу билан сталинчилик ва турғунлик даври доғларини ювишимиз керак.

Инсон тафаккури юзлаб ўлим қуроллари қатори миллатқини ҳам кашф қилди. Ўз-ўзини қурбон қилиш билан бирга ер юзидаги минглаб қушлар ва жониворлар турларини йўқотиб юборди. Энди улардан инсон музейларга кўргазмага қўйиш учун бир дона ҳам нусха топа олмаяпти. Бу кимнинг фожиаси? Бу кимнинг бўйнига тушадиган қарз? Бунинг учун Оллоҳ инсондан қаттиқ ўч олади. Бугун улар ҳақида дод солиб бақиряшимиз. Адоқсиз фарёдлар чекаямиз. Шундай экан, нима учун миллатлар ва тилларга бефарқ қараямиз? Миллат ва тилларнинг йўқолиб кетиши ҳақида жиддий бош қотирмаямиз? Коммунистик жамиятнинг ягона мақсади миллатни тиллардан жудо этиш-ку! Ёки миллат, тилнинг қадри ўша йўқолиб кетган қушлар, жониворлар қадридан пастми?! Энди қанчалик уринмайлик Оллоҳнинг тўла гўзаллиги — илк бор яралган кездеги мукамаллигига қайта олмаймиз-ку! Ақалли қолганларини асрайлик. Авлодлар ҳам табиатнинг илк бор яралган кездегидай гўзаллигини кўришни орзу қилишлари мумкин-ку! Улар биз ҳақимизда нима дейдилар? Демак, зудлик билан миллат ва тилларни асрашимиз, ҳар бир миллатнинг тилини давлат тилларига айлантиришимиз керак. Шундагина она табиатнинг кўзларидаги ёшлари озгина тинади...

Тилимиз ҳам, имломиз ҳам иккилобдан кейин икки марта ўзгарди. Араб имлосидан лотинга ўтиб бир марта кўр бўлдик. Лотиндан рус имлосига ўтиб иккинчи бор кўрга айландик. Минг уч юз йиллик тарих эса кўмплиб қолаверди. Бунга кимлар бажарди? Кимлар бунга розилик берди? Кимлар расмий қогозларга қўл қўйди? Бунга аслида ўзбеклар истадимиз? Ё бошқа томондан ижро этилдимиз? Агар ўзбекларнинг раҳбарлари бажарди десак, улар ўз хоҳишлари билан бажардиларми?

Ўзбекистон давлатининг собиқ раҳбарлари Усмон-хўжаев, Абдуллаевалар истаганларича миллатни кам-

ситди, ҳақоратлади, миллатнинг муқаддас тарих ва маданиятига чўчқаларча муомалада бўлди. Бунга улар ўз хоҳишлари билан бажардиларми? Ёки бажаришлари учун кимлардир шароит яратиб бердимиз? Инқилобдан кейин Ўзбекистонда ўн беш мингдан ортиқроқ тарихий ёдгорликлар бузиб ташланди. Уларнинг бузилишига ўзбек раҳбарлари қўл қўйдими? Қўйди. Қўймаса бузилмасди. Ҳўш? Уша қўл қўядиган раҳбарлар кимлар? 1966 йил Чорсудаги Жомий масжидини трактор билан суриб ташлаётганининг гувоҳи бўлганман. Октябрь районининг ўша кездеги собиқ учинчи секретари (аёл киши эди) бунга бошчилик қилди. Ёдгорликни бузманглар, деб илтимос қилган кексаларни милиция машинасига босиб қаёққадир жўнатганини ҳам ўз кўзим билан кўрганман. Кейинчалик эшитсам ўша ёдгорликни бузиш учун Ўзбекистон ҳукуматининг собиқ иккинчи секретари Греков имзо чеккан экан. Ёдгорликлар камбағал пулига қурилади, камбағалнинг қўли билан қурилади. Инқилобнинг камбағалга, унинг меҳнатига муносабати шуми? Чор ҳукумати Туркистонга босиб келганидан кейин ҳам масжидлар қурилган. Инқилобдан кейин эса фақат бузилган. Шундай экан, коммунистик жамиятнинг бошқа жамиятлардан афзаллиги қаерда қолди?

Тарих кўп кечмишлар, жумладан қарам бўлган миллатларнинг ўтмиши, тарихи ва ниҳоят тилларидан жудо қилгани ҳақида кўп маълумотлар беради. Чунки ўтмиши, тарихи, тилидан жудо бўлган миллатлар гурурсизланади, ҳақ-ҳуқуқи учун бош кўтариш ғуруридан ҳам ажралади...

Ўзгалликнинг барбод бўлаётганига шароит ё тумзум сабабми? Ё катта миллатларнинг кичик миллатларга беписанд қараш ҳирсимиз? Ё кураш қонуними? Кураш қонуни сабаб бўлса, унда кичик миллатлар ҳам ўзларини асраш учун тинмай курашадилар-ку! Кураш қонуни ахир тараққиётни туғдиради-ку! Тараққиётга олиб борса, миллатлар ва тиллар тўла шаклланиши керак-ку! Ўз ўрни, ўз ҳуқуқини эгаллаши шарт-ку! Айниқса, коммунистик жамиятда...

Дунёда ўнга, юзга, мингга, ўн мингга одам гаплашадиган тиллар мавжуд. Уша озчиликни ташкил қиладиган миллатларнинг тиллари ҳам ер юзидаги катта миллатлар тилларидан қадрсиз эмас-ку! Ҳаммаси ҳам бирдай яшаши, умрини давом эттириши, табиий йўл билан тараққий қилиши зарур-ку! Уша тиллар ҳам

Оллоҳнинг инояти-ку! Оллоҳ уларга ҳам саховат — нафосат ато этган-ку! Қудрат сарфлаган-ку! Миллатини, тилни йўқотиш табиатнинг кўзини ўйиш, қулоғи, жигари, юрагини кесиш билан баробар-ку!

Гёте, Шекспирлар ўзбек миллатига мансуб бўлганларида, асарларини ҳам ўзбек тилларида ёзганларида ўзбек тили табиий давлат тили бўлиб қолар, унинг бошқа тил билан алмаштириб муросага киритишга ҳеч ким журъат этолмасди. Дунёвий фан ва санъатга Алишер Навоий, Беруний, Сино, Улуғбек, Бобур, Хоразмийларни берган ўзбек миллатининг тили нимага давлат тилига айланмаслиги керак?!

Бошқа тилларни сиқиб чиқариб ўз тилини давлат тили деб эълон қилдирган раҳбар бирор вақт қўлини пешонасига босиб: «Менинг миллатим ҳам ўзга тилда гапирса, нима қилган бўлардим?!» деб ўйлаб кўрдимикин? Ёки ўз тилини инкор этиб ўзга тилни давлат тили деб қабул қилган, уни муросадан чиқаришга тиш-тирноғи билан уринаётган ўзбек миллатининг раҳбарлари-чи? Улар ҳам шу масалада бош қотириб кўрдимикилар? Қачон улар ижрочилик иллатидан қутула оладилар? Улар қачон халқ билан ҳисоблашадилар? Ахир, социалистик жамият моҳият-эътибори билан халқ жамияти-ку! Асосий куч ҳам шу жафокаш халқ-ку!

Социалистик жамиятни фақат донишмандларгина бошқаришлари керак. Шундагина социалистик жамиятнинг тўла мазмунига қайтамыз. Ваҳоланки, узоқ йиллар бунинг акси юз берди. Сталин, Брежневлар ҳеч қачон халқ билан ҳисоблашмади, натижада социалистик жамиятни чиритишгача олиб бордилар. М. С. Горбачевнинг ҳукумат раҳбарлигига келиши на фақат халқнинг бахти, ҳатто социалистик жамиятнинг ҳам бахтидир. Инқилоб бошқа миллатлар қатори ўзбекларнинг ҳам тилидан, имлосидан, бахтидан жудо этди. Ундан кейин биз тўтига айланиб қолдик. Тўтидек биз тақлидчиликдан бошқа нарсага ярамадик...

Ўзбек тилининг қачонлардир давлат тилидан олиб ташланишининг ўзи социалистик жамиятнинг нотўғри талқинидан далолат беради. Коммунистик жамият — Оллоҳ қонунларига тўла қайтиш, уни тўлалигича муросага киритиш, ижро этишдан иборатдир. Кичик миллат, кичик тилнинг фоживаларини англаш, ҳис қилиш учун ҳар бир киши кичик миллат бўлиб туғилиши, кичик тилнинг қисматига тушиб кўриши шарт...

Табиат қушлар қатори жониворларни ҳам тилдан жудо қилди. Табиат озгина саховат кўрсатиб уларга ҳам тил ато этганда балки, дард-аламларини инсон олдида ифодалаган, ҳақ-ҳуқуқини суриб, йўқолиб кетини балосидан ўзларини асраб қолган бўлардилар. Шунингга ҳам шукур. Тиллари бўлганда балки улар ҳам бир-бирларини камситган бўлармиди... улар ҳозирча инсонлардай табиат қонунларини бузиб улгурмадилар...

Алишер Навоий «Тил айлади инсонни ҳайвондан жудо» деб фарёдлар чекканда ҳайвонлар қадрини инсон қадридан кам кўрмаганди. Аксинча, бир вужуд эканликларини эътироф қилганди. Улуғ бобомиз ўз вақтида араб ва форс тилларининг ҳукмронлиги — бошқа тилларни сиқиб чиқараётганини англаб, ҳис қилгани учун ҳам зудлик билан қалам отини туркий тилга чоптирганди.

Ёв биринчи галда босиб олган еридаги миллатнинг тили, ўтмишидан узиб ташлашга киришади. Бу — босқинчининг азал-абад қонуни...

Араблар Турон тупроғига от тортганларида тилларни турк халқининг имлоси, ўтмиши, тарихини тилкалашдан бошлади. Тез орада турк имлосида яратилган барча битиклари йўқотилди ва шу билан миллатнинг қўл-оёқларини кесиб ташлаб танасидан жудо этди. Минг-минг йиллик мулкидан турк айрилди. Айрилиши билан ҳис-туйғулари, тафаккури хотираси бўлмиш адабиёт-санъати ҳам тугади... энди турк ҳеч нарсаси билан фахрлана олмасди. Ўтмиши билан фахрлана олмайдиган миллатнинг тили қисик бўлади. Хўжайини олдида бошини кўтаролмайди. Чунки хўжайинининг ўтмиши бутунлигича турибди. Улар ҳар сония ўз қули олдида ўтмиши билан фахрлана олади. Араб охирги зарбани туркнинг тилига берди. Тилини раҳмсизларча кесиб ташлаб, ўрнига ўзиникини ўрнатди. Бу ҳол узоқ давом этди. Бу орада турк ўзга тилда, ўзга имлода хўжайини истаги билан ўртаҳол бадий асарлар яратди. Бу асарларни арабники деса ҳам бўларди. Ёки арабникига ўхшатма дейиш мумкин эди. Кейин бечора турк Чингизхон зулми остида яна бир бор ўтмиши, тилидан айрилди. Чингизхон ўрнини бошқаси эгаллади. Бирини келди, бирини кетди, бошқаси қолди. Лекин миллат ҳам, тил ҳам тугаб кетгани йўқ. Бу манзара инқилобдан илгари юз берганди. Инқилобдан кейин эса тилимиз яна ўзгарди. Давлат тилимиз

рус тилига айлантирилди. Бу ҳам камлик қилгандай имломиздан айрилдик, минг йилдан ортиқроқ ўтмишимиз ўша имло орасига сингиб йўқолди, оғир сукутга толди. Бу социалистик жамиятнинг фожиясимиди? Ёки ғаламис, қотил, фирибгар бир миллатнинг найрангими? Шундай! Ленин миллатига мансуб ана шу калтабни раҳбарлар миллатлар орасига низо солдилар... тилимизни қисик қилиб қўйдилар. Фахрланиш туйғусидан айирдилар. Бу борада яна руснинг толен кулиб боқди. У имлосини ҳам, тилини ҳам асраб қолди. Уларга ҳавас қилса арзийди...

Шундай онларда биз Ленинни лаънатлаймиз. Унинг ёлгон сиёсатини лаънатлаймиз. Унинг миллатига мансуб фирибгар раҳбарларни қоралаймиз. Лаънатлаймиз, лаънатлаб ўтамыз.

Кишилик жамияти юзлаб тузумларни кўрди. Тилимсиз курашлари натижасида бирини инкор этди, иккинчисини таплады. Оқибат бошқаларидан ҳам воз кечиб ниҳоят пурли, яъни моҳият-эътибори билан мутлақо ҳурликни талаб этадиган жамиятни танлади ва кураш йўли билан уни амалга оширди. Коммунистик жамият — эзгуликнинг энг юксак чўққисидир. Соддароқ қилиб ифодалаганда коммунистик жамият ҳаммамизнинг онамиздир, деб нотўғри тушундик. Ова эса фарзандларининг қандай бўлишидан қатъий назар унга ёмонлиқни раво кўрмайди. Тилини ҳам ўзгартирмайди. Бутун гўзаллигини тўлалигича ўз тилида англатади. Коммунистик жамият — «онамиз» бизга биринчи галда эркин фикрлаш билан бирга унинг самараси бўлмиш орзу-умидларимизга ҳам кенг йўл очиб бериши керак эди. Турғунлик йиллари эса онамиз ҳам, биз ҳам эркин фикрлай олмади. Фикрласак-да, фикрларимиз самараси — орзу-умидларимизни рўёбга чиқара олмадик. Тўғрироғи буйруқбозлик, манманликни ёқтирадиган раҳбарлар бизни мана шу бахтдан бенасиб қолдирдилар. Бунга кимлар амалга оширди? Коммунистик жамият — «онамиз»га ўз ҳукмини ўтказганлар кимлар эди? Нимага улар миллатларни ҳурликдан маҳрум қилиш, фикрлашни чеклаш билан бирга пора-хўрликни кучайтирдилар, унга бемалол эрк бердилар?! Ёш раҳбарларни ҳам шу руҳда тарбияладилар? Чунки уларнинг ўзлари «оналари» — коммунистик жамиятга содиқ эмасдилар. Беш кунлик умрда айш-ишрат қилиб қол, қабилида иш тутдилар, оқибат сир ошкор бўлиб яна ўзлари шарманда бўлдилар...

Касаллик вужудга бошқа вужуддан кўчириб ўтказилмайди. Касаллик вужуднинг ичидан бошланади. Ички аъзоларнинг қайси биридир лат еса, демак, бутун вужуд касалланади. Коммунистик жамиятнинг ичидаги аъзолари — раҳбарлари уни касалликка гирифтор қилдилар. Ҳатто ўша порахўрлар, касал аъзолар бир миллатни манманликда, порахўрликда айблай ҳам бошладилар. Ваҳоланки, ҳамма иллатларнинг ривожланишига аввало ўзлари шароит — имконият яратиб бердилар-ку! Бу бир миллатнинг эмас, бутун бир жамиятнинг иллати-ку! Бу умум интернационал фожиа-ку! Тилларнинг камситилишига сабабчилар кимлар?! Улар бирор вақт орқаларида Маркс билан Ленин тургани, уларни шнор қилиб олиб, остида ўз манфаатларини амалга ошираётганларини ўйлаб кўрмадилар. Ўйлаб кўролмасдилар. Чунки улар ўйлаш қобилиятидан маҳрум бюрократлар эди. Улар гўзаллик ранг-барангликда эканини англаб етмай ҳаётдан кўз юмдилар. Қачонлардир, миллатлар ўз миллий кийимларини киярди. Кўзни қувонтирарди. Эндиликда ҳамма бир хил кийим кия бошлади, бир тилда гапира бошлади, оқибат инсоннинг ўзи зерикди. Бир хил таом уларни зериктирди... эътиқод ор-номусдан, ғурурдан бошланади...

Қайси миллатнинг эркаклари бўш-эътиқодсиз бўлса, ўша миллатнинг аёллари гар бўлади, ор-номуси оёқ ости қилинади. Бундай миллатнинг болалари етим, оиласи парокандадир. Бундай миллатнинг қисмати — миллатдан, тилдан жудо бўлишдир. Эркаклари бўш — эътиқодсиз миллатнинг раҳбарлари тўти, шоирлари мукофотпараст, ёзувчилари молпараст, зиёлилари эса хачирдир. Улар осонликча ватани ҳам, тили ҳам, миллати ҳам сота оладилар. Бундай миллатнинг кўзларидан умр бўйи ёш аримайди, тили эса абадий фарёдлар чекиб ўтади. Табиат ҳам ўз қусури — эркаклари бўш миллатдан нафратланади. Бундай миллат йўқолиб кетишга маҳкумдир...

Ўша тўтилар Абдулла Қодирийни, Чўлпонни, Фитратни, Усмон Носирни бевақт халқидан айирдилар. Уларни миллатчиликда айбладилар. Сотишни эса ўзинининг тўтилар сотди. Лев Толстойнинг асарлари рус халқининг оқсуякларига бағишланганини кўра-била туриб Абдулла Қодирийни ўтмишни идеаллаштираяпти, деб қораладилар. Ўзбекнинг ўтмиши ҳам бу дунё учун табиий эди-ку! Тўтилар Абдулла Қодирий билан бирга табиийликни ҳам ўлдирдилар. Бироқ у ёзиши

мумкин бўлган улуг санъат асарларини тўтилар ёзиб беролмадилар. Энди бу бутун инсониятнинг фожиясидир...

Ўтмишни бугунги кун қонуни билан судлаш, жазолаш кўрнамакликдир. Минг йил илгариги Аҳмад Ясавийни ҳам бугунги кун курсисига ўтказиб юзига лой чаплашдан нима манфаат кўрамиз? Уларни коммунистик жамиятнинг калтабин ижрочилари суд қилаётирлар. Ваҳоланки улар ҳам фақат коммунистик жамиятдагина юзага чиқиши керак эди, шу билан уларнинг руҳини ҳам шу жамият шодлантирган бўларди...

Эшак билан отнинг урчишидан хачир туғилади. Хачирдан эса насл қолмайди. Унинг қорнидан бўлак ташвиши йўқ. Унга на миллат, на тил керак. Биз ҳеч қачон хачирнинг йўлини тутмаслигимиз керак. Биз биринчи галда мана шу хачирлар, тўтилардан коммунистик жамиятни тозалашимиз зарур... Миллатнинг остига ҳужум бошлаган, уни заҳарлаган ва пуштсизликка олиб борганлар ҳам ўша тўтилар, хачирлардир. Халқ бугунги кунда ўз оғзига солган нонга ҳам ишонмайди. Ишонишга қўрқадди. Уларни шу қадар қўрқитиб қўйдилар...

Қатағон йиллари тиллар қатори ҳақиқий инсонпарварлар ҳам балоларга гирифтор бўлдилар. Минг афсусларким, бу ҳол коммунистик жамиятда юз берди. Диктаторлар жамиятимиз юзига ҳали-бери тозалаб бўлмайдиган доғлар туширди. Биз зудлик билан ўша диктаторларни фoš қилишимиз ва жамиятимиз юзидаги доғларни тозалашимиз керак. Ҳеч ким, ҳеч қачон бир миллатни танлаб онадан тугилмайди. Миллатни пулга ҳам сотиб олиб бўлмайди. Қайсидир миллат бўлиб туғилдингми, у билан фахрланишга, унинг ҳур кунлари учун курашишга маҳкумсан. Миллат, ватан, тил туйғуси инсон билан бирга туғилади. Ҳаммаси она қсни, она сutiдан фарзандга ўтади. Демак, уни ёв қўлидаги қуролдан ҳимоя қилишга мутлақо ҳақли. Бундан буёғи табиатнинг инон-ихтиёри, истаги...

Тил — вужуддаги аъзоларнинг сўздаги ифодаси. Қолаверса, тил жон-таннинг юрагидир. Уни камситган киши эса инсониятнинг ашаддий душманидир... Жумладан, ўзбек тилини давлат тили қилиб бўлмайди, дегувчилар эса аянчли махлуқлардир...

Ниҳоят М. С. Горбачев туфайли ҳақиқатга тўла яқинлаша бошладик. Яқин орада ўзбек тилига давлат тили деган тўла ҳуқуқ берилади.

Бу — ҳақиқий инсонийликининг ҳақиқий тантанасига айланади.

Шу кунгача бундан чекинилган экан, у камситилган экан, энди кўпчилик бўлиб, қўлни-қўлга бериб қардошларча ҳис-туйғулар билан уни тирилатирамиз, чет элдаги душманларимизнинг ҳам тилни кесиб ташлаймиз. Ана шунда биз ўзбеклар ҳам бошқа қардош миллатлар қатори, жумладан рус миллати каби фахрланамиз, ҳурлик жамиятининг тўла тантанасидан ҳаммамиз бирдай ғурурланамиз. Ва бу абадиятга муҳрланиб қолади...

21 март 1988 йил.

ГУЗАЛЛИККА МУҲТОЖЛИК

Мусиқага илк бор муҳтожлик қачон сезилди? Табиатнинг гултожи бўлмиш инсон учун, инсоний туйғуларнинг юксак ифодаси — мусиқага қачон муҳтожлик сезилди? Мисол учун сув ичиш, нон ейиш, ухлаш, насл қолдириш оддий ва табиий муҳтожлик бўлгани каби, мусиқа ҳам мана шундай эҳтиёж, муҳтожлик эди. Бу муҳтожлик фақат инсонга хос хислатми? Қушлар, жониворларнинг бу муҳтожликка алоқаси қанча? Улар ҳам маълум даражада мусиқага муҳтожлик сезадими? Сезади, албатта.

Табиийки, инсон фикрлай бошлаган, барча гўзаллики тўла ҳис эта бошлаган ондан эътиборан мана шу нурли ҳиссиёт — мусиқага муҳтожлик сезган. У ибтидоий даврданоқ дард-аламлари, қайғу-ҳасратлари, яъни табиат олдидagi ожизликларини аввало қўшиқ, сўнг мусиқада ифодалашга киришди ва аста-секин тақомиллаштириб борди. Ниҳоят, бизнинг давримизга келиб мўростага кирган сўз — «Санъат» даражасига кўтарди. Турли мусиқа асбоблари ҳам мана шу муҳтожлик сабабли кашф қилинди, юзага келди. Ҳаммасининг натижаси — инсон тафаккури ва туйғуси самарасидир.

Қушлар, жониворлар олами ҳам мана шу муқаддас ҳисдан холи эмас. Кузатишлар ва тадқиқотларга қараганда жониворлар ҳам баъзан бир жойга йиғилишиб, турли овозларда ҳис-туйғуларини ифодалар эканлар. Бўрилар, итлар ҳам улишлари билан юракларини ёзар эканлар. Қушлар йилнинг турли фаслларида бир жойга тўдаланишиб, ўзларича қўшиқлар куйлашади, рақсга тушишади. Ёзувчи Санд Аҳмад Қашқадарёда турналарнинг қўшиқ куйлаб, рақс қилишганини кўрга-

инин гаширади. Ҳатто улар шундай кезлар қоровуллик ҳам қилишар экан. Қайсидир замонда бир шоҳ саҳрода кетаётган аскарлари билан оч қолади. Ниҳоят бир тўда оҳуларни кўришади. Бироқ оҳулар улардан қочишмайди. Шоҳ ҳайрон бўлади. Оҳуларга яқинлашади. Шу пайт қаршидаги уйдан мусиқа эшитилади. Шоҳ ичкарига мўралайди. Ичкарида юпун кийинган бир чол ғижжак чалаётган, оҳулар уни тинглашаётган экан. Шоҳ аскарларини бошлаб ортига қайтади. Гарчи бу афсона бўлса-да, бари бир «мусиқа» деган гапда ҳақиқат бор. Японлар шу кунларда ҳамгин мусиқа билан балиқ тутишармиш. Демак, балиқларда ҳам шу мусиқага муҳтожлик мавжуд экан.

Табиат. Инсон. Мусиқа.

Табиатнинг ўзи ҳам азал-азалдан мусиқага муҳтож эди. Табиат азал-азалдан мусиқага тўла эди. Табиатда азал-азалдан мусиқа янграб турарди. Мана шу тушунча, туйғу барча тирик жонни беихтиёр «санъат» деб аталмиш муҳтожликка ундаб келди. Табиат ўзи ижро этолмаган, куйлолмаган қўшиқ, мусиқани, оинг ва ҳис жиҳатидан юқори бўлмиш инсон елкасига юклади ва у орқали ифодалади. Чунки худо барча гўзалликни инсон вужудига инъом этди. Мусиқага бўлган муҳтожлик эса аста-секин бадний адабиётнинг турли шакллари — наср ва назмни яратди.

Мусиқа. Шеърят.

Маълум бўлишича Данте, Ҳофиз, Навоийлар янги асарларига қўл уришдан олдин узоқ вақт ҳамгин мусиқа тинглаганлар, яхши кайфият яратиб, сўнг кучли ҳаяжон билан ишга киришганлар. Бальзак, Л. Н. Толстой, Жек Лондон ҳам мусиқадан қаттиқ таъсирланганликлари, мана шу таъсирланиш оқибатида дурдона асарлари юзага келганини эътироф этадилар. Аксинча бўлиши мутлақо мумкинмас. Инсон вужудидаги турфа туйғулар туб маъноси билан ҳақиқий мусиқанинг асосидир. Барча гўзал инсоний санъат — мана шу туйғуларнинг шаклга солинган ифодасидир. Демак, санъат — мусиқага бўлган инсоний муҳтожлик бугунги кунда ҳам қадрини йўқотмаган. Бугунги кун одами ҳам ҳар лаҳза мусиқа тинглагиси, қўшиқ эшитгиси келади. Гениал физик Альберт Эйнштейн аини вақтда ажойиб ғижжакчи ҳам эди. У доим: «Мен ғижжак чалган, дардимни мусиқа орқали ифодалаган кезларим ўзимни бахтли сезаман», дейишни ёқтирарди. Маълумки, у катта залларда концерт берган ва тушган маб-

лагни қашшоқларга бўлиб берган. Германиялик яна бир олижалоб инсон Альберт Швейцер бутун умрини Африкада ўтказди, қора халқнинг соғлигини яхшилашга бағишлайди. У пулсиз қолган кезлари ватанига борар, орган чалиб пул йиғар, яна Африкага қайтиб, қора халққа сарфларди. «Ҳаётнинг чидаб бўлмас даҳшат ва машаққатларини орган чалибгина енгиллаштираман», деганди у. Наполеон ҳам Бетховеннинг «тўққизинчи симфонияси»ни қайта-қайта тинглар, тинглашдан толиқмас: «Ғалабага чорловчи, эркин ифодалаган бундан кўра юксакроқ мусиқани билмайман, «тўққизинчи симфония» қандайдир илоҳий, самовий санъат асаридир», дея баҳолаганди. Кўриниб турибдики, инсон мусиқадан, қўшиқдан бирон он ҳам ажралолмайди.

Мусиқа — инсон симфонияси. Инсоний симфония.

Хоразм.

Хоразм ҳам инсон манфаатига муштарак ажойиб мусиқалар яратилган улуғ маскандир. Бу тупроқдан чиққан улуғ мусиқа алломалари чиндан ҳам инсоният маданиятига улкан ҳисса қўшдилар. Хоразмийлардан тортиб Огаҳий ва Берунийларгача мусиқа билан шуғулланганликлари ва уни ривожлантирганликлари бизга маълум. Хоразм жуда қадимий мусиқа анъаналарига эга.

Бизнинг даврга келиб, бу ўлкада санъат яна ҳам юксак чўққиларга кўтарилди, парвозлар қилди. Қайсидир давр чиндан ҳам барча иқтидорли кишиларга ўз иқтидорларини тўла намоиш қилишда улкан имкониятлар яратиб берди. Юзага чиқарди. Шерозий, Атоулло Ҳофиз, Матнано ота, Матёқуб Ҳаррот, Ҳожихон, Маткарим Ҳофиз, Бола Бахши ва Комилжон Отаниёзовлар мана шу давр санъатининг самараларидир.

Отажон Худойшукуров. Бугунги кунда ўзбек халқининг ҳурматига сазовор бўлган бу ажойиб санъаткор, Хоразм санъаткорларининг энг кичик бўғинига мансуб. Халқнинг Отажон Худойшукуровга муносабати қанақа? У катта залларда концерт берган кезлари залларнинг томошабинлар, яъни Отажоновнинг ҳавасмандлари билан лиқ тўлиши бунга яққол мисол бўла олади.

Хоразм юртининг ҳамма хонадонлари каби Отажон туғилиб улғайган хонадон ҳам, яъни қариндош-уруглари ҳам мусиқа, қўшиқ ошиқмандлари эди. Онаси уй бекаси, отаси Абдулла эса оддий ишчи эди. Отажон жуда ёшлигидан мусиқага алоҳида бир меҳр қўйди.

Буниинг ҳам сабаби бор эди. Отажоннинг тоғаси Йўлдош Оллошукуров кўпдан бери тор чалар, ашула айтарди. Йўлдош ака кўпроқ халқ қўшиқлари, жумладан мақомлар, айни вақтда Хоразм мақомларини кучли бир эътиқод билан ижро этар, халқнинг мана шу қийматли мулкига ҳурмат ва иштиёқ билан қарар, устозлари анъаналарига содиқ қолган ҳолда, меъёрига етказиб чалиш, айтишга уринар эди. Санъат мухлислари Йўлдош аканинг санъатдаги жиддийлигини ёқтирар, тез-тез у чалган куйни тинглаш, ашуласини эшитиш учун уйига йиғилишардилар. Йўлдош аканинг дастурхони доим очиқ бўлар, ўз мухлисларини очиқ чеҳра билан қарши олар, бутун имконияти, иқтидорини сарфлаб, тор чалар, халқ қўшиқлари, мақомларини ижро этарди. Ўрта бўй, тўлагина, қошлари қалин ва туташ ўспирин Отажон ҳам гоҳ яширинча, гоҳ ошкора тоғасининг ёнига келар, хизмат қилар, баҳонада куй, қўшиқ тингларди. Тоғасининг тори оҳанги, айтган қўшиқлари ўспиринга шу қадар таъсир қилардики, баъзан ўзи билмаган ҳолда бошини эгар, сукутга толар, ҳатто кўзларига ёш ҳам келарди. Вужудида навқиронлик куч-қудрати гуркираб келаётган Отажон илк бор оҳанг ва қўшиқни мана шундай ҳаяжонлар, титроқлар, изтироблар билан қаршилаганди. Куй ва қўшиқ тинглаётганда фикрлари уйқашиб кетар, ҳислари керагидан ортиқ жўшар, ҳаётни, умрини оҳангсиз, қўшиқсиз тасаввур қилолмай қоларди. Кейин у тоғасига тақлид қилиб, яширинча қўшиқлар кўйлади, аста-секин тор ҳам олди. Лекин узоқ вақт буни бошқалардан сир тутди. Бир куни тоғаси уни тор чалиб, қўшиқ кўйлаётган пайтида учратди ва сездирмай ёнига яқинлашди. Қучди, нешонасини силади.

— Жиян, тор чалишга, қўшиқ айтишга иштиёқинг кучли экан, — деди кейин тоға жилмайиб. — Нима учун шу пайтгача айтмадинг?

— Уялдим, айтишга ботинмадим, — жавоб қилди жиян ийманибгина тоғасига.

— Болажон, санъатда уялиш кетмайди, — гапни давом эттирди тоға. — Санъат шиддатни, жиддийликни ёқтиради. Санъатни сен, мен, қолаверса ҳаммамиз, яъни халқ яратади. Бунда уялиш кетмайди. Аксинча, бу шафли ишдир.

Шу кундан бошлаб мусиқа, қўшиқ Отажон учун бехитиёр муҳтожликка айланди. Бу туйғунини кўпдан бери сезиб келганига ҳам ишонди ва кейинги ҳаётини муси-

қасиэ, қўшиқсиз тасаввур қилолмаслигини ҳис этди. Худди шу кундан бошлаб Отажоннинг илк ва севимли устози Йўлдош ака ёқимтой шогирди билан жиддий шуғулланишга киришди. Тоға жияига биринчи галда дostonлар ва халқ қўшиқлари йўлларини ўргатиш билан бирга, оҳанглари тўғри танлаш ва қўшиқни меъёрига етказиб куйлашига ҳам эътибор берди. Отажонга, яъни бошловчи ашулачиға биринчи галда мана шу тўғри йўл танлаш зарур эди. Чунки, бундан кейинги йўналишни шунга боғлиқ эди. Дostonлар ва халқ қўшиқларини кўп одамлар куйлаган, синовдан ўтганди. Бошловчи қўшиқчи мана шу масъулиятни англаши керак эди. Отажоннинг қўли бир нави тор чалишга келиб, овози ҳам қўшиқ оҳангига мослашганди. Уни ўртага олиб чиқиб, ашула айттириш мумкинлигини сезган Йўлдош ака, бетакрор қўшиқчи, эски қадрдонни Комилжон Отаниёзовнинг уйига бошлаб борди. Тажрибали қўшиқчи Отажонни жиддий кузатди, сўнг елкасига қоқиб:

— Болажон, эзгу ишга — халқ хизматиға отланибсан, яхши, сени қутлайман, — дея ёнидан унга жой кўрсатди. — Лекин бу йўлда ҳалол бўлишинг, халққа сидқидилдан хизмат қилишинг шарт ва зарур. Санъат — муқаддас тушунча. Алдайман деганларнинг ўзлари алданиб қолади. Табиат сенига иқтидор инъом этибди. Бу ҳаммага насиб этавермайди. Демак, уни ардоқлашинг, ҳеч қачон манфаат ўлчови билан ўлчамаслигинг керак.

Отажон сукут сақлашдан нарига ўтолмади.

Чойдан кейин Комилжон ака:

— Қани, Отажон, ўзингга ёққан қўшиқни айтиб берчи, кейин санъатингни баҳолаймиз, — деди. Ўзбек халқининг ҳурматини қозонган, умр бўйи шу халқнинг хизматини бажарган Комилжон Отаниёзов билан Отажоннинг учрашиши кутилмаган бахт эди. Отажон учун Комилжон ака доим чиқиб бўлмайдиган юксак бир қоя, эришиши маҳол бўлган бахтлар манзилидай туюларди. Бўлғуси устозининг олижаноблиги, меҳрибонлиги Отажонни ҳаяжонга солди, ҳатто титратиб ҳам юборди.

— Комилжон, айбга буюрмайсан, баъзи жойларда оҳангни бузиши, меъёрига етказмай айтиши мумкин, — дея гапга аралашди Йўлдош ака. — Ўзинг ҳам ёшлигингда бундай ҳолини бошингдан кечиргансан.

— Ҳечқиси йўқ, — Комилжон ака Отажоннинг кўнглини кўтаришга уриди. — Дунёда Оллоҳдан бошқа тўла нарсa йўқ. Ҳаммаси кейинчалик ва аста-секин тўлади.

Нима мен, онамдан етук қўшиқчи бўлиб тутилибманми. Отажон, тасаввур қил. Кенг даладасан. Ёнингда ҳеч ким йўқ. Қайфиятинг аъло. Қўшиқ айтаяпсан... қани энди бошла...

Отажон ҳаяжонини босишга уриниб, қўлига торини олди. Қўшиқ куйлашга тутинди. Бошлар эгилди. Ўтирганлар сукутга толишди. Ниҳоят, оғир хўрсинишдан сўнг бошлар кўтарилди.

— Ҳой, ҳой,— деб юборди Комилжон ака ҳисларини яширолмай ва бўлғуси шогирдига ҳавас билан термулди.— Кўз тегмасин. Шу ёшингда «Сувора»ни шу қадар иштиёқ билан меъёрига етказиб айтдингки, сени қутлашдан бошқа иложим йўқ. Сенинг ёшингда «Сувора»ни бу қадар етуклик билан айтиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Омадингни берсин. Бошқа гапим йўқ.

Шу тариқа Отажоннинг севимли устози — тоғаси ёнига иккинчи самимий устози келиб қўшилди. Эҳтирос ва кучли бир меҳр билан у Комилжон аканинг қўлини олди. Кейин Комилжон ака Отажонни ўзи билан етаклаб концертларга олиб борди. Орадан кўп йиллар ўтиб санъат ҳавасмандларидан бири Комилжон акадан:

— Шогирдларингиздан қайси бирининг келажагига ишонасиз?— деб сўраганда у:

— Дарёнинг нариги қирғоғида ғаройиб бир қўшиқчи бор, фақат ўшанинг келажагига ишонаман,— деб жавоб қилганди.— Фақат ўз устида ишлаши, ўзини авайлаши керак...

Комилжон аканинг каромати тўғри чиққанига бугунги кунда ҳамма гувоҳ. Отажон қирқ ёшга кирмай «Ўзбекистон халқ артисти» деган шарафли унвонга сазовор бўлди. Отажоннинг санъат даргоҳига кирганига ҳам қарийб йигирма йилдан ошди. Бу орада у олти юздан ортиқ қўшиқни ўрганган ва куйлади. Кўпларига ўзи куй басталади. Куйлаган қўшиқлари орасида Навоийнинг «Ўртади», «Ўзгача», «Шитоб айлаб», «Сувора», Навоий ғазалига Огаҳий мухаммаси, «Феруз-1, 2», «Хоразм сегоҳи», «Тошкент проқи», «Самарқанд ушшоғи» бор. Улар орасида Омон Матжоннинг «Мен баҳорни истарман», Абдулла Ориповнинг «Биринчи муҳаббат»и, И. Ибротнинг «Соғиниб», Ҳофиз ғазали билан айтилдиган «Чоргоҳ» қўшиқлари мавжуд. Шунингдек, унинг репертуаридан туркман, қорақалпоқ, озарбайжон, қozoқ, қирғиз, турк қўшиқлари ҳам жой олган. У «Салом сизга Хоразмдан», «Кўзларинг сенинг», «Ўзбекистон»,

«Раъно бўлайин деб» каби қўшиқларни ҳам алоҳида бир меҳр-муҳаббат билан куйлайди.

Мусиқа — инсон симфонияси, инсоний симфония.

«Халқлар дўстлиги» концерт зали. Зал одамлар билан лиқ тўлган. Бугун бу ерда Отажон Худойшукуров концерт берапти. Зал сун сепгандек жимжит.

*Фалакким яхшилар базмида қадримни баланд этмас,
Доми йўқким ёмонлар маъжмайдан мустаманд этмас,
Мени мен истаганлар ўз суҳбатидан аржуманд этмас,
Мени истар кишилар суҳбатин кўнглим писанд этмас.*

Мусиқа — инсон ҳис-туйғуларининг бетакрор самараси. Инсон ҳис-туйғуларин яратган мусиқадан яна ўзи еархуш бўлиб, ўзи хўрсиниб, энтикиб тинглайди. «Сегоҳ». Навоий билан Огаҳийнинг дард-аламлари, қайғу-ҳасратлари, ҳайрат ва изтиробларини ёдга туширадиган, унга шерик қиладиган ўтмиш хотиралари... Гўё Навоий билан Огаҳий мазкур ғазални Отажон учун ёзгандай, мусиқасини халқ гўё унга бағишлагандай... тўғрироғи, ғазал ҳам, мусиқа ҳам куйловчисини топгандай туюлади. Улуғ бир муштараклик. Тингловчи ҳам шу тушунча, туйғуни ҳар лаҳза танасидан кечириб туради.

Отажон фавқулодда бир овозга эга хонанда. У истаган пайтида, истаган пардага чиқа олиши мумкин. Овози айни вақтда ширали, ўз оҳанги, ўз мусиқасига эга. У баъзи бир хонандалар каби овозига мослаб қўшиқ танлаб ўтирмайди. Табiiийки, бу ҳам вужуддаги ҳис-туйғуларнинг қанчалик тараққий топганига, иқтидорининг қай даражада юксаклигига боғлиқ гап. Унинг куйлаш оҳанги бирон бир қўшиқчи оҳангига ухшамайди. Тақлидга мутлақо ёт. Ёшлигиданоқ юракда мусиқага, қўшиққа муҳтожлик сезган ва бутун кучи, иқтидорини унга бағишлаган Отажонни бугунги кун қўшиқ ҳавасмандлари мана шу ўзига хослиги билан тан олдилар. Тарих сабоқларидан бизга маълумки, санъатда «ўз-ўзилиги»га эга бўлган санъаткорларгина ўзларига абадийлик касб этадилар. Фақат ҳавас билан санъат даргоҳига кирган, хашаки шоирларининг хашаки шеърларини куйлаб юрган ўртаҳол қўшиқчиларнинг умрлари кимларгадир тақлид қилиш билан ўтади. Ҳар бир гўзалликнинг ўзлиги гўзал, такрори эса фақат кўнгилга тегади. Шу ўртаҳол қўшиқчиларгина санъатни фақат манфаат билан ўлчайдилар ва умрлари бўйи «ора йўл» бўлиб қолаверади. Кийинини, айш-ишрат ва олтин тиш-

лар ва тақинчоқларга ҳирс қўйини эса мана шу оқибатдан келиб чиқадиган кўнгилсиз ҳолдир...

Шу маънода Отажон мутлақо олижаноб ва ўзбек санъати, деган улугъ шарафга лойиқ санъаткордир. Ўзбек санъати умуминсоний санъат билан боғлиқ тушунчадир. Дунёвий санъатни яратганлар орасида Шопен, Бетховен, Чайковский бор. Ҳар бир дунё санъаткори, мана шу титан санъаткорнинг муқаддас анъаналарига доим содиқ қоллишлари керак.

Отажон эрта-кеч пахтакорлар, ишчилар, ғаллакорлар хизматида. Бирон бир киши Отажоннинг халқ хизматида бўйин товлаганини эслолмайди. У бир неча йиллардан бери ўзи раҳбарлик қилаётган «Қорақалпоқ Давлат филармонияси» группаси билан Ватан, халқ олдидаги бурчини адо этиш билан банд.

— Ҳар бир тўлақонли инсон учун ягона муқаддаслик — Ватан, халқ олдидаги шарафли бурчини адо этишдир, — деди Отажон суҳбатда. — Давлатимиз бизни мактаб партасидан мана шу содиқликка ўргатади. Одамларнинг хизматини бажариб қайтганингдан сўнг роҳатланиб ухлайсан киши. Кун бўйи меҳнатдан толиққан меҳнаткашлар ҳам яхши концертдан кейин роҳатланиб ҳордиқ чиқаради.

Луначарский номли мактабдан тортиб, Тошкент театр-рассомчилик санъати институти йўлини босиб ўтган. Йўлдош ака, Комилжон акани устоз тутган Отажоннинг ёш санъаткорларга муносабати қанақа? Ўзининг айтишига қараганда, қулоғига бирон жойдан тузук қўшиқчи чиқибди, деган гап чалинса, албатта қизқар, уни узоқ кузатар, қўлидан келган ҳамма яхшиликларни қилар, санъат даргоҳига кириш йўлида барча ёрдамларини аямас экан. Албатта, бу ҳам муқаддас иш. Ота-боболар: «Қилинган яхшилик ерда қолмайди», деганлар. Отажон ҳам устозларига қилиб улгурмаган яхшиликларини келажак авлод — шогирдларига бағишляётган экан, халқ олдида ҳурмати яна ошиши тайин.

Муסיқа — асосий симфония. Висол симфонияси.

Бугунги кунда барча ўзбек халқи, жумладан тинчликсевар инсониятнинг яхши қўшиқ, яхши муסיқага муҳтожлиги яна ҳам ортди. Ҳаётнинг ягона зарурияти бўлмиш мана шу тушунча, туйғу бугунги кунда ҳам ҳаммамизни бирдай ташвишга солади. Отажондай ажойиб санъаткорлар эса мана шу борада кўнглингни тўлдиради, ташналигингни қондиради, янги меҳнатларга чорлайди, янги асарлар яратишга руҳлантиради.

Халқ Отажон Худойшукуровнинг Ватан олдидаги улкан хизматларини тақдирлаб, унга 1967 йил «Қорақалпоғистон АССРда хизмат кўрсатган артист», 1969 йили эса «Қорақалпоқ халқ артисти», 1977 йилда «Ўзбекистон халқ артисти» деган унвон берди. Шунингдек, у «Ўзбек совет санъати ва Қорақалпоқ совет санъати»ни ривожлантиришдаги катта хизматлари учун «Ҳамза» номдаги Давлат мукофотини олишга муяссар бўлди. 1981 йили эса у Татаристонга қилган гастроллари вақтида «Татаристон халқ артисти» унвонига сазовор бўлиб қайтди.

Отажон Худойшукуровнинг янги қўшиқлар ижро этиши, янги куйлар басталашда Ватан, халқ олдидаги муқаддас бурчини бажаришда унга катта ютуқлар тилаб қоламиз.

1985 йил.

* * *

Отажон Худойшукуров ҳақидаги «Гўзалликка муҳтожлик» мақоласини Мустақилликдан анча илгари, яъни ўша кезлар Давлат хавфсизлиги қўмитаси Отажонни таъқибга олиб, эрта-кеч ортидан юриб, қаерга бораётгани, кимлар билан гаплашаётганини кузатиб, банкдаги маблағини ҳам ҳисоб-китоб қилаётган кезлар ёзган эди. Мен у билан гаплашишга, у эса мен билан гаплашишга ҳайиқар эди. Сабаби битта. Яъни Отажон ҳеч қачон мустабил тузум раҳнамоларига, уларнинг айғоқчиларига ёлланган сотқинларига қулоқ солмай, ўз билчиларига, ёлланган сотқинларига қулоқ солмай, ўз бил билан ўзбекларнинг мумтоз қўшиқларини куйлаш билан банд эди. Отажонни улар халқни ғамгин қиляпти, ғамгинлик эса маҳаллий халқда босқинчига қарши нафрат уйғотади, дея қоралар эди. Бир йнғинда Ботир Норбоев: «Бу босқинчи миллатнинг ёқасидан олиш керак», деганида, Отажон: «Уларнинг ёқаси бўлмаса, нимасидан оласиз!» деган ва рақибларини яна таҳликага солган эди.

Яна бир улуг санъаткор Комилжон Отаниёзов: «Ҳамма ҳам ўз уйида саломат бўлсин», дея ўзи ёзган шеърни куйлаб, бир умр босқинчилар томонидан балога қолган ва Неъмат Аминовга «Эскилик сарқити» дея фелъетон қилдирилган эди. Бу пайт раҳматли Комилжон ака Отаниёзов бетоб бўлиб ётарди. Бу ҳақда мен бош роҳим ака: «Яхшилаб ёзиб келинг, босаман» деди. Комухаррир Иброҳим Раҳимга шикоят қилиб кирдим. Ибмилжон аканикига бордим. Афсуски, у киши оғир ётган

экан. Бу борада ёзувчи Неъмат Аминовга: «Чакки қилибсиз. Комилжон Отаниёзов оғир бетоб экан, сизнинг фельетонингиздан кейин яна оғирлашиб қолибди», деганимда, Неъмат Аминов: «Домлага боргани, ўқитгани рост-да», дея кескин жавоб берди. Мен: «Одам бетоб бўлганидан кейин пажот излаб йстаган жойига бориши, ўқитиши, табибга боқтириши мумкин», деёлмадим. Неъмат Аминов ўша қилмиши олдида ҳозир хижолатмикин? Ё Давлат хавфсизлиги қўмитаси тоншириғи билан бажарган ишини «ҳали ҳам тўғри қилганман» деган фикрда юрганимикин? Ўзи ҳам қариди. Бирор табибга ё домлага бориб қаратаётганимикин?

Раҳматли Отажоннинг бошига ҳам ёлланган сотқинлар шундай кунни солган эди. Отажонга мукофотлар фақат ҳаммамизнинг устозимиз Шароф Рашидовнинг шахсий ташаббуси билан берилганди. Отажон ватанпарвар, миллатпарвар сифатида, қўшиқчи сифатида ўзигача ўтган ва ўзидан кейин ҳам ўтадиган қўшиқчиларнинг Даҳоси эди. Толмас курашчи эди. У билан суҳбатлашиш бир неча бор менга насиб этди. Бу билан абадул-абад фахрланаман. Шукур Бурҳондай, Аҳмаджон акадай, Одил акадай даҳолар билан гаплашиш бахтига муяссар бўлдим. Минг афсуслар бўлсинким, Отажон ҳаётлигида бу гапларни айтишга имкон бўлмади. Чин маънодаги Даҳонинг ўз вақтида баҳосини беролмадик...

Менинг ягона ўкинчим ҳам шу.

20.03.03 йил.

УЛУҒ ИҚТИДОР СОҲИБИ

Улуғ Италия рассомлари, ҳайкалтарошлари Микеланжело, Леонардо да Винчи расм ишлаш, ҳайкал яратиш билан бугунги кунда ҳақиқий санъат асарига айланган муҳташам бинолар қурилишида меъморчилик ҳам қилишди. Бу улуғ меъморлардан бугунги кунда Италияда инсон тафаккурини кишанлаб ташлайдиган, ҳис-туйғуларини жунбушга келтирадиган, яъни сирти ҳайкаллар билан, ичи эса бетакрор гўзал расмлар билан безатилган бинолар қолди. Ва мана шу гўзал санъат даражасига айланган бинолар Италиянинг ор-номуси, ғурури ва эътиқоди тимсоли сифатида бутун жаҳон аҳлини ҳусну жамолига мафтун этиб, бутун дунёнинг кўзига, юрагига айланиб турибди... худди мана шу ерда, шу санъат даргоҳида яна бир улуғ рассом ва ҳайкалтарош Рафаэль ҳам яшаб ижод этган ва она-ватани Италиянинг ўзигача

Ўтган улуғ рассомлари ва ҳайкалтарошлари қаторида эъзозлаб, ўзининг бетакрор расм ва ҳайкаллари билан яна ҳам гўзаллаштириб кетди...

Бу бизга ҳазрат Амир Темурни, ҳазрат Алишер Навоийни, Бехзодни ва улар қолдирган улуғ ҳазина, яъни Ҳиротда, Самарқандда, Бухорода, Хивадаги ҳашаматли масжидлар, хонақоҳлар, қабргоҳлар ҳам бугунги кунда Ўзбекистонни жаҳонга танитиб, бутун сайёҳлар оламни ватанимизга жалб этиб келмоқда. Жаҳон антиқа санъати қаторидан жой олган Тожмаҳал, яъни темурийлардан бўлмиш Шоҳ Жаҳон томонидан умр йўлдоши Мумтозмачал ҳурмати учун қурилган қабргоҳ бизга, бизнинг улуғ санъатимизга қўйилган улуғ ҳайкалдир...

Микеланжело, Леонардо да Винчи, Рафаэль, ҳазрат Темур, ҳазрат Навоий, Бехзод, Шоҳ Жаҳон ҳам Худо томонидан алоҳида меҳр билан яратилган улуғ даҳолар эди... улар шу соҳадаги улуғ иқтидорлар эдилар. Ҳар бир соҳанинг ўз даҳолари бўлади... улар кимнидир, қайсидир жойнинг топшириғи билан бунёдкорлик қилмайдилар. Ўзлари, ўз юраклари амри билан, ватан, деб аталмиш муқаддас тупроқ учун, миллат, деб аталмиш улуғ аجدод ва авлод учун қўлларидан келган ҳамма имкониятларини ишга солиб, иқтидорларини намоён қиладилар. Ёзувчи, шоир, олим, рассом, ҳайкалтарош, пахтакор, ғаллакор... Оллоҳ ҳамма-ҳаммасини ўз иқтидори билан яратади ва улар ҳам абадул-абад, яъни келажак авлодга ўзларидан, ўз ишлари билан улуғ ҳайкал ўрнатиб кетадилар...

Оллоҳ ана шундай улуғ замондош билан мени таништиришни насиб этди...

Мен бундан илгарилари шодланиб юардим. Энди эса гурурланаман...

Аниқ эсимда йўқ. Ёзувчилар уюшмаси боғидаги кичкинагина дала ҳовлим учун Собир Раҳимов метросига яқин ердаги ЖБ-8 деган заводга кириб, зарур нарсамни ололмадим. Маънос тортиб чиқиб кетаётувдим, кўзтаниш бир одам учраб қолиб: «Директорга кириш, яқинда келган, ёшгина йигит, лекин жуда бағри кенг одам...» деди. Директорнинг идорасига кираётиб, олиб қўйилган ҳазрат Темурнинг қуйидаги сўзларини ўқиб қолдим: «Эътиқодли кишиларни ҳеч қачон диққат-эътиборимдан қочирмадим, уларни донм шарафлаб келдим...». Не учундир илгари ҳазрат Темурнинг бу сўзларини ўқимаган эканман. Ўқиганимдан кейин мазкур сўзларни ёздириб, остириб қўйган директорни кўриш иштиёқим янада ку-

чайди... Энди қабулига киришга астойдил бел боғладим. Ташқарида озгина кутиб, охири директор қабулига кириш бахтига муяссар бўлдим. Ичкаридан 40 ёшлардаги ўрта бўйли, пешонаси кенг, кўзлари кўкишга мойил, сочлари ҳам озгина сарғиш, лекин қадди-қомати келишган, кўзлари доно, серфикр йигит мен томон яқинлашиб, қўлимни олди. Олганда ҳам жуда самимият билан, бутун вужуди билан, меҳр-муҳаббат билан олди. Ҳайратландим. Мен, кимлигимни, нима хизмат юзасидан келганимни ҳеч кимга айтмадим... директор йигит эса худди эски танишлардай, қадрдонлардай самимий кўришди. Узун курси ёнидан жой кўрсатди. Ўзи эса қаршидаги курсига келиб чўкди. Яна ҳайратландим. Иш курсисинда ўтираверса ҳам бўларди. Хизматимни айтиб, саломаликдан кейин чиқиб кетаверардим... унинг мана шу мулозамати мени бутун умрга мафтун этди. Хотирамга чуқур ўрнашиб қолди...

— Хуш кўрдик... — деди директор хушмуомалалик билан пиёлада кўк чой узатар экан.

— Шу... кирганимга ҳам озгина хижолат тортаяпман... — дея ғулдирадим озгина эсанкираш билан, — шу озгина қум керак эди... мен ёзувчиман... Ёзувчилар уюшмаси боғидан озгина ер берганди дала ҳовли қураётганидим.

... Кейин чиндан ҳам ёзувчилигим эсимга тушиб, қайсидир китобимга дастхат ёзиб совға қилдим... Директор ҳам ўзини «Рауфхон» дея таништирди. Китобни синчиклаб кузатди. Қўлимни астойдил сиқиб табрикларди. Шу тариқа бу жонон йигит билан, иқтидорли директор билан танишиб қолдим... ва бу танишишимиз, Оллоҳга минг бор шукр, ҳамон давом этиб келаётир...

Хуллас, директор шу лаҳзадаёқ ёрдамчиларидан бирини чақириб, илтимосимни мен истаганимча қондиришини айтиб ташқарига кузатиб қўйди ва хайрлашаётиб: «Истаган вақтингизда марҳамат қилинг, кираверинг...» деди.

Ишим битди. Рауфхоннинг бошқа қабулига кирмасам ҳам бўлаверарди. Озгина ишимни битириб берган одамни излаб бориш, ҳол-аҳвол сўраш шарт эмас эди... аммо одамгарчилиги, ўзбекона илтифоти менга гарчи ҳеч нарса керак бўлмаса-да, ўша олижаноб директорнинг олдига етаклаб бораверди... Чунки ҳазрат Амир Темурнинг ҳеч ким диққат қилмаган сўзларига диққат қилгани ва уни тахтачага ёздириб осиб ҳам қўйгани ва мазкур сўзларнинг мазмунига эътибор бергани са-

бабли у зотни ишим бўлмаса ҳам қабулига кириб кўнглини сўраб туришга мажбур эди... бундан мен ҳозиргача фахрланиб юраман...

У киши бошқараётган заводга кириб, баъзи бир ишчилар билан гаплашиш ва фикрлашишга тўғри келди. Чиндан ҳам завод ҳаёти билан, тараққиёти билан, ривожланиши билан, одамларнинг кайфияти билан қизиқдим... Рауфхондан илгари бу ерда бир яҳудий киши директорлик қилганини, иш ўринлари қисқариб кетганини, ишчилар иш ҳақларини вақтида ололмаганини, хуллас завод мутлақо путурдан кетганини гапириб беришди. Рауфхон заводга келган кунидан эътиборан ишлар шиддатга минганини, иш ўринлари уч мартага ортганини, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ҳам юз баробарга ортгани ва ишчиларнинг иш ҳақлари ҳам бир неча баробарга кўтарилганини ишчиларнинг ўзлари фахр ва ғурур билан гапириб беришди.

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, бирон бир хизматсиз яна Рауфхон директорлик қилаётган заводга қадам равижида қилдим. Заводнинг кўча томони, яъни эски деворлар билан беркитилган томонини бузиб ташланиб, ўрнига янги ва сирли ёишлардан чиройли қилиб девор кўтарилибди. Янги дарвозалар қурилибди. Бу деворнинг узунлиги, янглишмасам, бирор чақирим келарди. Бунга қанча ёишт кетиши мумкинлигини мен билмайман. Ҳар қалай юз хўжалик уч қаватдан уй қуриши мумкин бўлган ёишт... заводнинг ичини айлапганимча эса яна бир гўзал қурилишга дуч келдим. Бир неча йиллардан бери ташландиқ бўлиб ётган ер тозаланиб, ҳайдалиб у ерга иссиқхона қуриб битказилибди... Бу иссиқхона ҳам одамнинг баҳри-дилини очиб юборадиган даражада гўзал қурилган эди. Буни қарапдики, жуда тез орада иссиқхона илк маҳсулотини ҳам бера бошлаган экан. Иссиқхонадан олинadиган боднинг ва помидорлар ишчиларнинг тушлик овқатларига текки берилар экан.

Завод ҳовлисидаги қаланғи-қасанғи анжомлар мутлақо олиб ташланган ва илгари ахлат ташланган ерлар тозаланиб, ўрнига гуллар экилган... йўлларнинг четлари ҳам гул ва янги дарахт кўчатлари билан тўлдирилган эди. Сув сепадиган машина ҳар лаҳза сув сепиб ишчиларни цемент чангларидан асрар эди... Хуллас, ишчилар ҳам, раҳбарлар ҳам беҳад шоду хуррамлик билан, кўтаринки кайфият билан ишлар эдилар. Худди шу кезлар янги қурилган уйлардан йигирмадан ортиқ

ойла аъзоларига квартира олиб бергани ҳақидаги хабарни ҳам эшитдим... Оҳ, ишчиларнинг шодликларини ифодалашнинг иложи йўқ эди... Бу ҳақда мен «Тошкент оқшоми» рўзномасига ҳам мақола ёзган эдим...

Мен юқорида буюк Италия рассоми ва ҳайкалта-рошлари ва уларнинг инсоният тарихига, салъатига қўшган улкан хизматлари ҳақида гапирган эдим. Мен Рауфхон Арслонхон ўғли Шарипов сиймосида ҳам ўшанақа бунёдкорликларнинг иқтидорларини кўрдим. Эрта тонгдан келиб заводнинг ичини айланиб юради. Янги режалар тузади. Янги қурилишлар ҳақида бош қотиради. Ҳали Оҳангарон цемент заводига, ҳали Бекобод цемент заводига ўзи бўзчининг мокисидай югуради, ҳали цемент, ҳали қум, шағал олиб келади... режалар эса 300 фоизга бажарилади... асосийси ишчилар вақтида маошларини олиб турибди...

Дунёда биз билмаган ё эътибор бермайдиган қизиқ бир соҳа бор. Одамлар бу соҳага доим ҳам диққат қилавермайди. Оддий қурувчига, яъни уй қурадиган, боғ яратадиган, заводларнинг тараққиётини ошириб юборадиган мутахассис ёки одамларнинг иқтидори бўлади-ми? Мен иккиланмай бўлади, дея оламан. Мен буни Рауфхон Арслонхон ўғиллари мазмунида кўрдим. Икки йил ичида ЖБ-8 заводини шу қадар юксакликка кўтардики, катта раҳбарлар ҳам, ишчилар ҳам ҳайрон... ҳам-ма бирдай хурсанд...

Одамнинг танасида шодлик билан ғамгинлик, қўрқув билан ботирлик, саховат билан нокаслик, эзгулик билан қотиллик, яратувчилик билан барбодлик, эътиқод билан сотқинлик каби минглаб ҳис-туйғулар мавжуд... кимлардир бировларга ёмонлик қилиш билан лаззатланса, бировлар бунёдкорлик билан, бировларга яхшилик қилиш билан лаззатланади... бунинг учун эса одамзодда дид билан фаросат, қўнғил билан юрак, ҳам-ма нарсани нозик кўра билиш ва эътибор қилиш, ҳеч нарсани кўздан, нигоҳдан қочирмаслик, қўлдан келган қадар ватандошларига, миллатдошларига саховат кўрсатишни фаҳмлаш каби хислатлар мавжуд бўлиши керак... бундай ҳис-туйғулардан бебаҳра одамлар эса бирор ерга катта раҳбар бўлиб олганидан кейин эрта-кеч ўз ҳамёнини тўлдириш ва айш-ишрат қилиш билан шуғулланади... қурилиш билан, ободончилик билан, бировларга яхшилик қилиш ҳақида бош қотирмайди... бундай одамларнинг умри ҳам, фаолияти ҳам узун бўлмайди...

Рауфхон заводнинг ичида инсон кўзини беҳад қувонтирадиган, кайфиятини кўтарадиган, яъни қадимий анъаналаримизга мослаб гўзал бир чойхона-ошхона қурдирди...

— Тақсир, оддийгина қилиб қурдирсангиз ҳам бўларди... бу қадар катта, чиройли қилиб қурдиришга сарфланадиган пулни бошқа нарсага сарфласангиз бўлмасмиди.— деганимда у киши жилмайиб:

— Инсонда ўзига хос рассомлик иқтидори бўлади. Мана шу туйғуси инсоннинг руҳини тетик қилади, кайфиятини кўтаради. Мен гўзал ерларда овқатланишдан лаззатланаман. Гўзал ерларни томоша қилишдан эса руҳланаман. Нима учун уззукун қора меҳнатда толиққан ишчиларимиз мана шундай гўзал ошхонада овқатланиб, озгина бўлса ҳам руҳий ҳордиқ олмаслиги керак... Кайфияти кўтарилган ишчилар ортиқроқ ишлайди, толиқмайди,— дея жавоб қилди. Тан бердим. Чиндан ҳам шундай...

Яна бир кун борсам, қайсидир ерлардан, пазаримда, Самарқанд томонлардан, арзон нархда картошка, писёз, сабзи, мевалар олиб келиб, ишчиларга тарқатаётган экан: «Балли-ей, эринмаган одамнинг садағаси кетсанг арзийди», дедим. «Мен ҳеч қачон, ҳеч нарсадан эринмайман», дея у мағрур жавоб қилди. Бу билан у нафақат заводда қурилиш қилиб кўпчиликнинг кўнглини кўтаради, шу билан бирга инсоннинг ичида, мазмунида, руҳида, тафаккурида ҳам қурилишлар қилиб, ишчилар умрини узайтирар экан.

Албатта, бир одамни минг йил тарбиялаб иқтидорли қилиб бўлмайди. Агар танасига Оллоҳ улуғ иқтидори берган бўлса, уни ҳам танасидан олиб ташлаб бўлмайди... Рауфхон Арслонхон ўгли бошқача одам бўлиши мумкин эмас эди... уни Яратган одамларга меҳрибон, ватани, миллати учун бунёдкорлик қиладиган даражада иқтидорли этиб яратганди...

Бу директор заводдаги ишларни қойилмақом қилиб қўйганидан кейин, ҳеч кимнинг, ҳеч қачон хаёлига келмаган ишни амалга оширди. Кўплар орасида биринчи бўлиб, кўп қийинчиликлар билан темирларни пайвандлайдиган пайвандлашга керак бўладиган углерод цехи қурилишини бошлади ва ҳеч қанча вақт ўтмай бу ишни ҳам аъло даражада бажарди...

Бу ишга у ҳатто ўзи миниб юрган шахсий автомашинасини сотиб, пулни ишлатди... ҳайрон қоласан,

киши... чамаси у ишни бошлаганидан кейин ниҳоясига етказа олмай ташлаб қўйишдан қўрқди...

Дангаса, ишёқмас, ўғри, муттаҳам, лаидавор, маддоҳ, мунофиқларнинг ватани, миллати бўлмайди. Уларни Оллоҳ ватан, миллат туйғусидан, яъни ватан билан ғурурланиш, фахрланиш ҳиссидан маҳрум қилиб яратган. Бундай кимсаларда фақат қорин, яъни ҳирс манфаатига бўлади. Қўлларида биров бир муқаддас ишни бажариш келмагандан кейин эса ўзини ўғирликка, сотқинликка уради. Дангасанинг эса у дунё-бу дунёси йўқ... у инсон, деб аталмиш муқаддас тушунчадан четда қолиб кетади...

Дангасанинг сўнгги илиғи — маддоҳлик... ёки сотқинлик...

Рауфхон Арслонхон ўғиллари умри бўйи мана шу дангасаларга, маддоҳларга, ишёқмасларга, субутсиэларга қарши кураш билан ўтиб келаётир... У зот мана шуидай исқирт махлуқларин асло кечирмайди, иложи борича буринини ерга ишқалаб, ортига тепиб, дангасалик балосидан қутулмагунинга қадар тарбиялайди... тарбиялай олмаса, ишдан четлатади... бу зотнинг вужуди ҳиссиёт, деб аталмиш оловдан иборат. Тун-кун ёниб нафас олади... кўнглини мафтун этган гўзаллиқни ўз ҳаётига, яъни бошқараётган ишхонасига татбиқ қилмасдан қўймайди... унинг атрофи мутлақо гўзал бўлиши керак... унинг ва бошқаларининг ҳам феъл-атвори гўзал бўлиши керак... ватанин, миллатни севиш борасида унга ҳавас қилса арзийди... у баъзи бир кишиларга ўхшаб қуруқ сўз билан ватанин севиб қолмайди. Жимгина оғиз кўпиртирмай, меҳнати билан бошқарган ишхонасини ҳам моддий, ҳам маънавий кўтариб, шу билан ватанин, миллатини нечоғлик севишини намойиш қилади... шу билан бирга у ватандошларининг қалбини ҳам гўзаллаштиришга, яъни ҳис-туйғуларини софлаштиришга уринади... ватандошлари ҳалол меҳнатдан, меҳнати билан ватанига хизмат қилиб, меҳрини кўрсатишини истайди...

Хонадонига содиқ ота, бошлиқ...

Қурилиш, бунёдкорлик борасида Рауфхон Арслонхон ўғиллари чиндан ҳам катта иқтидорга эга. Унинг мана шу иқтидорини англаб етган раҳбарлар ЖБ-8 заводини ҳар томонлама қойилмақом қилиб қўйганидан кейин мутлақо путурдан кетган, ёпилмиш даражасига етган «Норуда» ишлаб чиқариш корхонасига бошлиқ қилиб тайинлашди. Рауфхон гарчи ич-ичидан норози бўлса-да,

сиртида эътироз билдирмади. Сабаби — у қаерга ишга ўтказсалар, ўша ерни бир йил ичида талаб этилган даражада кўтариб, ҳам ишчиларнинг, ҳам раҳбарларнинг олқишига сазовор бўлиб келади. У фақат кўп меҳнати синган, ҳар томонлама режаларини ўринлатган ва кўтарилган ЖБ-8 заводининг ўзидан кейин тушадиган аҳволини ўйлаб озгина изтироб чекди.

Шу тариқа «Норуда» ишлаб чиқариш корхонасига бошлиқ бўлиб ўтди. Бу корхона Чирчиқ дарёсининг, яъни Янгиобод билан Чирчиқ дарёси кўприги ораллигига жойлашган. Турли ерларда цехлари бор. Масалан, Чирчиқ дарёси ёқасида тўртта цехи, Сергелида уч цехи ва ниҳоят, Сирдарёнинг ёқасида катта бир цехи бор. Мазкур цехлар Тошкент шаҳрига қум, шағал ва гравюр етказиб беради. Албатта, корхона жуда катта ерни эгаллайди. Агар Рауфхоннинг бу ишни қўлига олган даврини эсланса, тошларни майдалайдиган, қумларни саралайдиган анжомлар, уларга асосий восита бўлмиш резина ленталар ва ниҳоят дарё бўйидан табиий шағал етказиб берадиган катта автомашиналар яроқсиз аҳволга келиб қолганди. Бу пайтга келиб олдинги раҳбарлар фақат ҳамёнини ўйлаган ва анжомларга эътибор бермай то ишдан чиққунига қадар ишлайверган... Гўё сизирга емиш бермай, сутини соғиб олавергандай... бирипчи галда мана шу анжомларни яроқли ҳолга қайтариш масаласи турар эди. Бунинг учун катта юк машиналарига эҳтиёт қисмлар, ғилдираклар, ёшилги олиш керак эди. Ленталарни ҳам мутлақо ўзгартиришлари керак эди. Ишчиларнинг кўпчилиги иш ҳақи олмагани сабабли ишларини ташлаб кетиб ҳам қолганди. Рауфхоннинг энг гўзал одати, бундай ҳолатда бошини қашиб ўтирмайди. Таваккали Худо деб ақли етган ишни, имкон қадар бошлаб юборади. Мана шу оғир аҳволдан қутулиш учун давлатдан чамаси 200 миллионга яқин кредит пули олди. Жуда тез орада камчиликларни бартараф қилиш имконияти туғилди. Қайта таъмирлайдиган гуруҳ тузди. Анжомларни таъмирлаш ишлари ҳам тез орада ўрнига тушиб кетди. Вақтида ишчиларга иш ҳақларини олиб бериб турди.

Шу тариқа ҳалокат ёқасига келган «Норуда» корхонаси оёққа тура бошлади... ишчилар ўрни ҳам келган борди. Орадан икки йил ўтмасдан эса «Норуда» корхонаси мутлақо қаддини ростлаб олди. Давлатга кўрсатилган режадан уч-тўрт марта ошиғи билан маҳсулот бера бошлади. Катта тоннали автомашиналар ҳам оёққа

туриб кетди. Ишчилар мамнуи. Бу орада Рауфхон Арслонхон ўгли давлатимизнинг диққат-эътиборига тушди. Бир неча бор медал ва орденлар билан мукофотланди. Тез орада давлатдан олинган қарз пули ҳам узилди. Цехлар мутлақо оёққа туриб олди. Ишчиларнинг маошлари олдингига қараганда уч баробарга ортиди. Энди бу ишхонага иш сўраб келувчилар сонсиз-саноқсиз эди.

Бундан ташқари Рауфхон Арслонхон ўғиллари «Норуда» корхонаси қошида автобаза ташкил қилишга киришди. Уз автобазасига эга бўлмаган корхона бир кунмас бир кун илқирозга юз тутинини ҳам бу директор яхши билади. Турли автокорхоналарда туриб қолган ва чиришга келган, эҳтиёт қисмлари ўғирланиб олиб кетилган турли маркадаги автомашиналарни маълум суммага сотиб олиб, қайта таъмирлаш ишини йўлга қўйди. Бу борадаги ажойиб мутахассисларни ишга қабул қилди. Автомашиналардан ташқари турли юк ортадиган аравачалар ҳам қайта таъмирлана бошлади. Яна иш ўрни кўпайди. Ҳозирги кунда мазкур корхонада 400 дан ортиқ ишчилар меҳнат қилаётир... Ваҳоланки, Рауфхон иш бошлаган кезлар бу рақам 200 кишини ҳам ташкил этмас эди. У нафақат ишга қабул қилиш, маошини ошириш билан ишчиларнинг кўнглини олар эди. Ҳар бир ишчи билан юракдан суҳбатлашар, зарурият туғилса уйига борар, ҳол-аҳволини ўрганар, доимий равишда моддий ёрдам бериб ҳам турар эди. Ҳозир ҳам бу одатини тарк этмаган... Корхона ҳовлисида богбон чол, бир кунли, бола-чақаси кўнлиги, уй қураётгани, уйига цемент етмаётганлигини айтиб қолади. Рауфхон «лаббай» деб бу чолга кўп миқдорда цементдан ёрдам қилганига ўзим гувоҳлик қилдим ва унга тасаннолар айтдим.

«Норуда» корхонасининг маъмурий биноси ҳам Чирчиқ дарёсининг ёқасига жойлашган. Маъмурий бионининг олдидаги жуда катта ер яқин-яқинларгача ташландиқ ҳолга келиб қолган, бир қараган одамнинг кўнглини гумиртирар эди. Рауфхон корхонага бошлик этиб тайинлангандан кейин то Чирчиқ дарёсининг кўпригидан тортиб корхона идораси биносигача бўлган ерлар, яъни йўлларнинг чети ободонлаштирилди. Гуллар экилди. Янги ниҳоллар ўтказилди. 200 метрча жой эса алоҳида нафосат билан ободонлаштирилди. Йўл четига турли суратлар осилди. Йўлнинг икки чети турфа гуллар билан безатилди. Ўтган йили эса янглишмасам 2000 тун ёнғоқ, терак дарахтлари ўтказилди. Худди шундай бионининг ичкари қисмида ҳам катта ўзгариш-

лар бўлди. Ҳовлининг ҳар икки томонида мевали дарахтлар мева сола бошлади. Остида эса гуллар билан бирга озиқ-овқатларга ишлатиладиган турли ўсимликлар ёз бўйи очилиб кўзини қамаштиради. Кичкинагина сув ҳовузи. Меҳнаткашлар тушлик пайтида ҳовуз атрофида ўтириб дам олишади.

Энди Чирчиқ дарёси ёқаси бўйлаб кун чиқиш томонга, яъни карьерга, биринчи, иккинчи, учинчи цехларга ўтадиган, яъни бир кунда камида 500 машина қум, шагал, шебин ортиб ўтадиган катта йўлнинг четидан ўтаётганингизда эса гўзалликдан ҳаяжонга тушмаслигининг асло иложи йўқ. Жуда узун йўлнинг чети турли гуллар билан тўлдирилган, ёшгина терак дарахтлари қалбларни қувончларга тўлдириб ташлайди. Икки-уч йил илгари шу ердан ўтаётганингизда ташланган ахлатдан кўнглингиз гумириб кетар эди. Бугун эса боғ, боғнинг ёнгинасида «Норуда» корхонасига қарашли назорат уйчаси қад кўтариб турибди...

Рауфхоннинг қурувчилик, меъморчилик иқтидори ҳақида гап кетганда, билмадим, менинг бугунги мақтовларим сариқ чақага ҳам арзитай қолса керак.

Дунёда беҳад кўп гаройиб-ажойиб ишлар борким, эътироф этмаслигининг иложи йўқ. Дунёда деҳқон билан, ишчи билан, икки орада оддий меҳнати билан кун кўрувчи одамлар ҳам мавжудким, бир-бирларисиз ҳаёт мазмунини пайдо бўлмайди. Булардан ташқари яна бир неча тонфа кишилар борким, уларсиз ҳам инсоният учун ҳаётнинг қизиғи қолмайди. Улар санъаткорлар, ёзувчи, шоирлар, олимлар. Олимларсиз ҳам ҳаётни тасаввур қилиб бўлмайди... бугунги тараққиётнинг асосчилари ўша олимлардир. Ёзувчи, шоирлар-чи?! Ҳазрат Навоийсиз, Машрабсиз, Қодирийсиз, Аҳмад Яссавийсиз, Толстойсиз, Гётесиз ҳаётнинг асло мазмунини бўлмаслиғи ҳам оддий ҳақиқат. Мана шу ижодкорлар азал-азалдан деҳқоннинг, бошқа меҳнаткашларнинг зиммаларида бўлиб келган. Мана шу ижодкорлар маънавий ижодлари билан инсониятнинг онгини, тафаккурини, ҳис-туйғуларини бойитиб келган. Китоб инсонни бошқа жонли оламдан фарқлайди. Ҳазрат Навоий айтмоқчи: «Тил инсонни ҳайвондан жудо этди...» Яъни инсон ҳайвон эди, асли, бироқ тили билан, онги билан ҳайвондан ажралиб чиқди... китоб, бадиий асарлар инсонни инсонийлигига қайтарди...

Олимсиз, ёзувчисиз, шоирсиз инсоният ҳамон шаклланимай ётган бўларди. Деҳқон ва бошқа соҳадаги меҳ-

наткашлар дон, сабзавот, меваларни етиштирдилар, шоир, ёзувчилар, олимлар асарлари билан уларга кўмаклашди. Демак, буларни бир-бирларидан асло ажратиб бўлмайди.

Рауфхон Арслонхон ўғилларининг улуғлиги, мана шу ижодкорларнинг оғир меҳнатларини англаб етади, ҳис қила олади. Менинг 1996 йилги «Покланиш соҳили» номли шеърый китобим нашрдан чиқди. Рауфхон кўлидан келганича, имкон қадар маънавий ёрдам берди. Сўнг «Синов манзили» деган бошқа бир шеърый китобим босилди. Бунда ҳам Рауфхон кўнглимни кўтарди. Кейин эса «Умр салтанати» номли насрий китобим ҳам босилди. Ниҳоят, икки жилдги «Ҳасрат» номли романим 2003 йили босмадан чиқди. Умрингдан барака топгур Рауфхон Арслонхон ўғиллари бунда ҳам имкон қадар маънавий кўмак берди. Бу унинг санъатга, умуман ижодга, ижодкорга бўлган оташин меҳр-муҳаббатидан келиб чиқадиغان инсоний бурчи, инсоний масъулияти... баъзи бир ўртоқлар ҳатто Рауфхон каби кўнгли кўтаришга ҳам ярамайди. Бундай ҳолда мен: «Рауфхон ватандошини ҳеч қачон камситиб қўймайди. Ширин гаплари билан доим кўнглини кўтариб туради. Маънавий ёрдам моддий ёрдамдан ҳам кучли...», дейман.

Асосийси, Рауфхон ҳеч қачон, ҳеч кимни эътиборсиз қолдирмайди, диққатидан қочирмайди, ҳар қачон ёрдам қўлини чўзади... ва бундан ўзи ҳам беҳад лаззатланади. Бировларга яхшилик қилиб, бундан лаззатлана олмайдиган одамлардан худо асрасин! Бундай одамларнинг ижодга, умуман санъатга алоқаси бўлмайди...

Каминга 1999 йил 60 ёшлик таваллуд кунини нишонлади. Уша кун ҳам Рауфхон мен билан бирга бўлиб, имкон қадар кўнглимни кўтарди. Қишлоқ халқининг олқишини олди.

Мен доим Рауфхоннинг ота-оналари қанақа одамлар экан? Ўғиллари бу қадар одамшаванда, деб юрардим. Икки йил бурун Рауфхоннинг оталари Арслонхон ака 70 ёшли тўлдириб, бизларни таклиф этдилар. Мен ҳам бирга тўйга бориш бахтига муяссар бўлдим. Рауфхоннинг туғилган уйи, яъни ҳозирда ота-онаси, Қосимхон исмли укаси истиқомат қилаётган уй беҳад шинам ва гўзал солинган экан. Бунга ҳам ота-онаси учун Рауфхон укалари билан ҳамжиҳатликда қуриб берганини ва ота-онаси беҳад мамнунлигини қўни-қўшни гапириб беришди ва бунга ўзим гувоҳлик қилдим. Худди шу қишлоқдаги бутун Чимкентга маълум ва машҳур «Қа-

лонота» мазорини обод қилишда ҳам Рауфхоннинг улуши катта бўлибди. Яъни қабристон олдигаги гўзал масжидни ҳам қуриб берибди... ахир бундай одамнинг ишлари юришмаслиги мумкин эмас... бундай одамни Худонинг ўзи қўллаб-қувватлайди. Ахир Оллоҳ: «Саховатли бандаларимга менинг ҳам саховатим чексиз» деганку... мана шунини Оллоҳга етишини дейдилар...

«Норуда» корхонаси бошқармаси маъмурияти биносига бугунги кунда кириб қолсангиз, янги гулзорни, ақлни шошириб қўядиган, кўзни ҳайратга соладиган, кўнгилни кўтариб юборадиган, яқин-атрофда тенги топилмайдиган бир қурилишга гувоҳлик қиласиз. Гўё юқорида тилга олинган Микеланжело, Леонардо да Винчи даврида қурилган ва ҳозиргача оҳори тўқилмаган санъат кошонасига дуч келасиз. Гўё нимаси биландир Бухоро, Самарқанд, Шаҳрисабз ва ниҳоят Ҳиндистондаги ТОЖМАҲАЛНИ эсингизга солади. Ичига кирсангиз чиндан ҳам ҳайрат ва таажжубга тушмасдан илҳомингиз йўқ... шу кунларда, давлатимиз иқтисодий қийинчиликларни бошидан кечираётган бир пайтда мана шундай қурилишлар қилинаётгани ва уни Рауфхон Арслонхон ўғли бошчилигида қилинганига мутлақо ишонгингиз келмайди... бу одамнинг дидига, фаросатига, қалбига, юрагига, ақлига, тафаккурига тан берасиз, қойил қоласиз... кошопанинг ички ва сиртки безаклари, ишчилар учун кенг ва гўзал залларнинг қурилгани, янги анжомлар билан безатилгани, овқат пиширадиган ерлар, сомсахоналар ва ёзги овқатланиш жойлари, сауналар... буларнинг ҳаммаси мана шу ерда ишлайдиган ишчилар, хизматчилар учунгина бунёд этилган. Уша ишчи-хизматчилар истаган пайтларида онласи билан келиб ювиниб ҳордиқ чиқариши мумкин...

Бу кошопанинг қурилишига қанча маблағ кетганини билмайман. Бироқ тахминан 20 миллион сўм кетган бўлишига шубҳа қилмаса бўлади... бу пуллар табиики, иш режасини яхши билишлик ва ўринлатишлик, яхши пул топишлик эвазигагина бунёд этилгани аниқ. Рауфхон Арслонхон ўғиллари уззу кун зарурият туғилса, кечалари билан қурилишнинг тепасида туриб, бошқош бўлиб, ишлаётганларнинг ширин ва қизиқ гаплар билан кўнгилни кўтариб, ишни поёнига етказди. Бир томонда намозхонлар учун катта зал... намозхонларнинг дидини ҳисобга олиб чиройли безатилган... орқа томонда иккита маърака қозон ҳам қурилган... худойи, турли тўй-томошаларни бемалол шу ернинг ўзида хоҳлаган ишчи,

хизматчи ўтказиши мумкин... Бунинг учун бирор одамдан бир сўм пул сўралмайди...

Мана сизга мустақилликнинг, И. А. Қаримов истоган ва талаб этаётган эзгуликнинг тантапаси... Рауфхон Арслонхон ўғли мустақилликнинг, Президентимизнинг талабларига «лаббай» деб қилаётган жавоби... агар ҳозирги раҳбарларнинг ҳаммаси Рауфхон Арслонхон ўғиллари каби давлатимизнинг, Президентимизнинг талабларига «лаббай» деб жавоб берганларида, ҳаммасқ юқорида тилга олингандай гўзал қошоналарга тўлиб-тошиб кетган бўларди. Шу билан бирга ишчилар ҳам маошларини вақтида олган, кайфиятлари чоғ бўлган бўларди. Бунинг учун эса ватанини, халқни чин юракдан сева билиш керак. Микеланжело, Леонардо да Винчи каби абадиятчи ва келажакни сева билиш керак, абадият ва келажак ҳақида жиддий бош қотириш керак... дунёда Худодан бўлак абадият йўқ. Бошқа ҳамма нарса ўткинчи, ҳатто инсоннинг умри ҳам... фақат доимий равишда такрорланадиган авлодлар ҳастиггина нисбатан абадий бўлиши мумкин. Демак, шу ватанда яшаган, шу миллатга қондош бўлган одам тезлик билан ватанининг, миллатининг равиқини ўйлаши ҳам қарз, ҳам фарз... шундагина инсон жуда қисқа умрида ўзига ҳайкал ўрнатиб кетади. Бугунги кунда биз ҳазрат Темирни ва ҳазрат Навонийни қолдирган улуг қошоналарни билан, ардоқлаймиз... Микеланжело, Леонардо да Винчиларни фахр билан тилга оламиз.

Рауфхон Арслонхон ўғли ҳам менимча мана шундай олқишга сазовор ва лойиқ... ва мен шундай одам билан кўндан берн дўстлашганимдан фахрланаман. Бу зотга Худодан доим соғлиқ-саломатлик, оилавий тинчлик тилаб тураман. У Абдужалил, Маъруфхон, Ботир, Ҳикмат, Садирхон каби ажойиб шоғирдлар етиштирди.

24 ноябр 2003 йил

САМИМИЯТГА ҚАЙТИШ ШАРТ

«Адабиёт ва санъат» газетаси «Ёзувчи ўйлари» деган темада баҳс уюштириб, хайрли иш қилди. Мазкур баҳс ёш қаламкашларга ҳам маҳоратларини оширишда ибратли мактаб бўлиши тайин. Газетанинг 1984 йил 5 июн соннда Мавлон Икромнинг «Табиат мавзуи эрмак эмас...» сарлавҳали мақоласи юзасидан менда ҳам фикр-мулоҳазамни ҳурматли китобхонлар билан баҳам кўриш иштиёқи туғилди. Ушбу мақо-

лада 1983 йил 10 июнда эълон қилинган «Йўл» ҳикоям таҳлил этилиб, унда асосан: «От ўйламайди, фикрламайди. Уктам Ҳакимали отни, яъни Кўк қашқани ўйлатади, фикрлатади», деб эътироз билдирилади.

Ҳайвонларнинг, умуман от, итларнинг ўйлаши, фикрлаши мумкинлигини даҳо ёзувчилар Ж. Лондон, Л. Н. Толстой, Ч. Айтматовлар асослаб берганини гапиришдан илгари мана шу жониворларнинг ибтидоси — яралиши билан алоқадор жараёнга озгина тўхталиб ўтайлик. Жониворлар илк бор ҳаракатга кўчиб — тириклик фаолиятини бошлаган, яъни сув остидан қуруқликқа чиққан дастлабки даврда шаронтга мослашиш учун уларда аъзолар билан бирга қиёфалари ҳам шаклланди, тараққий топди. Инсонга қўл-оёқ, миё, тил, қулоқ, бурун, кўз, тиш, жониворларга эса тирноқлар, мугузлар, туёқдан ташқари миё ва миё фаолиятининг ҳам зарурияти туғилди. Қўл, оёқ, тиш, тирноқ, мугуз, ўз-ўзларини душманлардан ҳимоя қилиш учун зарур бўлса, миё мана шу ҳимояни таъминлаш билан бирга, овқатни топиб, саралаб ейиш, шу тариқа ҳаётларини сақлаб қолиш учун восита вазифасини ҳам ўтади. Ҳайвонлар, жумладан отлар ўйлаш, фикрлаш қобилиятидан маҳрум бўлган тақдирда душманларига аллақачонлар ем бўлган ё овқат тополмай ўлишлари тайин эди. Инсондай олий — мукаммал зотни яратган Худо наҳотки отларни миясиз — ўйлаш — фикрлаш қобилиятидан маҳрум қилиб яратган бўлса?! Умуман, Худо нима учун отга миё ато этди?! Ўйламаса, фикрламаса отга миянинг қандай зарурияти бор?! Табиат отларнинг мияси ўрнида ошқозон яратиши мумкин эди-ку! Ваҳоланки, отнинг мияси ҳамма инсон мияси ҳажмидан уч баробар катта. Шундай экан, демак, от мияси уч баробар қувватга эга. Тўғри, бу борада сифат катта рол ўйнайди... Борди-ю, отлар тириклик фаолиятини миё билан эмас, ҳис этиш йўли билан ҳал қилади, дейлик. Унда эътироф этганимиздай миянинг қандай вазифаси бор?! Наҳотки беайб табиат, отларнинг бошига миё яратиб янглишган?! Барча тирик жон табиатнинг фарзанди, яъни бир вужуд. Наҳотки, бир вужуднинг ярми — инсон ўйлашга қобилу, ярми — от ўйлашга ноқобил?! Табиат беайб таъсири — турли товушлар биринчи галда қулоққа урилади, ундан қонга ўтади, қон эса юракка сездиради, юрак мияга узатади, шу тариқа ўйланиб, бир қарорга келинганидан сўнг вужуд ҳаракатга кўчади. Бу ҳол — жараён инсонда, ҳайвон, жумла-

дан, отларда ҳам бир хил кечиши мумкин... Мана шу вазиятда инсон мақсадини тил билан ифодаласа, ҳайвон бўкириғи билан англатади. Тўғри, одам тўғри ва аниқ ўйлаб мақсадини амалга ошириши, отлар эса бу масалани мавҳумроқ ҳал қилиши мумкин... Улар орасидаги фарқ — сифат ҳам шу-да. Инсон танасидаги қувват (энергия) эшитиш, кўриш, ўйлаш, нутқ, ёзилиш — ҳожат заруриятига, зурриётга сарф этилади. Ҳайвонлардаги нутқ — тил ҳисобига сарфланадиган қувват эса — тушунчага — мияга сарф бўлади. Демак, бу борадаги мия фаолияти кучлироқ бўлиши ҳақиқатга яқинроқ...

Мақола муаллифи от «ақлли» ҳайвон дейди. Шундай экан, «ақлли» ҳайвон ўйлаш, фикрлаш қобилиятига эга бўлмайдими?! Мантиқ шуни талаб қилади-ку! Мавлон Икром мантиқни билмаса, ё биллиб туриб, тан олмаса, мақсадини амалга ошириш учун атайлаб мантиқни бузса, табиатнинг, қолаверса, менинг айбимми?! Биз ўйлайдиган, фикрлайдиган мавжудотга нисбатан «ақлли» сўзини ишлатамиз-ку! От ўйламаса, уни «ақлли» дейишимиз ўта соддадиллик эмасми?! Энди, отларни билган, кузатган кишиларнинг гапларини тинглайлик: шоир Рауф Толиб Турбат деган ерга боргани, бир хонадонда меҳмон бўлгани, отни сўйилиши олдидан кўрганини айтади. От қассобни, пичоқни кўриб кишнаб юборибди, ўлишига кўзи етгач эса кўзларидан шашқатор ёшлар тўкилибди. Шоир шу кунни от гўштидан еёлмай уйига қайтибди ва узоқ вақт гўштга қаролмабди. От ўйламаса, нимага қассоб, пичоқни кўриб бўкирди, нимага йиғлади?! Фақат ҳис қилиш билан йиғлаб бўлмайдикун! Бунинг учун фожиани англаш ҳам керак. Машҳур бир отбоқарнинг Облоқул исмли ўғли ҳикоя қилади: «Қишлоғимизда Бўривой исмли чавандоз бориди. Унинг Қўк Қашқа оти бўларди. От умри бўйи пойгаларда, улоқларда ютиб чиққан эди. Ниҳоят от қариди. Илгаригидай чополмай қолди. Сўнг қари от ҳийла ишлатиш йўлига ўтди. Чопиб бораётганда ортидан отлар етиб келишса Қўк Қашқа пишқириб эгасига «ушла» ишорасини қилар, эгаси эгар қошини ушлагач, от ерга ётар, рақибларини ўтказиб юбориб ўрнидан турар, бошқа томон билан улоқни маррага етказарди». Табиийки, отнинг қулоғига эгаси «шундай қил» дея шивирлаб қўймаган. У, ўз мушоҳадаси билан шундай қилган, албатта...

Мақолада яна шундай сатрлар келтирилади: «Л. Н. Толстой «Ола ахта» (Холстомер) асарида улкан

бир даврини қамраб олади. Қарн отнинг шажараси, яъни келиб чиқиши ҳақида гап боради. Ёзувчи отни гапиртириш услубини қўллайди. (Эътибор беринг, гап отнинг ўйлаш-ўйламаслиги ҳақида бораётганида, Мавлон Икром отнинг шажараси, гапиришига кўчиб кетди). Танқидчи ёзади: «Ўктам Ҳакимали улуг адибнинг мана шу асаридаги мақсадни ўқиб (гап ахир, отнинг ўйлаш-ўйламаслиги ҳақида боряпти-ку) идрок этмаган...» Энди улуг адибнинг мана шу асарига мурожаат этайлик: «Билман, энди, йўлга чиққаннимиздан сўнг, у олов ёқади ва ўзининг заنجирли, атрофи мис билан қопланган трубачасини тарта бошлайди,— дея ўйлайди от — Мерин.— У, ҳеч ким кўрмаганда, танҳо қолганда мардлик кўрсатади, майли ёни билан ўтаверсин», — мушоҳада қиларди от — Мерин». Кўриниб турибдики, Л. Н. Толстой (эътибор берилсин, юқорида мақола муаллифи Л. Н. Толстой отни ўйлатмайди дейди) мутлақо ўйлаб ўтирмай отни ўйлатади. Ўйлаётганида ҳатто «гўё» сўзини ҳам ишлатмайди. Кампаннинг «Йўл» ҳикоясида отнинг ҳиссиёти (такрор айтамин «ўй-фикри» эмас!) мана бундай тасвирланади: «Оҳ, эгагинам!— дея фарёд чекарди гўё шу кез отнинг юраккинаси.— Нимага менга қайғурасан?! Ахир, мени ҳеч қачон қийнамагандингку!» «Ўнинг кекли кишнашида гўё: «Эй осмон, эй ер! Нимага сукут сақла-яписизлар? Нимага бўрини ваҳимага солиб қувмайсизлар?!» От бу ерда мутлақо ўйлаётгани йўқ. Отнинг вужудда, юрагида кечаётган ҳис-ҳазироб «гўё» тариқасида бериляпти. «Гўё», яъни ёзувчининг кузатуви... «гўё» дейилганда «нисбат» кўзда тутилади. Нисбат кўзда тутилдими, демак, иккиланмай «ўйлади» деб ёзилаверади... бундай услуб, бадий асарнинг қурилишига, яъни техник жиҳатига алоқадор эканини бир-иккита ҳикоя ёзган қаламкаш билади-ку... мунаққид юқорида «Қўқ Қашқа ўйлайди, мушоҳада юритади» деб мантиқсизликка йўл қўяяпти... яна шу ўринда Л. Н. Толстойга мурожаат этайлик: «Туғилганимда опалик нима эканлигини англамагандим, мен отман, деб ўйлардим. Эсимда, югимга илк бор эътибор беришлари ўзимни ҳам, онамни ҳам қаттиқ ҳайратга солди»,— дея қисматини ҳикоя қилади от — Мерин. Улуг адиб иккиланмай отни гапиртиряпти. От ўтмишини хотирлайди, муҳаббатига алоқадор воқеани эслайди. Энди ўз-ўзидан савол туғилади: «От бирор вақт гапирганми?! Ўйламаган от қандай қилиб ўтмишини эслай олади?! От гапиради дейишдан кўра, ўйлайди, фикрлайди, дейиш ҳақиқатга яқин-ку!

Оддий китобхонга «от гапиради» дейилса ишониш қийин, аммо «от ўйлайди» деса «тўғри» дейиши мумкин... энди Мавлон Икромнинг: «Ўктам Ҳакималининг «Йўл» ҳикояси (отнинг изтиробини ифодалаганим учун) сохта ёзилган», деган фикрини ҳисобга олиб, отни очиқдан-очиқ ўйлатган, гапиртирган (мунаққид Л. Н. Толстой «отни ўйлатмайди» деб туҳмат қилади) дейди. Л. Н. Толстойнинг, «Ола ахта» (Холстомер) асари «сохта» десак, инсоният олдида юзимиз нечоғлиқ қора бўларди...

Мавлон Икромдан мисоллар келтирамиз: «Кўк Қашқанинг фикри-хаёли беморда...». «Кўк Қашқа... тезроқ беморни манзилга етказишга шошилар, шу билан инсон олдидаги муқаддас бурчининг акс эттирмоқчи эди...» Кўк Қашқа мулоҳазаси: «Чўпонлар орасида отасидай олижаноб, эрқпарварни учратмаган...». Келтирилган жумлаларда от асло ўйлаётгани, фикрлаётгани, мулоҳаза юритаётгани йўқ. Отнинг ҳолати ёзувчининг назаридан чизиларди, холос. Ахир, устида беморни олиб бораётган «ақлли» жониворнинг фикри бемордан бошқа нимада бўлиши мумкин?! Ахир, у шу бемор билан қарийб йигирма йил бирга яшаган, дардлашган-ку! Отнинг ўйламаслигига эътибор берган шоир, нима учун ёзувчининг нуқтан назарига диққат қилмайди... Энди «тарғил» бўри бўлмайди, дея билдирган эътирозига келсак, мутахассисларнинг айтишларига қараганда, табиятдаги мавжуд барча ранглар қушлар, ҳайвонларда акс этар экан. Канадада ҳатто қизил ва оқ рангли бўрилар яшар экан. Демак, «тарғил» бўри бўлиши мутлақо табиий бир ҳол. Ёзувчи: «Ўктам Ҳакимали «саман» сўзини эшитмаган шекилли «Сариқ бия» деб ишлатади», қабилида изоҳ беради. Инсоннинг бисотида турли ихтиролар — сўзлар мавжуд. Инсон «Сариқ бия» ўрнига «саман» сўзини ишлатиши мумкин. Агар, от инсонга айланганда, балки тўғри деган бўларди. Бу ерда ёзувчи рангини отнинг назаридан кўрарди. Отнинг хотирасида онасининг сариқ ранги қолган. «Саман» сўзини инсон ишлатиши мумкин, от эмас. Ахир, отлар рангларни фарқ қилади-да. Борди-ю, ёзувчи ўз изоҳида «саман» ўрнига «Сариқ бия» деб ишлатса хато бўларди (шу ўринда бир оз қўполроқ бўлса-да, олтмиш ёшни қоралаган одам ёзувчи сифатида шаклланимаган бўлиши мумкин, аммо инсон сифатида шаклланиши, самимият юзасидан иш тутиши шарт» дегинг келади... (Ахир, «адабиёт» деганида биз аввало «бадиийлик»ни кўзда тутамиз). Адабиёт аниқ фанлар каби рақамларни, ҳисоб-китоби тўғри, аниқ

фанмас-ку! У «бадийлик», «рамзийлик» каби тушунчаларга эга!

Улуғ ҳинд ёзувчиси Р. Тагорнинг «Скелет» номли ҳикояси бор. Деворда осиглиқ турган скелетга бир куни жон битиб, шу хонада истиқомат қиладиган бир талабага ўз қисматини гапириб беради, ҳатто ўйга толади, бемалол фикрлайди. Энди китобхонада: «Скелет гапирадими, ўйлайдими, фикрлайдими?» деган савол туғилади. Ёзувчи «скелет» ҳақида ёзиши зарур эди. Оқибат шундай услубни қўллаб мақсадни амалга оширди. Ёзувчига ҳам, китобхонга ҳам скелетнинг гапириши, ўйлашидан кўра, унинг инсоният маиёфатига тегадиган нафи қийматлидир...

Ч. Айтматов асарларига эътибор берайлик. Унинг «Момо ер» қиссаси ҳаммамизга маълум. Ер, қаҳрамон сифатида асарга киритилган ва Тўлғаной билан тиллашади. Тўлғанойга ўтмишини эслатади, баъзан сукутга толади. Энди ер гаплашади, унда хотира мавжуд, дейилса ким ишонади?! Ер рамзий маънода асарга киритилди ва ёзувчининг эзгу ниятини юзага чиқаришда воқита бўлди. Бу ёзувчининг «Алвидо, Гулсари» асари ҳам бор. Биз, отлар ҳақида ёзган кўп ёзувчиларни биламиз. Улар отни «эзгулик», «гўзаллик» тимсолида мадҳ этдилар. Ч. Айтматов (Мавлон Икром бу асар ҳақида гапирмайди) отни жабрдийда, потавон жонивор сифатида тасвирлайди, уни юксак образ даражасига кўтарди. Гулсари от жиҳатидан инсон — Танабойдан устун туради, десак янглишмаймиз... У Танабойдан кўра чуқурроқ мулоҳаза юритади. «Нима бу? Нима учун (268-бет) у ёни билан ётибди? Нимага одамларнинг юзлари ғайритабiiй равишда юқорига чўзилди, нимага дарахтлар кўкка туташади? Нима учун у шунақа ерда ноқулай ётибди?! Йўқ, бундай бўлиши мумкинмас...» Отнинг бундай мулоҳазасини асардан юзлаб келтириш мумкин. Ёзувчи асарни Она туя қўшиғи билан ниҳоялайди: «Қора кўзли бўталоғим, қайдасан?! Нидо бер! Елинимдан, тўлиб кетган елинимдан сутлар сизиб оёқларимга тушяпти. Қаердасан? Овоз бер! Тирсиллаб турган елинимдан сут оқяпти, оппоқ сут...» Беихтиёр хаёлга чўмасан киши: «Туя гапирадими? Ўйлайдими?! Гапирмаган, ўйламаган жонивор қандай қилиб қўшиқ тўқийди? Қўшиқ тўқиш, ўйлаш, гапириш, эслаш инсонга хос хислат-ку! «Санъат» деган тушунчадан, ихтиродан мутлақо маҳрум туяларга қўшиқ қаёқдан келиб қолди?! Ҳатто бундай қўшиқ қирғиз халқида ҳам йўқ. Қўшиқни асар

ғояси, мантиқига мослаб, боғлаб ёзувчининг ўзи тўқиган. Яна шу ёзувчининг «Асрга тенг кун» романидаги Лочинга диққат қилайлик: «Туя жойида эди (282-бет), сариқ ит эса кўринмасди. У қасққа кетиши (Лочиннинг мулоҳазаси) мумкин?..» Лочин яқинроқ учиб келади. Ёзувчи ҳеч қачон, ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган Лочинни ўйлатапти...

Мавлон Икром «Йўл» ҳикоясидаги: «Устига Мирзанинг яланғоч ўғилчаси минггач онасини қайтадан эмгандай сархушланади», деган ифода — деталга эътироз билдирди. Бу ерда отнинг тасаввури эмас, ҳисқилиши ифодаланаяпти. Бу билан ёзувчи отдай ақлли жониворнинг болаларга бўлган меҳр-муҳаббатини кўрсатаёпти. Ахир, инсон қатори барча тирик жониворлар ҳам болаларини ардоқлайди-ку! Наҳотки, от бундай лаззатланиш туйғусидан маҳрум бўлса?! Отбоқарларнинг айтишларига қараганда, агар отнинг устига болани миндириб қўйилса, уни йиқитиб қўйишдан қўрқиб, очдан ўлса ҳам жойидан жилмас экан... яна бир мисол: бир куни чўпоннинг хотини молларни ҳайдаб келиш учун, ёш боласини ўтовда қолдириб қирга жўнайди. Бола уйғонади, онасини излаб ташқарига чиқади, ўтлар орасига киради. Бунга кўрган боғлоқли от арқопини узиб боланинг ортидан чопади. Боланинг атрофида айланиб, кўз-қулоқ бўлиб туради. Аёл ортига қайтиб, боланинг ёнида боши эзилган илонни кўриб ёқасини ушлайди. От, ҳали замон болага ҳамла қилган илонни эзиб ташлаган экан. От бунга ҳисси билан бошқарадими, ё мулоҳаза билан шундай қарорга келдимиз?! У, ўйламаса бундай қилмасди, албатта...

Бир неча йил муқаддам «Гулистон» журнали Хиндистонда бўрилар иккита қизчани боқиб олгани ҳақидаги хабарни босганиди. Бўри мутлақо йиртқич ҳайвон. Шундай экан, у нимага қизчаларни еб қўймади?! Ваҳоланки, биз шу кунгача бўрилар мутлақо ачиниш, қайғуриш ҳиссидан маҳрум, деб қараб келардик. Демак, бизнинг ҳайвонлар ҳақидаги тушунчамиз ҳам чекланган экан-да. Энди, бизга шундай нотугал, шаклланмаган томонларимизни тан олиш, бундан буён тўғри мулоҳаза юритиш учун вақт етмадимикин...

Мавлон Икромнинг «Табнат сирларини ҳеч ким овчидай теран билмайди», деган фикрга қўшилиш-қўшилмасликдан илгари, китобхонларнинг фикрини бошқа бир ҳақиқатга тортайлик: овчи эрта-кеч ҳайвонларни қувиб юради, қулай фурсат топиб отади (бунга ҳам ал-

батта, укувлени отади). Демак, тайёр гўштга эгалик қилади. Ҳайвоннинг ўтмиши, ўққа учрагунча бўлган қисмати-жараёнини кўриш унга насиб этмайди. Бунн фақат ҳайвон боқувчилар, уни ўргатувчилар, у билан шуғулланувчиларгина кузатади, билади. «Бунн фақат овчи билади» десак, ўша мутахассисларнинг кўнглига келмайдими... наҳотки, улар ҳайвонларни овчидан кўра камроқ тушунишса...

Энди, мана шу сатрларга диққат қилайлик: «Шоир Шукрулло: «Булбуллар мокиёни тухум босиб ётганида эркин, кеча-кундуз сайрайди», дейди. Булбул, саъва, какликлар табнотан сайроқи қушлар-ку! Улар учун сайраш одатий зарурият — қонуният-ку! Табнат уларни фақат сайраш учунгина яратган. Улар, йилнинг тўрт фаслида ҳам сайрайверади. Ахир, уларнинг мазмуни — сайрашларида ифодаланади-да...

Жеймис Виллис от ҳақида катта рисола ёзиб, оддий отбоқарликдан академикликка кўтарилган экан. У отнинг «ақлли» мавжудотлигини айтган, лекин ўйлаши, фикрлаши ҳақида оғиз очмаган экан, балки у отнинг ўйлаши, фикрлаши ҳақида аниқ бир қарорга келолмагандир, балки бу ҳақда аниқ бир фикрни илгари сурини учун хижолат тортгандир... энди биз фалончи «отнинг ўйлаши, фикрлаши» ҳақида гапирмаган, деб чеклашимиз керакми?! Ахир, айтилган, билдирилган ҳар фикрнинг заминиди «эксперимент» деган тушунча ётади-ку! Борди-ю, биз фалончи «ундай-бундай» деган қабилдаги фикр билан чеклансак, унда қандай қилиб изланамиз, қандай қилиб муваффақиятга эришамиз?! Қотиб қолмаймизми?!

Дунёда биргина бахтсизлик, яъни даҳшатли бахтсизлик бор. Бу — инсон боласи онадан туғилиб, эс-ҳушини танигандан кейин «ўзлиги»дан жудо бўлиши. «Ўзлиги»ни унутиб турли манфаатлар, турли муносабатлар қурбонига айланган ёзувчи ҳеч қачон инсоният жамияти учун, санъат учун, тарих учун эътироф этарлик асар ёзиб қолдиrolмайди. Чунки у санъатга манфаат, муносабат қурбони сифатида ёндашади, оқибат табнотнинг ҳақиқатини, мантиқини бузиб, ўлганидан кейин, ҳатто тириклигида ҳам одамлар томонидан унутилади. Улуғ истеъдодлар, улуғ допишмандлар эса ҳеч қачон «ўзлиги»ни унутмайдилар, табнотдаги барча мавжудликни қонун деб билади, мана шу қонун нуқтаи назаридан баҳолайди, муносабатда бўлади.

Ёзувчи Шукур Холмирзаев меннинг «Адабиёт ва санъат» рўзномасида босилган «Кушхона султони» ҳикоясининг йилги наср муҳокамасида бир қанча ҳикоялар қаторида тўхталиб: «Ўктам Ҳакималининг «Адабиёт ва санъат» рўзномасида босилган «Кушхона султони» ҳикояси табииyki, ҳар томонлама етук, яъни профессионал ёзилган, бунга эътирозим йўқ. Бироқ ҳикояни эртак деса ҳам, афсона деса ҳам бўлаверади. Ёзувчи ахта қилинган серкани ўйлатади, фикрлатади, бу мутлақо ҳақиқатдан йироқ...» дея ўз нуқтаи назарини ифодалади. Салдан кейин мен ҳам сўз олиб, танқидчининг «ҳикоя етук, яъни профессионал ёзилган» деган гапидан келиб чиқиб, мазкур ҳикояга туҳмат қилаётгани, бу гапларнинг мантиқсизлигига диққатини қаратдим.

«Агар сизнинг гапингизга қараганда ҳикоя етук, яъни профессионал ёзилган бўлса, демак ҳикоя камчиликсиз ёзилган, деган қарорга келиш мумкин. Агар ҳикояни эртак ё афсона дейилса, унда «етук», «профессионал» ёзилган дейиш қайси мантиққа сиғади? Энди ахта қилинган серканинг ўйламайди, фикрламайди, дейилишига келсак, ўртоқ ёзувчи, илтимос, серканинг калла суяги орасидаги қаттиқнинг фаолияти, яъни хизматини тушунтириб беринг!» дедим.

Ёзувчи сукут сақлашдан нарига ўтолмади. Кейин мен ҳайвонлар ва қушларнинг мия фаолияти ва мана шу табиатнинг гўзал инъоми — фаолиятининг жараёнларига жиддий тўхталиб, қушлар одамларни кўриши билан қочишлари, лекин қўй-эчкилар, сиғирлар, от, эшаклардан қочмасликлари, аксинча, устиларига қўниб каналарини териб ейишлари, уларни турли касалликлардан халос этишлари, шунингдек, улар итлардан қўрқмаслиги, мушуклардан эса қўрқишлари, буларнинг ҳаммаси озорли ҳайвонлар билан озорсиз ҳайвонларни фикрлари орқали фарқлаши, ўйлаши самараси эканлигини тушунтиришга уриндим. Шу билан бирга мен ёзувчига, инсон тафаккури шу кунгача қушлар, жониворларнинг мия ва ҳислар жараёнларини — фаолиятини тўла кашф қилиб улгурмагани, яъни тўла шаклланимаган тушунча-туйғумиз билан Тангри томонидан мукаммал даражада яратган қушлар, жониворларни нотўғри баҳолашимиз, нотўғри муносабатда бўлишимиз инсофдан эмаслигини ҳам ётиғи билан айтишга уриндим.

— Барибир мен ўз фикримда қоламан, қушлар ҳам, ҳайвонлар ҳам ўйламайди, фикрламайди, — дея Шукур Холмирзаев менга қарши чиқди. Шундай қилмаслигининг иложин йўқ эди. Чунки нутқининг бошида мантиқсизликка йўл қўйган, энди ўз нуқтан назарини оқлашни зарур эди, йўқса одамлар олдида хижолат тортарди.

— Ўртоқ Холмирзаев, — дея қайтадан ниҳоясига етмаган нуқтан назарини ифодалашга киришдим, — инсоннинг нечоғлик шаклланган, шаклланмаганига ҳам, қушлар, бошқа жониворларнинг мукаммал, номукаммаллигига ҳам кафолат беришга биз мутлақо ҳақсизмиз, биз фақат уларнинг фаолиятларини жиддий кузатиб, баҳоли-қудрат ўз нуқтан назаримизни билдиришимиз мумкин, холос, бу ҳеч қачон қонунга айланмаслиги, яъни буни қонунга киритмаслигимиз керак. Чунки инсонни мана шундай етук яратган табиат, яъни Тангри қушлар, бошқа жониворларни ҳам етук қилиб яратган. Биз ҳам қушлар, жониворлар қатори табиатнинг оддий маҳсулимиз... яхшиси, бу ҳақда Тангрининг ўзи ўз ҳукмини чиқарсин... Табиат — Тангри бу дунёдаги барча мавжудликни онгли равишда бир занжирга бирлаштириб яратган, тўғрироғи, табиат барча жон зотини онгли ва ҳис-туйғули қилиб яратиш билан бирга, уларни мана шу тушунча ва ҳиссиёт билан қорин тўйдирадиган, ўзларини ташқари муҳит хавфларидан асрайдилар ҳам. Сиз айтгандай қушлар, жониворлар ўйлаш, фикрлаш қобилиятларидан ажралган бўлишлари мумкин, лекин улар сиз ва менинг нуқтан назаримга асло муҳтож эмаслар, борди-ю, улар шундай камчилик билан яралган эканлар, у ҳолда улар фақат Тангрига ва унинг бевосита ёрдамига муҳтожлик сезадилар.

Шукур Холмирзаевнинг айтмоқчи бўлган гапи, яъни билдирган эътирозни бошқа томонда — ҳикоянинг сиёсий томонда эди. Шу кунгача елкамизга юкланган «миллатчи» тамғасига обдон кўниккан ва ҳамон мияси, туйғуларидан чиқара олмай келаётган Шукур Холмирзаев ҳам кимларнингдир топишириғи билан менинг ҳикоямга шундай муносабат билдириши, шу билан ўз зиммасидаги топишириқни адо этиши керак эди. Ҳикоя «эртақ», «афсона»га ўхшайди, деганда ҳам шуни кўзда тутганди. Бунинг заминиди эса Шукур Холмирзаевнинг шахсий манфаати ётарди. Энди мана шу позик

томонларни бир Шукур Холмирзаеву бир мен билардим...

Барча тирик жонзотга хос бўлган тириклик оламида ашаддий бир ҳақиқат мавжуд. Мазкур ҳақиқат эса бирон-бир сиёсий муносабат билан баҳоланмай, аксинча, виждон, эътиқод, деган муқаддас ўлчов билан ўлчанади. Виждонли, эътиқоди мустаҳкам инсонлар ҳеч қачон табиатдан, унинг мантиқидан чиқмасдан, илоҳ билан алоқадор тушунча — туйғуга асло хиёнат қилмасдан ўзи ва ўз атрофидаги кечмишлар, яъни моддий ва маънавий оламга тўғри муносабатда бўлиши билан баҳоланади.

Бундай тўлақонли инсонлар дунёда жуда кам туғиладилар. Ўша камёб инсон фарзандлари табиатнинг бузилган қонунларини тиклаб, йўлга солиб, ўзи билан бошқа жонзот орасидаги муштарак муносабатларни мўътадиллаштириб турадилар. Бундай донишманд инсонлар турли жамият ва жамият юзага чиқарадиган муносабатлардан устун турадилар, барча жараён ва фаоллиятларга қонуни — табиат назаридан муносабатда бўладилар. Шунингдек, улар турли манфаатлар, муносабатларга беписанд қарайдилар, турли манфаат, муносабатлар қурбонига айланган кишилар эса ўзи муносиб жамиятнинг ижрочисига айланади, оқибат моҳият-этибордан узоқлашиб, тез орада инсоният олдига шарманда ҳам бўлади. Бу борада биз аввало Хомер, Ҳёте, Алишер Навоий, Беруний, Шекспир, Л. Толстой, Жек Лондонларнинг умуминсоний дунёқарашларига суянишимиз керак бўлади. Чунки биз ҳеч қачон улардан ўтказиб бу мунаввар, музаффар оламимиз, унинг аъзолари — қушлар, жониворлар, инсон болалари ҳақида ҳақиқатни гапира олмаймиз... чунки, улар илоҳ билан боғлиқ муқаддас тушунча-туйғуга бориб туташидилар, шу билан бирга улар илоҳнинг ердаги ҳақиқий қонунчилари, яъни қонунларини турли даврларда ижро қиладиган муқаддас фарзандларидир....

Бизгача яшаб ўтган ўша тўлақонли донишмандлар бутун умр самимий бўлишга, фақат самимият юзасидан иш тутушга кўниктирдилар. Демак, биз доим ҳам мана шу нуқтаи назардан иш кўришимиз, дунёни англаш, ҳис этишда бир-биримизга кўмаклашишимиз, бир-биримизга билмаганимизни ўргатишимиз, ўрганишимиз, яъни ҳаёт ва табиат қонунлари — ҳақиқатга жиддий эътибор беришимиз шарт ва зарур. Шундагина

биз умуминсоний санъат ва адабиёт ривож, тараққиётига ўз ҳиссамизни қўшишимиз мумкин. Инсоний ҳақиқатнинг туб маъноси ҳам асосан шунда.

ТАРИХ ИНСОНияТНИКИ...

*«Бизга, фақат йилмизга
зирур тарихгина керак...»
Сталин даври ширларидин.*

Тарих инсониятнинг тафаккури ва ҳис-туйғулари самараси, яъни унга қўйилган муқаддас ҳайкалдир. Тарих фақат инсонгагина хос муқаддас хотирадир. Бечора қушлар, жониворлар, бошқа жонзотнинг тафаккур қудрати чекланганлиги, тил бўлмагани сабабли ҳам ўзларидан тарих, яъни хотира қолдириш бахти, имкониятларидан маҳрумдирлар. Тугашлари билан ўзлари ҳақидаги қисқагина хотираларни ҳам абадиятга олиб кетадилар...

Оллоҳнинг инсонга кўрсатган чексиз инояти ҳам унга тил ва юксак тафаккур қила билиш қобилиятини ато этгани билан бирга ҳис-туйғулари самараси — муҳика, адабиёт ва имло яратиш учун кенг имкониятлар йўлини очиб ҳам берганидадир. Оллоҳ қушлар, жониворларни ҳам мана шу имкониятлардан қисмай озгина саховат кўрсатганда, улар ҳам имло ярата олганда, абадийликка тугаб кетган (инсон зоти тугатиб ташламаганда) минглаб қушлар, жониворлар турларини билган, тарих-хотиралари ҳақида аниқ бир тасаввурга эга бўлардик. Ақалли улардан қолган тарих — хотираларни бугунги кунда музейларга қўйиб кўзимиз қувонарди. Афсуски, ўзимизни бундай бахтдан бенасиб қолдирдик ва келажак авлоднинг қаршисида юзимиз қора бўлди. Инсон ўз қилмиши олдида афсус ва надоматлар чекапти, лекин тавба-тазарру қилаётгани йўқ. Табиийки, бу яна Оллоҳнинг хассослиги, яъни барча имкониятларни инсонга бергани аломатидир. Оллоҳ ҳамма имкониятни инсонга берди, дейиш ҳам тўғри эмас. Ҳамма тирик жониворлар, ўлик мавжудот шундай яралиши керак эди. Аслида ҳам шундай бўлиши — Оллоҳ борлиқнинг тож-сарвари бўлмиш инсонни юксакликка кўтариши зарур эди. Борди-ю, Оллоҳ қушлар, жониворларга ҳам тил ато этиб, тафаккур қила билиш имконини яратганда улар ҳам галирган, имло яратган, хотира ёзиб қолдирган бўларди... унда тож—

сарварлик билан оддий мавжудликнинг фарқига етолмай қолардик...

Инсоният босиб ўтган қонли, кўзёшли, даҳшат ва изтиробли даври, баъзан тутқинликда кечирган умри йўллари — тарихини яна ўзи қаламга олди. У қанчалик нурли, фожиали бўлмасин барибир «инсоният тарихи» деб аталди. Тарихнинг қадр-қиммати катта ё кичик миллатнинг унга нечоғлик қўшган ҳиссаси билан ўлчанмайди. Ҳар бир миллатнинг мана шу она — тарихга қўшган мазмунли ҳиссаси билан ўлчанади, қадрланади. Қўшилган мазмун, ҳисса катта ё кичик бўлишидан қатъий назар у тарих. Тарих эса ранг-баранглиги — миллатлар ва уларнинг тиллари маҳсули, урф-одатлари, имлоларнинг турлилиги билан гўзалдир. Биз учун унинг қадр-қимматидан ҳам кўра тарих сифатида қолгани билан эътиборга лойиқдир. Тарихга минглаб донишмандлари, шоир ва рассомлари билан кириб келган миллатларгина улуг бўлиб қолмай, балки тиллари, имлолари билан ҳисса қўшганлари ҳам диққатга сазовордир. Ғайринисоний тоифадаги миллатларгина «тарихга мен ортиқроқ ҳисса қўшганман», дея жар солиши мумкин. Тарихгина бундай мокас миллатни фош қилиш кучига эга.

Ҳап назаримда тарих яратган инсоният ҳақида эмас, уни барбод қилган, яъни ҳайвонот оламида тўла ажралиб чиқмаган — жинси, тоифалари номаълум бўлган аллақандай махлуқлар ҳақида бориши керак...

Виждон билан баҳоланса биз — ўзбеклар («ўзбек» деган атама 1922 йилда пайдо бўлди, аслида биз турклармиз, ҳозирги ватанимиз ҳам азал-азалдан Туркистон, деб аталарди) Урта Осиёда истиқомат қилувчи миллатлар орасида маданият, санъат соҳасида бирмунча илгарилаб кетган миллатлардан ҳисобланамиз. Хоразмлик Абу Райҳон Беруний IX—X асрлардаёқ шарқ халқларининг тарихига оид ўнлаб асарлар яратди. У ҳатто Америка қитъаси борлиги ҳақида кароматлар қилди ва бу масала бугунги кунда тўла асосланди. Сипо инсон вужудини хасталиклардан халос этадиган минглаб ўсимликлар ҳақида ёзма равишда ахборот бериш билан бирга инсоният тарихида бириинчилар қаторида (Америка ҳиндуларининг эрадан олдин ҳам мия ва юракда жарроҳлик ўтказганини унутмаслигимиз керак) инсон вужудида жарроҳлик ўтказди. Ал-Хоразмий эса дунёда бириинчи бўлиб математикага

асос солди. Яна бир мунажжимимиз — Мирзо Улуғбек биринчилар қаторида осмон сирларини ўрганди, илк бор обсерватория яратди ва ундан амалда фойдаланди. Жаҳондаги беш жаҳонгирнинг бири бизнинг миллатга мансуб. Даҳо шоирлардан бири — ғазалларида ернинг қуёш атрофида айланишини ифодалаган Алишер Навоий ҳам шу миллат фарзанди. Тарих, «инқилоб»дан илгари яшаб ижод этган юзлаб ўзбек шоирларига гувоҳлик беради... тил, миллат ва ранг, деган нисбий тушунча ҳисобга олинмаса, улар ҳам вужудлари ва вужудларидаги аъзоларининг мазмун жиҳатларидан бир-бирларига муштарак инсон фарзандлари эди...

Тарихнинг гувоҳлик беришича, инқилобгача Самарқандда 150 минг аҳоли янаган. 250 та масжид ва мадрасаси бўлган ва минглаб-минглаб талабалар илм олишган. Бухорода эса 200 мингдан ортиқроқ халқ истиқомат қилган, 400 та масжид, 30 та мадраса бўлган (бу ҳақда Петербургда чиқадиган «Отечественные записки» журналининг 1821 йилги нашрида баён этилган ва «История Узбекистана и источника» китобида қайта босилган. Тошкент, 1988 йил, 215-бет).

«Қомус ул-аълам»нинг тўртинчи жилди 2984-сahифасида ёзилишича, бундан юз йил илгари Тошкентда юз минг киши ҳисобга олинган. 300 та масжид, 18 мадраса, 30 та карвонсарой мавжуд бўлган. «Ўзбекистон тарихи»да (рус тилида 1947 йил босилган) таъкидлашича, аср бошларида Туркистонда 6 минг 445 та масжид бўлган бўлса, 1913 йилга келиб бу рақам 7 минг 665 тага етган. Тарихий манбаларга жиддий назар ташланса, табиийки, Фарғона водийси, Хоразм, Сурхондарё, Қашқадарё, Кармана (ҳозирги Навоий шаҳри)да ҳам шунча ё шунга яқин миқдорда масжид ва мадраса бўлгани аниқланди. Эндиликда Бухорода биргина масжид) ўрта мактаб дейиш мумкин), Тошкентда эса битта мадраса (олий ўқув юрти) мавжуд. Қолганлари бунчалик тезлик билан бузиб ташланди?.. Инсоният «шарқ» деб аталмиш улкан тарихидан нима учун бу қадар тез жудо бўлди?..

Инсон тафаккури маҳсули ва ҳис-туйғулари хотираси бўлмиш масжидлар ва уларнинг яратувчилари ҳақида гапиришдан илгари турк улусининг араблар томонидан истило қилинишига эътиборни қаратайлик. Бунга қадар ҳам Ўрта Осиё Искандар Зулқарнайн

томонидан босилиб улкан тарихидан айрилган, унгача эса Доро ҳам бу элнинг бошига шундай кулфат солганди. Бу пайтларда турклар ҳам бошқа шарқ халқлари каби оловга топинардилар. Улар асосан қуёшга, қуёшнинг ердаги нусхаси (мазмунини ҳам дейиш мумкин) оловга сажда қилардилар. Арабларга қадар шарқда оловпарастларнинг сонсиз-саноксиз ибодатхоналари бўларди. Улар ибодатхоналарда катта гулханлар ёқиб «янги кун» — наврўзни, сув, ҳосил каби байрамларни гурур билан нишонлардилар. Олов ҳозир ҳам шарқ халқлари орасида муқаддас саналади. Ўша муқаддас удумларимиздан эндиликда келинни куёвнинг уйига узатиб келишганда отини гулхан атрофидан айлантириш, қабрларга шам ёқишгина сақланиб қолди. Бошқаларини ислом ютиб юборди. Ислом бошқа миллатлар каби туркларнинг ҳам азалий удумлари — эътиқодларидан жудо қилди. Ибодатхоналарини бузди, тарихий китобларини ёқди, шу билан гурурларидан мутлақо айирдилар. Турклар ўтмишидан узилиб, гурурларини туйғусидан ажраб арабларга мутлақо тобе бўлдилар... араблар эса «ўтмишинг йўқ» дея ота-боболаримизни истаганларича камситдилар... бугунги кунда оловпарастларнинг Бухорода биргина ибодатхонаси мавжуд.

Шу тариқа бутун шарқ арабларнинг қуббали масжидларига мослаб ўз ёдгорликларини қура бошладилар. XIII аср бу ерларда ислом гуллаб-яшнади. Араблар масжидлар қуриш билан бирга наққошлар, рассомлар ва ҳунармандларга кенг имконият йўллариини очиб ҳам бердилар. Хўш? Ўша тарихий ёдгорликларни қурганлар ва қурилишига сабабчилар кимлар эди? Ўрта Осиёнинг шоҳлари, давлатманд кишилари исломнинг: «Яхшилик қил, ўзингдан ёдгорлик қолдир» деган ақидасига амал қилишиб, ўз мулклари ҳисобига масжидлар, мадрасалар, кўприклар, ҳаммомлар қурдиришга киришди. Шу билан Худо ва мазлум олдидаги муқаддас бурчларини адо этган бўлдилар. Ёдгорликларини эса оддий халқ қурди. Унинг ҳисобсиз тўкилган терлари ҳисобига қурилди. Шоҳни шоҳ қилган ҳам аслида қора халқ. Демак, шоҳ ҳам, бой ҳам шу қул — қора халқнинг меҳнати туфайли бойийди. Демак, шоҳ, бой, деган тushунча бугунги кунда нисбий. Бу борада наққошлар, рассомлар, ҳунармандларнинг ҳам меҳнатлари ётибди. Шу тариқа ёдгорликлар инсоният мулкига айланди ва тарих уни шунчаки ҳисобга олди. Иккин

орада яна... инсон болалари яратган деган тушунча келиб чиқади. Инсоний хотиралар яна инсоний тарихга туташиб кетади...

Дунёдаги беш жаҳонгирнинг бири бўлмиш Амир Темур шарқда ҳам, ғарбда ҳам ҳозиргача зулмкор, жаллод сифатида қораланиб келинади. Хатто уни йигирманчи аср курсисига ўтказиб судлаяптилар. Балки бу ҳам тарихдир. Аслида Бухоро, Самарқанд, Кармана, қолаверса бутун Ўрта Осиё, жумладан, Қозоғистондаги IX-аср шоири ва дошшманди Аҳмад Яссавий мақбараси қурилиши ҳам шу «зулмкор» ташаббуси билан боғлиқ-ку. Бундан ташқари Эрон, Ҳиндистон, Афғонистон, Туркия, Арабистонда қанчадан-қанча ёдгорликлар қурдиргани ҳам тарихдан маълум. Албатта, бу ҳам тарих. Буни ҳам инкор этишга инсониятнинг мутлақо ҳаққи йўқ. Уша жаҳонгирларнинг энг ашаддий зулмкори — Чингизхон дунёдаги, жумладан, Ўрта Осиёдаги барча ёдгорликларни бузди, ер билан яксон этди. Унинг даврида Ўрта Осиё Мўғулистоннинг тақир чўлларига айланди. У бирор ерда қурилиш қилмади. Ундан юз йиллардан сўнг дунёга Амир Темур туғилди ва Чингизхон яксон қилган Ўрта Осиёни қайтадан тиклади, яна ҳам гўзал қилиб тиклади. Бу тарихдан ким юз ўгира олади?! Бошқа жаҳонгирлар ҳам Темурчалик қурилиш қилганда, дунё ҳозир қанчалик гўзал бўлишини тасаввур этиш қийинмас... хатто Темурнинг дунёга Улугбек, Бобурни, Бойқарони, Зебуннисони бергани учун ҳам гуноҳларидан кечини мумкин эди-ку... Амир Темур турkning бобоси, турклар (ўзбеклар) ҳеч қачон ўз боболари ҳақида ёмон фикрга бормайди, қораламайди, аксинча, унинг кимлигини билишни, у билан фахрланишни истайди... уни қоралаётганлар ё қоралашга мажбур қилаётганлар кимлар?.. Энди буёғи босқинчига бориб тақалади...

Бир пайтлар шоир Эркин Воҳидов «Литгазета»да Амир Темур ҳақида бир афсонани келтириб: «Бир куни Темур Насриддин афандини зиндондан чақиртириб, ўз ҳокимияти ва ўзи ҳақида сўрайди, афанди эса бу ҳақда гапирини истамай зиндонга қайтди», деб қоралайди. Аввало Темур ҳақида бундай афсона йўқ. Шоҳлар ва афанди ҳақида бор. Энди шоҳлар ҳақидаги афсонани Темурнинг бўйнига илишдан Эркин Воҳидов қандай манфаат кўрди экан? Тарихга бундай саводсизларча ёндашини тарих ёқтирмайди...

Болалик кезларимни яхши эслайман. Шаҳарда ҳам, қишлоқларда ҳам оилавий ажралишлар жуда кам учрарди. Аксари ҳолларда жисмоний камчиликлар ё бепарзандлик оқибатлари туфайли оила бузилиши содир бўларди. Олтмиш-етмишинчи йилларга келиб бу сон беҳад ортиб кетди. Эндиликда эса меъёридан ҳам ошди. Тун-кун ўйлайман. Бунга асосан нима сабабчи? Ичкиликми? Ё тўқликка шўхликми? Ё ёшларнинг маънавий бузилиб кетишими? Ниҳоят, нисбий бир қарорга келаман. Ўзбек халқи муқаддас эътиқодларидан айрила бошлади... бу эътиқод эса илоҳий куч — Худо билан боғлиқ эди. Илгариларни одамлар илоҳий куч — Худога ишонардилар. Худога ишониш эса инсонни одоб ва номусли бўлишга чорларди. Аёллар аёллик чегарасини, эркеклар эса эркеклик чегарасини бузишга ботинмасдилар. Заминида эса исломнинг муқаддас ақидалари ётарди. Коммунистлар инқилобдан кейин халқнинг мана шу муқаддас эътиқодларига ҳужум бошладилар. Эндиликда эса ундан мутлақо жудо қилдилар... оқибат халқ Худога ҳам, коммунистларга ҳам ишонмай қўйдилар. Диндан қайтдилар, порахўр, кўзбўямачи коммунистларнинг эса сирлари ошкор бўлди. Халқ гангиб қолди...

Исломнинг муқаддас китоби — Қуръони Карим инсонни эрта-кеч одобга, инсофга чақиради. Қуръони Карим инсоният изланишлари — тафаккури самараси, яъни Қуръон шаклидаги маҳсулотиди. Инсон гўзалликни тарғиб қилиш учун узоқ изланди ва оқибат турли динларни ўйлаб муросага киритди. Бу — моҳият-эътибори билан инсонни ахлоқ-одобга чорловчи китоб. Ундан баъзи бир мисолларни келтираман: «Ноҳақ одам ўлдирмаслик, турли ичимликлар ичмаслик, маънавий бузуқлик қилмаслик, қимор ўйнамаслик, ўғирликка қўл урмаслик, порахўрлик ва судхўрликдан юз ўгириш, ифлос таомларни емаслик...». Мана шу ахлоқ-одоб қондалари социалистик жамиятнинг қайси қондаларига тўғри келмайди? У халқни қайси инсоний қондаларидан чалғитади? Асло!

Қуръоннинг ягона мақсади — инсонни ёмон йўллардан асраш. Қуръон араб имлосида битилган. Араблар имлоларини ҳиндлардан олган. Зийрак китобхон бу ўхшашликни тез илғаб олади. Араблар илгари қушлар тимсоли билан ҳарфларни белгиллаган. Шакли ҳам жуда чиройли. Қадимий ҳинд имлоси ўнгдан чапга эмас, чандан ўнгга қараб ёзилади. Бу имло инсонга осмон-

дан тушиб қолдимми? Ахир буни ҳам инсон тафаккури кашф қилди-ку. Минг йиллар изланишдан кейин шу имлога тўхталди-ку. Уни кашф қилиш учун печачека наққошлар, рассомлар ишламади. Аслида бу инсон умри жараёнлари ҳақидаги яратилиш — фақ-ку. Имло ҳам тарих бўлиши билан бирга санъат ҳам-ку! Тарихимизнинг қарийб минг уч юз йили шу имлода битилди-ку. Инқилоб — тўнтаришдан кейин бу масалага қандай қаралди? Бу имло турли томондан таъқибга учрай бошлади. Бу ажойиб санъатни бошқа бир санъат маҳсулоти — имлоси — лотин эгаллай бошлади. Бу ҳам етмагандай тезлик билан лотин кирилл имлоси билан алмаштирилди. Ахир уччаласи ҳам инсон тафаккури маҳсули-ку! Агар дунёда биргина имло мавжуд бўлса, ҳамма бир имлода ёзса, бунинг қандай гўзаллиги бор? Имлолар ҳам боғдаги турли-туман гулларни эслатади-ку! Бир имлони суриб чиқариб бошқа имлога зўрлаб ўтказишнинг ўзи инсон жамиятининг моҳиятига зид тушунча-ку! Бу ҳам «қарам» деган мазмунни келтириб чиқаради-ку...

Араб имлосининг билимдони, шарқ халқлари тилининг устони, ажойиб инсон Тўхтасин Жалолов доим давраларда қайғули бир гапни гапириб берардилар. 1937 йил у кишини қамоққа олиш баҳонасида уйига бир чекист келади. У араб имлосида ёзилган китобларни титкилаб: «Бу нима?» деб сўрайди. У киши: «Маркснинг «Капитал»и деб жавоб берадилар. Чекист эса: «Сенинг имлойингда «Капитал» нима қилади», деб китобни тепиб юборади. Мана сизга имлони билмаслик, инсон тафаккури яратган санъатга бўлган муносабат. Репрессия йиллари шу тахлит қоп-қоп қўлёзмалар ёқиб юборилди, кўплари қабрларга кўмилди ва чириб кетди... шу билан инсон тафаккури ва ҳис-туйғулари маҳсулоти инқирозга юз тутди... бу имлони тушунмайдиганлар, табиийки, ҳозир ҳам ўтмишга шундай муносабатда қолиб келаётирлар...

Эшитишимга қараганда (бу воқеа инқилобдан кейин юз бергани сабабли бирон китобда қайд этилмаган) 1919 йил инқилобчилар ҳозирги Улуғбек расадхонасидан туриб инсоният оламининг кўрки, тож-сарвари бўлмиш Бибиҳоним масжидини тўпга тутганлар. Инқилобга кўп умидлар боғлаган халқ бу кўргуликдан ёқасини ушлаб йиғлаган, фарёдлар чекишган... Темурнинг сеvimли хотини Бибиҳоним эри араб юртларини истило қилишга кетганда мазкур масжидни қурдирганди. Қу-

рилиш ўн йилларга чўзилган, унда миллионлаб қулар, наққошлар, рассомлар, ҳунармандлар қатнашганди. Халқ бунёд этган мана шу гўзал ёдгорликни инқилобчилар бир неча лаҳзаларда ер билан яксон қилган. Ваҳоланки, ўша кезлар В. И. Лениннинг «Тарихий ёдгорликларни асраш» борасидаги қарори матбуотда босилган эди. Бибихоним масжидини кимлар бузган, кимлар уни бузилиши ҳақидаги қарорга қўл қўйган? Бу масала ҳамон жумбоқлигича қолиб келаётир. Инсоният ана шу барбодчиларни ўзининг ашаддий душманлари эканини ҳозирча ўйлаб кўрганча йўқ... ўйлаб кўрмаса ҳам керак... аслида бу масала ҳам юқоридаги собиқ раҳбар — Сталинга бориб тақалади... бу масала инқилобнинг дастлабки кунларида, яъни оддий халқ инқилоб нималигини, у ўзларига нима беришини англаб етмаган кезде содир бўлди ва инқилоб деган тушунчадан илк бор халқнинг кўнгли қолди. Хўш? Тушуниб етгандан кейин аҳвол қанақа бўлди? Бундай фожиаларнинг олдини ололдимиз? Ололмади. Шу кунгача халқ мулки — ёдгорликлар шафқатсизларча бузиб ташланаверди...

Чор ҳукумати Ўрта Осиё, жумладан Туркистонни босиб олганидан кейин ҳам бундай бузилишлар бўлмаган, аксинча, қурилишлар бўлган. Буни юқорида келтирилган рақамлар ҳам кўрсатиб турибди. Ҳамма бузгунчиликлар фақат инқилобдан кейин юз берди. Шу ўринда ўтмиш билан инқилобнинг сифатларини қандай ўлчаш мумкин? Қандай баҳолаш мумкин? Инқилобгача мавжуд бўлган ёдгорликларнинг 90 фоизи бузилди...

1966 йил Чорсу майдонидаги жомий масжидининг бузилишини ўз кўзим билан кўрганман. Буни ўша кезги Тошкент шаҳар Октябрь районининг собиқ идеология секретари (аёл киши эди) бошқарганди. Масжид бузилишига қарши чиққан кексаларни секретар милиция машинасига зўрлаб ўтказдириб қамоққа жўнатганди. Улкан бир трактор не азоблар билан охири масжидни бузиб ташлаганди. Халқ секретарни қарғаш билан чекланди. Орадан анча йиллар ўтди. Ўша аёл шол бўлиб, бир ерда ётганини ҳам эшитдим. Бу Худонинг ўша аёлга кўрсатган жазосимиди ё халқнинг қарғишига учраганимиди, бу ҳақда бир нарса дейишга тилим лол. Ҳарҳолда халқни норози қилган раҳбарларнинг қисмати ҳеч қачон яхшилик билан тугамади...

Чорсудаги ўша масжид 1100 йилда қурилган экан.

Уни ҳам табиийки, оддий халқ қурган, унинг пулига қурилганди. Инқилобдан кейин масжидни коммунист бўзди. Мана сизга инқилобнинг, коммунистларнинг ўтмиш, оддий халқ мулкига муносабати... маълум бўлишича, мазкур масжидни бузиш ҳақидаги қарорга Ўзбекистон ҚП Марказий Комитетининг собиқ секретари Греков имзо чеккан экан. Ундан олдинги секретар ҳам худди шундай бузғунчиликлар қилганди...

Ўзбекистон ҚП Марказий Комитети область, район идеология секретарлари аксари аёллардан тайинланарди. Улар ижтимоий чиқишлари, моҳият-этиборлари билан бир-бирларига жуда-жуда ўхшашади. Фақат ижрочи бўлиб таниладилар. Назаримда улар фикрлаш қобилиятидан маҳрум, яъни тиллари билангина иш бажарадиган темир вужудларга ўхшайдилар... Сталин, Брежнев, Усмонхўжаев даврида ҳам ўзбеклар мисли кўрилмаган даражада бахтсизликларга учради. Юқорига идеология секретари бўлиб Раъно Абдуллаева (қизиқ, яна аёл киши... ваҳоланки, у ўртоқ М. С. Горбачевнинг сайланиши, қайта қуриш палласига тўғри келди) тайинланди. Уша кезлар Москвадан Ўзбекистонга «Ўзбекистонда динга кенг йўл очиб бериляпти», деган хат келган экан. Абдуллаева эса етмиш йил ичида бузилмай қолган ёдгорликларга қирон келтира бошлади. Ўзбек халқи бирор вақт бундай мотамсара кунни кўрмаганди. Масжидларни буздириб чекланмай, ёптириб ҳам ташлади. Кексалар кўчаларда тентираб қолди. У ўзига ўхшаш саводсиз, ҳис-туйғусиз кишиларни ёнига олиб мақсадини амалга ошираверди. Ота-онаси, ака-укалари, опа-сингилларини кўмиш учун мазорга келган кишиларни партия сафидан чиқарди, ишлардан ҳайдади. Миллий кийимларни кийишни тақиқлаб қўйди. Ўзбекистонда иссиқ 45 га етганда деҳқонлар дўппи кийиб жон сақлаши мумкинлигини у бирор вақт хаёлига келтирмади. Ўзи тарих фанлари доктори бўла туриб (табиийки, у раҳбарлик лавозимига кўтарилгандан кейин дипломи ёздириб олган ва бу ҳамма раҳбар учун модага кирганди) фақат тарихга ҳужум бошлади. Барча ўзбек олимлари тарихга шундай муносабатда бўлдилар. Чунки, ўзлари тарихдан беҳабарлар... бу билан улар инсониятга қарши бораётганлари, жамият қонунларини бузаётганлари ҳақида ўйлаб кўрмайдилар...

Кейинги пайтларда ўзбек халқида бу бузғунчиликларни Абдуллаева эмас, унинг қўли билан Москва қи-

лаяпти, деган тушунча пайдо бўлди. Бунинг қанчалик тўғри-нотўғрилиги ҳақида кафолат беролмайман... Абдуллаева бу билан халқ ва ҳукуматнинг, қолаверса, ўзбек халқи билан рус халқининг ўртасига катта низо солиб кетди... тўнғизтабиат Абдуллаева Чингизхонга қарши халқни қўзғатган миллий қаҳрамон Торобийнинг мақбарасини ҳам трактор билан текислатиб ташлади. Мақбара Кармана шаҳрида (ҳозирги Навоий шаҳрида) минг йил қад кўтариб турганди. Афсуски, уни ҳам коммунист Абдуллаева буздирди... ёзувчилар бу масалани марказгача кўтаришди. Бироқ бирор натижага эришолмади. Чамаси бу масалада чиндан ҳам марказнинг ҳам қўли борга ўхшайди. Халқда бошқа бир фикр, яъни Чингизхонга қарши курашган миллий қаҳрамоннинг мақбарасини коммунистлар бузди, демак, коммунистлар миллий қаҳрамонларни эмас, босқинчи Чингизхонни оқлаб, ҳимоя қилар экан-да, деган тушунча пайдо бўлди... халқни бу тушунчадан халос этиш учун зудлик билан Торобий мақбарасини тиклаш зарур.

Ёзувчи Ҳабибулло ака (у улугъ ёзувчимиз Абдулла Қодирийнинг ўғли) менга кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган бир даҳшатли воқеани гапириб бердилар. Абдуллаева роса қутурган пайтида Фарғона водийсига бориб, рейд қилибди. Ўзи билан районнинг идеология секретарини (афсуслар бўлсинки, бу секретар ҳам аёл киши экан) ҳам олибди. Катта қабристонга кирибдилар. Қабристонда гўрков, қоровуллар ва мутавалли ўтиришган экан. Қозонда шўрва қайнаётган экан. Абдуллаева ёнидаги аёлдан ўтирганларнинг кимликларини сўрабди. Ўтирганлар ўзларини таништирибди. Абдуллаева улардан: «Кундузи бу ерда нима қилиб ўтирибсизлар? Нимага далага ишга чиқмайсизлар?» дея сўрабди. Ўтирганлар эса бирор марҳум келиб қолиши, гўр қазиш зарур бўлиши, мазорни қўриқлаш кераклиги, мутавалли эса жаноза ўқиши кераклигини айтибди. Абдуллаева ҳамроҳига юзланиб: «Сиз бу ерда идеология ишини ёмон йўлга қўйибсиз, масалангизни бюрога қўяман», деб ўшқирибди. Аёл эса югуриб бориб қозонни тепиб, ағдариб, ўтирганларни ҳайдабди. Ҳайдалганлар эса иккаласини ҳам қарғашибди. Йўлда кетаётиб районнинг идеология секретари оғриб қолибди ва Абдуллаевадан уйига кетишга розилик беришини сўрабди. Хуллас, ўша аёлнинг сочи уйига етгунча шаррос оқариб кетибди, бу ҳам етмагандай қўл-оёғи иш-

ламай қолибди... Бу Худонинг унга кўрсатган жазоси-ми ё халқнинг қарғиши оқибатими? Бир нарса дейиш қийин. Халқ орасида: «Абдуллаева ҳамма ердан Худони олиб ташламоқчи эди, Худо ўзини учуриб юборди», деган миш-мишлар тарқалди. Юқорида ай-тилган гаплар Абдуллаеванинг мингдан бир иши...

Унинг бу ишини ўзбекистонлик раҳбарлар ҳам, Москва ҳам кўриб, билиб турди. Лекин ҳеч ким инда-мади. Бу ўзининг порахўрлигини яшириш учун қилган усулимиди ё юқори — марказнинг топшириғимиди? Агар бу марказнинг топшириғи бўлмаса, нима учун ин-соний ёдгорликларни Абдуллаева тўнгизларча буза бошлаганда унга чора кўрмади? Буздириб бўлгандан кейин қамоққа олди?!

Ўзбекистонда ҳозирга қадар тарихни, миллий анъ-аналарни ҳимоя қилган кишилар очикчасига миллатчи деб қораланди ва ҳамон қораланиб келинаётир. «Миллатчи» сўзининг келиб чиқиши қаерга бориб та-қалади? Тарихни йўқотганлар, йўқотаётганлар қачон тугайди, қачон уларга чек қўйилади?.. Раҳбарлар ке-либ-кетаверса, ёдгорликлар бузилаверса, бу борада ҳеч бири инсоний бурчларини ҳис қилмасалар, оқибат нима бўлади? Ахир бузилган санъат кошоначаларини қайтадан тиклаб бўлмайди-ку! Инқилобнинг бошқа жа-миятдан афзалликларини қачон тушуниб етамиз? Ту-шуниб етгунимизга қадар бутун гўзалликдан айрилиб қолмаймизми?! Лениннинг китобларидан цитаталар келтириб халқни олижаноблик, эзгуликка чорлаётган раҳбарлар ҳозир ҳам тарихга ҳужумларини тўхтатган-ларича йўқ-ку! Бузилмай қолган ёдгорликларнинг бир қисми омборхоналарга айлантирилган, яна бир қисмига эса рус хонадонлари жойлаштирилган эди. Мана шуларгина омон қолди. Чорсудаги Кўкалдош масжиди ва Бешёғочдаги масжид шулар жумласидан. 30 йиллар муқаддам Шайхонтаҳурда ўнлаб ажойиб ёдгорликлар — мақбаралар мавжуд эди. Эндиликда улардан фақат Юнусхон (бу масжид ҳам омборхонага айлантирилгани сабабли омон қолган) ёдгорлиги сақ-ланиб қолди. Ҳатто Чор ҳукуматининг ҳарбий қўмон-донларидан бир Черняевга қарши курашган миллий қаҳрамон — Қўқон хонлигининг бош қўмондони Алим-қулнинг мақбараси ҳам шу ерда эди. Уни биринчилар қаторида бузиб ташлашди. Ваҳоланки, бу мақбара ўз-

бек халқининг миллий қаҳрамонига ўрнатилган гурур-лари тимсоли эди...

Яқинда кексалардан қачонлардир Эскижўва даҳасидаги беҳад гўзал «Беклар беги» ва «Хотин масжид» ёдгорликлари бўлгани ва Калининнинг Ўзбекистонга келиши шарофати билан (ҳа, «шарофати» туфайли) бузилган экан. Бу икки ёдгорликни ҳам Ўзбекистонда тенги йўқ гўзал кошона деб баҳолашади. Ёдгорликлар инқилобдан кейин Совет ҳукуматининг раҳбари ҳурмати учун бузилди. Калинин шу ерга келиб нутқ сўзлаши керак экан... Сўзлади. Шундан кейин майдонга Калининнинг ҳайкали ўрнатилди. Ҳозир ҳам бу ҳайкал савлат тўкиб турибди. Билмадим, бу ҳақда Калининга хабар қилишганми? Ақалли Ўзбекистонга келганидан сўнг бу ҳақда унга ахборот беришганми? Айтишган бўлса, Калинин бу масалани қандай баҳолади экан? Қандай муносабатда бўлди экан? Назаримда Калинин бу ҳақда ҳеч нарса билмаган. Билганда, у минг йиллик инсониятнинг тарихи — ёдгорлигини буздириб, халқнинг ҳурматини оёқ ости қилиб ўзининг ҳайкалини ўрнаттирмаган бўларди. Калининга ҳайкал қўйиш учун Тошкентда бошқа майдон йўқмиди? Тасаввур қилинг. Ўша икки масжид қурилиши учун ҳозирги ҳисоб билан ўн миллион сўм пул сарф бўлган. Бу маблағ эса оддий халқнинг пули эди. Энди ўша масжидларнинг бузилиши Калининнинг шахси билан боғлиқлигини келажак авлод билмайди ё хабар топмайди, деб ким кафолат бера олади? Ҳеч ким! Бундай воқеалар инқилобдан олдин бўлганини ўзбеклар эслолмайди. Ҳатто бирор шоҳ бундай ишга журъат этмаган бўларди... чунки шарқ шоҳлари бундай ишга қўл уришдан аввал Худодан қўрқинган, қолаверса, халқнинг юзига оёқ қўйишга ботинмаган...

Бунга социалистик жамият ва замонавий раҳбарларнинг бугунги кунда муносабати қанақа?..

Яқинда Чорсудаги яна бир масжидни ҳашамлашга киришилганди. Ҳашамлаш ниҳояланмай ташлаб қўйилди ва бу борада масжид ёнғинга учради. Бу ҳақда газеталар ҳам ташвиш билан ёзишди. Бироқ маданият министрлиги бунга эътибор бермади. Ўзим шу масалада маданият министри ўртоқ Ўлмас Умарбековга кирдим. Лекин у мени совуқ қаршилаш билан бирга масжид масаласини тинглашни истамади. Бу министр нима билан шуғулланади? Фақат ўз асарларини театр-

ларда қўйдириш учунгина шу вазифани эгаллаб ўтирибдими?

Биз бугунги кунда кўплаб ёдгорликлардан жудо бўлдик. Энди уларнинг қайтадан тиклашнинг асло иложи йўқ. Ақалли қолганларини юқорига келадиган идеология секретарлари (аёл секретарлардан) асраб қолишимиз шарт. Социалистик жамият номидан, Ленин номидан гапириб, аслида ёдгорликларни бузаётган ёт унсурларга чек қўядиган вақт етди...

Бундан ташқари тарихнинг яна бир ғамгин томонини очиш, яъни араблар, юнонлар, мўғулларга қарши мардларча курашган Муқанна, Темур Малик, Спитамен, Торобий, Жалолиддин Мангуберди, Алимқулларга ҳайкал ўрнатиш, номларини абадийлаштириш ҳам бизнинг, қолаверса, социалистик жамиятнинг зиммасида турибди...

Яна бир жиддий масала — Сталин репрессияси даврида қурбон бўлган улугъ ёзувчиларимиз Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Элбек, Сўфизода, Усмон Носирларнинг музейларини ташкил этиш, номларини абадийлаштиришдир. Ўзбекистонга бир мартагина қадам ранжида қилган Есенин, Лермонтов, Анна Ахматоваларга музейлар ташкил қилинди-ю, бироқ юқорида номлари зикр этилган ёзувчи, шоирларга эса ҳамон эътибор берилмай келинаётир. Худди шундай инқилобдан кейин ўзбекларнинг (бутун Ўрта Осиёда шундай бўлди) қабристонларини атайлаб йўлларга ва қурилишларга нишон қилдилар. Қабристонларимиз ҳам бутун бир санъат музейи эди. Унда ажойиб мақбаралар савлат тўкиб турарди. Қабристонлар (атайлаб шундай қилинди) бузилиши билан инсоният тайёр санъат музейидан айрилди. Бу аслида динлар ва миллатлар орасидаги низодан келиб чиққан масаладир. Биз ҳеч қачон дўстлик, яъни «интернационализм»га қарши эмасмиз. Дўстлик ҳамма миллатларга тенг қўлланиши шарт ва зарур, деган фикрдамиз. Ўзбекнинг ёзувчи, шоирларига ўз ватанида, ўз юртида, ўз халқи орасида ҳайкал ўрнатилиши, музей қилиниши, номлари абадийлашиши керак. Шундай қилингандagina биз чиндан ҳам дўстлик қарор топаётганига ишонамиз...

3 май 1989 йил.

ОЛЛОҲ

Инсон фикрлаш қобилиятига эга бўлганлиги, яъни мия фаолиятининг бошқа мавжудодларга нисбатан кучлироқ тараққий топгани учун ҳам ер юзининг тож-сарварига айланди. Борлиқнинг гўзаллиги ҳам инсон тафаккури маҳсули бўлмиш адабиёт, санъат, мусиқа, тарих орқали тўла ифодаланди.

Барча барбодликларнинг ягона сабаби — кенг кўламда фикрламаслик, ўйламаслик, мулоҳаза юритмаслик касофатидир. Тараққиётнинг бош омили ҳам кенг кўламда фикрлаш, ўйлаш, мулоҳаза қилишнинг юксак самарасидир. Иқтидорли кишилар табиатан серфикр, сермулоҳаза ва раҳмдил бўладилар, оламни, инсонни англашда кам янглишадилар. Фикрлаш қобилияти суст кишилар эса шафқатсиз бўладилар ва умрлари бўйи янглишиб ўтадилар. Қотиллар, сотқинлар, ўғрилар шу тоифадаги кишилардан чиқади. Азал-азалдан инсонга ато этилган ва уни муқаддас шохсупага кўтариб келган мия фаолиятининг самараси кимнинг саховати, у ўзи қандай саховат?! Кўзларимизга чалиниб, миямизда ўз ифодасини топадиган устки олам, пастки олам ва улар орасидаги мавжудлик — адабиёт, санъат, мусиқа орқали ифодаланиб келган ва янги тараққиётларга чорлайдиган дунёйи олам қачон ва ким томонидан яратилди?!

Инсон вужудидаги ягона илоҳиёт, яъни уни муқаддаслик шохсупасига кўтарадиган фазилат ва худди шу ҳақдаги тушунча аввало унинг бошидан, тўғрироғи, боши ичидаги мия фаолиятидан бошланади. Асли мия фаолияти ҳақидаги тушунчадан эмас, мияни ташкил этадиган, унинг фаолиятини юзага чиқарадиган турли-туман, катта-кичик қатламлар, яъни катакчалар, яна ҳам тўғрироғи, ўйлар, фикрлар, мулоҳазаларни ишлаб чиқарадиган «дош» қозондан, шу билан бирга инсонга «ўзлиги»ни, табиатини, ички, сиртқи оламни, айни пайтда Оллоҳни танитадиган, гўзалликни англатадиган аъзодан бошланади. Оллоҳи Карим оддий гўштга ё ўнкага ўхшайдиган мана шу мия қатламларига ўзидан бўлак бирор кучнинг қўлидан келмайдиган илоҳийликни бахш этдиким, сонсиз-саноқсиз майда-чуйда қатламларнинг ҳар бир катагидан фикрлар нури таралиб, борлиққа ёйилади-да, осмонни, ерни, юлдузларни, қуёшни, ойни, сувни, одамни, ҳавони, қушларни, жониворларни танитади. Шу билан бирга

ҳисларимиз билан турли мевалар ва овқатларнинг мазасини татиймиз. Миямиз бирортасининг номини чалкаштириб ҳам юбормади...

Инсонни танасида мия каби бир хилда қон эмувчи, қондан озуқа олувчи бошқа аъзолар миянинг зиммасига юкланган — илоҳий фазилатнинг вазифасини бажара олмайди. Юракдай иймон-эътиқодни шакллантирувчи муқаддас аъзо ҳам мия каби фикрлаш, ўйлаш, мулоҳаза қилиш хислатидан бенасіб қолган. У мияни қон билан таъминлаб, ўз фаолиятини давом эттиришга кўмаклашади, ҳолос. Танадаги барча аъзоларимиз ҳам мия каби қондан озуқа олади, бироқ на юракнинг, на миянинг фаолияти бошқасига кўчиб қолмайди. Бир-бирининг вазифасини ҳам ўтай олмайди. Танамиздаги бирорта аъзо мия каби қалин ва мустаҳкам суяк билан ҳам қопланмаган. Танамиздаги мавжуд суяклар танамизни кўтариш вазифасинигина ўтайди. Лекин бирорта аъзо мия каби мустаҳкам ҳимоя қилинмаган. Буларнинг ҳаммаси Оллоҳи Каримнинг инсон, деб аталмиш суюкли фарзандига ато этган адоқсиз саховатидир. Оллоҳи Карим миямизни ярата туриб, унга нур бағишлади ва мана шу нурлар орқали оламнинг кўзгусига айландик...

Кўзларимиз орқали борлиқни кўрамиз, қулоқларимиз орқали турли овозларни эшитамиз, юрак орқали ҳаммасини ҳис этамиз. Уларга муносабат билдириш, улар ҳақида ҳукм чиқариш вазифаси яна мияга юкланади. Демак, вужудимизни мия фаолияти бошқаради. Инсон боласи тараққий қила борган сари миянинг фаолияти кучайиб, мазмунини белгилайди ва уни муросага киритади.

Мана шу сирли-сеҳрли жараёнларни жамлаб, муросага киритган, уни тўла-тўкие ижро этадиган ва инсонга муқаддаслик касб этадиган миянинг ўзи нима? Бундай хислат бошқа жониворларда ҳам мавжуд. Оз-дир-кўпдир ато этилган мана шу мия фаолияти билан ўзларини бошқарадилар, умрларини давом эттирадилар. Табиийки, буларнинг ҳаммаси ҳам биргина Оллоҳнинг қўлидан келадиган қудрат ва бу фаолиятни ҳам шак-шубҳасиз Оллоҳнинг ўзи бошқаради. Угина саховатда беназирдир...

Бўрилар моллар каби ўт еёлмагани, одамдай нон ёпиб еёлмагани учун ҳам унинг қудрати тишларига ва оёқларига жамланади, охир-оқибат тайёр гўшт билан ҳаётини асрайди. Молларда, қушларда бўрилар каби

қудратли тишлар бўлмагани учун ҳам ўт ва дон ейиш билан чекланадилар. Оллоҳ уларни инсондагидай юксак онгдан қисгани сабабли таналарига юнг чиқариб, совуқдан ўлиш балосидан асраб қолди. Ўт-ўланлар молларга овқат учун яратилдими? Ё ерни гўзал қилиш учун яралдими? Оллоҳ ҳаммасини тақдири азалда шундай режаштирганди. У, ўз режасини амалга оширди. Отлар тез чоғгани учун ҳам ўт қоғиға эға эмас. Агар Оллоҳ отни ўт қоғи билан яратганда, чоғнавериш натижасида ўт қоғи ёрилиб ўларди. Жониворлар кам умр кўрганликлари учун ҳам Оллоҳ уларнинг тишларини инсон тишларига қараганда мустаҳкам қилиб яратди. Бечора итлар эрта-кеч кўчаларда тентираб умр кечирганликлари учун ҳам Оллоҳ уларнинг ошқозонларини фақат ташландиқларга мослади. Уларнинг ошқозонлари ҳеч қачон бузилмайди. Кўча-кўйларда ётиб кун кечиргани учун Оллоҳ итларнинг ўпкаларини минг бор чидамли қилиб яратди. Оллоҳ сигирларнинг мугузларига, қўйларнинг пешоналарига, оҳуларнинг оёқларига саховат кўрсатди.

Оллоҳ инсоннинг мия фаолиятини кучайтиргани учун ҳам, кийим тикиб кийиш, бугдойни янчиб нон қилиб ейишга кўниктирди. Инсонда бўриникига ўхшаш ўткир тишлар, тирноқлар йўқ. Инсонда шернинг қудрати ҳам йўқ. Буларнинг ҳаммасини миясининг қудратига юклади. Тўй-томоша, орзу-ҳавас каби фазилатлар ҳам биргина инсонга хосдир. Оллоҳ саховат кўрсатмаганда инсон ҳам балки жониворлар каби тўрт оёқда юрган, ўтлаган бўлармиди... Оллоҳ инсонни илк бор кийимсиз яратди. Лекин ор-номус, ғурур туйғусидан бенасиб қолдирмади. Инсон кийимсиз қондошлари ва оила аъзолари қаршисида юролмасди. Шу сабабли инсон тўла шаклланиб олгунига қадар Оллоҳ унинг номусларини «номус» аломатлари билан яширди... Ҳозир ҳам дунёнинг турли ерларида ибтидоий давр кишилариغا хос ҳаёт кечирадиган инсон болалари мавжуд, лекин улар ҳам биринчи галда номуслари ҳақида, ётоқлари ҳақида бош қотирадилар. Оллоҳ уларни ҳам ор-номус ҳиссидан маҳрум этмаган. Жониворларда бундай ҳислат йўқ.

Эсини таниб мактабга қатнай бошлаган кунимиздан эътиборан шўронинг асосчиларидан бири Маркснинг «Дин — қора доридир», деган нуқтаи назарини шиор қилиб олиб, муаллимларимиз «Оллоҳ йўқ» дея ўргатдилар. Баъзи бир муаллимларимиз дарсларида

Оллоҳни ҳақоратлаб, бизни ҳам ҳақоратлашга кўинк-тирдилар. Минг-минг йиллар ота-боболаримиз, биби-ларимиз «Оллоҳ» деб топинган, шу йўлда пок қолиб, дорулбақога жўнаган, яъни азиз кишиларимизнинг имон-эътиқодларини 75 йил ичида йўққа чиқардик. Оллоҳдан кеча туриб, табаррук ота-боболаримиз, би-биларимизнинг ҳам юзларига оёқ қўйдик. Ўзимиз се-зиб-сезмай «оқпадар»га «валати»га айландик. Бу-ларнинг ҳаммаси, илсон қиёфасидаги шайтонлар ту-файли барбод бўлди... Ҳатто Оллоҳнинг мавжудлиги-ни, ер юзида кезиб юрувчи, турли жониворлар, нуро-ний чоллар қиёфасида кўринадиган фаришталар, аж-даҳо, ит, эшак қиёфасида кўринувчи шайтонлар бор-лиги, кўзимизга кўринишини била туриб ҳам илоҳни тан олмадик. Ер юзини шайтонлар босиб кетди... ўша шайтонлар ўз нуқтаи назарларини сотқин кишилар ор-қали амалга ошира бошлади. Ўз раъйига қараганлар-ни нишонлар, мукофотлар билан тақдирлади, раъйига қарамаганларни эса тигдан ўтказди... шайтоннинг вас-васасига учрадик, улар узоқ вақт бизни йўлдан оздир-ди, имон-эътиқодимизга қарши жанг очди. Биз эса яъжуж-маъжужларнинг орқасидан эргашгандай эр-гашиб кетавердик ва оёқларимиз остида инграётган ота-боболаримиз ва юксакликда чирқираётган руҳлар, Оллоҳ билан ҳам қизиқмадик...

Шайтонлар кўриниб кимнидир лабларини қийшай-тириб кетгани, фаришталар кимларгадир кўриниб бахтли қилганини била-кўриб туриб ҳам Оллоҳга ширк келтирдик. Шаккоклик фасли бошланганди. Имон-эътиқод эса бир бурчакда қон йиғларди... Бунгача Оллоҳдан қўрққандик, Оллоҳни ҳақ, деб билгандик, қотиллик, ўғрилик, жаллодлик, номуссизлик йўқ ҳи-соби эди...

Хонадон ва мактаб. Хонадонимизда эрта-кеч Ол-лоҳ ҳақида гапирилар, уни танишга ўргатиларди. Мактабдан кейин уни таниб, унга саждалар қилиб яшардик. Мактабда эса Оллоҳимизни бир зумда барбод қилишарди. Хонадонимиздан художўйи бў-либ чиқардик, хонадонимизга эса худосиз бўлиб қай-тардик. Икки ўт орасида жизғанақ бўлиб ёнардик. Муаллимларимиз бирор вақт бизни, Оллоҳдан ажра-тиш билан бирга иймон-эътиқодларимиздан айириб, ҳис-туйғуларимизни топтаётганлари, ватан, миллат, туйғу-сидан жудо этаётганликлари, ота-оналаримиз, ака-укаларимиз, қондошларимизга меҳрсиз қилаётганлик-

лари билан қизиқмасдилар. Қизиққанларида, яъни Оллоҳни тан олдириб тарбиялаганларида бугунги кунда қотиллик, сотқинлик, жаллодлик бу қадар кенг тарқалмаган бўларди... Муаллимларимиз бу ҳақда жиддий бош қотира олмасди. Шўро сиёсати уларни жиддий бош қотиришга қўймасди. Орада бола-чақа боқиш, қорин тўйдириш, кийим кийиш, деган тушунча мавжуд эди. Сиёсатга қулоқ солмаса, бола-чақаси, ўзи очдан ўлиши керак эди... Инсон ҳамма нарсадан воз кечиши мумкин, бироқ ҳаётидан ҳеч қачон воз кечолмайди... тириклигини асраб қолиш учун баъзан ўзи истамаган ҳолда қотиллик, сотқинлик йўлини тутиши тайин... шайтонлар шундай қотил шароитни юзага келтиргандики, унинг қурбонига айланмасликнинг иложи йўқ эди...

Бизни иймонсиз-эътиқодсиз қилиб тарбиялаган муаллимларимизнинг баъзилари ҳозир ҳам ҳаёт. Баъзилари ҳали ҳам муаллимлик қилаётир... баъзилари Оллоҳнинг муқаддас уйи — масжидга мулла ҳам бўлиб олишган... кўплари намоз ҳам ўқишадилар... қани иймон? Қани эътиқод? Оллоҳнинг ўзи мана шундай иймонсиз-эътиқодсиз бандаларига қандай муносабатда?! Ўзига қарши борувчи кўрнамак бандаларини ва миллатни йўлдан оғдирувчи олчоқ кимсаларни ярата туриб, Оллоҳ нимани кўзлаган эди? Балки уларни яратиш билан гўзалликнинг, иймон-эътиқоднинг қадрини оширмоқчи бўлгандилар... бу дунёда қилган тўнғизликлари учун олчоқлар у дунёда жазоланиши тайин... тўнғизтабиат кишилар учун эса у дунёнинг ҳам қизиғи йўқ... улар бу дунёда яхши яшасалар бас...

75 йиллик Шўро сиёсати инсоннинг тушунча, туйғуларига муқаддаслик — Оллоҳни чиқариб ташлашга, ундан очиқчасига воз кечишга мажбур этди. Инсонни оддий ўт ейдиган, сув ичадиган, илоҳни билмайдиган, танимайдиган жониворлар билан тенглаштирди. Орномус, ғурур ҳисларидан айириб, жониворлардай бир-бирларига ташланиб, тепиб, йиқитиб, гўштларини еб кун кечиришга ундади ва шундай қонуни муросага киритди. Ҳаммаси олижаноблик, эзгулик шиори остида бажарилди. Бироқ бирор киши иймон-эътиқодсиз — Оллоҳсиз на олижанобликка, на эзгуликка эришиб бўлмаслигига диққат қилмади, диққат қилишга эса қўймадилар. Иймон-эътиқодда тўяа шаклланиб улгурмаган ёшлар кўпроқ мазкур сиёсатнинг қурбони

бўлдилар. Шунинг учун ҳам ёшлар орасида жиноят кучайди...

Бирор ерга учрашувга борсак, баъзан ёшлар «Оллоҳ борми?!» дея саволга тутишади. Мен бундай шаккоқ ёшларга: «Сенларни ҳайвонот олаmidан ажратиб, иймон-эътиқод ва ор-номус туйғусини инъом этган, фикрлашдай илоҳий қудратни берган, қолаверса ота-боболаринг, бибиларинг минг йиллар топинган Оллоҳ сенларнинг даврингга келиб, йўққа чиқарилишига қандай қарайсанлар?! Демак, минг йиллар Оллоҳга топинган ота-боболаримиз аҳмоқ бўлиб чиқадими?» дея чекланаман. Бундан кўра оғир кулфат йўқ. Шўро даврига келиб иймон-эътиқодли кишилар оламдан ўтди, эндиликда ихтиёримиз мана шу худосизларга қолди. Эндиликда ёшлар учун «бари бир» фасли бошланди. Эндиликда улар ота-боболари учун муқаддас бўлган гўзаллик тушунчаси — Оллоҳ ватан, миллатнинг қадр-қиммати билан боғлиқлиги ҳақида асло бош қотирмайдилар, қизикмайдилар. Оллоҳдан айрилган кимсалар учун на ватаннинг, на миллатнинг, на ота-боболарининг қадри бўлади...

Ота-оналарига қўл кўтараётган, яқинларига кўз олайтираётган, ўғирлик, қотиллик, турли жиноятлардан тан тортмайдиган, ҳатто ота-оналарини қариялар уйларига олиб бориб ташлаётган ёшларни тарих билмайди. Ўз қизларига кўз олайтираётган мунофиқ оталарини-чи? Оталарини ўлдираётган оқпадарларни-чи? Балки булар қилмишмизга яраша бўлаётган Оллоҳнинг жазосидир... Бирор вақт эшикларимизга қулф тушмаган эди. Ўғирлик, қотиллик, жиноятлар бугунгидай умумхалқ ишига айланмаганди. Ҳатто ўғрилар, қотиллар бугунги кунда топган ҳаром пулларига масжидлар қураяпти... Оллоҳни тан олган, ундан узоқлашмаган кезларимиз бундай ноинсоний ишлар деярли юз бермасди-ку!

Гўзаллик барбод бўлмаслиги учун, унинг асосчиси, бошқарувчиси — Оллоҳдан юз ўғирмаслигимиз, ундан қўрқишимиз керак... Ҳамма балолар Оллоҳдан қўрқмасликнинг касофати.. Болалар ота-оналаридан қўрқса, ўзларини куфр ишлардан тияди. Одамзод Оллоҳдан қўрқса, демак, ер юзида эзгулик ҳукм суради. Оллоҳдан қўрқиш, уни тан олиш учун эса инсон чуқур фикрлаши, ўйлаши, мулоҳаза юритиши шарт. Бу эса ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди...

Шўронинг барча нишон ва мукофотларини олиб улгурган бир шоир рўзномада қилган суҳбатида: «Инсон учун ортиқча бўлган жинчилоқ, тирпоқ, турли мўйларнинг кераги йўқ, булар ортиқча даҳмазалар», дея Оллоҳга ширк келтирган эди. Шўрога содиқ ўша шоир бирор вақт қўлда жинчилоқ бўлмаса, қўл хунук бўлиши, бошқа бармоқлар нарсаларни қаттиқ сиқолмаслиги, тирноқларсиз бармоқларнинг гўшти чиқиб кетиб, хунук манзара ҳосил бўлиши, мўйлар бўлмаса, ишқаланиш оқибатида яралар ҳосил бўлишини хаёлга келтирмаганди. Булар чуқур фикрламаслик касофатидир...

Ахир Оллоҳ узоқ изланиш, фикрлаш, ўйлаш, мулоҳазалардан кейин биз — инсонни мукаммал тимсолда яратди. Бу — минг йиллик тараққиёт самарасини англамаслик, яъни Оллоҳга ширк келтириш эмасми! Оллоҳ яратган барча мавжудликлар орасида ортиқчаси йўқ. Ҳатто бефарқ кимсалар кўричакни ҳам ортиқча, дейишади. Кўричак ҳам, томоқдаги ангина ҳам вужуднинг ҳароратини, ортиқча чиқиндиларни мўътадиллаштириш ва режалаштириш учун ягона воситалик вазифасини бажаради. Шу аъзолардан ажраган кишилар тез шамоллайди, огрийди. Бўрилар молларнинг касалларини тутиб емаса, қуртлар, калхатлар ўлимталарни еб тугатмаса, ер юзи ўлимталарга тўлиб-тошмасмиди? Темирнинг, музининг ҳам қурти борлиги, яъни Оллоҳ ҳамма нарсанинг ҳисоб-китобини тўғрилаб қўйганини шўрочиларга қай йўсинда тушунтириш мумкин? Мутапосиблик бузилган ерда фожиялар юз беришини-чи? Инсон миллион йиллаб бунёд этган ёдгорликларни Оллоҳнинг истегисиз лаҳзаларда вайрон этилишини-чи!

Кун билан туннинг мавжудлиги, тун бошланганда бандан мўъминлар уйқуга толиб дам олишлари, агар тун бўлмаса, инсон ишлайвериб ҳолдан тойиши ҳақида ўйлаб кўрилса, Оллоҳнинг саховати яна ҳам равшанлашади. Ахир, кун билан тун бўлмаслиги ҳам мумкин эди-ку! Ердаги сувлар бугга айланиб, булутлар ҳосил бўлиши, тоғларга кўпроқ ёғин ёғиб, ёзда эриб, бутун ер юзини суғориш — Оллоҳнинг саховати эмасми?! Одамлар туғилса-ю ўлмаса, турлар янгиланмаса, қонлар бузилиб, инсон насли умуман қуриб кетиши мумкин эди. Инсон ейиши учун бугдой яралмаслиги, кийиниш учун пахта кашф этилмаслиги ҳам мумкин эди-ку! Бутун олам тоғлардан иборат бўлса-чи?

Моҳият-эътибори билан шўро даврида инсонни,

жониворларни, қушларни ўлдирадиган қуроолар мутлақо йўқолиб кетиши керак эди. Ўрнида қалам, омон, қоғоз камол топса, олижанобликка, эзгуликка кенг йўл очилиши керак эди. Акси юз берди. Қурооллар беҳад кўп ишланди, одамларга тарқатилди. Одамлар ёппасига овчига айланди. Оқибат ранг-баранг жониворларни, қушларни қириб битирдик, гўзаллик қон йиғлаб қолди. Шу тариқа руҳларни чирқиратдик, Оллоҳни ранжитдик.

Оллоҳни тан олган, уни Ҳақ, деб билган бошқа мамлакатларда инсоннинг нймон-эътиқоди ҳам, қушлар ҳам, жониворлар ҳам сақланиб қолди. Китоблар ёппасига ёқилмади, ёдгорликлар бузилмади, доимо кишилар ўлдирилмади ва улар тараққиётнинг энг юксак чўққисига кўтарилдилар.

Ватан — Оллоҳдан, миллат — Оллоҳдан бошланишни таъбирдан олган, бизга ватанни ҳам, миллатни ҳам, тилни ҳам Оллоҳ ато этганини, уни Оллоҳнинг буйруғи билан ҳимоя этишга ҳақлилигимизни эслатиб ўтмоқчиман. Дейлик, Оллоҳга турли ватанлар, миллатлар, тиллар, ранглар, қушлар, жониворлар, қурт-қумурсқалар зарур бўлмади. У ҳолда Оллоҳи Каримдай улуғ қудрат нима учун мана шу гўзалликни яратди, муросага киритди?! Шу кунгача шўронинг зўрлови билан мавжудлигининг яралишини табиатга нисбат бериб келдик. Боринги, шундай ҳам дейлик. Хўш? Табиатнинг ўзини ким яратди? Табиат бизни балки жонзоти сифатида яратиши мумкин эди. Бироқ миядай илоҳий қудратни ярата олармиди?! Унга оламни англашдай нурни ато эта олармиди?! Йилни тўрт фаслга бўлиш, қишда ёгинлар ёғдириш, ёзда мева, сабзавотларни пишириш, кўкламда ўстириш-ундириш вазифасини бажара олармиди?! Дунёда доим ёз ё қиш, ё кўклам ҳам бўлиши мумкин эди-ку! Кўкламда ҳеч нарса пишмайди-ку! Инсон нондан, мевадан, сабзавотдан, гўшдан оладиган озуқа ва шарбатлари билан умрини узайтиради. Шарбатлар кам совуқ мамлакатларда одамлар узоқ умр кўрмайди, тишлари тез тўкилиб кетади... дейлик, инсонга бир қовун, узум етмасмиди. Етмасди. Илик узилди вақтида эртапишар мевалар етилади, инсон еб қонлардаги очликни таъминлайди. Меваларнинг эртагиси, кечкиси инсонни доим шарбат билан таъминлаб туради. Ранг-баранглиги билан эса бири тўлдиролмаган кемтикни бошқаси тўлдиради... юрак узум шарбати билан, мия ёнғоқ (ёпғоқнинг мияга

ўхшашини тасаввур этинг) билан, жигар анжир билан озиқланади... Ичаклар эса шафтолини хуш кўради... шунинг учун ҳам Оллоҳ инсон ва бошқа махлуқ-махлуқотларидан саховатини аямади, улар учун турли фаслларда турли хил меваларни яратди...

Оллоҳ кечирувчидир... зора гуноҳларимизни кечирса... Оллоҳ саховатда одилдир... зора бизни эзгу йўлга бошласа, шаккокликдан қайтсак...

Ўт-ўланларда мевалар, сабзавотларга нисбатан ўн марта ортиқ озуқалар мавжуд. Лекин биз ўт еёлмаймиз. Ўтларни моллар ейди, молларнинг гўштини эса биз еймиз. Шу тариқа танамизни янги озуқа билан таъминлаймиз. Назаримизда бир хусусиятга эга бўлган оддий тупроқнинг мазмуни аслида биз ўйлаганчалик жўн эмас. Тупроққа саримсоқ эксангиз аччиқ, қалампир эксангиз аччиқ, анжир эксангиз ширин бўлиб ўсади. Ваҳоланки, тупроқдан бир хил мазали нарсалар униши мумкин эди. Бу Оллоҳнинг гўзаллиги, саховати эмасми?! Инсон кўзи борлиқ — мавжудотларни кўради, ранг-баранглигини эса мия фаолияти аниқлаб беради. Мазасини юрак сездиради. Оҳ, Оллоҳнинг гўзаллиги нақадар чексиз!

Шўро Оллоҳни тан олганда, барча тараққиётнинг бошида Оллоҳ турганини эътироф этганда, яъни барча гўзаллик Оллоҳдан бошланиши, Оллоҳ ихтиёри билан ниҳояланишини ҳам назариётда, ҳам амалиётда қўллаганда, бу тузум узоқ яшаши, одамларнинг ҳурматини қозониши мумкин эди. Шундай қилинганда ҳамма ўз ихтиёри билан шу тузумни таълаган бўларди. Шўро аслида ҳам олижаноблик, эзгуликка қурилмаганди. Бу аслида қайсидир миллатнинг манфаати учун бажарилган тўнтариш эди, охир-оқибат сирин ошкор этилди. Нима учун доноларнинг ўлдиргани, қатағон қилингани, нима учун китобларнинг ёқилгани, ёдгорликларнинг бузилгани — табиийки бир миллатнинг манфаати самараси эди. 75 йил ичида миллион йиллик тараққиётнинг йўқотилиши, дунёдаги энг оғир кўргулик ва даҳшат эди. Бундай кўргулик ва даҳшатни инсоният тарихи билмайди... энди буёғи Оллоҳдан ташқари, яъни инсон табиатигагина хос касофатдир... Оллоҳ ҳеч қачон ўзи яратган ва ўз истаги билан яратилган гўзалликнинг бузилишини истамайди.

Оллоҳ яратувчидир... Оллоҳ тикловчидир... қотиллик, ўғрилик, жиноятлар Оллоҳнинг хислатларига кирмайди. Оллоҳда саховат мавжуд, Оллоҳда манфаат йўқ...

Миллатдошларимиз мана шундай барбодликларни кўра-бўла туриб, ота-боболаридан сақланиб қолган барча манъавий бойликларимизни бузишда ташаббус бошладилар. Бу барбодликка «эскилик сарқити», дея тус берилди. Ваҳоланки, миллион йиллар давомида инсон тафаккури, ҳислари яратган маънавий ёдгорликлар эскилик сарқити бўлса?! Тарих ҳам эскилик сарқитими?! Тавба! Унда инсоннинг ўзи ҳам эскилик сарқитига кирар экан-да... Биз тарих ва маънавий ёдгорликларимизни йўқотгандан кўра (шундай ҳам бўлди), инсоннинг ўзини ер юзидан қуритиб ташласак, маъқулмасмиди... Ваҳоланки, моҳият-эътибори билан шўро ота-боболаримиз яратган ўтмиш ёдгорликларини ардоқлаши, тўлалигича келажак авлодга етказиши керак эди... Шундай қилинганда келажак биздан ўр-нак олиши, бизга юксак эътиқод билан қараши мумкин эди. Энди эса биздан нафратланади, шаънимизга таъна тошларини отишади. Биз қилгиликни қилиб бўл-дик, йўқотиб ташланган маънавий ёдгорликларимиз-ни қайта тиклаб бўлмайди, бунинг учун бизларни авлодлар судга ҳам беролмайди, чунки «йўқлик»ни судга бериш қийин. Бу гуноҳларимиз учун Оллоҳ у дунё, бу дунё бизни кечирмайди, чунки биз Оллоҳнинг мулкани тўлғизларча топтаб ташладик...

Бизнинг иймон-эътиқодимиз Оллоҳ билан, унинг эзгуликка чорловчи ақидаси билан боғлиқ эди. Ота-боболаримиз иймон-эътиқодлари — Оллоҳдан узоқлашмай, Қуръони Карим фалсафасига содиқ қолиб бизларни тарбияларди. Муқаддас Қуръони Карим ичкиликни, ўғирликни, қотилликни, бузуқликни, ўзгалар ҳаққига хиёнат қилишни, ҳаром ишларни тақиқларди. Мана шу муқаддас йўлда биз бир сафга тизилгандик. Оллоҳ бизни бир сафга тизган эди. Катта кучга айлангандик. Бизни ҳеч ким, ҳеч қачон енголмасди. Иймон-эътиқодимиздан ҳам айиролмасди. Оллоҳ бизни ватанпарвар, миллатпарвар қилиб шакллантирганди.

Шўрочилар биринчи галда биз — иймонли-эътиқодли кишиларга қарши салб юриш қилди. Улар бизни аввало Оллоҳдан, сўнг унинг муқаддас китоби — Қуръони Каримдан узоқлаштирмай, улардан кесиб ташламай, иймон-эътиқодимиздан айиролмасди, сафимизни бузолмасди. Шундай қилмаганларида мағлуб бўларди. Шўрочилар биринчи галда Оллоҳдан, сўнг Қуръондан, кейин эса иймон-эътиқодимиздан, охир-оқибат ватанимиз, миллатимиздан жудо этдилар. Оллоҳсиз, Қуръон-

сиз, иймон-этиқодсиз қолган миллат ватани, ғурури, номуси учун кураша олмайди. Иймон-этиқодсиз миллат дангаса, лоқайд бўлиб қолади, дангаса, лоқайд миллат фарзандларини ўғирликка, қотилликка, ваҳшийликка, сотқинликка кўнктириш қийинмас. Чунки бу, фалсафанинг заминиде текинтомоқлик манфаати чўкиб ётади... шўрочилар бизларни иложи борида қашшоқликда яшашига кўнктирди, қашшоқ миллат эса манфаат учун ҳар қандай ваҳшийликлардан қайтмайди...

Шўрочилар қонунларини амалга ошириш, ижро этиш учун бор имкониятларини ишга солди. Иймон-этиқодимизни ўлдириш учун кенг қўламдаги назарияларини ишлаб чиқди, амалиётда қўллади. Бу машина узлуксиз ишлаб турди. Ижрочилар эса эрта-кеч ухламай миллат орасидан иймонсиз-этиқодсиз кишиларни қидириб топа бошладилар. Уша сотқинларнинг талабларини қондирилди, нишонлар, мукофотлар берилиб турди ва ўзларини ҳам чизилган чизикдан четга чиқишга қўймадилар. Социни ўзидан чиқариб, ўз мулкларини вайрон қилди. Файзулла Хўжа, Акмал Икром, Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ўсмон Носир, Элбек, Сўфизода-лар ўша сотқинларнинг манфаати йўлида бой берилди. Лекин бирор шўрочи чиқиб: «Шошма, бизнинг мақсад — маслагимиз — эзгулик бўлса, нима учун доноларнинг бошини кесаямиз? Нимага қатағон қилаямиз? Нима учун китобларни ёқаямиз? Нима учун ёдгорликларни бузаямиз?» демади, деёлмади. Бузғунчилар ўз ишларидан ғурурланди. Бузғунчиликларини шўро йўлидаги муқаддас иш, деб билдилар...

Сотқин ва хонларнинг кўпи ўлиб кетди. Бугунги дорилар кунларни кўрмади. Қилмишларига пушаймон ҳам бўлмади. Улардан қотиллик, барбодликларгина ёдгор бўлиб қолди... Улардан иймонсизлик, этиқодсизликка қолди... У дунёда Оллоҳнинг жазосини олар, бироқ биз буни кўролмаймиз. Аламдан ҳам чиқолмаймиз. Сотқин, хонлардан шўронинг нишон, мукофотларини қолди... эндиликда ўша нишон ва мукофотлар шўронинг музейларини бебаб турибди, ҳадемай у ердан ҳам олиб ташланади-ю, бироқ орада барбодликка қолади... балки келажак авлод сотқин ва хонларга қора ҳайкаллар тиклашар... бари бир бу билан ҳам берилган барбодликларни тиклаб бўлмайди... Оллоҳнинг мулкани қайтадан тиклаш қийин... ян-

гилари яратилар, бари бир янгиси ҳам эскисининг ўрнини босолмайди...

Шўро яна узоқ умр кўрганда, табиийки, инсоннинг бошини ёриб, миясини олиб ташлаб, уни онгсиз, ҳиссиз бир мавжудотга айлантирарди. Биз темир вужуд каби ишлардик, ишлардик... ҳақ-ҳуқуқимизни талаб ҳам этмасдик... уларга мана шундай қўллар керак эди... Инсон мияси ва ҳисларидан айрилгач, ватансиз, миллатсиз бўлиб қоларди, Оллоҳнинг ранг-баранглик фалсафаси йўққа чиқарди. Шўрочиларга иқтидорлар керак эмас эди. Иқтидорли кишилар эса Оллоҳнинг гўзаллигини барбод этишларига йўл қўймасди. Шўрочиларга ақлсизлар билан ишлаш осон эди. Оллоҳ мавжуд экан, инсон иймон-эътиқоддан маҳрум бўлмас экан, ҳурлик учун кураш юз бераверади. Ютган вақти билан ютқазади, ютқазган вақти билан ютади. Оллоҳнинг қонуни шундай. Ахир бирор тузум абадий яшаганини тарих билмайди...

Оллоҳ аввало виждондан бошланади. Виждонли инсон иймон-эътиқодли бўлади. Виждонли кишилар ҳеч қачон Оллоҳдан кечмайди. Оллоҳ ҳар сония бизнинг тушунчамизда, юрагимизда яшайди. Оллоҳнинг таъсири эса бизнинг поклигимизда, тозаллигимизда, ўзимизни тутишимизда, ҳаром-харишни фарқлаган онларимизда, ўзимизни қотиллик, ўғирлик, жиноятлардан тия бошлаган онларимизда намоён бўлади. Оллоҳ ота-оналаримиз, ака-укаларимиз, опа-сингилларимиз, қўни-қўшниларимиз ва барча одамларга ҳурмат билан қараган лаҳзаларимизда бизга мутлақо яқинлашади, биз билан бирга бўлади. Намозга ўтирган, Қуръони Карим ақидаларига тўла риоя қилганимизда Оллоҳ бизни ўзига дўст тутати. Баъзан билмай йўл қўйган хатоларимизни ҳам кечиради. Оллоҳ кечиргувчидир...

Масжид — Оллоҳнинг уйи. Оллоҳ доим масжидга қатнаганларга, ўша муқаддас маконда ўзига топинган бандаларига саховатини аямайди...

Оллоҳгина абадийдир. Оллоҳнинг мулки — еру осмон ва улар орасидаги барча мавжудликлар ҳам абадийдир. Оллоҳ учун барча махлуқу махлуқотлар тенг ҳуқуқлидир. Инсон, деб аталмиш онгли фарзанди унинг алоҳида эътиборида туради. Инсон ҳам унинг мулкидир.

Шўрочилар Оллоҳга қарши жанг бошлаш билан аввало ўзларига қарши жанг бошладилар. Оллоҳнинг мулки уларнинг ҳам мулки эди. Демак, улар ўз мулк-

ларини барбод этдилар. Шўрочилар ўз мулкларига қарши бориб, ўзга миллатлар мулкига ҳам чанг солди, шу билан ўз мулкларини ҳам барбод қилдилар. Тараққиётни инсоният қилади. Тарихни ҳам инсоният яратди. Шунинг учун ҳам «Инсоният тарихи» деб аталади. Шўрочилар инсониятнинг тарихини йўқотиб, ўзларининг қора тарихларинигина қолдирди... Қайсидир миллат инсониятнинг мулкига қарши борса, инсоният ўша бир миллатга ҳам қарши боради ва уни тигдан ўтказди.. бу ҳам Оллоҳнинг қонуни...

«Инқилоб»ни руслар қилди, дея бутун дунёга жар солинди. Шундай экан, «инқилоб»ни амалга оширган бечора руснинг нима учун масжидлари бузилди? Нимага китоблари ёқилди? Агар мантиқ жиҳатидан баҳоланса, ота-боболаридан ёдгор сифатида сақланиб келаётган масжидларини болалари бузармиди? Болалар оталарининг тарихини, китобларини ёндирмасди, ёдгорликларини бузмасди. Демак, айтиш мумкинки, «инқилоб» руслар номидан қилинган, келтирилган барбодликлар ҳам унинг номидан бажарилди. Руслар беҳад камтарин ва мулоҳазали миллат. Ота-боболари сажда қилган Оллоҳдан ҳеч қачон тонмайди, ўзгаларни ҳам Оллоҳдан юз ўгиришига мажбур қилмайди. Ўзга миллатларнинг ватанларида зулмини ўтказиб, уларнинг майдонлари, кўчаларини ўз эиёлилари номи билан аташга йўл қўймайди. Рус, ўз ғурури учун қапчалик қайғурса, ўзгалар ғурурига ҳам шунчалик қайғурарди... Ишни яхудий қилаяпти...

Инсон доимо изланади. Баъзан якка ҳолда, баъзан эса умум ҳолда изланади. Охир-оқибат умум тараққиёт яратилади. Инсоният жамияти камол топа бошлагандан буён донишмандларнинг нуқтаи назарлари, дунёқарашлари жиддий ўрганилган, зарурлари инobatга олинган ва эскиришни билан муросадан чиқиб кетаверган. Янги кашфиётлар юзага келаверган. Шу жараёни биз «изланиш» деймиз ва бу изланиш ҳеч қачон қатъий қонунга айланимаган, айланиши мумкин ҳам эмас...

Шўрочилар эса Марксга ёпишиб олдилар. Оллоҳни инкор этиб, ўрнига Марксни чиқардилар. Унинг нуқтаи назарини зўрлаб муросага киритдилар. Бу қонунга бўйсунмаганлар шубҳасиз ўлдирилди ё қатағон қилинди. Ҳаётда исботланмаган, асосланмаган нуқтаи назарларни муросага киритишнинг ўзи инсоннинг чекланганидан далолатдир. Биз 75 йил бекорга елиб-

югурдик, бекорга қурбонлар бердик. Бу шубҳасиз Оллоҳнинг иродасидан ташқаридаги гаплар эди. Бандаларининг ифлосликлари эди... Оллоҳ ҳеч қачон бандаларини бир-бирига ўлдиртириб, томоша қилиб турмайди. Бундай ишлардан нафратланади.

«Оллоҳ ҳеч кимдан туғилмади, ҳеч кимни туғдирмади». Шунинг учун ҳам унинг саховати бандан мўминларига баробардир. Оллоҳ кимдандир туғилса, кимнидир туғдирса, табиийки, меҳри бўлинган, бандаларининг кўнглини тўла ололмаган бўларди. Инсон кимдандир туғилгани, кимнидир туғдиргани учун ҳам аввал ўзиникига жон тортади. Инсоннинг чеклангани ҳам мана шунда. Оллоҳ чекланмаган, унинг ҳислатлари чексиздир... Маркс кимдандир туғилганди... Инқилобнинг тўртта «доҳийси» — Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин яҳудий миллатига мансуб кишилар эди.

Қурайш қабиласининг удумига кўра, ўғил болалари беш ёшдан ошганидан кейин ота-оналарига меҳри кучайиши учун, уларни баловат ёшига етгунга қадар бошқа жойларга жўнатганлар. Муҳаммад алайҳиссаломни ҳам шундай қилган эдилар. У тоғлар остидаги қондошлариникида яшарди. Кундузлари ям-яшил водийлар бағрида мол боқарди. Бир кун дафъатан осмондан уч фаришта тушиб, ёш Муҳаммадни ётқизади. Тоғаваччаси эса қўрқиб уйига қочади. Бу орада фаришталар Муҳаммаднинг кўксини ёриб, юрагини олиб, юрагидаги ғайринисоний нуқталарини олиб ташлайдилар. «Юрагингдаги ёмонлик аломатларини олиб ташладик, энди сен пайғамбар бўласан, умматларингга фақат яхшилик қиласан! Оллоҳнинг буйруғини бажарасан!» дея фаришталар учиб кетадилар. Чиндан ҳам Муҳаммад шу кундан эътиборан оламга бошқа одам — пайғамбар бўлиб қайта туғилади, ўз бурчини сидқидилдан адо эта бошлади. Фаришталар Оллоҳнинг топшириғи билан бирга Муҳаммадга саховат кўрсатдилар. Бошқа бандалар эса оддий инсон сифатида қолаверди. Бундан шўрочилар ҳам мустасно эмас эди... Улар юракларидаги ёмонлик аломати билан миллионлаб инсон умрини хазон қилдилар. Фаришталар уларга ҳам саховат кўрсатиб, юракларидаги ёмонлик аломатларини олиб ташлашганда бу қадар кўп қотилликлар қилмасди... Уларнинг юракларидаги ёмонлик аломати доно кишиларга нисбатан рашк қўзғатди... рашк эса қотиллик билан алмашди... Оллоҳ ўчкор... Оллоҳ вақти билан қотиллардан ҳам, ўғрилар-

дан ҳам ўчини олади, улгуржи олади... ахир Оллоҳ бирор ифлосчилиكنи жавобсиз қолдирмаган, қолдирмайди...

Эранинг бошларида Паластиния юртидаги ёппасига тигдан ўтказилиш, Гитлернинг яҳудийларга шундай талофот келтиргани, Чингизхон хунрезликлари — Оллоҳнинг биздан олган ўчимасмикин?!

Шўрочилар инсон маймундан яралган, деган нуқтаи назарни қатъий қонунга киритиб, уни исботламай, бизни Оллоҳдан ажратиб ташядилар. Шўрочиларнинг ўзлари ҳам махсус олийгоҳларда маймун билан инсонни урчитишга уришиб кўрдилар, бироқ орадан янги тур чиқмади. Бу борадаги изланишлар бошқа мамлакатларда ҳам самара бермади. Бугунги кунга келиб эса мазкур нуқтаи назар пучга чиқди. Фақат орада берилган қурбонлар, бекорга сарфланган умрлар қолди. Аслида инсон ҳам, маймун ҳам Оллоҳ томонидан яратилган ва ҳеч қачон тур сифатида бир-бирига яқинлашмайдиган икки хил мавжудоддир.

Шўрочилар Оллоҳнинг неъматини — инсонга ато этган фикрлаш қудратидан фойдаланишга уришиб кўрмайди. Шўрога хизмат қилган олимлар «дунёнинг бошланиши йўқ, охири ҳам бўлмайди...» дея қулоқларимизга қуйиб келдилар. Дейлик, дунёнинг бошланиши, охири йўқ, у ҳолда қаердан яралиб қолди?! Ахир йўқнинг қаердандир, ким томонидан яралиши бўлган экан, демак, охири ҳам бўлиши табиий. Инсон азал-азалдан «охир замон бўлади...» дея бекорга каромат қилиб келмайди-ку. Оллоҳ томонидан илк бор дунёга минглаб турли-туман жониворлар яратилганди. Эндликда улар турли ўлим қуроллари билан қириб ташланди. Ахир ўша мавжудотлар ҳам шўрочилар эътироф этган моддий оламнинг бир қисми эди-ку. Йўқолиб кетди, бироқ қайта яралмади. Бошқа турга ҳам кўчмадилар. Дорулбақога — абадийликка йўл олган ўша бахтсиз жониворларни Оллоҳгина қайта яратиши мумкин. Демак, улар ниҳояланди, ниҳояланишдан илгари эса бошланиши бўлган эди... осмонда ҳам шу кунгача минглаб сайёралар йўқолди, лекин бошқа нарсага айланмади... Биз фикрляппиз, Оллоҳ эса бизни фикрлаш учун яратган, инсон фикрлаётган кезде улуғлашади, кам янглишади...

Қуёшдай бетакрор қудратга Оллоҳнинг кўпроқ меҳнати сингган, саховати сарфланган ва шу сабабли қудратини ҳеч қачон сўнмайди, деб ҳам қарайлик. Йўқол-

майди, йўқдан бэр ҳам бўлмайди... шундай экан, у қандай жисмдан ё қандай моддадан?! Баъзи бир олимлар уни эҳтимоллик назариясига асосланиб атомлардан, яъни атомларнинг тўқнашувидан ҳосил бўладиган ис-сиклик манбаи, деган фалсафани олға сурдилар. Улуғ немис олими Кант эса қуёшни катта бир ҳовуздаги суюқликнинг доимий қайнашидан юзага келадиган алалга деб уқтиради. Қуёш атомдан иборат бўлса, атомларнинг ҳам ниҳояланиши бордир... ҳовуздаги суюқлик деб қаралса ҳам, суюқлик ҳам қачонлардир тугайдими?! Суюқлик бўлса, нима учун ҳовузнинг де-ворларини ёндириб юбормайди?! Ё тошмайди? Ахир атом станциялари бузилиб, ишдан чиқяпти-ку...

Менга қолса (гуноҳларимни Оллоҳ кечиргай), қуёш атом ҳам эмас, суюқлик ҳам эмас, дердим. У Оллоҳ то-монидан яратилган, яъни абадий ўчмас нурлар ман-баидир. Мана шу нур — саховатнинг таъсири билан ос-мон жинслари қатори ер ҳам ҳаракатга келармиш... Қуёш тоғ томондан кўтарила бошлаганда шамол ўша томондан эсади. Тик келганда эса шамол тўхтайди ва одамлар ҳаллослаб қолади. Ога бошлаганда эса ша-мол кун ботиш томондан эса бошлайди. Ҳаракатлар ҳам тезлашади. Инсон вужудидаги ҳароратдан озгина ортиқ қуёш нури таъсири билан барча мавжудликнинг ҳаракатга келиши ақлга сигмайдиган, яъни фақат Оллоҳнинг қудрати билан боғлиқ саховатдир...

Ойни ҳам қачонлардир қуёшдай нур таратгани ҳа-қида каромат қилишади. Ойнинг нури сўнгган бўлса, демак, ниҳояси ҳам бордир. Демак, Оллоҳнинг ўзи-дан бўлак абадият йўқ. Қуёш ботгач, ой нури билан ерни 12 соат қиздириб туради, айни пайтда тирик жонлар учун оламни кўриш имкони туғилади. Ой ўн икки соат ичнда ерни музлашдан асраб қолади... Ол-лоҳ уни, махлуқ ва махлуқотлар учун ёрдамчи нур сифатида яратган, дейиш мумкин...

Қуръон — Оллоҳнинг шу муқаддас китоби орқали инсонлар олижаноблик ва эзгулик томон отланадилар. Қуръон олижаноблик, эзгулик йўлидаги машъаладир. Қуръон Оллоҳга элтадиган, муқаддас йўл, яъни имон-этиқодни юзага чиқарадиган, шарафлайдиган, мус-таҳкамлайдиган ягона воситадир. Қуръон виждони-мизнинг ягона озукаси, уни эзгулик йўлида мўътадил-лаштирадиган илоҳий саховатдир. Банди мўминлар Қуръони Каримдан донм беминнат фойдаланишлари зарур ва шарт. Оллоҳга элтадиган муқаддас йўл —

Қуръоннинг таълимоти фақат савобли иш қилишдан иборатдир. Бу борада ҳар қандай манфаат ҳаромдир. Оллоҳ Қуръони Каримни инсонга беминнат инъом этган, лекин сотган эмас... сотилса, Оллоҳнинг саховати-га кирмасди. Оллоҳнинг саховати текиндир... Оллоҳнинг сўзи сотилмайди...

Муҳаммад алайҳиссаломнинг ватандошлари — араблар собиқ Иттифоқ тасарруфидаги мусулмонларга 1 миллион нусхада тепла-текига Қуръон тортиқ қилдилар. Китобнинг сўнгги саҳифасига «Қуръони Каримнинг сотилиши мутлақо тақиқланади...» деб араб ва инглиз тилида ёзиб ҳам қўйилган. Ҳатто араб дўстларимиз китоб учун сарфланадиган йўлқираларини ҳам ўзлари тўлаган. Қуръон бизга келтирилгандан кейин 50 сўмдан тортиб 200 сўмгача сотилди. Бу 60—70 миллион сўмни ташкил этади. Буёғи қандай бўлди? Араб биродарларимизнинг юзига қандай қараймиз? Оллоҳнинг юзига-чи? Имон-эътиқодни, виждонни пулга сотдикми? Хўш? Китобдан олинган пуллар қаерга, нимага сарфланди? Мазкур пулга 60—70 та масжид қуриш мумкин эди-ку... буни тафтиш қиладиган Оллоҳнинг содиқ хизматчилари борми? Бўлса, нима учун халқ олдида ҳисоб бермайди?! Қуръонни сотиш билан бирга олижаноблик, эзгулик, имон-эътиқодни ҳам пулга сотиб юбордикми?! Манфаат аралашган ердан Оллоҳ юз ўгиради-ку!

Ўз ўрнида бу ҳам Оллоҳга ширк келтириш, яъни шаккоклик эмасми?!

Менга қолса, рўзнамалар, ойномалардан бир саҳифа ажратиб, уни турли назоратлардан холи қолдириб, ҳар бир одам учун фикрлашга кенг имкон яратар эдим. Шундай қилинганда инсоннинг мия фаолияти нималарга қодирлиги тўла англашилardi. Шунда биз, инсондаги мия фаолиятининг тараққиёти ва ҳисларининг ранг-баранглиги ҳақида аниқ бир қарорга келишимиз мумкин эди. Балки биз тараққиётнинг энг юксак чўққисига олиб чиқадиган йўللарни осонликча топардик... 75 йил ичида шўрочилар эса бунга йўл қўймадилар. Фикрларни, ҳисларни кесиб турдилар, янгиларига эса имкон бермади. Натижада қанчадан-қанча тараққиётдан айрилдик. Инсоннинг мия фаолиятини тўлалигича ўрганадиган, ҳисларининг ранг-баранглигини ҳисобга оладиган бирор олийгоҳ борми?! Йўқ! Бундай олийгоҳларни ташкил этадиган вақт етди. Шундай қилинса, биз тезлик билан камол топардик. Оллоҳга ҳам жуда

яқинлашардик. Унинг саховатидан тўла баҳраманд бўлардик...

Яхшики, Ҳомер, Данте, Наъоний, Шекспир, Толстойлар «инқилоб»дан илгари туғилдилар. Кейин туғилганларида шўрочиларнинг қилишларига сиғмай ўлардилар. «Инқилоб» ҳақиқий диндорларни, бойларни йўқотди, ҳаммани бирдай камбағал қилди. Ҳамма бирдай камбағалга айланган мамлакатда ҳеч қачон тараққиёт бўлмайди. Чунки оч халқ тараққиёт ҳақида бош қотирмайди, аксинча, қоринни тўйдириш, эгинни бутлаш ҳақида ўйлайди. Тўқ халқ эса доим ҳақ-ҳуқуқини талаб этади. Шўрочиларга эса бундай халқнинг кераги йўқ эди... Ҳаммасидан ҳам кўра мия фаолияти ва юракнинг қатағонга учраши огир фожиа бўлди. Шўрочилар Оллоҳдан кечмаганларида бу қадар қотилликларга йўл қўймасди, қотилликлар қилмасди... Оллоҳдан кечилса, қотилликлар, ўғирликлар, жиноятлар осон кечадилар... Оллоҳни билганлар эса ҳеч қачон қотиллик, ўғирликка қўл урмайдилар.. чунки Оллоҳ уларни доим эзгуликка чорлаб туради...

Горбачевга Оллоҳнинг назари тушгани учун ҳам динга кенг йўл очиб берди. У Оллоҳни таниган инсон сифатида инсоният тарихида узоқ вақт ўз ўрнини эгаллаб туришига имоним комил. Унинг даврида қотилликлар юз берган бўлса ҳам, бу ўзларидан кечолмаган шўрочиларнинг ташаббусидир...

Ота томонимдаги библиларим фолбин эканлар. Бу хусусият ҳамон авлоддан авлодга ўтиб келаёттир. Бу ҳам Оллоҳнинг саховати. Катта бобомнинг ота томонидан библиси каромат қилишда беназир эканлар. Уйларида ким, қачон келиши, таниш-билишларнинг келиш-кетишларидан қачон ва ким туғиши, ким қачон ўлишини ҳам аниқ кун ва соатларигача айтиб бера олар эканлар. Шунинг учун одамлар шу кишининг кароматларини эшитишга ошиқнашар экан. Бу хусусият менга ва кичик онамга ҳам кўчган. Ўша онам бир йил олдин бўладиган бахтли, бахтсиз воқеаларни тушида кўриб, аниқ айтиб бера олади. Ўзим шундай воқеаларнинг кўлига гувоҳлик қилдим. У киши бир марта менга қўшнимиз яқин-орада оламдан ўтади, ўглини ҳам олиб кетади, деди. Мен унга туши таъбирини бировга айтмаслигини уқтирдим. Афсус, шундай воқеа тез орада юз берди... Онам раҳматли 1969 йил оламдан ўтдилар. Шу кун и онам йиғлаб, «роппа-роса бир йил муқаддам, онамнинг ўлимини тушимда кўрувдим, онамнинг та-

насини қуртлар титкилашарди... лекин ҳеч кимга гапирмагандим...» деди. Онам юрак хасталиги билан оламдан ўтдилар. Юраклари яхши ишламагач таналарига сув йиғилди ва шиша бошладилар... танасидаги мана шу сувлар — қуртлар экан... охир сув — қуртлар онамни олиб кетишди...

Оллоҳ онамнинг миясига саховат кўрсатмаса, сездирмаса бу бахтсизлик бир йил илгари аён бўлармиди.. ахир буни Оллоҳдан бўлак сездирадиган ё мияда ишлаб берадиган қудрат йўқ-ку! Икки йил муқаддам отам билан онамнинг руҳларига худойи қилдим. Руҳим беҳад енгил тортди. Шу кунни онам раҳматли тушимга кириб чиқдилар. Уйимга тушимда ташриф буюриб, деворга янги кийим илиб кетдилар... бу — табиийки онамнинг шодлиги белгиси эди... Хўш? Онам 1969 йил оламдан ўтган бўлсалар, тапалари аллақачон чириб йўқолган бўлса, қандай қилиб хонадонимизга ташриф буюрди? Табиийки, руҳлари келди. Руҳнинг ўзи нима?! Руҳ — Оллоҳнинг саховати... онамнинг руҳини Оллоҳ ўз қудрати билан бошлаб келди... ахир мана шундай манзарани кўра-била туриб, Оллоҳдан воз кечиш мумкинми? Инсон ўлгандан кейин руҳга айланиб, ўз қондошлари билан қайтадан кўришиши — фақат Оллоҳнинг қудратидир... Оллоҳ биз билан кундузлари учрашмайди. Тушлари, тушларимиздагина учрашади. Бахтли ва бахтсиз дамларимиз ҳақида кароматлар қилади. Унинг илоҳийлиги ҳам шунда. Унгимизда ҳам Хаста Хизр тимсолида кўриниши мумкин, лекин бундай ҳол кам учрайди...

Оллоҳ доим дилимизда яшайди. Дилимизга яқинлашади. Ҳар сония навбатдаги ишларимиз ҳақида дилимизга сездириб туради. Фақат биз доим ҳам эътибор бермай янглишамиз. Бирор ерга бораётганимизда оёғинг тортади ё тортмайди. Тортган ерга борсанг ишинг битади, тортмаган ерга борсанг битмайди. Шахсан мен, уйимга келадиган одамни ё кўрадиган одамимни бир-икки кун олдин эслайман. Уйимга ким, қачон келишини ҳам дарҳол сезаман. Баъзан эшик қоқилгандай бўлади, очаман, кутган одамим кўринади ва ёқасини ушлаб: «Тавба, келишимни қаёқдан билдинг?» дея сўрайди. Сизганимни айтсам ҳайрон қолади. Булар Оллоҳнинг дилимиздаги кўринишидир... Бундан ташқари, юқорида тилга олган катта библия эркакларнинг мучалига қараб қандай фарзанд кўриши, яъни ўғил ё қиз туғилишини ҳам олдиндан каромат қила олар

эканлар. Бу хусусият менга ҳам ўтган... дўстларимдан бир нечтаси шу борада менга мурожаат қилишди. Илтимосларини қондирдим, писбатан (илоё, шаккокчилигини Оллоҳ кечирсин!) янглишмадим... Бу сир... сир эса ўз авлодимизга маълум қилинади...

Миямиз фаолиятига Оллоҳ шу қадар улуғ саховат кўрсатдики, кун бўйи фаолиятини давом эттириш билан бирга, тунда, ухлаганимизда ҳам тушлар орқали бизни юз беражак бахтсиз-бахтли дамларимиздан огоҳ этади. Тушларимизда руҳлар билан кўришиш бахтига муяссар қилади. Туш ҳам миянинг фикрлайдиган ерида кўриладими? Ё Оллоҳ туш кўриш учун миянинг бошқа еридан жой ажратиб, у ерга илоҳийлик касб этиб, бир илоҳийлик синага шкинчисини қўшадими?! Энди бу ёғи Яратганининг ўзигагина маълум ва бу, унинг бандага кўрсатган яна бир адоқсиз саховатдир...

Оллоҳ эркпарвардир. Оллоҳ доим эркинлар томонида турган ва абадул-абад мана шу хислатидан кечмайди. Эркин Оллоҳнинг ўзидан излаш ҳам имонли кишининг хислатидир. Оллоҳ илк бор ҳамма миллатга ўз тилини, ўз эркини ато этганди. Ҳар бир миллатга алоҳида ватан ажратганди. Инсон қуроллар ишлади ва бир-бирларини ўлдирди, ватанларини босиб ола бошлади. Бу билан биринчи галда Оллоҳга қарши борди. Қулликни ҳам, қулдорликни ҳам Оллоҳ яратмаганди. Бу — ношукур бандаларининг «кашфиёти» эди... Оллоҳ қуллик томонда бўлганда, ер юзига фақат бир миллат, бир тилнигина яратарди ва инсонлар орасидаги изоларга шу тариқа чек қўяди. У Қуръонда бекорга: «Мен доим қулларим томонидаман» деган...

Инсонлар орасида «кўзли» ё «кўз тегди» деган гаплар мавжуд. Менинг ўзимда ҳам шундай хислат мавжуд. Менга қасддан ёмонлик қилган одамлар ҳеч қачон унмайди, бирор балога дучор бўлади. Кимдандир ранжисам, унга қаттиқ қарасам ё қарғасам, ўша одам, албатта, оғир жудоликка учрайди... шундай хислатни шоир Чўлпон Эргашда ҳам, раҳматли Очил Тогаевда ҳам кўрдим... Жумладан, ҳаётимда кўп ношукур бандаларни учратдим. Улар бегуноҳ кишиларга ўринсиз озор етказди. Натижада ўшаларнинг ўзларига ё хонадонлари аъзоларига оғир зиён етди. Лекин улар бундан хулоса чиқармадилар, охир-оқибат ўзлари ҳам оламдан бевақт кўз юмдилар. Хом сут эмган бандамиз-да, Оллоҳнинг таъсир ўтказа билиш қудрати ҳа-

қида доим ўйлаб кўрмаймиз... Қотил — шоирларнинг қисмати қандай тугади?! Оллоҳ ўчқордир. У эртадир-кечдир гуноҳкор бандаларини жазоламай қўймайди...

Оллоҳ вазминдир. У саховатини улашишга шошилади, ўч олишга эса шошилмайди. Шу ёз масжидга кирдим. Одамлар намоз ўқишаётганди. Намоздан кейин кўпчилликни кузатишга тўғри келди. Кўпларнинг қўлларини ҳам олдим. Кимлардир гандираклар, оғзидан ароқ иси анқирди. Эшитишимча, баъзи бир кишилар ароқ ичиб, наша чекиб намоз ўқишга кирармиш... Ёқамни ушладим. Бир неча кишиларни чойхонада, тўйларда ароққа тўйиб олиб, эртаси кўни яна масжидга борганликларини ҳам кўрдим. Шундай кишилардан бирига: «Нима учун ароқ ичасан? Нимага намозга борасан?» деганимда у менга: «Кўнглимни овлаш учун ароқ ичаман, гуноҳларимни ювиш учун эса масжидга бораман» дея жавоб қилди. «Ундай кўра, ароқ ичмай, гуноҳларингни ювганинг маъқулмасми, ахир Оллоҳ бир эътиқодли бандасини суяди...» деганимда, ўша одам илгарилари ароқ ичган, одам жонига қасд этган, ўғирлик ҳам қилган, никоҳсиз бола тугдирган кишилар ҳам намоз ўқиётгани, ҳозир ҳам ароқ ичиб юрганини айтиб, менга қарши чиқди.

Ўйланиб қолдим. «Қуш уясида кўрганини қилади» деган мақол ёшларгагина эмас, катталарга ҳам тааллуқли экан-да... Балки ҳалиги одамнинг гапида ҳам жон бордир. Яқин-яқинларгача ноинсоний йўл тутган бўлса, ҳатто чўнтагида пирқа ҳужжати ҳам бўлса-ю, бугун масжидда намоз ўқиса, бошқалар ундан ўрпақ олса, Оллоҳнинг муқаддас уйи — масжидга ароқ ичиб, наша чекиб кираётган бошқа кишилардан ранжимаслик мумкиндир... Бари бир Оллоҳ бир эътиқодли бандасини севишини, олчоқларни хуш кўрмаслигини айтиб қўйиш жоиз. Қуръони Каримдай муқаддас китобда кўп улуғ сиймолар қаторида икки киши — бир хотин-боз ва бир ўғрининг номи тилга олинади. Улар ўз йўлларидан мутлақо қайтиб, Оллоҳни тан олгани, тавба-тазарру қилгани, қайтиб ифлос йўлларга кирмагани учун ҳам шундай шарафга лойиқ бўлади... Шундай экан, ароқ ичмай, наша чекмай, ўғирлик қилмай, одам ўлдирмай, астойдил Оллоҳга топинган маъқулмасми? Гуноҳни қилиб қўйиб, йўлдан қайтмай ибодат қилишнинг кимга кераги бор!

Оллоҳдан узоқлашишимиз, яъни унинг дилимиз — иймонимиздан кўтарилгани сабабли жамият бугунги

қуида қотиллик, ўғирлик, фахш ишларга тўлиб-тошди-ку! Энди бунинг олдини олиб бўлмай қолди-ку! Оллоҳга тўла қайтмағунимизча, сиёсатни ўзгартирмағунимизча бу ифлосликлар давом этаверади... ҳар қандай ҳаром ишлар, яъни манфаат йўлида қилинган уринишлар ҳаромдир. Инсон ҳамма ишларга аста-секин кўникади. Оллоҳ эзгуликни дилимизга солсин илоё... Юзимизни Оллоҳга буриб, ёмонликни ҳам аста-секин тарки одат қилайлик! Оллоҳ кечиргувчидир... кеч бўлса-да, тавба-тазарруларимизни инобатга олиб, гуноҳларимизни кечиргай...

Бутун умрини ҳалол меҳнат билан ўтказиб, Оллоҳни деган, унинг истакларини жон-тани билан бажарган минглаб хонадонларни биламан. Уларнинг фарзандлари ёмон ишларга бирор вақт қўл урмадилар. Шулардан бири Салим ота эди. У киши исломнинг барча хизматларини сидқидилдан бажардилар. Лекин кейинги кунларда юқорида тилга олинган ёмон хулқли кишилар туфайли масжидга бормай қўйдилар. Дунёда бундан кўра оғир фожиа йўқ...

Инсоннинг тўла камол топганини Оллоҳни тўла тан олганидан аниқлаш мумкин. Бундай кишиларга Оллоҳнинг саховати чексиздир... Ватанни, миллатни севиш ҳам Оллоҳнинг саховатидир. Ватанга, миллатга бефарқ қараш эса Оллоҳдан узоқлашишдир. Чунки Оллоҳсиз биз ватанли бўлолмасдик, миллат бўлиб шакллана олмасдик... Оллоҳ бизларни доим муқаддас йўлда бирлаштиради. Қудратли кучга айлантиради. «Ўз»лигимизни севиш ҳам Оллоҳнинг иноятидир... Оллоҳдан узоқлашганлар бизни ватандан, миллатдан совутди. Ватан, миллат бизнинг кўксимизда — Оллоҳнинг ёнида... Оллоҳдан узоқлашши — ватан, миллатдан жудо бўлишдир...

Оллоҳгина абадийдир! Дунёи олам, жумладан, биз ҳам Оллоҳнинг абадий мулкимиз! Оллоҳни десак, унга суянсак, ҳеч қачон янглишмаймиз! Ота-боболарнинг руҳларини чирқиратмаймиз! Ҳокларини оёқ ости қилмаймиз! Муқаддас китобларимизни ёқмаймиз! Ёдгорликларимизни бузмаймиз! Қондошларимизга меҳроқибат кўрсатамиз! Ўзимизни қотиллик, ўғирлик, сотқинлик, хоинликлардан тиямиз! Оллоҳга шарафлар бўлсин!

Оллоҳни таниган, унга астойдил топинган, уни шарафлаган бандан мўминларга ҳам шарафлар бўлсин! Олижаноблик, эзгуликка элтувчи нурли йўл — Оллоҳнинг

йўлидаги сафларимиз кенгайсин! Поклик билан бу йўлга тушганларга ҳам олам-олам шарафлар бўлсин!

Узоқ вақт шайтонлар билан фаришталар, яъни эзгулик билан тубанлик орасида кураш борди. Шайтонлар шафқатсиз бўлгани учун енгиб келди. Фаришталар раҳмдил бўлгани учун енгилиб келди. Натижада адоқсиз кулфатларга дучор бўлди, адоқсиз кўз ёшлар тўкди... Оҳу фиғонларимиз Оллоҳнинг қулоғига етиб борди. Оллоҳ фаришталарга саховат кўрсатди, эзгулик юзага чиқа бошлади... Илоё Оллоҳ бизларни шайтонлар томонга эмас, фаришталар томонга ўтишга чорласин!

Оллоҳга, унинг эзгуликка бошловчи фаришталарига ҳам шарафлар бўлсин!

ВАТАНДАН КЎРА ЮКСАК ТУЙҒУ ЙЎҚ...

Қўшиқ ва мусиқагина халқнинг юраги ва тафаккурини тўлалтиришга ифодалаб бериш мумкин. Толесиз халқнинг қўшиғи, мусиқаси қайғули ва ғамгин бўлади...

Ҳафтанинг ҳар чоршанба кўни 8.30 да бериладиган Қрим халқ қўшиғи ва мусиқасини орзиқиб кутаман. Қўшиқ ва мусиқа бошланишидан олдин ёнбошлаб, кўзларимни юмганча, бошимни буркаб оламан-да, алоҳида бир эътиқод билан тинглайман. Ярим соат жараёнида чекилган изтиробларимни ифодалаш қийин...

Биз — ўзбекларнинг ҳам мумтоз қўшиқ ва мусиқамиз юракни қон қиладиган даражада қайғули ва ғамгин. Ўтмишдаги қўшиқ ва мусиқамизда аждодларимизнинг дарду аламлари ва фарёдлари тўла аксини топган. Бизнинг ўша ўтмишдаги фарёдга тўла қўшиқ ва мусиқамиз ҳам Қрим халқининг қўшиқ ва мусиқасига қараганда қайғули, ғамгин эмас...

Толесиз халқнинг қўшиғи ва мусиқаси қайғули, ғамгин бўлади...

Эсимни таниганимдан бери ҳиндлар, эронлар, арабларнинг инсон ҳис-туйғуларини қийнайдиغان аламзада қўшиқ ва куйларини тинглаб бораман. Барибир уларнинг ҳасрат ва фарёдларга тўлиб-тошган қўшиқ ва мусиқаси ҳам Қрим халқининг қўшиқ ва мусиқаси қаршисида мени таъсирлантира олмайди. Бу бечора дунёمизда қримларнинг қўшиқ ва мусиқасидан ҳам кўра қайғули ва ғамгин қўшиқ, мусиқа мавжудмикин?! Бордир, балки мен тинглаш бахтидан бенасиб қолгандирман. Билмайман...

Нима учун бу жафокаш, толесиз халқнинг қўшиқ ва мусиқаси бирдан бу қадар қайғулашиб, фарёдларга тўлиб кетди?! Бошларига кулфат тушмасдан илгари ҳам бу халқнинг қўшиқ ва мусиқаси бугунгидай қайғулимиди?! Ё кейинчалик шундай аҳволга тушдимикин?! Буни ҳам билмайман. Лекин менга бир нарса аспки, қисмати қора ҳарфлар билан ёзила бошлагандан бери қўшиғи ҳам, мусиқаси ҳам қайғулашиб, фарёдларга тўлди... Дунёда минглаб омади юришмаган, толеси кулиб боқмаган, ҳатто насли қуриб кетган минглаб эл-элатларга тарих гувоҳлик қилади. Эндиликда улардан хотира сифатида санъат ҳам, мусиқа ҳам қолмади. Ўша йўқолиб кетган бахтсиз миллатларнинг қўшиқ ва мусиқалари қримларникидан кўра қайғули, гамгин бўлганмикин? Билмайман... бироқ ҳозир тилга олаётган халқнинг қўшиқ ва мусиқаси менга шундай туюлади...

Ўзбекистонда яшовчи жуда кўп миллат вакиллари билан дўстлашиш, суҳбатлашиш бахтига муяссар бўлганман. Русларнинг табиатан хушчақчақлиги, ўзбекларнинг мамнулиги, қозоқ, қирғиз, татарларнинг чеҳраларидаги гулгунлик аломатлари юрагимда доим ҳам қопиқиш ҳисси қўзғатади. Бироқ қрим дўстларим чеҳраларида бирон вақт шундай шоду хуррамлик ва гулгунликини кўролмадим...

Толесиз халқнинг қўшиқ ва мусиқаси қайғули, гамгин...

Турли миллатлардан орттирган дўстларимнинг баъзиларининг йиғлаганини ҳам кўрганман. Лекин бутун бир миллатнинг йиғлашини кўришдан ортиқ бахтсизлик бўлмаса керак... қримлар эса кўз ўнгимда донм йиғлаб ўтаяптилар...

Ҳаи шу ҳақда...

Тарихнинг алғов-далғов жанггоҳларининг бир бурчида кўримсизгина Мўғулистон тупроғида кичкинагина қабилада Чингизхон дунёга келди. Табиат қонуни йўли билан у тарих саҳифасига чиқди. Қонталаб ўша маълул миллион-миллион инсоннинг ёстиғини қурутди, печачеҳрлар билан миллатларни ер юзидан йўқотиб ҳам юборди. Шундан кейин гўё инсоният болачақа қилиб, оддий инсоний қурулларни билан ер титиб кул кўраётгандай эди. Кейин бир томонда Гитлер, иккинчи томонда эса Сталин туғилди. Ҳозирча олам тинч ва осойишта эди. Улуғ рус тупроғида худди шу палла яна бир очкўз банда оламга кўз очди. У инқилоб учун

тинмай тер тўкаётганди. Инқилоб қилинди. Тарих саҳифаларига қора ҳарфлар билан катта қилиб «ИНҚИЛОБ» деб ёзиб ҳам қўйдилар. Бу қора сўз ёнига яна бир сўз — «ЛЕНИН» келиб қўшилди...

Аста-секин «инқилоб» ҳам, «Ленин» ҳам тарихга айлана бошлади. Сўнг икки қора сўз ўрнини «Сталин» деган мутлақо номуқаддас сўз эгаллади-ю, кутилмаганда барча эришилган муқаддасликлар шу жаллоднинг инон-ихтиёри билан четга сурилиб, тарих гилдираги ҳам орқага айлана бошлади. Роса минг йилдан кейин «Чингизхон» номи ўрнига «Сталин» номи тиркалди ва тарихнинг худди шу ерига қора доғ тушди. Чингизхон қириб улгурмаган улуғ ва муқаддас инсон фарзандларини Сталин очикчасига куппа-кундузи қира бошлади. Миллионлаб одамлар бу қирғинни кўра туриб индолмадилар. Чунки Сталин социалистик жамиятнинг қуроли билан қуролланган ва шу жамиятнинг раҳбарлари қўли билан қираётганди. Тўсатдан «инқилоб», «Ленин» деган сўзларнинг мазмунини қорага бўялди.

1931 йилдаги очарчилик, уруш йилларидаги очликдан ўлишлар ҳам Сталиннинг калтабишлиги, жаллодлиги туфайли содир бўлганди. Репрессия қурбонлари... бироқ бир давр тарихи гувоҳлик қилолмайдиган яна бир кулфат... болқарлар, чеченлар, турклар қатори қримлар ҳам ватанларида бадарға қилинди. Инқилобдан кейин, социалистик жамиятда... Сталин, инқилоб, социалистик жамият юзига шундай қора доғлар сурди. Чеченлар қатори болқарлар, яна кўплаб майда миллатлар ватанларига қайтдилар. Бироқ қримлар эса бу бахтдан ҳамон бенасиб қолиб келаяпти...

Қайсидир миллат ватандан, тилидан айрилар экан, табиийки, унинг қўшиғи ҳам, мусиқаси ҳам қайғули, ғамгин бўлади... кўзи ёшдан аринмайди. Бу — табиатнинг инкор этиб бўлмас қонуни.

Боладигимнинг қайғули кунлари хотирасидан...

Муаллим отам бир кун уйнимизга юпун кийинган, чехраларни сўлғин, кўзлари маъюс, вужудлари мутлақо қотиб кетган икки кишини бошлаб келди. Отам чойга таклиф этганда ҳам бу икки меҳмон ийманиб, гўё айбдордай ўзларини четга тортишди. Улар бошларини кўтаролмас, одамга тик қарашга ҳам ботинолмас эди. «Нимага улар бошларини кўтармайди? Нимага кўзларимизга боқолмайди? Нима, бирор жиноят иш қилганми?» Миямда тахминан шундай ўй кезарди. Улар

отам берган кетмонни олиб ер чопишга киришганларидан кейингина юрак қийноқларидан қутулди. Онам тушликка ёвгон шўрва пишириб меҳмонларни таклиф этганида ҳам улар яна уйга чиқишдан бош тортдилар.

Мен кун бўйи улар ёнига борар, ўйнар, улар эса гўё мени кўпдан бери танийдигандай тортинибгина, лекин бутун вужудлари билан меҳр-муҳаббатларини сарфлаб эркалатишарди. Бирининг исми Ҳасан, иккинчиси — ники эса Маҳмуд оға эди. Улар еримизни чопиб беришди. Бориш-келиш қиладиган бўлдик. Бироқ ҳамон уларнинг ўша кунги чеҳраларидаги айбдорона туйғуни, гўё жиноят қилгандай туюлган қайғули кўзларини унутолмайман... Бояқишларнинг пешонасига «сотқин» деган туҳмат тамғаси босилганини у пайт билмасдим-ку...

Улар навбатма-навбат мени бўйинларига миндирар, ҳовли айлантирар, лекин ерга қўйишмас, «ўғлим» ҳам дейишарди. Ўша кезлар гарчи мен уларнинг тилларига ҳайрат билан қарасам-да, барибир ўзбеклар деб ўйлар эканман. Кейинчалик уларнинг қримлигини билдим. Бу ерга бадарға қилинган экан... Ўша кунги чеҳрасидаги қайғу, қиёфасидаги айбдорлик аломати эса ватанидан айрилган кездеги фожиа ифодаси экан...

Онам кейинчалик етим қолган бир қрим қизини ҳам боқиб олди. Унга Рикси деб исм қўйишди. Уни «Болалик» романимга бош қаҳрамон қилиб киргизганман. У улғайди. Бироқ кўзларидан ёш аримади. У тинимсиз ватани ва ота-онасига ичкар экан... хонадонимизни бевақт тарк этишига ҳам мана шу ички сабаб бўлган бўлса ажабмас...

Орадан кўп изтиробли йиллар ўтди. Ҳасан оға билан Маҳмуд оға қишлоғимиздан салгина нарига уй солишди. Турмушлари фаровон бўлиб кетди. Лекин кўнгиллари ҳамон ярим эди. Бир кун қишлоққа қайтиб (ҳайит кун эди, қондошларимни кўргани қишлоққа чиққандим), қабристон дарвозаси олдида Ҳасан оғани кўриб қолдим. Болалик қалбимга бамисоли мусаффо пурдай кириб, бутун борлиғимни нур каби ёритган, айни пайтда қайғуга чўмдирган ўша азиз инсон Ҳасан оғани кўриб тошдай қотдим. Вужудим бўшашиб ҳам кетди. Юрагимга маънос қиёфаси ва кўз ёшлари билан жойлашган ўша улуғ инсонга яқинлаша олмас, фақат термулиб чекланардим.

— Ҳасан ота...

— Уктам, болажоним... — Ҳасан отанинг лаблари титради ва қучоғига босиб, пешонасини елкамга босиб узоқ ҳиқирлаб турди. — Сени ҳам кўрар кун бор экан-ку. Доим сени эслайман. Ҳатто тушларимга ҳам кириб чиқасан. Тушларимда сени елкамга миндириб юраман...

— Отажон, сизни ҳам доим эслайман, тушларимда елкангизга миниб юраман... — дейишдан парига ўтолмадим.

— Эшитдим, ота-онанг оламдан ўтишибди. Жаннат одамлар эди. Ёзувчи ҳам бўлибсан. Биз ҳақимизда... ёз...

— Насиб этса ёзарман... Сизни кўриб озгина ҳовурдан тушдим. Маҳмуд оға кўринмайдилар...

Орага оғир сукунат чўмди.

— У киши бандаликни бажо келтирди. Узоқ огриб ётди... — саксон ёшдан ошган Ҳасан отанинг кўзлари жиққа ёшга тўлди — Бечора Маҳмуд Қримга қайтамиз, мурдам ўша ерда кўмилади, деб узоқ илҳақ бўлди. Қримга кўз тикиб ўлолмади... барибир мурдаси бегона ерларда қолди...

Толесиз халқнинг қўшиғи ҳам, мусиқаси ҳам қайғули, ғамгин бўлади...

Ҳасан ота билан бошқа гаплашишнинг иложи қолмаганди. Тезроқ йўқолишим, ўзимни ҳам, у кишини ҳам азоблардан қутқаришим керак эди. Билмайман, ҳозир Ҳасан ота ҳаётмикин? Балки бетобдир. Шифтга термулиб Яратгандан ватанига қайтаришини сўраётгандир... мурдаси ўз ватанида — ота-боболари хоки ёнида қолишини орзу қилаётгандир... салқиган қовоқлари ораси яна ёшга тўлгандир...

Бундай фожиани ифодалашга Гёте, Шекспир, Навоий зарур...

Шу ерда она-табиатнинг инкор этиб бўлмас, лекин эътироф этмасликнинг ҳам чораси бўлмаган муқаддас қонуниятлари ҳақида озгина тўхталмоқчиман. Табиат, бечора ер куррамизга минг-минглаб миллат ва элатларни яратди. Ҳар бирига алоҳида тил ато қилди. Ватанларига турли жониворлар, қушлар, дарахтлар қатори тоғлар, сувлар, гўзал манзиллар инъом ҳам этди. Шу тариқа ўзбек ўз ватани, ўз тили, инглиз, ҳинд, хитой, испан, рус эса ўз ватани, тили билан фахрлана бошлади. Худди шундай қрим ҳам. Бу дунёга туя ўзича, эшак ўзича, бургут ўзича, тўнғиз ўзича гўзаллик касб этди. Худди шундай араб, ҳинд, ўзбек ва қрим-

лар... уларни бир-бирларига қориштириб бўлмагани каби (қориштириб бўлса, табиатнинг ўзи қориштиради, дунёга бир миллат ва бир тилини яратган бўларди), инкор ҳам қилиб бўлмайди. Жониворларни ҳам, қушларни ҳам ўз уя ва инларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ўчиб юрад қушлар ҳам вақти билан ўз ерларига қайтиб кетадилар. Улар орасидан Сталинлари чиқиб, қонунга сикмаган ҳолда бир-бирларини уя ва инларидан бадарға қилмайдилар...

Бу дунёда камсонли миллатга қачон осон бўлган? Нима учун уларга доим толесизлик ҳамроҳлик этади?..

Бунга, қолаверса, тани-жони бир бўлган инсон жаллодлари сабаб бўлди...

Сталин... минг-минглаб бегуноҳ ўлган, ватанидан қувилганларнинг қўллари унинг елкасида қолди...

Қрим тупроғида қанчадан-қанча мард, жасур ўғлонлар туғилмади. Қанчадан-қанча мард, жасур ўғлонлар «Улуғ Ватан» деб аталмиш «СССР»ни ҳимоя этмади. Улардан нечалари Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган улуғ номга сазовор бўлди.

Қачонлардир она-табиат қримларга ҳам улуғ ва муқаддас тупроқ — Қримни «ватан» деб инъом этганди. Ўз тиллари мавжуд эди. Тинчгина яшар, болалар яратар, ер ҳайдар, қорин тўйгазар, эгинин бутлар, ўз тарихларини яратарди. «Инсоният тарихи» деган абадий жараёнга ўз ҳиссаларини қўшарди. Ўз эътиқодларига, шеърятларига содиқ эдилар. Барча элат ва миллатлар қаторида инсон авлодини давом эттираётганди...

Тарих саҳифасига Сталин чиқди-ю, бирваракайига ҳаммасидан жудо этди, адо этди. Кўзларини ёшлаб, чехрасини гамга кўмиб ташлади. Кейин пешонасига «сотқин» деган оғир тамгани босди-да, ватанидан бадарға қилди, тилидан айирди. Сталин бирор вақт «ўз миллатим бошига шундай кулфат тушса, нима қилган бўлардим?» деган хаёлга бордимикин? Ўз хотинини ўлдиришга ундаган, ўғилларини тентиратган ўша малъун... Унинг хаёлига бирор вақт, халқдан бирорта сотқин чиқиши мумкин, бироқ чол-кампирилар, аёллар-оналар, болаларни ташкил этадиган миллат сотқин бўлолмаслиги ҳақидаги фикр урилдимикин? Ҳатто бирор вақт унинг миясига ўлиши, ўлгандан кейин жаллодлигин очилиб инсоният олдида шарманда бўлиши ҳақидаги ўй ҳам урилмаган. У шундай калтабин махлуқ эди...

Тарих ҳеч қачон бутун бир халқнинг сотқин бўлганига гувоҳлик беролмайди...

Сталин социалистик жамиятнинг бошқа жамиятлардан афзаллиги, шу жамиятгина инсонни турфа бахтсизликлардан халос этиши мумкинлиги ва унинг асосида турфа миллатлар турганини ўйлаб кўрмади. У нафақат социалистик жамиятнинг юзига, қолаверса, инсониятнинг ҳам юзига «оқ доғлар» ташлади. Репрессия билан тугатолмаган бутун бир халқдан уни бадарға қилиб қутулди... репрессия туфайли узоқ ва совуқ ўлкаларда музлаётган, ўққа учраётган, очликдан силласи қуриб қотиб қолган кишилар аҳволини у бирор вақт кўзи олдига келтирмади. Чунки ўзи иссиқ хонада, лаззатли таомларни еб, ҳомийлари қуршовида ишрат қилаётганди. Бутун бир миллат йиғлаётганини ҳам тасаввур қилолмади. Чунки танаси бошқа эди, ўзга тана оғриғини сезмаётганди...

Толесиз халқнинг қўшиғи ҳам, мусиқаси ҳам қайғули, ғамгин...

Бундай халқ бутун умр йиғлаб ўтишга маҳкум...

Бир халқ ватансиз экан, йиғлаётган экан, ер юзидаги барча халқлар ҳам бахтсиз ва абадий йиғлаб ўтишга маҳкум... улар ҳам тутқунлик занжирларидан қутулган ҳисобланмайди...

«Звезда Востока» журналида «Ҳадемай баҳор келди» номли ҳикоям босилганида чирчиқлик Элвира исмли қрим қизидан хат олдим. Ватанидан қувғин қилинган киши ҳақидаги ҳикоям унга қаттиқ таъсир этибди. У яқинда ватани — Қримдан саёҳатдан қайтган экан. У хатида, ватанида туриб Ўзбекистонга қайтгиси келмагани, инсон ўз ватанида турганда бахтиёр бўлиши, ҳатто кўчада, очиқ осмон остида яшаб бўлса-да, ўша ерда қолиш шарафли эканини ёзибди. Қизнинг аҳволини англаб турибман. Хатни ўқиб сўнг йиртиб ташладим. Жавоб ёзмадим. Ёзолмасдим ҳам. Ёзишга қўрқдим. Бирор одам қўлига тушиб қолса, бошим кетиши мумкинлигини кўнглим сезиб турарди. Чунки, Сталиннинг укаси Брежнев тирик эди. Бояқиш Элвира хат жавобини узоқ кутгандир. Ололмагач мен — ёзувчини тубанликда айблагандир... Мендай қўрқоқ ёзувчи шундай ҳукмга маҳкум... фақат бир нарсани истардим... Хатни ўқиб бирор қондошим ўлганда ҳам шу қадар изтироб чекмаганимни Элвира билса бас...

Элвиранинг ватанидан кетолмаслигига сабаб — қачонлардир ўша ватан шарбати ота-боболари қони орқали сингган инсоннинг ниҳоят ўз қонига қайтиш лаҳзасидаги юраги хуружи эди. Қолаверса, табиат ўз вужуди — Элвирани ўз бағрида қолишини истаган, талаб ҳам этганди...

Ватанини ноилож тарк этиши керак эди... Орқада Брежнев турибди... «Қрим қизиман» демаслиги, «татар қизиман» дейиши керак эди...

Элвиранинг ватанидан кетолмаслиги — табиатнинг иродаси эди. Табиат Элвира орқали ўз қонунларини тиклаётганди. Элвира бугун ё эрта бу қонун тикланиши, уни Горбачев тиклаши мумкинлиги ва бу давр Горбачаев даври бўлиб қолишини тушунади, англайди, унга гувоҳлик қилади. Ўша кез мен бахтиёр бўламан...

Қрим дўстларимдан бири менга қулоқ эшитмаган, кўз кўрмаган бир инсоний қисмат ҳақида гапириб берди. Бу воқеа Сталин даврида эмас, Брежнев даврида содир бўлди. Тонг отиб ватанларига қайтиш, мактаблар очиш, ўз тилларида болалар ўқитишни тоқатсиз кутаётган бир пайтда барча ҳужжатлардан «Қрим» сўзи олиб ташланиб «татар» сўзи қонунлаштирилди. Узоқ йиллар ҳалол меҳнат қилган, эндиликда ҳукумат нафақасига чиққан кекса бир киши бу кулфатдан хабар толиб бирдан кўкраги оғриганини ҳис этади. Сўнг даҳшатли оғриқ қоринга кўчади. Бояқиш чол жонҳолатда ҳожатхонага югуради. Аранг етиб ҳам олади. Ичидан қон кетади.. ва у ҳожатхонадан чиқмай ўлади...

Бутун умр ватанига ичиккан, қондошлари билан бир ерга жамланиб, аждодларидан қолган, илгариги удумларини давом эттиришга умид боғлаган ва орзularи ниҳоят пучга чиққан инсоннинг шундай ўлимга маҳкумлиги балки табиий бир ҳолдир. Балки бу табиатнинг «бир-бирини ейиш ва бирининг ҳисобига иккинчиси ҳаётини сақлаб қолиш» қонуниятига тўғри келар. Бироқ мен бундай қонунларга кўниколмаيمان. Дунёда биргина фожиавий ўлим бўлса — бу ўша — орзуси ушалмай ичидан қон ўтиб ўлган одам ўлими. Биринчиси ҳам, сўнггиси ҳам шу ўлим бўлиб қолади...

Толесиз миллатнинг қўшиғи, муеиқаси қайғули ва ғамгин...

Дунёда бадарға қилинган миллат мавжуд экан, инсоният ҳали ҳам мутлақо тутқунликдан қутулолмаган — асир ҳисобланади...

Ўзбекистонда яшовчи ўз инон-ихтиёрлари билан ўзбек хонадонига келиб қўшилган турли эл-элат фарзандлари доим мамнун. Кўзларида табассум кўраман. Бироқ қримларнинг чеҳраларида бундай мамнуликни кўриш маҳол, чунки улар бу ерга ўз хоҳишлари билан эмас, Сталиннинг тазйиқи билан бадарға қилинган..

Инсонга хос икки кўз, икки қулоқ, икки оёқ, икки қўл, бир бош қримларда ҳам бор, фикрлаш, ҳис қила билиш иқтидори уларда ҳам мавжуд. Улар ҳам меҳнат қиладилар. Қондоши — бошқа миллатларга нисбатан доим раҳм-шафқатда бўлади. Раҳм-шафқатда тенгсиз бу миллат ҳам бошқаларга ўхшаб роҳат-фароғатда, ўз ватанларида, ўз элати орасида яшашни, ўз тилларида гапириш, ўқитишни истайдилар. Нима учун ҳиндга, хитойга, ўзбекка, русга тегишли бўлган бу бахтдан улар манфаатдор эмас?! Нима учун улар табиатнинг «ўғай» фарзандига айланди? Ўзбекларда «пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса бошқага ур», деган нақл бор. Ҳўш? Бундай нақл гуржиларда ҳам мавжудми? Яҳудий миллатига мансуб Сталин ҳам бирор вақт шундай нақлни эшитганмиди? Эшитган бўлса, нима учун қримларни яҳудийлар ўрнига қўйиб кўрмади? Юк вагонларига ортилиб, оч, сувсиз, бераҳм соқчилар таъқиб остида Урал ё Ўзбекистонга юборилган қримлар қисматини тасаввур қилиш қийинмасиди-ку! Сталин — яҳудийнинг жони қримнинг жонидан ширин эмасди-ку...

Мен — инсонман. Фикрлаш — инсонгагина хос ҳислатдир. Шу билан ҳайвонот олаmidан фарқланаман. Қримлар ҳақида шундай фикрга боришим табиий. Бунинг учун мени олиб бориб қамаш ё ўлдириш қайси бир инсонийликка тўғри келади?! Бир неча йиллар илгари шундай ҳоллар юз берди-ку! Қрим тарихини ёзмоқчи бўлган бир Қрим фарзанди узлуксиз қамоқхонага ташланди-ку! Шундай деб қоралаш зарур бўлса, у ҳолда аввал менинг фикрларимни ўлдириш ё мени фикрламайдиган вужуд қилиб яратиш керак... Бу инсоннинг қўлидан келмайди. Табиатгина шундай қилиб яратиши мумкин эди. Горбачев бизни тўла эркинликка қайтараяпти, деган фикр ҳам миямга табиий ҳолда келди-ку. Мен уни ўйлаб чиқармадим-ку!

Мен, қримлар тўккан чексиз ёшларни, чеккан изтиробларини қайтариб беришимиз ва икки эгилиб «узр» сўрашимиз кераклиги ҳақида ўйлаяпман. Шунда ҳам улар бизни кечирмасликлари мумкин... кечиргунлари-

га қадар кўнгилларини кўтариш эса бизнинг муқаддас бурчимиздир...

50 йил чеккан ўринсиз азобларини унутиш учун оз деганда минг йиллар керак. Бунга гувоҳлик қилган авлод табиийки, бизни кечиролмайди. Келгуси, яъни бундан беҳабар қолган авлодгина кечириши мумкин. Барибир, бой берилган тарих, бузилган обидалар, чекланган тафаккур ва эзилган ҳислар хотираси улар учун абадий кулфат бўлиб қолаверади...

Улар бизни асло кечиролмайди. Илоё кечирмасинлар...

Чунки уларнинг қўшиқ ва мусиқаси қайғулашиб, гамгинлашиб кетди...

Хотирамда яна бир даҳшатли хотира — воқеа қалқиб турибди. Уни айтмасликнинг асло иложи йўқ. Тошкент атрофидаги қишлоқлардан бирида узоқ қондошим истиқомат қилади. Баъзан ҳол-аҳвол сўрагани бориб тураман. Икки йил муқаддам қондошимнинг торгина кўчасидан ўтиб бораётиб, атрофи шох-шаббалар билан ўралган ташландиқ бир ҳовлига кўзим тушди. Ҳовлида беҳад озган, юпун кийимдаги, қовоқлари ичига тортиб, кўзлари қизарган бир кампир турли томонга бориб келар, бир пимадир деб гўлдирарди. Бир пайт у менга қараб: «Нима, сен ҳам қриммисан?» деб сўради. Довдираб қолдим. У гапини давом эттирди: «Қримда туғилгандим, кейин бу ерга бадарга қилишди. Сталинни эшитганмисан? Гўрида тўнгиз қўпсин. Қаридим... бетобман. Миям оғрийди. Қримни ўйлайвериб бошим оғрийдиган бўлиб қолди. Улолмаяпман... Қримга бориб ўламан. Мурдам ота-оналарим ёнида бўлиши керак...»

Кўзларимга пўртираб ёш чиқди ва қандай қилиб ўша муштипар кампирдан қочиб қутулганимни эслолмайман. Тун бўйи ухлолмадим. Шу кун и овқат ҳам еёлмадим. Кўчадан эса бошқа ўтмайдиган бўлдим.. кампир бояқиш тирикмикин? Тирик бўлсин-да. Мана, фарзандлари Қримга қайта бошлашди, уни ҳам бирга олиб кетишади...

Ҳамманинг ҳам онаси бор. Ҳеч кимнинг онаси ўша мушфиқ кампирдай йиғламасин, эсидан оғмасин... инсониятнинг онаси эсидан оғди... инсониятнинг онаси ватан доғида йиғлаяпти...

Бахтсиз халқнинг онаси эсидан оғади... тентираб қолади...

Етмиш ёшни қоралаётган Қрим шоири Черкас Али билан суҳбатлашдим. У менга эндиgina қоралаган —

Ўзбекларга бағишлаган шеърини ўқиб берди. Ўзбекларга миннатдорчилик билдирилган мазкур шеър мени беҳад ҳаяжонлантирди. «Оға, бизга миннатдорчилик билдирманг, аксинча, биз сизларга миннатдорчилик билдиришга бурчлимиз, сизлар озмунча Сталиннинг азобларини чекдиларингми», демоқчи бўлдим, бироқ кўнглимга озор беришга ботинмадим. Кейин у киши бир гуруҳ қримларни Уралга ҳайдашгани, улар орасида онаси ҳам бўлгани ва очликдан ўрмонга бориб, ёввойи олча териб юриб жалада қолгани, бадар йўқолганини кўзёшлари билан гапириб берди. Орадан ўн йиллар ўтгандан кейин ўша томонлардан бир одамнинг бош чапоғи топилган ва уни Черкас Алининг онаси деб ҳурмат билан кўмишган...

Бир толесиз халқнинг толесиз фарзанди учун бундан ҳам кўра оғир мусибат бўлиши мумкинми?! Сталиннинг онаси ҳам дарбадарликда шундай балога гирифтор бўлганда нима деган, нима қилган бўларди?!

Ажойиб қрим ёзувчиси Айдер Осмон билан ҳам кўндан бери қадрдонман. Унинг отаси умрининг охирларида Қримга кўчиб кетди. Не азоблар билан у ерга ўрнашди ва сўнгги нафаси ўша ерда узилди — ниятига етди... Айдер Осмон бир неча йиллар муқаддам юрагидан оғир жароҳатланди. Хасталаниб шифохонада узоқ ётди. Бир-икки йил ишламади ҳам. Оз фурсатдан сўнг юрак хасталиги яна такрорланди. Кўргани бориб истеъдодли қрим хонандаси Сабрия Эрежебовага дуч келдим. Ўзбекистон халқ артисти Сабрия Эрежебова ҳам юрак хасталиги билан шифохонада даволанаётган экан. У кишининг аҳволи яхшимасди. Бир пайт у Айдер Осмонга юзланиб: «Қазойим етиб оламдан ўтсам мени Қримга элтиб кўминглар, — деди, — бошқа илтимосим йўқ...»

Орага оғир сукунат чўмди ва сукунати бузишга ҳеч ким журъат этолмади. Ўша кунни улар билан қандай хайрлашиб чиққанимни эслолмайман. Сабрия она тез орада оламдан ўтди. Хоки Ўзбекистонда қолди... билмадим... қондошлари қачон унинг илтимосини қондиришади?..

Қуилардан бир кун Айдер ака менга узоқ термулиб туриб:

— Уктамжон, вафот этсам мурдамин янги ерга қўйинглар, илтимос бу ишни ўзингиз бошқаринг... — деди.

— Айдер ака, кўнгилни кенг қилинг, — дея жавоб қилдим, — ҳали кўп яшайсиз...

Мен унинг гапларини унутганим йўқ. Унутолмайман ҳам. У менга «янги ерга кўминглар», деганда «Қримга» демоқчи бўлганини ўша кун иккаламиз ҳам англагандик... Худога шукр, у Қримга бориб вафот этди...

Яна бир қадрдоним, ҳикояларимнинг таржимони Эрвин Умеров ҳақида ҳам кўп ўйлайман. У билан Тошкентда яшаганда ҳам, Москвада яшайётганда ҳам доим бир-биримизга ҳурмат-эътиқод кўрсатганмиз, кўрсатамиз. Суҳбатлашган кезларим папирос тутатиб доим сукутга толади. Сукут унинг доимий ҳамроҳи... Чунки яқин-яқинларгача бу бояқишларга ўз қисматлари ҳақида гапириш у ёқда турсин, ҳатто ўйлаш ҳам тақиқланганди. Ўзига хос бу гаройиб ёзувчининг ичида улкан бир ғам-алам, ҳасрат денгизи чайқалиб ётгандай... кўрқаманки, бир кун ўша денгиз уни ёриб юбормаса...

Узоқ вақт Эрвинни СССР Ёзувчилар союзи аъзолигига қабул қилишмагани, у алоҳида мурожаат билан Г. Марковга хат йўллаганидан ҳам хабардорман.

Илгари Ўзбекистонда яшаган ажойиб ёзувчи ва улуғ шонрининг фарзанди Эмил Амит ҳақида тўлқинланмай гапиролмайман. У камгап одам. Тўғрироғи, табиатан маъюс одам. Мен кўп маъюс чеҳрали кишиларни кўрганман. Бироқ Эмилдакасини кўрмаганман. У ўта меҳрибон, олижаноб ва меҳнаткаш инсон. У «Советский писатель» нашриётида босилган «Бумажная птица» китобимга муҳаррирлик ҳам қилган.

У билан чой атрофида кўп суҳбатлашаман. Гап миллатга бориб тақалганда бир неча бор чойимиз совиб, ошимиз ейилмай қолган. Ўтган йили у қримлар ватанидан бадарға қилинган пайтда эшитган даҳшатли бир воқеани гапириб берди. Қримларни оддий юк вагонларига ортишиб Уралга ҳайдашган. Йўлда очлик, сувсизликдан одамлар беҳад азоб чекишган. Боз устига соқчилар таъқиби. Ўлганларни эса вагонлардан отиб юбораверганлар. Бу азобларга чидолмай бир аёл қўлидаги боласи билан ўзини Волга дарёсига ташлаган... ўйлаб ўйимга етолмайман. Қримларни вагонларда кўриқлаб борган соқчилар ҳам инсон болалари бўлганми? Уларнинг ҳам ота-оналари, ака-укалари, опа-сингиллари бўлганми?! Бўлган бўлса, қримларни азоблаётганларида ўша қондошлари кўзлари олдида келдимикин? Ё улар Сталиннинг ўгилларимиди?

Сталиндан таркаган болаларгина шундай бераҳм бўлишлари мумкин. Улар ҳозир тирикмикинлар? Тирик бўлса, ёшлари бир ерга бориб, ўша қилмишлари ҳақида бош қотираётганимикин? Қотирса, эсларидан огишлари тайин. Оғмаса, демак, улар инсон болалари эмас, аллақандай йиртқичлар наслидан.

Эмил яқинда онаси билан (онаси ҳозир Самарқанда яшайди) Қримга саёҳатга боргани ва қизи, онаси билан боғ айлангани чиққанини ҳикоя қилиб берди. Бир тўда болалар қандайдир ҳайвон ҳайкалига миниб ўйнашаётган экан, қизи ҳам миннишни хоҳлаб қолибди. Бироқ ўша ерда болаларини ўйнатаётган оналар Эмилнинг қизига навбат беришмабди. Қизча ёпишаверибди. Аёллардан бири «келган ерингга кет, бу ерда сенга ўйнашга ҳуқуқ йўқ» дебди. Эмилнинг онаси чидолмай ўша аёлни муштлабди. Эмилнинг онаси шундай қилганда мутлақо ҳақли эди. Унинг талаби табиий эди. Лекин мен бошқа нарсага тушуволмаيمان. Наҳотки ўз ватанига саёҳатга келган одам богда набирасини ўйната олмаса? Набирасини ҳайкалга миндирмаган, «келгинди» деган аёл ҳам ахир она-ку! У ҳам қачонлардир ватанидан қувилган бўлса, қайтиб келиб шундай воқеанинг устидан чиқса, у балки рақибини ўлдирадди ва биз уни ҳам оқлардик. Имоним комилки, ўша аёл Қрим ва қримликларнинг кимлигини, тарихларини билмайдди. Кимнингдир гапи билан шундай қилган. Барибир у онани тушуниши, болани тушуниши керак эди...

Толесизлик инсонни бераҳм қилади...

Инсон зотида ҳали ҳам «ўзим бўлай» туйғуси сўниб улгурмади. Демак, у тўла шаклланмаган. Шаклланганда бир-бирларига раҳм қилган ва ўз бағрига олган бўларди...

Қайсидир миллат ватанидан бадарға қилинган — тептирар экан, табиийки, бошқа миллатлар ҳам тутқушликдан тўла қутулиб улгурмаган...

Яқинда китоб дўконини айланиб юриб кутилмаганда илоҳий бир санам — пари қизни учратдим. У шу қадар гўзал эдики, ўн йил ўйлаб ҳам унинг самовий гўзаллигини ифодалаб бўлмасди. Бир аёл қиз билан таништирдди. Гап очилиб қизнинг онласи ҳақида сўрадим. Қиз сукутга толиб: «Турмушга чиқмаганман», деди. Ҳайратдан ёқамни ушладим. Ахир бундай гўзал қизларнинг ови ҳам, дови ҳам юришади-ку: «Нима учун чиқмадингиз?» дея такрор сўрадим.

— Қримлар Ўзбекистоннинг турли ерига сочилиб кетган, — гапни давом эттирди қизнинг нигоҳи ғамгинлашиб, — қрим йигитини тополмадим...

— Албатта қрим йигит бўлиши керакми?

— Албатта.

— Унда нима қиласиз?

— Халқимизнинг Қримга қайтишларини кутаман, — дея қиз бу ғал қатъий жавоб қилди, — ҳаммамиз ўша ерда жамланганимизда қрим йигит топилар...

«Қримга қайтишмаса, қрим йигит топилмаса, бу қиз турмушга чиқмай қолаверадими? — деган фикр ярқ этиб миямга урилди. — Бўлғуси она ва туғилажак болалари туғилмай хазон бўладими? Инсониятнинг печанеча авлоди туғилмай қириладими?..»

Бундан кўра оғир инсоний фожиани билмайман. Тўкилган кўзёшлар тинар, йигилар ҳам босилар. Эгилган қадлар тикланар. Бироқ бир қиз турмушга чиқмай қолиб кетса нима бўлади? Табиат унга атаган бир қрим йигити уни қаерлардадир излаб, қариб-чириб умрини хазон қилса-чи?.. Ва бу даҳшатли инсоний фожа яна қанча вақтга чўзилди? Уша қизни учратганимдан кейин яна бир инсоний эътиқодга қойил қолдим ва тезроқ уларни ватанига қайтишини орзиқиб кута бошладим. Бунгача кўрган ва эшитган воқеаларим қиз қисмати олдида «ҳеч» бўлиб қолди... бадий адабиёт ўша қиздай қаҳрамонни билмайди. Билиши учун Навоий, Пушкин, Шекспирлар қайта туғилиши керак...

Бошқа ёзолмайман. Ёзишга қўлим бормайди. Бугўнга қалам ҳам йиғлаяпти...

Қримларнинг йиғламагани борми?!

* * *

Оҳ, бечора Рус! Сенга ачинаман, ачина туриб сени тушунаман! Инқилоб қилган, барча эл-элатларга хуррият берган, инсониятга кўп буюк фарзандни инъом этган сен — Рус социалистик жамиятнинг бошқа жамиятлардан афзаллигини ҳам ўзинг аниқлагансан! Бу жамиятда толесиз ва ватандан бадарға қилинган миллатлар бўлмаслиги ва шундай миллат бор экан, демак, ер юзида бирон бир халқ тутқунликдан қутула олмаганлигини ҳам яна ўзинг ҳис қиласан! Барча ҳукмлар сенинг помингдан ўқилди, барча қонулар сенинг номингдан чиқарилди. Қилгиликни эса Сталин, Брежнев, Усмоҳўжаевлар қилди-ю, сенинг юзингга дег

тушди. Имоним комилки, яна ўзинг М. С. Горбачевдай улуғ фарзандларинг билан ўша малъун ва қотиллар қилган ифлосликларни тозалайсан! Улар сенинг номингдан ўқиган ва чиқарган инсоний қонунларни ҳам бекор қиласан!

Кримлар қисматига алоқадор бахтсизликни ҳам ўзинг йўлга қўясан...

Уларнинг қўшиқлари, мусиқалари беҳад қайгули бўлиб кетди...

Оҳанги ўзгарди... Энди эса шодликларга тўлиб-тошади...

Улар ватанларидан бадарға бўлиб яшар экан, ер юзиде бирор халқ, жумладан, биз ҳам бахтли бўлмаймиз...

Буни фақат ўзинг англайсан, сезасан...

1 январь 1989 йил.

ҲАЁТДАГИ МУАЛЛИМЛАРИМ

Ёшинг бир ерга етгач, босиб ўтилган умр йўлига жиддий назар ташлаб, баъзан кўнглинг гумиради. Муҳаббат изтироблари ортида қолади. Турли манфаатлардан ҳам совий бошлайсан. Ва сен учун биргина муқаддас йўл — иймонга тўла қайтишга, Оллоҳнинг измидан чиқмасликкагина — эътиқодга эҳтиёж сезасан ва бу сен учун абадият йўлига айланади. Барча тараққиёт ва эзгуликнинг шоҳ устунни ҳам, инсоннинг мазмунини белгилайдиган муқаддас тушунча — туйғу ҳам эътиқод қудратидир...

Темурни Темур, Навонийни Навонӣ, Мангубердини Мангуберди қилган, номларини тарих саҳифаларига абадий муҳрлаган ҳам мана шу эътиқод қудрати эди. Гўзаллик эътиқодининг рангдаги ифодасидир. Буларнинг мазмуни эса Оллоҳ деб аталмиш гўзаллик тушунчасига бориб тақалади. Эътиқоднинг ижроси эса виждонимизнинг печоғлик етук-етукмаслиги билан ўлчанади. Бу ўлчов заминиде эса ҳақиқат тушунчаси чўкиб ётади.

Умр тажрибасидан келиб чиқиб инсоний фаолиятга жиддий назар ташланса, эътиқод билан эътиқодсизликнинг аниқ мазмуни намоён бўлади. Назариётчилар баъзан илмий манбаларга асосланиб, «инсонни тарбиялаш билан эътиқодли қилиш мумкин...» деган фалсафани

олға сурадилар. Амалиётчилар эса ҳаётӣ тажрибаларга суяниб, қонуниятларга асосланиб, «инсон онанан эътиқодли бўлиб туғилади, яъни Оллоҳ инсонни эътиқодли ё эътиқодсиз қилиб яратади, тарбия эса тушунча-туйғуларини саралашда шунчаки восита вазифасини бажариши мумкин...» деган нуқтаи назарни олға сурадилар. Қаминна ҳам бу борада амалиётчиларга хайрихоҳлар.

Ўтган 1992 йили кичкинагина уй қуриш бахтига ноил бўлдим. Шу баҳонада турфа эътиқодли ва эътиқодсиз қондошларим билан бирга нон-туз бўлишга тўғри келди. Ниятим — уларни ҳақоратлаш ё қоралаш эмас. Улар тимсолида кузатган эътиқодсизлик билан эътиқоднинг фарқини равшанлаштириш, яъни гўзаллик билан тубанлиқнинг мазмунига эътиборни қаратишлар...

Ёшн ўзимдан анча кичик бўлган бир уста билан 10 донна фанер бериш ҳисобига тўрт хонали уйнинг фанер ва тахталарини қоқтиришга бир йил илгари келишдик. Иш яримлаб қолганда уста 10 донна фанерни 15 доннага чиқарди. Тожибой исмли жияним гувоҳлигида рози бўлдим. Иш пиҳояланганидан кейин эса уста 26 минг сўм талаб этди... Ваҳолаки, фанернинг нархи 200 сўм. Демак, 15 та фанер 3 минг сўм бўлади. Хуллас, бу борада уста сўзидан қайтди ва уни инсоний эътиқодга чақира олмадим... Қўлга Қуръони Каримни олишга мажбур бўлдим...

Бир қўшнимдан озгина миҳни қарзга олдим. У менга кичик миҳдонни 2 марта миҳга тўлдириб қарз берди. Қайтариб олаётганда эса икки баробар катта миҳдонда миҳ талаб этди... бу борада ҳам Қуръони Каримга мурожаат этишга мажбур бўлинди... орадан сал кун ўтмай уйимнинг эшик-деразалари учун тайёрлаб қўйган тўсинларимни чиройли усул билан, яъни кичик бир тешикдан суғуриб олиб ўғирлади... бу одам ҳақидаги тахминларим тўғри чиқди... у кўзлари ва юраги орқали ўғрилигини сездириб қўйди... бунини кўпчилик англади... иймонли одамлар йиғилди. Қиблага қараб: «Тўсинларни ўғирлаган одам униб-ўсмасин! Илоё худонинг ғазабига учрасин!» дея қаргадилар... Икки-уч кун илгари яна бир қўшнимизнинг 8 донна тўсинини ҳам кимдир гумдон қилган эди... худди шу одам янги ўрнатган электрон жомларидан ҳам айрилди... бу одам ҳам, мен ҳам бирор ташкилотга мурожаат этмадик... қарғаш билангина чекландик... демак, маҳалладаги ўғри — биз шубҳаланган одам бўлиб чиқади...

Бундай қўли эгри кимсаларга Оллоҳ ва эътиқод тушунчаси таъсир этадими? Улар қарғишдан қўрқадими?! Йўқ! Таъсирланиш ва қўрқиш ҳисси мавжуд бўлса, улар бундай ҳаром ишларга қўл урмасди... бола-чақалари учун ҳаром нарсаларни раво кўрмасди... лекин улар ҳам бошқалар қатори «Оллоҳ» дейди... Худойни ҳам ўтказадилар... майли, бундай кимсаларни Оллоҳнинг ихтиёрига топширамыз... эртадир-кечдир Оллоҳ албатта, уларни жазолайди... бундай кимсалар ҳеч қачон дўст ҳам бўлмайди, қўни-қўшнилик ҳам қилолмайди...

Мен асосан Оллоҳнинг назари тушган, яъни юзлар, минглар орасида битта-иккита тугиладиган мукаммал инсонлар ҳақида гапириш орзусидаман. Бу эса гўзаллик билан тубанлик, эътиқод билан эътиқодсизликни фарқлаб беради. Юқорида тилга олинган манзарадан мен шундай қарорга келдимки, виждонсиз кимсаларда ор-номус, уялиш, хижолат тортиш каби инсоний ҳислатлар бўлмайди. Бундай ҳислатлар бўлганида, табиийки, улар ҳаром ишлардан ўзларини тиярдилар... Виждонли кишилар биринчи галда ўзларини ҳаром ишлардан тиядилар... бола-чақаларини ҳалол топилган нон билан боқадилар, ҳалоллик билан топилган нарсалар билан уйлар қуриб берадилар... ҳаромхўрнинг болалари ҳам ҳаромхўр бўлиб улғаяди... бундай кимсалар учун ота-она, ватан, миллатнинг ҳам қадр-қиммати бўлмайди...

Яна иймонга, иймонли кишилар фаолиятига қайтамыз. Ёшим элликни қоралаб борар экан, атрофимга жиддий بازار ташлайман, умр жараёнида мен учун эътиқод борасида ўрнатилган бўларли кишилар нисбатан жуда камчиликни ташкил этади... Турли муносабатлар, шароитлар, йўналишлар гирдобига тушиб ҳам айнамаган, яъни «ўзлиги»да қолган кишилар эса ундан ҳам кам. Албатта, инсонга илк бор илм берган инсон, дунёни англашга, ҳис этишга ўргатган устоз-муаллимлар таҳсинга сазовор. Бироқ масалага жиддийроқ ёндашилса, бу нуқтаи назар ҳам нисбий тушунчага айланади. «Мени илк бор мактабда фалончи ўқитмаса, истончи ўқитиши мумкин эди...» дейишга ҳамма ҳам ҳақли. Хуллас, пасиб этган бўлса, илм олардим. Демак, бу борада ҳам биз аввало муаллимларимизнинг иймонлари қаршисида бурчлимиз. Толиби илмларни муштраб, ҳақоратлаб мажбурият юзасидан ўқитган муаллимларимиз эса иймондан йироқ ва биз бундай кимсалар қаршисида бурчли эмасмиз. Инсон илк бор ўқиб, ёзишни мактабда

ўрганади. Нисбатан бошқа илмлардан ҳам хабардор бўлади. Ҳақиқий мактаб эса ҳали олдинда. Ҳақиқий дарслар эса ҳаёт, деб аталмиш улкан мактабда берилади... Ҳаёт мактаби шу қадар кенг, дарслари шу қадар ранг-барангки, инсон умри бўйи мазкур мактабни тугата олмай, дарсларини ҳам тўла ололмай, бу дунёни тарк этади... Мана шу улкан даргоҳда биз ҳақиқий муаллимларга дуч келамиз ва улардан ҳақиқий дарсларни олиб, инсон сифатида тўла шакллана борамиз. Тўғрироғи, ҳаёт муаллимлари бизни тўла шакллантиради. Биз абадий мана шу улуг муаллимларимиз олдида бурчлимиз...

Икки томонини мунаввар ва музаффар тоғлар ўраган, яна икки томони қир-адирлардан иборат, сойда зилол сувлар шарқираб оқадиган, боғ-роғлари ва сермева дарахтлари, тилли ёрар узумлари, анжирлари, анорлари, шафтолилари, ёғли ёнғоқлари, турли сайроқ қушлар билан ҳақиқий жаннатни эслатадиган, яъни мен тугилган Номданак деб аталмиш гўзал музофотда саксонлардан ошган, лекин бардам-бақувват, ота-боболаридан мерос бўлиб келаётган муқаддас кетмонни ҳамон қўлларидан ташламаган Салим ота исмли улуг бир зот бор. Иймон-эътиқодда мукаммал бу зот доим халқнинг диққат марказида туради, десам виждонимга хиёнат қилмайман... Умримда отахон билан бор-йўғи икки мартагина суҳбатлашиш бахтига муяссар бўлдим. Орамизда бирор вақт манфаат мупосабатлари бўлмаган.

Одам ҳарқалай тирик жон. «Хом сут эмган... янглишади...» деган гаплар ҳам тирик жон бўлгани учун инсонга нисбат берилади. Демак, одам умри жараёнида турли кечмишлар — янглишиш, кимгадир билиб-билмай, баъзан бирон кўнгилсиз воқеалар туфайли ўзи сезмаган ҳолда кимгадир ёмонлик қилиб қўйиши мумкин. Бундай ҳолда инсоннинг гуноҳи кечирилади. Тасаввур қилинг. Тўфонли, бўронли, кўзёшли, қонли, турли жонзотларга тўла ҳаётда кечган умри жараёнида на бир одамни ранжитган, на бирор жон зотига озор бермаган одам борлиги ҳақида гапириш ҳатто ғайритабиий туюлиши ҳам мумкин. Саксон йиллик умрда бирор вақт поинсоний йўлга кирмаслик учун инсон қанчалик эътиқод ва қудратга эга бўлиши керак... бу ҳамманинг ҳам қўлидан келавермагани каби, бунини тўла ижро этувчилар ҳам топилади.

Одам бўлиб шаклланишимда, ижодкор сифатида камол топишимда кўп устозлар қўлимдан етаклади, ёрдамларини аямади. Бироқ устозлардан «узр» сўраган ҳолда айтишим мумкинки, бирортаси Салим отачалик менга таъсир кучини ўтказа олмади, мафтун ҳам этолмади. Салим ота умримда кашф этган ҳақиқий муаллимим, десам муболага бўлмас...

Отахон жуда ёшлиғидаёқ падари бузрукворининг ортидан далага чиқиб, қўлларига кетмон тутган эканлар. Отамерос кетмонини қарийб етмиш йил қўлларидан қўймабдилар. Эрта тонгда далага чиқиб, қош қорайганда хонадонига қайтиб, мол-ҳолга қараш, бола-чақа ташвишлари билан банд бўлиш, тоат-ибодат билан Оллоҳ олдидаги муқаддас бурчларини адо этиш, ўзини турли манфаатлар, яъни қондошларини сотиш, умрларига, жонларига зиён етказишдан ўзини асраш, фақат ҳалол меҳнати билан кун кўриш — Салим отанинг такрорланмас сифатларидир... Дунёда биргина муқаддаслик мавжуд. Бу — қайсидир инсон кўчадан ўтиб бораётганда каттадан-кичиккача, эркакдан-аёлгача бирдай эгилиб, таъзим бажо келтириш, ўзини шу киши олдида бурчли деб билиш... Салим ота тимсолида мен ана шундай улуг зотни кўрдим...

Салим ота бирор вақт бирор лавозимни эгалламаган. Ортиқча пул ҳам толмаган. Ҳалол меҳнати билан оила тебратганлар. Давраларга кирганимда, албатта отахон ҳақида суҳбатлашмаи. Маълум бўлишича, отахон янги уйланган кезларидан тортиб шу кунларгача деҳқончиликдан орттирган давлатларидан ҳар йили закот ажратиб, масжидга ё етим-есирлар, сағирларга берар эканлар. Ва бу одатини бирор вақт қанда қилмаганлар. Ахир одам баъзан бетоблашибди, толиқиши, оқибат эзгу ишларини маълум муддатга бажара олмаслиги мумкин. Таассуфлар бўлсинким, Салим ота бу эзгу ишларига содиқ қолганлар.

Мен умримда Салим отага ўхшаш кўп улуг зотларни учратдим. Қўшимчимиз Турсунхўжа, Зоҳидхўжа, Меҳмон ота, Одил ака, Солиҳ ака, Ашир ота, Гултой ота, Шермат ота каби ҳалолу пок кишиларнинг инсоний хислатларига таҳсинлар ўқидим. Уларни асло камситмаган ҳолда айтаманки, бирортаси Салим отачалик Оллоҳ олдидаги, яъни хайр-эҳсон борасидаги муқаддас бурчларини тўла адо этолмадилар.

Ур-йиқитлар, тўс-тўполонлар даври завол топиб, ёруғ кунларга ҳам навбат етди. Омборхона ё кинохона

қилинган бир неча масжидлар қайтадан халққа қайтарилиб, қайтадан таъмирланадиган бўлди. Иймонли кишилар бу муқаддас ишга ўз ҳиссаларини қўшишга шошилдилар. Бу борада ҳам Салим ота билан марҳум Усмон ота ташаббус кўрсатиб, елиб-югуриб, турли идораларга кириб, ниҳоят масжид фаолиятини йўлга қўйишга муяссар бўлдилар. Ҳатто Усмон ота раҳматли масжиднинг атрофини темир деворлар билан ўраётиб, темирларни пайвандлаш пайтида кўзларини шишириб олиб, кўп азият ҳам чекдилар.

Салим ота ўз жамғармасидан маблағ ажратиб, масжидга тахта, ёғоч ва устини беркитиш учун оқ тунука тортиқ қилибдилар. Отахоннинг бу саховатларини одамлардан эшитдим. Қизиги шундаки, отахон масжидга ортиғи билан нарсалар олиб берган ва ортиб қолганларини эса имом қайтариб бермаган... Бу йил қишлоқда янги бир масжид қурилиши бошланди. Салим ота бу масжидга ҳам тунука тортиқ қилиб, бошқа ишларга яратиш учун 10 минг сўм пул ҳам берибдилар. Эндигина пойдевори қўйила бошлаган бошқа масжидга ҳам ота ёрдам қўлини чўзганлиги ҳақида ҳам эшитдим. Ўйлаб ўйингга етолмайсан. Ҳамма бир оғиздан Салим отанинг хислатлари ҳақида фахр билан гапирадилар-у, баъзи бир кишилар отага нисбатан юз марта пулдор бўла туриб, на масжидга, на етим-есирларга, на саргирларга сариқ чақа ҳам тортиқ қилмайди... 5—6 минг одам яшайдиган катта қишлоқда Салим отадай инсонларнинг жуда кам бўлиши беихтиёр хаёлга чўмдиради. Нима учун миллатнинг ақалли 90 фоизи Салим отанинг йўлини тутмайди. Тутганларида, биз аجدодларимиз қолдирган маънавий, моддий бойликларимиздан жудо бўлмасдик...

Отахоннинг Ҳабибулло исмли тўнғич ўғлининг ҳикоя қилишларича, ака-укалар ҳар йили ҳосил кўтарилгач, оталарининг ҳузурларига йнғилишиб, олган даромадларидан ҳисоб берар эканлар. Шу тариқа олинган даромаддан закот ва бошқа хайрия ишлари учун маълум қисми ажратилиб, тарқатилар экан. Салим ота деярли илмли эмас. Дунёвий китоблардан ҳам деярли хабардор эмас. Шунга қарамай отахоннинг тафаккури ва туйғулари ҳар қандай ўқимишли кишининг тафаккур қудратидан кучли, туйғулари ҳам теран. Бу зотнинг хислатлари мени доим ҳайратга солган. Бу зот диний эътиқодда мукамал бўлишлари билан бирга бошқа соҳадаги илмларга ҳам ҳурмат-эҳтиром билан қарайдилар. Ота-

хоннинг фарзандлари олий маълумотли, ўзларига ўхшаган олижаноб, камтарин.

Қарийб ўттиз йилдан бери адабиётда қалам тебратаман. Озмунча инсоний қиёфаларни кузатишга, насрда ифодалашга тўғри келмади. Инсоннинг сиртқи ва ички дунёси билан боғлиқ гўзаллик ҳақида ҳам маълум тушунчага эгаман, десам муболаға бўлмас. Ташқи қиёфанинг нисбийлиги ҳақида ҳам маълум фикрга эгаман. Бироқ инсон зотиининг, қолаверса, эркак зотиининг тўла ва мукамаллиги, яъни қиёфаси билан мазмуни муштараклик топган биргина Салим отани учратдим. Бу — менинг ўттиз йиллик ижодимдаги илк кашфиётим, десам янглишмайман. Гарчи отахоннинг қиёфаси билан мазмунини сўзда ифодалаш бир нави қийин бўлса-да, хотирамда тиклашга уриниб кўраман.

Отахон саксондан ошиб қолганларига қарамай, қадди-қомати тик, пешоналари кенг, катта кўзларида доим саховат нурлари мавжланиб туради. Ҳаракатлари тергалган, сўзлари ифодали. Чехралари, нигоҳлари раҳмдил... мен у кишининг одамга узоқ қараб турганларини, ё тик қараганларини кузатмадим. Нигоҳим билан таъқиблаб қўймай, деган ниятда бўлса керак, доим бошларини эгиб суҳбатлашадилар... доим бир маромда кўзга ташланадиган илтифотларини кўриб, кўз ўнгимда олти-етти ёшлардаги, яъни ҳали ёмонлик ва тубанликни англаб етмаган, одам ва оламни ўзи кўрганча, тасаввур қилганча гўзал деб биладиган пок, беғубор болакай каби намоён бўлди. Отахоннинг фарзандларига фарзанд сифатида эмас, инсон боласи сифатида, аёли-умр йўлдоши сифатида эмас, она зоти, опаси, синглиси, қизи сифатида муомалада бўлишидан қаттиқ таажжубландим. Отахон бирор вақт эт қўймаган, ҳозир ҳам кафтларидаги қадоқлари сақланиб турибди. Ҳозир ҳам бир азамат йигитдай меҳнат қилиши эса кўпчиликнинг ҳавасини келтириши тайин.

— Падари бузрукворингиз диний эътиқодда бетакрорлар, ҳаж қилсалар бўлмайдими? — деб бир кунни Ҳабибуллодан сўрадим.

— Падари бузрукворимизнинг ҳаж қилиш ниятлари йўқ эмас — дея жавоб қилди Ҳабибулло, — келгуси йили борсалар керак... Бу йил томорқаларидаги олмалари яхши ҳосил берди. Ҳосилни сақлаб турибдилар. Биз — фарзандлар ҳар йили олган ҳосилимиздан у кишига ажратиб, ҳаж қилишларини сўраймиз. Лекин отамиз: «Сенларнинг меҳнатларингга озгина фирромлик ара-

лашган бўлиши мумкин... ўз даромадимга бораман...» дея рад этадилар. Бу йил олма теришга боргандик, қарапг: «Ҳажга борадиган даромадимга бошқаларнинг меҳнати сингмаслиги керак...» деб туриб олдилар. Биз «ҳашар қиламиз» дея арапг кўндирдик... биласизми, балки бу сўзлари бошқаларга эриш туюлар... шахсан мен падари бузрукворимизга ҳам ота, ҳам улуғ инсон сифатида юксак бир эътиқод билан қарайман... қандай шга қўл урмай, бажармай, биринчи гада отамизнинг иймонлари билан ҳаракат қиламан... зоти олпийимиз болалигимизданоқ виждонимизга ўрнашиб олганлар... виждонсизлик қилишга асло имкон бермайдилар.

— Ораларингизда, отахонга табиати, феъл-атвори, боринги, олижаноблиги билан мос келадиганлари борми? — дея ҳазил аралаш сўрайман Ҳабибуллодан.

— Афсуски, йўқ... — дейди у, — назаримда иймон борасида Оллоҳ биргина падари бузрукворимизга савоватларини аямаган... Бизлар у кишига фақат тақлид қилибгина янашимиз мумкин... бобомиз раҳматли ҳам шундай табиатли зот эканлар...

Ҳабибулло асалчиликда катта тажриба орттирган одам. Бир қур тоза асалидан олиш учун пул бердим. У киши мийиғида кулиб:

— Пешонамизда биттагина ёзувчимиз бўлса-ю, асалга пул олсак, Оллоҳнинг олдида юзимиз қора бўлмайdimи? — дея ҳазиллашди. Табиийки, бу майда-чуйда гаплар. Лекин у кишининг ижодкорларга бўлган ҳурмати оддий гап эмас. Бунга отамерос фазилат деб қараш керак...

Умрлари бўйи ичкилик, чекишлардан ҳазар қилган, хиёнат нималигини билмаган, ватани, миллатига зиён-заҳмат етказмаган, топганини халқни билан баҳам кўрган Салим отадай улуғ зотга такрор-такрор «Устоз» дейишга ўзимни мутлақо бурчли, деб биламан.

— Уктамбой, сенга ишонардим, икки дона ўқни ўғирлабсан, бўлмадинг... — деди бир куни жисмоний тарбия ўқитувчиси. Бошим эгилди ва бошқа машқларга қатнашмадим. Бу дакки умрим бўйи мени ўйлантириб келди ва бошқа бундай ноинсоний йўлга кирмадим. Ва Самсоқ аканинг гаплари ҳамон қулоқларим остида жаранглаб туради.

Умри бўйи муаллимлик қилиб келаётган, бирор кишига озор бермаган, аксинча доим одамларнинг оғирини енгил қилишга шошиладиган, пок ва ҳалол, озорсиз Маҳкам ака Усмон қора ўғиллари ҳақида ҳам ҳаяжон-

ланмасдан гапира олмайман. Гўзалликда, саховатда етук бу инсоннинг оталари ҳақида юқорида гапиргандим. Масжид очилиши ва қайта таъмирлашда фаол қатнашган ва темир деворларини пайвандлашда кўзларини шишириб, бетобланган Усмон ота Маҳкам аканинг падарлари эди. Салим ота тоғалари... Демак, Маҳкам аканинг асли насли гўзалликдан бошланган экан.

Бундай инсонларнинг сони кўпайсин. Уларга донм ҳавас қилайлик, улардан ўртак олайлик, улар бораётган нурли йўлдан борайлик... улар бизга илм берувчи муаллимлар сифатида эмас, бутун умрга татиғулик ҳаёт муаллиmlарига айланиб қолсинлар... ва биз улар ҳақида иккиланмай, фақат фахр билан ёзиш бахтига муяссар бўлайлик...

ХОТИРА ГЎЗАЛ БЎЛМОҒИ КЕРАК

*Азал ҳам сен, абад ҳам сен, не аввал бирла охирким,
Бунга йўқ ибтидо пайдо, мунга йўқ интиҳо пайдо...*

Ҳазрат Навоий Оллоҳга «Азал ҳам, абад ҳам Ўзингсан! Қандай толемим, аввал ҳам, охир ҳам Ўзингсан! Сенинг бошланганинг ҳам, ниҳоянг ҳам йўқ!» деб фақат Оллоҳнинг абадийлигини, бошқа ҳамма нарсалар, яъни барча мавжудлик ўткинчи эканини, жумладан, инсоннинг умри ҳам ўткинчилиги, бу дунё аслида ёлгон, яъни синов учун берилганлигини, бу дунёда қиллинадиган барча гўзал ва пок ишлар у дунё, яъни абадиёт учун қилиниши зарурлигини, яъни инсоний умр ва хотира гўзал бўлиши шартлигини англашиб, ҳис эттириб туради. Гўзал сийратли одам ҳеч қачон ёмон хулқли бўлиб қолмайди. Ёки бадхулқли одам ҳеч қачон яхши бўлиб қолмайди. Бу ҳам абадий ва азалий қонуни. Илоҳ томонидан мурасага киритилган ва асло ўзгармас қонуният... Оллоҳнинг мавжудлиги, Қуръони Карим унинг муқаддас китоби эканлиги, Муҳаммад алайҳиссалом унинг сўнгги пайғамбари эканлиги ҳам мутлақо исбот талаб этмайдиган қонуният.

Бир пайтлар собиқ Иттифоқ даврида қулоқларимизга «Ароқ ҳаром эмас, унинг кайфи ҳаром, ароқни ичавериш мумкин», деган гаплар чалинар эди. Қуръони Карим буюрмаган таомларни истеъмол қилиш ҳам мутлақо тақиқланмаганди. Масжидларнинг имомлари

ҳам баъзан ўғринча, баъзан тўғринча ароқ ё коньяк истеъмол қилиши ҳам муросага киритилганди. Кўпчилик Оллоҳ олдидаги, Қуръони Карим олдидаги муқаддас бурчлари ҳақида жиддий ўйлаб кўрмасдилар. Икки юзламачилик каби иллатларга мубтало бўлган эди. Ароқ ҳам ичаверадиган, намоз ҳам ўқийверадиган кишилар кўпчиликини ташкил қиларди. Бундайларни ҳозир ҳам учратиш мумкин. Мустабид тузум шу тариқа хотирани, яъни инсоний хотирани қора рангга бўяб кетган эди. Ваҳоланки, инсон Оллоҳ олдидаги, Қуръони Карим олдидаги муқаддас бурчини доим ҳис қилиб туриши, англаб етиши шарт ва зарур. Йўқса, инсоний хотира гўзал бўлмайди.

Мен туғилган қишлоқда турли ердан бу қишлоққа қачонлардир яшаш учун кўчиб келган турли-туман кишилар истиқомат қилади. Қишлоқ аҳолиси ҳақида турли одамларнинг фикрлари ҳам турлича. Бироқ бошқа бир қонуният мавжудки, қачонлардир оталари яхши бўлганларнинг фарзандлари ҳам яхши. Ёмон бўлганларнинг фарзандлари ҳам ёмон. Демак, бирдан яхши хотира, бошқасидан ёмон хотира қолаётир.

Бугун мен яқиндагина бандаликни бажо келтирган ва одамлар қалбини ғамгин қилиб кетган, ҳаммага бирдай маъқул бўлган, бирдай ҳурматини қозонган, ўзи ҳақида, ўзгалар ҳақида ҳам мутлақо гўзал фикрлар яратган, мутлақо гўзал ва пок, яъни Оллоҳ измидан, Қуръони Карим измидан чиқмаган Салим ота ҳақида гапирмоқчиман. Мен отам ва онамдан кейин биргина шу инсон олдида бурчлилигимни эътироф этиш ниятидаман. Бу одам ҳақида олдин ҳам мақола ёзганман, бироқ у зот тириклигида мақолани эълон қилмаслигимни сўради ва у зотнинг камтарлиги белгиси эди. Салим ҳожи отанинг оламдан ўтганига анча бўлди. Аммо курсига ўтириб у зот ҳақида бирор нарса ёзишга журъат этолмадим. Сабаби — шу пайтгача у зотнинг ўлганини тан олгим келмади. Тириклигида у зотнинг ёнларига кўп бор қадам ранжида қилганман, суҳбатларидан баҳраманд ҳам бўлганман... илоё у зотнинг Оллоҳ охиратини берган бўлсин!

Икки йил илгари у зот тушимга кирди. Тахминан 2000 йилларда. Бу ёлгон дунёдан у рост дунёга рихлат қилгани ва сон-саноксиз одамлар оппоқ тобутда қабристонга кузатиб бораётгани ва қабристоннинг тўрида катта ва маҳобатли мақбара қурилгани ва марҳум Салим отани ўша ерга қўйиб қайтишаётганини кўр-

дим. Тушимдаги бу манзара у зотнинг жаннати бўлганидан далолат эди. Бироқ бу ҳақда ҳеч кимга гапирмадим. Кейинроқ тушимда яна бир бор кўринди. Тушимда у зот менга, 78 ёшга кирдим деяётганди. Лекин бунинг таъбирини билолмадим. Балки бу билан у зот мен 11 ёшимни сувга оқиздим, номоз ўқимадим, ҳақиқий ҳаётим, яъни номоз ўқиган даврим 78 йилни ташкил этди, демоқчи бўлгандир... бу ёғи Ўзига аён...

Салим ота Шожалил ўғиллари... бу оламини 92 ёшларида тарк этдилар. Эшитиб дарҳол руҳларига Қуръон туширдим... лекин қалбимдаги ҳасрат туйғусининг тарқалиши осон кечмади... Уйларига бориб, ичкарига киришга ҳам журъат этмадим, эшиклари олдидаги хариға чўкиб, бир неча бор Қуръон тушляриб, изимга қайтдим. Таъзия ёзишни кўнглимга тугиб юрдим, бу йил, мана бугун амалга ошаётир...

Салим ҳожи Шожалил ўғиллари менинг Сайфиддин исмли тоғам билан тенгдош эдилар, бир-бирларини ҳам беҳад ҳурмат қилар эканлар. Лекин мустабид тузумнинг таъсири билан Сайфиддин тоғам отаси-онаси билан қулоқ бўлиб Тошкентга кўчиб кетган ва икки дўст узоқ вақт бир-бирлари билан кўришолмаган эди. Бир-бири ҳақидаги таассуротлари жуда яхши эди. Болалик кезларимизда қишлоқ аҳли Меҳмон ота Мерганов, Салим ота Шожалилов, Гултой ота ва Турсунхўжа ота, сартарош Йўлдош ота ҳақида доим яхши фикр билдирдилар, уларни яхши одам сифатида эътироф этишарди. Бу фикрлар бугунги кунгача ўзгаргани йўқ...

Салим отадан нафақат одамлар, қушлар, ҳатто жониворлар ҳам озор чеккани йўқ.

Хотира қолдириш фақат инсонгагина хос хислат. Қушлардан ё жониворлардан, ҳаттоки узоқ вақт улоқларга чопиб, маррани биринчи бўлиб эгаллаган отлардан ҳам хотира қолмайди. Қолса-да, узоққа чўзилмай унутилиб кетади. Хотирани эса «мен ўзимдан хотира қолдираман» деб ҳам қолдириб бўлмайди. Деҳқонлар кўп ҳолларда ўзларининг даҳолигини билмайдилар. Дарвени бўлиб, қиладиган ихтироси билан банд бўлиб юриверади. Оламдан ўтгандан кейин унинг даҳолиги эътироф этилади. Худди шундай Оллоҳни ягона деб билган, Қуръонни Каримга содиқ қолган бандани мўмин ҳам, одамларга фақат яхшилик қилган, бошқа жониворларга саховат кўрсатган, масжид қурилишида, мазорларни ободонлаштиришда ўзининг муслимлик бурчини адо

этган фозил кишилар ҳам атайлаб ўзларидан гўзал хотира қолдирмайди. Бундай зотлар марҳумга айланганларидан кейингина ўзларидан гўзал хотира қолдиради. Одамлар у зот ҳақида ҳамма ерда мақтаб, гўзал инсонийлигини эътироф этадилар. Салим ҳожи ота чин маънодаги мусулмон эди. Бирор вақт номоз ўқишни, рўза тутишни қанда қилмаган, юзлаб одамларга хоҳ қорамол, хоҳ майда мол билан эҳсон қилган. Масжид, мазорларга қўлидан келганича ёрдам кўрсатган. У зот ўзлари ўз қўллари билан ўстирган олмалари ҳисобига Маккан Мукаррамага бориб ҳаж қилиб қайтдилар... ҳажга боришларига четдан бир танга ҳам пул қўшмадилар. Исломга, яъни Қуръони Карим, Ҳадиси Шарифнинг барча амалларига содиқ қолган ва эҳтиёжларини тўлалигича бажарган Салим ота доим ҳам эзгуликнинг тимсоли сифатида ўзидан улуғ хотира қолдирди.

Инсон учун ягона мукаммаллик ва эзгулик, олижаноблик, поклик, тозаллик мана шу... онадан мукаммал тугилиши, мукаммал бўлиб яшашдан кўра гўзаллик йўқ. Бундай банди мўминга жаннатнинг эшиги очилади, дўзахнинг эшиги ёпилади.

«Салим отадай инсонларнинг умрини Оллоҳ нимага узайтириб бермайди? — деган ўй баъзан одамни саросимага солиб қўяди, — бундай одамлар гўзалликнинг тимсоли сифатида бошқаларга ибрат бўлиб яшаса бўлмайdimи?!»

Умр абадиймас. Инсон ўлади. Гўзал инсонлар ўлими билан тирик кишиларга умрнинг ўткинчилиги ва мана шу ўткинчи умрда фақат яхшилик қилиш зарурлигини эслатади. Гўзаллик, яъни покликнинг ер юзидаги қадрини ҳам бир печа бор ошириб кетади. Салим отанинг ўлимига сон-саноксиз одамларнинг йиғилгани, тобутни ушлаш кимларгадир насиб этмагани ҳам у зотга берилган баҳо... Отанинг ўлими ҳаммани бирдай ҳасрат чекишга мажбур этди. Бу чин маънодаги, яъни гўзаллик ва поклик билан видолашини учун чекилган инсоний ҳасрат эди... ва бу ҳасрат ота хонадонида ҳали-ҳамон чекилаётир.

Ҳар бир мусулмоннинг сийрати билан сурати, яъни бажарган иши билан қилган амали ягона бўлиши керак. «Мулланинг айтганини қил, қилганини қилма» деган қадимий нақл бекорга айтилмаган. Демак, илгари ҳам муллалар сийратларига хиёнат қилганки, мазкур мақол тўқилган. Нима учун «мулланинг айтганини қилма, қилганини қил...» дейилмаган. Инсоннинг

қилган иши билан ўқиган номози муштараклик касб этсагина гўзал инсонга айланади. Сийрат билан сувратнинг муштараклиги Улуғ Эътиқодни келтириб чиқаради. Ва бу Эътиқод Абадиятга айланади.

Олтмиш йиллик умрда кўп гаройиб ва ажойиб одамларга дуч келдик. Салим отанинг поклиги ва гўзаллигини айтиш билан баъзи бир ёмонликни, яъни ноҳўя ишларни ҳам эътироф этиш билан янада гўзаллик ва покликнинг қадрини ошириш ниятидамиз... албатта, гуруч курмасиз бўлмайди. Урушдан қочган, қатагон йили отаси қамалган, оқланиб «уйига олиб кетинглар» деганда отасини уйига олиб келишдан бош тортган, ёки никоҳсиз бола туғдириб, тап олмаган, яқин-яқинларгача ароқ ичиб, зино ишлар билан шуғулланган ва рўзан рамазон кунлари ўқувчи қизларнинг оғзига «рўзамасмисан» дея сув қуйган муттаҳам «муллалар» ҳам кам эмас. Биз уларни биламиз... Улар ҳозир ҳам масжидларда ўтириб гўзаллик, поклик ҳақида валдиришаяпти. Муллалик қилаяпти. Гўё «мулланинг қилганини қилма, айтганини қил» деган сўзни оқлаяпти... бундай одамлар олдида Салим отанинг қадри юз минг марта ошиб кетади...

Номданақдаги Жомий масжиди ёниб кетди. Нақл қилишларича, Худонинг уйи бўлмиш масжид ҳеч қачон ёнмаган, ёки ёнмас экан. Ушш Оллоҳнинг ўзи ёнгандан асрар экан. Илгарилари, қатагон даврида ҳам шу масжидга яширинча ўт қўйилган, лекин ёнмаган экан. Бундай мисоллар тарихда кўплаб учрайди. Қатагон йиллари чекистлар тунлари яширинча масжидларга ўт қўйишар, ёки ўққа тутишар экан.

Номданақдаги масжид эса ёниб кетди... сабаби битта — бу масжидга попок инсонлар оралаб қолди... буни кўпчилик билади, бироқ ҳеч нарса деёлмайди... масжидда тунлари ароқ ичиб ўтирганларни кўрганлар ҳам бор...

Мен Салим отага таъзим билдириш жараёнида бирор одамни қоралаш фикридан йироқман. Ҳар бир одам улуғ динимизга, унинг яратгувчиси Оллоҳимизга, ер юзининг сўнгги пайғамбари Муҳаммад алайҳиссаломга ширк келтирса, яъни баъзан ароқ ичиб, баъзан наша чекиб, ўғирлик ва қотиллик қилса, яна пала-партиш помоз ўқиб, гўё ўзини мусулмон қилиб кўрсатишга уринса, бу дунё ва у дунё азоби борлигини эътироф этиш ниятидамиз, холос. Бировларга озор бергандан кўра бермаган, яхшилик қилолмаган одам бировга ёмон-

лик ҳам қилмагани маъқул, ўғирлик қилгандан кўра мардикор ишлаб тинчгина бола-чақасини боққани маъқул. Қотиллик — чидаб бўлмайдиган инсоний қайғу... балки кўп нарсалар кечирилар, бироқ қотиллик, яъни Оллоҳ яратган бандасига ёки қушларига, жониворларига қилинган қотиллик ҳеч қачон кечирилмайди ва унутилмайди... Худо ҳамамизни ҳам дилимиз бошқалигидан, тилимиз бошқалигидан, сийратимиз ўзгаликдан, сувратимиз бегоналикдан асрасин! Бу дунёда ҳалол меҳнат билан тинчгина, озорсиз яшаб ўтишдан кўра бахт йўқ. Баъзи бир фирибгарлар ўз гуноҳларини тан олмай, яшириб, «Ўктам Ҳакимали мени танқид қилади», дегувчиларга Худо инсоф берсин. Мен қишлоқда уч-тўрт ғаламисларни доим танқид қилиб келдим, лекин улар мени судга беролмади, сабаби — ўзлари чиндан ҳам балои азим... нимага биз Салим отани ёки бошқа одамларни танқид қилмаймиз... ахир беозор одамлар ҳеч қачон танқидга учрамайди...

Салим ҳожи отанинг ўлими нафақат Номданақ қишлоғи учун, бутун Ўзбекистон учун, қолаверса, ислом олами учун ҳам оғир қайғу... у зотга Оллоҳ барча гўзалликларини бу дунёда ато этди, илоё у дунёда ҳам ато этган бўлсин! У зот доим: «Оллоҳ Ўзидан бегона қилмасин!» дейишни ёқтирардилар... у зот нафақат бандаларнинг эътиборида, шунингдек, Оллоҳнинг ҳам диққат-эътиборида бўлди. Ўзининг гўзал ва пок умрининг ижроси билан шундай шарафга ноил бўлдилар.

Бу дунёга Салим ота каби ҳар томонлама етук инсонлар туғилишини ва хотираларимизда абадий сақланиб қолишини Яратгандан сўраб қоламиз.

2002 йил.

ИЛОҲИЙ МАНЗИЛ

**Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнгил уйин,
Не учунким, бода келган уйга қайғу келмади.**

Ҳазрат Навоийнинг бу шоҳ сатрларида гап инсон танасидаги туйғу ва тафаккурини табиий ҳолатдан чиқарадиган, яъни онг ва тана жараёнини сархуш этадиган Илоҳий Ичимлик ҳақида гап бораётир. Инсонга маълумки, дунёда «бода» деб аталмиш ичимлик йўқ. Даҳо шоир, Худо ҳақидаги тушунча, ҳиссиёт ва тафаккурини банд этган он инсон сархуш бўлади, яъни лаззатланишининг энг юксак осмонига кўтарилади, демоқ-

чи бўлади. Танани ҳолатдан чиқарадиган бошқа ичимлик ва чекимлик ҳеч қачон инсонни бундай лаззатдан баҳраманд этолмайди. Кўнгил уйин фақат Ҳақ ҳақидаги тушунчагина озод қилиши мумкин. Ҳақ ёд этиладиган уйга қайғу келмайди. Озодликни ҳам фақат Ҳақ беради. Ҳақ бизга Илоҳий ҳис ва тафаккурни инъом этдиким, бу икки жараён билан Улуғ Шеъринят, Наср, Ранг тасвир, Қиёфа тасвири каби санъат турларини яратишга қодирмиз. Бу — улуғ Истеъдоддир... истеъдодсиз инсон қашшоқ бўлиб қолади...

Кўз — инсон танасидаги ягона Илоҳий аъзо. Дунёни кўрувчи, натижасини танасида акс эттирувчи Илоҳий манзил... инсон дунёни оламни, унинг гўзаллигини кўзи орқали кўриб, тафаккури орқали ифодалайди. Кўрилмаган нарсалар англабмайди. Кўз Илоҳ яратган барча жараённинг гўзаллигини шакллантирувчи аъзо ҳамдир.

Ўз ижоди билан мени кўпдан бери ҳаяжонлантириб келган дўстим Темур Ғолибни ўн йиллардан бери кўрмадим. Ниҳоят унга ичикканимни сезиб, кўриш ниятида савдо дўконига излаб бордим. Ходимлари яқин-орада дўконга чиқишини айтди. Кутиб турдим. Бир неча сониялардан кейин дўконга кириладиган торгина йўлакда бўйи бироз чўзилган, лекин озгин, юзи оқариб сўлгин тус олган, кенг пешонали, соқол-мўйлов қўйган рассом кўринди ва олазарак кимнидир қидира бошлади. Афтидан беҳад ҳаяжонланаётгани сезилиб турарди. Ўн йил ичида рассом унча ўзгармабди. Чеҳраси, кўзлари, лиғоҳи паришонлашган, гўё зериккан ё сиқилгандай кўринарди. Кўришдик. Рассомнинг тўрдаги хонасига кириб ўтирдик. У суҳбатлашар, баъзан жилмайиб қўяр, лекин чеҳрасидаги паришонлик тарқалмасди. Бирдан ғамгинлашиб қолдим. Бу ғамгинлигимда улуғ бир зот қаршисидан чиқиб қолган кездегидай ғамгинш мавжуд эди.

Орага узоқ муддатли сукунат чўкди. Темур Ғолибнинг олижаноб ва ғамгин қиёфасида ҳеч қачон ўзидан қониқмаган, Улуғ бир санъат асарини яратишга шай тургани ҳар лаҳза сари акс этиб турарди. Унинг кўзи шу лаҳза назаримда Илоҳий манзил — дунёни олам гўзаллигини ўзида акс эттирувчи Илоҳий кўзгудей туюлди...

Бу кўзларда мен Қодирийнинг, Усмон Носирнинг, Шукур Бурҳоннинг кўзларини кўргандай бўлдим... улуғвор бу кўзларда бирор бир манфаат туйғуси, бирор нарсадан роҳатланиш ёки мол-мулкка ўчлик каби туй-

гулар акс этмас эди. Бу кўзларда — қисқа инсоний умрда ўзидан улуғ бир санъат асари — кашфиёт қолдириши шарт, деган тушунчагина ифодаланаётганини аста-секин илғай бошладим. Инсонда илоҳий маъзил — кўз мавжудлиги ҳақидаги тушунча-туйғу илк бор тафаккуримдан ўрни олди.

Рассом ўзи бошқараётган дўконнинг бир хонасини ижодхонага айлантириб олибди. Бир томонда надарин бузрукворини пешонасига пешонасини босиб йиғлаётган волидаси, бошқа томонда «Ошхўрлар», «Бангилар», «Темур тузуклари» асосида яратилган, яна бир томонда «Сайдинг кўябер, сайёд», «Наврўз», «Анор», «Уруш ва тинчлик» «Аждаҳо билан кураш», «Гўзал қизлар», «Интизорлик», шунингдек, Жомий асарларига чизилган «Баҳористон», «Қизлар базми», деб аталмиш Умар Ҳайём асарлари асосида ишланган суратлар ва ўзи ўтирган курси ортида «Севишганлар» асарлари осилган. Бу рассомнинг 30 йиллик ижоди...

Маълум бўлишича, 1978 йили рассомнинг тушига Хастини Ҳизр кирган экан.

— Тушимда Хадрада, фаввора ёнида турган эмишман, — дея эслайди рассом, — оппоқ кийимдаги қиёфа кўринди. Асомиддин бобом деб ёнларига яқинлашсам Хастини Ҳизр экан... фаввора иккита эмиш...

Бандан мўминлар доим Хастини Ҳизр фариштасини кўришини орзу қилганлар. Бироқ бу фаришта ҳаммага ҳам кўринавермаган. Темур Ғолибга кўринган экан демак, рассом бу дунёдаги ниятларига етар экан. Фавворанинг иккиталиги мартабаси улуғ бўлиши ва давлатли бўлишига ишора бўлса ажабмас...

Рассом камгап бўлиб қолибди. Кўзларидаги парижонлик нечундир тарқалмайди. Бундай парижон ва камгап кўзларини доим мен Шукур Бурҳон кўзларида кузатган эдим. Оз муддат Ҳамза театрида ишлаганимда Шукур акага термилиб: «Нима учун бу одамнинг кўзларидан қайғу аримайди? деб ўйлардим. Шукур Бурҳон чин маънодаги Даҳо санъаткор эди... бу зот ҳақида жуда катта мақола ҳам ёзганман... Темур Ғолибнинг кўзлари...

— Кўпдан берди кўришмадик... озгина маош олган эдим, — дея рассом кутилмаганда халтачасидан бир сиқим «бешюзталиқ» чиқариб менга узатди. — Ҳойна-ҳой ҳали ҳам қаншоқдирсиз... ўн йил илгари ҳам қаншоқ эдингиз... олиб қўйсинлар...

— Раҳмат, ташаккур, ўзларига тан... — дея шивирлаб қўлини қайтардим, — орага пул аралашса, демак, дўстлигимиз тугади-да... бизга руҳсат берасиз...

У мени қайтарди. Кейин узоқ суҳбатлашдик ва бошқа бу масалага қайтмадик. Кейин машинасига ўтказиб укаси Эҳсонбойнинг уйига олиб борди. Эҳсонбой расом акасига ўз уйидаш катта бир хона ажратиб, ижод қилишига имкон яратиб берибди. Катта залга кирдик. Киришимиз билан сўз узилди. Орага яна узоқ муддатли сукунат чўмди. Бўйига уч метр, энига ўн метрли «Хамса» асарини топириш маросими» деб аталмиш сурат диққатимини тортди. Кўзларим тиниб кетди. Хаёдан олти юз йил орқага қайтдим. Қаршимда турган Ҳазрат Навоий, ҳазрат Темур, ҳазрат Ҳусайн Бойқаро, ҳазрат Жомий, ҳазрат Жалолиддин Мангуберди, Беруний, ҳазрат Улуғбек каби улуғ сиймолар гўё ҳаракатга киргандай туюлди. Бошим айлана бошлади. Қулоқларим остида алам, ҳасрат, қайғу, ғамга тўла турли-туман фарёдлар янграб, аллақандай йиртқичларнинг ўкиришлари ҳам янграгандай бўлди. Кўзларимни очиб ортимга тисарилдим. Хотирамда улуғ Италия рассомлари Микеланжело, Леонардо да Винчи, Рафаэллар қисфалари тикланди ва беихтиёр уларнинг бебаҳо асарлари кўз ўнгимда намоён бўлди. Инсон тафаккури ва ҳис-туйғуларини даҳшатга соладиган беҳад Қудратли ва Улуғвор қисфалар кўз ўнгимдан ўтар ва унга қаршимдаги «Хамса» асарининг топириш маросими» асари қўшилиб кетарди. Тарихдан маълумки, бундай катта полотноларни фақат уч ё тўртта титан рассомларгина яратган, галдагисини Темур Голиб ижодхонасида кузатиб турибман. Балки ўзбек рассомларида ҳам бундай расмлар мавжуддир, балки мен кўрмагандирман... Ҳайратимнинг чегараси йўқ эди.

«Даҳшат... даҳшат...» деган фикр миямни тарк этмасди. Мен билган, таниган Темур Голиб наҳотки шундай катта ва улуғ асар яратган бўлса...

Ҳазрат Навоий «Хамса»сини икки йил ичида узлуксиз равишда ёзиб тугатган ва илк бор биродари ҳазрат Ҳусайн Бойқарога ўқитиш учун тортиқ қилган эди. Шоҳ ҳазратлари асарни ўқиб чиқиб, даҳшатга тушиб ҳазрат Навоийнинг ҳузурига ўзлари борган ва ўзи учун ардоқли ҳисобланган оқ отидан тушиб, отга Навоийни миндириб етаклаган эди. Бу тарих ҳаммага маълум ва бу ҳақда рассомларнинг асарлари ҳам бор... демак, ҳазрат Навоий шоҳ томонидан шоҳликка кўта-

рилган ва бу мартабага шоирлар орасидан биргина у эришган эди. Буни шоҳ Ҳусайн Бойқаро баҳолаган эди. «Хамса» асари ўзида улкан ҳаётий жараён — улкан тарих билан бирга инсонгагина хос бўлган озодлик билан қуллик, эзгулик билан тубанлик, олижаноблик билан фирибгарлик, саховат билан барбодлик, қодирлик билан ноқодирлик, бойлик билан қашшоқлик, мансаб билан дарвешлик, хассослик билан хасислик, қотиллик билан мардлик, шафқатсизлик билан оққўнгиллик каби минглаб, миллионлаб тушунча-туйғулар ифодаланган. Бу туйғуларни Темур Ғолибнинг мазкур асари қаҳрамонлари қиёфасида кўрдим.

Расмдаги ҳазрат Навоийга яқинлашаман. Пешонаси кенг, катта ва сирли кўзларида олижаноблик, эзгулик, айни пайтда чексиз бир ҳасрат, яъни нимадандир қониқмаслик, орзу-армонларига етолмаганликка ўхшаш аломат билан бирга дунёдаги уруш, очлик, қашшоқлик ва зулмдан нафратланишга ўхшаш жараёнлар ифодаланган. Шоирнинг кўзлари қорачиги ҳаракатга келгандай туюлди. Гўё йиғлаётгандай... Қиёфага берилган ранглар аллақачонлар қуриб бўлган, жонсиз... Лекин менга қутилмаганда рангларга жон киргандай, қиёфаларга тириклик нури ато этилгандай кўринди. Расмлар ҳам ўлмас экан, деган фикрга бордим.

Мен ҳазрат Навоийнинг ўйлаб расмларини кўрганман. Аммо бирортасидан кўнглим тўлмас эди. Фақат Беҳзоднинг «шоирлар» деб аталмиш суратидаги қиёфасигина мени қониқтирарди. Чунки Навоийнинг замондошлари у зотнинг пешонаси кенг, кўзлари катта ва ифодали бўлганини эътироф этишган, бироқ бизнинг замонамиз рассомлари чизган расмларда мана шу аломатлар етишмасди, назаримда. Темур Ғолибнинг Навоийси мени беҳад мамнуи этди. Шоир беҳад олижаноб ва бечора... сийрати билан сурати чиндан ҳам доҳиёна қиёфа касб этарди.

Ҳазрат Навоий ўнг томонда, чап чомонида эса улуғ шоирнинг катта асар яратгани ва уни илк бор ўзига тортиқ қилинаётганидан беҳад ҳаяжонланган, ҳайратланган шоҳ — шоир Ҳусайн Бойқаро ўтирарди.

Шоҳлар дарवेशию дарвешлар шоҳики, бор,

Шоҳлик суврат анга, дарвешлик сийрат анга... — деб ҳазрат Навоий ифодаланган шоиру шоҳ Ҳусайн Бойқаронинг Темур Ғолиб, шоир ифодалангандай қиёфада чизилгани мени ўйларга толдирарди. Умри бўйи ҳазрат Навоий билан дўст тутинган, умри бўйи ҳолидан хабар

олиб турган ва вазирлик даражасигача кўтарган, ёнида ўтириш учун алоҳида қарор чиқарган, моддий таъминлаб турган, устига чанг юқтирмаган, Улуғ Шеърят яратишига устозлик қилган шоҳ чиндан ҳам таҳсинга сазовор даражада чизилган эди. Хусайн Бойқаро бўлмаганда ҳазрат Навоий бу қадар кўп ва хўп асарлар ёзолмаган бўларди. Темур Ғолибнинг «Хамса»ни топшириш маросими асарида мана шу улуғ Меҳрибонлик, Эзгулик, Олижаноблик акс эттирилгани мен учун фавқуллодда бир ҳол.

Расмининг ўнг томонида ҳазрат Навоийни жаҳон шоирларининг шоҳи деб баҳолаган ҳазрат Жомий қўлларини фотиҳага очиб, шогирди ва дўстини дуо қилаётир... бу зотнинг кўзларида ҳам фақат эзгулик ва олижаноблик туйғулари ифодаланади... Шу лаҳза ёнимда Леонардо да Винчи, Микеланжело, Бехзод, Маҳмуд Музаҳҳиб бўлишини, мен билан бирга Темур Ғолиб асарини баҳолашишини, Илоҳ томонидан инсон миясига ато этилган илоҳий Қудрат — Тафаккур самарасини, танасига баҳшида қилган Илоҳий Ҳис-Туйғуларнинг натижасини кўришларини чин юрагимдан истадим... Ҳазрат Навоийнинг қиёфасидаги Илоҳга ташналик, фақат Илоҳнигина тан олиш, Унгагина талпиниш, Унгагина илтижо қилиш, оламни яратган барча поз-неъматларини инсон қатори бошқа жониворлар ҳам баҳам кўриши шартлигини, инсоний жараёнлардан нафратланишни, мансаб, манфаат балосидан ўзини тийишни, ноқодирларга кўмаклашни зарурлиги, ёмонликдан ҳазар қилиш, гўзалликдан ҳайратланиш ва бунга ачиниш, уни асраш, бунга барча бандан мўминларни кўниктириш, улуғ обидаларни яратганларга муҳаббат туйғусини сингдириш каби минглаб тушунча — туйғуларни ўша улуғ ижодкорлар кўришларини истардим...

Ҳазрат Навоий Темур Ғолиб талқинида бандан мўминларнинг Гултожи — Шеърятнинг Жаҳонгири, Эзгуликнинг Шоҳи, Олижанобликиннинг қули, Муҳаббатнинг Мажнуни, меҳнатнинг Фарҳоди, гўзалликиннинг Искандари, Ҳайратланишнинг Пайғамбари, мусиқа мулкининг Ойи, ҳаёт мулкининг Қусши, Расм Мулкининг бетакрор Қаҳрамони сифатида ўз ифодасини топган. Илк бор Навоий қиёфаси шу қадар тўла-тўкис ва талаб этилгандай, орзу-армондагидай мукамаллик билан яратилибди... Жаҳон адабиётида юзлаб Улуғ асарлар яратган ёзувчилар, шоирларни биламиз. барибир уларнинг асарлари орасида бўшроғи бор. Бироқ ҳазрат

Навоийнинг асарлари ичида бирорта бўши йўқ. Мана шу улуғворликни, етукликни кўриш ҳаммага ҳам бахт бўлиши керак. Бу борада Темур Голибга тан бермасликнинг, тасанно айтмасликнинг асло иложи йўқ. Жомий ҳазратларини ҳам илк бор тарихий ҳақиқатга яқин қилиб талқин этилиши мени беҳад қониқтирди ва шоир Темур Голибга қараб: «Раҳмат, болам, сенга! Мени ўзим истагандай тарихга михладинг», деяётгандай эди.

«Хамса» асарини топириш маросимида аслзодалар, сарой аъёнлари ва шоирлар, донишмандлар, собиқ аскарлар ҳам қатнашади. Ҳазрат Жомийнинг юқори қисмида гўзал бир қиёфа ҳам чизилган, унинг ёнида ҳам бир донишманд чол қиёфаси ифодаланган. Бу қиёфаларда ҳам ота-боболаримизнинг гўзал сийрат ва суратлари чизилганидан бениҳтиёр ўйга чўмасан. Қалбингда расмдаги гўзалликка иштиёқ қўзғалади. Ҳазрат Навоийнинг устки қисмида икки гўзал аёл тимсоли ҳам берилган. Назаримда улар шеърининг тимсоллари... Шоврининг остида эса икки, яъни ўрта ёшлардаги йигит билан, ўспирин қиёфаси чизилган. Бу сувратлар ҳам мени ҳайратга солди. Англашилича, шер устида ўтиргани — рассомнинг отаси — Жамолиддин ака, бошқа бир шерда ўтиргани рассомнинг ўзи, яна бир амирзода эса рассомнинг укаси... расмдаги қиёфаларнинг аниқ ва тиниқ чиқишига сабаб ҳам мана шу қиёфаларнинг қондошлиги ва унга бўлган рассомнинг муҳаббати шекилли... картинада ифодаланган ҳис-туйғулар, интилиш ва талпинишлар биргина шоирга, «Хамса»нинг яратилишига қаратилган.

Расмнинг чап қисмида яна ўнлаб улуғвор сиймолар кўзга ташланади. Бу қиёфаларда, чамаси улуғ аждодларимизнинг қиёфалари акс эттирилган. Қари, майиб аскар қиёфасида рассом уруш ва урушга бўлган нафратини яққол тасвирлаш бахтига муяссар бўлган. Бу қиёфа эса бошқа қиёфалардан мутлақо фарқ қилади. Ҳазрат Навоийнинг «Хамса»сида талқин қилинган ва қаламга олинган барча қаҳрамонлар ранг тасвирда, Темур Голиб талқинида ҳаётга қайтибди... шу пайтгача бирор асарда бунақа турли-туман қиёфалар ва характери кузатмагандим. Расмдаги қиёфалар гўё ҳазрат Навоийга: «Сиз шеъринг оламида энг улуғ асарни яратдингиз, бу ҳақда фаришталар хабар беришди!» деяётгандай, гўё «хушхабар» келтираётгандай туюлди менга.

Мен катта ёзувчи Жамолиддин Асомиддин ўғилларини танирдим. Ҳаётлигида бир неча марта кўришиш, суҳбатлашини бахтига ҳам муяссар бўлгандим. Беҳад камтар, камсуқум инсон эдилар, гарчи тўрт-беш жилдли китобларни ёзиб қўйган бўлсалар-да, бирор вақт Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлишга даъво қилмаган эдилар. Ёзувчилигини ҳам бирор ерда айтмасдилар, эрта-кеч ҳалол пешона тери билан пул ишлаб, фарзандларини боқиш ва тарбия қилиш билангина банд бўлардилар. Бугунги кунга келиб маълум бўлдики, Жамолиддин ака улкан ёзувчилар қаторида туришга ҳақли ижодкор эканлар. Жамолиддин аканинг бирор одамга, бирор вақт бирор кишига оғир гапирганини эслолмасдим. Табiiйки, бундай зотдан фақат эсли-ҳушли фарзандларгина дунёга келди. У зот истеъдодининг самараси жуда катта иқтидор эгаси Темур Ғолибдир. Бугун биз яна бир ҳаётii ҳақиқатга дуч келиб турибмиз, яъни олижаноб инсонлардан иқтидорли фарзандлар туғилар экан. Назаримда Темур Ғолибдай катта иқтидорли фарзандни дунёга келтирган ота чиндан ҳам катта таҳсинга сазовордир. Катта истеъдод эгаси Темур Ғолиб отасини шерга миндириб ёнида олиб туришга ҳам ҳақли.

Гап мана шу истеъдод эгаси Темур Ғолиб ҳақида кетаётир...

«Хамса» яратини ҳазрат Низомийдан тортиб, улуг ватандошимиз ҳазрат Деҳлавийдан кейин ҳазрат Навоийгагина насиб этди. «Хамса» яратиншга уринганлар гарчи кўп бўлган бўлса-да, бу беҳад оғир ва улуг ишнинг юқорида тилга олинган уч Даҳогина уддалай олдилар... олимларнинг тап олишларича, ҳазрат Навоий Шеърый Салтанат яратди... Бу Шеърый Салтанат улугворлигини ва қадрини назаримда Темур Ғолиб яхши англаб етибди шекилли, «Хамса»нинг ҳазрат Хусайн Бойқарога топшириш маросимини жуда катта ҳажмда мўйқаламга олибди. Йигирма йиллик умрини шу ишга бахшида етибди. Қандай сабабларга кўра рассом бу оғир ва мураккаб, машаққатли ишга қўл урди экан? Йигирма йил... Янги туғилган гўдак йигирма ёшга тўлди. Бола йигирма ёшга тўлганда рассом полотносига нуқта қўйибди... Ҳаяжонланмасликнинг, изтироб чекмасликнинг, фикрга толмасликнинг, тап ҳам бермасликнинг асло иложи йўқ. Мусиқани энитиш билан лаззатланасан. Шеърни ёзиш ё ўқиш билан лаззатланасан. Расмни эса илоҳий манзил — кўз билан кўрибгина лаз-

затланиш бахтига муяссар бўласан. Буни фақат кўз билан кўриб, ҳаяжонланиш мумкин. Мусиқада ҳаракат бўлади. Шеърда ва расмда ҳаракат йўқ... Ҳар иккаласи ҳаракатсиз жараён, демак, санъатнинг энг мураккаб тури...

«Хамса»ни топшириш маросими» асарини кўриб, кўнглимдан: «Даҳшат, даҳшат!» деб такрорлаётган лаҳзаларимда, чиндан ҳам бу асар мен учун Улуғ Санъат сифатида кашф бўлаётган кезде ёнимда ҳазрат Навоий, Жомий, Ҳусайн Бойқаро, ҳазрат Темур, Леонардо да Винчи, Микеланжело, Рафаэль, ҳазрат Бехзод бўлишини, асарни ўзлари баҳолашини жуда-жуда истадим. Чунки мени ҳаяжонлантирган санъат асари уларни ҳам ҳаяжонлантириши табиий. Кўриш, ҳис қилиш, англаш жараёни инсон болаларида бир хил кечади. Балки мен рассомни яхши кўрарман. Бу мени унга ортиқча меҳр қўйишга ундар. Барибир Темур Ғолибининг «Хамса»ни топшириш маросими» фавқулодда бир улуг асар... минг афсуслар бўлсинки, марҳумларни тирилтириш ва рассомни кўриш бахтидан баҳраманд этишнинг иложи йўқ. Демак, мен ўз нуқтаи назаримни ифодалашга ҳақлиман, бунинг учун ҳеч кимнинг шахсий фикримга қарши чиқишига ҳаққи йўқ... ва ҳамма санъат асари ҳақидаги фикрини билдиришга ҳақли...

Расмининг юқори қисмида «Гўрнамир» мақбараси қад кўтариб турибди. Бу манзара ҳазрат Темур турк миллатининг, Туркистоннинг ғурури, ор-номуси эканлигини ифодалайди. Худди шундай ўша қисмда Фарҳод, Мажнун ва бошқа дostonларнинг қаҳрамонлари ҳам акс эттирилган. Агар асар мазмунига диққат қилинса, ҳазрат Темурдан тортиб, Жалолиддин Мангубердигача, Улуғбекдан тортиб Синогача, Берунийдан тортиб Хоразмийгача бўлган даҳо сиймоларни кўриш мумкин. Бу сиймолар Гўзаллик, Олижаноблик, Саховат, Адолат тимсолида берилган.

Улуғ Санъат асари қачон баҳоланади? Ким томонидан баҳоланади? Уни ким яратади, ким томонидан яратилади? Навоийдай улуг Даҳо учун Худо Ҳусайн Бойқаронни яратганди. Навоийнинг Навоий бўлиб танилиши ва Даҳога айланишида, яъни кўп ва хўб асарлар яратишида асосий сабабкор бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади. Навоийга қўйиладиган ҳайкал аввало ҳазрат Ҳусайн Бойқарога қўйилиши керак... улар ҳеч қачон бир-бирларига бевафолик қилмаган, аксинча, ҳар

сония ҳолларидан хабар олиб туришган. Шоҳнинг бир неча боғи — жаннат, боғилаззат, боғироҳат, боғигулшан каби боғлари бўлган ва боғларга фақат ҳазрат Навоийга киришга, ижод қилишга руҳсат берган. Ҳатто ҳазрат Навоий бир неча бор ҳаж қилишга отланиб йўлга чиққан кезида ҳам шоҳ зеркиб, ортидан чопар юбориб қайтариб олиб келган... Ҳазрат Навоий ёзган янги асарларини шоҳ билан бирга ўқишган, шоҳ ҳам янги асарларини шоирга ўқиб берган. Ҳазрат Навоий ҳазрат Ҳусайн Бойқаро бўлмаганида бунчалик кўп ва ҳўб асарлар ёзолмаслиги ҳаммага аён...

Темур Ғолиб ҳеч қачон, ҳеч ерда ишламаган. Бирор вақт бирор ердан маош ҳам олмаган. Ғирт қаландар ва дарвеш эди. Арзимаган сариқ чақага бўёқ олиб расм чизиш билан ижод қиларди. Бирор вақт катта асар чизишга имконияти бўлмаганди. Кутилмаганда шундай имконият яратилибди. Жамолиддин ака хонадонида ҳам Улуғ Санъатини баҳолайдиган Ҳусайн Бойқаро даражасидаги зотлар вояга етибди. Темур Ғолибга жуда катта расм яратиш имконини туғдирибди. Бу зот — Муҳиддин Жамолиддин ўғиллари. Ва рассомнинг Эҳсонбой, Низомиддин, Абдурахмон исмли укалари. Абдурахмон отасининг 4 жилдли китобларини нашр эттирибди. Укалар доимий равишда акаларининг ҳолларидан хабар олиб, қанча эҳтиёж туғилса шунча маблағ ажратишга ҳаракат қилишар эканлар. Тасанно! Бугунги кунда Мустақиллик шарофати билан ўзбек санъатини Улуғ Эътиқод билан баҳолайдиган, эъзозлайдиган кишиларнинг кўпайиши дунё санъатини ривожланишига ҳам катта ҳисса қўшади. Бунини эътироф этмаслик ҳам инсофдан эмас. Муҳиддин Жамолиддин ўғилларининг ёзувчи ва шоирларга эътиқоди жуда юксак. Бир неча йиллардан бери падари бузруквори ҳурмати учун ўнлаб ёзувчиларга мукофот тариқасида жуда катта миқдорда пул маблағи берганини ҳам ҳамма ёзувчилар билишади. У Темур Ғолибнинг улуғ ва йирик асари «Хамса»нинг топширилмиш маросими»га йиғирма йил мобайнида имкон қадар катта маблағ ажратиб, рассомни руҳлантириб турибди, яна бир бор тасанно! Бу биргина Темур Ғолибнинг муваффақияти эмас, Жамолиддин Асомиддин ўғиллари, Муҳиддин Жамолиддин ўғилларининг ҳам, қолаверса, миллатнинг ютуғидир.

Муаллифнинг мазкур асарини жуда узоқ ва жиддий томоша қилганимиздан кейин Ғазалкентдаги далаҳовлисига машинада олиб кетди. Жаннатни эсга сола-

диган соҳилдаги далаҳовли, яъни катта Чирчиқ дарёси устига чўзиб солинган супада узоқ, жуда узоқ ўтириб дунёвий санъат, адабиёт ва улуг зотлар ҳақида гаплашиш бахтига муяссар бўлдим. Яқин ўн йиллар ичида бунчалик лаззатланмагандим. Гўё танамдаги барча губорлар кўтарилиб кетгандай туюлди. Темур Голибнинг сўзлари ғамгинлиги, кўзлари паришонлиги ҳамон тарқалмаган, дунёдаги улуг шоирлар, рассомлар ва донишмандларни «Пирим» деб атар экан. Бу ҳам менда катта таассурот қолдирди, ҳазрат Навонийнинг камтарлигини эслатади. Чунки у зот ҳам «Пирим» сўзини оғзидан қўймас эдилар. У зотнинг сийрати билан суврати бир хил эди. Бу икки фазилат орасида ёлгон йўқ эди. Темур Голиб ҳам менга ўша улуг таассуротларни эслатди.

*Бу на гумбаздур, туйнугидан йўқ нишон
Неча гулгун, пок қизлар манзил айлабдур макон.
Туйнугин очиб аларнинг ҳолидан олсам хабар,
Юзларида парда тортиғлиқ, турарлар бағри қон.*

Шоир Увайсий бу сатрларни не алам, не ғам, не ҳасрат билан куйлаган. Шеър анор ҳақида. Айни пайтда ўз даврининг қизлари ҳақида. Дунё адабиётида анор доналарига қизларни ўхшатиб ва ҳаётини даҳшатларни аниқ ва санъат даражасига кўтариб ифодалаган бирор шеърни ва бу қадар тиниқ ифодани ўқимаганман. Улуг мавжудод — аёлларнинг худди шундай улуг мўъжиза — эркаклар олдидаги ожизлиги қаламга олинган. Рассом Темур Голиб гўё шоира билан келишиб олгандай тўрт қиз қиёфасида бутун инсоний кулфатлар, даҳшатларни аниқ ва мукамал чизиб берганки, ўша қизлар тирилиб келса-ю, уларга бутун умр хизмат қилсам, деган қайғу одамни ларзага солади. Қизларнинг бир-бирига ўхшамаслиги, кўзларидаги алам ёшлари, яъни қиёфаларидаги фақат ўзларигагина хос бўлган бутун бир инсоний фожиаларни кўриб узоқ вақт бетобланиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Бу расмда рассом бирон-бир сўз санъаткори ифода этиб беролмайдиган аёл қалбининг беҳад узун ва адоқсиз фарёдлари, чорасизлиги, Илоҳ қаршисидаги ожизлиги, яъни инсон қалбини титратадиган, қон қиладиган, эзиб-эзгилайдиган даҳшатини, айни пайтда эр, бола-чақа олдидаги масъулиятини беҳад тереки акс эттирганини эътироф этмасликнинг иложи йўқ.

Шукрулло ака уйларига борганимда менга Темур Голибнинг «Афанди» номли расмини кўрсатиб мақтагани-мақтаган. «У дарвеш қаерларда юрибди? Кўрасанми, уйга бир олиб кел, у беҳад кучли рассом», дейдилар. Бу ҳам рассомга бўлган улуғ эътиқод.

Қоғоздаги расм — расмдаги бечора қизлар қисматига ачинтира олишдан кўра улуғ санъат йўқ. Бу дунёвий рассомларгагина хос хислат... буни баҳолашга ҳам ўша дунёвий рассомлар керак бўлади.

Кўзларим қайтадан қаршимдаги улкан полотнога тушади. Қаршимда ҳазрат Навоий, Жомий, Ҳусайн Бойқаро ва Темур Голиб қад кўтаради. Ўзбек миллатининг яна бир неча гуллари — сиймолари намоён бўлади. Рассомнинг ўзи қиёфасидаги Мажнунни кўриб маъжуслансам, Фарҳодни кўриб ҳаяжонга тўламан. Мен илк бор рассомларнинг мойбўёқ билан ишлаган асарларига жиддий назар ташлашим, кузатишим эди. Илк бор беҳад маъжус тортишим ва ҳаяжонланишим эди. Бир томонда улуғ сиймолар, бошқа томонда қайгу, алам, ҳасрат ва уруш, уруш майиблари, бир томонда ғалаба, бир томонда мағлубият, бир томонда имконият, бир томонда имкониятсизлик, бир томонда Илоҳий Қудрат, бир томонда мутлақо ожиз бандан мўминлар... бир томонда мансаб, бойлик, бошқа томонда очлик ва ноқобиллик, қуллик — қарамлик... қаердадир бунёдкорлик ва қаердадир инсон ўзи яратган улуғ қошоналарни барбод этиши... бу даҳшат...

Бу катта мўйқалам маҳсули бўлмиш Темур Голибнинг «Хамса»ни топшириш маросими» асарини менгача бўлган кишилар ҳам менчалик даҳшатга тушиб, ҳаяжонландимикин? Узоқ, жуда узоқ вақт кўнгил узолмай, расм олдидан кетолмай қолдимикин? Илоҳий манзил — кўз ҳар доим ҳам илғайвермайдиган, тафаккур ҳар доим ҳам ифодалай олмайдиган, ҳис-туйғулар сезиб улгурмайдиган улуғ жараёнларни Темур Голиб томонидан йигирма йил ичида қаламга олигани ва буни ҳам Санъат асарига айлантиргани мен учун ҳар қачон даҳшат бўлиб қолади...

Бу мен — Уктам Ҳакималининг олтмиш икки ёшга чиққандаги ҳайратланиши ва таажжубланиши, даҳшатга тушиши, қолаверса шахсий фикри, шахсий тасаввури...

Мен фақат Темур Голибнинг яна шундай бир ёикита Санъат асари яратишини Илоҳдан сўраб қоламан... бу борада Оллоҳ унга улуғ қудрат ато этсин.

ҚОНДОШЛАР, ИНСОФГА КЕЛАЙЛИК!

Агар юртга бориб қолсам, Миллий Туркистон Қўмитаси ўзининг фаолиятини тўтатади. Халқ ўзи истаган ҳокимиятини ўриятсин. Менга Олой тоғлари бағридан бирор уй қуриб берсангиз, бўлади. Оллоҳ шу кунларни бизга насиб этсин...»

Вали ҚАЮМХОН

«Шуҳратжон, янги қурган уйларингизнинг бир хонасини менга ажратиб қўйинглар...»

Боймирза ҲАЙИТ

Дўстларимдан бири ҳасрат билан менга устоз Боймирза Ҳайитнинг ўғиллари Бекмирза аканинг огир хасталиги, бугун ё эртага бемор тайёрадан тушишини, Тошкентдаги 16-шифохонага олиб бориб ётқизишини айтди. Бекмирза ака шифохонага ётқизилди. Зиёрат қилгани бордим. Отасини эслатадиган Бекмирза ака беморлик тўшагида ётар, беҳад озган, ранги сарғайиб кетганди. Шунга қарамай Бекмирза ака ўзини тетик кўрсатишга уринар, баъзан ҳазил-мutoйиба қилар, одамни ўтқазिशга жой тополмай, чехрасидан раҳмдиллиги, самимийлиги яққол сезилиб турарди.

— Соғлиғим жуда ёмонлашганди, Туркияга сафар қилиб отамни кўришим, 52 йилдан кейин дийдорга тўйишим соғлиғимни анча яхшилади,— деди у киши суҳбат орасида,— отамни илгарироқ кўрганимда мутлақо соғайиб кетишим мумкин эди... худо хоҳласа тузалиб чиқсам отамнинг ҳузурларига, Олмонияга бораман. Ўнадари бузрукворимдан виза олдим. Хасталаниб қолганим учун озгина кечикаман чоғи... Москвадаги Олмония элчихонасига Шуҳратжон саёҳатимиз кечикиши ҳақида хабар бериб келди.

Бекмирза аканинг қиёфасидан умр бўйи эзилгани, оқибат беҳад ҳолдан тойгани яққол сезилиб турарди. Бутун умр: «Отанг сотқин, отанг хон, сен сотқиннинг, хоннинг ўғлисан!» деган тавқи лаънат Бекмирза акани мутлақо ҳолдан тойдирган, сўнгги кунларини яшаётганди. Ўз миллати оғзидан эшитган мана шу тавқи лаънат юракка ўз таъсирини ўтказган, охир-оқибат йиқитганди. Қайта қуриш туфайли отаси билан дийдор кўришиб, таъна-дашномлардан озгина қутулган бўлса-да, бу оғу қонларини заҳарлаб бўлган, шифоланишга кечиккан эди.

— Ҳамқишлоғимиз, муаллим Олимжон ака Юнусов

мустамлаканинг сўнгги жабрдийдаси бўлди... — дея гапини давом эттирди Бекмирза ака, — у киши: «Боймирза Ҳайит сотқин ҳам, хонин ҳам эмас...» дегани учун тегишли маҳкамаларда сўроқ берди, судга тортилиб жарима тўлади...

— Бекмирза ака, назаримда миллатда айб йўқ. Айб уни шу ҳолга солган, бутун умр қашшоқликда, саводсизликда тутиб, ундан мутеларни ясаган мустамлакачиларда, — дея у кишига тушунтираман. — Миллат чет эл матбуотини ўқий олмайди. Ҳеч нарсадан хабари йўқ. Тегишли маҳкамалар эса оммани ўз измига солиб «фалончи сотқин, фалончи хонин» дея қулоғига қуйиб келади. Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Элбек, Усмон Носир, Сўфизодаларнинг айби бормиди? Одамлар яқин-яқинларгача уларни сотқин деб биларди... Ҳақиқий сотқин, хонлар қамалмай, отилмай қолдилар... Отангизни оқлаш, ватанга чақириш масаласи Ёзувчилар уюшмасида икки бор кўтарилди. Икки бор ҳам ўзини валломат деб билувчи бир танқидчи ўрнидан сапчиб туриб: «Боймирза Ҳайит сотқин, хонин! У бизга ўқ отган, қўлимизда ҳужжатлар бор...» дея қарши чиқди. Ҳужжатлар талаб қилганда тилини тишлаб қолди... Шундайлар ҳали ҳам йўқ эмас. Отангиз кечикиб бўлса-да, Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмаси аъзолигига қабул қилинди. Яқинда ватанга таклиф этилади, миллат оёққа қалқиб қаршилади...

Шифокорлар Бекмирза акани муолажага олиб кетишди. Хонада ўғиллари Шухратжон билан қолдик. У Туркияга бориб бобоси билан учрашгани, ўзини илк бор бахтиёр ҳис этганини сўзлаб туриб, янги уй қурганликларини бобосига айтгани, бобосининг чеҳраси ёришиб: «Ўша янги қурган уйлариңгизнинг бир хонасини менга ажратиб қўйинглар...» деганини ҳўнграб, адоқсиз кўзёш тўкиб сўзлади. Менинг ҳам кўзларим ёшланди. Сукутга толдим. Менинг ҳам умримдаги энг бахтсиз оиларим — мана шу гапни эшитганим бўлди... бир одамнинг ватани бўлса, миллати бўлса, умри бўйи ватани, миллатини ҳимоя қилган бўлса-ю, ўз ихтиёри билан ватанига, миллати бағрига қайтолмаса... Бундан ҳам оғир мусибат йўқ... Кўзим ҳеч нарса кўрмас, қулоқларим ҳеч нарсани эшитмасди...

— Ака, айтинг-чи, бобом ватанига қайта оладими?! Биз қурган янги уйнинг бир хонасида яшай оладими?! — Шухратжоннинг овозидан ўзимга келиб, кўзига термулдим.

— Бу масала миллатга, унинг бирлашинишга, оигли зиёлиларига боғлиқ...— дея аста жавоб қилдим... У кишининг кўзларидан ҳам пўрттириб ёш чиқди ва юзини мендан яширди. Иккаламиз қарийиб бир соатча йиғлаб, шу тариқа дардимизни изҳор этдик. Тўкилаётган кўзёшларимизда «гуноҳсиз, сабабсиз хорижда ватанлари, миллати кўйида қон йиғлаб, зардоблар ютиб, изтироблар исканжасида эзилиб, тентираб юрган, ватанига келиб сўнгги кунларини миллати орасида ўтказишни туну кун Оллоҳдан сўраётган, бироқ калтабинлигимиз туфайли ҳамон орзулари ушалмаётган Боймирза Ҳайит, Вали Қажумхон каби миллатпарвар оталаримиз, эркинпарвар, ватандошларимизнинг оху фиғонларига эътибор бермаётганимиз, айни пайтда бу гуноҳларимиз учун авлодлар олдида юзимиз қора бўлиши, ҳатто лаънатланишимиз мумкинлиги ҳақидаги ҳасратларимиз ифодаланар эди. Имоним комилки, Боймирза Ҳайит, Вали Қажумхонларнинг ватанга қайтиши ҳақидаги юрак сўзларини эшитган ё ўқиган ҳар бир ўзбек фарзанди ларзага тушади. Шундай, ортиқча кўз ёш тўкишдан, ҳасрат чекишдан не фойда?! Бир ёқадан бош чиқариб, керак бўлса, бу масалани ҳукумат донрасида ҳал қилиб, зудлик билан хориждаги ватандошларимизни ватанларига қайтишларига имконият яратсак бўлмайдимиз?! «Азиз қондошлар! Ахир ўртада ҳазрат Амир Темур, Алишер Навоий, Бобур, Хоразмий, Беруний, Сино, Улугбек каби ота-боболаримизнинг руҳлари, ҳаммамизни туташтирадиган миллат қони бор-ку! Нима учун руҳларимизга, қонларимизга бу қадар лоқайдмиз?!» дегим келади...

Раҳматли Бекмирза ака шифохонада узоқ ётмай Оллоҳнинг олдидаги қарзларини узди... Олмонияга бориш, иккинчи бор падарни бузруқвори билан учрашиш, дийдорига тўйиш бахтидан бенасиб қолди... Ўзбек халқининг оташин фарзанди Дадахон Бекмирза ака оғирлашгач, Наманганга олиб кетди ва марҳумнинг йиғирмаси ўтгунга қадар бел боғлаб турди...

Бекмирза ака «Туркистон» рўзномасининг 1991 йил 26 ноябрь сонидagi суҳбатida: «Аммам умри бўйи хориждаги акаси фиғогида ўтди. Дарагини эшитганидан кейин, ўзини қўярга жой тополмади... Кекса одам қийналар деб, касалмандлиги учун отам билан учрашувга олиб келолмадик. Бизни Туркияга кузатдилар, эртаси кун и бандаликини бажо келтирибдилар... Отам эса у ёқда сингиллари учун виза тўғрилайман, деб кет-

гандилар. Энди бу шумхабарни у кишига қандай етказишни билмай ҳайронмиз...» дейди. Мазкур суҳбатдан уч ойдан кейин Бекмирза аканинг ўзи ҳам бандаликни бажо келтирди... Оталари виза жўнатиб, ўглини кутаётир... Энди бу шум хабарни набиралар боболарига қандай етказадилар?! Етказган тақдирда ҳам кексайиб қолган, умри бўйи ватан, миллат доғида, унинг ҳур кунларини кута-кута юрак хасталигига учраган, оқибат юрагини операция қилдирган кишининг ҳоли не кечадиган?! Эндигиша Оллоҳ юз кўриштира бошлаганда Боймирза ака икки азиз кишисидан жудо бўлди...

Устозларимиз Боймирза Ҳайит, Вали Қаюмхон ва бошқа олижаноб ватандошларимиз қисмати билан илк бор таништириш имконини яратиб берган «Халқ сўзи», «Туркистон», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномалари, «Мулоқот» ойномаси раҳбариятига, хизматчиларига икки букилиб, бошим ерга теккунга қадар қуллук қиламан.

Боймирза Ҳайит «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномасининг 1992 йил 3 январь сонидagi «Халқимга сўз» деб номланган мурожаатномасида: «Азиз ватандошлар! Сизларга, сизнинг фарзандларингиз Боймирза Ҳайит мурожаат қилмоқдалар. Азиз ватандошларим, 52 йил ватандан жудоликда, узоқ мамлакатларда яшадим, миллатим дея тушундим, бутун борлиғимни, ғоямни, вужудимни ва фикр-ҳаётимни миллатимизнинг тақдирини, ўтган кунлари ва келажагини — истиқболни деб, фаоллиятда бўлишим...» деб ёзадилар. Гарчи мазкур сўзлар ҳурматли ўқувчилар учун изоҳ талаб этмаса-да, барибир бу борада ўз нуқтан назарим билан ўртоқлашмоқчиман.

Боймирза аканинг иккинчи жаҳон уруши бошланмасдан илгари Наманганда яшагани, комсомол бўлгани, мактабда муаллимлик қилгани, оқибат қилмаган гуноҳлари, яъни оммавий қатағонга учраб, қамалишга келганда шол бўлишига қарамай, ўзи ҳарбийга ёзилиб кетгани ҳақида «Мулоқот» ойномасида ўқиган эдик. Лекин Оллоҳ томонидан муҳрланган қисмат уни ўзи истамаган бир пайтда бошига қора кунни солади. Ўзи истамай душман томонига асир тушади. Ҳеч ким, ҳеч қачон урушда ўз ихтиёри билан асирликка тушмайди. Боймирза Ҳайит ҳаётини асраш учун Оллоҳнинг продаси билан курашди.

Боймирза Ҳайит хорижда юриб ватанимиз, миллатимиз тарихига онд ўн жилдлик китоб ёзибди. Ахир бу

ҳам инсоният мулкимами? У киши хорижда ўғирлик, қотиллик, бошқа куфр ишлар билан шуғулланганида ва бу ишлар ҳужжатлар билан асослаб берилганда, биз у кишини ҳеч қачон оқламаган, аксинча ундан нафратланган бўлардик. Қўлимизда бундай ҳужжатлар йўқ-ку! Хориждаги ватандошларимизни ким қоралапти? Миллатдошларими? Асло ундай эмас! Ватандошларимиз асосан Москвадан туриб қораланапти.

«Мени қотил дедилар, судга берилишимни илтимос қилдилар, — дея ёзади Боймирза Ҳайит рўзномадаги мурожаатида, — аммо судга беролмадилар. Фашист дедилар, фашистлигимни исбот этолмадилар. Лекин миллий сиёсатни сохталовчи дедилар, аммо лекин миллий сиёсатнинг сохтакорлигини Москва ё Туркистондаги совет арзандалари энди ўз кўзлари билан кўриб турибдиларки, энди Ленин миллий сиёсати экан...»

Кўриниб турибдики, устоз Боймирза Ҳайитнинг бирор гуноҳи йўқ. Ватанимиз, миллатимизга хусумати бўлмаган. Агар айблари бўлганда шу пайтгача шўрочилар Россияда босиладиган рўзнома, ойномаларни у киши ҳақидаги ҳужжатлар билан тўлдириб ташлашарди. Ва бизни оғиз очишга қўймасдилар. Шундай экан, нима учун Ўзбекистон мустақилликка эришган купларда ўз ватандошларимиз ҳақида очиқ гапиришга, ватанларига очиқ таклиф этишга қўрқамиз?! Нима учун оқни оқ, қорани қора, дейишга ийманамиз?! Нима учун 76 ёшли Боймирза Ҳайитни, 86 ёшли Вали Қажумхонни ҳамон ватан, миллат илмида тунни тонгга улашга, қон йиғлашга, зардоб ютишга мажбур этамиз? Ўтмишдан кўра, келажак авлод олдидаги муқаддае бурчни ҳис этмаслик оғир гуноҳдир. Ота-боболаримиз ўлган, бизни қоралай олмайди, авлод эса тирик, туғилаётир... Авлодгина бизни суд қилиши мумкин...

«Туркистон» рўзномасидаги суҳбатда Бекмирза ака отасини Озарбайжон ва Қозоғистон ҳукумати расмий равишида таклиф этганини ёзади. Икки улуг турк миллати — озарлар, қозоқлар қондошлари Боймирза Ҳайитни расмий таклиф этибди, ўз ватандошлари нима учун сукут сақлаётир?! Озар, қозоқ қондошларимиз олдида хижолат чекмаймизми?! Бизнинг кўзимиз қаерда?!

Беайб Парвардигор. Бандаси адашади. Майли, Боймирза Ҳайитни ҳам, Вали Қажумхонни ҳам сталинчилар нуқтан назари билан қараб янглишган ҳам дейлик. Бироқ ҳар иккаласи ҳам Туркистон учун фақат эзгу-

лик қилди-ку. Нима учун биз уларни зудлик билан ватанларига чақириб, суҳбатлар уюштирамаймиз? Йўқ айблари деб ҳамон бировларнинг қоралашларига ишонаверамиз? «Шуҳратжон, янги қурган уйлариңизнинг бир хонасини менга ажратиб қўйиңглار...» деган сўзларда кекса бир инсоннинг ватанпарварлиги, миллатпарварлиги, қолаверса, бутун умрлик орзу-армонлари, изтироблари ифодаланаёптику. Бу изтироблар, дарду аламлар қачон бизнинг юрагимиз ва онгимизга таъсирини ўтказадиган?

Ўзбекистон радиосининг «Оқшом тўлқинларида» эшиттириши устоз Вали Қажумхоннинг суҳбатини бир неча кун мунтазам равишда эшиттириб борди.

«Берилган ваъдаларга биноан ва Туркистон миллий истиқлол байроғи остида қасам ичганим боис, шу пайтгача бирор давлатнинг қарамоғига ўтганим йўқ. Ҳамон Туркистоннинг фуқаросиман...» деган устознинг сўзларини эшита туриб, ўлкамни боса олмадим. Қўлим ҳеч нарсага бормади. Овқат ҳам ўтмади. Кайфиятим чил-чил сийди. Ҳар қандай сотқинлик, хоинлик биринчи галда ватанини, миллатни ўзгартириш, бошқа ватанини олиш, бошқа миллат номига ўтиб иш тутишдан бошланади. Устоз Вали Қажумхон илм излаб 1920 йилларда устози Фитратнинг қистови билан Олмонияга ўқишга жўнаган экан. 70 йил ичида не азоблар, не қийинчиликлар билан бегона юртларда яшабди. Лекин ватанини, миллатини ўзгартирмабди... Шахсан мен бундан кўра муқаддас тушунча борлигини билмайман. Оллоҳ ягона эътиқодли, яъни иймонлик бандасини хуш кўради. Демак, устоз Вали Қажумхон фақат Оллоҳнинг йўлини тутган экан, нима учун эътиқод, иймонда у бизларга устоз бўлмаслиги керак?!

«Мулоқот» ойномасининг биринчи сониди Вали Қажумхоннинг суҳбатини ўқиб чиқдим. Кўз ёшларимни тийлмадим... Шундан кейин қариганим, продам бўшаниганига ишондим. Аслида кўз ёшларнинг сабаби қарилликда эмас эди. Қулоқларим остида эрта-кеч, тонгу тун устознинг: «Менга Олой тоғлари бағридан бирор уй қуриб берсангиз, бўлади. Оллоҳ шу кунларни бизга насиб этсин...» деган сўзлари жаранглаб турар, тинчлик бермасди. Мен ва менинг ўртоқларим ҳам мусофир бўлиб хорижда бирор йил яшамаганимиз. Яшаганимизда ватан, миллатни кўролмаслик даҳшати, фожеаси қандай эканлигини тушунган, ҳис этган бўлардик. «Тапаси бошқа дард сезмас», деб бекорга айтмай-

дилар... Менинг бугунги кўз ёшларимда, 137 йиллик тутқунликда не-не азамат ота-боболаридан айрилган, муқаддас ёдгорликлари бузилган, муқаддас китоблари, тарихи ёқилган ва пихоят ўзи ҳам 50 йиллик тутқунликдан халос бўлган, мустақил юртнинг фуқаролигини ҳис қилган, бироқ вужудининг бир бўлаги, яъни хориждаги ватандошлари ҳамон тутқунликдан қутулиб, ўз юртига эркин келолмаётганини ҳазм этолмаган палладаги изтиробларим акс этар эди. Бу аччиқ кўз ёшлар бир менгаю, бир Оллоҳга, қолаверса, хориждаги ватандошларимгагина маълум...

Маълум бўлишича, устоз Вали Қаямхон асли тошкентлик бўлиб, Пичоқчи маҳалласида дунёга келган. Навоий номли мактабини битирган. 1921 йили Олмонияга кетган. Тошкентда отаси, онаси, яқинлари қолган ва бутун умр йўлига кўз тутган. Россияда вазият ўзгариб, тахтга Сталин чиққандан кейин Туркистонга қайтишнинг иложи бўлмади. Шу тариқа ўзга юртларда қолиб кетди.

«Иккинчи жаҳон уруши бошланганда асир тушган маҳбусларнинг бир қанча минглари очликдан, қийинчиликдан бевақт вафот этди. Гестапо томонидан улар қатл этилди. Ноҳақ жазоланиши туфайли кишиларимиз ўлдирилди. Бу ҳақда ғарбий интифоқчилар томонидан уюштирилган байналмилал трибуналда сўзлаб бердим. Қайси усулда, ким томонидан ўлдирилганини айтдим. Гестапонинг махфий буйруғи бўлган экан...» деб ёзади устоз Вали Қаямхон мазкур ойномадаги суҳбатда. Ҳарбий асирликка тушган 200 минг туркистонлик Россияга тарқатилди. Тасаввур қилинг, уларнинг ҳаммаси отиб ташланган ё қамоқларда чириб кетган...

Мазкур суҳбатдаги маълумотдан англашилаяптики, устоз Вали Қаямхон хорижда ўз жонини асраб қолмай, ватандошлари учун жонини жабборга берган. Ҳатто ўзи яшаб турган Олмонияда, немис миллатининг ҳам кирдикорларини фош қилган... Бир инсоннинг инсонийлиги шунчалик бўларда... Умр бўйи инсон боласига қайғурган, уни ўлимлардан асраган, эзгулик, олимжаноблик учун курашган одамнинг қандай гуноҳи бўлиши мумкин?!

«Власов Олмон гестапосининг бевосита раҳбарлигида бизнинг қўмитани ўз идораси остига олмоқчи бўлди. Шу асосда бизни унга бўйсундириш учун кўп ҳаракат қилинди. Жумладан, гестапо гуржиларининг

вакили ва мени Власовнинг ҳузурига бориб, у билан учрашишни тайинлади. Боришга мажбур бўлдик. Унинг ҳузурига кирганимда Власов менга қўл чўзди. Мен унга алик олмадим. Қўл бермадим. Юзига тик қараб, бу ерга келишдан мақсадимиз, сиз билан бирор иш қилмаслигимизни айтишдан иборат, дея чиқиб кетдим...» дея суҳбатни давом эттирди Вали Қаюмхон.

Ватани — Россияни, миллати — русни сотиб, қўшин билан душман томонга ўтиб кетган, оқибат қўлга тушиб, совет ҳарбий суди орқали осилган хонин Власовга қўл бермаслик, у билан саломлашмаслик, раъйига қарамаслик ҳамманинг ҳам қўлидан келавермаса керак! Вали Қаюмхон сотқин ё хонин бўлганида осонгина Власов томонга ўтган, қўлга тушиб Россияда осилган бўларди... Россияни, русни сотган хонин Власов ҳақида «Литературная газета»да катта мақола берилиб, суратини босиб икки йил муқаддам оқлади. Ҳатто унинг эсдаликларини босишни режалаштирди ҳам. Бундан ташқари, Колчак ва Деникинни ҳам шу газета оқлаб мақола босди. Биз эса асир тушиб кетган, ўқишга борган ватандошимизни оқлаш, ватанига қайтаришдан чўчиб турибмиз... Балки бунга ҳозир ҳам Москва рухсат бермаётгандир... Ундай бўлса, руслар нима учун ўзларининг сотқин ва хонларини оқлайдилару, бизнинг содиқ ватандошларимизни оқлашга қўймайдилар?!

Шўролар тузумини «Ракавой корпус», «Красная империя» деб кулини кўкка совурган ва Россиядан чиқиб кетган Александр Солженицинни руслар оқлаб беш жыллик китобини валютага сотиб, маблағнинг кўп қисмини ёзувчига берди ва Ёзувчилар уюшмаси аъзолигига қабул қилиниб, ватанига расмий равишда таклиф ҳам этилди. Нима учун биз руслардан ўрнак олмаймиз?! Ё бу масалага ҳам улар аралашиб, тақиқлаяптими?! Қачонгача хорижда Булоқбоши, Собир Коргар, Аҳад Андижон, Темур Хўжа каби юзлаб шоир ва ёзувчиларимиз ватанларини қўмсаб, изтироб чекадилар. Биз қачонгача ўз қорнимиз — ўз манфаатимизни кўзлаб, қондошларимизни унутамиз?!

Гестапонинг ва Власовнинг ташаббуси билан Вали Қаюмхонга бир неча бор суиқасд уюштирилади. Бир ой яраланиб ётди. Кейинчалик совет кишилари томонидан уйда суиқасд қилиниб, суиқасдчилар олмон миршаблари томонидан қўлга олинади, уин темир панжаралар билан ўраб ташланади, соқчилар у кишини қўриқлаб юришади. Дейлик, Вали Қаюмхон совет ҳукума-

ти учун сотқин, хонин бўлсин. Унда нима учун гестапо ўзининг содиқ хизматчисига суиқасд уюштиради? Нима учун гестапонинг бу суиқасдини совет ҳукумати инobat-га олмайди? Шундай экан, нима учун у кишига Власов суиқасд уюштирди?! Демак, Вали Қаюмхоннинг Туркистон, туркистонликларни севгани ҳар икки томонга ҳам ёқмаган. Шундай ватанпарвар, миллатпарвар ота-хонимизни биз нима учун эъзозламаймиз?!

«Туркий мусиқани тинглаб қолсам, юрагим маҳзун тортиб, йиғлайман... Шу сабабли борлигим билан она юртга боғланиб қолганман...» дея ёзади устоз Вали Қаюмхон «Мулоқот» ойномасида. Туркий мусиқани қўмсаши, уни тинглаганда юраги маҳзун тортиб, йиғлаши... Кекса одам учун қанчалик даҳшат... Она юртига боғланиб қолиш, Олтой тоғлари бағридан биргина уй қуриб беришларини бутун вужуди билан сўраш... буни ватанидаги қондошлари лоқайдлик билан қаршилаши... билмадим, қайси қолипга сиғар экан?!

«Бир куни аскарлар олдига йўлга чиқиб, дам олиш учун тўхтаганимизда бир киши қўлимга тўппонча бериб, бир шу дарахтга отиб кўринг, деди. Аммо мен отганим йўқ. Шу ҳолатни суратга олишиб, уни Москвада рўзномаларда чиқарганча, «Қаюмхон совет аскарларига ўқ отмоқда», деб гап тарқатди. Ҳатто отишни билмайман. Ҳеч қачон қурол ишлатмаганман...» деб ёзади устоз Вали Қаюмхон суҳбатида. Мана сизга тўхмат. Мана сизга атайлаб бир бечора одамни бечурд қилиш, мана сизга ўз манфаатлари учун ҳар қандай ифлосликлардан ҳам қайтмаслик!

Шўрочилар эрта-кеч бизни «эзгулик», «олижаноблик», «эътиқод» шнори остида тарбияладилар, аслида эса миллатларнинг ғурурларини топтадилар. Ота-боларимиз минг йиллар мобайнида яратган ёдгорликларни шафқатсизларча буздилар. Китобларимизни ёқдилар, доно кишиларни ўлдирдилар. Буларнинг ҳаммаси миллатларнинг ўзларидан чиққан сотқинлар, хонлар орқали «эскилик сарқити» сифатида йўқотилди. Минг йилларда яратилган — инсоннинг тафаккури ва ҳислари меваси ёдгорликлар, китоблар наҳотки эскилик сарқити бўлса? Унда инсоннинг ўзи ҳам, унинг онги ҳам эскилик сарқитига кирадими?! Биз чидаб бўлмас даражада юракни оғритадиган, мияга санчиқ киритадиган инсоний мулкимиздан бевақт айрилдик... Эндиликда биз, ўша йўқотилган инсоний мулкимиз учун қон йиғлаётимиз. Энди ўша мулклар билан абадиётга видо-

лашишга мажбурмиз. Бу фожиялар шўрочиларнинг қонхўрлигимиди ё шўро баҳонасида ўз манфаатларини амалга оширган қайсидир ваҳший миллатнинг қотиллиги, қонхўрлигимиди? Табиийки, шундай! «Инқилоб» бунга шунчаки восита вазифасининггина ўтаган эди...

Шўрочи оломондан омон қолган мулкимизни бундан бўён эҳтиётлаб сақлашимиз ва келажак авлодга етказишимиз керак. Устоз Боймирза Ҳайит, Вали Қайюмхонлар ёдгорлигимиз, муқаддас китобларимиз каби ардоқлидир... Уларни ҳам асраб, зудлик билан ватанларига чақириб, чеккан изтироблари, тўккан ёшларини оқлашимиз зарур. Шўрочилар даври ўтди. Ҳадемай муросадан чиқади. Тарих эса албатта, титилади... Титилгандан кейин эса миллат орасидан чиққан сотқин, хонлар ва уларнинг қилган қотиллик, ваҳшийликлари ҳам юзага чиқади. Абадий қораланади. Бироқ унда сотқин, хонлар оламдан ўтган, қоралашдан қутулган бўлади. Шундай экан, ҳозирги имкониятларимизни ишга солиб, қадриятларимизни тезлик билан эъзозлайлик...

1991 йил 1 сентябрь куни инсоният тарихи, хусусан Туркистон тарихида 137 йиллик қулликдан кейинги муқаддас сана бўлиб қолишига йймоним комил. Бу кунни кута-кута қон йиғлаб, зардоблар ютиб, лекин кўролмай ўтган ота-боболарнинг руҳлари шод бўлди. Тирик қолганлар ва бу улуғ кунни кўрганлар эса беҳад шодландилар. Шодлик кўз ёшлари Туркистон чечакларини сўғорди... Энди биз мана шу муқаддас сана — Ўзбекистоннинг мустақиллик кунларида бир сафга тизилишимиз, Оллоҳга суяниб мустақиллигимизни ҳимоя қилишимиз, мустаҳкамлашимиз керак. Бизнинг бундан бошқа дардимиз бўлиши мумкин эмас...

Аслида ҳам шундай бўлаяптими?! Бу муқаддас сана учун миллат бирдай қайғураяптими?! Ҳазрат Темур бобомиздай улуғ зотни таниган, ардоқлай бошлаган, хориждаги бағри қон, кўзлари ёшлик ватандошларимизни нафасларини туйган улуғ кунларимизда ким қайси йўлдан бораёпти? Мустақилликнинг муқаддас қадрини ҳаммамиз бирдай ҳис қилаяпмизми?! Унинг олдидаги муқаддас бурчимизни қандай бажараяпмиз?! Тўғри, зиёлиларимиз ойнома, рўзномаларда чиқишлар қилиб, кўкракларига уриб гапираяптилар. Аслида-чи?

Мустақилликдан илгари на ёзувчилар орасида, на олимлар орасида, на бирор ташкилотлар орасида ажраллиш, бир-бирларининг кўзларини чўқиш учрамаганди.

Ўз нуқтаи назаримиз учун жанжаллашардик, фикрлашардик. Тез орада ҳаммаси унутиларди. Менинг афсуслар бўлсинким, мустақиллик арафасида «Бирлик» халқ ҳаракати раҳбарлари тахт талашиб бўлиндишлар, орадаги бир сотқин шоир туфайли «Эрк» ташкилоти ўсиб чиқди. Ўзаро курашга бел боғладилар. Бунга Муҳаммад Солиҳ ва Абдураим Пўлатов сабаб бўлди. Миллат эса ҳайрон. Миллат гўё тўдадан ажралган оҳулардай гапгаб ногаҳоний узиладиган ўқдан қўрқиб, қай томонга қочинини билмай қолди... Мана шу ажралиш ва бўлинишни амалга оширганлар, муроага киритганларнинг ошиқлари олчи, кўкракларига уриб, ялло қилиб юришибди. Четдан қараган хориждаги ватандошларимиз ва эзгу ниятли бошқа мамлакатлар бу ҳолдан ҳайрон. Улар мустақиллик кунларида бизнинг бирлашганимизни, ўзаро низоларни вақтинчаликка йиғиштириб қўйиб, дўстлашганимизни кутишганди. Улар, мазкур икки ташкилот учун тахт керакми, дея таажжубда... мана сизга сотқинлик...

Оллоҳ инъом этган — озодликка чиққан кунларимизда бирлашайлик, бир сафга тизилиб, гина-кудуратларни унутайлик! Биргалашиб, мустақилликнинг муқаддас биносини ҳимоя қилайлик!

Ахир қулликка тушиш осон, бироқ қулликдан қутулиш осон эмас... Қулликдан қутулиш учун 137 йиллик умрлар хазон бўлди... Қулликда ота-боболаримиз 137 йил қон йиғлаб ўтди, биз ҳам қўшилиб йиғладик... Энди биздан кейинги фарзандларимиз... Ақалли фарзандларимизнинг озодлигини таъминлаш учун ҳам бирлашайлик!

Ватандан ташқарида қон йиғлаб, зардоблар ютиб, «ватаним, миллатим» дея фарёдлар чекаётган устозларимиз Боймирза Ҳайит, Вали Қаюмхон ва бошқа миғлаб қондошларимизни ватанга чақириш масаласини зудлик билан ҳукумат олдига қўяйлик! Бир кун ғанимат. Бир кун бўлса ҳам ватандошларимиз билан юз кўришайлик, дийдорларига тўяйлик! Иймон, эътиқодларимиз ҳақидаги улуғвор гаплар қогозларда қолиб кетмасин... Уни амалга, ижрога кўчирайлик! Шундан кейингина миллат бизнинг содиқлигимизга ишонади, бизга эътиқод қўяди... Солиҳ ёзувчиларни ҳам бўлиб ташладилар...

Иншоолло, навбатдаги эзгу ишимиз — устозларимиз Боймирза Ҳайит, Вали Қаюмхон ва бошқа ватандошларимизни тезлик билан ватанга чақириш, дийдор кўри-

шиш бўлсин... Илоё Оллоҳ ҳаммамизнинг кўнглимизга раҳм солсин! Уша кунларни кўриш тезроқ насиб этсин, омин!

1992 йил 16 февраль.

Бугун Вали Қаямхон йўқ. У зот вафот этди...

ШЕЪРНИНГ СУВРАТИ ВА СИЙРАТИ

*Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отгунча уйқу келмади.
Лаҳза-лаҳза чиқтиму чектим йўлида интизор.
Келди жон оғзимгаю ул шўхи бадҳў келмади.*

Ижод аҳлига, борингки, зиёлиларга биринчи галда шеърят деб аталмиш илоҳий санъат талабларига талаб этилгандай жавоб бера олган Даҳо шоирни биласизми?—деб сўрасалар, табиийки, бошини қашлаб шоирлар исминини қидиришга тушади. Ҳамма ҳам биринчи галда жавоб беришга бир оз қийналишни мумкин. Шахсан мен иккиланмай, бошимни ҳам қашламай шеърят деб аталмиш Илоҳий Санъатни чиндан ҳам Илоҳийлик даражасига олиб чиққан кашфиётчи шоир ҳазрат Навоий деб жавоб қилган бўлардим. Бу, қирқ йил пасрда, кейинги беш йилда назмда қалам тебратаётган Уктам Ҳакималининг — 62 ёшни қаршилаган ижодкорнинг фикри бўларди.

Биз бу қарорга дунё адабиётини, унинг улуг вакилларини, яъни Гомердан тортиб Данте, Шекспирдан тортиб Пушкин, Ҳофиздан тортиб Машрабгача, Бальзакдан тортиб Толстойгача, Лондондан тортиб Айтматовгача, Қодирийгача бўлган ва улар яратган асарларни ўқиганимиздан кейин келдик. Биз бу санъаткорларни бир-бирларидан устун қўйиш тушунчасидан йироқмиз. Гарчи шоирлар ҳам, ёзувчилар ҳам иқтидор жиҳатидан фарқланса-да, уларга элтадиган зинапоялар кўп, камлигини билсак-да, барибир бир-биридан камситиш фикридан ҳам йироқмиз. Кўнгил барибир Улуғ ҳақиқатни лаҳза сари Тафаккурга етказиб туради ва даҳоларнинг ҳам поғоналарини ўзимиз истамаган ҳолда қон билан ҳис равшанлаштириб беради. Шу маънода менинг кўнглим учун ҳазрат Навоий биринчи ўрнини эгаллаб келади.

Собиқ Иттифоқи даврида кўкларга кўтарилиб, мух-бир-танқидчилар оғзидан тушмаган, бир қўлида қалам, бир қўлида қурол билан ижод майдонига тушиб, ўз қондошининг бошига етган ва оқибатда иттифоқнинг турли тақинчоқ — нишонларини, мукофотларини олтиб улгурган, ҳатто қоп-қанорларга сиғмаган нишондор, мукофотдорларнинг ҳам деярлик номлари тарих саҳифасидан ўчиб улгурди. Ўша коммунистлик партияга ёлланган шоирларни танқид қилиш фикридан ҳам йироқмиз. Уларга тарих ўз муносабатларини билдириб улгурди.

Гап пок-покиза шеърият ҳақида кетаётир... қонлар тўккан шеърият ҳақида эмас, қон тўкилишига қарши исён қилган Улуғ Шеърият ҳақида...

Ҳазрат Навоийнинг «Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрў келмади, Кўзларимга кеча тонг отгунча уйқу келмади...» деб бошланадиган шеърий сатрлари гўё одам томонидан ёзилмагандай, гўё Илоҳ томонидан ваҳий бўлиб келгандай, гўё уни ҳазрат Навоий шунчаки қалам билан қоғозга туширгандай таассурот қолдиради. Бу сатрларда бирон-бир зўракилик, баён, сохта сатрлар, бузилган оҳанг сезилмайди. Манзара ҳам, ҳолат ҳам, қиёфа ҳам, қайғу ҳам, ҳасрат ҳам, ғам ҳам гўё оҳангдай жаранглайди. Гўё сўзлар ҳам оҳангга, мусиқага айланиб кетгандай. Сўз билан оҳангни фарқлолмай қоласан киши, «Кеча» сўзи ўрнига «бугун» сўзини, ёки «оқшом» сўзини ёзиб кўрайлик. Гарчи ҳар иккала сўз ҳам икки бўғиндан иборат бўлса-да, «кеча» сўзининг гўзаллигини ифодалаб беролмайди. Бу сўз манзара сифатида ҳам кейинги икки сўзга нисбатан тиниқлик касб этади. Агар «келгумдир дебон» сўзларининг ўрнига «келмади» деди сўзларини қўйиб кўрсак, ғазал гўзаллиги — сўзлар оҳанги нечоғлик бузилиши, ғазал сийрати ўзгариши мумкинлигини тасаввур қилиш унчалик қийин эмас. «Кел-гум-дур де-бон» сўзини балки фақат ҳазрат Навоийгина ғазалда қўллаши мумкин эди. Чунки ҳазрат Навоийга замондош бўлган бирор шоир «дур дебон» қабилда сўзларни ишлатмаган ва ҳазрат Навоий мана шундай услубни муросага киритиши билан ғазал чеҳрасини очиб юборган. «Кўзларимга кеча тонг отгунча уйқу келмади...» сатрини «Кўзларимдан уйқу қочди, бедор ўтириб чиқдим...» қабилда ифодаланса ғазалдаги гўзаллик йўқоларди. Бунда на баён, на қуруқ сўзлар кўзга ташланади. Мутлақо гўзал тасвир, гўзал ифода. Гўё бу сатрни ҳамма билгандай, фақат эсига келмаган-

дай туюлади. Шеърят шунақа... Оддий, айин пайтда мураккаб.

Тоғдан, тошлар, харсанглар, тоғ ўсимликлари орасидан жилдираб оқиб келаётган сувнинг нечоғлиқ тозалиги, софлиги, тиниқлиги ва лаззатли эканини мана шу сувдан ичган одамгина сезиши мумкин. Ёки ўпкамизга ҳар лаҳза кириб ҳаётимизни таъминлаётган тоғ ҳавосини олайлик. Сув каби тиниқ ва мусаффо, лаззатли, сувдан ҳам, ҳаводан ҳам жуда кам миқдорда чиқинди чиқиши мумкин. Бу илоҳий неъматларсиз бир лаҳза ҳам ҳаёт кечирishi мумкин эмас. Ҳар иккаласи ҳам танамизга киради ва оғриқсиз, азобсиз, кўнгил хирасизлигисиз танамизда ҳазм бўлади, танамизни ҳам, туйгуларимизни ҳам қийнамайди. Ҳазрат Навоийнинг ғазаллари гўё қўл билан ёзилмагандай туюлади.

«Лаҳза-лаҳза чиқдимۇ чектим йўлида интизор...» сатридаги «лаҳза-лаҳза» сўзи ўрнига «ўхтин-ўхтин» «нафас-нафас», «гоҳи-гоҳи» сўзлари ишлатилса «лаҳза-лаҳза» деган равои ва беҳад мусиқали-оҳангли, аниқ мазмунли ифодани изохлай олармиди? Йўқ, албатта! «Чектим йўлида интизор» сўзларидан кейин ўз-ўзидан савол туғилади. Нима чекди? Ҳасратми? Ғамми? Вазн тўғри бўлишлиги учун «ҳасратин», «аламин» сўзларини «йўлида» сўзи ўрнида ишлатса «чектим ҳасратин интизор» қабилидаги ифода пайдо бўлади ва Ҳазрат Навоий истаган гўзаллик йўқолади. Бу сатрни «кутдим йўлини интизор» дейиши ҳам мумкин эди, бироқ бу ҳам аср сатрдай гўзаллик касб этмасди. Тўла маънодаги мумтоз сатр чиқмасди. Худди шундай «муножот» оҳанги мусиқасини тинглаган одам ғазал билан оҳангдорлигини, яъни икки мумтоз санъат омукта бўлиб ҳаммани бирдай сархуш қилишини, минг йиллардан кейин ҳам мумтозлик оҳорини тўкмаслигини англаш унчалик мураккаб эмас. «Муножот» оҳанги ҳам тоғ суви, тоғ ҳавоси каби тиниқ, соф, мусаффо ва лаззатли. Матн билан оҳангдан чиқинди чиқмайди... тананга, ҳис-туйғуга юз фоиз сингади ва ҳазм бўлади. Илоҳий шеърятнинг гўзаллигини ифодалашдан кўра машаққатли ва мураккаб иш йўқ.

Ҳазрат Навоийнинг 3600 та шеърларининг ҳаммаси ҳам Илоҳий Санъат даражасида ёзилган. Ғазаллари гўзаллик жиҳатидан баробар. Паст-баланди йўқ. Ваҳоланки, дунёда даҳо деб тан олинган шоирларнинг шеъриятида барибир паст-баландлик сезилади. Ўқувчида «палон шеърни ёзмаса бўлар экан» деган тушунча туғилади. Бу гапни ҳазрат Навоийга ишлатиб бўладими?

*Эй, Навоий, бода бирла хуррам эт кўнгил уйин,
Не учунким, бода келган уйга қайғу келмади...*

Дунёда «бода» номи билан аталадиган бирор ичимлик йўқ. Ёки чекимлик йўқ. Бўлган бўлса-да, ҳазрат Навоийгача бирортаси ишлатмаган. Ишлатмагани сабабидан бўлса керак, ғазал ҳам гўзаллашмаган ёки ғазални «бода» сўзи каби гўзаллаштирмаган. Кўпроқ «май», «шароб» деб ишлатишга кўникканмиз.

Албатта, ҳар учала сўз ҳам ўрни билан ишлатилади ва ғазалга ўз ўрнида гўзаллик касб этади. Бироқ «шароб», яъни «шарп об» сўзи форсий бўлиб, «ҳаром сув» маъносини бергани учун бўлса керак, ҳазрат Навоий бу сўзни ишлатмайди. «Бода» сўзи чамаси Илоҳ маъносини бергани сабабли ҳазрат бу сўзни кўпроқ ишлатишни эп кўради. Ҳазрат «уйингга бода, яъни Худо ҳақидаги тушунча келса, ғамдан фориг бўласан» демоқчи бўлади. Чиндан ҳам доимий равишда одамнинг қалбида, тушунчасида Ҳақ Тушунчаси турса ғамдан, аламдан, ҳасратдан халос этади. Ҳақ маст қилмайди, одамни ҳолатдан чиқармайди, оиласини бузмайди, бетоб қилмайди. Ҳақ тушунчаси билан яшаганлар завола кўрмайди, покиза бўлади. Покизалик эса узоқ умр, саломатлик, бахтлилик, лаззатли ҳаёт дегани бўлади. Энди биз «бода» сўзи ўрнига бошқа бирор сўзни қўйиб кўрайлик. Гўзал оҳанг, равонлик, табиийлик йўқолади. «Қайғу» деб аталмиш — фақат қофия учунгина ишлатилган сўз мана шу мумтоз сатрга беҳад гўзал оҳанг бағишлаган. Чеҳрасини очиб юборган. Гарчи сатр мазкур қофия учун ўйлаб топилган бўлса-да, қофияга яраша гўзал ифодани ва тасвирий юзага келтирган. Шакл — Шеърӣ Санъатнинг сийрати, бу шаклсиз шеърӣят санъат даражасига кўтарила олмас эди. Гарчи шакл мазмунга қараганда унчалик эътиборга лойиқ бўлмаса-да, барибир шакл, яъни суврат сийратининг отаси дейиш мумкин. Албатта, ота билан опани айро тушуниш мумкинмас..

Ғазал — «рамали мусамманн маҳзуф» деб номланади. «Фойлотун фойлотун фойлотун фойлун» оҳангида. Ғазалнинг санъат шакли шундай. Бу шаклни бузишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Бузилса, ғазал ҳам бузилади. Бу қонунга айланган. Аруз вазни туркий халқларга араблардан кириб келгани маълум. Мен аруз вазни арабларнинг ўзларида қандай тараққий топганини билмайман. Билиш учун аввало араб тилини, имлосини

билдиш зарурияти туғилади. Назаримда, арузини арабларнинг ўзидан ҳам кўра юксак даражага кўтарган ва ривожлантирган, улуғ тараққиёт даражасига кўтарган ҳазрат Навоий. Ғазалнинг сийрати ва сувратининг ривожи, тараққиёти ҳам ҳазрат билан боғлиқ. Бекорга ҳазрат «Ғазал мулкининг Султони»га айланмади.

*Мажнунтоҳ тағига ўтказинг мени,
Мен учун йиғласин, мен йиғлаб бўлдим.*

Қанчалик табиий, равош, оҳангдор, сийрати ҳам, суврати ҳам гўзал шеър. Минг афсуслар бўлсинким, шоир Миртемирнинг бундай шоҳ сатрлардан иборат шеърлари жуда кам. Бу сатрларни у зот умрининг охирида, яъни қуллик, қарамлик жонидан тўйдирган ва ўладиган ҳўкиз болтадан тоймайди қабилида ёзган шеърлари. Шу сатрларни ёзган шоир яна кўп мумтоз шеърлар ёзиши мумкин эди. Юқорида келтирилган сатрларни ҳам «беморликда...», дея зўрға эълон қилган эди.

*Шоҳнинг мунглиғ мушаввашлар бирла не нисбати?
Комронларнинг балокашларга қайдан улфати?
Улки, қаҳр этса қиличидан дамодам қон томар,
Бағридан қон томғучилар бирлан не жинсияти?*

Мазмуни: шоҳнинг мунгли, ташвишли кишилар билан қандай муносабати бўлсин. Мақсадига эришган кишилар жафо чекувчиларга қайдан улфат бўлсин? Қаҳр этганда қиличдан дам-бадам қон томувчи киши бағридан қон томувчилар билан ҳамжинс бўлармиди?

Мана шеър деб аталмиш Улуғ санъатнинг сийрати... шеър ҳавас учун, шеър ёзилиши учун ё «шоирман» дейиш учун ёзилмайди. Кўнгил шуши учун ёзилган шеър шеър эмас. Шеър шоирнинг ҳаётга, ўзи яшаётган сиёсатга муносабати. Кишилиқ жамиятини шу жамиятгагина хос бўлган йиртқичлик, ваҳшийликдан, фирибдан, маддоҳлик туфайли эзгу ниятли кишилар бошига тушадиган кулфатдан сақлашга арзигулик куч-қудрат, эзгулик, саховат, олижаноблик, мардликни ҳимоя қилиш муносабатидир. Инсон гўзал шеърят билан Илоҳга яқинлашади. Илоҳ олдидаги муқаддас бурчини адо этади. Шеърят ўзи нима?» деган саволга шеърятга алоқадор барча кишилар турли хил жавоб қилиб келади. Шеър шоирнинг ҳиссиёти, туйғуси, тафаккури самараси, шеър —

ўзлик. Шеър — ғоялар кураши. Шеър — орзу-ҳавас. Шеър — ғаму алам, ҳасратнинг ўртанган палласи. Шеър-ият — севги. Икки вужуднинг бир-бирига талпинган кезидаги алангаси... ва ҳоказо, ва ҳоказо. Аммо ҳазрат Навоийнинг юқоридаги бир ғазалидан келтирилган тўрт сатридан кўриниб турибдики, шеър — сиёсий кураш ва шу курашга бўлган шоирнинг муносабати: оташин исёни, исёнининг олий даражага кўтарилганидаги кураши, заминда эса Ватанга, миллатга муносабати ва унинг ҳимояси ғояси ётибди. Менимча, шеър-ият — самимият, иймон. Илоҳ олдидаги улуғ масъулият. Шеър-ият ҳар қандай мукофотлардан, мансаб, манфаат, нишон-тақинчоқлардан йироқ, яъни юксак даражадаги шоирнинг ғалаёни. Ноҳақлик олдидаги исёни, ғалаёни. Ҳар қандай манфаат шеър-иятни камситади, рангини ўчиради, ғурурини, ор-номусини камситади. Барбод этади. Агар шоир бўлишлик, мумтоз шеър-ият яратиб кимгаки насиб қилган бўлса, бундан кўра улуғ мукофот йўқ. Бундай шеър-ият ўзига қурбон, яъни қурбонлик талаб этади. Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Сўфизода ўзларини шу муқаддас йўлда қурбон қилдилар. Ўзларини қурбонликка бердилар. Улардан кейинги шеър-ият шеър-ият эмас, манфаат манбаи.

Ҳазрат Ҳусайн Бойқаро юқорида тилга олинган ғазални ўқиган. Лекин шоҳларни қотилга чиқарган, қиличидан доим қон томади, деган шоирни жазоламагани маълум. Ваҳоланки, бундай шеър учун ҳазрат Навоий ўлимга маҳкум этилиши керак эди...

Табиийки, ҳамма шоирга ҳам даҳоларнинг юкини юклаб бўлмайди. Улуғ шеър-иятни даҳо шоирлар яратади. Ҳазрат Навоийгача бўлган шеър-иятда ул зотдай бетакрор даҳо шоир деярли учрамайди. Бальзакнинг ҳам мана шу рўйхатга кириши ҳисобга олинса, масала ойдинлашади. Толстой жуда катта инсоний фожеани кўрсатиш билан бирга насрнинг шу пайтгача очилмаган қонун-қоидаларини кашф қилиш билан такомиллаштирди ва наср салтанатининг тахтига кўтарилди, тожини кийди. Ҳазрат Навоий эса шеър-ият салтанатининг тахтига кўтарилди, тожини кийди. Ҳозиргача бу тожни ул зотдан ҳеч ким ололмади...

Барибир шеър-иятнинг санъат даражаси сақланиши шартдай кўринади. Кутилмаганда мақолани ёзаётганимда Рауф Парфининг «Сабр дарахти» китобини варақладим. Варақлашим билан қуйидаги шеърни ўқишга ту-тиндим:

*Ширин ухлар тонг чоғи гўдак,
Ухлар гўдак ё тонг кўксида.
Ёки гўдак қучоғида тонг
Ухлар ширин ҳам тинч, осуда.*

Балки боланинг тонг чоғида ухлаши ҳам шеъриятдир... лекин бу шеърдан шахсан мен лаззатлана олмадим. Ухлар гўдак тонг чоғида... гўдак ухлар... тушунарли. «Ё» сўзининг бу сатрга нима алоқаси бор? Гўдак тонг чоғида ухлаётир ё ухламаётир... гарчи «ё» ҳарфи вазн учун қилинган бўлса-да, шеърнинг ҳам, сувратини, ҳам сийратини бузиб турибди-ку. «Ёки гўдак қучоғида тонг...», «ёки» сўзи шеърни мавҳумлаштириб юборди. «Ухлар ширин ё...» деб турган шоир бирдан аниқ қилиб «ухлар тинч, осуда...» дея ҳукм ҳам чиқарди. Шеър бу даражада мавҳум, мантиқ жиҳатидан нотўғри бўлмаслиги керак. Собиқ иттифоқ давридаги мухбир-танқидчилар нима учун бу каби шеърларни танқид қилмадилар. Рауф Парфини «Улуғ шоир» дея кўкларга кўтардилар. Ваҳоланки, шоирнинг «Сабр дарахти» деб номланган тўплами мана шундай мавҳум шеъриятдан иборат. Балки ўқувчиларнинг ёнида бу шеърини тушунтириб турадиган танқидчи керакдир. Бундай имконият ҳеч қачон бўлмаган ва бўлмайди. Бу билан мен шоир Рауф Парфини қораламоқчи эмасман. Ҳазрат Навоийни ўқиган ва уққан шоир бу тахлит шеър ёзмаслиги керак. Сийрати ва суврати шу кунгача тан олинган шеъриятнинг қонунқоидаларига бўйсунишга мажбурмиз. Шу нуқтаи назардан ёндашилса, ҳамма шоир ҳақида ҳам аниқ бир фикрлар билдириш мумкин.

Мен кўпдан бери Ҳалима Аҳмадининг ижодини кузатиб, шеърларини кучли иштиёқ билан ўқиб келаман. Бу шоирада жуда гўзал ифода, таъсир мавжуд. У жуда гўзал рассом-шоира. Нима учундир кейинги пайтларда шоира ўзини ўзи такрорлай бошлади.

Агар толе ёр бўлиб, ҳазрат Навоийни ўқиш бугунги кун имлосидай осонлашганда, ул зотнинг газалларини каттадан тортиб кичиккача ўқиш имкони туғилганда, яъни ўқишгина эмас, юз фоиз тушуниб етиш шароити яралганда эди, ҳамма нарса, яъни бугунги шоирларнинг нималарга қодирлиги, нималарга қодирмаслиги, шоирлик даражалари англашлар эди. Балки бугунги шоирларимизнинг шеърлари маълум маънода ўқилмас-

ди. Ҳар қалай ҳазрат Навоийни ҳозирча ўқиш мураккаблиги ҳаммамизнинг ҳам бахтимиз.

Асли яҳудий миллатидан бўлган ва Россияда яшагани сабабли ҳужжатларига «рус» деб ёзиладиган Александр Блокнинг шеърятини кўп йиллардан бери қўлимдан қўймай ўқиб келаман. У Есенинга ҳам, Лермонтовга ҳам, Пушкинга ҳам ўхшамайди. У инсон оламидаги барча кечмишларни кўрганича, ҳис этганича, англаганича ифодалашга уринади. Жуда кескин феълли шоир. Унда фожиавийлик беҳад кучли. У кўнглига келган, дили аввалдан сезган, яъни кейинчалик содир бўладиган — Оллоҳ томонидан сездириладиган ўлим ҳақидаги, юз беражак бахтсизлик ҳақидаги сезишлари, англашларини яширмай баралла айта олиши билан, одамларга бўлган нафратини, муҳаббатини ҳам табиий равишда шеърӣ вазн билан куйлашга уринган ўзига хос шоир. Балки у мана шу ўзига хос ҳислатлари билан, яъни фожиавийлиги билан ўзига ортиқроқ мафтун этар, бироқ у «рус» деб тан олинган шоирлар орасида ўз ҳурматини ўзи истаганчалик топмади. Ўзи кўзлаган юксакликка ҳам кўтарила олмади. Фирқалар сиёсати ҳам уни ваҳший ақуладай ютиб юборди. Мнинг афсуслар бўлсинки, фирқалар сиёсатидан кейин ҳам барибир ўз ўрнини топмай турибди. Унга бўлган эътиқодимни айтишимдан мақсад, услуб жиҳатидан унга бирмунча яқин турадиган ажойиб бир ўзбек шоири ҳақида гапиришдир.

2001 йилнинг ёз ойларида Салим Ашурнинг «Сиз эртага келасиз» деб номланган салобатли шеърӣ китобини ўқиш бахтига муяссар бўлдим. Бўнгача бу шоирни билмасдим. Бирор шеърини ҳам ўқимагандим. Мазкур шеърӣ тўпламини ўқиганимдан кейин Салим Ашурни билмаганим, шеърятидан баҳраманд бўлмаганимга афсусландим. Яширишининг ҳожати йўқ. Кўп шоирларни ўқиш қийин, қийин эмас, ўқиб бўлмайди... ўқишга ярамайди. «Сиз эртага келасиз» номли тўплам қўлимга тушгандан кейин оғриниб, яхши шоир бўлмаса қандай ўқийман, деган мулоҳаза билан бир неча кунлар ўқиш муҳлатини орқага суриб, ниҳоят варақлашга журъат этдим.

Сиз келасиз шошиб, аммо мен

Чиқиб кетган бўламан уйдан.

Сиз эртага келасиз...

Эртага мен йлган бўламан...

Нақадар кескин, самимий, фожиавий сатрлар... кутилмаганда сесканиб кетдим. Кўзларим катта очилди. Пешонам тиришди ва терлар қалқиди. Кўзларим милкида аламли, гамли, ҳасратли намиқини пайдо бўлди... тез орада шеъринг деб аталмиш улуғ санъат манзараси кўз ўнгимдан, яъни хотирамдан кеча бошлади. Шоир ҳақидаги иккиланиш тушунчаси миямдан кўтарилиб ҳам кетди. Кўзларим нури, фикрларим — тафаккур тетиклиги тикланди. Ҳисларим эса тетиклашди. Дарҳол сергак тортдим-да, галдаги шеърларни ўқишга киришдим. Хотирамнинг қаеридадир «Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрӯ келмади...» ва «мажнунтол тагига ўтказинг мени, мен учун йиғласин, мен йиғлаб бўлдим...» сатрлари жаранглаб, ўқиётган шеърларимга ҳамоҳанглик касб этди. Шоир ҳис-туйғуларига самимий қолгандай, ҳис-туйғулари ҳам шоирга самимий кўринаётгандай... шеърингдаги найранглар, яъни турли ўйинлар содир бўлаётгандай. Асли ҳам шундай, шеъринг фақат самимиятнинг талаб этади, шундайлигича қолади. Шоир қачонки ўзлигидан чиқмаса, доим ўзлигида қолса, яъни ташқаридаги сиёсатни ўйламаса, ўша сиёсатнинг ўзига кўрсатиши мумкин бўлган муносабати назоратини ҳаёлига келтирмаса, шеър юракда табиий равишда қаламга кўчиб, қоғозга тўкилса ва буни шоир иқтидори билан гўзал шаклга солиб, гўзал мазмун билан Санъат даражасига кўтарса, демакки, у инъиятига етди, демакки, шеъринг камол топди...

Шоир «Эртага мен ўлган бўламан...» демасдан, «Эртага мен чиқиб кетган бўламан...» деса ҳам бўлармиди, бўларди. Лекин бундай ифодада шеъринг қадри бу қадар ортмаган, фожиавийлиги кучаймаган бўларди. Масалан, менга мана шунақа шеър ёқади. Наср ҳам мана шундай фожиавий тугалланишнинг доимий равишда талаб этади. Ва бундай тугалланган ҳикоя, қиссалар хотирада узоқ сақланади, инсон қалбидаги ачиниш, раҳмдиллик туйғусини кучайтиради. «Чиқиб кетиш» билан «ўлиш» мутлақо бошқа тушунчалар. Борди-ю, шеър ёзилаётганда шундай тугалланишнинг шундай ёзилиши талаб этган бўлса, шоир зўр-зўраклик билан уни ўзгартирса, демак, табиийлик барбод бўлди, шеър табиийлигича, исталганча ёзилмади, қандайдир сиёсатнинг, миядаги сиёсий пойлоқчининг қурбонига айланди. Шеърингга бўлган муҳаббат фожиавийлик билан алмашаётир. Бу билан шоир Ҳаққа ширк келтириб, ўлмай туриб, ўлимни истаётгани йўқ. Аслида ўлмоқчи ҳам

эмас Шеъриятнинг рамзий ёки шартли қонунияти шу лаҳза мана шу «ўлган» сўзни талаб этаётир. Шоир ўзини ўлдиришни ё ўлимга чоғлаганини маҳбубага аниқлатиш ниятида...

Шеъриятнинг ўлими, яъни қачонлардир ниҳояланиши, уни хуш кўрмайдиган маддоҳ шоирларнинг мадҳиябозликка айлантирган палласи бўлса керак... Собиқ Иттифоқ давридаги фақат мадҳиябозликка қурилган, яъни Ленинга, Сталинга, партияга бағишланган шеърларнинг бугунги аҳволи ҳаммага аён. Бу шеърият ўз-ўзини инкор этди. Шоирларнинг умрини ҳам пучга чиқарди. Хазон этди. Бу шеъриятдан (агар уларни шеър деб аташ мумкин бўлса) олинган темир тақинчоқлар, яъни нишонлар, мукофотларгина қолди ва бугунги кунда улар ҳам қандайдир ташландиқ қопларда занглаб ётибди. Фақат маддоҳ шоирлар ўша кезлар бошқаларга нисбатан яхши яшадилар, истаган лавозимларни эгалладилар, айш-ишрат қилдилар... боринки, бугунги кунги маддоҳбозликлар ҳам инкор этилиши табиий ва йўқолмаслигига қатъий кафолат йўқ.

Шеърини истеъдод инсон вужудига Илоҳ томонидан нисом этилган муқаддас жараёндир. Бу жараёнда еру осмон орасидаги барча мавжуд гўзаллик ва унинг инсон ҳис-туйғуларида, тафаккурида, шуурида ифодаланиши, (мусиқий) тасвирланиши, мусиқий рассомлик иқтидорини натижаси, айни пайтда кўз ёшлари ва йигиси, ҳасрати, дарди, алами, ғами, шодлиги, шиддати, исёни, ғалаёни жамланган кездеги умум Кўзгалиш, балки Уйғониш, балки инсон умрининг беҳад қисқалиги, балки бу дунёга тўймай тарк этиши, ўз-ўзи бошига солган кулфати, балки Илоҳ меҳри етишмаслиги, билиб-билмай Илоҳни инкор қилиб қўйиб, пушаймон бўлиши арафасидаги фарёдлари, унга бўлган муҳаббати, изтироблари, қобиллик ва ноқобиллик, зўрлик билан ожизлик, ўз-ўзини доимий равишда назорат қилиши оқибатида содир бўладиган бахтсизликлар, қатағонларнинг жабру жафолари, инсон деб аталмиш беҳад гўзал, беҳад мураккаб, беҳад фирибгар, беҳад тубан, англаб етиб бўлмас феълини ҳамон ифодалаб, тасвирлаб аниқ бир муросага келтиролмаган палладаги инсоний қайғу — шеъриятдир. Барибир шеърини ҳақида шу кунгача айтилган гапларнинг ҳаммаси ҳам нисбий тушунчага эга. Собиқ иттифоқ даврининг ёлланган мухбир-танқидчиларнинг инкор қилинган жилд-жилд китоблари бу фикрни исботлаб турибди.

Шеърят — Илоҳга бўлган самимиятибиз, муҳаббатимиз, тоат-ибодат йўлидаги саждагоҳимиз, иймон, бурч олдидаги масъулиятимиз, Ўзи берган иқтидори қудратини Ўзи олдида намойиш қилишимиздир. Самимият самараси...

«Уйғониб кетаман ярим кечаси... Юлдузлар уйғонар, кўз очар ўлим...», «Тарс-тарс ёрилади ташна томоғим...», «Бир кўрай деб юм-юм йиғлайди кўзим...», «Сизни соғиниб... Тўрт муччам кетади тўрт томонга»... Буларнинг ҳаммаси мумтоз сатрлар саналади, айни пайтда шоир учун топилдиқ сатрлар ҳам ҳисобланади. «Кўз очар ўлим...» Ҳар сония одам тугилади ва ўлиб туради. Нечундир аксари ҳолларда ўлим кечаси, яъни тунда юз беради, яъни тонг отишдан салгина олдин инсоннинг жонини узилади. Буни қарангки, инсоннинг яралиши ҳам тунда юз беради. Шоир мана шу кечиб бўлмас ҳақиқатга ишора қилаётир ва бу фалсафани Салим Ашургина илғагани учун офарин! Томоқнинг «тарс-тарс» ёрилиши қанчалик гўзал ифода... ёрни кўриш учун кўзнинг йиғлаши. Асли ҳам йиғлайди, лекин бу гўзал манзарани илғаган шоирга тасаннолар бўлсин! Бу фикр билан, ҳис билан иқтидор билан ўлчанади. Фикрлаш, ҳис қилиш ҳаммада ҳам мавжуд. Бу эса гўзал иқтидорнинггина самараси. Бундай табиий ва гўзал сатрлар, ифодалар ҳамма шоирга ҳам насиб этавермайди. Буни орзу-ният қилган билан ҳам ёзиб бўлмайди. Бу кашфиёт, бу ихтиро сатрлар...

*Ёри кўпу ёлғиз дилим,
Фироқ ўлмиш асл илм.
Даргоҳингга келмиш Салим,
Ассалом, эй ошно ўлим...*

Бу сатрларда иймонга қайтиш, яъни ислом оламига маълум, яъни Ҳақни таниш — ўлимни тан олиш, ўлимни доим ёдлаб туриш фалсафаси қаламга олинган. Мусулмончиликнинг биринчи белгиси — мана шу ўлимни тан олиш ва унинг қаршисига «лаббай» деб чиқишдир.

«Бош кўтарар ҳуркович фироқ... Хайр деган қир этагида...» Фироқнинг ҳуркович бўлиши, қирнинг «хайр» деб аталмиш этаги... бу сатрларни ёзишни кўплар қатори мен ҳам орзу қилишим мумкин. «Юзи бужур йўлнинг сепкил тошига...», эгри-бугри йўл, турли-туман рангли тошларнинг ифодасини бир кузатинг-а, бунинг учун шоирлиkning ўзи етмайди, гўзал рассом ҳам бўлиш

керак. Билмадим, Салим Ашур расм чизадими, йўқми? Лекин чизиб кўрса ёмон бўлмасди. «Ётиб кузатади минг кўзли дунё...», «Қоронғу кўрмай қолди қорамни...», Қоронғилик орасига сингиб кетаётган одамнинг қоронғилик орасида ғойиб бўлаётганини ҳаттоки кинокамералар ҳам илғай олмаса керак. Буни иноҳ сатрлар деб атамаслик инсофданмас ахир. Шеъринят қанчалик самимият самараси бўлса, уни баҳолаш ҳам самимият самараси бўлмоғи керак.

«Тоғлардан кийикдек йиқилган осмон...», кимки тоғларга чиқиб, тоғлар орасидан тиңчгина оқадиған сувга بازار ташласа, чиндан ҳам осмон сувга йиқилгандай, яъни кўчгандай туюлади. «Юрса — этагидан из қолмайдиган...», Қизнинг кўйлагини этагини шу қадар ҳарирки, ерга судралгани билан из қолмайди. Асли бу шеърининг қаҳрамони — парн. Парининггина этагидан из қолмаслиги мумкин. Ҳазрат Навоийда мана шунақа топишмоқ ифодалар кўп учрайди. «Кўлмакдек эскирди қонининг рангини», ерга ичкишни, бу қадар гўзал ифодалаш, ҳатто қоннинг ҳам рангини ўзгариб кетади, ишқ қонининг ҳам рангини ўзгартириб юборади. «Сочингиз пинжиги киради сўқмоқ...» Одам оқшомга яқин сочи узун аёл йўлда кетаётганини кузатса, ҳақиқатан ҳам сўқмоқ сочининг остига ё орасига кириб йўқолаётгандай кўринади. Шоир буни қандай кузатди экан? Ва бу қадар аниқ ифода қилай олди экан? «Сиз менинг устимдан севги сепасиз...» Эй худойим! Одамнинг устига янроқ тўкилади, ёмғир, қор ёғади ёки ёш келин-куёвлар устига тангалар, қоқни, туршаклар сочилади... севгининг сепилиши... гўзал... «Қушлар ўз парларини хазон этгандир...», «Кўзим билан тикка урилдим...», «Қавот қоқар икки кўзингиз...», «Кўзларимга чўқар кемагиз...», Қушлар парларини хазон этиши, кўз билан тикка урилиши, кўзга ер кемасининг чўкиши... бу сатрларнинг ўзи юз бетлаб мақола ёзишни талаб этади. «Майса мисол ўсаётир қор...» чиройли манзара...

*Ун йилдан ўнта гўр қолди ортимда,
Мен тупроққа қўйдим ўнта боламини.
Дунёни ўғлимдай куюқ бағримда,
Ун йил фарзанд каби боқдим аламини.*

Ун йил ичида одам яқин-йироқ қариндошларидан, ёрбироқларидан ўнтасини йўқотиши мумкин. Ҳатто бўйга етган йигит вақтида уйланмай, умрини ўтказиб юбор-

са ҳам ўнта боласидан жудо бўлади. Бу кечиб бўлмас ҳақиқат. Демак, ўн йил ичда туғилмаган болани қабрга қўйилиши тайин. Чунки туғилмаган бола ҳам хазон бўлади. Бундай одам чиндан ҳам алам чекади. Ҳазрат Навонийга ўхшаб «чекдим йўлида интизор...» деган гўзал ифодани бу шоир «боқдим аламин» дейди ва ҳар икки ифода ҳам бирдай гўзал...

Агар инсоннинг яралишидан тортиб, унинг танасига ато этилган истеъдодни, яъни шеърӣ истеъдодни Оллоҳ бергани инобатга олинса, инсон кўнглини ўзи истаганча ёки ваҳийнинг келишига қараб шеър орқали бўшатиб олишга мутлақо ҳақли. Барча мавжудлик чиндан ҳам Оллоҳнинг иродаси билан яралгани ҳисобга олинса, инсон оламига хос бўлган барча жараёни борлигича, кечишига қараб шоирнинг ўзи кечирган ғалаёни ундови билан акс эттиришга ҳам мутлақо ҳақли. Шоирни, унинг юрагини чеклашга ҳеч ким Оллоҳ томонидан ваколат олмаган, шоирни чеклаш Оллоҳнинг имкониятларини чеклаш демакдир. Худди шундай шоирни ҳам, унинг шеъриятини ҳам ўзи истаганча ёки тасаввур қолдирганча фикр билдиришга ҳақли. Демокриманки, мен яқин орада Салим Ашурдай шоирни учратмадим, унинг гўзал шеърларидай шеърлар ўқиш ҳам насиб этмади. Бу «Ўктам Ҳакимали Салим Ашурга ортиқча баҳо берибди», дегувчиларга жавобим. Собик интифок даврида Салим Ашурдай шоирларга ғамгин, тушқунликка тушган, деган тамға босиларди. Худога шукурлар бўлсинки, ҳозир бу тамғалар олиб ташланди. Салим Ашурнинг бахти ҳам шунда.

Бу қандай қонун ёки жараён эканини айтиб беролмайман. Нима учундир аксари улуғ шоирлар ўттиз ё қирқ ёшларини яшаб ўтмасдан дунёдан зерикканлигини айтишади. Аслида бундай шоирларни дунё деб аталмиш гўзаллик олами эмас, инсоний фириб зериктиради. Жонидан тўйдиради. Аслида эса бу истеъдоднинг самараси. Аксари истеъдодли кишилар нозиктаъб бўладилар ва мана шу нозиктаъблиги кўп инсоний фирибларини ҳазм қилолмайди ва натижаси ўлароқ зерикиш, нимадандир тўйиш ё сиқилишга ўхшаш ҳолатлар юзага келади. Булар табиий ҳоллардир. Инсон инсонни жонидан тўйдириш, зериктириш, гўзал оламдан бевақт кўнгили узишга мажбурлаши ҳам табиий ҳол. Лекин одамнинг ўзи шундай емишли, ичмишли, ўйнамишли гўзал оламдан ўзича воз кечолмайди.

Салим Ашур ўттиз ёшни қоралаганда гўё дунёдан тўйгандай, зериккандай туюлади. Балки уни зериктиришга, жонидан тўйдиришга отасининг, севимли акасининг ўлими сабабчидир, балки инсоний фирибдан чиндан ҳам зериккандир. Менимча, тапасидаги улкан истеъдоднинг чайқалиши ва чайқалган кездеги ҳис-туйғуларининг кўпириши, яъни тўлқинлар отиши кучайган палладаги толиқиш билан бирга ўзи кузатган, яъни азалдан абадгача давом этадиган инсоний фирибга бўлган нафратидир. Балки шу ожизлик туфайли туйғуларини жамлолмаётган лаҳзалардаги гангиш, оддий одамлигидан шоирлиги устун келиб, оламга, одамларга беписанд қараб турган кездеги эътирози ҳисси, кўз тиниши, муҳаббат деб аталмиш, яъни ҳазрат Навоидан тортиб ҳазрат Темургача эс-ҳушидан айирган Илоҳий неъмат ҳаяжонга солган палладаги чорасизлик ёки шеърни ўзи нстаганчалик ёзолмагани, балки гўзал шеърни ёзиб қўйгандаи кейинги ҳаяжон, лаззатланишдан келиб чиқадиган тўйиш, зерикшидир. Ҳар қалай Салим Ашур танасида кечган турли ҳис-туйғуларини иккиланмай, қандайдир ташқи таъсирни ўйламай ифодалашга урингани яққол сезилиб турибди.

Қайси юртда шоир қатл этилса, бу юрт қатл юрти, қотиллар юрти. Қайси юртда шоир эъзозланса, бу юрт — гўзал юрт, халқи ҳам гўзал. Қайси юртда маддоҳларга кенг имконият яратилса, ўша юрт барча жабҳада инқирозга учрайди ва ижод зиндонига маҳкум бўлади.

Шеъринг — Ҳақ неъмат. Шеъринг — юрак галаёни. Шеърингга қарши бориш Яратганга қарши бориш билан баробар...

«Қабристон шоирга бўлди ҳомила...» дейди Салим Ашур бир шеърда... Оҳ, қанчалик бетакрор, шоҳона сатрлар! 1938 йил қатағонини шу кунгача бирор шоир Салим Ашурчалик аниқ ва даҳона ифодалаб бермаганди. Бундан кейин ҳам ифодалаб беролмаса керак. Бевақт хазон бўлган шоирларнинг кўплигидан мазорларда гўрлар шу қадар кўпайдики, шоирга бу қабристонни ҳомиладордай қилиб кўрсатди. Бу сатрларга тап бермасликнинг, шоирнинг қаршисида бош эгмасликнинг иложи борми? «Сўзимни оғзимга қаматди подшоҳ...». Инсоният яралгандан бери давом этиб келаётган шоирий чекланишни шоир қандай тасвирлайди. «Ортимда қолмоқда бир ўркак қабр...». Инсондан ўркак-ўркак қабрларгина қолади. «Юрагимнинг ичида етим кўзи йиғлай-

ди...». Инсоннинг жониворларга бўлган ачиниши ёки
фириблар туфайли юз берадиган айрилиқ... «Тугамади
бу дунёнинг кўргилиги...», «Юрак, мен сени итларга
раво кўрдим...», «Сочларимни уйғотди тунги ватапнинг
иси...». Ҳай-ҳай-ҳай. Одам тупда ёлғиз ўтириб оламга,
ўзи яшаётган юртга жиддий назар ташласа, оғир, қай-
ғули, ғамгин бир оҳанг янграб тургандай туюлади. Худ-
ди шу паллада юртинг кўзингга бечора бўлиб кўрина-
ди, раҳмингни қўзғатади, меҳрингни эриттиради. Турфа
ҳидларни олиб келиб димогингни тўйдиради. Бу, шу
ватанда ўсган гуллар, дарахтлар, ўсимликлар, донлар
иси. Асли бу ислар ватанда ўсган, яъни ватан билан
бирга ўсган гулзорнинг исидир. Бунн ҳис қилиш ҳам
ҳаммага насиб этавермайди.

«Хонтахта остида топишар оёқ», «Чойнак тутқучида
учрашар қўллар...», «Жонинг жонима жойлансин...» —
бу сатрлар ҳам бирор шоирда учрамайди, бу мумтоз
адабиётимизга хос ифода. Мазкур сатрлар мен учун
доим ҳам улуг шеърининг гўзал аъзолари бўлиб қо-
лади. Салим Ашурнинг ҳамма шеъри ҳам шу тахлит
гўзал ифода, гўзал тасвир, гўзал манзара, гўзал ғам,
гўзал алам, гўзал ҳасрат, гўзал фикр, гўзал ҳис-туйгу-
лардан иборат.

«Сиз эртага келасиз» китобини роҳатланиб ўқиб
чиқдим. Ва қайта ўқишга иштиёқ сезилди, ваҳоланки
бундай иштиёқни ҳамма шоирнинг китобини ўқигандан
кейин сезавермайман. Ҳазрат Навоийни ўқиш менга доим
ҳам осон бўлмаган. Бир ғазални бир кун, ҳатто бир
ҳафта луғат билан ўқийман, баъзан бу ўқиш бир ойга
чўзилади. Шунда ҳам ғазални ўқиб, англаб етмаган-
га ўхшайман. Салим Ашурнинг китобини ҳам ўқиш мен
учун мураккабланиб кетди. Изтироблар чекишга маж-
бур этди. Унинг жуда гўзал шоирлиги аста-секин аён
бўлиб борди.

*Қачон ҳақ топибди шоирнинг сўзи,
Бахти борлар учун ортиқча сўзи,
Қўл силтаб қарасам ортга, келмоқда
Йиғлаб икки кўз. Онамнинг кўзи...*

Жонингдан тўйганингда фақат онангина сени ўлим-
дан асраб қолади.

«Тонг оқар баданингиздан...», одамнинг баданидан
тонг оқадими? Тонг ўрнини кундузга бўшатиб бе-
раётган палла гўё тонгнинг этаги ҳамма томондан,

жумладан, одамнинг танасидан ҳам кўтарилаётгандай туюлади. Бунда эса оқаётир. Демак, тонг уйғониб келаётир... оҳ, бундай гўзал ифодани, шоҳ сатрини, мумтоз тасвирни чизиб ҳам бўлмайди, мусиқа орқали ҳам етказиб бўлмайди «Эчкизмар ётар одамдай якка...», Гарчи ота-онамиз, ака-укаларимиз, опа-сингилларимиз бўлса-да, барибир якка тугилганимиз, якка дард чекамиз, якка у дунёга кетамиз, тобутда ҳам инсон боласи ёлғиз кетади. Эчкизмарнинг ёлғизлиги — тирик жониворларга бориб туташидиган инсоннинг насли билан туташиш-лигига ишора қилаётир шонримиз. У дунёда қилинган гуноҳлар учун азоб чекмакка, бу дунёда эса йўл қўйилган янглишишлар орасида ҳасрат чекмакка маҳкумимиз. «Мен сукут сақладим севги тилида...», севгининг тили борми? Тили бўлса нима учун Мажнун, Лайли каби сон-саноқсиз ошиқлар шу йўлда қурбон бўлдилар. Унинг тили бўлса, нима учун азал-абадга қиз билан йиғитни азоблайди? Нима учун дардини дарҳол айтиб қўя қолмайди? Салим Ашур нима учун севгининг тилини билла туриб ошиқларга кўмаклашмайди? Нимага бу гўзал шонр ҳам севги тилида сукут сақлайди. Демак, севмак-севилмак фақат сукут сақлашдан иборат эканда! Лутфий ҳазратлари бугунги тилимизни яхши билганларида Салим Ашурнинг бу гўзал сатрларини ўқиб бутун ижодини алмашиб юборган бўлармиди...

«Менга эса тириклик мотам кўринар...», асли ҳам шундай. Тириклигидагина инсон гуноҳлар орттиради, бировларнинг жонига қасд қилади, бу жараёни эса мотам жараёни. Ўлгандан кейин гуноҳлар орттирилмайди, инсон мотамдан йироқ, ўлимдан кейин тапа учун шодлик, руҳлар учун эса азоблар фасли бошланади. «Бу юртда гул тиконга ўхшаш...», миллат сифатида шаклланмаган, ҳар сония ор-номуси учун, Ватан эрки учун кураша олмайдиган, яъни доимий равишда ғафлатда ётган миллатнинг, юртнинг гули чиндан ҳам тиконга ўхшайди. Бу тиконни маддоҳлар, сотқинлар, жосуслар, чақимчилар ўстиради. «Бу юртда сув ичгунча ширин...», ичганингдан кейин эса сени заҳарлаши мумкин. Бетоб қилиши мумкин. Чунки бу сувдан маддоҳлар, сотқинлар, жосуслар, чақимчилар, қотиллар, манфаатпарастлар, параст-марастлар ичади, кечади ва тупуради. Мана шу нозик — кўзга кўринмас кулфатлар манбаини Салим Ашурнинг кўзи билан кўриб, унинг юраги билан ҳис этиш мумкин.

Бир ўқилганда Салим Ашур гўё ижтимоий ҳаётдан йироқдай туюлади. Гўё ижтимоий ҳаётга аралашмаётгандай. Аслида эса ундан кўра кучли ижтимоий шоир йўқдай. У тинимсиз ҳасрат чекиш, алам тортиш, гап орттириш билан қалбидаги гўзалликка бўлган меҳрини, тубанликка бўлган нафратини жимғиға, тапҳоликда йиғлаб куйлайди, фарёд чекибгина чекланади. Инсон ҳаётида, фаоллигида, жумладан, инсон юрагида, тафаккурида кечадиган кечмиш доим ҳам ижтимоий жараён бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Ҳазрат Навоийнинг барча ғазаллари, дostonлари гўё ишқ-муҳаббат ҳақида ўз қайгуларини ифодалагандай кўрингани билан аслида ундай эмас. Дунёдаги ягона ижтимоий шоир — ҳазрат Навоий. Бирор шоир инсон қисматига Навоийчалик куймаган, йиғламаган. Ҳатто бола-чақа қилишни ҳам унутгани миллатга, инсонга ачингани ва оилани инсопийатдан устун қўйгани учун ҳам тапҳоликда қолди. Буни Оллоҳ бир инсон — ҳазрат Навоийнинг елкасига юклаган эди. Ва буни ул зот минг бор ортиғи билан оқлади.

Салим Ашурнинг «Сиз эртага келасиз» номли китобига «Оқ қон», «Тунчироқ» номли дostonлари ҳам жамланган. Ҳар иккала дoston ҳам гўзал. Бу кичкина мақолада дostonлар ҳақида таърифнинг имкони бўлмади. Салим Ашурнинг улкан ютуғи — бугунги шеърятни тўрға тикётган баёнчиликдан, мадҳиябозликдан, сафсатабозликдан устунлиғи. У чин маънодаги шоир. Мазкур китоб ҳақида бутун бир китоб ёзгандагина шоирнинг фазилатини тўла ифодалаб бериш мумкин. Назаримда, бу улкан шоирнинг гўзаллигини — шеърятдаги гўзалликни ўзим истаганчалик ифодалаб беролмадим, вақти билан бу масалага жиддий қайтаман ва ўшанда бу шоирнинг гўзал шеърятини тўла ифодалаб беришга уриниб кўраман. Ҳозир эса Салим Ашурнинг бир шеърини муҳтарам ўқувчилар билан ўқиб, лаззатини баҳам кўриш пиятидаман.

ЖАНГГОҲДА

*Бу кеча ҳам дастурхон бўм-бўш,
Бу кеча ҳам оч ухлар шамшир.
Бу кеча ҳам тўймаган чойнак,
Пиёлага айтилмайди сир.*

*Бу кеча ҳам бир парча нон йўқ,
Бу кеча ҳам исимайди уй.*

*Деразани туманда йиртиб
Симиллайди шамол чалган куй.*

*Юрагимнинг тошзорларида
Бир маромда чопмоқда соат.
Уй-уйига тарқар китоблар,
Занжирларин узар итоат.*

*Бу кеча ҳам тошлар устида
Илдизлардай оқарар сочлар.
Бу кеча ҳам тўқлар голибдир,
Бу кеча ҳам мағлубдир очлар.*

Мен бу шеър ҳақида гапириш ниятида эмасман. Чунки шеърнинг гўзаллигини муҳтарам китобхонлар ҳам сезиб, ҳам англаб турибди.

Салим Ашурга мен фақат ҳазрат Лутфийнинг умрини тилаб қоламан.

МАРДЛАРНИНГ МАРДИ

1995 йил бўлиши керак. Тошкент вилоятига қарашли Оҳангарон тумани тасарруфидаги «Янги ҳаёт» жамоа хўжалиги идорасига арзимаган иш билан киришга тўғри келди. Мен учун арзимаган иш бўлиб кўринган иш аслида катта иш эди. Ичкаридаги ўттиз ёшлардаги, бўйи ўртадан баландроқ, елкадор, сахти суммати билан курашчи йигитларни эслатадиган, қош-кўзи қора, аёллар тили билан ифодалаганда йигитларнинг султони деса арзигулик ёқимтой, хушбичим, кўз ва нигоҳларидан саховат ва олижаноблик нурлари ёғилиб турган, айни вақтда хатти-ҳаракатининг шиддатдан табиати хийла позик, кескин феълли йигит ташқарига бир-икки бор чиқиб изига қайтди ва печундир менга жиддий эътибор билан нигоҳ ташлади ва қабулига вақтида чақира олмаётганидан озгина хижолат ҳам бўлаётгани қиёфасидан яққол сезилиб турар эди. Мен навбат кутаётганлардан: «Бу йигит ким?» деб сўрадим. Утирганлар: «Жамоа хўжалигининг раиси шу йигит!» дея жавоб қилишди. Ҳайратландим. Ёшгина йигит раислик шарафига қандай қилиб бу қадар тезлик билан эришди экан? Аввало ҳамма иш Яратгандан. Демак, Яратгanning саховати бу йигитга ўзи ўйлагандан ҳам тезроқ мушарраф бўлибди, деган фикрга бордим. Илк бор уни кўрганимда қиёфасидаги мукаммаллик ва гўзаллик

тушунчаси туфайли бўлса керак, бир оз кибор, манман бўлса керак, деган ўйга ҳам келдим. Ичкарига кириб бир пиёла чой устида суҳбатлашганимдан кейин эса таассуротларим мутлақо ўзгарди. Раис йигит беҳад олижаноб, чуқур фикрлайдиган, бирор гапга ва муносабатга жўн қарамайдиган ҳозиржавоб, илтифотли, эътиборли бўлиб чиқди. Мардлиги, марҳаматлилиги, аини пайтда файласуфлиги кўзларининг, нигоҳининг заминдаги тоза ва мусаффо туйғулардан сезилиб турар, унинг жуда кам одамга насиб этадиган бу улуғворлик туйғуларини камдан-кам одамгина англаб етиши ва сезиши мумкин эди. Шу билан бирга қаршимдаги йигитнинг қалбида қандайдир маъюслик, нимадандир қониқмаслик аломатлари ҳам сезилар, бироқ бу аломатларни мардлиги ва олижаноблиги туйғуси босиб кетар эди. Агар бу аломат туйғуларини чуқурроқ ифодалашга тўғри келса, мана бундай изоҳлаган бўлар эдим. У улуғ бир файласуф, ёки улуғ бир шоир, ёки улуғ бир рассом бўлиши ва иқтидорини инсониятга кўз-кўз қилиши керак эди. У нимадандир қониқмас, нималариндир юзага чиқара олмас, шу сабабли юраги ташналиги кўзларига ғамгинлик ва маъюслик аломатларини чиқарар эди. Унга бир неча сониялар тикилиб ўтириб қалбидаги орзу-армонлари ушалмаётганлигидан ўкинаётганлигига қаноат ҳосил қилганимдан кейин эса — ич-ичимдан унга Оллоҳдан омад тиладим. Назаримда бу йигитнинг ичида улуғ бир қудрат ғалаёи қиларди... табиийки, бу менинг ёзувчилик таассуротларим ва лекин бу фикр — фалсафанинг нечоғлиқ тўғри, тўғримаслигини билмайман...

Ҳали замон навбатда ўтириб, бу йигит ҳақида «кибор», «манманроқ» деган ўйга борганимдан афсусландим. Суҳбат қизиб кетди. Ёш раиснинг адабиётга, фалсафага чиндан ҳам иштиёқи зўр экан. Кўк чой ичиб ўтириб роҳатланаман, ташқарига чиққим келмайди. Бироқ ташқарида навбат кутиб ўтирганларни ўйлаб раиснинг вақтини олаётганимдан хижолат тортаман...

— Айбга буюрмасангиз, ташқарида навбат кутаётганларни қабул қилиб, сўнг бемалол суҳбатлашсак, қаршилиқ йўқми?— дея менга раис мурожаат этди.

— Худо хайрингизни берсин, бемалол, фақат кирувчиларнинг вақтини олаётганимдан хижолатман,— дея олдим, холос. Раис мени ташқарига чиқармади. Курсига суялиб раиснинг қабулига кириб-чиқаётганларни кузатиш имкони туғилди. Раис ўзининг фавқуллодда шид-

дати билан ирғиб туриб кираётганларни қаршилар, қу-
чар, ҳол-аҳвол сўрар, сўнг тирсагидан олиб ўришдиқ-
ларга таклиф этар, гапларини диққат билан тинглар,
иложи борича илтимосларини қондиришга уринар:
«Отахон, ишингизни битирамиз, акахон, битмайдиған
иш йўқ, битирамиз!» дер, аризаларига имзо чекар, иш-
ларини битириб жилмайиш билан кузатиб қолар эди.
Хуллас, шу кун раис билан чин дилдан суҳбатлашиш
имкони тугилди.

— Булар меҳнаткашлар, ишларнинг ҳаммасини шу-
лар битиради, ўзлари бажарган ишдан ўзларига ёрдам
бермасликка қандай ҳаққимиз бор... мени бир ижрочи-
ман... яъни раисликни бажарувчиман... — дея суҳбатга
яқун ясади у.— Келсинлар, хизмат...

— Шу... озгина хизмат юзасидан келган эдим... —
дея аранг фикримни баён этдим... — наслии гунажин-
дан бир донга сотиб олсак... сизгир қилиш ниятидамыз,
лекин қонун-қоидаларни билмайман, мумкинми, йўқ-
ми? — деганимда:

— Имконини қилолсангиз, бир-икки кундан кейин
келсангиз... ўйлашиб кўрамиз... — деди раис ва мени
чуқур илтифот билан кузатиб қолди. Ташқарига чиқиб
раис қабулига кирганимдан, илтимос билан кирганим-
дан хижолат тортиб, бошқа келмасликка аҳд қилдим.
Орадан анча вақт ўтиб кетди. Кутилмаганда бир та-
нишимни кўриб қолдим, у раис мени кутаётганини айт-
ди. Хуллас, ишни битириб берди. Гап орасида давлатга
бутун умр хизмат қилган оталари Мираҳмад аканинг
таваллудлари яқинлашганини, иложини қилолсам бир-
рор рўзномада қутлашимни сўради. Бунинг аъло дара-
жада бажардим ва шу тариқа ёш раиснинг оталари би-
лан танишиниш имкони ҳам тугилди. Мираҳмад аканинг
оналари менинг онамга ҳам қариндошчилиги борлиги-
ни кейинчалик қишлоқнинг кексаларидан эшитдим. Ми-
раҳмад аканинг волидан азизалари ҳам Номданақ қиш-
лоғида таваллуд топган, сўнг Ўртасарой қишлоғига
кўчиб келишган эканлар...

Мираҳмад ака Бегматов ҳам чорвачилик бўйича
олий маълумотли мутахассис бўлиб, Ўртасарой қиш-
лоғида 45 йил оддий ишчиликдан ферма мудирини ва
колхоз раисининг ўришбосаригача кўтарилган экан. У
зот беш марта меҳнат «ғолиби» ва «Ўзбекистонда хиз-
мат кўрсатган чорвадор» деган фахрли унвон ҳам ол-
ган, гўшт ва сут етиштиришда тенги йўқ мутахассисли-
гини ҳозир ҳам одамлар эътироф этишар экан.

Инсонда қизиқ аломатлар мавжуд. Қаердадир ўзингдан улўғроқ ёки яхшироқ одамни учратсанг, салобати босадн, ўзингни четга тортишга уринасан. Гарчи қайта кўришга иштиёқ сезсанг-да, барибир хижолат туйғуси ўша салобатли кишидан ўзингни олиб қочишга ундайди. Абдумуталиб сўраётганини эшитиб ҳам хижолат чекиб, ҳам қувониб истиқболнга шошилдим. Ҳеч кимга ўхшамаган, ҳеч кимни такрорламайдиган, яъни ўзига хослиги билан мени мафтун этган ёш раис қабулига кирдим. Яна узоқ муддат суҳбатлашдик. Энди орамиздаги тортиниш, ботинмасликка ўхшаш аломатлар кўтарилиб кетган, очилиб-сочилиб, юракдан, самимият юзасидан суҳбатлашдик. Энди ҳаяжонланмай ёш раисни кузатдим. Бу йигит қишлоқ хўжалигига кирмасдан адабиётга ё рассомликка қизиққанида табиийки, тепсиз ёзувчи ва рассом бўлар эди. Кейинчалик билсам у муаллимлик олийгоҳини битирган, маълум муддат муаллимлик ҳам қилган экан. Чунки ёзувчилар, рассомларда кўзга ташланадиган аломатлар ёш раисда мужассам эди.

Ёш раис қонун-қондаларга зид бормаган ҳолда илтимосини қондирди. Қондирмаслиги ҳам мумкин эди. Мени илгари кўрмаганди, билмаган эди. Бир кирган одамга яхшилик қилишим шарт эмас, қабилида иш тутиши ҳам мумкин эди... мен жўнгина ёзувчиман. Сирасини айтганда қишлоқ хўжалиги ходимларига керагим ҳам йўқ. Лекин ёш раиснинг хотаниш одамга берган ваъдаси ва ваъдасининг устидан чиқиши, яъни ўзига ва ўзгаларга лоқайд қарай олмаслиги мени ҳайрат ва таажжубга солди. Халқ орасида «берган Худога ёқибди» деган нақл бор. Бунинг маъноси: «Бағри кенг, саховатли бандасини Худо ёқтиради, бандасига, жониворларга, қушларга озор бермаганларни ҳам Худо хуш кўради, умуман Худо яхшининг томонида... Бермаган, яъни саховат кўрсатмаганни Худо ёқтирмайди...» дегани. Ўзгаларга яхшилик қилишни одам ўйлаб топмайди. Одам бировга яхшилик қилай деб ҳам яхшилик қилмайди... бундай одамлар ҳам кам яралади ва бу ҳам Яратганининг саховати. Яхшилик ҳам улўғ иқтидор, истеъдод... у ҳам ҳаммага берилавермайди... Мард одам ҳам опадан тугилади. Бундай одамнинг ё ота томони, ё она томонида улўғ зотлар ўтган бўлади... демак, Абдумуталибнинг ота-боболари ҳам мард инсонлар бўлган... қачонлардир ота-боболари ўғри ё қотил бўлганларнинг фарзандлари ҳам ҳозирда ўғри ва қотиллик қилиб келаётир... бу ҳам қонуният...

Абдумуталиб жониворларни, жумладан, отпи жуда-жуда севади. Бу эса жаҳонгирларга хос хислат. Жумладан, ҳазрат Амир Темур, Жалолиддин Маиғуберди ҳам отпи севган... ёш раисимизнинг ота томони ҳам, она томони ҳам таҳсинга сазовор кишилардан бўлгани исбот талаб этмайди. Бу қарорга мен Абдумуталибнинг ўнлаб, юзлаб меҳнаткашларга беминнат саховат кўрсатганига гувоҳлик қилганим учун гапираётирман... агар ўша саховатларни эришмай ёзсам, катта бир китоб бўлади... Абдумуталибнинг қонида ўнлаб, юзлаб тоза қонли боболари ва бибиларининг қонлари оқиб турибди... ва ҳар лаҳза уни саховат кўрсатишга ундайди... ўзи истамаган тақдирда ҳам қони саховат томон уни етаклайверади... у, ўзи қиладиган яхшиликдан лаззатланади. Бу аломатни эса унинг чиройли кўзлари доим ифодаб туради... Инсоннинг биргина мазмуни ҳам фақат саховат кўрсатишдир... бошқача бўлиши мумкин эмас... халқ орасида «жаннатга кириш текки, лекин ҳамма ҳам жаннатга киришга уринмайди, дўзах эса пулли, бироқ ҳамма дўзахга киришга уринади» деган гап юради. Бунинг маъноси қуйидагича: «Одам фақат яхшилик қилса, яъни саховатли бўлса жаннатга киради, яхшилик, саховат бепул бажариладиган иш», дегани. «Дўзах пулли, одам ўлдирсанг, ё ўғирлик қилсанг, ўзгаларга озор етказсанг, қамаласан, гуноҳга қоласан... қамалиш эса пулли, яъни қамалсанг топган-тутганинг кетади», дегани... нима учун одамлар бепул жаннатдан қочиб, пулли дўзахга шошилади?!

Абдумуталиб жаннатга кириш, яъни бепул саховатнинг талабгори...

Ҳамманинг, жумладан, меннинг ҳам замондошларимга берадиган баҳойим бор. Олтинчи йиллик умримда тўлақонли ўнга яқин одамни учратдим Ваҳоланки, ер юзида, жумладан, Ўзбекистонда миллионлаб одам бор. Нимага ҳаммаси яхши эмас... яхши бўлганларида дўзахга ҳожат қолмасди... тараққиёт бугунгичалик бўлмас эди... Худонинг улуғлиги, бандасининг бандалиги ҳам шуида... мен баҳолаган яхши инсонлар пчида Абдумуталиб биринчи қаторда туради.

Лев Толстойдан: «Инсоният тарихида ўтган одамлардан кимларни ҳурмат қиласиз?» деб сўраганларида: «Исо ва Муҳаммад пайғамбарни, Америкадаги маҳаллий ҳиндулар ва қоратандиларга тенгҳуқуқликни берган Авраам Линкольн ва 1828 йилги Россия босқинчиларига қарши 25 йил тинмай курашган имом Шомилни»,

деб жавоб берган... «Яна бирор ёқтирган одамингиз борми?» деганларида, у зот: «Лев Толстойни» деб қўя-қолган... кўриниб турибдики, ёзувчи ўзининг ҳам да-ҳолигини тушуниб етган... улуғ зотларга баҳо бериш учун инсоннинг ўзи ҳам даҳо бўлиши керак... ва ҳар қандай улуғ зотлар бу дунёда баҳоланмай қолмайди... Лев Толстой ўзбек тилини билганида, ҳазрат Навоий-нинг асарларини ўзбек тилида ўқиш бахтига муяссар бўлганида, одам сифатида, шоир сифатида, яъни сий-рати билан суврати бир хиллигини билганида табиий-ки, у ҳазрат Навоий қаршисида бош эгган ва уни ин-сониятнинг биричи даҳоси сифатида тан олган бўлар-ди. Агар бу дунёда Худо ёрлақаган одам деб кўрсатиш зарур бўлса, биргина ҳазрат Навоийни кўрсатиш мум-кин бўларди. Албатта, пайгамбаримиз Муҳаммад алай-ҳиссалом бу саноқлардан бир неча бор юқорида тура-дилар...

Мен эса оддийгина қишлоқ хўжалиги хизматчиси Абдумуталибни ҳам улуғлар қаторига қўшган бўлар-дим...

Яхшини яхши одам, ёмонни эса ёмон баҳолай олади. Ҳар қалай жамият яхши ва ёмонни диққатдан қолдир-майди.

Абдумуталиб Мираҳмад ўғилларининг яхши сифат-ларини эринмай гапириш мумкин...

Ҳазрат Навоий ҳеч қачон ҳеч кимга ёмонлик қилма-ган. Бирор одамни гийбат қилганини ҳам замондошлари билмайди... У зот фақат яхшилик қилиш билангина лаз-затланган... якка шахсларга эмас, бутун халқларга яхшилик қилгани, яъни 300 дан ортиқ масжид, мадра-салар, кўприкни ўз маблағига қургани, Эрон билан Аф-ғонистон чегарасидаги сув тақсимлагич масаласини ҳам ўша зотгина ҳал қилиб бергани тарихдан маълум. У зот шоҳ саройига муҳрдор бўлганларида ёрлиқларга барча сарой аъёнларининг муҳрларини бостириб олган-ларидан кейингина ўзларининг муҳрларини босганлар. Ваҳоланки, муҳрдор ёрлиққа аввал ўзининг муҳрини босиши керак. Ҳазрат Навоий ғазнада маошини ҳам олмаган, камбағалларга улашиб берган, бир кун Астро-бодда деҳқонлар ғалаён қилганда ўз ҳамёнидан давлат ғазнасига деҳқонларнинг улушларини тўлаган ва шу тариқа деҳқонларни жазодан олиб қолган... бунинг та-гида яна мардлик, олижаноблик, саховат, яъни гўзал-лик ётади... гўзал феълли одамгина мана шундай яхши-ликларни қила олади...

Деярлик ўттиз беш ёшни тўлдирмаган Абдумуталиб Мираҳмад ўғиллари Ўрта Чирчиқ туманида бир хўжаликка илк бор раислик қила бошлаганидаёқ ичимлик сув ва газ билан таъминлаб кўпларнинг эътиборига тушган эди. Халқнинг кўнглини овлаш, давлатнинг буйруғини ўз вақтида бажариш, яъни қилинган ижобий ишлар ўз самарасини берди. Уни «Янги ҳаёт» жамоа хўжалигига раис этиб тайинлашди. Сабаби — олиб келинган ичимлик сув, газ Тошкент вилояти раҳбарларининг диққатини тортади. Навқирон раис бу хўжаликда ҳам тиниб-тинчимади. Ғалла режасини ҳар йили бажариш билан бирга, бўрдоқига боқиладиган моллар сонини кўпайтириб борди, сув ва гўшт режасини ҳам ўрнатди. Маънавий ишларга ҳам диққатини жамлади. Улуғ Ватан уруши қатнашчиларининг қадриятларини тиклаш ниятида хўжалик идораси олдига улкан меъморий мослама ўрнатди. Бу мосламага Улуғ Ватан уруши қатнашчиларининг суратларини осиб, тагига хизматларини ёздириб ҳам қўйди. Шу билан бирга уруш қатнашчилари ҳурматига катта тантана уюштириб, ҳар бирига алоҳида мукофотлар тақдим этди. Кўпдан бери эътиборсиз бўлиб келган жангчиларнинг кўзлари бахтиёрлик ёшларига тўлиб-тошди. Тирикликларида қадриятлари тикланганини ўз кўзлари билан кўриб қолди.

Бир одамга «яхши» деб баҳо бериш умумий гап. Одамнинг яхшилигини билиш учун эса унинг ҳаракатидаги жараёнларни жиддий кузатиб, сўнг яхши-ёмонлиги ҳақида аниқ бир қарорга келиш мумкин. Абдумуталиб Мираҳмад ўғиллари «Янги ҳаёт» жамоа хўжалигига раис бўлган кундан эътиборан эзгулик қилиш йўлларини излади. Уша кезлари отасиз қолган икки етим йигитни, яъни уйланишга қурби етмаган йигитни хўжалик газнасидан уйлантирди, бутун сарф-харажатларини кўтарди. Учта кам таъминланган оиланинг болаларини суннат тўйи қилиб берди. У бу муқаддас ишга жуда кўп вақт тайёрланди. Йигитлар ва болаларнинг ота-оналари ва қариндошлари билан маслаҳатлашиб келин томонга бериладиган нарсаларни ҳам тортиқ қилди. Тўй белгиланган кунни хўжалик олдидаги катта майдонга одамлар лиқ тўлди. Курсилар қўйилган, қозонларда паловлар дамланган, келин-куёвларга алоҳида тўрдан жой тайинланган ва исм-шарифлари ёздириб қўйилган, болалар ҳам ясантириб қўйилган. Тўй бошланди. Шерали Жўраев ва яна бир қанча жамоа артистлар ташриф буюрганди. Одамлар қарийб ўн йил-

лардан бери бунақа тўй-томошани кўрмаган эди. Илгарилари катта бойлар камбағалларнинг болаларини шунақа тўй билан кўнглини олган эканлар... бугун эса оддий раис саховат кўрсатиб ўтирибди... раҳбарлар кўп, ранслар кўп... лекин ҳаммаси ҳам саховат кўрсатавермайди...

Одамнинг қиёфаси билан мазмуни, яъни сийрати билан суврати ҳақида гап кетганда кўп олимлар ҳам бу икки мазмуннинг муштарақлигига деярли эътибор бермайдилар. Сийрат билан суврат доимий равишда бир хил товланиши, бир хил ҳаракатда бўлиши керак... чунки сийратсиз сувратни, сувратсиз сийратни англаб бўлмайди.

Абдумуталиб Мираҳмад ўғилларининг ички ва сиртки дунёсига ёзувчилик кўзи билан жиддий қаралса ва кузатилса, руҳнинг ҳам, тананинг ҳам йўналиши ва мазмуни, жараёнлари бир хиллигига амин бўлиш мумкин. Бу зот беҳад оққўнгил, тўғри сўзли, ўта раҳмдил, мард, шу билан бирга тутган ерни қўйиб юбормайдиган, кескин ва шиддатли, айтган сўздан қайтмайдиган ва тонмайдиган, айни пайтда айтган ҳар бир сўзнинг салмоғини ҳис қилиш, бирор одамга атайлаб ёмонлик қилмаслик, дилини оғритмаслик каби улуғ хислатларни кўриш мумкин. Энг асосийси, давлат йиғишга қизиқмайди. Давлатни, яъни мол-мулкни кундалик ҳожатлар учун ишлатиладиган нарса деб қарашни, мол-мулк орттиришни ҳирсга айлантириб юбормаслик каби ажойиб аломатларга ҳам эга. Бир кўрган одамга унинг оғина кибор, манмандек туюлиши сабаби — беҳад толиққанлиги, яъни эрта тонгдан ишга шўнғиш ва туш яримдан оққандан кейин уйига қайтиш, болаларни ўйната олмаслик ҳордиқлари уни мана шундай кўрсатиши мумкин. Ахир одам сурункаликка ухламаса, дам олмаса, таътилга чиқмаса, эрта-кеч меҳнат қилса ганиб қолиши, маънос тортishi мумкин. Бундай ҳолда одам ҳатто ёнида кетаётган одамлар билан гаплаша олмай ҳам қолади. Мен у киши билан чуқур мулоқотда бўлганим ва кузатганим сабабли асл мазмунини, яъни олижаноблигини англаб етдим. Унинг ҳеч қачон севмаган, ёқтирмаган иши — ёлғончилик... ёлғончилиكنи мутлақо ёқтирмайди ва бундай одамларга ҳеч қачон яқинлашмайди. У ҳаддан зиёд ҳиссиётли инсон. Мумтоз мусиқаларни тинглаганда, мумтоз рассом асарларини кўрганида қаттиқ ҳаяжонланиб, кўзларига ёш ҳам қалқийди. Зўравонлиكنи ҳам ёқтирмайди. Бундай ҳолатга асло чидай

олмайди. У ҳамма нарсани тўғри бўлишини, самимий бўлишини ёқтиради. Носамимийликни кўрганида янчиб ташлашга шайланади... бир қур бесўпақай бир фирибгар одамни бир уриб йиқитганини ҳам эшитганман. Бу — яхшилик билан ёмонлик орасида келиб чиқадиган низо бўлиб, ҳар бир инсон ҳаётида юз бериши мумкин. Баъзи бир қисқа ўйлайдиган кишилар бундай ҳолларни зўравонлик дейиши мумкин. Аслида ундай эмас... фирибгарларга қилинадиган оддий жавоб...

Одамзод ҳеч қачон туғилганидан кейин ўзгармайди. У онадан яхши ё ёмон бўлиб туғилади. Онадан ёмон бўлиб туғилган одамни гап билан яхши қилишнинг иложи бўлганида, ҳозир ер юзидаги ҳамма одамни яхши одамга айлантириш мумкин эди. Чунки ҳар кун радио ва телевидение одоб ҳақида, яхши одам бўлишлик ҳақида соатлаб эшиттириш тайёрлайди. Бироқ яхши яхшилигича, ёмон ёмонлигича қолиб бораётир... ҳатто фирибгар, олчоқ ва маддоҳлар ҳам ойнаи жаҳонда соатлаб олижаноблик ҳақида гапириши мумкин. Ўзбекистонда бирор одамга ёқмайдиган, ойнаи жаҳонда кўришлари билан телевизорни ўчирадиган ўта фирибгар ва ўта маддоҳ шоир ҳам ёмонлик ва ифлослик, маддоҳлик ҳақида соатлаб гапирди, шеър ҳам ёзади. Дили бошқа, тили бошқа бу маддоҳ шоир «халқ мени тушунмайди» деб ўйлайди, ваҳоланки халқдан ҳеч нарсани қочириб бўлмайди. Аслида яхши одамни бирор тузум ҳам, муносабат ҳам ўзгартира олмайди. Меҳнаткаш одамни ҳам меҳнатдан совутиб бўлмайди. Уни алмашадиган раҳбарлар ҳам ўзгартира олмайди. Меҳнаткашнинг ҳам, яхшининг ҳам, марднинг ҳам Оллоҳ яратади ва айни вақтда бу ҳам катта иқтидор ҳисобланади. Оллоҳнинг назари тушсагина бандаси бандаларнинг назарига тушади... яхшилик, яъни гўзаллик ҳам Оллоҳнинг иншоми, инояти. Одамнинг мукамаллини «Гўзаллик» деб аташади. Гўзал одамларга ҳазрат Темур, Мангуберди, Навоий, ал-Бухорий, ат-Термизий каби сиймолар киради. Абдумуталиб Мираҳмад ўғиллари ҳам тўла маънодаги гўзал инсон... Мен туғилган Номданақ қишлоғида Салим ҳожини ота деган инсон бўларди. Илоё Оллоҳ раҳматига олгани рост бўлсин. У зот бутун умрини меҳнатга сарфлаган эди. 11 ёшдан беш вақт намозни қанда қилмаган ва ҳар йили кўтарган ҳосилидан эҳсон қилишни ҳам унутмас эди. Жамила исмли жиянимга ҳам бир ғунажини эҳсон қилгани эсимда. Номданақдаги Жомий масжидига ҳам ёғочлари ва тунукасини олиб бер-

гапни ҳам яхши эслайман. Шу билан бирга менинг бо-боларим, яъни опамнинг ота томони — «Бешмирза» уруғининг хилхонаси бўлган Ҳазрати Мир мазорининг атрофини ўрашда ҳам Салим ота 50 минг сўм берганини биламан. У пайтлар 50 мингга янги бир машина берарди. Бирор одамга бирор вақт озор бермаган, ҳатто қаттиқ гапирмаган Салим отани кўрганимда Абдумуталиб кўз ўнгимдан ўтади.

1999 йилнинг 15 июлида 60 ёшни тўлдирдим. Қишлоқда таваллуд кечасини ўтказишга бел боғладим. Одил Ёқубов, Шукрулло ва Саодат Қобулова қатнашган ну кечада Абдумуталиб ҳам қатнашди. Кечага таклиф қилган куним бир четга тортиб:

— Ўртоқ ёзувчи, ҳойнаҳой пулларингиз тахланиб ётмагандир, Номданак халқи ароқни беармон уради. Хабарингиз бор, биз уйда мол боқамиз. Келинингиз, наби-раларингиз қарайди. Уйга ўтинг, иккита новвос беришади. Келинингизга айтиб қўйдим. Бирини сотиб ароқ олинг, иккинчисини гўштга ишлатинг...— деди кутилмаганда. Албатта, нечоғлиқ ҳаяжонланганим ҳурматли китобхонларга сезилаётган бўлса кўрак. Чунки шу пайтгача бирор қариндошим ё ўртоғим бундай илтифот кўрсатмаганди...

— Жуда эркалатиб юбордингиз,— дедим ҳайратланиб.

— Ҳой, чол, гапни айланторманг, мен ўз уйимдаги, болаларим боқаётган молдан бераяпман... Оллоҳ хоҳласа биз ҳам олтмишга тўламиз, ўшанда уйингизда боқадиган молингиздан тўёна қиласиз... қачонлардир ёзувчиликни ташлаб, чорва билан шуғулланарсиз,— гапни давом эттирди Абдумуталиб,— Оббо, чол-эй. Ўзлари ғирт қашшоқ бўла туриб, яна олифтагарчилик ҳам қилиб қўядилар... а... илоё сизнинг ёшингизга етиб, сиздай диркиллаб юрайлик... биласиз уйда мол боқаман. Болалар бекорга кўчага чиқиб дайдиб юрмайди. Отни яхши кўраман. Келинингиз қарайди... мол боқиладиган уйдаги одамлар дангаса бўлмайди...

Чиндан ҳам Абдумуталибнинг айтган ерига бориб, бир новвос ва бир ғунажин олиб кетдим, бирини ароққа, иккинчисини гўштга ишлатдим. Бу унинг бир менга қилган яхшилиги. Уйда боқадиган моллари чамаси кўпаймайди, чунки кўпайганлари тўёпага кетаверади... Бундай мисолларни ўйлаб келтириш мумкин. Абдумуталиб ўзининг ишнини орқага суриб бўлса-да, ўзганинги ишнини битириб беришга уринади.

— Абдумуталиб шер, ўзлари ҳаммага, жумладан каминга ҳам олижаноблик қилаверадилар, ўзларининг хонадонлари қандай яшайди?— деганимда, у:

— Хой, чол, парво қилманг, мен сизга бераман, Оллоҳ эса менга беради,— дейди қаҳ-қаҳ отиб. Илоё Абдумуталибга Оллоҳ берсин! Ниятига етказсин!

Ўртамиёна бу одамнинг бу қадар бағри кенглиги, оқ-кўнгиллиги ва мапа шу бағрига каттадан тортиб кичкинагача, яхшидан тортиб ёмонгача сигаверишин чиндан ҳам одамини ҳайратга соладиган ҳол.

Баъзан Абдумуталиб билан суҳбатлашган кезларим улуғ Америка ёзувчиси, менга устоз саналадиган Жек Лондон эсимга тушади. У қирқ ёшидаёқ шарафнинг энг олий чўққисига кўтарилиб олган эди. Ҳисобсиз пуллар орттирганди. Ўша пулларни ҳар куни қашшоқ оммага тарқатарди. Ва бундан ўзи беҳад қувонарди. Бутун Америка халқи уни таъир эди. Лекин ўша кезги Америка президентини билмас эди. Оллоҳ Улуғ ёзувчини мапа шундай мард қилиб яратганди. У мапа шу мардлиги билан, улуғ иқтидори билан инсоният тарихида абадул-абад қолиб кетди... Абдумуталиб ҳам бундай тарихларни яхши билади. Яхши билгани учун ҳам юраги амри билан халқига саховат кўрсатади. Ватанига ҳам сидқидилдан хизмат қилади. Тўрғай чулдирамасдан меҳнат бағрига шўнгиб, тинимсиз меҳнат қилиб, ҳамма уйқуга толгандан кейин уйига қайтиб бир пиёла чойни ичиб бениҳтиёр ёстиққа ёнбошлашдан ҳам асло нолимайди... аксинча, гурурланади... Абдумуталиб кўплаб қариндош-уруғлари ва бегоналарни ҳам шифохоналарга ётқизиб, узоқ муддат дардларига дармон бўлганини ҳам одамлар донм эътироф этишади... Шулардан бири — тоғалари, ажойиб инсон — Султон ака эди...

Абдумуталиб Мираҳмад ўғиллари 1994 ва 1998 йиллар пачида «Янги ҳаёт» жамоа хўжалигида раислик қилди. Режаларини ҳамма томонлама ўринлатди. Қўлидан келганича халққа, ватанга хизмат қилди ва ўзи ҳақида нурли таассурот қолдирди. Хўжалик аҳли ҳозиргача уни гўзал таассурот билан эслайди.

Оллоҳ томонидан инъом этилган Мустақилликни қўлга киритдик. Мустақиллик бир оз қийинчилик билан амалга ошаётир. Бу мустақилликнинг айби эмас, уни тушунмаган, ҳис қилмаган ва тўғри амалга оширмаётганларнинг айби. Мустақиллик мутлақо ҳалоллики. Ҳақни деганлики, ҳақиқатни деганлики... Мустақиллик ҳалоллар учун шарафли. Барибир унга эришилди, мус-

тақиллик — ёш бола... бу бола бир кун гўзал йигит бўлиб улғаяди... Умуман мустақилликка биздан олдин эришган мамлакатлар тажрибасидан маълумки, мустақилликни амалга ошириш доим осон кечмаган. Сабаби — мустақилликдан олдинги қулликни кечирган халқ озодлик даврида довдираб қолади... Зудлик билан ҳамёнини тўлдириш пайига тушади. Чунки узоқ вақтга чўзилган қуллик ҳақни очкўз қилиб қўяди. Ҳадемай одамларнинг кўзлари тўяди ва жонларини жабборга бериб ватанга, халққа хизмат қила бошлайди. Буни англаган одам пиккиланмай эртанги кунга умид боғлаб яшайди.

Мустақиллик Абдумуталиб Мираҳмад ўғилларига ўхшаган мард, олижаноб, саховатли кишиларга муҳтожлик сезаётир... давлатимиз ва Президентимиз мана шундай олижаноб сиёсатини олиб бораётир. Ватанига, халқига қайғуриб, ҳукуматимизнинг талабларига «лаббай» деб жавоб бераётган Абдумуталиб Мираҳмад ўғилларига тасаннолар айтиш мумкин.

Унинг ранслик пайтидаги меҳнати юксак баҳоланди. Уни Оҳангарон тумани ҳокимлигига ишга ўтказишди. Ҳокимнинг иқтисодиёт бўйича муовини вазифасида ишлай бошлади. Ушбу соҳада ҳам иқтидорини намойиш қила олди. Туман ғалла режасини ўринлатишида ҳам Абдумуталибнинг хизматлари улкан. Ўзбекистон ва Туркия қўшма корхоналарини юзага келишида ҳам унинг хизматлари улкан экапелгини эътироф этиш керак бўлади. Унинг ҳокимиятдаги хизматлари етарли даражада баҳоланди. У 2003 йили ҳокимнинг биринчи муовини лавозимига тайинланди. Янги ерларни ўзлаштириш масаласида АҚШнинг 3 миллион доллари билан бугунги кунда иш юзасидан амалга ошириш борасида Абдумуталиб Мираҳмад ўғиллари бутун вужуди билан меҳнат қилаётир. Бу билан ватани ва халқи олдидаги муқаддас бурчини, масъулиятини адо этаётир... унинг зиммасида сув таъминоти ва дренажларни қайта таъмирлаш масаласи ҳам турибди.

Абдумуталибнинг одамийлиги ҳақида гапириб менга доим мароқли. Яқинда бир дўстим билан ўтирганимизда, суҳбат устида:

— Инсоният азал-азалдан олимлар, ёзувчилар, тарихчилар, ҳуллас, ижодкорларни бағрига олган, кўмаклашиб келган, доим жамиятга, қолаверса, ўз ватани ва халқига қайғуриб яшайди... умуман одамларга саховат кўрсатишдан қўрқмаслик керак... — деб қолди ва

ни ўраб турган муҳит мутлақо оғирлашгач, унинг енгиллаштириш чорасини тополмай ожиз қолганингдан кейингина куз ёшлар табиий киприкларинг орасидан чиқиб кетади. Бундай манзара мунгли мусиқа тинглаганингда, ғуруринг оёқ ости қилинганда ё марҳум отанингни хотирлаганингда юз беради...

Шодлик билан қайғу-ҳасрат ва уларни келтириб чиқарувчи турфа сабаблар ҳам инсонга азалдан абадгача йўлдош бўлиб қолади. Шодлик аста-секин ўрнини ғамга бўшатиб беради. Бу манзара табиатдаги бошқа бир ҳақиқат — тўлақилларнинг кўтарилиб тушишини эслатади. Кўтарилиш — шодлик, тушиш эса — ғам... Инсон боласи умри охиригача шод бўлолмагани каби, ғам чекиб ҳам ўтолмайди. Инсон мапа шу икки қутб орасида сарсонликда янашга маҳкум. Бу — тараққиёт қонуни...

Инсоний фаолият жараёнида яратилган, яъни бизга маълум бўлган қайси санъат асарлари (мусиқа, бадий адабиёт, рассомлик санъати) ўзига тўла мукамаллик касб этди, мукамал деб тан олинди?! Шу мукамаллиги билан инсон тафаккури ва юрагини ларзага солди?! Такрор-такрор ўқишга мажбур этди? Инсоний фаолият жараёнини ўзида тўла-тўқис ифодалаб, ирода кучини эгиб, йиғлашга ундади?!

Инсон боласининг ҳар бири ўзинча фикрлайди, ўзинча ҳис қилади, ўзига хослик билан йиғлайди, санъат асарларини ҳам ўз иқтидори доирасида баҳолайди, демак, бу масалада нисбийлик назарияси унга қўл келавермайди...

«Ўтган кунлар»ни неча бор ўқиган бўлсам, ҳар сафар йиғлаганман. Бу, романинг бошидан охиригача мунгли мусиқа янграб тургани ё Зайнабнинг Кумушга заҳар бериб ўлдиргани, ё Отабекнинг умри ниҳоясигача Кумушнинг муҳаббатига сазовор бўлолмаганига ачиниб ҳам эмас (табиийки, бунинг учун йиғланса соддалик бўларди). Маҳмуд Ғазнавийдан тортиб Сино, Яссавий, Беруний, Хоразмий, Амир Темур, Улуғбек, Навоийгача кечган даврни, Бухоро, Самарқанд, Қўқон, Марғилон, Тошкентни санъат кошоналари билан безаган ота-боболаримиз ва уларгагина хос бўлган доруломон турмуш тарзини гўзаллигича ифодалаб, миллатнинг донишмандлигини санъаткорона тасвирлаган (унинг орамиздан чиққан манқуртлардай хору зор, қашшоқ, саводсиз деб қораламай), яъни ўттиз ёш бўсағасида дунёвий санъатга дахлдор романлар ёзиб, Лев Толстой,

Бальзак, Жек Лондон каби паср мулкининг аллома-лари сафидан ўрин эгаллаган ва шундай ўнлаб гениал асарларни ёзиб бериши мумкин бўлган, бироқ санъат қотиллари туфайли умри заволга юз тутган даҳо бир зотнинг қисматига ачиниб, унинг ҳамон унутилишига имкон бермаётган миллатпарвар, ватанпарвар қаҳрамон Отабекнинг қисқа муддатли умрига ҳаддан зиёд қайғуриш оқибатидир... Ёзувчининг қисмати ҳам қаҳрамонини қисмати билан тутаниб кетди... Отабек тимсолида Ватани, миллатининг ҳур кўплари учун фаол курашган Абдулла Қодирийнинг бевақт узилган тордай умри кимни йиғлатмайди?! Бу йўқотиш — қисматга ким йиғламаса, у ватанга, миллатга бегона, мунофиқ кимса...

«Ўтган кунлар» асари бизни бир йиғлатса, муаллифи қисмати икки бор йиғлатади... «Қафасиз кўмилганлар» асари, унинг муаллифи устоз Шукрулло...

Ҳақиқатни доим ҳам халқ гапирган, бундан кейин ҳам халқ гапириб ўтади. Чин маънодаги санъат асарларини ҳам биринчи галда халқ баҳолайди. Ёзувчи қисматига ҳам, у яратган асар қисматига ҳам аввало халқ қайғуради, халқ йиғлайди... Баъзан тўнлари ух-лолмай, хона айланиб қалбингга яқин, яъни ҳамон хотирангга сақланиб келаётган асарларни қайтадан ўқишга муҳтожлик сезасан. Хотирангга бобо Навоийнинг шоҳ ғазаллари, Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи, Лев Толстойнинг «Ҳожимурод» қиссаси, Жек Лондоннинг «Мартин Иден» романи, Шекспирнинг «Ҳамлет» фожияси, Рошад Нурий Кунтегининг «Чолиқуши» романи, Э. Хемингуэйнинг «Чол ва денгиз» қиссаси тикланади. Қўлоқларинг остида «Шашмақом» оҳанглари, Навоий ғазалларига басталанган ҳасратли оҳанглар жаранглаб, тўғилиш, ҳатто ўлим ҳам шарафли туюлган онлар ҳаяжонинг, таъсирланиш туйғуларинг олний пардага кўтарилади. Бу — инсоният фаолияти жараёнида яратилган шоҳ асарларга бизнинг муносабатимиз — баҳомиздир. Бу — шоҳ асарларнинг барча тузум, сиёсатдан устун туриши тантанасидир...

Ҳар куни маҳаллий матбуотда ўнлаб турли шакл, мазмундаги асарлар босилади. Уларнинг кўплари қандай ёзилган бўлса, шундай хотирадан чиқиб йўқлик дунёсига кўчади. Шоҳ асарлар ҳақиқий тантанаси ҳам мана шунда, турли сиёсат таъсирида яратилаётган сулбий санъатнинг фожияси ҳам худди шу нуқтада намоён бўлади.

«Ёшлик» ойномасининг 1990 йил, 8—9—10-сонларида устоз Шукруллонинг «Кафасиз кўмилганлар» романи эълон қилинди. Асарни жуда қисқа муддатда ўқиб чиқдим. Ўқибтиб кинрикларим ораси ҳалқа-ҳалқа ёшларга тўлди... шу пайтгача мен биринчи қаторидан тортиб сўнгги қаторигача инсоний фарёдлар, изтироблар, қайғу-ҳасратларга тўла асарни ўқимаганман, десам ҳар ҳолда виждонсизлик бўлмас. Ўзимни улкан бир қамоқхонага тушиб қолгандай сезиб, тиканли симлар орасида ўнлаб, юзлаб толесиз бандан мўминларнинг фарёдларини тинглаб, адоқсиз қийноқ-азобларини ҳис этиб турдим. Миям ёрилгудай оғриқ, ҳисларим тинимсиз даҳшатлар исканжасида қиймаланди. Табиийки, мана шундай доим таъсирланиш, изтироб чекиш оқибатида инсон бетобланиб қолиши мумкин. Чексиз фарёдлар, изтироблар, қийноғу азоблар орасида туриб устоз Шукрулло мазкур асарни қандай ёзиб тугатди экан? Ахир юрак доим, яъни олий нуқтага кўтарилган ҳарорат алангасида мўътадил ишлашга қодир эмас-ку! Ёши бир ерга бориб қолган кекса шоиримизнинг юраги бунга қандай бардош берди экан? Бермаслигининг асло иложи йўқ эди. Асарни шоир эмас, унинг қачонлардир узилган фарёдлари, чеккан изтироблари, тортиган азоблари ёзди. «Бундай шароитда юксак инсоний ишон-ихтиёрининг бўйин беравермайди...» деган фикр билан ўзимни юпатдим.

Инсон боласи онадан бирон-бир тузум ё сиёсатдан беҳабар, қолаверса, унга мослашмаган ҳолда туғилди. Илоҳий фаоллят — фикрлаш, ҳис этиш қобилияти билан туғилади. Бола сиёсат тазйиқи, турли муносабатлар таъқиби билан фикрламайди, ҳис қилмайди. Фикрлаш, ҳис этиш мутлақо табиий фаоллятдир. Инсон фикрлаш қобилиятининг юксаклиги ва самарадорлиги билан бошқа жонзотдан фарқланади. Ундаги ягона илоҳий қудрат ҳам фикрлаш қобилиятидир. Мазкур сифати билан у маълум даражада Тенгрига яқинлашади. Тўғрироғи уни, Тенгри ўзига яқинлаштиради ва «инсон — борлиқнинг тожсарвари», деган улуг номга сазовор ҳам бўлади. Фикрлаш — илоҳ томонидан инсонга абадийликка ато этилган ҳурлик туйғусидир. Ҳурлик эса табиий жараёнлар билан боғлиқ муқаддас мустақиллик тушунчасидир. Тенгри инсонга маъна шу саховат — фикрлаш қобилиятини нисор қилиши билан бирга уни қушларга нисом этган қанотдан, чопқир ҳайвонларга берилган оёқлардан айирди. Сўзлашишдай

муқаддас ҳислат ҳам фақат инсонга тортиқ этилди. Қушлар қанотлари воситасида самога кўтарилиб, чопқир ҳайвонлар эса қочиб ўзларини турли фалокатлардан асрайди. «Ўзини асраш» эса инсоннинг фикрлаш қобилияти устига юкланган... бу борада Тенгри ҳар ҳолда фарзанди — инсонни ортиқча эркалатди...

Гап ҳурлик, яъни фикрлаш, ҳис-туйғу эркинлиги ҳақида бораётир, тўғрироғи, ўз-ўзини абадий қуллик-қарамликка солиб келаётган инсоний эрксизлик ҳақида бораётир... эрксизлиكنи бизга Тенгри инъом этган эмас, бу инсоннинг «ихтироси»дир.

Шоирлар шоҳи Алишер Навоий, ёзувчилар шоҳи Лев Толстой, гениал Бальзак, Жек Лондон, Шекспирлар фикрлаш, ҳиссан эркин бўлмаганларида, яъни турли тузумлар, сиёсатлар тазйиқида яшаганларида ҳақиқий санъат асарларини ярата олмасликлари ўз-ўзидан аён. Ҳар қандай улуғ яратувчиликнинг муқаддас манбаи — эркин фикрлаш, эркин ҳис қилишдир. Инсон тафаккурининг ортиқча тараққий қилиши — абадий ҳурликка интилган, қушлар ва турли-туман жониворларни қириб, йўқотиб ҳам ташлади. Тенгри мулки — Еру Осмон орасида бундан кўра оғир, даҳшатли фожиа йўқ. Ер юзидан минглаб қирилиб кетган эл-элатлар фожиаси эса бундан ҳам кўра оғир ва даҳшатлироқ... мана шундай кўргилик — фожиа яна минглаб майда миллатлар бошига тушини арафасида... инсон боласи ҳамон бир-бирини тутқунликка солишга уринаяпти, охир-оқибат инсоният ўнлаб, юзлаб шоҳ асарлардан жудо бўлди, донишманд инсон болалари адо бўлди... қийноқларга солинди, мазахланиб ўлдирилди. Улар билан бирга ҳурлик ҳам завола топти... бунинг заминиди эса фикр ва ҳислар эрксизлиги ётади...

Гап устоз Шукруллонинг «Кафасиз кўмилганлар» асарининг мазмунини ташкил этган, яъни узоқ муддат фикрлаш ва ҳис қилишнинг эрксизликка учрагани, ақл қулфланиб, вужудлар занжирларига солингани, юзлаб инсониятнинг гуллари — даҳо фарзандлари бевақт ўлдирилгани, натижа қанчадан-қанча ҳақиқий санъат асарлари бевақт хазон бўлгани ҳақида кетаётир...

Миллионлаб ҳис-туйғулар қатори, ер билан осмон ўртасидаги барча сирли-сехрли мавжудлиكنи тўла идрок эта оладиган тафаккур қудратини ўзида мужассамлантирган, шулар орасида ҳар сония кечиб турадиган жараёнларни фаҳмлаб туриб, ҳақиқий санъат асарларини яратадиган инсон вужуди илоҳийлик билан боғ-

лиқ муқаддас топилиқдир. Тенгрининг антиқа ихтироси — инсон деб аталмиш онгли мавжудот аввало ақл-идроки, фаҳм-фаросати, ор-номуси, виждон-иймони, бетакрор эътиқоди билан, уларнинг ижроси ва мана шу ижронинг меъёрини белгилайдиган табиаи билан ўзига муқаддаслик касб этади. Инсоннинг ақли, ҳис-туйғуси фаолияти шу қадар нозикки, арзимас бир таъқиб ё ҳақоратланиш билан кунлаб, ойлаб, ҳатто йиллаб азобланиши, оқибат режаларини амалга оширмаслиги мумкин. Агар унинг эрки чекланса, эркига занжир солинса, умуминсоний эрк тақиқланса, инсон вужуди нечоғлик даҳшатга тушиши мумкинлигини тасаввур қилиш кийинмас...

Хомердан тортиб Чингиз Айтматовгача бўлган (ҳозирча бизга бадий адабиётда мана шу инсоний шажара — тарих маълум) фаолиятда инсон узоқ жараёни босиб ўтди, эътироф этса арзигулик маданият босқичларини ҳам эгаллади. Борди-ю, мана шу эришилган маданият меъёри, яъни нуқтаи назардан қаралиб, баҳоланганда бизнинг замонамизга келиб инсоний ғурур — ҳурлик юксак инсоний маданият меъёри билан баҳоланиб, эъзозланиши керак эди... инсон тарихи узайган сари, у маданият босқичларини эгаллай борган сари ҳурликдан узоқлашиб, ўз фикрлаш, ҳис қилиш қобилиятини чеклаб, уни тутқунликда асрашга тиштирноғи билан тиришяпти, фикрлаш ва ҳис-туйғулар инсоний тараққиётнинг асл мазмуни, бош омили эканлигини тушунган ҳолда тубанга кетаётир... Гап устоз Шукруллонинг «Қафасиз кўмилганлар» асарида ифодаланган, яъни минглаб, миллионлаб бевақт қурбон бўлганлар ва уларнинг вужуд, фикр, ҳислари эрксизлиги ҳақида бораётир...

Ҳақиқий санъат асари тўла ҳурликка эришилган дагина яратилади...

Ҳурлик эса ҳақиқий санъат асарининг бош мезони дир...

Инсондан тортиб барча тирик жон беихтиёр ҳурликка интилади. Ҳурлик эса уларнинг ҳаётини асрашдаги ягона темир қонуният. Авлодларнинг давом этиши — туғилиш, урчишининг муқаддас қонуни ҳам фақат ҳурлик билан боғлиқ ҳақиқатдир. Миллат азалдан абадгача фақат мана шу тушунчага муҳтожлик сезади, шу нуқтаи назар билан Ватан ҳимоясига шайланади. Табиатнинг инсон қатори бошқа жонзотига ато этган ягона мулк ҳам Ҳурликдир. Ҳурликка путур етганда

табиатнинг ўзи ҳам, унинг фарзандлари — инсон, жониворлар, қушлар ҳам ларзага келади, оламда нотинчлик бошланади. Инсоннинг бўғзидан фарёд аримайди, юраги изтироблардан қутулолмайди, инсоний тафаккур ўз самарасини кўрсата олмайди, ҳислари чекланади, хонадон деб аталмиш инсоний жамиятда эса бесаранжомлик бошланади.

Сув, ҳаво, тупроқ, пон, ота-она қатори барча қондошлар, яъни миллат ҳам Ватан деган муқаддас тушунчага бориб туташади. Инсон боласи ўз вақтида сув ичмаса, тоза ҳаводан баҳраманд бўлолмаса, ўз вақтида пон еёлмаса, миллати, Ватанидан жудо этилса, бетобланади, ўлиб ҳам кетади. Мана шу муштарак тушунча — туйғулар тўлалигича камол топгандагина инсон хавф-хатарсиз улғаяди, ҳурлиги таъминланади. Ҳурликда улғайган инсонда эътиқод тўла мазмунини топади. Инсоний тараққиёт худди шу тўлаликдан бошланади, шу билан ниҳояланади. Буларнинг заминиди эса авало миллат ҳурлиги ётади.

Гап ҳамон устоз Шукруллонинг «Кафансиз кўмилганлар» романи заминидagi эркисизлик, яъни эрклари мутлақо чекланган инсонларнинг адоқсиз чеккан изтироблари, янграган фарёдлари мазмунига бориб тақалапти...

Бизга, эсимизни таниганимиздан буён қулоқларимизга қуйилган, шунга кўниктирилган, матбуот эътироф этган Инқилоб моҳият-эътибори билан мутлақо гўзал жамият бўлиши керак эди... Бу жамият шу кунгача инсон фаолияти жараёнида эришилган, орттирилган барча эзгулик сифатларини ўзида мужассамлаштириб, ўртак бўларли даражада рўёбга чиқариши керак эди. Ота-боболаримиз ҳам, биз ҳам инқилобни, унинг сардорларини ҳам шундай англагандик, шундай нуқтанан назардан уларга ёндошгандик. Энг муқаддас қадамжоларимизнинг Инқилоб сардорлари номи билан атагандик... Акси юз берди. Инқилоб қотиллик ва барбодлик жаллоди бўлиб чиқди.

Қайта қуриш шарофати билан кечилган умр — ўтмишнинг башараси маълум даражада очила бошлади. Ҳамма учун бирдай сирга айланиб келаётган ҳақиқат юзага чиқди. Кўзлари ёшлик, бағри қон санъатнинг чехраси қайтадан ёришди. Уша улуг санъатга илк қадамлар ташланапти. Биз топинган, эрта-кеч саждалар қилган Инқилоб, унинг сардорларидан бири «халқлар доҳийси» — Сталин ташаббуси билан» (мишмишларга

қараганда) 90 миллиондан ортиқроқ одамларнинг ёстиғи қуриган... Инқилоб йўлида жонларини жабборга берган не-не азамат виждонлилар бевақт ҳаётдан кўз юмдилар. Ҳурлик йўлида ватани, миллатининг ҳурлиги йўлида ўз отасига қарши бориб, «янги тузум»ни деб бутун мол-мулкини ҳукуматга топширди. Инқилоб эса уни «халқ душмани» деган тамға билан отиб ташлади... Инқилоб аслида, инсоният бутун умр орзу қилган ҳақиқий гўзал жамиятни яратиши, истеъдодларгина бу жамиятда қадр топиши, эъзозланиши, миллатлар тўла ҳурликка эришиши, тазйиқ билан эмас, ўз истаклари билан чин маънодаги жамиятни қуйлашлари керак эди. Санъат асарлари ҳам шу нуқтаи назардан яратилиши зарур эди. Ваҳоланки, бу жамият Иттифоқ чегаралари олиб ташланиши, истаган инсон боласи бизнинг «антиқа» жамиятимизга бошқа жамиятлардан қочиб келиши, унинг афзалликларини бутун дунёга ёйиши керак эди. Шундай қилингандагина орзудаги жамият моҳиятга яқинлашиб, тан ҳам олинарди. Сталин эса Иттифоқ чегарасини бир неча қатор тиканли симлар билан ўраб туриб, ичкарини ҳам тиканли симлардан иборат қамоқхонага айлантирди. Тиканли симлар орасидаги қамоқхоналарда инсон болалари турли усуллар билан азобланди, мазах қилинди, очлик, ташналикда бандаликни бажо келтирдилар. Доно эркаклар ҳам шу усул билан ҳақоратланиб, бевақт узлатга чекиндилар...

Муаллифнинг ёзишича, Николай II Лениннинг акаси Александр шоҳга суяқасд уюштириб қўлга тушганда, жазо олдидан айбдорнинг онасини қабул қилиб, ётиғи билан Александрнинг айбдорлигини, бу айби учун ҳукумат қонуни билан жазоланиши шартлигини тушунириб, яхшиликча кузатиб қўяди, бироқ айбдорнинг бирон-бир қариндошларига озор етказмайди. Татқиқ ҳам қилмайди. Табнийки, бу олижаноблик аломати эди. Бахтсизликни қарангки, Инқилоб Николай II нинг ўзини ҳам, онасини ҳам қатл этди, бу билан чекланмай марҳумларнинг устига кислота сепиб куйдириб ҳам ташлади. Даҳо рус ёзувчиси Лев Толстойнинг («Огонёк», 1990 йил 45-сон) хотини София Николаевна эрининг ақлан соғлигига шубҳаланиб, ўша пайтлардаги ички ишлар вазири билан келишиб уни жиннихонага ётқизишга келишади. Бу масала Николай II гача кўтарилади. Шоҳ бу масалани амалга оширишга

журъат этолмаслигини очикъ айтиб, қайтаради. Бу — шохнинг яна бир инсоний хислати эди...

Ўрмонга шер, қоплон, йўлбарс, бўри ҳокимлик қилса, табиийки, ҳамма масала фақат биргина ваҳшийлик нуқтаи назаридан ҳал бўлади. Тақдир тақозоси билан ўрмон ҳукмронлиги озорсиз жониворлар қўлига ўтса, у ҳолда ўрмон ўт-ўланлар, майсалар маконига айланади, ҳурлик тўла камол топади.

«Инқилоб» деб аталмиш ўрмонни ҳам Сталиндай, унинг ҳомийларидай йиртқишлар эгаллаган эди. Улар Инқилоб номидан истаган ваҳшийликларини қилдилар, ҳаммасини «миллатчи», «халқ душмани» шиори остида бажардилар..

«Қафансиз кўмилганлар» асарининг ягона фазилати — худди шу нуқтаи назардан ифодаланганида...

Тарихдан маълумки, доно кишилар ҳар қачон ҳукумат тепасига чиқавермаган. Улар асосан, фанни, санъатни ривожлаштириш билан банд бўлиб, сиёсатга аралаша олмаганлар. Ора-чора бўлса-да, ҳукумат тепасига донолар чиққанда эзгуликка навбат етади, инсоният жамияти гуллаб-яшнайд. Истеъдодсиз, иқтидорсиз, яъни ўз манфаатлари йўлида ҳар қандай ваҳшийликлардан қайтмайдиган олчоқларга навбат етганда эса хунрезликлар бошланди. Инсоният узоқ вақт пичилди, қатағонлар орқали пичилди...

Муаллиф: «Миллатчи деган гап қачон пайдо бўлди? Руслар Ўрта Осиёни босиб олганларидан кейинми ёки инқилобдан кейинми? Чор Россияси даврида ҳам бирор ўзбек ёзувчиси, олимини миллатчиликда айблаб, ҳозиргидай ялпи қамашгани тарихдан маълум эмас...» дея ёзади. Қизикъ-да, ахир, чиндан ҳам «миллатчи», «халқ душмани» деган қоралов атамалари инқилобдан кейингина пайдо бўлди. Аслида бу инқилобнинг шиоримиди ё шовинист — яҳудийнинг маҳаллий миллатларни айблаш учун атайлаб тўқиб чиқарган қоралов қонуниятларимиди?! Болалар туғиб, инсоният наслини давом эттираётган оналар миллатчи бўлиши мумкинми? Бир хил фикрловчи, гўзалликни бир хил ҳис этувчи, маслак-мақсади муштарак, яъни ҳурликда яшашни истаган инсон болалари қандай қилиб бир-бирларига миллатчилик қила оладилар? Миллатлар миллатларга «миллатчи»лик қилади деб қараса, бу ақлга сиғадиган гапми?

Эрондай, Туркиядай, Англиядай, Арабистондай, Фарангистондай қарам бўлмаган мамлакатларнинг лу-

ғатларида «миллатчи» сўзи топилмаса керак. Чунки бу мамлакатларда бундай сўзга эҳтиёж йўқ. Ўзбекларни, тожикларни, туркманларни миллатчиликда айблаган миллатчиларнинг ўзлари миллатларини севмайдиларми? Миллатларига, ватанларига лоқайд қарайдиларми? Агар улар миллатларини севмасалар, миллатларига лоқайд қарасалар, нимага ўзгаларни бундай муқаддас туйғудан маҳрум қилишга уринадилар?! Ватани, миллатни севиш, ардоқлаш аввало табиатни, унинг инсондай мўъжизасини, ҳурлигини севиш, ардоқлаш дегани-ку! Ватани, миллатни севмаслик, ардоқламаслик табиатга, қолаверса, инсоннинг ўзига ҳам барбодлик келтиради-ку! Мана шундай лоқайдлик натижасида қанчадан-қанча қушлар турлари қирилиб кетди... демак, миллатни, ватани севмасликка тарғиб қилаётганлар табиатга, инсониятга қарши экан-да, уларнинг барбодлик талабдори экан-да... ахир ватани, миллатни, яъни табиатни севиш, ардоқлаш биринчи галда Тенгрининг истак-хоҳиши-ку!

Рус тупроғида кўп бор бўлганман. Лекин бирор рус кишидан: «Сен-миллатчисан!» деган гапни эшитмаганман. Аксинча, улар «ўзбек ҳам русга ўхшаш бечора халқ» дейишади. Миллатчилик сўзини аксари ҳолларда шу ерда — Ўзбекистонда эшитамиз... байналмилалчилик масаласи ҳам кўпроқ шу ерда шиорга айлантирилган. «Байналмилал» сўзининг маъноси нима? Бу сўзнинг замирида бетайинлик тушунчаси ётмайдими? Сени миллатчиликда айблаб туриб, ўзлари байналмилалчилиكنи талаб этиб турса, мааниққа тўғри келадими?! Байналмилалчилик ихтиёрий танланадиган, асло таъқиб, тазйиқлар билан амалга оширилмайдиган инсоний тушунча эмасми?! Хўп, байналмилалчилик шиори остида миллатларни бир-бирига қориштириб юборайлик. Ватан, миллат туйғуси ҳам йўқолсин. Табиатнинг ҳам миллатга гўзал тил, ўзига хос тупроқ берганини ҳам эътиборга олмайлик, шу билан майли, Оллоҳдай қудратли кучининг минг йиллик ихтироси — инсон ҳам барбод бўлсин. Майли, табиатнинг ўзига қарши борган ҳар қандай кучни арзимас хуружи билан яқсон қилишни ҳам ҳисобга олмайлик. Байналмилалчилик тушунчасини бир зум жониворлар, қушлар, қурт-қумурсқаларга жорий этайлик-да, бир-бирлари билан урчитайлик. Эшак билан от орасидан хачир чиқади. Хачирда на қиёфа, на мазмун бор. У ҳатто насл ҳам бермайди. Фил билан туяни урчитдик, ора-

дан қанақа махлуқ чиқади? Шу билан ҳайвонлар, қушлар оламида номаълум махлуқлар пайдо бўлади-да, табиат шу кунгача эришган гўзаллиги, яъни ранг-баранглигини йўқотди... Энди буёғи чидаб бўлмас даражадаги даҳшат... ахир табиатнинг ўзида ҳам ҳар бир тирик жон ўз-ўзини ҳимоя қилиш қонунияти мавжуд-ку! Ҳимоя қилиш қонуни мавжуд бўлмаганда барча тирик мавжудот аллақачонлар ер юзидан қирилиб кетарди-ку!

Устоз Шукруллонинг «Кафансиз кўмилганлар» асарини орқали чеккан фарёдлари, изтироблари, ҳасратларини заминда мана шу илоҳий жараёнлар акс этиб, юксак маҳорат билан ифодаланган. Бунини англаш, ҳис этиш учун энди юксак ақл-тафаккур кучи билан бирга нозик ҳис-туйғу ҳам зарур бўлади... Мазкур асар тўдалигича тушунча-туйғумга ўрнашиб қолди. На кун, на тун тинчлик беради...

Инқилобдан кейин қайси сабабларга кўра пантуркизм, панисломизм деган қарашлар юзага чиқди? Нима учун панфарангизм, панрусизм деган тушунчалар пайдо бўлмади? Бу қарашларнинг замини қаерга бориб туташади? Бу рус халқига тааллуқли қарашми? Йўқ, албатта. Бу фақат руснинг номидан иш кўрган яҳудийларнинг қилмишидан бошқа гапмас. Инсоият эндиликда бу масалани фаҳмлай бошлагани ҳаммани бирдай қувонтиради... бу, яна сталинизмга бориб туташади... гап устоз Шукруллонинг чуқур тафаккури кучини нозик ҳис-туйғуларини заминига бориб туташаётир...

«Кафансиз кўмилганлар» асаридаги Маманбой номли олчоқ кимсанинг хулқи менда кучли нафрат ва ғазаб туйғусини қўзғатади. Шу билан бирга у, ҳозир ҳам ҳар қадамда учрайдиган, яъни ўз манфаати йўлида ҳар қандай қотилликдан қайтмайдиган олчоқларни эслатади. Улар ҳозирча пана-панада пинҳона оёқларини чалиб, ҳар сония Сталин даврини кўмсаб, ҳаракатлар қилаётти. Улар пайт пойлаб турибди, ўзларига озгина имкон яратилса, дарҳол юзага қалқиб чиқадилар-да, яна шафқатсизларча қирғин бошлайдилар. Илоё Теңрини уларнинг юзларини тескари қилсин!

Асардаги Убайдуллаҳон, Хушвақт исмли чол, Қўшоқ ака, Абдурайим ака, қамоқхонадаги даҳшатларга чидолмай ўзини осиб қўйган Иван исмли йигит, арзимас гапи учун азобланган Илёс ота, Насриддин Хўжаев, ажойиб коммунист Баҳовиддин ака, кўричаги ёрилиб кетиб, ўз ҳолига ташлаб қўйилган, оқибат бе-

вақт ҳаётдан кўз юмган ўспирин бола қисмати мени даҳшатга солди. Бирон-бир гувоҳ талаб қилмайдиган, аниқ мисоллар билан асослаб берилган мазкур асарда ифодаланган фарёдлар, чекилган изтироблар, дарду ҳасратлар натижасида миямга огриқ кирди, узоқ вақт гижимланиб ҳам турди, ҳисларимни гўё кимдир кесиб-кесиб ташлагандай туюлади. Шу кунгача бирор асарда бу қадар ваҳшийликлар ҳукм сурган даврни тўлалигича ўқимаган эдим. Тарих ҳам бундай даҳшатлар юз берган жамиятни билмас эди. Мана шу ваҳшийликларнинг бошида турган — инсоний раҳм-шафқатдан мутлақо йироқ Сталиннинг қиёфасини аниқ кўрдим. Сталинчилар гўё темир вужудлар каби ўз қолиплариға сиймаган ақлли кишиларни шафқатсизларча ўлдирди. Ҳатто темир вужудлар ҳам одамни тўғридан-тўғри ўлдириб қўяқолиши мумкин, лекин одамдай аввал каналарга талатиб, ўз гўнгига қориштириб, уриб, қийнамайди...

Инқилоб сардорларини ўлдирмай, бор-йўғи қамаган шоҳ Николай II нинг опласи билан қийнаб қатл этилиши ва кислота сепиб вужудларини йўқотиб ташлагани ҳақидаги ўй мени ҳамон азоблайди. Уни шоҳ сифатида ўлдириш мумкин эди, лекин у инсон сифатида бундай ваҳшийликларга лойиқ эмасди. Ўзи ўзи-ку, қизлари, хотини, ўғли бундай жазога асло лойиқ эмасди... мана шу даҳшатли воқеалардан кейин, қандай қилиб шоҳлик даври билан инқилобдан кейинги давр орасидан эзгулик излаш мумкин?..

Устоз Шукруллонинг «Кафасиз кўмилганлар» асари қатагон даври ҳақида ёзилган бошқа асарлардан кўра кўпроқ менга таъсир қилгани, ортиқча изтироблар чектирганини тан олмаслигимнинг асло иложи йўқ. Бу асарнинг бошқа асарлардан афзаллигини тўла очиб беришни танқидчиларга қолдираман. Устоз Шукрулло гўё қайтадан тиканли симлар билан ўралган қамоқхонада қийноқ, азоблар, фарёд, изтироблар орасида оёқларини ерга қаттиқ тираганча ёнидаги гуноҳсиз гуноҳкорларнинг дардларига шерик бўлиб, ўзи сезмаган ҳолда Сталин даври манзарасини тўлалигича кўз ўнгимизда намоён этди. Уша давр фожиялари ҳақида тўла тасаввур ҳам берди. Мазкур асарда фожиа бир устоз Шукруллонинггина эмас, минглаб замондошлари, жумладан, ўзбек халқининг фахри, ғурурига айланган Вали Қаюмхон, Боймирза Ҳайит, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Элбек, Сўфизода-

ларнинг ҳам фожиаси эди. Уша бетакрор улуғ зотлар учун муаллифнинг чеккан фарёдлари, изтироблари, қайғу-ҳасратларидан англашиладики, асарнинг ҳақиқий қаҳрамонлари ўшалар. Муаллиф биринчи галда ўшаларга, қолаверса, миллатнинг бевақт, бегуноҳ хазон бўлган қисми, яъни йўқотилган, бой берилган, ярми кесиб ташланган қисмига ҳеч ким томонидан, ҳеч қачон бузиб бўлмайдиган абадиёт ҳайкалини ўрнатди. Бу ҳайкал абадиёт билан боғлиқ муқаддас тушунчадир. Шу билан муаллиф юксакликларда чирқираб учиб юрган ота-боболар руҳини ҳам шодликларга кўмди, уларнинг фарёдларини озгина сусайтирди... бунинг учун биз — ёшлар устоз қаршисида бурчлимиз...

«Кафансиз кўмилганлар» асарининг киши қалбини эзадиган, қон йиғлатадиган даражада ёзилишига асосий сабаб нима? Асарнинг изчил, яъни тўла эҳтирос, фожиа билан ёзилганига сабаб нима? Жавоб битта. Устоз Шукрулло биринчи галда миллатига, ватанига содиқ фарзанд. Бу унга Илоҳ томонидан тортиқ этилган муқаддас эътиқоддир. Бу эътиқод заминда ҳеч қандай сиёсат, муносабат, манфаат эголмайдиган, эгиши асло мумкин бўлмаган виждон самараси чўкиб ётибди. У мана шу умуминсоний тушунча билан боғлиқ оташин эътиқодни, ноёб истеъдоди орқали, кучли тафаккури назорати билан қатагон даврининг чексиз, адоқсиз фарёдлари, изтироблари, дарду аламлари, қайғу ҳасратларини тўлалигича ифодалаб берди. Бу фожиа бундан буён биз учун асосий мезон вазифасини ўташи шартлиги ҳақида ишоралар ҳам қилди. Шу билан бирга муаллиф насл-насабининг қонлари нечоғлиқ тоза бўлгани ва мана шу тозаллик ўз қонида давом этаётганини ҳам исботлади. Бу тозаллик миллатнинг фахри, ғурури... ҳаммасининг натижаси эса «Кафансиз кўмилганлар» бўлди...

Асарда қатагон йилларининг асосий айбдорлари — гувоҳликка ўтганлар ва қамалишларни уюштирганларнинг, очиқчасига қораловга қўл урганларнинг исм-шарифлари аниқ айтилмайди. Ваҳоланки, Сталин ҳам, унинг ижрочи ташкилотлари ҳам мана шу сотқинларсиз ҳеч нарса қилолмасди... энди бу ёғи устознинг ўзига ҳавола...

«Кафансиз кўмилганлар» асари мен учун «Ўтган кунлар»дан кейинги қалбимни даҳшатга солган, ром этган асарга айланди. Бу менинг мазкур шахсга бўлган бир бутун эътиқодим.

ОТАЛАР ШАЪНИ — МУҚАДДАС

Ханжар янглиғ чўққилари кўкка туташган жигар-ранг Хонтенгри тоғларининг бағрида, қоялардан бошланиб Чирчиқ дарёсига бориб қуйиладиган Қизилсойнинг кунгай томонида, паст-баланд тепаликлари устида Тенгрининг назари тушган сўлим Номданак қишлоғи бор. Кўклам келиши билан дунёи олам қатори Тошкент вилоятининг Паркент туманига қарашли мана шу гўзал жаннатмакон гўша ҳам яшил рангга бўялиб, одамларнинг қулф-дилини очиб, қалбини ҳаяжонга тўлдириб ташлайди. Сўриларга кўтарилган ток новдаларию турли-туман дарахтлар япроқ ёзиб, қирлари ва томлари устида лолақизгалдоқлар, лолалар, чумолилар, эртадан-кечгача оила ташвишида гимирловчи инсон кулбаларини чексиз гўзалликка кўмади. Сойи тўлиб-тошиб ўкириб оқа бошлайди. Осмонини табиатнинг ажойиб безаклари — сайроқи қушлари тўлдириб, сайраб кайфиятларга руҳ бағишлайди. Қир-адирлар эса бошларини кўтармай ўтлайдиган сигир-бузоқлар, қўй-эчкилар, отларга тўлиб-тошади. Кўчалари, томлари, сой соҳиллари, мактаб ҳовлиларида ёқавайрон, яланг-оёқ болалар югуришади, чиллак ўйнашади, ланка тепишади, бу манзара борлиқни тожсарвари бўлмиш инсон ҳамон яшаётгани, наслини давом эттираётганидан ҳар сония хабар бериб турибди. Шу тариқа инсоният жамиятини янгилаб турадиган навқирон авлод — болалар учун ўйинлар фасли бошланади. Осмонда гўё садафдай бир сафга тизилган турналар кўзга ташланади. Қирққокил, сарвқомат қизлар челақ кўтариб, тўда-тўда бўлиб тепаликдан сойликка — булоқларга тушишади. Челақларини тўлдириб изларига қайтади. Аёллари тандирларга нон ёпиб, сигир соғиб, кексалари эшикларни олдида набираларини тиззаларига ўтказиб суҳбат қурадилар.

Азалдан-абадгача давом этадиган инсоний фаолият — инсоний шажара... эски ҳам, янги ҳам деб бўлмайдиган, лекин доим янгиланиб турадиган абадий манзара... туғилиш... ўлим... икки орадаги янгиланиш жараёни... икки қулоқли, бир бошли, икки оёқ-қўлли, яъни «ИН-СОН» деб аталмиш зот болалар туғиб, туғдириб, тарбиялаб, ўрнини тўлдириб ўзи йўқолади... «йўқолиш» эса тарихга айланади... эркаклар... эрта билан далага чиқади, туз-насибаси учун кун бўйи тер тўкиб, кеч би-

лан нисоний кулбасига қайтади. Заминида эса ўз наслини давом эттириш илмжи чўкиб ётади...

Номданақ қишлоғи тарихини турли кишилар турлича талқин қилади. Кимдир ўн минг, кимдир минг йилга тенглаштиради. Эрадан олдин тикланган қорувул тепалар ва шимол томондаги тепаликдан топилган кўза ва темир пул, тақинчоқлар даврига қараганда қишлоқнинг яралиши эранинг бошланишига тўғри келади. Кексаларнинг эътироф этишларича, бу ерда истиқомат қиладиган халқ уч қисмга бўлинади. Кўпчилиги Тошкент шаҳрининг Арпаоя даҳасидан кўчиб чиқиб келган, яна бир қисми Алишер Навоий тилга олган шоир Атоийнинг ватани Турбатдан келишган, учинчи қисми эса фарғоналиклар. Қишлоқ халқи азалдан Тошкент шаҳрига дахлдор кечмиш — воқеаларга доим аралашиб, бу борада муқаддас бурчларини адо этиб келишган.

Унлаб асрлар давомида фаолият кўрсатган қишлоқ халқи 1917 йилги ўзгаришларга ҳам лоқайд қолмаган. Жамоа хўжаликлари, қишлоқ шўреси қўмитасини ташкил қилишда, мактаб очишда, саводсизликни тугатишда ўз ҳиссаларини қўшишган. Мол боқиб, деҳқончилик қилиб ҳукуматга топширган. Улар орасида жамоа хўжалигини, шўро қўмитасини бошқарган, туман фирқа қўмитаси котибликка сайланган, туман ижроия қўмитаси раиси муовини, туман маориф мудирини, мактаб мудирини бўлиб ишлаганлар бор. Бутун умрларини муаллимликка бағишлаб, шу кундаги ўқимишли кишиларни тарбиялаган устозлар шу кунларда ҳам кексалар хотирасидан кўтарилганча йўқ! Улуғ Ватан урушига учтадан ўғлини жўнатиб, бутун умр йиғлаб ўтган Хонбиби (у онамга амма бўлади) кампирнинг кўз ёшлари ҳам қуриганича йўқ. Бир қишлоқ урушда юзлаб қурбонлар берган. Эндиликда кексалар «палончи-пистамончи бўларди, қишлоқ учун, халқ учун кўп эзгу ишлар қилган эди», дея эслайдилар. Бироқ ҳозирча булар кексаларнинг хотиралари бўлиб қолаяпти. Қишлоқ кўчаларини кезсангиз, мактабларига кирсангиз, бинолари пештоқларига назар ташласангиз, бирор ерда қишлоқда яшаб ўтган ва шу ватан учун жонларини жабборга берган бирор кишининг исм-шарифини учратмайсиз. Бирорта музей ҳам кўзга ташланмайдۇ. Фақат ўтган йили Улуғ Ватан уруши қурбонларига хотира ҳайкали ўрнатилди.

Гўё қишлоқда ота-боболари бирон-бир фаолият кўрсатмаган, гўё ҳозирги авлодлар осмондан тушиб қолгандай... номини абадийлаштиришга арзигулик бирон улуг зот яшаб ўтмаган... бутун бир асрлар, даврлар, йиллар самарасиз кечган, изсиз йўқолган... тарих-хотира тутунга айланиб тарқалиб кетгандай...

Ниятим — бирор раҳбарга ё бирор кишига таъна тошларини отиш ё обрўсини тушириш эмас. Бугун мен қондошларим билан очиқчасига гаплашиб олиш умидидаман. Турғунлик йиллари тафаккуримизни чеклаб ташлади, юрагимизга қўрқув солиб қўйди. Ўз билгимизча бирор ишга қўл уришдан аввал, юқоридагилар нима деркин, курсимни олиб қўймасмикин, деган ўйга борамиз. Ота-боболарнинг ватан, миллат учун қўшган инсоний ҳиссаларини баҳоласак, номларини абадийлаштирадик, бу ота-боболарга эмас, аввало замонамизга берилган баҳо бўлади-ку. Бунинг учун ҳукумат раҳбарлари «чакки қилибсан» дейиш ўрнига, «бошлабсан» дейди-да.

Табиат ўзининг гўзал ва муқаддас мулки — инсон зотига фикрлаш учун онг, ҳис қилиш учун юрак ато этди. Биз истаганча фикрлашимиз, истаганча ҳаяжонланишимиз мумкин. Буни чеклашга ҳеч кимнинг қолаверса, табиатдан бошқа кучнинг ҳаққи йўқ. Инсон тўла фикрлаган кезлари улуглашади, ўзини турли ифлос йўللardan тияди. Фикрламаган, яъни ҳирсга берилган кезлари эса ҳар қандай ваҳшийликлардан қайтмайди. Қишлоқнинг яхши кунлари учун жон бериб курашган, халқнинг истиқболи учун тинмай тер тўккан ота-боболарнинг номларини абадийлаштириш борасида биз фарзандлар тўла фикрлаяпмизми? Кексалар оламдан ўтиши билан ўзлари ҳақидаги хотира — тарих ҳам абадул-абад йўқолади. Ўчган, йўқолган инсоний хотираларни эса қайтадан тиклаб бўлмайди...

Юрагингни чангаллаб, пешонангни сиқиб чексиз ўйларга толасан киши. Инсон фақат қорин тўйдириш, бола-чақа боқиш, яъни «сен менга тегма, мен сенга тегмайман» қабилда кун кўриш учун яралганми?! Бундай фаолиятнинг жониворлар фаолиятидан нима фарқи бор?! Инсон қилган ишлари, яратувчилиги билан муқаддас-ку. Болалар туғиб ўстирадиган ва инсон тўғига дучор бўладиган бечора қушлар ва моллардан бирон-бир тарих — хотира қолмайди... Инсон эса дард-аламларини, қайғу-ҳасратларини, изтиробларини, шодликларини мусиқага солиб, назм ва насрда ифодалаб

улуғ санъат яратади. «Севги» деб аталмиш антиқа туйғу ҳам фақат инсонга хос хислат. Мана шу яратувчилиги билан инсон ўзига абадий ҳайкал қўйиб кетади. Ҳайкал эса инсоний шажара — тарих, яъни тафаккури ва ҳисларига тикланган хотиралар... мана шу фазилати билан ҳам инсон борлиқнинг тожсарварига айланди. Навоий, Ҳофиз, Бобур, Яссавий, Қошғарий, Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир ё Жалолиддин Мангуберди, Амир Темурлар мана шу муқаддас ватанда туғилмаганларида, бизга миллатдан қандай хотира қоларди? Бутун бир миллат бошини эгиб, сукут сақлашдан нарига ўтмасди... агар уларнинг хизматлари шарафланмаса, аллақачонлар инсон тарихдан ўчиб, хотирадан кўтарилиб ҳам кетарди.

Қондошларим, замондошларим ўз ота-боболари ҳақида талаб этилгандай бош қотираяптиларми?! Ота-боболарининг хотираларини абадийлаштиришга ўз ҳиссаларини қўшаяптиларми? Замондошларим орасида соғлом фикрлайдиганлари борми? Улар орасида ота-боболари қисматига тўла баҳо берадигани топиладими?

Ҳатто қушлардан тортиб, тўрт оёқда юрадиган жониворлар, қурт-қумурсқаларгача ўз ҳаётларини сақлаб қолиш учун тинмай курашадилар. Шунинг учун ҳам улар умрларини асраб келаётир. Улар орасида ҳам жиддий курашмайдиганлари топилади ва натижа бошқа жониворга ем бўлади. Курашганлар, яъни «ўзлиги» учун курашганлар эса яна фаолиятини давом эттиради. «Ўзлиги» учун курашганлар аввало абадиёт билан алоқадор кишилардир. Ватан, миллат, яъни «ўзлик» учун кураш аслида табиатнинг талаби — бузилмас қонун. «Ўзлиги»ни унутган, «ўзлиги» учун кураша олмайдиган инсон боласи эртадир-кечдир ўлимга маҳкум... Биз, ота-боболар қисмати ҳақида жиддий ўйлаб кўрмас, ҳис этмас эканмиз, демак, биз узоқни кўра олмаймиз. Демак, ўзимиз ҳам ҳадемай ота-боболар каби тарих саҳифасидан абадий ўчиб кетамиз. Бизнинг бугунимиз бор, эртамыз йўқ...

Баъзи бир дўстларим, «қишлоқ ҳақида, қишлоқ одамлари, раҳбарлари ҳақида ёмон гапирма, ёмон ёзма», дейишади. Қондошлар ҳақида ёмон гапирмаган, ёмон ёзмаган билан ота-боболарнинг чирқираётган руҳларини тинчитиб бўлмайди-ку! Ота-боболар руҳи эса энг улуғ ва юксак туйғудир. Ота-боболарсиз келажакни тасаввур қилиб бўлмагани каби, келажаксиз ота-боболарни ҳам тасаввур қилиш қийин. Биз учун ота-бобо-

ларимизнинг шахсий феъл-атворлари, яъни ўзларини кишилар орасида қандай тутганликлари асосий гап эмас, уларнинг қишлоғимиз ва биз — фарзандларига қилган хизматлари асосий масала. Ота-боболаримиз орасида инсоний бурчини адо этиб қўйиб, умрининг охирларида бир оз ичкиликка берилганлари ҳам бўлиши мумкин. Лекин биз бундай оталаримизнинг ичкиликка берилганидан илгариги хизматларини баҳолашга қодир бўлишимиз керак...

Қишлоқ кексалари кўп улуг оталаримизни яхши эслайдилар. Улар орасида илк бор жамоа хўжалиги ва қишлоқ шўроси қўмитасини ташкил этиб, узоқ йиллар бошқарган ва туман фирқа котиблигига кўтарилган мулла Турғун номли қондошимиз бор. У ўз қондошлари орасидан чиққан қотиллар томонидан ўлдирилиб, тунда яширинча кўмилиб, сўнг «қочиб кетибди...» дея мишмишга қолганини кўпчилик билади. Бу ҳақиқатдан юз ўгиришга кимнинг ҳаққи бор. Қишлоқда илк бор мактаб ташкил қилишда жонбозлик кўрсатган, илк сабоқ берган Бурҳонов Аъзам отани ким эслайпти?.. Кексаларимиз оғзидангина эшитаямиз... Улар ҳақида архив ҳужжатлари эса аллақачонлар йўқолиб кетган...

Узоқ йиллар қишлоқ жамоа хўжалигига раҳбарлик қилган, қишлоқ мактаби мудир бўлиб ишлаган, жамоа хўжалигини кўп йиллар бошқарган оталар хотираси ис-сиз йўқолиб кетаверадими? Қўйнинг оғзидан чўп олман, ёш болан «отажон» деб таълим берган, ўттиз йил умрини мактабга сарфлаган Солиҳ ота, худди шундай хизмат бурчини бажарган Турсунматов Турдибой ота жамоа хўжалиги ва қишлоқ шўроси қўмитасига узоқ йиллар раислик қилганларнинг номларини абадийлаштиришга муносабатимиз қанақа?!

Урушда уч ўғлидан жудо бўлган Хонбиби онамизнинг номини тарихдан ўчириб юборишга кимнинг ҳаққи бор?!

Уша мўътабар отахонлар қаторида меннинг отам Ҳакимали Усмонали ўғли ҳам бор. Мен «Кичик хонадон» номли романимда отамнинг хизматларини бир нази эътироф этганман. Бугун эса қайтадан ва жиддийроқ хотирлаш ниятидаман. «Мен Ҳакимали Усмонали ўғли 1903 йилда Паркент туманининг Номдапак қишлоғида косиб oilасида туғилдим,— дея ёзган отам фирқа анкетасига ёзган таржиман ҳолида,— отам Усмонали Эрназар ўғли 1918 йилда вафот этди. Отамнинг вафотидан сўнг онам бошқа кишига турмушга чиқишга маж-

бур бўлди. Аввал тоғаваччам Аҳмадвой акамнинг уйида, сўнг Иброҳим тоғамникида кун кечирдим. Қийинчилик туфайли Нуриддин ва Содик бойларнинг уйларида қўшчи бўлиб юрдим. Кейин Тошкентнинг Оқуй даҳасидаги нонемас бойнинг набираси Юсуф бойникида, қози кўчадаги Султон бойникида ишладим. 1923 йилга келиб Бержатурд орқали трамвай йўлида ишладим. Бир-икки йил ўтгач Мирзачўлдаги «Пахтаорол» совхозида кетмон чопдим. 1929—33 йилларда эса Қўқондаги Рабнакда ўқидим. Уқини тугатганимдан кейин Самарқанд вилоятига қарашли «Ғаллаорол» туманидаги мактабга мудир этиб тайинлашди. Кейин Самарқанд шаҳридаги «Автодорожный» олийгоҳида ўқидим. Қишлоққа қайтиб, 1939—40 йилларда Паркент тумани ижроия қўмитасини муовини ва туман маориф мудирин лавозимларида ишладим...

Отам 1939 йилнинг ёзида Москвага чақирилади. М. И. Калининнинг қўлидан «Меҳнат Қизил Байроқ» ордени олади. Қайтгач (отам бирга орден олганлар — М. И. Калинин билан бирга тушган суратини М. И. Калинин музейидан олиб келдим) туман раҳбарлари отамни машина билан қишлоққа кузатиб келадилар. Шу кунни бутун қишлоқ йўлга чиқиб, кўз ёшлар билан: «Қадамишга ҳасанот, қишлоғимиздан шундай улуғ кишилар чиқар экан-ку», дея қаршилайди. Қишлоқ халқига шу тун катта зиёфат берилади.

Ниҳоят, Улуғ Ватан уруши бошланади. Эркаклар ҳарбийга жўнайди. Отамни жамоа хўжалигининг фирқа ташкилотига раҳбар этиб тайинлашади. Гарчи отамнинг бир кўзи яхши кўрмаслигига қарамай, ўз истаги билан ҳарбийга йўл олади. 1941 йилдан 1945 йилгача ҳарбий хизматда бўлади. Икки марта жароҳатланади. Уруш тугаши олдида «Қизил Юлдуз» ордени билан тақдирланади. Польша, Булғория, яна кўп шаҳарларни озод қилишда қатнашгани учун ғалаба медаллари, мақтов «ёрлиқ»лари билан мукофотланади. Урушдан қайтганидан кейин яна қишлоқ мактабига мудир этиб тайинлашади. Нафақага чиққунинга қадар муаллимлик қилади. Отамнинг мазкур хизматларини қишлоқда кўп кексалар яхши билишади.

Ҳозирча юқорида исм-шарифлари тилга олинган отабоболаримизни кексалар эслашяпти. Кейин кексаларнинг ўзлари ҳам унутилади... чунки биз — фарзандлар кексалар билан суҳбатлашиб ё архивларни қидириб тарихимиз ҳақида бош қотираётганимиз йўқ... шу тариқа

минг йиллик тарих ҳам, 73 йилги тарих ҳам йўқлик оламинга кўчади... тепада руҳлар чирқираб юраверади, пастда фарзандлар сукут сақлайверади... гўё қишлоғимизда шу пайтгача ҳеч ким яшамагандай... оғир ва даҳшатли сукунат...

Қишлоқ кўчаларидаги номларга назар ташлайман: «Шарқ», «Советская», «Коммунизм», «Олмазор», «Кўраман», «Клубная», «Ленин», «Чипорли», «Янги ҳаёт», «Навоний», «Янги турмуш», «Йўл боғи», «Ҳамза», «Ойбек», «Озод», «Гагарин», «Бозорбоши», «Ғ. Ғулом», «У. Ҳайём», «Киров», «Фурқат», «Мажнунтол», «Соймаҳалла», «Майдонтол».

Мазкур номлар орасида қишлоқ тарихи билан боғлиқ бирор кишининг номини учратмадим. Баъзи кўчалар эски номлар билан аталади, бу яхши. Бироқ «Клубная», «Советская», «Киров», «Гагарин», «Озод» каби номлар туманга қарашли ҳар бир қишлоқда мавжуд. Ахир бир туманда бундай номларни бир кўчага бериш кифоя эмасми?! Уларнинг ўрнига ўзимиз учун жонфидо қилган ота-боболаримизнинг исм-шарифларини қўйсак, ким бизни судга беради?! Қизик, ота-боболарнинг номларини абадийлаштириш ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаганим ё кимнингдир томонидан тақиқланганим? Балки бу ҳақда алоҳида қоида-низом мавжуддир... Балки кўчаларга орден олган ё бирор мукофот билан тақдирланган кишининг номи берилсин деган алоҳида кўрсатма бордир... балки баъзи бир ўртоқлар ўша кўрсатмалардан четга чиқолмай тағиб туришгандир... ахир оталаримиз орасида «Меҳнат Қизил Байроғи», «Қизил Юлдуз» орденлари олгандари бир эмас, бир нечта-ку. Оталаримиз ҳар қандай мукофотга арзигулик хизмат қилган бўлса, орденга тортиқ этиш ўша пайтдаги раҳбарларнинг «ёдидан кўтарилган бўлса, кимнинг айби? Орден олишлар, орденга қараб баҳолаш ахир турғунлик йилларининг иллати эди-ку. Беш марта Қаҳрамон бўлган Л. И. Брежневнинг номи бугунги кунда ҳамма ердан олиб ташланди-ку, Навоний, Толстой, Пушкин, Машрабларнинг орденлари бормиди? Хатто улар Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси ҳам бўлмаган-ку. Шунга қарамай биз уларнинг номларини абадийлаштираемиз-ку. Бунини тушуниш, ҳис этиш учун улуғ файласуф ё донишманд бўлиш шарт эмас, оддий инсоний фаросатга эга бўлиш керак, холос. Ақлсиз кишиларда афсуски, дид-фаросат бўлмайди...

Ўттиз йил болаларни ўқитиб, инсон сифатида шакллантирган устоз-муаллимнинг қайси шоир ва ёзувчилар, файласуфдан хизмати кам? Одамлар олган орден ё «мақтов ёрлиқ»лари билан эмас (бундай нишонлар донм ҳам тўғри берилмаган), одамлар учун қилган хизматлари билан белгиланиши керак. Қолаверса, ота-боболарга, яъни аждодларига баҳо бериш, эъзозлаш, номларини абадийлаштириш фарзандларнинг муқаддас бурчи. Қишлоққа ташқаридан ташриф буюрган меҳмоннинг: «Нима, қишлоғингизда бирор улуғ киши ўтмаганми? Нимага ҳамқишлоқларингнинг номлари кўчаларда ё мактабларда учрамайди? Нимага жамоа ҳўжалигида халқнинг тарихи учун музей ташкил қилмагансизлар?» деб сўраб қолса, қандай жавоб қиламиз?

Кимлардир деҳқонга кўчанинг номини қўйиш мумкинмас, дер. Лекин жиддий ўйлаб қаралса, одамни ҳам, қушлар, жониворларни ҳам боқадиган шу деҳқон-ку. Деҳқон бўлмаса ёзувчи ҳам, шоир ҳам, донишманд ҳам бўлмасди. Ҳамма учун ягона мўътабар инсон — деҳқонлар. Демак, кўчаларнинг бирини бутун умрларини далада ўтказган деҳқон оталаримизнинг номи билан атасак, руҳларини шод этамиз-ку. Ҳаётнинг бошланиши ва ниҳояланиши бўлмиш — деҳқонни унутишга ҳеч кимнинг маънавий ҳаққи йўқ... биз — фарзандлар ота-боболарнинг меҳнатларига беписанд қарасак, фарзандларимиз бизнинг ҳам меҳнатимизга беписанд қарашади. Ахир ота-боболаримиз «қуш уясида кўрганини қиладди», деб бекорга айтишмаган-да...

Дейлик, ҳукумат бугунги кунда меҳнаткаш оммани томорқа билан таъминлаш борасида қарорлар қабул қилган экан, бунга баъзи бир раҳбарларнинг қарши чиқишига қандай маънавий ҳаққи бор?! Томорқа олинган нисбий тушунча. Бу қадимий ер не-не азамат кишиларини ўтказиб юборди. Бирортаси ҳам ерга абадий эгалик қилолмади. Одам ўтиб кетаверади, ер яна қолаверади. Ер инсонга табиатнинг инъоми... ундан инсон вақтинчаликка фойдаланади... Энди буни англаш, ҳис этиш учун раҳбарлардан нафақат ақл, фаросат талаб этилади, шу билан бирга виждон ҳам зарур бўлади... Халқни ўйлаган раҳбарлар ўз номларини абадий тарих саҳифасига битиб кетади, ўйламагани тирикликда қоринни тўйғизади, холос... ахир фойда бир томондан... мия ва юрак фаолиятидан тўла фойдаланган кишилар эса донм халқ томонда туради...

Ўтган сайловда Номданақ халқининг ихтиёрсиз, яъни туман раҳбарининг тазйқи билан Номданақ сайлов участкасидан «Ўзбекистон халқ депутати»га Паркент туман фирқа кўмитасининг собиқ биринчи котиби ўртоқ И. И. Салимов кўрсатилди. Сайловда кўпчилик ўртоқ И. И. Салимовнинг номзодига овоз бермади. Барибир ўртоқ И. И. Салимов сайланди. Сайланганидан бери ўртоқ И. И. Салимов бирор марта келиб сайловчилар билан учрашмади, ҳатто ҳолнинг қалай деб сўрашга ҳам ярамади. Бундан кейин ҳам келмаслиги аниқ. Бироқ бирор одамнинг хаёлига ўртоқ И. И. Салимовни «Ўзбекистон халқ депутат»лигидан чиқариб олиш келмаяпти...

Сабр-тоқатингизга балли, дўстларим. Қанчадан-қанча олижаноб режаларингиз бор. Санъат кошонасини қуришга, янги болалар боғчаси қурилишига, бошқа ишларга ҳам қўл урган экансиз, бу борада сизларга қайси «Ўзбекистон халқ депутати» кўмаклашади? Орзу-умидларингизни кимга айтасиз?

Назаримда, ота-боболарининг номларини абадийлаштиришга, шарафлашга навбат етди. Келинг, ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқариб, бамаслаҳат иш кўрайлик. Бу йўлда сизларга ҳам, жумладан, ўзимга ҳам муваффақият тилаб қоламан.

1989 йил.

«БУ ЙУЛЛАР...» ҲИКОЯСИ ҲАҚИДА УЙЛАР...

Ёзувчилик — қисмат. Қисмат эса иқтидор билан боғлиқ тушунча. Ҳар бир ёзувчи ўз қисматига қайғурмаслиги, яъни унга лоқайд бўлиши ва лоқайд қолиши асло мумкинмас. Шартли равишда адабиёт юзлаб ёзувчилар тушган — узоқ сафарга отланган кема деб тасаввур қилинса, кема ичидаги ёзувчиларнинг қисмати яна муштараклик касб этади. Борди-ю, шу кемадаги ёзувчиларнинг бирортаси хавфли тўлқин кўтарилган кезде жонини асраш учун четга чиқиб, юз беражак фалокатга қарши курашмаса, табиийки, бошқалар қатори унинг ўзи ҳам ҳалокатга учрайди. Биргина шу хиёнаткор ёзувчи инсониятнинг эришилган гўзал мулк — адабиёт мулкидан айиради. Демак, бир хил шарафга лойиқ бўлган ёзувчилар ҳар қачон ва абадий бир-бирларини суяшлари — санъат қуртлари ва уларнинг заволидан асрашлари зарур ва шарт. Муқаддас санъатнинг ягона темир қонуни шундай. Бу масаланинг бир томони. Бошқа томони эса ёзувчилар ҳамкорликда адабиётнинг тараққиёти ҳақида тинмай бош қотиришлари, уни ҳам шаклан,

ҳам мазмунан юксакликларга кўтариши ва бўлгуси ёзувчилар учун ажойиб-ғаройиб безатилган адабиёт кошо-насини яратишлари керак. Хом-хатала асарлар ёзиш, уни бостиришга шошилиш, шараф ва манфаат йўлида елиб-югуриб ишлаш эса зарарли оқибатларга олиб бориш билан бирга, ўзини ҳам, туғилажак ёзувчиларни ҳам йўлдан оздиради, натижада номукаммал асарлар юзага келиб, санъатнинг кўзи ёшланади...

Биз тенгқурларимиз ва адабиётга атак-чечак қилиб кириб келаётган укаларимиз ҳақида (албатта, улар бунни исташса... шахсий ғаразларга йўйишмаса...), уларнинг босилган илк асарлари ҳақида самимий ва ягона эътиқод билан ўртоқлашишга мутлақо ҳақлимиз. Бу яна умуминсоний адабиётнинг ажралмас қисми бўлмиш ўзбек адабиётига қайғуриш, унинг келажagini ҳимоя қилиш, деган мантиқий тушунчага бориб тақалади. Гўзал — ҳар томонлама мукаммал асарлар яратишга интилиш ҳақиқий ёзувчининг қиёфаси — хусусиятидир. Бунга, асарларини ўн беш марталаб, ҳатто эллик йиллаб кўчирган Навоий, Бальзак, Толстой, Жек Лондонлар мисол бўла олади. Ана шу даҳо ёзувчиларнинг адабиётга доим маъсулият билан ёндошганликлари, асарларини бир-икки марта кўчириб бостирганликларини ҳам ҳеч ким билмайди. Шунингдек, ноёб асарлар бир марта ёзилиш билан дунёга келмагани ҳам кеч кимга сир эмас. Асарнинг гўзаллиги — мукаммаллиги учун курашмаган, лоқайдлик, дангасалик дардига гирифтор бўлган ёзувчилар ўз-ўзларига, жумладан, умуминсоний адабиётга ҳам адоқсиз зиён етказади. Улар адабиётнинг майиб-мажруҳ хизматкорларига айланиб қоладилар.

Мен «Ёшлик» журналининг 1987 йил 1-сонига эълон қилинган Нурулло Отахоновнинг «Бу йўллар...» ҳикоясини ўқиб ҳурматли китобхонлар билан фикрлашиш пиятида ушбу мақолани ёзишга жазм этдим. Биринчи галда мени ҳикоянинг сарлавҳаси таажжубга солди. Маълумки, «Йўллар» аниқ бир шаклга тушмаган, мукаммал сюжетга эга бўлмаган инсон онгининг фаолиятидир. «Йўллар» дейилганда аввало тасаввурда мавҳум тушунча жонланади. Балки, ҳикояни «ўйлар» деб номласа, инсбатан аниқроқ тасаввурга келиш мумкин эди. Эндликда тан олиниб муросага киритилган «ҳикоя» тушунчаси бадийликнинг шартли шакли — аниқ сюжет — қурилма ва мутаносиб мазмунга эга. Яна ҳам жўнроқ қилиб айтганда, ҳикояни роман, қиссага инсбатан эн-

дигина йўлга кирган бола деб тасаввур этилса, шу бо-
ланнинг оёқ-қўллари, кўзлари, боши, танаси ва ичидаги
аъзоларини ўз ўрнида кўрганнимиздан кейингина, ҳали
биз айтган қониқарли сюжетни қуришга эришамиз. Бу
ҳақда кейинроқ гапирамиз.

Ҳурматли ўқувчиларнинг фикрини алағда қилмаслик
учун мисолларга кўчамиз. «... Одам уйқуга тўйганидан
эмас, тушида кўрганларининг ҳайратидан уйғониб ке-
тади, шуунинг бир қисми уйғонгани билан ҳали кўзи,
қулоғи, аъзойи бадани уйқудалигича қолаверади...»
Одам тушида нималарни кўрганда ҳайратланади? Ҳай-
ратдан уйғонадими ё қўрқувданми? Ҳайратдан эмас,
қўрқинчли туш кўрганда уйғонади ва ҳайратланади ё
ҳайратга тушади. Одам уйғонгач унинг вужуди, яъни
кўзи, қулоғи, аъзойи бадани ҳам уйғонади. Ахир инсон-
нинг вужуди ўша вужуди ичидаги аъзолари билан бог-
лиқ, алоқадор. Қон бутун вужудда оқади. Демак, бар-
ча жараёнлар дарҳол аъзоларга кўчади. Жиддий ўйлаб
қаралса, инсоннинг қулоғи, бурни, тирноқлари, сочлари
ҳеч қачон уйғонмайди. Инсоннинг қонлари, миёси, юра-
ги, ошқозони, жигари, буйраги, ўт қони ва яна талай аъ-
золари доим уйғоқ туради. Аъзолар толиқини, ҳориши
мумкин, лекин буни уйғонмай қолаверади дейиш ҳақи-
қатга тўғри келмайди. «Мен уйғона бошладим...» Одам
уйғонади. Сув оқа бошлаши, одам туш кўра бошлаши,
тушини эслай бошлаши мумкин. «Яна нича ухласам
эди, дейман эринчоқ илинжда...» «Илинж»нинг эринчоғи,
эринчоғмаси ҳам бўладими? «Илинж» сўзи заминида
интилиш, талиқиниш — орзу-ният тушунчаси ётади.
Илинж туйғуси қўзғалганда одам ҳаяжонланади, шид-
датга мишади. Шу жумлани «ниманидир илинжида... ё
нимагадир илинж қўзғалган, бироқ уйқуга тўймаганли-
гим сабабли тургим келмас, уйқудан кейинги хомушлик,
паршонлик турнишга халақит берарди», қабилида ту-
зилса, мақсад мутлақо аниқлашарди. «Лекин... туш-
дами, ҳушимдами кимдир биров оёқ томонимда ўтир-
гандай туюлади...» жумласига эътибор берайлик. Сал-
гина илгари ёзувчи «уйғона бошладим...» деганди. Уй-
ғонган одам туши билан ҳушини фарқлай олмайdimи?
«Кимдир» билан «бирова» сўзларининг ёнма-ён ишлати-
ши қанақа бўлди? Ахир, иккала сўз ҳам бир маънони
англатади-ку! Ваҳоланки, адабиётнинг вазифаси мана
шу иккита мавҳум сўзнинг мазмунини очиш, унга аниқ-
лик киритиш, қаршисидаги одамнинг кимлиги ва қиё-
фасини чизиб беришдан иборат-ку! Аслида меҳмон ту-

наган хонадон аъзолари унга таниш, қадрдон. Демак, қаршисидаги аёлни танимаслиги мумкинмас. Бунн ҳеч нарса билан оқлаб ҳам бўлмайди. «Ҳатто менга ўқдек тикилиб олган — бунн юзимдаги ҳар бир туким билан ҳис қилдим...» Одам ўқдай тикилмайди. Ўқ тикиладиган нарса эмас. У қаттиқ жисм. Отиладиган қўрғошин. Ўқ узилади. Одам кимгадир ўқ тезлигида ташланар, борингки, гавдаси билан ўқдай олдинга отилар... Иннакейин ким қаршисида ўтирган одамни ҳар бир туки билан ҳис қилади? Батки одамлар юзларини бир-бирига ишқалаганда шундай ифодага зарурият туғилар. Шунда ҳам ўлик тук билан ҳис қилмайди. Тукнинг илдизи билан сезилади. Юрак билан ҳис қилинади. «Чан болдиримга юмшоқ, иссиқ бадан тегиб турибди...» Мазкур жумладаги «болдир», «бадан» сўзларининг яланғочлигидан ташқари, чизилган манзара ҳар қандай ўқувчида хунук таассурот ҳам қолдиради. Адабиётнинг сўз санъати эканлигини ҳисобга олсак, шундай яланғоч сўзлар, беҳаё манзара, нонсоний ифодаларга ўрни беришдан санъат ва халқ қандай манфаат кўради?! Ҳатто эркаклар ҳам бирон вақт «болдирим» деб ишлатмайди. Аёллар ҳам эркаклар олдида бу сўзни ишлатишга уялади, ўзаро гаплашаётганда ишлатишлари мумкин. «Киприкларимни қийғос кўтариб, ҳайратим баттар ошди...» Киприклар гулмаски, қийғос очилса, дарахтмаски, қийғос гулласса... «кўтариб» сўздан кейин «ҳайратим ошди...» изоҳи оҳангни бузиши билан бирга, мавҳумлик ҳам касб этади. Шунн «киприкларимни ростмана кўтариб, жиддий тикилганимдан сўнг ҳайратим ошди (шунда ҳам «баттар» сўзини, «беҳад» сўзи билан алмаштириш зарур бўлади)...» дейилса ҳаммаси жойинга тушарди-ку! Бу хонадонда Хуршидадан бўлак аёл йўқ. Ёзувчи бояқиш эса бир соатдан бери уни таний олмай азоб чекади...

«Отим — Маъмуржон! — деди шофёр йиғит жойимиздан жилишимиз билан. — Йиғирма бир йилдан бери шу қутлуғ номни елкамизда кўтариб юрибмиз...» Бир жумлада «от» ва «исм» сўзларининг ишлатилишига эътибор беринг! Исм қачондан бери оғир юкка айландиким, уни елкада кўтариб юришга тўғри келди? Ваҳоланки, «шу қутлуғ исм билан йиғирма бир йилдан бери фахрланиб юрибмиз...» — дейиш мумкин эди-ку! «Жойимиздан жилишимиз билан...» — бу билан муаллиф «машинамиз жойидан жилиши билан» демоқчи. У машина билан одамнинг қай ҳолда жилиши мумкинлигини асло

хаёлига келтирмайди. Ёзувчининг қаҳрамони довдир бўлиши, оғзинга келган сўзларни пала-партиш ишлатиши мумкиндир, бироқ ёзувчи доим уйғоқ бўлиши, шима демоқчилиги, нималар ҳақида ёзаётганлигини унутишига асло ҳаққи йўқ. «Латифа деганини («деганини» бўлса керак) қийратиб юбораркан ўзи ҳам...» Одам латифани қийратиб юбориши ёлгон. Бўрилар қўйларни қийратиб кетади. «Оламда неча латифа бўлса, шундан битта кўп биламаи...» Қойил-эй! Дунёда ўзи саноқли латифа бўлса-ю, йўқ латифани у қаёқдан билар экан? «Ора-орада хунтак чалиб, турфа қушларнинг турфа товушларини ясайди, гоҳида чала-чулпа шеър ўқиб, ўша заҳоти «қалай?» деб қўяди. Хуллас, битта йигит бўлса, шунчалик бўлади-да!» Бу — ҳикоя қаҳрамони Маъмуржоннинг сифати. Ёзувчининг саховат билан бераётган баҳоси. Йўқ латифани айтиб, қушларнинг товушларини ясаб, шеърининг пачағини чиқариб ўқиган одам қачон бадний асарга ижобий қаҳрамон бўла олган? Одатда тешага, кетмонга сон ясалади. Қушларнинг овозига тақлид қилиб товуш чиқарилади. Довдир, ландавур, субутсиэ ҳикоя қаҳрамонини юқорида зикр этилган сифатлар билан таърифлаб, «битта йигит бўлса, шунчалик бўлади-да», дейишига келсак, бу на бир инсон қиёфаси, на характери ҳақида тасаввур бера олади! Бир қаторда иккита «бўлди» сўзини ишлатган ёзувчи сўз санъати — бадний адабиётга наф келтириш-келтирмаслиги ҳақида қандай каромат қилиш мумкин...

«...Шунақа чамбаракдан биттасини айлантириб юрганмиз-да...». Чамбарак, деб машина рулини айтмоқчи. Чамбаракни машина рулига ўхшатиш балки мумкиндир. Бироқ ўқувчи бунини шу лаҳзада англаб ололмайди-ку! «Қилт этмай шитоб билан учиб боряпмиз...» Машинада кетаётган одамнинг «қилт» этмаслиги ҳам ёлгон, «Шитоб» билан учиб бораётган одам албатта «қилт»лайди. Диққат қилинг! Машина эмас, машинадаги одамлар учиб боришяпти. «Қилт» сўзи билан «шитоб» сўзи бир-бирига манتيқан боғланидими? «Кўксимда соғинч, армон туйғулари қўзғалди...» Туйғу одамнинг кўксига эмас, юрагига қўзғалади. Одам эса уйқудан уйғонади. «Армон» билан «соғинч» сўзларининг мантиқан боғланиши масаласига ким диққат қилади? Армон юракда қолади. «Маъмуржон менинг ёнбошимдаги орқани кўрсатадиган кўзгудан эгилиб қаради...» жумласидаги «орқа» сўзи мутлақо бошқа маънони англатади... Бундай кўзгунини «орқада» келаётган ҳаракат — машиналарни кузатадиган

кўзгу», деб аташадн. «Кўзгудан эгилиб қаради», дейиш ўрнига «эгилиб кўзгунн кузатди» дейилса ифода тиниқ-лашади-ку! Ахир, матбуотда бир-иккита ҳикояси эълон қилинган ёзувчи «дан» билан «га» қўшимчасини фарқлаши шарт-ку! Бухоро, Самарқанд шаҳрида яшайдиган аҳоли «да» билан «га» қўшимчаларини фарқлай олмайди. «Рул чамбарагини суйган ёрнинг юзини ситагандай силаб...» Совуқ, темирдан иборат рул қандай қилиб, қачондан бери нафосатли, гўзал ёр юзига ўхшаб қолди? Умуман бунақа мантиқсиз, беўхшов — кўнгилни гумиртирадиган таққослашнинг кимга, нимага зарурияти бор?» «Кейин айрича ифода билан қўшиб қўйди...» «Айрича ифода» албатта адабиётдаги «янгилик». Бир оҳангда, бир мазмунда гапираётган одамнинг қанақа «айрича ифодаси» бўлиши мумкин? Уша «айрича ифода»нинг ўзи нима? Унинг номи, мазмуни борми? Бўлса, нимага ёзувчи ифодалашдан, бадийликнинг шартларидан қочиб, осонгина қутулиб кетаверади?, «Беш йилдан бери хом ашё баҳонасида ёки бўлак (ёзувчи асли «бўлак»мас, «бошқа» демоқчи) юмушлар билан йўл қатнайман...» Яна «га» қўшимчасига лоқайдлик. Одатда одам «йўл қатнамайди», «йўлга қатнайди», «...Маъмуржон ўйчан, паришонҳол тортиб қолди...» Одам ўйчан термулади, тикилади. Бироқ «паришонҳол тортиб қолди»сини қандай изоҳлаш мумкин? Борди-ю, «паришон» тортиб қолди», дейилса, унда «ҳол» сўзига ҳожат қолмайди. «Маъмуржон қирғоғига ажиб гуллар тўқилган (ажиб гулларнинг исм-шарифи борми?) рўмолчасини кўзига енгил ташлаганча, кабинада ухлаб ётган экан...» Рўмолчанинг қирғоғи бўладими? Қирғоқ денгизда, дарёда бўлади. Рўмолчанинг «қирлари», «четлари», «ҳошияси», дейилади-ку! «Енгил» сўзининг чиройли ва аниқ «омонатгина» олмоши борку! Ахир, «енгил» ё «огир» ташлаш одатда вазили нарсаларга ишлатилади. Рўмолча кўзга ташланмайди, ёпилади. «Маъмуржон моторга ўт олдирди...» Буни моторни ўт олдирди ё ҳаракатга келтирди» дейилса керак! «Шаҳар узилиб, чеккадаги уйлар ҳам ортда қолди...». Шаҳар узилмайди. Ортда қолади. «Бу ёғи посёлкага кирдик...» Яна «га» қўшимчасига эътиборсизлик. Шу жумлани «Бу ёғида посёлка бошланади, кирдик» қабилда ифодаланса жойига тушади-ку! «Ғалати-ғалати туйғулар»нинг ўзи қанақа туйғу? «Бу туйғуларнинг «бешиги» ҳам бўладими? «Ғалати» туйғу кўз-ғалганда «бешикдагидай тебраниб ётиши» қайси мантиққа тўғри келади? Туйғулар қонлар оқими таъсирида

инсон вужудида қўзғаладиган шиддатли жараёнлардир. Бу жараёнларни танасидан кечираётган одам ўзини бешикда ётгандай ё тебранаётгандай ҳис этмайди. Қалтирайди, титрайди. «Одаммисан ўзи сен!» — деди Самад ширин бир гина, майин бир дағдаға аралаш...» «Гина» сўзининг «ширин»лиги қайси бадний меъёрга тўғри келади? «Дағдаға»нинг «майин»лиги-чи? Гина сўзи ширинликка, дағдаға эса майинликка эди. Энди «аралаш» дейишдан ёзувчи нимаши кўзда тутяпти? Гина билан ширинлиكنинг, дағдаға билан майинлиكنинг «аралашин» ёки «аралаш»гани қанақа бўлади экан? Бу сўзларнинг аралашмасидан балки ажойиб қисм тайёрлаш мумкин-дир... Ваҳоланки, аралашган нарсаларнинг аниқ номи, таъми бўлмайди-ку. Уларнинг рангини ҳам ажратиш маҳол. «Афсуски, тақдир номардлик қилганда дардимизни нчга ютишдан ўзга чора қолмайди...» Тақдирнинг ақл-ҳуши бўлганда, балки номардлик қиларди. Табиат баъзан одамни майиб-мажруҳ қилиб яратади. Инсон наздида бу табиатнинг «номардлигидай» туюлади. Тақдир инсоннинг фаоллиги ва фаолсизлигини белгиловчи нуқта, яъни ўзи яратадиган умр босқичи бўлса, унга ўзи сабабчи бўлса, энди қандай қилиб уни «номардлик»да айбланади? «Масалан, ўтган йил келгашимизда...» («Масалан» сўзининг бу ерда мутлақо ҳожати йўқ). Самадхон нозик жойимдан ушлади...» Мазкур жумлани ўқиб туриб беихтиёр Жек Лондоннинг «Мартин Иден» романи қаҳрамони Мартин денгиз сафаридан қайтиб соҳилга тушганда, олдиди ўрашиб кўпчилини оздирган, яъни аёллиги, эркаклиги номаълум бўлган аллақандай «антиқа махлуқлар» эсимга тушди. «Нозик жойидан» ушлаган бўлса, Самад ҳам ўша антиқа махлуқлар тоифасидан эканда. Шунинг учун ҳам хотини Хуршида меҳмон йигит билан попок йўл тутибди, деган фикрга бордим. Ҳамиятим огриди. Балки, ёзувчи «Самадхон гапнинг нозик жойидан ушлади» демоқчидир... «Маъмуржон билан чойлашиб ўтирардик...» Одатда ўзбеклар «чой пчиб» дейишади. «Томирларимда қоним кўпириб, тобора қизиб бормоқда. Қизиб, миямдан то оёғимнинг учигача таралиб қийнар, аъзойи баданимни безовта қилар эди. Камига, ўткир муаттар ҳид ҳам томоғимни гип олган...» Нафосат, гўзаллик, баднийликка мутлақо номутаносиб бу жумлалар инсон гашига тегадиган, газабини қўзғайдиган аллақандай ёт кучнинг ҳирсий жараёнларидан бошқа гапмас. Мазкур қаҳрамон ҳирсий қурбонликдан бошқа нарсага ярамайди. Ваҳоланки, мана

шундай шароитда, яъни инсон бегона уйда, меҳмонликда ўтирганда, дўстнинг хотини қаршисида ўзини кўрганда аввало хижолат тартади. Инсонийлиги эсига тушади. Дўсти ҳақида ўйлайди. Меҳмон йиғит эса ҳеч нарса ҳақида мулоҳаза қилмайди, бошдан-оёқ ҳирсга берилади. Чунки, унинг калласи, юраги йўқ. Унда ҳирсий куч мавжуд, ҳамма ҳам шундай шароитга тушади. Бироқ бундай фикрга бормайди. Боз устига дўсти Самад унинг ишини битиришга кетган кезде, йўқлигидан фойдаланиб хотини билан нопоклик йўлини тутмайди. Аксинча уялиб, тезроқ уйдан чиқиб кетиш йўлини излаб қолади. «Қамига, ўткир муаттар ҳид томоғидан ғип олган...» Ҳид ҳам одамнинг томоғидан «ғип» оладими? Нима, ҳиднинг қўллари борми? Балки, олган тақдирда ҳам «томоғидан» эмас, «томоғи»ни олар...

Улуғ француз ёзувчиси Мопассаннинг «Портда» ҳикоясида ҳам мана шундай яланғоч жумлалар учрамайди. Ҳикояда барча инсоний ҳолат юз беради. Ака ўтмишини билмаган ҳолда синглисини севиб қолади. Китобхон ака-ука қисматига ачиниб, йиғлайди. Яланғоч, ҳирсий ифодаларни кўрмайди. Шу ўринда 1986 йил прозаси муҳокамасида мазкур ҳикояни тўғри танқид қилган Раҳимжон Отаевнинг нақадар ҳақлигига таҳсинлар ўқидим. Шу ҳикояни «бузуқлиқни кўрсатмай туриб, уни бартараф қилиб бўлмайди», дея оқлаган Очил Тоғаев чамаси ҳикояни ўқимаган кўрилади. Ахир, ҳикояда асли дўстга хиёнат қилиш эмас, бефарзандлик фожияси тасвирланмоқчи. Хуршида бузуқ аёл бўлганида нопоклик йўлини тутгандан кейин «бошқа келманг» демасди. Аслида ёзувчи тилидан ҳикоя қилинаётган меҳмон йиғитнинг ифлослиги ёритилиши зарур эди. Энди «қамига» сўзини шу ерда нима учун ишлатилганига келсак бир нарса дейиш маҳол. Худди шундай «ғип» билан «ғиппа» сўзини фарқлолмаган ёзувчи ҳақида ҳам бир нарса дейишим қийин... «...баданимга ўт тушгандай бўлди...», «...тил қурғур ҳам оғзимда қотган...». Баданга ўт тушишини, тил оғизда қотганини ёзувчининг ўзидан сўралса ҳам, табиийки, сукут сақламасдан илжи қолмайди. «Шу кичкина бошим маъноли-маъносиз товушларга, оҳангларга тўлган...» Бошнинг товуш ва оҳангларга, яна маъноли-маъносиз товуш ва оҳангларга тўлгани, бош қандайдир мусиқа асбоби вазифасини ўтаётгани учун ёзувчига «таҳсинлар» ўқишдан бошқа илож қолмади. Энди худди шу жумланинг охиридаги «Айни вақтда (бошини айтмоқчи) бўм-бўш...» дейишига келсак, ҳурматли ўқувчилар: «То-

вуш ва оҳангларга» тўлган бош қандай қилиб «бўм-бўш» бўлади? деб савол бериши тайин. Бош, яъни мия билан юрак ва жигар ҳеч қачон бўш турмайди, доим фаолиятини давом эттиради. Миянинг уйқудаги фаолиятини эса тушда кўрамиз. «Маъмуржон машинани секнлатиб, йўлнинг четига чиқарди. Тўхтатдик...» Одатда машинанинг газини пасайтиради. Машинанинг тезлиги пасайгандан кейин тормозни босади ва ниҳоят машина тўхтайтиди. Шунда ҳам ёзувчи айтмоқчи «одамлар тўхтамайди...». «У қиз бу оламдаги қизларнинг ҳеч бирига ўхшамайди. (Эътибор беринг ифодага! Демак, бу оламдаги қизларга ўхшамаган қиз одам наслиданмас, демак, маймунлар тоифасидан.) Ҳамма ёғи ўзига хос...» Ўша «ўзига хослик» нима? Ўзига хос бўлгани учун ҳам бу оламдаги қизларнинг ҳеч бирига ўхшамайдими? Ўзига хослик характер билан боғлиқ тушунча-ку! Ахир, ҳар бир қизнинг ўз қиёфаси, турқи-таровати мавжуд. Балки, қилиқлари билан ҳеч кимга ўхшамас. «Тинмай соғинардик...» Соғинишнинг «тинмай»и қанақа бўлди экан? Ахир, одам тинмай йўталади, ўқийди. Борингки, тинмай муштлашади. Лекин соғинишнинг сурункаликка айланиши... «Болаликдан тепкилашиб катта бўлган (улгайган эмас) қўшинисини ҳар кун қисти-бастига олади...» «Қисти-бастига» деган ибора ё ифодани илк бор ўқиётганим учун узоқ гангиб ўтирдим. Барибир ҳеч нарса англолмадим. Борингки, одам дўстининг қўлини қисниши, борингки қистовга олиши мумкиндр. Бироқ «бастига» сўзининг маъноси қанақа бўлди? Одатда буни «қадди баста» деб ишлатилиб келинганини билардим. «Вақт алламаҳалда сал совигандек, ўзига келгандай бўлди...» Вақт қизган темирми, вақти билан совийдиган? Ё арақ ичган одамми, вақт ўтиши билан ўзига келса... Вақт тушунчаси инсон онгида ўтаётган лаҳзаларнинг эътибор берилган, яъни ҳисобга олинган палласи. Демак, ҳаво совishi, бемор ўзига келиши мумкин. Бироқ шу жумланинг охиридаги кўп нуқта билан тугалланган «ва» қўшимчасига қанақа зарурият туғилдиким, уни ёзувчи ишлатишга мажбур бўлди? «Шу кунёқ шаҳардаги магазиндан катта ошпичоқ сотиб олди...» «Пичоқни яширган жойидан олиб қўйинга тикди-да...» Магазиндан сотиб олинган ошпичоқ салдан кейин қандай қилиб пичоққа айланиб қолди? Ошпичоқ пичоққа нисбатан тўмтоқ ва қўпол турмуш қуроли. У билан одам сўйилмайди, кўк ва гўшт чопилади, қиймаланади. Маъмуржон эса ошпичоқ билан одам сўймоқчи. Ёзувчи ошпичоқ билан

ничоқни фарқлаши, фарқлолмаган тақдирда кимдандир сўраб олиши керак эди!..

«Ногаҳон ҳаёлида бир фикр чақнаб, ичида заҳарханда кулди...» Одам ичида эмас, сиртида «заҳарханда» эмас, «заҳархандалик» билан кулади. Одамнинг ичи ҳеч қачон кулмаган, бундан кейин ҳам кулмайди. «...ярим яланғоч иккаласи ширин уйқуда эди...» Бу ифода адабиётнинг қайси этикасига тўғри келади?! Инсонни гўзалликка чорловчи адабиётнинг хизмати қарерга кетди? Бу билан ўқувчиларнинг юз-кўзларини очиб, беҳаёе, беномус қилиб қўймаймизми? «Улар ширин уйқуда ётишар, дераза ойинасидан тушаётган ой ёғдусида келин-куёвнинг елкалари, билаклари ёришиб кўринарди...» — дейилса ҳам ёзувчи айтмоқчи бўлган мақсад тушунарли бўлади-ку! Насрда кўзланган мақсад-мазмунни тўлалигича, исталганча тасвирлаш мумкин. Бунинг учун ёзувчи тинмай маҳоратини ошириши, тажрибага суяниши «муқаддаслик» тушунчаси билан боғлиқ адабиётнинг масъулиятини тўлалигича ҳис этиши, англаши зарур ва шарт.

«Чаман иштончан, сочлари алвастиникидай тўзиб, яланғоч кўкракларини чапгаллаганча Маъмуржонга бақрайган...» «Уялмай-нетмай «иштончан», «яланғоч кўкракларини» ёзаётган, яъни ўқувчи олдида мутлақо хи-жолат чекмаётган ёзувчи ҳақида нималар дейиш мумкин?! Ахир, аёлларни «лозимда» деб ўрганганмиз-ку! Тўғри, эркакларга нисбатан «яктак-иштонда» деб ишлатилади. Бундай ҳолда «ҳаёсизлик» пардаси беихтиёр кўтарилади. Энди «сийнаси», «кўкси» сўзлари ўрнига «яланғоч кўкракларини» деб ишлатилишига келсак, шу кунгача тил маданиятига хизмат қилиб келган мумтоз адабиётнинг ютуқлари қасрда қолади? Навоийдан тортиб Фурқатгача босиб ўтилган улкан масофада яратилган — «яланғоч кўкракларини» ўрнига «сийнаси», «кўкси» деб ишлатилган гўзал топилдиқларнинг хизмати-чи? Агар, шундай беҳаёе сўзлар билан ғазаллар битилганда, табииyki, ўқувчининг кўнгли аллақачон мумтоз адабиётдан қолган бўларди. Бундай ҳолда Навоийдан бошланган гўзал адабиётимиз гўзалликдан бирмунча тубанликка тушиб бормаяптими, деган фикрга ҳам келиш мумкин... Поклик, ор-номусга қурилган адабиёт беномусликка, нопокликка, яланғочликка талпинса, демак, адабиётнинг тарбиявий аҳамияти тобора қадр-қимматини йўқота бориши аниқ... Биз буни доим эсда сақлашимиз шарт...

Маълумки, ҳикоя Самад билан унинг хотини Хуршида, Маъмуржон ва унинг севгилиси Чарос тақдирига бағишланган. Аввало ўн икки-ўн беш қогозли ҳикояда ҳеч қачон икки хонадон ё тўрт инсон тақдирини тўлалигича ҳал этиб бўлмайди. Имкон чекланиб қолади. Шу сабабли «Бу йўллар...» ҳикоясининг сюжетиға жиддий путур етган. Ҳикоя мутлақо тарқоқ, бош-охир и аниқ бир системаға солинмаган. Ҳикоя Хуршиданинг қисматиин акс эттириши, меҳмон йигитнинг бу борадаги маълум қарорға келиши билан ниҳояланиши керак эди. Бу орада ўй-хаёлар, тасаввурлар, эслашлар билан ёзувчи бутун мақсадлини амалға ошириши мумкин эди. Шунда йўл, машина ва йўловчи йигит, бу орадаги саргузаштлар, йўлда учраган қизларининг асло ҳожати қолмасди. Бу сюжет билан алоқадор гаплар.

Юқориди келтирилган мисоллар ёзувчининг иқтидори ва шу иқтидор туфайли юзаға чиқадиган маҳорат, тажриба, меҳнат билан алоқадор жиддий камчиликлардир. Энди асл иқтидорға бориб тақаладиган бошқа бир томон — ёзувчининг жамиятда тутган ўрни, жамиятға кўрсатадиган ижобий таъсири, яъни адабиётни юксак санъат даражасига кўтарадиган ёзувчининг нуқтан назаридан келиб чиқадиган санъатнинг этикаси билан тарбиявий аҳамияти ҳақида озгина тўхталсак.

Хуршида Самад билан яхши умр кечиради. Ҳозирча нопок йўл тутишға мутлақо ҳожат йўқ. Лекин бефарзандлик дарди кутилмаганда Хуршидани нопок йўлга бошлади. Фарзанди бўлганда бундай йўлни танламаслиги тайин эди. Аёл, ёзувчи тилидан ҳикоя қилинаётган меҳмон йигит — эрининг қадрдон дўсти билан нопоклик йўлиға кирди. Шу ўринда ўилаб ҳақли саволлар туғилади. Ўзбекларда қачон дўст дўстининг кўзига чўи ташлаган? Ваҳоланки, нонини ўртаға қўйиб дўстлашган кишилар бир-бирларининг хонадонига доим садоқат кўрсатган, хонадонлари аъзоларинини ўз ота-оналари, ака-укалари, опа-сингилларидай тан олган ва мана шу муқаддаслик чегарасини ҳеч қачон бузишмаган-ку! Оғир дамларда бир-бирларини суяшган-ку! Бориники, Хуршида фарзанд кўриш учун шундай нопок йўлни танлабди, ҳам дейлик. Унда нима учун хонадонига азиз киши билан шундай қилди? Шу кечириб бўлмас гуноҳдан кейин эрининг юзига қандай қарайди? Эртаға туғилажак фарзанди дўстиға ўхшаб қолганда нима қилади? Меҳмон йигит-чи? У дўстиға нима дейди? Бу хонадонға яна қайси юз билан киради? Боз устиға Самад

унинг ишини битиришга кетган бўлса, дўстининг йўқ-лигидан фойдаланиб унинг хотинига хиёнат қиладими?

Меҳмон йигит ногаҳоний қаршисида дўстининг хотинини феълан бузилган ҳолда кўрганда, нима учун уни олижанобликка чақирмади? Нимага виждони олдида ҳижолат чекмади? Оппо-осон аёлнинг хоҳишига мойиллик билдирди? Демак, асли унинг ўзи шу ниятда бу ерга қадам ранжида қилган. Ҳикояни ҳали айтганимиздай Хуршидани попок йўлдан қайтариш масаласига қурганда унинг тарбиявий аҳамияти яна ҳам ортарди! Китобхон уни жон, деб қаршилаган бўларди-ку!

Хуршиданинг фарзанди йўқ экан, нима учун қаришдош-уруғларидан бола олиб тарбияламайди? Ахир, эрига содиқ аёллар шундай қилади, шундай қилиб келган! Нима учун Хуршида эридан ажралиб, бошқа (умуман аёллар) биринчи галда ор-номус, нймон, поклик қобил эрга турмушга чиқмади? Ахир, ўзбек аёллари учун курашиб, бу йўлда ҳатто ўзларини қурбон ҳам қилишган-ку! Ҳатто қанчадан-қанча аёллар фарзанд кўрмаган тақдирда ҳам эрларига содиқ қолиб, умр кечирганлар!

Маъмуржон билан Чароснинг қисматига назар ташлайлик. Маъмуржон қачонлардир Чаросни ёниб-ўрташиб севган, қиз ҳам унга телбалик даражасига етиб кўнгили қўйган, биргалликда аҳду паймонлар қилишган, шеър билан ўша нозик туйғуларини ифодалашган ҳам. Орадан озгина вақт кечмай мутлақо асосланмаган ҳолда Чарос бошқа бир бойроқ хонадоннинг ўғлига турмушга чиқишга рози бўлади. Қилинган аҳду паймонларга путур етади. Маъмуржон қизининг субутензлиги учун уни айблаш ўрнига, у тегаётган йигит ва унинг ота-онасига қарши кураша бошлайди. Ваҳоланки, бу ерда биринчи галда қиз ва йигитнинг ландавурлиги айбдор-ку! Маъмуржон ҳарбийдан қайтиб ўч олиш мақсадида тунда Чароснинг уйига бостириб киради. Аввало ўзбек йигитлари ҳеч қачон бундай йўл тутмайди, бундай ҳаракатларнинг оқибатлари ёмонликка олиб бориши — жавобгарликка тортилиши мумкинлигини яхши билади. Чарос Маъмуржонни кўриб ҳайратланиш ўрнига унга ташланади, юзини юлади. Қачонлардир қиз йигитни севган бўлса, юрагида ўша муқаддас хотира сақланаётган бўлса, ҳеч қачон бундай қилмайди. Ёзувчи ўзини оқлаш учун ҳикоя пихоясида попокликдан орттирган фарзандини кўтариб бораётган Хуршида билан худди шундай бахтиёр аёл — Чаросни учраштиради. Улар-

нинг бахтиёрлигини таъкидлайди. Улар гўё пок, бегуноҳ аёллардай жонланди...

Юқорида ҳикоянинг ярим саҳифаси, бора бир саҳифаси ҳақида фикр юритилди, бироқ талаб этилганча тўла таҳрир қилинмади. Ҳикояда бирон қатор, бирон жумла йўқки, таҳрирга муҳтож бўлмаса. Мана шу нуқтан назардан ҳикояга ёндашилса, таҳрир учун яна юз саҳифа ҳам камлик қиларди. Ҳикояни «Ёшлик» журналида босишга қўл қўйган ёзувчи Ғаффор Ҳатамов наҳотки Навоий, Бальзак, Толстой ва уларнинг адабиёт тараққиёти борасидаги меҳнатларини унутган ҳолда адабиётга шунчалик масъулиятсизлик билан қаради экан? Балки, муаллиф шу журналда ишлаётгани учун юзидан ўтолмагандир... барибир «инсоният мулки» бўлмиш адабиёт ҳар қандай дўстлик, юз-хотирдан устун туриши шарт.

Нурулло Отахонов бир неча йил «Ёшлик» журналининг проза бўлимида ишлади. У ишлаган кезлар қанақа асарлар босилди экан? Бу ҳақда танқидчиларимиз нимага шу пайтгача сукут сақлаб келишди? Энди шу ёзувчи қўлига тушган бадий асарлар ҳақида қандай фикр билдириш мумкин?

Нурулло Отахонов «Бу йўллар...» ҳикоясига мутлақо самимий билдирилган мазкур фикрни инobatга олиб, бундан кейин ёзажак асарлари ҳақида жиддий ўйлаб кўрар деган ниятдамиз. Шундай қилган тақдирда табиики, муаллифнинг ўзи ҳам, барча ижодкорга бирдай қисматга айланган адабиёт ҳам ютади. Китобхон эса қувонади.

АДАБИЁТ КЕНГ ДАРГОҲ, УНДА ҲАММАНИНГ ЎЗ ЎРНИ БОР

Адабиёт — кенг даргоҳ. Муқаддас бу даргоҳни шоирлар, ёзувчилар яратади. Ярата туриб яна бу даргоҳга ўзлари навбатма-навбат кириб келадилар. Шу тариқа адабиётнинг юксак кошонаси бунёд этилади. Муқаддас ва сеҳрли мазкур кошонага олимдан тортиб тарихчигача, деҳқондан тортиб қосибгача кириб, маънавий озۇқа билан чиқиб кетади. Шу тариқа инсоний умрнинг самараси — мазмуни ўз қадрини топади.

Юксак маънавий битик — адабиёт ёхуд санъатни ўзларининг «шарт» ва «шакллари» билан баҳоловчи танқидчилар ярата олмайди. Лекин адабиёт танқидчи бўлмаса ҳам яралаверади. Танқидчилар адабиётни

яратиб борасида аниқ ва мукаммал қонун-қондаларни ҳам кашф қилолмайдилар. Улар бор-йўғи баҳоловчилар бўлиб қолиши мумкин. Улуғ адабиётни даҳо шоирларгина, ёзувчиларгина яратади ва улар яратган улуғ асарлар абадул-абад кашфиёт бўлиб қолаверади. Ҳисрав Деҳлавий, Бедил, Низомий, Фузулий, Бобур, Данте, Шекспир, Гётегача яратилган шеъринг ва улардан кейин, ҳатто орасида яратилган, яъни бизга маълум бўлмаган ё маълум бўлса-да, йўқолиб кетган адабиётни кашф қиладилар. Мана шу улуғ шоир, ёзувчиларгача ҳам улуғ адабиётни яратилиши ҳақида аниқ ва мукаммал дастур ва қўлланма йўқ эди. Бундан кейин ҳам бўлмайди. Назм ва насрга хос бўлган барча муштарак қонун-қондалар шу даҳоларнинг асарларида аниқ ва мукаммал даражада ифодасини топди ва қонун-қондалар адабиёт олами учун меъёр бўлиб қолди ва бундан кейин ҳам қолаверади. Демак, танқидчиларнинг каромат ва нуқтан назари мутлақо нисбий тушунчадир.

Навоний туғилмаганда, унинг бетакрор шеърини яратилмаганда биз шундай муқаддас шеъринг тушунчасидан маҳрум бўлардик. Шундай Толстой дунёга келмаганида биз шундай улуғ наср оламининг сиру асрорларидан беҳабар қолардик. Улуғ шеъринг, улуғ насрни баҳолашда меъёр дастурига ҳам эга бўлмасдик.

Турфа инсонларнинг нуқтан назарлари, тафаккури қодирлиги, ҳис-туйғулари ҳам турфа хилдир. Мана шу турли-туман жараёнларни турли шаклларда ифодалаб келишда ва ифодалаб бораверилади. Шу кунгача яратилган адабиёт шакллари гўё кашф қилиб бўлингандай туюлади. Гўё кашф қилинган шакллардагина асарлар ёзиш шартдай. Аслида бу ҳам нисбий тушунча. Изланиш жараёни давом этаверади, янги шакллар кашф этилаверади. Гап асли шаклда ҳам эмас. Мазмунда. Инсоний дунёқарашни, мақсад-маслакни асли мазмун ҳал этади, шакл эса шунчаки бир восита вази-фасини бажариши мумкин.

Назм — наср, драматургия, адабиётшунослик ва их-лоят тарих битикларини ифодаловчи ёзма манба. Адабиёт қайси шаклда яратилишидан қатъий назар фақат гўзаллик билан тубанлик орасидаги абадий курашнинг ифодаланишга асосланади. Ёмонлик, қотиллик, қарамлик, зўравонликлар қораланади, олижаноблик, эзгулик, яратувчанлик мадҳ этилади. Барча ижодкорларга мазкур нуқтан назардан қараш ва баҳолаш эса ҳақиқат,

яъни виждон самарасидир. Демак, адабиёт иймон-эътиқодга асосланади. Дунёвий адабиёт ва санъатга жиддий назар солинса бирор яратилган асарда ёмонликни оқлаган, эзгуликни қоралаган ижодкор ё асарлар учрамайди. Демак, адабиёт даргоҳига кириб келаётган ижодкор эзгуликни мадҳ этиш учунгина қўлига қалам олади...

Адабиёт ва санъатнинг асло инкор қилиб бўлмайдиган яна бир темир қонун ҳам мавжуд. Бу темир қонун вақти билан иқтидорлилар, ўртаҳол иқтидорлилар ва иқтидорсизларни саралаб ташлайди. Бари бир мен иқтидорлилар қаторида ўртаҳол ва иқтидорсиз ижодкорларни ҳам қоралаш ёки йўққа чиқаришнинг тарафдори эмасман. Ҳаммага маълум «жилғалар қўшилиб дарё ҳосил бўлади» қабилидаги нақлга эътибор берилса, улуғ кашфиётнинг замини ҳам жилға, яъни бошловчи адабиётга бориб тақалади. Навоийнинг юксак шеъряти ё Толстойнинг улуғ насри толиқтирган кезлар одам қўлига оддий бир ижодкорнинг шеърларини ва ҳикояларини олиб мароқ билан ўқиши мумкин... Ва бу манзара икки орадаги тафовутни ҳам равшанлаштиради... Ҳар бир шоир ва ёзувчининг ўз ўқувчилари мавжудлиги ҳисобга олинса, танқидчиларнинг: «Мана бу ҳақиқий шоир, ёзувчи, мана буниси иқтидорсиз, асарлари бўлмайди», қабилидаги нуқтаи назар яна инсобилик касб этади.

Ижодкорларнинг қай даражада иқтидорли ё иқтидорсиз бўлиб яратилиши Яратганнинг иродасидир... ҳеч ким, ҳеч қачон ўзига кимдандир иқтидор сўраб олмайди, ўз ихтиёри билан бундай қудратни кашф ҳам қилолмайди. Биз ижодкорлар замондошларимизнинг қай даражада иқтидорли бўлишдан қатъий назар яратган асарларидан эзгулик шуъласини излашимиз керак. Мана шу улуғ йўлдаги меҳнатларини тўғри баҳолашга мутлақо бурчлимиз. Ғаразғўйлик ва ҳасад адабиётнинг, иқтидорнинг ягона душманидир ва бундай қудратни кашф ҳам қилолмайди. Биз ижодкорлар замондошларимизнинг қай даражада иқтидорли бўлишдан қатъий назар яратган асарларидан эзгулик шуъласини излашимиз керак. Мана шу улуғ йўлдаги меҳнатларини тўғри баҳолашга мутлақо бурчлимиз. Ғаразғўйлик ва ҳасад адабиётнинг, иқтидорнинг ягона душманидир ва бундай кимсаларнинг ҳам, улар яратган асарларнинг ҳам умри узоқ эмас. Чунки бу табиий, қонуниятдан ташқари тушунчадир. Менга Чўлпон Эргаш, Ёд-

гор Обид, Салим Ашурнинг шеърляти ёқади. Худди шундай Одил Ёқубов, Олим Отахонов, Ражаббой Ота Туркнинг асарларини севиб ўқийман. Бу бошқа шоир ё ёзувчиларни ёқтирмаслик, уларга ғараз билан қараш деганимас...

Шу нуқтан назардан бугун мен кўпчиликка маълум бўлмаган, лекин матбуотларда кўплаб насрий асарлари эълон қилинаётган камсуқум, камтарин бир замондошимнинг илк тўплами ҳақида баҳолиқудрат фикр юритиш ниятидаман. Бу кўп йиллар мастул лавозимларда ишлаган, обрўли рўзномаларга муҳаррирлик қилган Тўлқин Муҳиддиндир. Тўлқин акани кўп йиллардан бери биламан. Бу ижодкорнинг оғзидан бирор вақт бирон одам ҳақида ножўя гап эшитмаганман. Қай ерда ишламасин ижодкорларга доим қўлидан келган ёрдамини аямаган ва ҳозир ҳам ҳамманинг бирдай бошини силаб келаётир. Бу ижодкор доим ҳам асарини ҳеч қачон эътиборсиз қолдирмайди.

Албатта, юксак адабиёт билан юксак шахс орасида доим ҳам фарқ бўлиши табиий бир ҳолдир. Адабиёт умуминсоний мулк бўлгани учун унда ифодаланган ҳар қандай носамимийлик яққол кўзга ташланади ва бундай адабиёт тезда назардан қолади. Шахс табиатидаги носамимийлик эса адабиётдан ташқарида табиики, юксак адабиёт яратмайди. Шахсияти гўзал бўлмаган ижодкорлар эса ҳеч қачон юксак адабиёт ярата олмайди. Бу ҳам адабиётнинг илоҳий қонуниятларидан биридир. Шахси номукамал ижодкорлар тарихий тажрибадан маълумки, замонасозлик йўлини тутадилар ва шу билан умрларига завоқ келтирадилар... Шахси гўзал ижодкорларнинг умидлари ҳам, ижодлари ҳам завоқ кўрмайди... Тўлқин ака шахси гўзал ижодкор.

Ёзувчи Тўлқин Муҳиддиннинг асарларини кундалик матбуотда ўқиб юрардим. Лекин мукамал тўпламини ўқиш бахтига муяссар бўлолмагандим. Қўярдақўймай анчадан бери нашриёт папкасида турган тўпламинини ўқишга сўраб олдим. Синчиклаб ўқиб ҳам чиқдим.

Тўпламга муаллифнинг уч қисмдан иборат улкан пьесаси ҳам киритилган. Пьесанинг биринчи қисми «Адашганлар», иккинчи қисми «Беҳаёлар» ва учинчи қисми эса «Бедаволар» деб аталади. Мазкур асарларни ўқиб чиққанимдан кейин беихтиёр хаёлга чўмдим. Қалбимда қайғу ва ҳасрат, дарду алам ҳислари қўзғалди ва мени оғир изтироб чекишга мажбур этди.

Бир-бирлари билан узвий боғланган ва бир-бирини тўлдираётган бу асарлар ҳозирги ёшларнинг фожиаси, яъни инсоний йўлдан адашиб, лаҳзали инсоний лаззатлар қурбонига айланган ёшлар қисмати қаламга олинади. Ёшлар мана шу фожиалар асносида турли жинсий юқумли касалликларга гирифтор бўладилар. Улар орасида ўзига тўқ хонадон фарзандлари қаторида обрўли кишиларнинг фарзандлари ҳам бор. Муаллиф бу фожиаларни оғир ҳасрат ва қайғу билан, ҳатто сезилмайдиган кўз ёшлари билан тасвирлашга уринади. Асарларни ўқиган саринг атрофингга, ўз хонадонингга, фарзандларинг тақдирига жиддий қарашга мажбур бўласан. Муаллиф замонамизнинг, яъни ёшларимизнинг аччиқ қисматларини ифодалаш билан бирга ҳаммамизни мазкур фожиаларга тушиб қолмаслигимиздан ҳар сония огоҳлантириб ҳам боради.

Мазкур асарларга бадий асар сифатида эмас, гўё ҳар дақиқа атрофингга юз бераётган ҳодиса сифатида қарашга мажбур бўласан. Дардга чалинган ва охиروقибат умрларини ҳазон қилган ёшларнинг фарёдларига қўшилиб фарёд чекасан... қисматларига ачиниб йиғлайсан. Бу биргина ёшларнинг эмас, айни пайтда ҳаммамизнинг ҳам фожиамиздай туюлади... асли ҳам шундай... Муаллиф бу воқеаларни ўз кўзи билан кўриб, гувоҳлик қилиб ёзганлиги яққол сезилиб турибди.

Тўпламга жамланган Мёка Мапутанинг «Тоғлар ўлкасидаги саргузаштлари» эртақ-қиссаси асосида яратилган «Аждарҳо», «Олов қуши», булғор ёзувчиси Елэн Пелининг қиссаси асосида яратилган пьесаларини ўқиганимдан кейин юқорида тилга олинган даҳшатли фожадан аранг қутулдим ва енгил нафас олдим. Гарчи бу асарлар чет эл ёзувчиларининг қиссалари асосида сахна асарига айлантирилган бўлса-да, мутлақо янги асардай таассурот қолдирди. Бу асарларда мусаффо болалар дунёси, уларнинг самимияти ва эзгулик йўлидаги иштилошлари ёрқин бўёқлар билан ифодаланган. Гўё кириб борасан. Ёзувчининг серқирра иқтидорига қойил ҳам қолдим.

Тўлқин Муҳиддин драматург сифатида етилган, ҳар қандай воқеа ва ҳодисани қаламга олса удалай оладиган даражадаги ижодкор дейишдан асло тортинмайман...

Тўпламга пьесалардан ташқари 50 дан ортиқ насрий шеърлар ҳам жамланган. Агар дунёвий адабиётга жиддий назар ташланса, кўп улугъ ёзувчи катта асар-

ларига сизмаган, яъни шеърятга хос ҳиссиётни кундаликларига қайд қилиб қўйганлар. Буни турли шаклларда ифодалаганлар. Баъзи ёзувчилар бундай шаклни «Насрий шеърлар» деб ҳам атаганлар. Бу манзарани Толстойда ҳам, ҳазрат Навоийда ҳам, Тагорда ҳам кўплаб кузатиш мумкин. Улуғ ҳинд ёзувчиси, шоири, рассоми, мусиқачиси, драматурги Тагор узоқ умри жараёнида юзлаб насрий шеърлар яратди. Кўп жилдли асарларнинг икки жилдини насрий шеърлари ташкил этади. Айтиш мумкинки, Тагор насрни ҳам, назми ҳам улуғ санъат даражасига кўтарган улуғ ижодкор. Худди шундай у насрий шеърни ҳам ҳақиқий санъат даражасига кўтара олди.

Юқорида эслатганимдай ҳар қандай ўқувчи ҳам катта асарларни ўқийвергач, толиқади. Шундай кезларда тафаккурни ва қалбига қисқа лаҳзаларда озуқа излайди. Бу озукани эса шеър билан насрий шеърларгина бера олиши мумкин. Дейлик, мен тунда ташқарига чиқдим. Кўклам фасли. Осмон беҳад тиниқ. Юлдузлар порлайди. Осмон қаъри тимқора рангда товланади. Сўнг ногаҳон юлдуз учади. Инсон қалбида ваҳм ҳиссини қўзғатади ва айни пайтда оламнинг сиру асрорларини чуқур ўйлашга ҳам мажбур этади... бу манзарани катта асарда гўзал детал ва тасвир сифатида ишлатиш мумкин. Агар алоҳида асар қилиш зарурияти туғилса, фақат насрий шеър шаклида ифодалаш мумкин. Бу манзара ҳам, ифода, тасвир ҳам ўқувчида янги иштиқлар уйғотади ва ўйга толдиради.

Тўлқин Муҳиддин ҳам насрий шеърларида мана шундай ҳамма ҳам илғайвермайдиган сирлар, сеҳрли ҳолатлар ва уларнинг инсон руҳига ўтказган таъсирини ҳаяжон билан қаламга олади. Мазкур насрий шеърларда тасвирланган сирли-сеҳрли ҳолатларни шеърга солса ҳам ажойиб шеърлар дунёга келиши тайин. Қаламуш деган йиртқич мурғак чақалоқнинг қулогининг бир қисмини тишлаб кетади ва бундан қалдирғочлар хабар беради... қалдирғоч оддий қуш сифатида эмас, инсонга-эзгуликка қайғурувчи жонзот сифатида ифодаланиши табиийки, ҳаммани бирдай ҳаяжонга солади. Бола етим қолди. Уруш кетаяпти. Оналар боланинг етимлигини билдирмай, ётсирамай етимчани эмизадилар. Бола эса ўша аёлларнинг ҳаммасини «она» дейди. Бундай оналарнинг муқаддаслиги, барча болаларга бирдай оналик қилиши ва эзгулик биргина оналаргина хос хислатлиги тарафшум қилинади... Буюк кашфиёт...

Қисқа, лўнда фикрлар, манзаралар, ҳаётий қайдлар, ҳеч кимга маълум бўлмаган ва тасвирлаш қийин бўлган инсоний изтироблар, пинҳона кечадагилар ҳасратлар, пинҳона тўкиладиган кўз ёшлар самараси бўлмиш мазкур насрий шеърларга муаллифнинг ҳароратли юрагидан қайнаб чиққан эзгулик туйғуси сифатида қараш ва баҳолаш зарурдир. Тўпламга жамланган насрий шеърларни бош кўтармай ўқидим. Ўқиб бўлганимдан кейин эса бир вужудга жамланган йирик бир асар ўқигандай тасаввурга эга бўлдим. Танамда лаззатли ҳиссиётлар қўзғалди. Асарларни яна давом эттиришини истадим. Чунки мен доим ҳам эътибор беравермаган, ё эътиборимдан четда қолдирган ҳаётий манзаралар аниқ ва лўнда қилиб қаламга олинганди. Шу тариқа муаллифга эътиқодим кучайди. Илгарилари мен муаллифни олижаноб ва иқтидорли журналист сифатида танирдим. Энди эса кўз ўнгимда унча-мунча ижодкор удалай олмайдиган асарларнинг муаллифи намоён бўлди. Шу билан бирга муаллифнинг қалбида эзгулик ҳисси беҳад кучлилигини, халқига мана шу эзгулиكنи англатиш учун тинмай талпинаётганини ҳам англадим. Муаллиф қишлоқ ҳаётини, қишлоқ одамларининг руҳиятини, табиатини яхши билганлиги ҳам асарларида сезилиб турибди.

Муаллифнинг тилида, услубида ҳам кўр-кўрона жимжимадорлик, яъни жумлаларни буриб ташлашлик, меъёридан ошишлик каби иллатлар сезилмади. Тил — оддий халқ тили. Ифодалар ҳам ҳаётдагидек содда ва аниқ. Албатта, бу ҳаммага ҳам насиб этавермайдиган камолот. Бугунги кун адабиётининг фожияси ҳам кўр-кўрона жимжимадорлик, сунъий тасвир ва ифодалардир... бир пайтлар насрда «ишқида ёнардим унинг... эътибор бермасди менга у...» каби чучмал жумлалар тўлиб кетган эди. Шунинг оддий қилиб «Унинг ишқида ёнардим... у менга эътибор бермасди...» қабилида тўғридан-тўғри ифодаланса бўлади-ку...

Тўлқин Муҳиддиннинг асарларида мана шундай чучмал жумлаларни учратмаганимдан беҳад қувондим ва муаллифнинг шу пайтгача ижодга астойдил киришмаганига ачиндим ҳам. Майли, эзгулиكنинг кечи бўлмайди. Мазасиз-матрасасиз асарларни қалаштириб ташлагандан кўра озгина ва созгина яратган маъқул. Бу муаллифнинг ақли тўлишган, ҳислари теранлашган паллада қўлига қалам олганидан далолат беради. Тўплам менда яхши таассурот қолдирди. Тўпламни тажри-

бали ва самимий муҳаррир таҳлил қилса яна ҳам очилиб кетади.

Бу борада Тўлқин Муҳиддинга улкан омад ва ютуқлар тилаб қоламан. Адабиёт даргоҳига бемалол кириб, бу муқаддас даргоҳни яна ҳам кенгайишида ўз ҳиссасини қўшсин... Бу даргоҳда ҳамманинг ҳам ўз ўрни бор...

БИЗНИ АБАДИЯТ ЧОРЛАЙДИ

Ҳар қандай бадий асар юксак санъат даражасига кўтарилгандан кейингина ўзига ҳам, ижодкорга ҳам абадийлик бахтини ато этади. Бундай асарлар инсоният томонидан тан олиниб, абадий қўлдан-қўлга ўтиб ўқилади. Юксак санъат асарининг авлоддан-авлодга ўтиб ўқишлиши, унинг юксак санъат асари сифатида баҳоланиши, яъни унга берилган ҳақиқий баҳо бўлади.

На ҳазрат Навоий, на Толстой, на Бальзак, на Қодирий бадий асарни юксак санъат асари даражасига кўтаришининг аниқ йўллари кўрсатиб берадиган бирон-бир қўлланма ёзиб қолдирмади. Улар ҳар бир асарларини ўн, ўндан ортиқ марта кўчиришиб, шу билан ўзларига ҳам, асарларига ҳам абадийлик касб этидилар. Уларнинг мана шу антиқа тажрибалари, яъни истеъдоднинг онаси бўлмиш — меҳнаткашлик ва маҳоратларини орттириш борасидаги улкан фазилат — изланишлари адабиёт оламига илк қадамларини қўйган ижодкорлар учун ягона ва муқаддас қўлланмадир. Уларнинг юксак санъат даражасига кўтарилган асарларида барча ижодкор доим нур излайдиган, яъни муҳтожлик сезадиган муштарак хислатлар тўла камол топди. Адабий жараёнларни кузатадиган ва доим тафтиш қилишга уринадиган танқидчилар ҳам шу пайтгача бадий фаолият — инсоният даҳолари томонидан яратилган юксак санъат асарларини тўлалигича таҳлил этиб, бадийликнинг тўла ва мукамал хислатлари — қонун-қоидаларини кашф қилолмади, бу борада мукамал қўлланма ҳам ярата олмадилар. Ваҳоланки, мазкур муқаддас ишни танқидчилик аллақачонлар ўз зиммасига олган эди... Бироқ уддасидан чиқолмай ҳамон эсанкирайди. Ўз билганча алжираш-валжираш, яъни китобхонни ҳам, ижодкорларни ҳам чалғитишдан нарига ўтмаётир...

Шу нуқтаи назардан қаралганда иқтилобдан — Россиядаги тўнтаришдан кейин танқидчилик юксак

санъат мулкнинг хислатларини асослаб бериш ва фазилатни юзага чиқариш ўрнига қуруқ сафсатадан, яъни ёлланган танқидчиликдан ортмаётир. Ёлланган танқидчилик эса эрта-кеч шахсий манфаатларни кўзлаб яратилди, бундай асарларни манфаатдор идоралар турли нишонлар ва мукофотлар билан тақдирлади, бироқ бундай сохта ижодкорлардан олинган нишонлар ва мукофотлар қолди-ю, асарлари бевақт хазон бўлди...

Юқорида номлари зикр этилган ҳақиқий шоир ва ёзувчилар юксак санъатнинг барча хислатларини сир сақлашиб, абадий сукут сақлаб ўтдилар. Маълум бўлдики, юксак санъат асарлари бирон-бир қўлланма ё танқидчиларнинг кўрсатмалари билан яратилмайдилар. Уни даҳолар яратади. Танқидчилар эса ўз савияларига яраша баҳоли қудрат баҳолайдилар. Юксак санъат асарларини қайта-қайта ўқиш, ўқиганда ҳам таҳлил билан ўқиш, даҳоларнинг тажрибаларини синчковлик билан ўрганиш (табиийки, истеъдодсиз ижодкорлар бундай бахтдан бепасиблар), маҳоратларининг сиру сеҳридан воқиф бўлиш билангина ниятга эришиш мумкин.

Жаҳон назм ва наср мулкнинг соҳибқиронларидан бири Р. Тагор: «Шеърининг қонун-қоидаларини аниқ билганим учун назмни қандай ёзиш, қандай тугатишни биламан, бироқ насрнинг имконият ва шакли чексизлиги сабабли қандайдир сирли оламга кирманганга қоламан... Ҳамон насрнинг илоҳий йўлларини тополмай ўтиб бораяпман...» деганди. У, бу билан фақат наср назмга қараганда ўн-юз мартадан ортиқча меҳнат талаб қилишини эътироф этганди, холос. Шундай дейишига қарамай Р. Тагор ноёб иқтидори билан наср мулкнинг энг юксак чўққиларига кўтарила олди.

Демак, адабиёт оламига илк қадамини қўяётган ҳар қандай истеъдод учун биринчи мактаб, илк қўлланма даҳо ёзувчи ва шоирлар яратган юксак санъат асарлари, яъни тажриба ва маҳоратлари, қолаверса хислат ва фазилатлари бўлмоғи керак. Яхши асар ёзолмаслик айб эмас, лекин яхши асар ёзишга ўрганмаслик эса кечириб бўлмас кулфатдир. Юксак санъат асарларига талпиниш ижодкорнинг маҳоратини оширибгина қолмай, яхши ва ёмон асарлар орасидаги фарқни ҳам равшанлаштириб беради. Бундан кўра юксак бадият мактаби ва антиқа қўлланма топиш маҳол. Худди шу ният билан баҳолаганда замондошларимиз ва укаларимиз яратаётган асарларга самимий

муносабат билдириш, уларнинг гурурларини камситиш ё атайлаб қоралаш деб эмас, аксинча, умуминсоний санъат даражаси билан баҳолаш ва қайғуриш, виждон билан уларга тўғри йўл кўрсатиш деб қараш иймон-эътиқоднинг самараси, яъни Оллоҳнинг инон-ихтиёридир... Оллоҳни англаш, ҳис қилиш орқали замондошларимиз ва укаларимиз билан ҳамдардлик қилиш учун эса аввало тўлақонли инсон бўлиб шаклланиш зарур...

Мен бир неча йиллар муқаддам Эркин Аъзамовнинг «Олам ям-яшил» номли ҳикоялар тўпламини ўқиб, китобдаги «Аноийнинг жайдари олмаси» сарлавҳали налк ҳикоясига баъзи бир белгиларни қўйиб, алоҳида мақола ёзишни режалаштиргандим. Бироқ узоқ вақт бу эзгу ишни амалга ошириш учун имкон тополмай келдим, мана ниҳоят бугун фурсат етди. Бу ҳам Оллоҳнинг саховатидир...

Ҳикоя сарлавҳасидаги «Аноий» сўзининг асли маъноси нима? Биз кўп ҳолларда «анойи одам эмас», ё «анойнга жон берадиган кўринмайди» дея ифодалаймиз. «Аноий» сўзининг маъносидан келиб чиқадиган «олижаноб, кучли, бўш келмайдиган» сўзлари бизга инсон қиёфасини тўлалигича намоён қилади. «Аноий» сўзининг ўзи эса барибир изох талаб этади, чунки бу сўзнинг заминида мавҳумийлик тушунчаси ётади. «Аноийнинг жайдари олмаси» дейилганда дарҳол «анойининг ўзи ким? Унинг қанақа «жайдари олмаси» бўлиши мумкин?» деган табиий савол тугилади. Демак, «анойи» — «бетайин»нинг «жайдари олмаси» бўлмайди. Чунки «Аноий» ҳозирча тўла одам шаклини олмаган мавҳум тушунча. «Аноий» табнат яратган олмани «жайдари олма»га айлантира оладими? Ё ўзиникига айлантира оладими? Мантиқан ёндошилса, ҳеч қачон «Аноий»нинг «жайдари олмаси» бўлиши мумкинмас...

Ҳикоя қаҳрамони — Рамазон исмли йигит асли бойсунлик, у Тошкентда кутилмаганда пайдо бўлиб қолади. Нимага келаётганини Рамазоннинг ўзи ҳам, ёзувчи ҳам билмайди. Ёзувчи: «У ҳар йили худди бир пайтда — ердан қор кетиб (қор эриб эмас...), тептак шамоллар эса бошлаган кўклам кунларида (9-бет) келарди...», деб ёзади. Эътибор беринг: «ҳар йили кўкламда келарди», дейилади. Кейинроқ (шу бет) «у ҳар йили ўқинишга кирмоқчи бўлиб келарди», дейди. Ваҳоланки, ўқувчилар мактабни битириб, сўнг шаҳарларга ўқинишга жўнайдилар. Бу вақт «июн»нинг охирларига, «июл»нинг бошларига тўғри келади. Бу пайтда «бечора»

кўклам ўрини аллақачонлар ёзга бўшатиб беради... Наҳотки ёзувчи шу ўринда мантиқсизликка йўл қўяётганини англамаган? Кўриниб турибдики, ҳикоя қайта кўчирилмаган, агар қайта кўчирилганда муаллиф мантиқсизликка йўл қўйганини дарҳол англаб эди. «Анойи»нинг «жайдари олмаси» бор. У жайдари олмасини жомадонига солиб (муаллиф асли ўзбек сўзи бўлмиш «жомадон»ни «чемодан» деб ишлатади), Тошкентга келади. Агар шу гап рост бўлса, унда Рамазон Тошкентга кўкламда эмас, кузда келган бўлади. Кўкламда олма пишмайди. Олмаларни қишда асраб, кўкламда шаҳарга олиб келса, жайдари олма қиш бўйи сақланиб турмайди, чириб кетади...

Рамазоннинг ўзи ким? Нима иш билан шуғулланади? Асли мақсад-маслаги аниқми? Бечора Рамазон нима иш билан шуғулланишини ўзи билмаса, ақалли ёзувчи билиши керак-ку. Рамазон ҳикоянинг бошидан охиригача гангиб, довдираб юрса, мақсади ҳам тайин бўлмаса, бечора китобхон унинг қайси инсоний хислатларидан ўрнак олади? Нямасига, қайси хислатига ҳавас қилади?! Ёзувчи (17-бет) «Чеховнинг «Ёвуз ниятли киши» ҳикоясидаги Денисининг ўзгинаси, — дея ёзади Рамазон ҳақида гапириб, — ҳикояни ўқиганимда шунақа одамлар борлигига ишонмагандим...» Борди-ю, Эркин Аъзамов ўзи таъкидлаётгандай мазкур ҳикояни Чеховнинг ҳикоясига тақлид қилиб ёзган ё ундан кўчирган деб қарасак, у ҳолда беҳад ёмон тақлид билан кўчирилган. Иккинчидан, бир-бирларига ўхшайдиган қиёфалар яратишнинг кимга қизиги бор? Чеховда-ку, ҳар ҳолда ҳикоя бир нави муваффақиятли чиққан... Денис Рамазончалик довдир эмас... Рамазон эса Денисдай бузуқ, яъни ёвуз ниятли киши эмас...

Рамазон одатий довдирлиги билан Тошкентга келиб қолади, ёзувчининг (ҳикояда «шоир» дейилган) уйига меҳмон бўлади. Сўзларида ҳам, қилиқларида ҳам мутлақо тутуруқ йўқ. Бирданига феъли ўзгариб, қачонлардир ҳарбий хизмат бурчини ўтаган Барнаулга жўнайди. Тез орада Тошкентга қайтиб, яна алжираб-валжираб Бойсунга йўл олади. Баъзан Тошкент шаҳридаги ошхоналардан бирига кириб танимаган, билмаган одамларига иш буюради. Бешёғочнинг Тош исмли маълум ва машҳур каллакесари билан Рамазоннинг тўқнашувини шундай таърифлайди ёзувчи: «Нима дейсан? — Рамазон кафтида нос, оёқларини керганча бепарво ғўдайиб турарди. — Гапинг бўлса, ўзинг кел!»

«Ажабо, Тош мен билан тезгина хайрлашди-да, унга хавфсираб қарай-қарай зипиллаганча кинотеатрга кириб кетди (негадир бу сафар ёнида шериклари йўқ эди). Тош, каллакесар қўрқди. Умида чумчуққа озор бермаган нимжонгина (эътибор беринг! Юқорида ёзувчи Рамазоннинг Чеховнинг «Денис»ига тенглаштираётганди, энди «чумчуққа озор бермаган» деяпти... Рамазондан қўрқиб қочди!»

«Қизиқ (пичоқлашиб уч марта қамалиб чиққан), Тош Рамазоннинг кафтидаги носи ва оёқларини кериб (7-бет), «ўзинг ке!» деган сўзидан қўрқиб қочади... ваҳоланки, Тошдай тажрибали каллакесар, яъни уч марта пичоқлашиб, қамалиб чиққан Тош беозор Рамазоннинг бир кўришдаёқ нималарга қодир ё қодирмаслигини дарҳол англаб етади, ҳис ҳам қилади. Бундай безорилар одамни арзимас «оёқларини кериб» турганини ё «кафтидаги носини» кўриб қочмайди... қизиқ... нима учундир ёзувчи бирор ерда мантиққа жиддий эътибор бермайди... Бу манзара гўё мушук-сичқон ўйинини ўйнашаётган ё ҳазиллашаётган бетайин одамларининг қилиқларини эслатди. Тошдай каллакесар безори Рамазонга ўхшаган бетайинларни кўравериб кўзлари пишиб кетган, бир мушт, ё бир дўқ билан ўнта бетайиннинг ўтакасини ёриб юборади.

«Поезд жўнай-жўнай (поезд жўнаш олдида...) деб турганда купега икки одам кириб келди. Уларнинг шарпасини олдинроқ сезган ҳалиги киши (қайси киши?) таҳлика аралаш йиғлаб-ёлвориб Рамазонга ёпишади: «Жон ака, юклар меники денг, ярми меники денг. Чиқиб кетсак (қутулиб кетсак, демоқчи асли), фойдани тенг бўламиз. Мени билишади, қўлга тушсам... Сиз ёшсиз кечиринишади, алай-балай (алай-балай нима?) Рамазон — гул, тайтув (тайтув — нима?) Рамазон лаққа ишонади», — деб ёзади ёзувчи 22-бетда. Шу тариқа Рамазонни ушлаб кетишади. Суд қилишади. Қамаб ҳам юборишади. Бу воқеани ёзувчи Рамазон томонидан гўё олижаноблик деб ифодалашга уринади. Аслида ҳам шундайми? Рамазон тутган йўл, яъни билмаган, танимаган одами «менинг чайқовчилик учун олиб кетаётган юкимни «меники» денг қабилида алдаб ташлаб кетса, ўйламай-нетмай лаққа тушишни аҳмоқлик эканини китобхон англаб турибди-ку. Кимгадир гўё яхшилик қилиб қамалиш, яъни виждонига қарши бориш, ўзини судда оқлолмай қамалиб кетиш — тубанликдан бошқа гапмас. Бундай йўлни фақат бетайинларгина тутини

мумкин. Бировлар учун судланиб, ота-она, қолаверса, ёр-дўстлар орасида шарманда бўлиш ҳеч қачон олижанобликка кирмайди. Одамлар ҳам бундай одамга ҳавас қилмайди, аксинча ундан нафратланади. Жумладаги «алай-балай», «тайтув» сўзлари бу ўринда «ваҳозо» маъносиди ишлатилаяпти. Шунга қарамай икки сўзнинг ҳам лугавий маъносини китоблардан титкилаб кўрдим. Бироқ, бирор ердан ҳар иккала сўзни ҳам тополмадим. Шундай экан, ёзувчи мазкур сўзларга изоҳ бериши шарт эди...

Рамазон қамоқдан қочди. Китобхон у нима учун қамоқдан қочди, деб ҳаракатга тушар. «Қочдим-да, жўражон, сени кўргим келди. — У қулочини кенг ёзиб ва ғазаб билан бақирди, яқинлаша бошлади». «Қочдинг?! — Мен, тўғриси, алланечук иргандимми, (дўстидан нега ирганади?) тисарилдим ва ғазаб билан бақирдим: «Пўқол, кўзимга кўринма! Мени тинч қўй!», «Уни қайтадан суд қилиб — мажбурий хизматга чақиришибди».

Бечора Рамазон шоир дўстини кўргиси келади-ю, осонгина қамоқдан қочади. Наҳотки, атрофи соқчилар, тиконли симлар билан қўриқланадиган, тиконли симлар билан ўралган қамоқхонадан қочиб шу қадар осон бўлса?! Наҳотки унинг ортидан қамоқхона назоратчилари излаб келишмаса?! Ёзувчи эътироф этгандай, қамоқдан қочган одамни «мажбурий хизматга» чақиришмайди, аксинча қамоқ муддатини оширади. Тавба! Суд идораларининг қонунлари шунчалик жўнми? Чамаси ёзувчи суд қонунларини мутлақо билмайди, мантиқини эса тушунмайди. Ваҳоланки суд ва қамоқ жараёнларини ёзишга эҳтиёж туғилган экан, ёзувчи бир марта суд идорасига бориб, суд жараёнларини, жазо бериш мантиқини ўрганиш мумкин эдику...

«Олти ойдан кейин унинг жазоси муддати битди. Битган кун у кечки (нима учун «кечки» поезд билан, нима учун «тонгги» поезд билан йўлга чиқмайди?) поездга билет олиб, ишхонамга келди. (Эътибор беринг, поезд билан тўғри ишхонасига келди... балки поезд билан қўналдиққа келиб, йўналишидан бирор машинага ўтириб ишхонасига келар...)»

— Би-ир регистонда (ресторан демоқчи) ўтирайлик! «Кетар жафосига», дея ҳикоясини давом эттиради 21—22-бетларда. Қамоқдан «чиққан» Рамазон ўртоқларини ресторанга олиб кириб роса ичиради, овқатлаштиради. Рамазон қамоқдан бўшатилган бўлса, қа-

моқхонада маош олмаган бўлса, шунча пулларни қаердан топди? Бу мантиққа тўғри келади-ми? Ахир китобхон маза-бемаза ёлгонларга ишонавермайди, китобхон Рамазонга ўхшаш бетайин эмас...

Ҳикоянинг ниҳоясида қачонлардир «тоғамнинг қизига уйлашмайман», деб қочиб юрган Рамазон охири-оқирбат шу қизга уйланади. Кейинги йили ёмон кўрган тоғасининг қизи билан апоқ-чапоқ бўлиб кетади-да, ўзига иморат ҳам қуради. Рамазон бозорда олма сотаётганида шоир дўсти уни учратади. Рамазонни юқорида чайқовчи эмас, деб талқин қилган шоир бирдан уни чайқовчи деб ўйлаб қолади... Кўриниб турибдики, ёзувчининг мақсад-маслаги аниқмас. У ўз қаҳрамонларининг кимликларини, нима ишлар билан шуғулланишини ҳам аниқ билмайди. Улуғ ёзувчиларнинг тажрибаларидан келиб чиқиб, ҳикоя сюжети узоқ вақт ўйлаб юрилади, қаҳрамонларининг дунёқарашлари, нуқтаи назарлари, қиёфалари аниқлашганидан кейингина ҳикоя ёзилади дейиш мумкин. Асли ҳам шундай. Узоқ ва жиддий ўйланмаган асар албатта, ёмон ёзилади, мавҳум бўлиб қолади. Юзлаб ёзувчилар қаҳрамонларининг қиёфаларини ўзлари билган, синашта бўлган одамларнинг қиёфаларидан кўчириб, ҳатто исмларини ҳам қўйиб, асар меъёрига етгач, исмларини ўзгартирганликлари ҳам тарихдан маълум.

Рамазон: «Молга берай десам, кўнглим бўлмайди (24-бет), увол», дея олмаларини дуч келган одамларга улашади. У томорқасидан олинган ҳосил олмаларини дуч келган одамларга улашаверса, бола-чақасини қандай боқади? Нима ҳисобига боқади? Рўзгорига ярамаган олмаларни нима учун томорқасига экади? Яроқсиз олмалар ўрнига бошқа экин экиб, ҳосил олса, бирор кунига ярарди-ку. Ахир биз деҳқон халқмиз. Деҳқон халқ ҳеч қачон томорқасини бекорга ташлаб қўймайди! Бозорга бориб улашгандан кўра, одамларнинг ўзлари Рамазоннинг уйига келиб, олиб кетса бўлмайди-ми?! Рамазоннинг эси паст бўлса, ота-онаси, хотини «бозорга бориб умрингни бекорга ўтказма, керак бўлса, уйдан ўзлари олиб кетишсин!» демайди-ми?! Бу қайси мантиққа сигади?!

«Ўйини ҳам ўзига ўхшаш (бетайин, демоқчи) эди, гоҳ тиззаларига шанатилай-шанатилай давра бўйлаб (қанақа давра бўйлаб? Одатда «давра» олиб ўтиришди-ку! Балки хона айланиб, демоқчилар...), кавказчасига йўргалаб кетади, гоҳ қўлларини икки ёнига сил-

китганча кифтларини қимирлатиб, «Ҳа-а, ҳу-у!» дея қий-қиради, ҳайқиради (қийқириниш билан ҳайқиринишнинг нима фарқи бор?!), сакрайди, иргинилайди, гоҳ жилма-яди, гоҳ ҳазилга қовоғини уюб олади, дуч келган қиз-ни рақсга тортади, ажабки, у ҳам (рақсга тортилган қизлар, демоқчи, у дейилганда, дарҳол «қайси бири?» деган савол тугилади) нозланиб ўтирмай пешвоз чиқиб бораверади, қизга қараб кулади, йиғлайди (наҳотки йиғлаш шу қадар осон бўлса?), пўписа қилади (йиғ-лаб туриб, пўписа қилиши қизиқ...), ёлворади: энди мағрур, пурвиқор, кейин яна тушқун, ғамгузор, яна из-ҳор (дил демоқчи шекилли...), илтижо... Чапак, ол-қишлар (21-бет)...дея ёзади ёзувчи. Мазкур манзара — тасвирда на аниқ бир рақс, на бир тиниқ ҳаракат, на бир кишини қалбини ром этадиган инсоний қиёфа мавжуд. Бундан ташқари ресторанда қалтис ҳара-катлар қилса, ҳар қандай одамни ҳайдаб чиқаришади... Қизнинг қаршисида йиғлаётган одам шу лаҳзада «пў-писа» қилмайди. Рамазоннинг бетайинлиги, ёзувчи то-монидан сўзларининг пала-партиш иллатилиши ғашга тегадн, ҳатто бадий адабиётдан кўнгилни совутади...

Олий маълумотли, масъулиятли идора хизматчиси билан юз бераётган суд жараёнига диққат қилинг:

«Опажон, бир марта кечиринг!» (Бегона одамнинг молини олиб, ўрнига судланаётган Рамазоннинг яна кечиринг» дейишига эътибор беринг!)

— Мен сизга «опажон» эмасман!

— Ўзингиз «ука» деяпсиз-ку, мен нима дейин сиз-ни? Отингизни билмасам, фамилиянгизни билмасам...»

Суд жараёни шу тариқа давом этаверади. Ахир судда бунақа бемаъни гаплар гапирилмаслигини оддий одам билади-ку. Ҳар қандай бадий асарни қай дара-жада ёзилганини асослаш, яъни ютуқ ва камчиликла-рини кўрсатиш учун энг одил йўл — таҳлил қилиб кўрсатишдир. Яна таҳлилга кўчамиз:

«Шамолларга қўшилиб, шамолдай тўполон билан (1-бет) кириб келарди», деб ёзувчи қаҳрамоннинг та-биатини яратишга киришади. Одам «шамоллар»га «қў-шила» оладими? «Шамолдай тўполон билан кириб келиши»ни қандай изоҳлаш мумкин? Шамол тўполон қила оладими? Шамол кучли ё кучсиз эсиши мумкин...

«Тўсатдан. Елкасида, ҳа, қўлида эмас, елкасида (таъкиднинг нима ҳожати бор?), икки томонига ҳам «Барнаул» деб ёзилган пачоқ чамадон («чамадон» сўзи аслида «жомадон» бўлиб, шарқ тилларидан рус

тилига ўзлаштирилган), чап кўзини қисинқираганча (қисинқираши ҳам қизиқ...) қаршингда беўхшов тир-жайи-иб туради...» Мазкур жумладаги «қўлида эмас» сўзининг бу ерда асло ҳожати йўқлигини китобхон англаган бўлиши керак. Шундай экан, ёзувчи наҳотки китобхон «елкасида» деган сўзнинг маъносига тушунмайди, деган қарорга бориши керак эди... Масаланинг бошқа томони ҳам бор. Одам қайси замонда жомадонни елкасига осиб юрган? Шахсан мен бирор вақт жомадонни елкасига осиб юрган одамни кўрмаганман. Бирор халта деса, ишонса бўларди...

«Сеннинг жонгинангга тегишга! — дейди у ва баттар ғашингни қўзғатмоқчидай белингдан маҳкам қучиб кўтаради, айлантиради. — Ҳа, жўрамсанда!». Бу ерда Рамазон бойсунча шевада гапирётгандир... бироқ ёзувчи тилидан баён этилаётган «ғашингни қўзғатмоқчидай...» ифодасини қандай тушунмоқ керак? Одатда одамнинг «ғашини қўзғатмайди, «ғашини келтиради», «ғазабини» қўзғатиши мумкин...

«Уйга кирилгач, эгасидай бетайин (худога шукр, ниҳоят ёзувчи қаҳрамонининг «бетайинлиги»ни тап олади!), қулфланса очилмайдиган, очилса қулфланмайдиган антиқа чамадон бир бор амал-тақал билан очилади (1-бет), — деб ёзди Эркин Аъзамов. Диққат қилинг: «Очилса қулфланмайдиган, қулфланса очилмайдиган...» жомадон бари бир очилади... ёзувчи наҳотки оддий маптиқни билмаса? Жомадон очилдими, демак, у қулфланади ҳам...» — мана буни (22-бет) энанг бериб юборди, сузма-чакки. Чалоб қилиб ичсин, чанқоғи босилади, деди. Шаҳарлик қизларнинг кетидан югуравериш томоқлари (томоғи эмас) қақраб кетгандир болагинамнинг, деди...» Жумладаги «деди» сўзининг икки бор такрорланиб, меъдага текканини ҳисобга олмайлик-да, эна — қари кампирнинг набирасига нисбатан «шаҳарлик қизларнинг кетидан югуравериш томоққиналари қақраб кетгандир болагинамнинг» сўзларининг маъносига эътибор берайлик. Кампир, яъни «одоб», «иффат», «ор-номус»нинг тимсоли сифатида эътироф этиб келган библиаримиз ёзувчи ифодалаётгандай шарм-ҳаёсизлик билан шундай дейдими? Ҳатто кампирлар шундай гапларни эшитса, ўзларини олиб қочадилар. Фақат ҳозирги замоннинг беҳаё, яъни ёмон йўлга кирган аёлларигина шундай дейиши мумкин, шунда ҳам ўз боласига бундай бепарда гапни айтмайди... масаланинг бошқа томони ҳам бор, яъни тошкентлик

қизлар наҳотки қишлоқдан келган йигитларни ортидан эргаштирадиган бадхулқ қизлар бўлса? Қишлоқлик ёзувчининг шаҳарлик қизларга муносабати балки шунақадир... Шаҳарлик қизлар наҳотки четдан келган йигитларга эрмак бўлиб қолсалар?! Ёзувчининг ўзи шаҳарлик қизга уйланган бўлса, у ҳолда хотини ўз эри — қишлоқлик йигитга қанақа муносабатда бўлди экан?! Одам одамнинг кетидан (ортидан, демоқчи шекилли) югурмайди. Бир-бирларини севиб қолсалар, танишади, муҳаббат изҳор қилишади, турмуш қуришади. Ушлаб шаҳарлик қизлар қишлоқ йигитларига, ўнлаб қишлоқ қизлари шаҳарлик йигитларга турмушга чиқишаяпти. Бу — миллатнинг оддий одати... Қишлоқлик йигитларимизнинг ё шаҳарлик қизларимизнинг бир-бирларидан ҳақорат йўли билан ажратишга, камситишга кимнинг ҳаққи бор?! Шаҳарликнинг ҳам, қишлоқликнинг ҳам заминида «инсон» деган муқаддас тушунча ётади-ку! Наҳотки биз — ёзувчилар миллат орасига нифоқ солиш учун қўлимизга қалам ушласак?! Бизнинг йигитлик, акалик, оталик, фарзандлик ғуруримиз, бурчимизни ўз-ўзимиз оёқ ости қилишга ким ҳуқуқ бери? Ҳар бир тўлақонли фарзанд, қолаверса, ёзувчи биринчи навбатда ўз миллатига қайғуриши шарт-ку! Бу ёзувчилик мантиқи, маданиятига тўғри келадими?! Ҳайвонларгина бир-бирларининг ортларидан қувиши, пафеларни қондириши мумкин... худога шукр, инсон боласи маданият ва юксак инсоний онг ва ҳис-туйғу чўққисини аллақачонлар эгаллаб улгурди...

«Худо урсин, миянг хато сенинг, Рамазон! (5-бет), — дея ҳикоясини давом эттиради ёзувчи. Агар мазкур ифода Рамазоннинг тилидан галирилганда ранжимаслик мумкин эди. Бироқ ёзувчи тилидан ифода-лангани учун ҳам асло кечирини мумкин эмас. Ахир ёзувчи: «Рамазон, миянг тўла эмас, озгина ривожланмай қолган...», деса ифода тўғри бўлар, жумла силлиқ чиқарди-ку. Мия — табиатнинг маҳсули. Табиатгина мияни тўла-тўкис ё чала яратиши мумкин. Ёзувчи ҳам асар ёзаётганида хатога йўл қўйиши мумкин. Инсон яратган нарсаларда хатоларга йўл қўйилади... мияни инсон яратмагани учун унда «хато» бўлмайди... «Рамазон чамадоннинг қиррасига ўтириб олиб...» деганда ёзувчи нимани кўзда тутаяпти? Чамадоннинг қирраси қанақа бўлади? Одам чамадон қиррасига ўтира оладими? Агар ёзувчи «қири»га деса мақсади англашилardi. Чамадон қирраси — пичоқ тигига ўхшаш

ўткир ер. Демак, ўткир ерга ўтириб бўлмайди... одам сурилиб тутиши ё бирор ерини кесиб олиши мумкин... агар ёзувчи «чамадонининг бир бурчига ўтирди...» деса ўз-ўзидан ҳеч қандай савол тугилмасди...

«Сени бир лағмонга тўйдирай, (Рамазон шонр дўстига айтаяпти) тўрт тийинлик «думба-жигар» сомсадан еявериб, ошқозонинг калла-почага тўлиб кетгандир...» Қизиқ... ўша тўрт тийинлик аслида «сомса» эмас, «перашка» деб аталади. Перашканинг ичида ҳеч қачон «думба-жигар» бўлмайди. Рамазон ўртоғини «думба-жигар»га тўйдирса, ошқозон (диққат қилинг!) қандай қилиб «калла-поча»га тўлиб кетади?! «Калла-поча»ни улар қачон ейишди? «Калла-почани» еб бўладими? Одамнинг ошқозонига «калла-поча» сиғадими? Кичкинагина одамнинг ошқозонига моллар, қўй-эчкиларнинг калла-почаларининг сиғиши қулоқ эшитмаган, кўз кўрмаган афсона... ё «калла-поча»лар «думба-жигар»нинг ичидами?!

Ёзувчининг ўзи баъзан сезмай, яъни қаҳрамоннинг бетайинчилигини англамаган ҳолда, уни мадҳ этиб: «Мана шундай бизнинг Рамазон!» деб ҳам қўяди. Бу билан гўё «Рамазон ажойиб инсон (яна мантиққа эътибор беринг), демоқчи бўлади. Хўш? Бетайин одамнинг қайси «хислати»га ҳавас қилиш мумкин? Бу — масаланинг бир томони. Бошқа томони — тилга олинаётган асар «ҳикоя» деб номланган. Ҳикояда муаллиф кутилмаганда очеркдагидай ўз номидан Рамазонни мақтаб қўйиши мантиққа тўғри келадими?! Худди шу ғайритабиий «мақташ» ҳикояга ёпишмаётганини муаллиф наҳотки сезмаётган бўлса?! Бу асли тажрибанинг ҳам, маҳоратнинг ҳам етишмаслиги эмас, қолаверса, масъулиятсизлик натижасидир. Масъулиятсизлик тушунчаси эса аслида иқтидорсизлик билан боғлиқ қусурдир... Ҳақиқий санъат асари ҳеч қачон масъулиятсизлик ва мантиқсизлик қусури билан чиқиша олмайди...

«Худо ҳам турқни билиб берган: калла тарвуздек, қорни — тарвузча, башара — корсоннинг ўзи, сергўштликлдан кўзлар кўринмайди, тилла тишлар доим томошага пршайиб кўринмайди... (7-бет)», ёзувчи Тош исмли безорининг қиёфасини яратади. «Худо турқини ҳам билиб берган...», деган ифодага диққат қилинг! Демак, Худо бандасига «турқ»ни атайлаб берадими, ваҳоланки, турқ — аждодлар томонидан, яъни қонлар орқали ав-

лодларга ўтадиган сиртқи аломат — қиёфа... «Худо берган» деган ифодани «Худо шундай яратганди» деса бирон-бир савол тугилмасди-ку. Калла тарвуздек...»

Қизиқ, қачон одам калласи тарвузга ўхшаган? Ахир тарвузда на кўз, на қулоқ, на пешона, на киприк, на соч, на бирор инсоний ифода бўлмайдику! Тап-тақир, думалоқ шакл — калла қандай қилиб (аслида одамда бош, молларда калла бўлади) одамнинг бошига ўхшайди?! Безорининг боши тарвуздек бўлса, қандай қилиб қорни «тарвузча» бўлар экан? Одамнинг боши каттами ё қорин... балки Тош исмли безори тарвузчани ютиб юборгандир... Шу сабабли қорни тарвузчага ўхшаб қолгандир... мен бирор вақт тарвузчага ўхшаган одам қорнини кўрмаганман... «башара — қорсоннинг ўзи...». «Қорсон» тожикча сўз бўлгани сабабли, унга муаллифнинг ўзидаи бошқа одам тушунмаса керак... инсоннинг ички оламини ҳар сония ифодалаб турувчи юз наҳотки «маъносиз», «қорсон»га ўхшаса... юзлаб бадний асарларни ўқиб, титкилаб, бунақа антиқа «ўхша-тиш»ни топиб бўлмаса керак... Башара — «қорсон»нинг шакл-шамойили мавжудми? Мавжуд бўлса, нимага ўхшайди?» «Тилла тишлар доим томошага иршайиб туради...» Наҳотки «тилла тишлар» «томошани» тушунса, иршайса?! Тиш — жонсиз нарса. Жонсиз нарсанинг иршайиши қанақа бўлди экан? Одатда одам кулади, лаблар эса жилмаяди. Лаблар жилмайгандан кейинги-ни тишлар кўринади...»

Бадний адабиётнинг асосий қонуналаридан бири — инсон қиёфасини яратишдир. Минг хил одамнинг минг хил қиёфаси мавжуд. Одам ҳеч қачон тарвуздек калла, тарвузча қорин билан тугилмайди. Кўзлар, бурунлар, қулоқлар, киприклар, оғизлар, қўл-оёқлар, елкалар инсоний қиёфани яратади, мана шу аломатларгина инсоннинг юзига ифода касб этади. Лекин Эркин Аъзамов яратаётган Тошнинг сиртқи аломатида эса мутлақо инсоний қиёфа йўқ. Безориларнинг қиёфалари оддий одамларнинг турқи-тароватидан кўзларининг раҳмсизлиги-ю, қонталашлиги, юзларидаги турли-туман чандиқлари, лабларининг чекавернишдан қуришиб, тишларининг саргайгани билан кескин фарқланади. Бундай безориларнинг дийдалари қотиб кетади, унча-бунчага раҳм-шафқат қилавермайди, бўйин ҳам бермайди.

«Кели-ин, энди-и бизнинг Бойсунлар ҳам ёмон жой эмас» деб қолса бўладими (7-бет. Рамазон айтаяпти). Хижолатдан музлаб кетдим...», деб ҳикояни давом эт-

тиради ёзувчи. «Бойсунлар ёмон жой эмас» деса Рамазон, шонр нима учун музлаб кетиши керак?! Оддий гап-ку. Бу гапнинг ҳеч ҳам музлайдиган ери йўқ. Одатда «музлаб кетдим» деб эмас, «музлаб қолдим» деб ёзилади. Одам қаерларгадир «кетиши» мумкин... «Ҳали мен ширин тушлар кўриб ётган (9-бет) пайт туриб...» жумласига ҳам эътибор берайлик. Тушнинг «ширин», «бемазаси» бўладими? Тушда таъм, яъни маза бўлиши қизиқ... аслида одам «яхши» ё қўрқинчли туш кўриши мумкин. Одам чарчагандан кейин ширин ухлаш ҳақиқатга яқин...

«Бир куни дарсдан келсам — мушшайганча қотган пон кавшаб турган бўлади...», деган ифодага нима дейиш мумкин? Аввало талаба дарсдан «келмайди», «қайтади». Ёки «чиқади», «мушшайганча» сўзининг (10-бет) лугатлардан қанча изласам ҳам тополмадим. Ёзувчи аслида «мушшайганча» сўзини «шумшайганча» деб ишлатмоқчи бўлган-у, чамаси унутган кўринади... «Маликага ўзи отган тулки терисини совға қилди...» Билмадим, Рамазон аввал тулкини отиб, терисини шилиб, сўнг совға қилдимикан? Ўзи отган «тулки терисини» дейишига қараганда тулкини Рамазоннинг ўзи отиб, терисини шилган ва «совға қилган...»

«Рамазоннинг жўраси эканлигим, соддалигим башарамга битилган шекилли...», дея ёзишига қараганда одамнинг гўллиги, соддалиги «башараси»га битилар экан-да... демак, «башара» қисмат ё тақдир битиладиган майдон... одамлар минг йиллардан бери «тақдир азалда, «пешонам»га битилган экан...» дейишадик-ку. «Пешона» билан «башарани» фарқтолмаган ёзувчи — қанақа ёзувчи бўлди экан?! «Мен (муаллиф айтаяпти) терговчига анқайиб қарадим...» қабилидаги ёзувчининг ифодаси аслида «мен терговчига ҳайратланиб, таажжубланиб ё иккиланиб қарадим...», дея ёзилади-ку. «Ўлимнинг мавридгисинини кўрмай кетадиган бўлди-да...», дея чирқирагани-чирқираган...», деб ёзади 12-бетда. «Ўлим»нинг «мавридгисини» қандай тушуниш мумкин?! Ўлимнинг «мавриди» — «палласи», «фасли» ҳам бўладими? Мавриди келмаса, демак ўлиб бўлмайди. Демак, одам «мавриди» билан ўлиши, «мавриди» билан тирилиши ҳам мумкин. Балки бирор иш қилишнинг «мавриди» бўлиши мумкиндир...

«Бозор бормоқ (бозорга бориш у ёқда турсин, оғзидагини эплаб ютолмайдиган), (демак, Рамазон ғирт телба) боланинг бу ишини қаранг...». Гап яна бе-

тайин Рамазон ҳақида бораётганини ҳурматли китобхон англаган бўлиши керак. Тошдай безорини бир дўқ билан қўрқитган, яъни раъйига қаратолган Рамазон энди оғзидагини «ютолмайдиган» бечора одам бўлиб чиқди. «Тажангроқ аканинг баттар тажанглиги тутди...» жумласи ҳам алоҳида эътибор талаб этади. Одам «тажанг» бўлади, энди унга «роқ» қўшимчасини қўшсак, қанақа маъно англашилади? Демак, «тажанглик»нинг катта-кичиги ё ўртаҳоли ҳам бўлар экан-да... «тажанглик» тутадими? Тажанглик «тутқалоқ» дарди эмаски «тутса»... тажанглик турли муносабатлар билан «ортиши», «кучайиши» мумкин...

«Рамазоннинг суди ҳам ўзига ўхшаш — қип-қизил ҳангома (13-бет)...» Қизиқ-да, ахир Суд одам эмаски, Рамазоннинг «ўзи»га ўхшаса... «қип-қизил ҳангомалиги»ни қандай тушуниш керак? Давлат томонидан аниқ қонун билан қонунлаштирилиб, муросага киритилган маълум идора — «Халқ суди» наҳотки «ҳангома»хонага айланган бўлса?! «Ҳангома» дейилганда қизиқ гаплар, суҳбатлар кечадиган чойхона кўз олдимизга келадн. Шу ифодани ёзувчи: «Рамазон судда ўзини аллақандай тутди...» деса мантиқ тўғри чиқади-ку. «Тергов беравериш жонига текканми ё бирга ётган тажрибали шерикларининг турли-туман йўл-йўриқлари гангитиб ташлаганми, хуллас, уни қандайдир жин чалгани аниқ эди...» жумласидаги «тергов»ни «олиб» ё «бериб» бўладими? Аслида «сўроқ» қилинади-ку. «Шериклари турли-туман йўл-йўриқлар кўрсатса...» — уни «қандайдир жин чаладими?» Ёзувчи «аниқ» деб ёзишга қараганда Рамазонни жин чалаётганда ёнида турган бўлиши керак... «Жин» сўзи мавҳум тушунча. «Жин чалди» дейилгани билан бирор одам чалган жинни аниқ кўрмаган. Бунга ҳеч ким кафолат беролмайди. Шу сўзни «жини чалганга ё урганга ўхшайди...» дейилса мантиқ бузилмасди.

«— Қанақа ишни?

— Уфф! Чайқовчилик-да!

— Йў-ўқ... Э, қилганман, қилганман.

— Ия, дастлабки терговда: «Чайқовчилик билан шуғулланмаганман», деган эдингиз-ку!

— Шуғулланганман-да, ўзи.

— А, ҳозиргина нима деддингиз?»

Суд жараёни мана шундай тасвирланади. Кўриниб турибдики, нафақат Рамазон, ҳатто судья ҳам, уларни ёзаётган муаллиф ҳам майнавозчилик қилапти. Мен

ҳеч қачон бундай суд жараёнини кўрмаганман. Рамазон бетайин бўлса, судья эслик одам бўлиши мумкин-ку...

«Зўр олма-да», лекин. Бу (15-бет), ҳозирги олмаларнингиз (нинг) бари бузилиб кетган...» деб олмалар ҳақида фикр юритаётган ёзувчи «олмалар бузилган» эмас, «олмаларнинг навлари бузилган» деса эътироз қилмаслик мумкин эди. «Лекин» сўзи ҳам жумлага мутлақо ёпишмаяпти. Боз устига «лекин» сўздан кейини пуқта қўйишни асло ҳазм этолмадим... «Ҳозирги олмаларингиз» сўзларидан олдинги «бу» сўзига қандай ҳожат бор?! Мазкур жумлани «ажойиб олмалар, нави бузилмаган, бироқ ҳозирги олмаларнинг навлари айналган» дея тузса, табиийроқ чиқиши мумкин эди-ку. «Ҳукм ўқилди. Чайқовчиликда айбланган Ҳайдаров Рамазон бир йил озодликка (эътибор беринг, «озодликка» дейилаяпти, аслида «озодликдан» дейилиши керак) маҳрум этилди. Бечора Рамазон қамоққа кетаётгани йўқ, гўё бир йиллик томошага ё саёҳатга жўнаётир. У ҳукмни бемалол, киприк қоқмай қабул қилади. Ақалли бир йилга қамалган одам ҳам ўзини ҳеч қачон эркин тутмайди. Жилмайиб қамоққа кетавермайди. Қамалганига қишлоқдаги ота-онаси, қариндошлари, дўстлари қандай қарайди. Қандай баҳолайди?! Тошдай безорини қўрқитган Рамазон қамалишига шунчалик лоқайдлик билан қараса?! Бечора Рамазон на одамга, на темир вужудга ўхшайди... унда на дунёқараш, на нуқтаи назар мавжуд. Дунё адабиётидан ҳам бунақа «антиқа» қаҳрамонни қидириб топиш маҳол... баднийлик қани? Ёзувчининг баднийликка муносабати қани?! Агар адабиётга бу қадар масъулиятсизлик билан қўл урилса, пала-партишлик билан ёндашилса, ҳар кунини оддий ёзувчи ҳам ўнлаб ҳикоялар ёзиши, яъни адабиёт олами ҳикоялар билан тўлдириб ташлаши ҳеч гап эмас...

«Э-эй, шеърингни ўқидим (17-бет), — дейди Рамазон бечора қамоққа кетаётиб шоир дўстига, — газета берар экан...» Дейлик, Рамазон довдир экан, газетада шеърини «бериш» билан «босиш»нинг фарқига боролмас экан, ёзувчи фарқига боради-ку. Рамазонни ёзувчи гапиртираяпти-ку. Рамазоннинг тилини ёзувчи тўғри-лаб юбориши мумкин-ку. Ҳарбийда хизмат қилган, шоирлардан дўст орттирган, Тошдай безорини қўрқитган Рамазон паҳотки «бериш» сўзи билан «босиш»,

«ресторан» сўзи билан «регистон» сўзларининг маъносига тушунмаса?!

«Рамазоннинг қамалганига беш ой бўлди. Беш ойдирки, юрсам ҳам, турсам ҳам ичимда бир тугун, қаттиқ, озорли тугун. Жоним чиқади...» — бу сўзлар ҳам ёзувчи тилидан гапирилаёпти (18 — бет). Одам кимнингдир олдида ҳижолат тортса, ё уни соғинса ичига «тугун» тушмайди. Юраги гашланади. Қилмишига афсусланади. Кўнгли ўртанади. «Қаттиқ, озорли тугун...» — демак ёзувчининг ичидаги «тугун» «озор» чекаёпти... «Жоним чиқади...» — дейиш билан ёзувчи «ўлдим» демоқчи шекилли... «Жони чиққан» одам марҳумга айланади... балки ёзувчи аслида «жаўлим чиқади...» демоқчи бўлгандир...

«У бамайлихотир юриб келиб, худди кар эмас, басирдек, ойна мисол ялтираётган сирпанчиққа оёқ қўяр ва шу заҳотки бор бўйи кўтарилиб тушар, бошидаги қўлоқчини отилиб кетиб, ўзи сирғалганча дарвозаси тагига бориб қолар эди...» Диққат қилинг! «Кар эмас» «басирдек!» Кар нима — ю, басир нима? Бу ерда гап карликда ҳам эмас, басирликда ҳам эмас. Рамазоннинг бетайинлиги ҳақида бораётир. «Сирпанчиққа оёқ қўяр...» — Одам ҳеч қачон «сирпанчиққа» оёқ қўймайди, аксинча «музга» қўяди... музда сирпанади... муз сирпанчиқ бўлиши мумкин. Ёзувчининг ўзи «муз» билан «сирпанчиқ»нинг фарқига боролмаса, довдир Рамазон бунга қандай фарқласин! Ахир китобхон ҳар иккала сўзнинг ҳам мазмунини яхши англайди. Сунъийлик билан табиийликни ҳам яхши фарқлай олади. Нима учун биз — ёзувчилар китобхоннинг нуқтаи назарини ҳисобга олмаслигимиз керак?

«У қандайдир ўзгарибди — жиддийлашибди (20 — бет), чала файласуфга ўхшаб қолар эди...» — Одам «чаласавод» бўлиши мумкиндир, бироқ «чала файласуф»га ўхшаб қолишини ҳазм қилиш осонмас. Чиндан ҳам файласуфнинг «чала» ё «тўла» бўлишини тасаввур этиш қийин. Инсон боласи аслида файласуф, яъни донишманд бўлиб туғилмайди. Шундай истеъдод билан туғилиши мумкин ва дунёвий илмларни ўқиб, ўрганиб донишманд бўлади. Барибир ҳеч қачон «чала» файласуфга «ўхшаб» қолмайди...

«Юр, жўражон, иккимиз бир портретга тушайлик!» дейди ёзувчи Рамазоннинг тилидан. Аввало «портрет» ўзбек сўзи эмас. Оғзаки нутқда ҳам ишлатилмайди. Қиплоқ одамлари ҳам «суратга тушайлик» деб гапирарди. Рамазон «портрет» билан «сурат» сўзини фарқлолмас экан, ёзувчи атайлаб Рамазоннинг оғзига «портрет» сўзини тиқишдан, уни гўё содда одам қилиб кўрсатишдан ўзини тийиши керак

эди. Мазкур сўзни ишлатиш билан Рамазон содда одамдан кўра, аҳмоқ одам қиёфасида намоён бўлаётир. Бундай одамнинг китобхонлар учун қадри бўлмайди. Шундай одамлар борлигига китобхон ишонмайди.

«Эҳтимол, ўша учига чиққан чайқовчидир, қаллобдир! Улар шунақа бўлади. Баъзан ҳатто уйидаги хотинларини ҳам ўртага қўйиб...», дея ёзади Эркин Аъзамов 22 — бетда. Чайқовчиларни қаллоблар ҳам дейлик. Балки улар йўқчилик ё етишмовчилик оқибатида, бола — чақа боқиш, тўй — томоша қилиш учун чайқовчиликка қўл ургандилар. Агар дўконларда ҳамма нарса муҳайё бўлса, одамлар тўқ бўлса, ким чайқовчилик қилади?! Тўкин — сочинликнинг ўзи чайқовчиликни ҳам, чайқовчини ҳам четта суриб ташлайди. Бу мангикни англамаган одам, яъни ёзувчининг яхши асар ёзишига ишонмайди. Бу масаланинг бир томони. Масаланинг бошда томони — ўзбек хонадонида ўнта ва ундан ортиқ фарзанд бор. Хатна тўй, қиз чиқариш, ўғил уйлантириш... Хўп? Ота — она оз маош олса, маошни етказа олмаса, нима қилсин?! Одам ўлдириб, пулини тортиб олгандан, ўғирлик қилганидан кўра чайқовчилик маъқул эмасми?! Йўқчилик оқибатида чайқовчилик қилса, бу «хотинини» ўртага қўйиб, кимгадир «қўшиб» кун кўриш дегани эмас — ку! Ўзбеклар биринчи галда ор — номус, ғурур учун курашадиган халқ. Нима учун ёзувчи ўз миллатини бу қадар ерга уриб, ҳақоратлайди?! Орсизлик, номуссизлик, ғурурсизликда айблайди?! Нима, миллатимиз фикрлаш ва ҳис қилиш добилиятидан маҳрум бўлганми? Уни пулга сотадиган бўлганми?!

Назаримда чайқовчилар мазкур ҳикояни ўқимаган кўринади. Ўқиганларида туҳматлари учун ёзувчини табиийки, жазолаган бўларди... ёзувчи қандай масалани қаламга олмасин, биринчи галда ўз миллатининг ғурури, фахри ва урф — одатларини унутишга, яъни эъвозламасликка асли ҳаққи йўқ. Шундай қилмаса у биринчи галда шу миллатнинг фарзанди эмас, ўзга миллатга хос мунофиқдир... Эркин Аъзамов «чайқовчи, пул учун ўз хотинини ҳам ўртага қўяди...» дегунча, ҳаётнинг ижтимоий иллатлари заминига эътибор бериб, шу иллатларни йўқотиш йўллари китобхонга тўғунтирса, мазкур асар ҳақиқий санъат асари даражасига кўтариламасмиди... Ижтимоий иллатларни англамаган, ҳис этмаган ёзувчи умри бўйи ҳақиқий ёзувчига айланма олмайди, манфаат тумани орасида гангиб юради ва ҳаётини хазон қилади... Муаллиф бозор айланиб юриб (25 — бет), Рамазонни одамларга олма

улашаёттанида учратади. «Э, бири хеш, бири табор...», дейди Рамазон дўстига. Тожикча «хеш» сўзига тушундим. Лекин «табор» сўзини луғатлардан қанча изласам ҳам барибир тополмадим... Оврупо лўлиларида «табор» сўзи мавжуд. Назаримда ўша лўлилар «табор» деганда отлар тўдасини кўзда тутадилар. Бироқ Шарқ халқлари тилида бирор вақт бундай сўзни эшитмагандим. Балки Рамазон асли лўлилардандир, балки Бойсун томонда лўлилар яшашар, шунда ҳам барибир ёзувчи «табор» сўзига изоҳ бериши керак эди...

«Яхшими, ёмонми, шоир номинг бор, кўчада (шу бет) олма кўтариб юрсанг обрўинг бузилади...», дейди бечора Рамазон шоир дўстига. Бояқиш Рамазон «обрў» «бузилиш» билан «обрў» кетиши ё «обрў»га путур етишини фарқлолмас экан, ёзувчи фарқига боради — ку. Рамазоннинг тилини ўнглаб юборса, асакаси кетмасди — ку. «...Рамазон жўра, жўражон, — дея ёзувчи ҳикояни давом эттиради, — мана, кўлимдан келганча сени нақл қилдим». Диққат қилинг! Юқорида ёзувчи Рамазонни бетайинликда, довдирликда айблаган эди. Энди эса... Ёзувчи аслида Рамазонни «нақл» қилмоқчи эмас, мақтамоқчи, шарафлamoқчи... Демак, ёзувчи бойсунлик бир бетайин ва довдирни китобхонлар билан таништирмоқчи... Демак, ёзувчи бойсунлик бир бетайин ва довдирни китобхонлар билан таништирди, таништирганда ҳам беҳад ёмон тасаввур қолдириб таништирди... Бетайинлиги, довдирлигини Рамазоннинг ота — онаси, дўстлари олдида намоён этди. Мен Рамазоннинг ўрнида бўлсам, ёзувчи дўстим «нақл» этгани учун муштлашардим... Ахир одамлар дўстини мақтайдиган бўлса «нақл» қилмайди — да... «Рамазон дўстим! Баҳоли қудрат сенинг сифатларингни қаламга олдим...» деса, балки ҳеч ким эътироз билдирмасди... «Қаттиқ йўталади (26 — бет), бетон деворга қозиқ қоққандай бўғиқ йўталади...», дея изоҳлайди ёзувчи Рамазоннинг йўталини. Аввало бетон деворга қозиқ қоқишнинг асло иложи йўқ. Қоққан билан барибир қозиқ бетонга кирмайди. Бетон деворга михларни алоҳида қурол билан отиб киритишади. Одамнинг йўталишини бетон деворга қоқилган қозиқ овозига ўхшатиш на мантиққа, на ҳақиқатга тўғри келади... Демак, кимгадир кимнингдир йўталини эшитиши зарур бўлиб қолса, йўталиш ўрнига бетон деворга қоқилган қозиқ овозини эшитса кифоя экан — да...

«Биламан, шундайсан, сен ўзгармайсан. Аммо мен нега ўзгардим!» дея муаллиф ҳикоя ниҳоясида Рамазонга мурожаат этади. Гарчи Рамазон бетайин, довдир бўлса —

да, барибир ўзгармабди... Бироқ ҳикояда ўзини олижаноб ва доно қилиб талқин этган шоир нима учун ўзгарди? Нима учун иродасиз, эътиқодсиз бўлиб чиқди?! Аслида иродали, эътиқодли кишилар ҳеч қачон ўзгармайдилар — ку! Китобхон Рамазондан ўрнак олсинми ё муаллифдан?! Мазкур қусур ва камчиликлар аслида ҳикоянинг яхши ўйланмагани, қаҳрамонларнинг феъл—атворлари ва қиёфалари, фазилат ва ҳислатларини тўла билмаслик аломатидир.

Ҳикояда қаҳрамонларнинг тилидан «Чантримора», «Каламакторэ» сўзлари ишлатилади. Муаллиф эътироф этишича, қишлоқда яшаган бир бечора, нотавон киши мазкур сўзларни доим такрорлаб юради. Бу сўзлар ўша бечора кишидан ёдгорлик бўлиб қолган. Бироқ бирор ерда мазкур сўзларга изоҳ берилмайди.

«Ундан (гап, ўша Шоди гаранг ҳақида бораётир) тирноқ — фарзанд қолмади, мол — дунё қолмади, «Чантримора», «Каламакаторэ» қолди бизга: сенга, менга:

Нима дегани бу?

«Ўйлашимча, буни энди фақат икки киши — иккаламизгина тушунадиганга ўхшаймиз: сену мен...», дея муаллиф ҳикояни ниҳоялайди. Барибир мазкур сўзлар заминида қандай маъно ётарди? Шоди гаранг бу сўзларни такрорлаш билан нима демоқчи бўларди?! Бу қайси миллат тилига мансуб сўзлар? Балки бу сўзларнинг тожикча маъноси бордир, балки Бойсунча шевадир. Барибир изоҳ талаб этади. Ёзувчи тушунмай ҳикояга киритган сўзларни китобхон қандай тушунсин?! Тушунарсиз сўзларни ҳикояга киритишдан мақсади нима эди? Ёзувчининг ўзи тилга олган А.П.Чеховнинг кароматига кўра, яъни ҳикоянинг бошида тилга олинган милтиқ ҳикоя охирида отилиши шарт — ку. Буни англаган ёзувчи мазкур сўзларни изоҳсиз қолдиришини қандай тушуниш керак?

Албатта, зийрак китобхондан ҳеч нарсани яшириб ҳам, қочириб ҳам бўлмайди. Асар таҳлили жараёнида китобхон тилга олинган камчилик ва қусурларни англаб етади, ҳис ҳам қилди, деган ниятдаман. Мен бор — йўғи Эркин Аъзамовнинг «Олам ям — яшил» китобига киритилган 12 ҳикоядан бири, илк ҳикояни таҳлил қилишга уриниб кўрдим. Шунда ҳам барибир мазкур ҳикоянинг мазмунига, қусур ва камчиликларига жиддий тўхталмадим. Аслида яна жиддий таҳлил қилиш, майда — чуйда қусур ва камчиликларигача эътибор беришим мумкин эди. Бунинг учун мазкур ҳикоя ҳақида 50 — 60 саҳифа тақриз ёзишга тўғри келар эди. Агар

тўпламдаги 12 ҳикояга тақриз ёзиш зарур бўлса, қарийб 1000 саҳифа асар яратишни тасаввур қилиш қийин бўлмаса керак... Муаллиф «Олам ям — яшил» номли ҳикоясида (албатта, бу менинг шахсий нуқтан назарим) шунча қусур ва камчиликларга йўл қўйган экан, табиий бошқа ҳикоялари ҳам бундай қусур ва камчиликлардан холи деб бўлмайди.

Юқорида эътироф этганимдай, мазкур тақризни мен Эркин Аъзамовнинг ҳикояларини камситиш ва атайлаб қоралаш учун ёзганим йўқ. Аслида замондошларим ва укаларим асарларига дўстона муносабат билдириш, қолаверса, ўзим орттирган ва эришган маҳорат сирлари билан отамлашиш, шунинг билан бирга ёш қаламкаш дўстларимга самимий кўмаклашиш мақсадида қўлга қалам олдим. Замондошларимиз асарларини кўр — кўрона мақташ, яъни «сен менга тегма, мен сенга тегмайман» қабилида иш тутиб, кўкларга кўтариш, уларга фойдадан кўра зиён келтириши аниқ. Бу ғайритабиий йўл ҳақиқий санъат асарини яратиш йўлида доим тўсиқ бўлади ва бошловчи ёзувчиларни йўлдан оздиради.

Бизни доим абадиёт чорлаётганини, яъни келажак авлод биздан юксак санъат асарларини кутаётганини ҳар сония унутишга ҳаққимиз йўқ. Бунинг учун дунёвий адабиётни чуқур ўрганишимиз, ҳақиқий санъат асарларининг ҳислат ва фазилатлари сирини эгалламоғимиз зарур ва шарт... Ҳақиқий санъат асарларини яратиб, адабиёт мулкисининг султонларига айланган Ҳомердан тортиб Алишер Навоий, Шекспир, Данте, Лев Толстойгача бирор мукофот олмаган, ҳатто Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси ҳам бўлмагани ҳисобга олинса, ижодкор учун ягона бахт — умрида ақалли биргина ҳақиқий санъат асари яратиши зарурлиги аён бўлади...

Мазкур тақризга худди ана шу ният ва нуқтан назар билан ёндашиш — биз учун Оллоҳнинг кўрсатган чексиз саховатидир...

9 апрель 1991 йил.

СУЛТОН ЖАЛОЛИДДИН

Инсоннинг маънавий, моддий фаолияти билан боғлиқ жараёнини биз тарих деб ифодалаймиз. Инсон тафаккури ва ҳислари маҳсули бўлиши бу муқаддас битиклардан, яъни неъматдан фақат инсоннинг ўзигина манфаатдор ва уни ҳам фақат инсоннинг ўзи яратади. Бундай шоҳ неъматдан қушлар, барча жониворлар, жумладан ўсимликлар олами

ҳам бенасибдир. Уларнинг фаолияти билан боғлиқ жараёнини ҳам инсон ёзма битикларда акс эттиради. Айни пайтда дунёи оламнинг тарихи ҳам инсон томонидан зикр этилади. Дунёи олам, улар орасидаги тирик, ўлик мавжудодлар умум тарихга киради.

Тарихни бир миллат яратмайди. Уни инсоният яратади. Демак, тарих инсониятники ва уни ўзи ардоқлашга мажбур. Инсон тафаккури ва ҳислари самараси бўлмиш мана шу тарих, баъдий адабиёт, санъат каби нафис битиклар орасида ҳақгўёлиги билан алоҳида ажралиб туради. Тарихгина вақт ўтиши билан, унинг асосчиси — инсонни улуғлаши, айни пайтда ахлатга қориштириб ташлаши мумкин. Тарих олдида инсоний бурчини ҳис этмаган, у билан ҳисоблашмаган, шу инсоний тарихни йўқотишга уринган бечора махлуқларнинг тарихи ҳам, юзи ҳам қорадир.

Ҳар қандай олижаноблик, эзгулик, улуғлик ва муқаддаслик ҳақиқатта, яъни инсоний иймон — эътиқодга асосланади. Мана шу тушунча, туйғуга асосланган тарих ҳақиқий тарих, бошқаси эса бўялган тарих ҳисобланади. Бунинг биринчи қисмини донолар, иккинчи қисмини эса тубанлар яратади, барибир иккаласи ҳам инсоний тарихдир. Тубанлик асосига қурилган тарих билан ҳаққоний тарихни фарқлаш, баҳолаш аввало дил, фаросат каби инсоний туйғуларнинг самарасидир.

Куни кеча «ўзлиги»ни унутиб, инсониятнинг муқаддас мулки — тарихни қоралаб, бўғиб, натижа буюртма тарих яратиб, буюрганларнинг турли мукофотлари, нишонларини олиб улгурган баъзи бир «тарихчилар» бугунги кунда қиёфаларини ўзгартириб, миллий «қаҳрамон»га айланиб, виждонли кишиларни ҳайрат ва таажжубга солаётир... Қатағон йиллари ҳақиқат учун адоқсиз изтироб чеккан, калтак еб, қувғин бўлган ҳақиқий ижодкорлар уларни кўриб ёқасини ушлаб ўйга толаётир...

Қайсидир миллатнинг асарлар оша яратилган ёдгорликлари, ёзма ва оғзаки битиклари — китоблари, яъни тарихини қасдан, кулолмаслик оқибатида ёқаётган, ёдгорликларини бузаётган, доноларини ўлдираётган бошқа бир миллат, ўзга миллат тарихи билан бир қаторда, «инсоният тарихи» деган гўзал топилдиқни ҳам йўқотаётгани, натижа бошқа миллатлар қатори ўзи ҳам тарихан қашшоқланиб бораётгани ҳақида бош қотириб кўраётирми?! Ўзгаларни тарихларидан жудо этиш билан ўз тарихидан ҳам жудо бўлаётгани ҳақида ўша малъунлар ўйлаб кўрса, асло бундай тубан йўлни тутмаган бўларди.

Дунёда бир миллат адабиёт, санъат яратиб, ўз миллатининг улуг кишиларинигина ардоқлаши тарихий ҳақиқатга кирмайди. Бир миллатнинг тарихи, адабиёти, санъати, санъатини баҳолаш учун ҳам бошқа миллатлар яшаши шарт... Мана шу зўр — зўраки йўқотиш жараёнида миллатлар ўзларини ҳимоя этиб, яшаб қолишлари, содда миллатлар эса ўзларини барбод қилиши тайин... ўз тарихини қоралаётган, «ўзлиги»ни унутаятган, китобларини ўз қўли билан ёқиб, ўз ёдгорликларини ўз қўли билан бузиб, доноларини ўзи ўлдираятган, яъни ёлланган кимсаларнинг қилмишлари ҳам юқорида айтилган миллатнинг ҳийла — найранги натижасидир... Агарда шундай шароит мажбуран яратилмаса, ҳар қандай аҳмоқ одам ҳам ўз ота — боболари қолдирган битикларини ёқмайди, қошоналарини йўқотмайди, доноларини ўлдирмайди... чунки ҳар қандай инсон боласи ўз — ўзи билан ота — боболари, тарихи билан қизиқади, чунки инсонда бундай туйғу азал — азалдан мавжуд... 75 йил ичида инсоннинг мана шу муқаддас туйғуси эскилик қолдиги деб тушунтирилиб, дин ва ўтмиш билан боғланиб мажбурий йўқотилди... ўз — ўзини ҳимоя қилиш, ўз — ўзини ардоқлаш туйғуси ўлдиргандан кейин эса навбат китобларни ёқишга, ёдгорликларни бузишга, доноларни ўлдиришга етди... зўрлаб манқуртга айлантирган миллат учун эзгулик, муқаддаслик бўлмайди...

Тарихчи Ғоға Ҳидоятлов эрта — кеч Ҳазрат Темурнинг насл — насабини мўғулларга боғлаш, Чингизхон қаби ваҳший, қонхўрға айлантиришга уринишдан қандай манфаат кўради? Тарих саҳифалари варақланиб, эрта — индия юзи қора бўлиши ҳақида ўйлаб кўрмаслигига эса ўлдирилган «ўзлик» туйғуси сабаб бўлаятганини изоҳлаш унчалик қийин масала эмас. Ватан учун жон олиб, жон берган Ҳазрат Амир Темур, Ҳазрат Жалолиддин Мангуберди, Алимқул, худди шу муқаддас йўл да бошларини бөлта остига қўйган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Сўфизода, Усмон Носир, Элбекларнинг улуг хизматларини талаб этилгандай баҳолай олдикми?

Миллат оддий деҳқон ё ишчи, ё чўпондан таркиб топмайди. Миллатта деҳқон, ишчи, чўпон қаторида Амир Темур, Навоий, Бобур, Жалолиддин Мангуберди, Беруний, Хоразмшоҳлар, Ҳусайн Бойқаро, амир Насрулло, амир Олимхон, Худоёрхон қаторида ўтмишдаги оналаримиз — Спартера, Тўмарис, Зарина, Бибихоним, Қурбонжон додҳо (Алимқулнинг беваси), Нодира, Зебуннисо, Анбар отин, Увайсий қатодири ватан, миллатини Чингизхонга сотган

Маҳмуд Ялович (ялоқ яловчи), бошқа ёлланган сотқинлар ҳам киради. Ватанимизнинг шоҳлари биринчи галда бизнинг оталаримиз... кейин шоҳ, шоҳ деб оталаримизнинг тарихини ўқимаслик, қабрини зиёрат қилмаслик кўрнамаклик, яъни ота Ҳақ қини оқламаган, она сутини оқламаганлик аломатидир...

Турон учун, турк миллати учун ҳазрат Амир Темурдан кейин ҳеч ким ҳазрат Жалолиддин Мангубердичалик жонини фидо қила олмади. Ўттиз ёшни қораламай бу гўзал дунёни тарк этган шу даҳо зотчалик миллий курашчи, миллий қаҳрамон борлигини тарих билмайди... буни, жаҳонни зир титратаётган, фирибгарлиги, ҳийла – найранги билан етти иқлимни олган Чингизхон ва чингизчиларга қарши беш марта жағга кириб, тўрт марта енгиб, бир мартагина енгилгани билан изоҳлаш мумкин. Ер юзида, яъни чингизчилар босиб борган ерларда кейинчалик бундай одам топилмади, тарихда ҳам бундай одамнинг номи қолмади, миллий қаҳрамонларнинг шоҳи, валломати, толмаси, доноси – Жалолиддин Мангубердини бутунги кунда миллат яхши биладими?! Тарихчи олимлар – чи? Шу улуг зот ҳақида ўз миллати бирор китоб ёздими?

Қон йиғлайсан киши... кўз ёшларинг қонга айланади... Гап шу ҳақда бораётир...

Бир неча йиллар илгари қўлимга Озарбайжоннинг тарихчи – олими З.М.Буниётовнинг «Хоразмшоҳлар – ануштегинлар давлати» номли китоби тушиб қолди. Мазкур китобни ҳаяжон ва изтироб билан ўқиб туширдим. Дарҳол муаллифга миннатдорчилик хати йўллади. Бу билан ҳам қаноатланмай 1983 йилнинг кузида Бокута учдим. Зиё аканинг уйини қидириб топдим. Тўн, дўппи кийдирдим. Иккинчи бор миннатдорчилик билдира туриб, атайлаб қутлагани келганимни ҳам айтдим, Зиё ака беҳад қувонди, ёзган китобини баҳолаётганимизни алоҳида уқтирди.

Орадан икки йил ўтиб Зиё аканинг ўзлари Ўзбекистонга ташриф буюрдилар. Китобини чоп эттириш сўраб ҳукумат раҳбарига учрашганини ҳам фахр билан оғзладилар. Сўнг Зиё ака, мен, Ботир Норбоев билан Ўзбекистон Фанлар академиясига бордик, Юсупов ҳузурига кирдик. Юсупов дарҳол ходимларидан бирини чақириб, китобни топшириб таржима қилишга киришишини айтди.

Зиё ака ватанига қувонч билан қайтиб кетди. Мана орадан ўн йил ҳам ўтди. Зиё аканинг кўзлари тўрт бўлиб ҳамон китобини ўзбек тилида чоп этилишини кутаётир... Бироқ китобни чоп этиш устида ҳеч ким, жумладан,

тарихчилар, академик Юсупов ҳам бош қотираётгани йўқ. Демак, 800 йил наридаги, яъни Хоразмшоҳлар туфайли яралган 140 йиллик тарихимиз бизга керакмас... демак, бу жараён бизнинг тарих эмас... Майли, тарих саҳифалари орасида ота — боболаримиз, бибиларимиз, жумладан, Ҳазрат Жалолиддин Мангубердидай улуғ зот ҳам йиғлаб ётаверсин... фарёдлари тинмасин. Оталар ҳаққи, оналар сути Ҳақ қини ким узади?

Берушийни улуғ бобомиз, улуғ олимимиз деймиз, бироқ унинг тўла асарлар мажмуасини миллат ўқишга муяссар бўлаётгирми? Бобомиз Улуғбекка ҳайкаллар ўрнатдик, номларини абадийлаштирдик, бироқ тўла жилдди асарлари чоп этилдими?! Миллат ундан манфаат топдими?! Тарихчи акаҳонларимиз бу масалага қандай жавоб берадилар?!

Зўравон замон шоҳ ота — боболаримиз ҳақида ёзишни таъқиқлади. Жалолиддин ҳам шоҳ эди... Унинг содиқ ноибларидан бири — Темур Малик эса тарихда қораланмади, чунки у шоҳ бўлмаган эди. Мана шу икки улуғ отамизни мутлақо қораланмаган, камситмаган ҳолда тарихда тутган ўринларини бир оз равшанлаштириб олишимиз керакка ўхшайди.

Жалолиддиннинг шахсий китоби, умри битикларини битган, Насаф шаҳрида туғилган Шаҳобиддин Муҳаммад Насафийнинг ёзишча, Темур Малик Чингизхоннинг 70 минглик лашкарини кўриб, урушнинг фойдасига ҳал бўлмаслигини англаб, ўзининг мингга яқин аскар билан Хўжандни ташлаб (ватанини ташлаб, ёвга қарши курашишдан бош тортиб қочаётир...) Сирдарё орасидаги ороллардан бирига яширинади. Маълумки, Темур Малик Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг Хўжандаги ноиби эди. Бошқа қўмондонлар қаторида унга ҳам аскарлари билан ўз шаҳрини ҳимоя қилиш топширилганди. У яширинган жойини сақлаш учун бир нави қулайлик туғдирарди. Мўғуллар уни изма — из қувиб борадилар ва қулай пайт топиб нишонга олиб туришади. Темир Малик қамишдан 12 та кема ясаб, кемани ўқ ўтмайдиган қилиб қочишда давом этаверади ва шу билан рақибларига талафот ҳам келтиради.

Мўғулларнинг таъқиби кучайгандан — кучайиб, Темир Малик кўп-қурбонлар бергач, омон қолган аскарларини 70 та қайиққа ўтказиб, ўзи отига миниб дарёнинг оқимиغا қараб суза бошлайди. Дарёнинг икки соҳили бўйлаб уни ёв кузатиб борар, пайт пойлаб асир олиш ниятида эди. У кураша — кураша Бенокетта ҳам етиб олади. Мўғуллар уни тузоққа илтириш ниятида занжир ташлашади. Бу ҳол

Ўтрор дарёсида юз беради. Уч мўгул аскарлари билан бир ўзи урушади. Ўқ билан бирини яралайди. Иккитасига: «Икки донагина ўқим қолди, иккалангизга етади, лекин ўқларни бекорга сарфлашга кўзим қиймаётир, яхшиси ортингизга қайтиб жонингизни асраганингиз маъқул!» дея бўкиради. Мўғуллар орқасига чекинади.

Темир Малик эсон — омон Урганчга етиб келиб, қондошлари сафига қўшилади. Кейинги ҳаёти маълум эмас. Баъзи бир тарихчиларнинг айтишларича, Темир Малик умрининг охиригача Жалолиддин Мангубердига содиқ қолиб, ёвларга қарши курашган. Лекин Насафий бу ҳақда ёзмайди. Бугунги кунда биз ардоқлаб, китоблар ёзаётган, тарих китобларига киритган, жамоа хўжалиги ва давлат хўжаликлари, кўчаларнинг номини қўйган азиз бобомиз Темир Маликнинг тарихдаги улуғ иши қисқача таржимаи ҳоли шу. Темир Малик асли Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг онаси Туркан Хотун наслидан эди...

Хоразмшоҳлар сулоласини ташкил этувчи Ануш Тегин Форчай (1077 — 1097 шоҳлик даври), Қутбуддин Муҳаммад (1097 — 1127 — 28 шоҳлик даври), Аловуддин Отсиз (1127 — 28 — 1156 шоҳлик даври), Абулфотиҳ Ил — Арслон (1156 — 1172 шоҳлик даври), Аловуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200 — 1220 шоҳлик даври), яъни Хоразмшоҳларнинг сўнгги вакили (1220 — 1231 шоҳлик даври) бўлмиш Жалолиддин Мангуберди ўзига нисбатан «шоҳ», «хоқон», «амир» каби сўзларни ишлатсалар хуш кўрмас, фақат «Султон» деб мурожаат этишларини ёқтирар эди.

Турк миллатининг бир неча йиллик тарихи, жумладан турк миллатининг Жалолиддин Мангубердидай даҳо фарзандини тириштириб миллатига қайтарган, яъни худди шундай ҳурмат — эҳтиромга муносиб Насафийнинг ёзишига қараганда 1218 йили Чингизхоннинг Жўжи исми ўғли туркий қабилалардан бўлмиш маркетларни қириб ташлаб, мол — мулкига эгалик қилиш учун ҳозирги Қозоғистоннинг дашту саҳролари томонга қувиб боради. Бу ҳақдаги хабар Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қулоғига етади — ю, ўша томонларга от суради. Шоҳнинг нияти — Жўжининг тумшугини эзиб қўйиш ва маркетларнинг мол — мулкига эгалик қилиш эди. Шоҳ зудлик билан Югур шаҳрига етиб ҳам боради. Шу тариқа Тўрғай даштларида қирилаётган ва қочиб бораётган маркетларга дуч келади. Шу ерда газабга минган Хоразмшоҳ Муҳаммад Жўжиге қарши уруш бошлашини маълум қилади. Жўжи урушга журъат этмай, отаси бунга рухсат бермаганини рўқач қилади, лекин

рақибининг қарорида қатъий тургани сабабли урушишга мажбур бўлади. Хоразмшоҳда 60 минг аскар, Жўжида эса анча оз аскар бор эди. Уч кун давом этган шиддатли жангдан кейин Хоразмшоҳ 20 минг аскардан жудо бўлади, ҳатто жангда енгилишига ҳам озгина қолади. Ўғли ва бош қўмондони Жололиддин Мангуберди жонига ора кириб, ўнг қанотдан қаттиқ зарба бериб, чекиниш ва қочишга мажбур этади. Жўжи тунда ортида катта гулхан ёқиб қолдириб, жуфтакни растлайди. Худди мана шу жанг Муҳаммад Хоразмшоҳнинг юрагига қўрқув солади — ю, ўзини бошқа ўнглолмайди, тақдири ҳам асосан шу жангда ҳал бўлади.

Муҳаммад Хоразмшоҳ хатолари кетидан хатоларга йўл қўйиб бораверади. У Чингизхон юборган элчиларни жосусликда айблаб ўлдираверади. Сўнгги элчиларни Ўтрор шаҳрида онасининг уруғларидан бўлмиш Гурхон орқали ўлдиртиради. Хоразмшоҳнинг ҳарбий қўмондонлари асосан онаси Туркон Хотуннинг уруғларидан эди. Онасисиз, онасининг қариндошларисиз у ўз билгича бирор ишни амалга оширолмасди. Ўтрордаги элчиларнинг қотили Гурхонни Чингизхон ўзига беришни сўраганида, жумладан бу масалани Жололиддин Мангуберди ҳам кўтарганда ҳам шоҳ ҳеч кимга қулоқ солмайди ва шу билан Чингизхонни уруш бошлашга мажбур этади. Уруш бошладан олдин эса Чингизхон хилват бир ерга кириб, овқат емай, чой ҳам ичмай Тангрига саждалар қилади, урушда ютиб чиқишини сўрайди, қотил Муҳаммад Хоразмшоҳ шунга ҳам ярамайди ва охир — оқибат мағлубиятта учрайди...

Муҳаммад Хоразмшоҳ Самарқандга (у ўзига қароргоҳ қилиб Самарқандни, онаси эса Хоразмни танлаган эди) қайтгандан кейин зудлик билан ҳарбий кенгаш чақиради, кенгашда давлатнинг энг обрўли зотлари қатнашади. Бўлғуси уруш ва урушнинг режалари, ватан ва миллатнинг тақдири масаласи кўрилади. Қўмондонлар, мўътабар кишилар Муҳаммад Хоразмшоҳга ўз қарамоғидаги 400 минглаи қўшинни тезлик билан йиғиш, ёнга қарши йўлга отланиш ва ҳориб келаётган душман аскарларини хилват ерларда тузоққа илинтиришни таклиф этишади. Бошқа бировлар Гурхонни Чингизхонга бериш зарурлигини алоҳида таъкидлашиб, ҳали ҳам бу ишни амалга ошириш мумкинлигини айтишади. Мўътабар кишилар билан суҳбатлашгандан кейин Жололиддин ҳам отасига шу таклифни кириттанди. Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳамманинг фикр — мулоҳазаларини очиқчасига рад этиб, тақдирни

қиличлар ҳал қилади, дея кенгашга якун ясайди. Афсуски, у сўзга ҳам амал қилмай, яъни тақдирни қиличлар ҳал этишига ҳам имкон бермайди. Кенгаш охирида у барча вилоятлардаги ноиблар ва раислар ўз лашкарлари билан ўзларини ҳимоя этсинлар, дея буйруқ беради. Бу — унинг галдаги, яъни ақлга сиғмайдиган даражадаги улкан хатоси эди ва бу хато ўзининг бошига ҳам етди, бошқа ўзини ўнглолмади. Тарихчиларнинг хабар беришларича, Чингизхонда 200 минг аскар бўлган. Хоразмшоҳ 400 мингли қўшини билан Чингизхонни осонликча ёриб ташлаши мумкин эди. Ақалли у ҳарбий қўмондонликни Жалолиддин Мангубердига топшириб, ўзи дам олган тақдирда ҳам валиаҳд бир ҳафтада Чингизхоннинг кулини кўкка совуриб юборарди...

Бўлиб ўтган ҳарбий кенгаш ва у ерда кўрилган масалаларни Чингизхоннинг жосуслари дарҳол хоқонларига етказишди. Чингизхон шоду хуррамлик билан йўлини давом эттираверди. Шу тариқа 140 йил ичида Хоразмшоҳлар бутун дунёдан иқтидорли усталарни олиб келиб, гўзалликда тенгсиз қилиб қурдирилган ёдгорликлар, кошоналар, миллионлаб ёзилган бадийий ва тарихий китоблар яратилган жаннатмакон Турон юрти учун қора кунлар бошланди... Чингизхон йўл — йўлакай жиддий қаршиликларга учрамай бостириб келаверди. Юрагига гулгула тушган Муҳаммад Хоразмшоҳ Самарқандни ташлаб Хоразм томонга чекинди.

Самарқанд, Бухоро қўлдан кетганини эшитганидан кейин эса Хоразмни ҳам ташлаб қочишга мажбур бўлди. Ғазна томонларга бошпана излаб кетди. Давлатнинг, миллатнинг тақдири ҳал бўлаётган паллада шоҳ яна бир чидаб бўлмас хатога йўл қўйди. Ўғиллари орасидан валиаҳд танлашда онаси Туркон Хотун ва унинг яқинлари зўрлови билан катта ўғли Жалолиддин Мангубердини эмас, кенжа ўғилларидан бири — Қутбиддин Ўзликшоҳни тайинлайди.

Қутбиддин Ўзликшоҳ ақлда, фаросатда, ҳарбий ишларда, эътиқодда акасидан бирмунча поғона пастда турарди. Отасининг бошига қора кунлар тушганда ҳам кунига биргина Жалолиддин яради. Шундан кейин шоҳ хатосини тушуниб, кўз ёшлари билан 1220 йили ўрнига султон этиб Жалолиддинни тайинлади. Бу пайт барибир вақт ўтган, давлат қўлдан кетган, ватан таланаётган, миллат ёвнинг қўлида қирғин бўлганди... Жалолиддин Мангуберди отасини сўнгги кунларигача кунига яради. Кейинчалик отаси хурматига катта мақбара қурдириб, ўша мақбара ичига отасини қайтадан дафн эттирди, қабрини безади ва қайтадан

маъракаларини ўтказди... Қисматни қарангки, Жалолиддиннинг вафотидан кейин Чингизхоннинг ўғиллари томонидан ўша мақбара бузиб ташланиб, Муҳаммад Хоразмшоҳнинг танаси қабрдан олиниб ёқиб юборилди...

1220 йили Муҳаммад Хоразмшоҳ ўғли Жалолиддинга расмий равишда тахтни топширганидан кейин қонуний Султон Хоразмни эгаллаш, вақтни қўлдан бой бермай давлатнинг қўшинини жамлаб, тарқаб кетган ҳарбий қўмондонларнинг бошини қовуштириш умидида ўзининг содиқ ноиблари, аскарлари билан йўлга чиқди. Хоразм тахтини эгаллайди. Бу борада Султоннинг содиқ ноибларидан бири, Туркон Хотун, унинг яқинлари ва Қутбиддин Ўзлишоҳ бошчилигида Жалолиддинга қарши суиқасд уюштирилаётганини етказди. Тийрак Султон дарҳол фожианинг олдини олиб, яқинлари билан оти жилонини бошқа томон — Наси шаҳри томонга буради. Тарихчиларнинг ёзишича, ўша куни унга Темир Малик ва 300 га яқин аскарлари ҳамроҳлик қилади.

Насига яқин ерда бу оташин ватанпарварни 700 аскари билан мўғулларнинг алоҳида назорат тўдалари кутаётпанди. Шу тариқа улуг Хоразмшоҳлар қулаганидан кейин тарихчиларнинг ифодаси билан изоҳлаганда биринчи марта Турон фарзандлари билан ғайридин мўғуллар орасида мисли кўрилмаган жанг бўлиб, илк бор мусулмонларнинг қонга ташна қиличлари ёвнинг қонлари билан тўйди... Туронликларнинг олдида икки масала, яъни мутлақо қирилиб кетиш ё мўғулларни ер тишлатиб, қайтадан лашкар тўплаш, бу оч арвоҳ тўдалар билан қисмат майдонида қайта учрашиш ва хун олиш масаласи кўндаланг турарди. На — савийнинг эътироф этишига қараганда бу жангда Султон гоҳ сор бургут, гоҳ шиддатли қоплон, гоҳ ҳайбатли шер қиёфасига кириб, ўлимни асло ўйламай ёвга қилич солади. Бир ўзи ёвнинг 30 дан ортигининг бошини кесади. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, ер ёвнинг қони билан суғорилди ва тирик қолган элликка яқин мўғуллар аранг қочиб қутулди. 140 йил давом этган Хоразмшоҳлар давлати кўп ақлли султонларни кўрганди, бироқ Жалолиддин Мангуберди — дакасини эса кўрмаганди. Тарихчиларнинг ёзишларига қараганда, ўша кезлар Жалолиддин атиги 22 баҳорни қаршилаган экан...

Ёш султоннинг илк ғалабаси Хоразмшоҳлар давлатидан сақланиб қолган ҳарбий қўмондонларни ҳам, жумладан Жалолиддин Мангубердини ҳам руҳлантирди. Инсоний

иқтидори, ҳарбий истеъдодига Султон яна бир бор ишонч ҳосил қилди. Юксак эътиқодли, кучли ор — номусли инсонгина мана шундай йўл тутиши мумкин...

Султон ғалдаги жангга ҳозирлик куриш ниятида зудлик билан Наси шахрини ортда қолдириб, Нишопурга жўнади. Аскар тўплаш мақсадида собиқ Хоразмшоҳлар давлатига қарашли ерларга чопар юборди. Бироқ мўғуллар бу масалада унга имкон беради. Шундан кейин у ноилоҳ Ғазна томонга оти жиловини бурди. Қандаҳор шаҳри яқинида унга отаси — Муҳаммад Хоразмшоҳнинг амакиваччаси Амин Мулк 10 мингли аскари билан келиб қўшилади. Жалолиддин Мангуберди келиб Қандаҳорни қамал қилиб турган мўғулларга Амин Мулк ҳамроҳлигида ҳужум бошлайди. Мўғуллар, асосан Муҳаммад Хоразмшоҳ давлатни ташлаб қочганидан кейин «турклар оҳулар каби қочишгагина қодир, қиличлари тўмтоқлашган турклар ҳужум қилишга ярамайди», деган фикрда юрарди. Бахтга қарши мазкур жанг уч кечаю уч кундузга чўзилди. Тўсатдан ҳужум бошлаб, шиддат билан ёвга ташланиб шафқатсизларча қирғинга кўчган туркларнинг авзойини кўриши билан мўғуллар қочишга шайланди, бир қисми Оллоҳнинг ихтиёрига — дорулбақога жўнади, бир қисми қочиб қутулди.

Бу — ота — боболари 140 йил давом эттирган ва Муҳаммад Хоразмшоҳ осонгина ёвга топшириб қўйган Хоразм давлати қулагандан кейинги Турон тупроғидаги ёш Султоннинг иккинчи ғалабаси эди. Насафийнинг шоду ҳуррамлик билан ёзишига қараганда, Турон Султонининг бу ғалабасидан кейин бечора мўғулларнинг жасадлари ерларда сочилиб, ўз кушандаси — қузғунларга ем бўлганини эшитган Чингизхон пешонасини чангаллаб, қовоғини уйганча оғир изтироблар чекади...

Вужудда ватан, миллат ҳисси барқ уриб яшнаётган, мана шу муқаддас йўлда қонлари шиддатта минган, ўн гулидан бир гули очилмаган Жалолиддин Мангуберди энди на тахт, на шон — шараф, на мол — мулк учун курашмаётган эди. Шу билан бирга ўлимни, на тирик қолишни ҳаёлига келтирмасди, энди у Туроннинг доно фарзанди, ватан ва миллатнинг содиқ ҳимоячиси сифатида белини қаттиқ боғлаб, ёвдан ўч ва хун олиш, бу қадимий ва севимли тупроққа ҳурлик келтириш учун жанг қилаёттанди...

Ғазабга минган Чингизхон аскарлари мағлубиятини эшитиши биланоқ Султонни кузатишга буйруқ беради. Мўғуллар билан илк тўқнашув 1220 йили, яъни Жалолиддин тахтга ўтирган йили юз берди. Султон 1221 йили эса Ғ

азнага етиб келади. Бу ерда унга Ҳоҳажон қабиласининг сардори Сайфуддин Игроқ ва Балхнинг ҳокими Аъзам Мулк, шунингдек афғон кўнгилилари бошлиғи Музаффар Малик, қорлиқ қабиласининг сардори Ҳасанлар ўз ихтиёрлари билан келиб қўшилади. Султоннинг ўзи 60 минг қўшинга эга эди. Амин Мулкда эса 40 минг аскар бор эди. Ҳарбий кучи нисбатан тикланган Султон ўша пайтда Валиан қалъасини қамал қилиб турган Такачу ва Мулғор бошчилигидаги мўғул тўдаларига қарши жангга кирди. Жанг уч кун давом этди. Ерда жониворлар, кўкда қушлар бўкириб, чирқираб, мазкур жанг даҳшатидан бош олиб бошқа юртларга қочди... Оллоҳнинг меҳр — муҳаббатидан яралган қанчадан — қанча бандан мўминлар мисли кўрилмаган ваҳшийликларни бошидан кечирди... Уч кун ичида Турон фарзандлари 10 минг мўғулнинг бошини кесди, танасини қиймалади, омон қолганлари аранг Панж дарёсидан сузиб ўтиб, қочаётиб кўприкни бузиб кетдилар.

Дарҳол Чингизхон томонидан жўнатилган Шига Қутлуғ найон бошчилигидаги 45 мингли лашкар Турон Султонни мутлақо тор — мор қилиш учун етиб келди. Минг бор шукроналар бўлсинким, бу жангда ҳам Оллоҳ турк фарзандларининг пешонасини силаб эркалатди... Чингизхоннинг олдидан мулзам бўлган ҳарбий қўмондонлар, аскарлар яна ҳам шиддатга миниб, раҳм — шафқатни мутлақо унутиб, қутурган ит, қутурган туя каби жангга кирдилар. Еру кўк қайтадан даҳшатли манзарага гувоҳлик қила бошлади. Ғазна яқинидаги Парвона кентида икки кунга чўзилган жангда Султон Жалолиддин тенгсиз мардлик кўрсатиб ўз қўшинини ғалаба билан таъминлади. Бу жангда туронликлар тарих билмаган, тарих китобларида зикр этилмаган қаҳрамонликлар кўрсатди.

Шахсий котиби Насафийнинг ёзишича ёзишига қараганда Султоннинг ўзи Шига қутлуғнинг лашкарлари орасини ёриб ўтиб, марказига яқинлашиб, унинг жанговар сафига кучли зарба бериб, отларнинг туёқлари дўпилари ва кишнаш садолари остида ғайридинлар — ёвнинг байроғини лойга қориштириб ташлади. Унинг — даҳшатли шернинг, даҳшатли ҳамласини кўрган мўғуллар қочиш йўлини танладилар. Султон ғалаба билан чекланмай, отига шиддат билан қамчи солар, ёвнинг ортидан етиб олиб, қилич солар, бошларини танасидан жудо этар, таналарини эзар, эзгилар эди. Ахир бошқача бўлиши асло мумкин эмас эди — да. Сахройи бўрилар деб аталмиш мўғуллар Хоразмшоҳни тахтдан ағдариш, миллатини қул қилиш, шоҳнинг

қариндош — уруғларини тигдан ўтказиш, мол — мулкни талон — тарож қилиш билан чекланмай, бу мунаввар, музаффар юрт миллион йиллар мобайнида қурган муҳташам ёдгорликлари, кошоналари, ёзилган битикларини йўқотиб ташлаб, бегуноҳ халқни ҳам қирди. Султонни эса ватанидан қувиб, акалари, отаси, онаси, хотинлари, фарзандларидан, тахтидан айирди. Султон шу уй, шу хаёл билан жангга кириб қилич солди. Оллоҳ эса ундан саховатини аямади...

Шига Қутлуғ омон қолган озгина аскарлари билан Толқан томонларга қочиб қутулди. Бу кўргулик воқеасини эшиттандан кейин Чингизхон анча вақтгача сўзломмай жойида қотиб туради. Ўзига келгач эса Шига Қутлуғ ва ландавур аскарларни ўлғудай калтаклатди. Юзларига тупуриб ҳақоратлатди ва ғазаб, нафрати меъридан ошиб Туроннинг ёш султонининг додини бериш, жазолаш учун ўзи йўлга чиқди. Бошқа чораси қолмаганди. Чунки озгина фурсатда Турон Султони мўғулларга устма — уст уч марта даҳшатли зарба берган, енгиб ташлаганди. Галдаги тўқнашув қудратли Чингизхон давлатини тақдирини ҳал этиши мумкин эди. Шу сабабли Турон Султони тутаётган йўлига лоқайд қараб бўлмасди...

Парвона яқинида юз берган ғалабадан кейин мўғулларининг сон — саноқсиз мол — мулки ўлжа олинганди. Хом сут эмган банди мўминлар бандаликларига бориб мана шу мол — мулкни ўзаро талаша бошладилар. Бирортасининг миясига шу кез ватан, миллат тақдири ҳал бўлаётган пайтда қўлни қўлга бериб ёвга қарши курашиш зарурлиги ҳақидаги фикр келмади. Ҳайратта тушган бечора Жалолиддин афғон кўнгиллилари ва холажий, қорлиқ қабилалари ва ўз аскарларини яраштириш учун кўп ҳаракатлар қилади, ватан, миллат бошига оғир кунлар тушган бир пайтда ўйлаб кўришга ундади, бироқ меҳнатлари самара бермайди. Учта қабила Султонни тарк этдилар ва йўлда Чингизхон тўдаларига дуч келиб тигдан ўтказилди. Султон маълум даражада ёлғизланиб қолди, кучи қирқилади... Бу бахтсизликдан табиийки, Чингизхон усталик билан фойдаланди. Тўртинчи тўқнашув Чингизхоннинг фойдасига ҳал бўлади. Турклар қирилиб кетди... Жалолиддиннинг тирик қолиши барибир Чингизхон учун хавфли эди.

Султон Чингизхон томонидан аста — секин қуршовга олинаётган, усталик билан тузоққа илантириш мумкинлигини сезиб Ғазнага ташлаб чиқиб кетади. Икки кундан кейин эса Ғазнада мўғуллар қамалида қолади. Чингизхон бу ерда ҳам Султонни қўлга ололмагач, унинг

ортидан алоҳида назорат тўдасини кузатувга юборади. Бу тўдалар султонига Гардиз яқинидаги Рўзнадан 50 чақирим нарида ортидан қувиб етадилар. Чорасиз қолган Султон тўсатдан рақибларига ташланади. Лаҳза ўтмай у мўғуларни ер тишлатади — да, йўлида давом этаверади.

Унинг ортидан изма — из бораётган Чингизхон Султонни Синд дарёси соҳилларида учратади. Дарё соҳилида юз берган бу галги жанг шу қадар даҳшатли тус оладики, олдинги жанглар гўё ёш болаларнинг мушук — сичқон ўйинига ўхшаб қолди. Ўлиш ё қолиш қабилида Чингизхон билан бўлган иккинчи тўқнашув ҳам ёвларга ғалаба келтиради. Чунки Султоннинг аскарлари саноқли эди. У кам сонли аскарлари билан қарийб 100 мингга яқин ёв аскари билан қўрқмай олишган эди. Султоннинг марданги, қўрқмаслиги, ҳарбий санъатига қойил қолган Чингизхон: «Нима қилиб бўлса — да, яраламай қўлга олинглар!» дея буйруқ берди. Ҳамон рақиблар халқа ясаб уни қўлга олишга ҳаракат этардилар.

1221 йил 25 февралда юз берган мазкур жангдан кейин Султоннинг атиги 700 тагина аскари қолади. Шу арзимас аскарлар билан у ёвларга узоқ вақт қаршилик кўрсатди. Жангни давом эттириш самарасиз эканлигини англаган Султон ўзи билан бирга олиб кетаётган аёллар, хотинлар, фарзандлари, чўрилари ва кекса кишиларини сувга чўктириб юборишга қарор қилди. Ўзи эса оти билан сувга ташланди. Эсон — омон нариги соҳилга ўтиб ҳам олди. Ҳайрат ва таажжубга тушган Чингизхон қўлини пешонасига соябон қилиб ортидан узоқ вақт ҳавас билан тикилди. Юрагида рақибига нисбатан меҳр — муҳаббат ҳисси тўлиб — тошди. Ўғилларига юзланиб: «Отанинг ана у Султондай содиқ ва арзанда ўғли бўлиши керак! Чингизхоннинг чангалидан омон чиқиб кетган экан, майли, тегманглар, бироқ у бошимизга яна кўп балоларни солиши тайин...» дея чекланади ва отининг жиловини ортига буради.

Ватан, миллат, ота — она, қондошлари доғида ҳасрат чекаётган аламзада Султон тўғри Ҳиндистонга қараб йўл солади. Арзимас аскарлари билан аламзадалиқ жангини бошлаб юборади. Ғалаба кетидан ғалабага эришаверади. Бу ерда ўнлаб, юзлаб кўнгиллилар келиб Султоннинг сафига қўшилади. Ҳиндистоннинг кўп қисмини босиб олган бир пайтда жаҳонга хавф солаётган рақибини ўйлаб, отасининг қўл остида бўлган ерларга бориб, иттифоқ тузиб, Чингизхонга қарши жиддий жангга ҳозирланиш умидида Эрон, Ироқ томонларга жўнади. Йўл — йўлакай Эроннинг

кўп ерларини қайтариб олади. Онадўлига ҳам ўтади. Озарбайжон, Гуржистонни ҳам қарам қилади.

Уч — тўрт йил ичида у отаси ўн йиллар қўлга киритолмаган ерларни ўз қули остига олди... Бундан унинг ягона мақсади — босиб олган мамлакатларида катта қўшин йиғиб, куч — қудратини ошириш ва Чингизхонга қарши сўнгги жангни бошлаб, мағлубиятга учратиш, Турон, Эрон, Шарқий Туркистон ерларини мўғуллардан озод қилиш эди. Чиндан ҳам унинг куч — қудрати ортгандан ортиб бораётганди. У котиблари, ҳарбий қўмондонлари, ноиблари билан қисқагина суҳбатлашган кезлари фақат Чингизхонни енгил, Хоразмшоҳлар салтанатига қарашли юртларига ҳурлик бериш ҳақида гапирар эди. Буни амалга ошириш учун эса истаса — истамаса кўп ерларни куч билан босиб олиши шарт эди. Иттифоқ тузишнинг эса иложи йўқ эди. Чунки ҳамма Султонга қул бўлмаслик учун иттифокдан бош тортишар эдилар.

Султон Ҳилат қалъасини қамал қилиб турганида дафъатан қачонлардир мўғулларнинг қўлига асир тушиб, оқибат Чингизхоннинг Жўжи исми ўлига хотин бўлган синглиси Хон Султондан хат олади. Хон Султон ўз хатида: «Сенинг зафарларинг ва қудратинг хоқоннинг қулоғига етиб келди. Кўп ерларни тез орада қарам қилганингдан ҳайратда. Хоқон сен билан қариндошлик қилишга тайёр. Сенинг ерларинг Жайхун дарёсигача бўлишини, хоқонга эса бу ёғи қолиши учун аҳдлашиш ниятида. Агар сен ўз куч — қудратингга ишониб, улар — мўғуллар билан кураша олсанг: кураш, ўчингни ол, ўз билганингдан қолма! Йўқса, имкониятдан фойдаланиб, улар билан яраш, вақтни бой берма!» дея акасига дарду ҳасратини ифодалаган эди. Бироқ Насафийнинг оғир қайғу, изтироб билан ёзишига қараганда, бу масалага жиддий қарамагани, Султоннинг умри жараёнида йўл қўйган энг катта хатоси бўлган эди...

Жалолиддин Хилат қамалидан Табризга қайтиб қисқа муддатта дам олаётганида мўғуллар гурб томонларга қараб юриш бошлагани ҳақидаги хабарни эшитди. Кўнглига ҳеч нарса сизмай йўлга отланади. Бу пайт мўғуллар Райга яқин Домаган вилояти ерларига яқинлашиб қолган эди. Бу вақеа 1227 йилнинг январ ойларида юз беради. Султон ёрдамчи лашкарларини ҳам олиб, тез орада Исфахонга етиб келади. У Исфахонда туриб 4 мингаи аскарини мўғулларни кузатишга юборади. Мўғуллар Син деган қишлоққа кира болаганида Султон ўз қушини ва кўнгилиларни кўриқдан ўтказаетган эди. Шу кун у ҳарбий қўмондонлари ва

ноиблари, аскарлари билан одатдагидай яхши муомалада бўлди, алоҳида меҳр — муҳаббат кўрсатди. Юқори лавозимлар, совғалар ваъда этиб, мўғулларнинг ваҳшийликлари, раҳм — шафқат билмасликларини алоҳида уқтириб, ватан ва миллатларини астойдил ҳимоя қилишликлари зарурлиги, мусулмоннинг қони бекорга тўкилмаслигини ҳам қулоқларига қуйиб, ҳарбий тажрибасига суяниб, ҳаммани Қуръони Карим олдида: «Жангда ўлсам ўламан, лекин чекинмайман, Оллоҳ гувоҳлигида қасамёд қиламан!» дея қасам ичиради.

Орадан ойлар ўтганди. Ниҳоят 1227 йилнинг 5 сентябри ҳам етиб келади. Мазкур жангга икки томон ҳам алоҳида масъулият билан қараганини, узоқ вақт тайёрланганликларини тарихчилар алоҳида уқтириб ёзадилар. Худди шу жангда бирор вақт ватани, миллати тақдири билан қизиқмаган, фақат давлат, тахт ҳирсида ёниб — ўртанган, огир кунларида отасининг кунига ҳам ярамаган Фиёсиддин Пиршоҳ ўз оғасини ташлаб, яъни хиёнат йўлини танлаб жанг майдонини ташлаб қочади. Унинг айби билан қўшиннинг ўнг қаноти кўпроқ талафот кўради. Жанг узоқ давом этди. Бироқ қайси томон ғалаба қилаётганини англаш маҳол эди. Гоҳ Султоннинг, гоҳ мўғулларнинг қўли баланд келар, мана, турклар ғалабага эришаётир дейилганда мўғуллар олдинга чиқар, мана, мўғуллар енгаётир дейилганда Султоннинг қўшини ғалабага эриша бошларди. Хуллас, бу жангда ҳам Султоннинг толмаслиги, қаттиққўллиги ва шахсий мардлиги самарасини берди. Оллоҳ Султонни, жафокаш турк миллатини бу гал ҳам ўз паноҳига олди. Бу — эндигина 27 баҳорни қаршилаган Султоннинг мўғулларга тўртинчи қақшатқич зарбаси ва улар устидан эришаётган гўртинчи ғалабаси эди.

Бу жангда Султоннинг шиддати ва жасоратини ўз кўзи билан кузатган мўғулларнинг ҳарбий қўмондони Тойнал ноён: «Жалолиддин чиндан ҳам ўз юртининг қаҳрамони, ўз миллатининг доҳийси!» дея каромат қилган эди. Чингизхоннинг Толихон исмли ўғли эса жангдан шармандаларча енгилиб чиққандан сўнг айбини яшириш ниятида Жалолиддинга хат ёзиб: «Сендан енгилганлар бизнинг аскарлар эмас, биз уларни ҳайдаб юборган эдик», деган эди.

Жалолиддин Мангуберди Жўжи билан илк бор Ўтрорда 1218 йили тўқнашган, кучли зарба бериб отасини мағлубият ҳалокатидан сақлаб қолганди. Сўнгги зарбани эса 1227 йилда берди. Орадан 9 йил кечганди. Демак, улуғ Султон жаҳонни

мўғуллар томонидан ишғол этилиши муҳлатини 9 йилга чизган эди. Ҳатто Хитойни олишда ҳам Чингизхон 9 йил умрини хазон қилмаганди. Демак, Арабу Ажам, Россия, қолаверса бутун ғарб мамлакатларини мўғуллар томонидан босиб олиниши ҳам 9 йил орқага сурилди. Бунинг учун ер юзи халқлари бу мушфиқ инсон — Жалолиддин Мангуберди руҳи қаршисида бурчлидир.

Дарвоқе, Жалолиддин Мангубердидан кейин мўғуллар бирор ерда кескин қаршиликка учрамади. Султондан кўрганчалик талафот ҳам кўрмади.

Тобора шиддатга миниб бораётган турк Султоннинг доврўғи кичик Осиё, Сурия, Шимолий Месопатамияни ҳам қўрқув ва таҳликага солаёттанди. Бу қўрқув ва таҳлика натижасида Аловибдин Кей Қубод I бошчилигидаги отлиқлар Иттифоқи тузилди. Султонга қарши тузилган мавжуд иттифоққа Дамашқнинг малиги Малик Ашраф, Хоммсанинг малиги Иброҳим Шукруҳ, Хартаббертнинг малиги Ўртукхон, Холибнинг малиги Шамсуддин Савоб, Майафорикининг султони Шаҳобиддин Ғози, Бонанинг султони Азиз Усмонлар кирган эди. Халифа Мустансир (халифалик йиллари — 1226—1242) бу иттифоққа қарши бориб, мусулмонларнинг мусулмонларга қарши тузган иттифоқи деб қоралади, айниқса халифа мўғуллар дағдаға солаётган бир пайтда бу иш нотўғри эканлигини алоҳида ўқтириб, Султон Жалолиддинни сулх тузишга ундади. Бироқ бу уриниш ижобий самара бермади...

Жанг бошланиши олдида Султон кутилмаганда қаттиқ бетобланиб қолди. Шу билан Султон Жалолиддин вақтни бой берганди. Иттифоқдаги қўшинлар йиғилиб улгурди. Султон бетобланмаганда зудлик билан жангга кириб, иттифоқчиларни яккама — якка тинчитар эди... Шунга қарамай 1230 йилнинг 7 августида Арзинжон деган ерга яқин Ясси Чаманда илк тўқнашув бўлиб ўтди. Иттифоқнинг 3 минг аскарини Султоннинг 700 та аскари кулини кўкка совуриб юборди. Султоннинг ишонган ноибларидан Рукиддин Жоншоҳ жангни давом эттиришни илтимос қилади. Чиндан ҳам шундай қилинганда Султон ютиб чиққан бўларди. Бироқ Султон дўстининг гапини ижобатта олмай, яна бир хатога йўл қўйди...

Ҳаёт — мамот жанги 1230 йил 10 августда юз берди. Султоннинг қўшинлари енгилди ва ўзи эса Хилат томонга қараб жўнади. Кейинги уринишлари эса самара бермади. Оллоҳ ризқини қисқа қилган экан... Бу орада сотқинлар мўғулларга унинг аҳволи ҳақида хабар бердилар. Мўғуллар

пайдан фойдаланиб Султоннинг орқасига тушишди. Султоннинг иродаси бўшади. Ичкиликка берилди. Ҳатто аскарлар уни маст бўлиб танҳо ухлаб ётганини ҳам кўришди... Худди шу куни унинг атрофини мўғуллар ўраб олишганди, амир Урхон аранг мўғулларни қувиб, султонни отига миндириб олиб қочди, қутқариб қолди. Мўғуллар яна Султоннинг ортига тушишди. Султон шу ерда яна бир катта хатога йўл қўяди... мўғулларни алдаш учун аскарларини бошқа томонга қочириб, ўзи ёлғиз бошқа томонга кетади. Аскарлари қутулиб қолади... Султоннинг ортидан 15 та мўғул қувиб бораётганди. Султон икkitасини ўлдиради, қолганлари ортига чекинади. Айндар қишлоғи яқинида Султонни курдлар қўлга олишади, талайди ва ўлдирмоқчи бўлганида: «Мени ўлдиришга ошиқманглар, мен ҳақиқатан ҳам Султон Жалолиддинман. Сизлар учун фойдалиси: мени Майафорикин ҳокими Малик Музаффар Шаҳобиддин Ғозига олиб боринглар, у мени ўз юртим томонларга жўнатади, сизлар бойиб кетасизлар», дейди.

Қурд Султоннинг гапларига қулоқ солади. У Султонни хотини назоратида қолдириб, от излаб кетади. Салдан кейин ҳовлига бошқа бир қурд кириб келади. Бу қуролланган қурд эди. У аёдан, ўтирган хоразмлик ким, дея сўрайди. Аёл, хоразмлик — Султон Жалолиддин эканини, эри билан дўстлашганини айтади. Хоразмликлар билан бўлган жангда акасини йўқотган қурд Султони оддий хоразмлик бўлса керак, деган ўй билан ногоҳоний кўксига қилич солади...

Туроннинг Ҳақиқий қаҳрамони, ўз миллатининг даҳоси, инсониятнинг содиқ фарзанди Султон Жалолиддин Мангуберди шундай ўлимга маҳкум бўлди... Турк миллати, қолаверса, инсоният учун бахтсизлик келтирган бу сана 1231 йилнинг 17 ва 20 августларига тўғри келди.

Воқеадан хабар топган Малик Музаффар Султоннинг амакисидан шу ҳақда сўраганда у буни тасдиқлайди... Музаффар билан Султоннинг тоғаси Ўтирхон кўшилишиб, қаттиқ йиғлашади... Малик Музаффар Султоннинг жасадини олиб келтиради ва Майафорикининг яқинига тунда дафн эттиради ва мўғуллар Муҳаммад Хоразмшоҳ каби қабрини оёқости қилмаслиги учун текислатиб ташлайди. Бу ҳақда Дамашқнинг малиги Малик Ашрофга хабар берганларида у: «Унинг ўлими билан мени қутламанглар! Оллоҳ номи билан қасам ичаманки, унинг ўлими ислом юртига мўғулларнинг босиб келиш муҳлатини тезлаштиради. Энди Хоразмшоҳдай мўғуллар билан бизнинг орамызга девор бўлиб турадиган улуғ инсон фарзанди йўқ!»

дея қайғута чўмади...

Малик Музаффар Султонни ўлдирган курдни топиб қатл этишни, қишлоқдаги барча эркакларни қириб ташлашга ва қишлоқнинг ўзини ёқиб юборишга топшириқ беради... буйруқ ўз вақтида бажарилади...

Замондошлари ва тарихчиларнинг жиддий кузатишларига қараганда Жалолиддин Мангуберди ёшлик давридаёқ тафаккури кучли, юраги катта бўлгани ойдинлашади. Шиддатли бўлишга қарамай, босиқ табиатли ҳам эди. Шеърятга, мусиқага, диний илмларга, айниқса тарихга иштиёқи кучли эди. Ҳеч қачон, ҳеч кимга ёмонликни раво кўрмаган, қўлидан келганча ҳаммага баробар яхшилик қилган, мол — мулкка асло қизиқмаган, ҳеч қачон фирибгарлик, ҳийла — найранг йўлини тутмаган. Ўзтиқодига доим комил бўлган.

Замондоши, шахсий котиби Шаҳобиддин Муҳаммад Насафий Султон Жалолиддинни шундай баҳолайди: «У қорамағиздан келган, паст бўйли, ҳақиқий турк эди, форс тилида ҳам яхши гаплаша оларди. Унинг жасорати ҳақида гап кетадиган бўлса, у шерларнинг шери эди, мардларнинг марди эди. У камсўз эди, ҳеч қачон жаҳли чиқмасди, ўзини ҳимоя ҳам қилмасди. У кам сўзлар, беҳад жиддий эди, ҳеч қачон кулмаган эди, баъзан жилмайиб қўярди, холос. У одиликни ёқтирарди. У оғир ва ноқулай вазият, шароитларга тушиб қолган кезларидагина феъл — атвори кескин ўзгарар, буни ўзи ҳам сезмай қолар эди. У қўл остидаги миллатларга, ҳарбий қўмондонларига, ноибларига, аскарларига ҳеч қачон ёмонликни раво кўрмас эди. Бироқ баъзан чорасиз қолиб босқинчилик йўлини тутишга мажбур бўларди...»

Жалолиддин Мангуберди борди — ю, шеърятга қизиққанида айтиш мумкинки, Навоий бободай шоир бўлиши, мусиқага қизиққанда «Шошмақом»дай даҳо бир мусиқа мажмуасини яратган, тарихга қизиққанда ўнлаб жилдли ҳаққоний тарих ёзиб қолдирган, агар отаси вақтида давлатни унга топширганида ҳазрат Темурдай жаҳонгир бўлиши мумкин эди... бироқ тақдир, қолаверса, Чингизхондай ваҳший турк миллатини мана шундай даҳо инсондан айирди...

Ўйлайманки, яқин орада шу даҳо бобомиз ҳақидаги ўз замондошлари ёзиб қолдирган ўнлаб китоблар чоп этилади, ёруғлик юзини кўради, ҳайкаллар ўрнатилади, номлари абадийлаштирилади ва авлодлари бу бетакрор зотнинг даҳолигига ўзлари гувоҳлик қилиб, у улуг зотнинг руҳларини шод этади... иншооллоҳ, Яратган ўша кунларни кўришга бизни етказсин!

ВИЖДОНСИЗЛИК

1977 йили менинг илк китобим — «Ҳадемай баҳор келади» ёруғлик юзини кўрди. Унга «Қоғоз қушча», «Ҳадемай баҳор келади», «Эчкиэмар», «Деҳқон» деб аталмиш ҳикояларим жамланганди. Китобни ўқиганларнинг ҳаммаси ҳам бир хил фикр билдиришди. Яъни беҳад ёққанлигини гапиришди. Мен илк китобим ҳақида яхши фикрларни эшитгандан кейин ҳаяжонланиб кейинги асарларимга жиддий қўл урдим. Ўша кунларнинг бирида ҳозирги Миллий университетнинг журналистика бўлимида ўқийдиган бир танишим мени қидириб, келиб топди. Фафур Фулом нашриётида ишлардим. «Китобингизни ўқиб чиқдим, беҳад ҳаяжонландим, бизнинг адабиётимизда бунақа ёзилган ҳикоя йўқ. Ҳикояларингиз жаҳон адабиёти анъаналарида ёзилган... лекин Норбой Худойберганов деган танқидчи бизга дарсга кириб ҳар куни сизнинг «Ҳадемай баҳор келади» деган ҳикоянгизни ёмонлайди. Босмачиларни, бойларни оқлаган, дейди. Ўртоқларимдан эшитсам бошқа бўлимларда ҳам шу ҳикояни ёмонлармиш. Талабаларнинг сиз ҳақингизда фикрлари ҳар қалай яхшимас...» дейди.

— Биродар, парво қилма, адабиётнинг нечоғлиқ яхши ёмонлигини ҳеч қачон танқидчилар ҳал қилмайди. Халқ асарнинг нечоғлиқ яхши — ёмонлигини белгилайди, — деб қўяқолдим. Лекин қалбимда Норбой Худойбергановга нисбатан кучли нафрат кўзгалди. Шундан кейин Норбой Худойберганов мени кўрса четлаб ўтадиган одат чиқарди. Ваҳоланки, мен унга бирор вақт бир оғиз ёмон гапирмаган эдим. Демак, у менинг ҳикояларим ҳақидаги салбий фикрлари билан ўзининг эмас, кимнингдир қайсибир ташкилотнинг топшириғи билан ёзганини ошкор қилиб қўйди. Собиқ мустабид тузум танқидчиларни ҳам ёллаб, ҳамёнларини пуллар билан тўлдириб, ўзларининг сиёсатига тўғри келмаган адабиётни қаллақлаб ташдайверди. Ва бу ҳол яқин — яқинларгача давом этди. Бунга фақат мустақилликка чек қўйди. Мен умрим бўйи Норбой Худойберганов билан гаплашмадим. «Ҳадемай баҳор келади» номли ҳикоям чет элларда ҳам қайта — қайта босилди. В.П.Катаев, Чингиз Айтматов, Олес Гончар, Михаил Алексеев, Одил Ёқубов томонидан юксак баҳоланди. Орадан кўп йиллар ўтиб мустақилликка эришганимиздан кейин яна Норбой Худойбергановнинг «Ўзини қайта кўрдим» деган мақолалари босилди бошлади. Мана шу мақола сабаб бўлиб: «бу одам нима учун ўзини онадан туғилиб, эсини

таниганидан кейин қайта қурмаган экан? Мустабид тузумда бутун адабиётимизни манқуртлик билан кузатиб, ўқиб бебурд қилса, мустақилликдан кейин осонгина: «Мен ўзимни қайта қурдим» дея жазодан қутулиб кетса...» деган фикрга келдим. Ахир одамзот бир танада иккита одам бўлиб яшамайди — ку! Сийрат билан суврат муштарак бўлиши керак — ку! Асли бу дунёда, яъни адабиёт дунёсида «танқидчи» деган тушунча йўқ. «Адабиётшунос» деган тушунча мавжуд. Бу тушунча улуғ ёзувчилар билан халқнинг орасида туриб улуғ асарларнинг қийин ва мушкул ерларини халққа чиройли қилиб етказади. «Танқидчи» сўзи эса мустабид тузумнинг маҳсулоти ва унга танқидчилар «ёлланган мухбирларга» айланиб ўз жигарларининг умрларини хазон қилди, яхши асарларнинг ҳам умрларини хазон айлади. Норбой Худойберганов улуғ ёзувчиларимиз ҳақида тадқиқот ишларини олиб борганида балки бир — икки мақоласи адабиёт тарихида қолармиди. Эндиликда эса мустабид тузумни мадҳ этган асарларнинг ҳаммаси ҳам ахлатга қоришиб кетди... албатта, бу кўп қайғули иш... ўзбекда бир мақол бор: «Эчки ҳам, қўй ҳам ўз оёғидан осилади...»

Ислом моҳият эътибори билан мутлақо гўзал яралмишдир... яъни Оллоҳ томонидан яратилган бандан мўминларнинг иймон — эътиқодини белгилайдиган, уни шакллантирадиган ва қалбларига жо қилиб, адабиётга умидвор қиладиган ва Илоҳдай гўзал зотнинг ягоналигини тан олдирадиган муқаддас яралмишдир... бунга кирганлар икки дунё бахтлидирлар, кирмаганлар эса икки дунё бахтсиздирлар... бундан беҳабар бандаларгина ўз миллатига, ўз ватанига хиёнат қиладилар, ёвларга хизмат қилиб ўз адабиётини ва ёзувчиларини бевақт хазон қиладилар... Бу улуғ жанггоҳ... бунда иродасизлар енгилади, иродачилар, эътиқодчилар енгади. Ҳар қандай мустабид тузум ва босқинчи енгилмай қолмайди. Босилганлар эса бир кун озод бўлади. Буни англамаган танқидчилар, яъни ёлланган «мухбирлар» эса икки дунё сарсону саргардон бўлиб юраверади... бутунги кунда, яъни мустақилликдан кейинги жараёнга жиддий назар ташланса мустабид тузум танқидчилари жимиб қолди. Онда — сонда «дўстлари»нинг асарларини, яъни ёлғон ва кўчирилган адабиётини мақтаб, ҳаёт эканликларидан дарақ бериб турибди... майли, худо уларнинг ҳам инсофини берсин...

Иродасиз, эътиқодсиз кишилар исломга ёт унсурлардир. Иродасиз, эътиқодсиз кишилар отарчи — раққосларга ўхшайди, турли тиззаларга ўтириб, ҳамёнини пул билан

тўлатиш йўлини излайди. Улар турли ноғораларга шоҳ ташлаб, адабиётдай муқаддас тушунчанинг кўзини ёшлайди. Иродасизлик, эътиқодсизлик заминиди эса иқтидорсизлик тушунчаси ётади. Иродали, эътиқодли кишилар ҳеч қачон ноинсоний йўлини тутмаган, тутмайди. Раққосанинг эса манфаатдан бўлак ташвиши йўқ. Унинг учун ҳеч нарсанинг қадр — қиймати бўлмайди. Манфаат қурбонлари бўлмиш мана шу кишилар бугунги кунда бизнинг ирода, эътиқодимизга чанг сола бошлади. Биз мана шу тажовукорга қарши шафқатсиз курашишимиз ва курашишни билишимиз энг долзарб масаладир. Инсоният тарихидан маълумки, бундай антиқа махлуқлар кўп ҳолларда ютиб келган, лекин тарих уларнинг ҳақиқий башараларини ҳам ошкор этади. Ана шу антиқа махлуқлар оғир шароитлар, яъни елкаларига оғир зарба тушган кезлар, албатта сотқинлик йўлини тутадилар, ҳатто ота — она, Ватанни ҳам оёқости қилишдан қайтмайдилар. Улар жанг майдонига кириб, кўкрак кериб мардларча олишишга ярамайдилар. ғалабани ҳам, мағлубиятни ҳам мардларча тан олиб, майдондан чиқиб кетиш бахтидан ҳам улар бенасібдир. Улар пайт пойлаб, ортингдан тош отиб бурнингни қонатиб қочади. Етиб олиб жазолашга киришсанг, дод солиб, шаллақилик қилади, атрофига одам йиғади. Йиғлаб, ёлвориб жонини асрайди. Қутлиб, ўлмай қолишга кўзи етгач эса хунасалик йўлини тутади. Устингдан аризавозлик қилади, турли ҳийла — найранглар билан сени чалади ва бутун умр майиб — мажруҳга айлантиради. Тумшуқлари, панжаларидан қон ҳиди анқиб турувчи мана шу антиқа махлуқлар баъзан сени ўзига ачинтиради, зарур бўлса қаршингда кўз ёш ҳам тўқади. Шу тариқа фалокатдан осонгина қутулиб қолади. Инсоният ҳеч қачон бундай ғайри инсоний махлуқлардан холи бўлган эмас. Гарчи тараққиёт шу антиқа махлуқлар билан улуғ кишилар курашига асосланган бўлса — да, уларнинг кўпайишига йўл қўймаслиги керак. Бундай кишилар бугунги кунда ҳам адабиётимизда оз бўлса — да, учраб туради. Ана шу иродасиз, эътиқодсиз, яъни адабиётнинг мухбирларига айланиб қолган кишилар, ўзингга маълум бўлмаган, қилмаган гуноҳларинг учун, ундан ҳам кўра қаердадир салом беришни унуттанинг учун турли иродаларнинг, турли кишиларнинг топшириқлари билан имзосиз тақризлар ёзиб, парда ортидан ёзувчигагина эмас, муқаддас адабиётга ҳам катта зиён етказиши ва етказаяпти. Ҳали айтилгандай улар майдонга тушиб, нашрдан чиққан китобга, очик — ойдин фикр билдиришга ярамайди. Чунки,

майдонда маълуб бўлишдан қўрқади. Иқтидорсизлигини кўрсатишни истамайди. Бу саводсизликими, иқтидорсизликими? Ҳам саводсизлик, ҳам иқтидорсизлик, ундан ҳам кўра эътиқодсизлик, яъни мунофиқликдир. Очиқроғи, бу иқтидорсизлик аломати. Иқтидорсиз кишилар иродасиз, эътиқодсиз бўлиши тайин ва исботланган. Ўз — ўзидан маълумки, бундай кишиларнинг ақли чекланган бўлади. Тарихдан яна маълумки, улуг кишилар адабиётта, ўрта ҳол адабиётта ҳам, паст адабиётта ҳам берган баҳолари фақат эзгулик, олижаноблик нуқтаи назаридан бўлади. Дунёда бирор бир миллатта мансуб адабиёт йўқ. Ҳар қандай адабиёт умуминсоний тушунча, туйғу билан боғлиқ тушунчадир. Бир миллат бошига тушган, бир адабиёт бошига тушган кулфат, фожиа умуминсоний адабиёт, яъни жаҳон адабиёти бошига тушган кулфат, фожиадир. Худди шундай бир миллат адабиётнинг бахти — умуминсоний санъатнинг бахтидир. Улуг бир ёзувчининг ўлими умуминсоний санъатнинг ўлиmidир. Абдулла Қодирий, Усмон Носирнинг ўлими, умуминсоний санъатнинг чидаб бўлмас даражадаги фожиасидир. Коммунистик жамият бундай тушунча, туйғуга мутлақо ёт эди. У бизни доим олижаноб бўлишга, эзгулик нуқтаи назаридан санъатни эъзозлашга, ардоқлашга ундаб алдади, бунинг замирида қуллик ва қулдорлик манфаати ётар эди.

Эндilikда биз учун муқаддаслик касб этаётган ҳақиқий санъат, ҳар қандай ижодкордан олдиға нонни қўйиб, нон билан виждонга қараб иш тутишни талаб этаётти. Буни кўр — кўрона тан олмаган, олишни истамаган ғайри инсоний кишиларни тарих шафқатсизларча четга суриб ташлади ва бундан кейин ҳам суриб ташлайверади. Фақат манфаат учун нафас олаётган антиқа махлуқларнинг ягона рақиби ҳам шу тарихдир...

Тўнғиз деган антиқа махлуқда тўртта оёқ, саккизта туёқ, битта дум, битта тана, яъни бир қоп хом гўшту, битта қорин мавжуд. Табиатта фойдадан кўра фақат зиён келтирадиган мана шу ажойиб махлуқнинг асосий — марказлашган аъзоси борким, табиат бутун куч — қудратини унинг шу аъзоси — тумшугига жамланган. У мутлақо эзгулик, олижанобликка ёт ҳиссиз, туйғусиз тумшуги билан фақат қорнинигина тўйдиради. Тумшукнинг бошқа хизмати йўқ. Мардлик, шиддат, исёнкорлик ҳис — туйғусидан маҳрум, яъни бутун умр қочип, ўзини ҳимоя қилиш, қўрқув, таҳлика билан кун ўтказадиган шу «ажойиб» махлуқ тумшуги билан уззу кун, уззу тун ер қазиш, аҳлаат титиш билан банд бўлади.

Тумшугига илинган барча нарсани тишлаб, илдизидан маҳрум этиб, эзиб — эзилаб ташлайверади. Сўлдиради, қурилади. Ўт — ўланлар қатори улкан дарахтларнинг ҳам илдизларини ковлаб, синдириб ҳаётдан жудо этади. Унинг ягона мақсад — маслаги — барбодлик. У барбодкорлигидан фахрланади, ғурурга тўлади. Уни, ўсимлик ва дарахтларнинг мевасидан кўради, илдизи, ахлат ва ахлат орасидаги ифлос чиқиндилар қизиқтиради. Чунки, худо уни мана шу чиқиндиларга мослаб яратган. Шу тўнғизгина ўз ахлатини уч марта қайтариб истеъмол қилади. Демак, худо уни дид — фаросат, ақл, ҳисдан маҳрум этиб, фақат барбодлик учунгина яратган. Ҳатто у қаттиқ очиққан кезлари ўз боласини ейишдан ҳам тоймайди. Табиатнинг ашаддий қонунини шундай. Бундан ҳеч ким, ҳеч қачон кўз юмолмайди. Кўз юммаслик учун эса қонуниятларни, мантиқ ва моҳиятини яхши билиш, билишгина эмас, тан олиш ҳам зарур. Йиртқичларнинг йиртқичи ҳам тўнғиздир. Бошқа йиртқичлар, ҳатто шер ҳам очиққанида боласига ташланмайди. Боласини емайди. Инсон бундай йўл тутмаслиги керак.

Адабиётни ҳам тўнғизларидан халос этиш палласи яқинлашди. Бунини иродади, эътиқодли авлод англаши, тушунишига ҳам вақт етди. Улар адабиёт тўнғизларига шафқатсизларча жанг бошлаши шарт ва зурур. Жанг бошламас, улардан адабиётни тозаламас эканлар, ўзларига қийин бўлади. Ўзларини қурбон этадилар.

Турфа ранглар, оҳанглар, мусиқалар, яъни гўзалликнинг яратувчиси бўлмиш худо мутлақо озорсиз жонзоти — оҳулар, отлар, қўй — эчкилар, сигирлар, булбуллар, кабутарлар қатори, мана шу гўзалликнинг барбодчилари шер, қоплон, йўлбарс, бўри, қашқилдоқ, тулки, тўнғиз, бургутни ҳам яратади. Оҳулар, отлар, булбуллар туфайли гўзаллик шер, қоплон, бургут, тўнғиз туфайли эса барбодлик фарқланади. Йиртқичлар бугунги кунда ғалабага эришиб, ўша озорсиз жониворларни еб тутатди. Келажак авлодни гўзалликни тўла кўриш, ҳаяжонланиш бахтидан бенасиб етди. Гўзаллик ҳақида китоблару хотираларгагина эга бўлиб қолдик. Ўлжасиз қолган ўша йиртқичлар бугунги кунда инсонга, ҳатто ўз — ўзларига ҳам ҳамлага қўяди. Ҳадемай гўзаллик — табиатнинг антиқа қушлари, жониворларидан мутлақо ажраламиз, қайғу — ҳасрат билан қолган озгина қисмини келажак авлодга кўрсатиш учун музейларга қўйишга шошиламиз. Демак, шошилиш равишда биз адабиётнинг йиртқичларига қарши биргалашиб жанг

бошлашимиз, муқаддас адабиётни улардан халос этишимиз керак. Инсоний тушунча, туйғуга ёт бу жараён оламни эгаллаб улгурмасин...

Оддий қорамтир тупроқ, яъни инсон турли ранг, оҳанглар билан ифодалаб, муқаддаслик даражасига кўтарган табиат анор, анжир, узум, шафтоли, қовун, тарвуз, буғдой, нок, сабзавотлар қатори, қалампир, саримсоқ пиёзни, турли заҳарли ўтларни ҳам етиштиради. Ваҳоланки, ҳаммаси ҳам таркиби бир хил бўлган оддий тупроқдан баҳра олади. Бири инсон учун шарбатли вазифасини ўтаса, иккинчиси бетоблантиради, ҳатто ўлдиради. «Эшакмия» деган ўт эса инсонни эсидан оғдиради. Биттагина саримсоқ пиёз катта бир майдоннинг ҳидини бузади. Демак, табиат гўзаллигини битта саримсоқ пиёз булғайди...

Бир пайтлар ёзувчи Саид Аҳмад танқидчи Норбой Худойберганов ҳақида: «Адабиётга бир кўз билан қарайди», деганида ҳамиятим оғриган, инсоннинг шахсиятига тегиш инсофданмас, деган фикрга борган, узоқ вақт Саид Аҳмадга нисбатан нафрат ҳиссини туйиб юргандим. Худди шу танқидчи ҳақида Рамз Бобожон: «Сени жисмоний кўр, деб ўйласам, сен сиёсий кўр ҳам экансан», деганида ҳам ундан қаттиқ ранжигандим. Бугун эса ўзим шу танқидчи ҳақида: «Жисмоний, сиёсий кўрни, алдаб — сулдаб, аста — секинлик билан ўргатиб, ўқитиб гўзалликка кўниктириш, уни тан олдириш мумкин. Бироқ танқидчининг виждони кўр бўлса, уни на ўқитиб, на ўргатиб йўлга солиш мумкин. Уни алдаб — сулдаб виждонга қайтариш мумкинмас», деган қарорга келдим. Чунки, дид — фаросат, қалб, ақл — идрок, нафосат тушунчаси билан боғлиқ виждон кўр бўлса, уни на тарбиялаб, на ўргатиб, на кўниктириш мумкин. Бундай кўр виждонга бирор бир дори — дармон ҳам кор қилмайди. Иқтидорсизлик оқибати бўлмиш — виждонсизликни ўртадан суриб чиқариш, эшакка терс миндириб шарманда қилишдан бошқа илож йўқ. Чекланган дид — фаросат, ақл, шакланмаган андишасиз виждондан қутулишнинг бошқа йўли йўқ.

Норбой қарийб йигирма йил орасида менинг уч китобимга парда ортида, яъни имзосиз тақриз ёзиб, уч марта нашриёт планидан чиқариб ташлади. Унга китобларимни тақризга берган антиқа мухлуқлар ҳам виждондан мутлақо узоқ кишилар эди. Энди ўша антиқа махлуқлар: «Норбой тўғри қилган» дейиши тайин. Чунки, виждонсизликнинг ҳимоячиси виждонсиз бўлади. Норбой ўнлаб йилларда ўнлаб — юзлаб ёзувчиларнинг асарларига

парда ортида туриб тақриз ёзди. Маълум бўлишича, у барча асарларга салбий фикр билдирган. Фақат унга салом берганлар, уни ҳимоя қилганлар, хизматини бажарганларгина бу қора қисматдан қутулиб қолганлар. Қизиги шундаки, унга тақриз берадиган антиқа махлуқлар ҳам шахсий ғаразлари билан ёзувчиларга ёндашарди. Норбой эса: «Тақризни ижобий ёзайми ё салбий ёзайми?» деб сўрар экан. Наср бўлимининг бошлиғи Лола Тожиевадан ҳам шундай деб сўраганига ўзим гувоҳлик қилганман. Энди ўз — ўзидан савол туғилади. Наҳотки, Норбойнинг қўлига тушадиган асарларнинг ҳаммаси ҳам нобоп асарлар бўлса? Балки шундайдир. Беайб Парвардигорнинг ўзи. Умуман олганда Норбойнинг инсоний бурчи — ҳар қандай асарни йўққа чиқаришми ё уни бўлиш — бўлмаслигини асослаб асар даражасига кўтариш, ёзувчига йўл кўрсатиш — адабиётнинг софлигига эришишми? Норбойнинг ўзи ҳам даста — даста шеърлар, ҳикоялар ёзган. Удда қилолмагач, танқидчиликка ўтган. Хўш? Шоир ва ёзувчидан қаери кам? Унда ҳам иккита қулоқ, иккита кўз, битта калла, калласида бошқаларга ўхшаш сочлари бор — ку. Икки қўл, икки оёққа эга — ку. У адабиётнинг қонун — қоидаларини аъло билар экан, нима учун даҳолар яратган улут адабиётни мисол тариқасида ёзиб кўрсатмайди? Бу гапдан кейин у, «мен танқидчи бўлиб туғилганман», деб даъво қилиши мумкин. Хўш? Дунёда ёзувчи ё шоир яралмасдан илгари танқидчи яралганми? Ёзувчи, шоир туғилмаса, танқидчи туғилармиди? Асло туғилмасди! Адабиёт яралгач сўнг танқидчи ҳам чиқиб қолди. Борингки, у танқидчи бўлиб ҳам туғилди дейлик. Унда нима учун шеърлар, ҳикоялар ёзишни машқ қилди? Аслида ёзувчи, шоир, танқидчи деган тушунча йўқ. «Қобил — ноқобил» тушунча мавжуд. «Танқидчи» деган тушунча ўзига ёққан — ёқмаган ижодкорга адабиёт мухбири бўлиб муносабат билдиришдан иборатмас — ку! Танқидчи ёзувчи билан халқ орасидаги олижаноб тарғиботчи — ку! Ахир, Белинский Пушкин даҳосини халққа етказишни ўзининг муқаддас бурчи деб билиб, танқидчиликка шу нуқтаи назардан ёндашди — ку! Дунё танқидчилиги, жумладан рус танқидчилиги инсоният томонидан яратилган санъат мулкани тўла ифодалаш, уни турли оқимлар — тўнғизлардан халос этиш учун тинмай курашаяпти, шу билан обрў қозонаяпти — ку! Нима учун бу Норбойга мактаб бўлмайди? Шу маънода Норбой ўзбек адабиёти ҳақида келажак авлодга мулк бўладиган бирон — бир фундаментал асар ёзиб бердими? Бермади, беролмайди!

Бунинг учун биринчи галда виждон, ақл, иқтидор, сабр — тоқат, катта меҳнат, машаққат зарур. Бунӣ эса у уддалай олмайди. У нашр қилинган асарга пала — партиш, хом — хатала танқид ёзиш, мухбирлик қилиши керак, холос. Бунинг учун эса мутлақо ирода, эътиқод керакмас. Норбой нашриётдан ички тақриз учун, тўғрироғи, мўмай гонорарлар ишлаш учун ўнлаб асарларни олади. Тақризнинг тепасига «500», «300» бет деб ёзиб қўйди ва икки кунда ўқиб, бор — йўғи икки ё уч бетли тақриз ёзади. Менинг уч китобимга ҳам шундай ҳажмда тақриз ёзиб, йўққа чиқарди. Беш юз бетли асарга уч бетли, борингки, олти бетли тақриз ёзди ҳам дейлик. Ахир уч — тўрт бетда асарнинг мақсад — маслагини ифодалаб, сиғдириб бўлмайди — ку. Мантиқан асослашга эса асло имкон йўқ. 500 бетли асарни «йўққа» чиқариш учун камида эллик бетли тақриз зарур бўлади. Энди Норбойнинг ёзган ички тақризини тўғри — нотўғрилигини ким текширади. Бунинг учун бирон — бир идора ё алоҳида тафтиш ҳайъати борми? Йўқ! Демак, ҳар қандай ёзувчининг шўри қуриди. Танқидчининг ягона бахтсизлиги — фожиаси — нашриёт бўлим бошлиғи билан ёзувчи орасида барбодлик қуролига айланиб қолишидир. Бўлим бошлиғи танқидчини балога гирифтор қилиб, ўзи четга чиқиб, балодан қутулиб қолаверади. Виждонсиз танқидчи эса «фалончини барбод қилдим» деб аҳмоқ бўлиб қолганидан беҳабар.

Норбой «йўққа» чиқарган менинг китобларим нашр қилинди. Ҳатто рус тилида ҳам босилди. Унга таниқли рус ёзувчилари Михаил Алексеев, Валентин Катаев ижобий сўз боши ва «оқ қўл» ёзди. Лекин Норбой ҳеч нарса демади. Олдин «йўққа» чиқарган экансан, энди нимага тилингни тишлаб ўтирибсан?! Нимага «дод» солиб бақирмайсан?! Бугунги кунда Чингиз Айтматовнинг «Сарвқомат дилбарим» асари ўзбек тилига кўчирилиб қайта — қайта нашр этиляпти. Ҳатто бу асар ҳақида қачонлардир Ёзувчилар союзининг пленумида гапирилган, танқид қилинганди. Худди шу ёзувчининг бошқа асарлари ҳам кўчирилганини аниқлаш қийинмас — ку. Нима учун Норбой бунӣ кўрмади? Кўрса, нимага индамайди? Чунки бунинг учун ўтириш, меҳнат қилиш керак. Норбой, яъни мухбир — танқидчига ўтириш, меҳнат қилиш ёқмайди.

1985 йил Ғафур Ғулом нашриётининг режасида менинг 16 босма лист китобим турганди. Бўлимга Носир Ғозилов келиб қолди. У «Шарқ юлдузи» журналида ишланганида уришиб қолгандим. У китобни орқага сурди. Охири

«редсовет» ўтказилди. Йиғилганлар тўпламни бир оғиздан китоб қилишга келишишди. Бундан салгина олдин Носир Фозилов хонасига баъзи бир ўртоқларни йиғиб, китоб ҳақида салбий фикр билдиришларини қулоқларига қўйди. Бу билан ҳам қаноатланмай Мавлон Икром, Нотухта Қиличовларга шошилинч тақризга берди. Салбий тақризлар йиғди. Бу билан ҳам чекланмай китобни редакторга бермай ушлаб ўтирди. Сўнг Норбойга тақризга берди. У китоб режада тургани, нашрга тушиши зарурлигини билган ҳолда етти ой ушлаб ўтирди. Юқори ташкилотларга мурожаат қилинганимдан кейингина тўрт бет тақриз ёзиб келди. Норбой бу билан ҳам ташналигини қондиrolмай менинг Москвадаги китобимни режада кўриб, союздаги мажлислардан бирида: «Бўш ёзувчиларнинг китоблари Москвада босиларди. Жумладан, Ўктам Ҳакималининг китоби», дея жар солди. Унинг миясига бирор вақт: «Москвада ҳам танқидчилар бор, нашриётлар ҳам режага киражак асарларни уч марта тақриз қилдиради, маъқул бўлса режага киритишади», деган фикр келмайди. Келиши учун дид — фаросат керак. Унинг назарида Москва нашриётлари ҳам унинг фикри билан ҳисоблашиши, асарларни тақриз учун унга беришлари керак. Мана унинг диди, фаросати, савияси...

Яна ўз — ўзидан савол туғилади. М.Алексеев, билан Одил Ёқубов, В.Катаевларнинг, Олес Гончар, Чингиз Айтматовнинг савияси Норбойнинг савиясидан пастми? Улар адабиётни Норбойдан кам тушунишадими? Асарлари юзлаб дунё тилларига таржима қилинган шу улў ёзувчиларнинг адабиётда орттирган тажрибалари Норбойнинг тажрибасидан камми? Уларни жаҳон билади, лекин Норбойнинг борлиги ҳеч кимнинг эсига келмаган, келмайди. М.Алексеев, В.Катаев ҳам, Олес Гончар, Чингиз Айтматов ҳам виждонли ёзувчилар, иродали, эътиқодли инсонлар. Улар муқаддас санъатга муқаддас тушунча, туйғу билан ёндошадилар. Улар ўзларига ким салом бериш, ким хизматини қилиш — қилмаслиги билан асло қизиқмайдилар. Буни масала деб ҳам қарашмайди. Чунки улар иқтидорли ижодкорлар. Улар шеър, ҳикоя ёзиб кўриб, уйда қилолмагач, танқидчиликка ўтишмаган. Улар нашриётдан ички тақриз учун асар олиб кун ҳам кўрмайди, бола — чақа ҳам боқмайди. Уларни бирон — бир манфаат ҳам қизиқтирмайди.

Норбой танқидчи. Айни вақтда эркак. Танқидчи сифатида баъзан виждондан чекланиши, кимнингдир манфаати қурбонига айланиши мумкиндир, бироқ эркак сифатида

виждондан чекланишга ҳаққи борми? Мутлақо йўқ! Эркак деган ном ҳаммасидан юксак туради. Эркак эркаклиги билан аёлдан фарқланиши билан бирга у ота ҳам. Эркак — отанинг фарзандларига виждонсизлик қилишга асло ҳаққи йўқ. Ёзувчи, танқидчи бўлмаслик, булолмаслик мумкин, лекин эркак номида тумасликнинг асло иложи йўқ. Эркак бўлиб, бола — чақа боқиш, ёзувчилик ва танқидчиликдан воз кечиб, оддий ҳаёт қонуни йўли билан яшаб ўтишнинг ўзи улуғ иш. Ахир, дунёни қилган, инсониятни қуллиқ, тутқинлик балосидан халос этган, эгаётган, эзгулик учун тинмай курашаётган инсоний тараққиётни такомиллаштирган ҳам биринчи ва сўнгги гада шу эркаклик виждони — ку! Бугунги кунда Навоийни, Толстойни, Балзакни, Шексперни, Бетховенни мана шу пок виждонлари учун ва виждонларининг покликлари учун бошимизга кўтаряймиз — ку. Агар улар ҳам қайсидир идоранинг топшириғи, қайсидир идоранинг манфаати учун виждондан воз кечиб, уларга хизмат қилишганда, биз уларни алла қачонлар виждондан чиқариб ташлардик — ку! Ахир, бу дунё, бу инсоният жамияти фақат виждонга қурилган — ку! Барча бахтсизликлар, барча фожиалар, барча йўқотишлар мана шу виждонсизликнинг натижаси — ку!

Норбой бир даврада: «Ўктам Ҳакималининг дарди йўқ», дебди. Ахир дардни ҳис этиш, англаш учун ҳам биринчи гада виждон — инсоф керак. Дардсиз танқидчи қандай қилиб дардли ёзувчининг дардини англасин?! Дардли бўлганда Норбойнинг ўзи ҳам ёзувчи ё шоир бўлган бўларди — ку! Йиртқиқларда, жумладан тўнғизда қандай қилиб ҳам дард бўлсин?! Унда қорин манфаатигина мавжуд, холос. Аввало дард ҳамма кишида бўлади.

Албатта, виждонсиз, яъни чекланган, шаклланмаган одамнинг қулоғига виждондан фалсафа суқишнинг ўзи кўрнамаклик. Лекин бундай виждонсиз, шаклланмаган, чекланган одамга озгина инсоний илмдан дарс бериш мумкин. Агар шунда ҳам уқса... Биринчи дарсни шундай бошлаш мумкин. Бу, албатта, Норбойнинг виждонини тафтиш қилиш вазифасини ўташи ҳам керак. Масалан, улуғ ёзувчиларнинг асари билан Норбойнинг қўлига тушган, у «йўққа» чиқарган асарни жумлама — жумла солиштириб ўқилади. Қиёфа чизиш, характер яратиш, тил ифодаси, тасвири улуғ ёзувчида қанчалик амалга оширилгану Норбойнинг қўлига тушган ёзувчининг асарида қанчалик камол топган. Бунинг учун виждонли, иқтидорли кишилардан ўнтаси тафтиш ҳайъатига кириши керак. Ана

шунда ҳаммаси аён бўлади. Бундан бошқа йўл йўқ. Шунда Норбой ўзининг қанчалик иқтидорсизлиги, ноқобиллиги — чеклангани, шакланмаганини англаб олиш мумкин. Ўшанда ҳам англаса... Хўш, Норбойнинг қўлига тушган асарларда, жумладан, менинг асарларимда дард йўқ экан, нима учун Норбой Жек Лондон, Лев Толстой, Бальзакларнинг асарлари билан қўлига тушган асарнинг дардсизлигини мисоллар билан асослаб бермайди? Матбуотда чиқмайди? «Дарди йўқ» дея асосламай ўзининг иқтидорсизлигини яшириб ўтади? Ахир дунё мантиқдан, асослашдан иборат — ку!

Кимнидир, қайсидир идоранинг қулига айланиб, ўзгалар ва ўзининг шахсий ғарази билан муқаддас адабиётнинг кўзини ёшлаётган Норбойнинг содиқ шоғирди Б.Норбоев менга: «Агар Норбой Худойберганов ҳақида ёмон фикр билдирсангиз, сиздан ҳамманинг кўнгли қолади», дея очиқ гапирди. Мен эса унга: «Норбой — ку, йигирма йилдан бери менинг уч китобимни йўққа чиқарди, нима учун мени билган, асарларимдан хабардор ўртоқлардан Норбойдан кўнгли қолмайди», дея савол бердим.

Мен шу кунгача Норбойга «салом» бермадим, бундан кейин ҳам бермайман. Беришни истамайман. «Саломлар» эвазига китоблар бостиришдан эса аллақачонлар воз кечганман. Кимгадир сало бериш аввало инсоний қомусда қонунлаштирилмаган. Бу мутлақо ихтиёрий нарсa. Орада тарих бор. Бу ёғини тарихга қолдирамыз. Виждонсизни ҳам, виждонлини ҳам тарих ажратиб беради...

Мен доим Худога суянганман, кам бўлмаганман. Бундай кейин ҳам Худога суянаман ва кам бўлмаслигимга кўзим етади. Адашган тақдиримда ҳам яна Худо йўлга салади.

ТАКАББУРЛИК ОҒИР БАХТСИЗЛИК

Такаббурлик — инсон табиатидаги энг даҳшатли иллат, бундай зотнинг ўзи учун энг қайғули бахтсизликдир.

Такаббур кишилар, инсон эсини таниб яхши ва ёмон, олижаноб ва қотил, тубан ва олчоқ, сотқин ва жасур, саховатли ва хасис зотларни фарқлай бошлаган лаҳзалариданоқ қораланиб, таўқирланиб келган ва бунга юзлаб ёзма манбалар гувоҳлик бера олади. Такаббур кишилар ҳар доим ҳам инсонлар яратган маънавий бойликларга ва улуғ зотлар умрларига барбодлик келтирганлар. Такаббурлик деб аталмиш даҳшатли иллат — фожианинг заминиди ўзини ўзгалардан устун қўйиш,

камситиш, менсимаслик каби тушунчалар ётади. Яна бунинг заминида ақсизлик, илмсизлик ва ҳаётга, одам наслига беписандлик каби иллатлар ҳам ётади.

Такаббурлик эзгуликнинг ашаддий душманидир. Инсон қонидаги такаббурлик бир кишининг қонидан, тушунча — туйғусидан ташқарига чиқмай яъни ўзгаларга зиён келтирмаса, яъни уша зот ўзига такаббурлик қилиб юраверса, балки бундай зотни кечириш мумкиндир. Бироқ такаббурлик манманликка айланса, улуғ зотлар, маънавий бойликларга завол келтирса, яъни Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир каби Даҳо зотларни ўлдиришга, миллатни юзлаб улуғ асарлардан маҳрум этишга олиб келса, такаббурнинг инсониятта келтирган фожиаси дунёвий фожиага айланиб кетади, такаббурнинг кимлиги яққол намоён бўлади.

Такаббур мақсад ва маслагини ўз манфаатларига қаратса, бу ҳам етмагандай, у ўз атрофига ҳомийларни тўплаб мадҳиябозликка берилса бундан ҳам оғир кўнгилсизлик бўлмайди. Маҳкам Маҳмудни қийнаган ва қайғуга солган қийноқ ҳам шу. У бирор ижодкорга ёмонлик истамагани ҳолда, мутлақо самимият юзасидан, яъни эзгуликка даҳлдор масалаларни кўзлаган ҳолда қўлига қалам олиб Қўчқор Норқобилга, Усмон Азимга муносабат билдиради. Бунинг заминида эса адабиётга, ижодкорларга қайғуриш ҳисси ётибди.

Доно кишилар, яъни ҳамма томондан етишган кишилар доим ҳам хокисор бўладилар. Дарвешвапш бўладилар. Бундай кишиларда киборлик, такаббурлик тушунчалари бўлмайди. Камтарин зотлар ўзларига нисбатан айтилган танқидий муносабатларга қарши чиқмайдилар, аксинча ўз камчиликларни тан олиб, уни бартараф қилишга уринадилар. Камчиликни тан олмаслик, камчилигини айтган кишидан ўч олишга уриниш ожизлик аломатидир.

Маҳкам Маҳмуд Усмон Азимнинг қуйидаги шеърини такаббурлик ва манманликнинг намунаси сифатида келтиради:

Сўнг сен келдинг, севиб, ўртаниб,

Паноҳимга, меҳримга муштоқ.

Ёнингдаман, қўрқма, севгилим,

Мен нақадар қудратлиман, боқ!

Биз бор — йўғи бандаи мўминларимиз. Меҳнат қилишга санъат — адабиёт яратишга, бола — чақа боқишга, шу билан бирга тириклик фаолиятимизни давом эттиришгагина қодирмиз. Биз бир — биримизга кўмаклашишимиз мумкин.

Лекин паноҳимизга ололмаймиз. Инсон болалари улут қудрат — Оллоҳнинг паноҳига муҳтожлик сезади. «Паноҳингга ол!» дея Яраттанга илтижо қилади. Бу ерда шоир ўзи сезмаган ҳолда ўзини Илоҳ билан тенглаштиради...

Маҳкам Маҳмуд мақоласида Усмон Азим ҳақидаги Қўчқор Норқобилнинг «Усмон Азим одамни куйдиради, ўлдиради, янчиб ташлайди...» деган фикрини таҳлил қилишга уринади. Шу ерда жуда кўп саволлар туғилади. Шеърят қачондан бери одамни куйдирадиган оловга айланди? Қачондан бери одамни ўлдирадиган қуролга айланди? Қачондан бери Ҳиндистон ё Африканинг ўргатилган, яъни одамни эзиб ташлайдиган филларига айланди?

Шеърят одамни ўлдирса, янчиб ташласа, демак у қотиллик манбаига айланибди — да... гап шеър ҳақида кетаётирми ё муаллиф ҳақида кетаётирми? Қўчқор Норқобил шеърдан кўра унинг муаллифини кўзда тутаеттанга ўхшайди...

Маҳкам Маҳмуд мақоласида журналист ва ҳаваскор шоира Инобат Ойдин Нормуродованинг «Ё менинг Худомсан, Ё сенга Худо менман...» деган сатрларини келтиради. Мен Маҳкамжоннинг «Ё, алҳазар!» деган сўзларини такрорлайман, ёқамни ушлаб ёш шоира учун тавба — тазаррулар қиламан.

Укам Исмоил Шомуродов такаббурлик ва манманлик ҳақида гапириб, мантиқни билмаган ҳолда «Дилхирож» куйимизни қайгулиги ҳақида гапиради. Қизиқ, у Маҳкам Маҳмудни қоралаб: «Шоирлар шахс сифатида ҳеч қачон ёзган шеърларига қараб баҳоланмайдилар...» дейди. Энди бу мантиқсизликка нима дейиш мумкин?! Мумтоз шеърят яратган шоир Навоий билан мумтоз инсоний фазилатга эга бўлган шахс Навоий орасида қандай фарқ бору уларга қанақа талаблар қўйиш мумкин?!

«Аксарият элатларнинг тилларида «тоғли» деган сўз бўйсунмас, қайсар, жасур ва мағрур каби сўзларнинг синоними ҳисобланди, ҳатто рус тилида мағрур ва тоғ сўзининг ўзаги бор...» дейди Исмоил Шомуродов. Шу ўринда ҳам мантиққа эътибор берайлик, «Бўйсунмас», «Қайсар», «Жасур», «Мағрур» сўларининг такаббурликка, манманликка қандай алоқаси бор? Гап бу сўзлар ҳақида эмас, «такаббурлик» ҳақида бораётир — ку! Тоғликлар тоза ҳаво ва тоза сув билан ўсгани сабабли соғлом, борингки, бироз кучли бўлиши мумкиндир. Лекин қайсар, бўйсунмас бўлмайдилар. Қайсарлик, бўйсунмасликнинг заминида ота — онага, катталарга нисбатан ҳурматсизлик тушунчаси ётади.

Мағрур ва жасурлик тушунчасига келсак, Жалолиддин Мангубердини ё ватани ва миллати учун босқинчиларга қарши 25 йил курашган доғистонлик Шомилни ҳақиқий жасур ва мағрур дейиш мумкин.

Менимча, такаббурлик, манманлик ифодаланган шеърлар ҳар қандай кишини нафратлантиради. Ғазабини қўзғатади... бу ҳар иккала сўзнинг заминида бирор — бир эзгулик ва олижаноблик тушунчаси йўқ!

Ёш ва умидли Оллоёр ҳам М.Маҳмуднинг «Такаббурликнинг шифоси борми?» мақоласига муносабат билдириб: «Ижод, аввало жуда шартли нарса. Бу шартликка бўйсунмаслик китобхон кўнглида шубҳа болалайверади...» дея мақоласини давом эттиради. Чала, ўртамиёна, яъни мутлақо иқтидорсиз кишилар ёзган асарларга нисбатан «шартли» сўзини ишлатиш мумкиндир, бироқ, Навоий, Бальзак, Толстой ижодларига «шартли» лик тамғасини босиб бўлмайди... кейинги қаторнинг икки сўзига эътибор берайлик: «китобхон кўнглида шубҳа болалайверади...» бундай қараганда жумла тўғри. «Китобхон кўнглидаги шубҳани болалатверади», дейилса, яъни «болалайверади» сўзини «болалатверади», дейилса тўғри бўларди...

Оллоёр «Шоирлик муболаға, яъни тўпори қилиб айтганда: «ёлғонлаш» санъатидир. Бу ёлғонга ишонтира олиш ёки олмаслик бошқа масала...» деб, Исмоил Шомуродовни оқламоқчи бўлади. Ҳой, ҳой! Гарчи ёлғонлаш сўзи тирноқда берилган бўлса — да, бундай нобадий ва қалтис ифодага чидаб бўлмайди. Кўз ўнгингдан яна даҳо санъаткорлар ўтади — ю, уларнинг мумтоз асарларига «барибир ёлғон — да...» деб қўрай бошлайсан...

Оллоёр: «Бугунги кунда тақводорлик ва буни пеш қилиш урф бўлиб қолди. Бани башарни юз фоиз руҳоний қилиш коммунистларнинг утопиясидай гап...» дейди мазкур суҳбатда. Ё алҳазар! Не учун Яратганга ширк келтириш керак?! Ахир бунга зарурият ё мажбурият йўқ — ку! Тақводор бўлмаганнинг тақводорга тош отиши шартми?! Яхшилик қилиш қўлингдан келмадими, ёмонлик ҳам қилма, деган ота — боболаримизнинг гаплари бор — ку!

Оллоҳ ва барча ибодат тушунчасида аввало гўзаллик ётади — ку! Инсонни гўзаликка яқинлаштириш ва уни гўзалаштириш наҳотки утопияга кирса?!

Агар «кибор» сўзининг асл маъно ва мантиқига жиддий эътибор берадиган бўлсак, иқтидорсизлик, кучсизлик оқибатида кўзга ташланадиган инсоннинг сиртқи кўринишидаги беҳад хунук иллат жонланади. Киборлик иллати фақат инсон табиатига хос ҳирс. Ҳис билан ҳирснинг

фарқини унутмаган ҳолда, киборликнинг табиатида бачканалик, инжиқлик, уқувсизлик каби инсоний иллатлар тушунчаси борлигини эсдан чиқармаслигимиз керак. Ожизлик ва заифликнинг ҳаракатдаги кўриниши ҳам киборлик тушунчасини юзага келтиради. Бундай одамлар табиатан ақлсиз, ҳиссан ожиз ва заиф бўлганликлари учун мансабга, манфаатга ўч бўладилар ва эрта – кеч маддоҳликни ўзларига касб қилиб оладилар. Турли – туман тақинчоқ ва моддий манфаатларга ўч бўлгани туфайли атроф муҳитга, ижтимоий масалаларга эътиборсизлик, беписандлик билан қарайдилар... уларни соҳта шараф – шонлар қизиқтирди. Улар турли замонларда ҳам бўлган, бўлади ва бўлаётир. Улар шоҳларнинг оёқларини ялашга ўзларини турли кўринишда чоғлайдилар... Гарчи улар иқтидорсизлигини англаб етсалар – да, даврларда, катта йиғинларда ҳамма уларга диққат қилишини истайдилар ва диққатларини тортиш учун баъзан бачкана ўйинларни ўйнашга, яъни аёлларга хос қилиқлар қилиш даражасигача етадилар. Кўпроқ сотқин тўдалар ҳам шу тўдадан чиқади. Юқорида эслатганимдай киборлик ижодкорнинг (агар уларни ижодкор деб аташ мумкин бўлса...) ички оламининг беҳад қашшоқлигидан, шу билан бирга ақлнинг заифлигидан юзага қалқиб чиқадиган самарасизлик оқибатидир.

Менгача ва ундан салгина олдин ўтган ўнлаб ёзувчи ва шоирларни ҳам киборлик борасида тенгсиз эканликларини айтиш билан бирга, ўзим кўрган ва билган баъзи бир даҳоларни, уларнинг улуғлигини, яъни киборликдан мутлақо узоқликларини айтиш билан фикримни ифодалашга уринаман. Раҳматли Мақсуд Шайхзодани, Шукур Бурҳонни, Отжон Худойшукурни яхши биламан. Суҳбатлашганман. У раҳматликлар киборлик қилиш у ёқда турсин, киборликнинг нималигини билмай ўтиб кетдилар, ҳар уччала улуг ижодкорлар ҳам болаларга ўхшашарди. Ёш бола ҳам уларни алдаб кета оларди. На мансабга, на манфаатга қизиқадилар. На бировга дўқ уриш, на «янчиб ташлайман, йўқ қилиб юбораман, эзиб ташлайман», деган Усмон Азимга ўхшаб ҳавойи ва асосланмаган гапларни гапирарди. Ҳар уччаласининг ҳам сийрати билан суврати, яъни қиёфалари билан мазмунлари бир хил эди, бир – бирига муштарак эди. Худди ҳазрат Навоий каби. Ҳазрат Навоийнинг одамийлиги билан шоирлиги не чоғлик гўзал... ахир шунинг учун ҳам улар даҳога айланади. Усмон Азимга ўхшаб шеър ёзса, бўш ва мантиқсиз, ҳиссиз, саёз, ақлий кучсиз шеърлари билан «янчиб ташлайман, йўқ қилиб ташлайман», деб турса,

қани одамлик, қани шоирлик гўзаллиги?...

Усмон Азим мантиқсиз ва ҳаётсиз гаплар билан баъзан кимларгадир дўқ қилиб қолади. «Юр, ташқарига чиқайлик, масалани ойдинлаштириб олайлик» десангиз сукут сақлашдан нарига ўтмайди. Баъзан сизни узоқдан кўрса ўзини четта олади. Мен билан унинг орасида ҳам бундай воқеалар кўп бор кечган... ҳозир мен билан юзлаша олмайди. Демак, киборликнинг таги пуч. Кибор одамлар мардлик тушунча — туйғусидан узоқ бўладилар. Улар ошкор курашга ярамайдилар. Худо кўрсатмасин агар ватанга бирор ёв бостириб кирса, киборлар биринчи галда майдонни ташлаб қочади... улар гўё қайсидир манфаат учун буғдойпояга қўйилган ясама одам — пойлоқчиларга ўхшайди.

Жаҳон мумтоз адабиёти вакиллари Алишер Навоий, Лев Толстой, Бальзак, Жек Лондон, Рашод Нури Кунтегин, Абдулла Қодирий каби зотлардан киборлик қидириш инсофга тўғри келадими?! Улар даҳо бўлишлари билан бирга беҳад соддадил, камсуқум, болафеш, дарвешваш инсонлар бўлишган. Керак бўлса шоҳлар билан, жоҳил тузум билан очикчасига курашган. Энди буни киборлик деб бўлмайди... ватан, халқ манфаати учун жонини жабборга уриш дегани бўлади.

Ҳар бир ёзувчи, шоир ўзининг нималарга қодирлигини аниқ билиши керак! Билмаган шоир ва ёзувчининг адабиётга алоқаси бўлмайди. Ўзининг нималарга қодирлигини англаб етган, ҳис қилган ижодкор эса ҳеч қачон мантиқдан, мазмундан четта чиқмайди... биз — ижодкорлар бор — йўғи иқтидоримизни беҳад усталик ва меҳнат туфайли юзага чиқариш учун тиришаётган оддий бандаларимиз. Бизнинг нималарга қодирлигимиз ёзиб қолдирган ижодимиз билан белгиланади. Бугунги кунда биргина «Ўтган кунлар»ни қайта — қайта ўқишга иштиёқ сезамиз. Қодирий бу асар учун бирор мукофот олмаган. Қодирийдан то бугунги кунгача юзлаб, минглаб романлар ёзилди. Минглаб турли мукофотларни олиб ҳам улгурди. Аммо асарлари ўзлари каби унутилди ва улардан олинган мукофотларгина қолди. Уни, муаллифлари кўксига тақиб, унутилган асарининг гашти билан яшаб юрибди...

Бу борада кибор дўстимиз Усмон Азимга инсоф, товфиқ тилаш билан бирга озгина ўзбекона ҳаё, одоб — андишани ҳам Худодан сўраб қоламан... У минглаб асарлар ёзиши мумкин, бироқ сифат масаласи ҳақида ҳам бош қотира билиш зарур... худо ҳоҳласа, озгина қўлим бўшаши билан Усмон Азимнинг шеърияти ҳақида жиддий бош қотириб, катта бир мақола ёзиш ниятидаман.

1997йил, август.

ТАРИХ ИНСОНИЯТНИКИ

Тарих инсониятнинг тафаккури ва ҳис — туйғулари самараси, яъни унга қўйилган муқаддас ҳайкалдир. Тарих фақат инсонгагина хос муқаддас хотирадир. Бечора қушлар, жониворлар, бошқа жонзотларнинг тафаккур қудрати чекланганлиги, тили бўлмагани сабабли ҳам ўзларидан тарих, яъни хотира қолдириш бахти, имкониятларидан маҳрумдирлар. Умрлари тугаши билан ўзлари ҳақидаги қисқагина хотираларни ҳам абадиятга олиб кетадилар...

Табиатнинг инсонга кўрсатган чексиз инояти ҳам унга тил ва тафаккур қила билиш қобилиятини ато этгани билан бирга ҳис — туйғулари самараси — мусиқа, адабиёт ва имло яратиш учун кенг имкониятлар йўлини очиб ҳам берганидир. Табиатнинг хасислигига, яъни барча имкониятларни инсонга бериб, бошқасини саховатдан қисгани аломатидир. Аслида ҳам шундай бўлиши — табиат борлиқнинг тож — сарвари бўлмиш инсонни юксакликка кўтариши зарур эди. Борди — ю, табиат қушлар, жониворларга ҳам тил ато этиб, тафаккур қила билиш имконини яратганда улар ҳам гапирган, имло яратган, хотира ёзиб қолдирган бўларди... Унда тож — сарварлик билан оддий мавжудликнинг фарқига етолмай қолардик...

Инсоннинг босиб ўтган шонли, айни пайтда қонли, кўз ёшли, даҳшат ва изтиробли даври баъзан тутқунликда кечирган умри йўллари — тарихини яна ўзи қаламга олди. У қанчалик нурли, фожиали бўлмасин барибир «инсоният тарихи» деб аталади. Тарихнинг қадр — қиммати катта ё кичик миллатнинг унга нечоғли қўшган ҳиссаси билан ўлчанмайди, ҳар бир миллатнинг мана шу она тарихига қўшган мазмунли ҳиссаси билан ўлчанади, ардоқланади. Қўшилган мазмун, ҳисса катта ё кичик бўлишидан қатъи назар, у тарих. Тарих эса ранг — баранглиги, миллатлар ва уларнинг тиллари маҳсули, урф — одатлари, имлоларнинг турлилиги билан гўзалдир. Биз учун иннинг қадр — қимматидан ҳам кўра тарих сифатида сақланиб қолгани билан эътиборга лойиқдир. Тарихга минглаб донишмандлар, шоир ва рассомлари билан кириб келган миллатларгина улуг бўлиб қолмай балки тиллари, имлолари билан ҳисса қўшганлари ҳам диққатга сазовордир. Ғайри қонуний тоифадаги миллатларгина «тарихга мен ортиқроқ ҳисса қўшганман» дея жарсолиши мумкин.

Гап назаримда тарих яратган инсоният ҳақида эмас, уни барбод қилган, яъни ҳайвонот олаmidан гула ажралиб

чиқмаган — жинси, тоифалари номаълум бўлган аллақандай махлуқлар ҳақида бориши керак...

Виждон билан баҳоланса биз — ўрта Осий халқлари тарихан катта фан ва маданиятга бой халқларимиз. Хоразмлик Абу Райҳон Беруний IX—X асрлардаёқ Шарқ халқларининг тарихига оид ўнлаб асарлар яратди. У ҳатто Америка қитъаси борлиги ҳақида кароматлар қилди ва бу масала бугунги кунда тўла асосланди. Ибн Сино инсон вужудини хасталикларидан халос этадиган минглаб ўсимликлар ҳақида ёзма равишда маълумот бериш билан бирга инсоният тарихида биринчилар қаторида (Америка ҳиндуларининг эрадан олдин ҳам мия ва юракда жаррохлик ўтказганини унутмаслигимиз керак) инсон вужудида жаррохлик ўтказди. Ал — Хоразмий эса дунёда биринчи бўлиб математикага асос солди. Мунажжимимиз Мирзо Улуғбек биринчилар қаторида коинот сирларини ўрганди, ilk бор обсерватория яратди ва ундан амалда фойдаланди. Жаҳондаги беш жаҳонгирнинг бири тупроғимизда камол топган. Даҳо шоирлардан бири — ғазалларида ернинг қуёш атрофида айланишини ифодалаган Алишер Навоий ҳам шу миллат фарзанди. Тарих, инқилобдан илгари яшаб, ижод этган юзлаб ўзбек шоирларига гувоҳлик беради. Тил, миллат ва ранг деган нисбий тушунча ҳисобга олинмаса, улар ҳам вужудлари ва вужудларидаги аъзоларининг мазмуни жиҳатидан бир — бирларига муштарак инсон фарзандлари эди...

Тарихнинг гувоҳлик беришича, инқилобгача Самарқандда 150 минг аҳоли яшаган, 250 масжид бўлган ва минг — минглаб талаблар илм олишган. Бухорода эса 200 мингдан ортиқроқ халқ истиқомат қилган, 400 масжид, 30 мадраса бўлган (бу ҳақда Петербургда чиқадиган «Отечественные записки» журналининг 1821 йилги нисрида баён этилган ва «История Узбекистана и источники» китобида қайта босилган, Тошкент, 1988йил, 215 — бет).

«Қомус ул — аълам»нинг тўртинчи жилди 2984 — саҳифасида ёзилишича, бундан 100 йил илгари Тошкентда юз минг киши ҳисобга олинган, 300 масжид, 18 мадраса, 30 карвонсарой мавжуд бўлган, «Ўзбекистон тарихи»да (рус тилида 1947 йилда босилган) таъкидланишича, Туркистонда 6 минг 445 масжид бўлган бўлса, 1913 йилга келиб бу рақам 7 минг 665 тага етган. Тарихий манбаларга жиддий назар ташлаб Фарғона водийси, Хоразм, Сурхондарё, Қашқадарё, Кармана (ҳозирги Навоий шаҳри)да ҳам шунча ё шунга яқин миқдорда масжид ва мадраса аниқланди. Эндиликда

Бухорода биргина масжид (ўрта мактаб дейиш мумкин), Тошкентда эса битта мадраса (олий ўқув юрти) мавжуд қолганлари қани? Ўн минглаб тарихий ёдгорликлар нима учун ўйламай — нетмай бузиб ташланди? Инсоният «Шарқ» деб аталмиш улкан тарихидан нима учун бунча қадар тез жудо бўлди?

Инсон тафаккури маҳсули ва ҳис — туғилари хотираси бўлмиш масжидлар ва уларнинг яратувчилари ҳақида гапиришдан илгари турк улусининг араблар томонидан истило қилинишига эътиборни қаратайлик. Бунга қадар ўрта Осиё Искандар Зулқарнайн томонидан забт этилиб, улкан тарихидан айрилган, унгача эса бу элнинг бошига шундай кулфат солганди. Бу пайтларда турклар ҳам бошқа Шарқ халқлари каби оловга топинардилар. Улар асосан қуёшга, қуёшнинг ердаги нусхаси (мазмунини ҳам дейиш мумкин) оловга сажда қилардилар. Арабларга қадар Шарқда оловпарастларнинг сойсиз — саноқсиз ибодатхоналари бўларди. Улар ибодатхоналарда катта гулханлар ёқиб «янги кун» — Наврўзни, сув, ҳосил каби байрамларни гурур билан нишонлардилар. Олов ҳозир ҳам Шарқ халқлари орасида муқаддас саналади, ўша муқаддас удумларимиздан эндиликда келинни қуёвнинг уйига кузатиб келишганда отни гулхан атрофидан айлантириш, қабрларга шам ёқишгина сақланиб қолди. Бошқаларини ислом ютиб юборди. Ислом бошқа миллатлар каби туркларни ҳам азалий удумлари, эътиқодларидан жудо қилди. Ибодатхоналарини бузди, тарихий китобларини ёқди, шу билан гурурларидан мутлақо айирдилар. Бугунги кунда оловпарастларнинг Бухорода биргина ибодатхонаси мавжуд.

Шу тариқа бутун Шарқ арабларнинг қуббали масжидларига мослаб ўз ёдгорликларини кура бошладилар. XIII аср бу ерларда ислом гуллаб — яшнади. Араблар масжидлар қуриш билан бирга наққошлар, рассомлар ва ҳунаромандларга кенг имконият йўлларини очиб ҳам бердилар. Хўш? Ўша тарихий ёдгорликларни қурганлар ва қурилишга сабабчилар кимлар эди? Ўрта Осиёнинг шоҳлари, давлатманд кишилари исломнинг «Яхшилик қил, ўзингдан ёдгорлик қолдир» деган ақидасига амал қилишиб, ўз мулклари ҳисобига масжидлар, мадрасалар, кўприклар, ҳаммомлар қурдиришга киришди. Шу билан худо ва мазлум олдадаги муқаддас бурчларини адо этган бўлдилар. Ёдгорликларни эса оддий халқ қурди. Унинг ҳисобсиз тукилган терлари ҳисобига бунёд этилди. Шоҳни шоҳ қилган ҳам аслида шу қора халқ. Демак, шоҳ ҳам, бой ҳам шу қул

— қора халқнинг меҳнати туфайли бойийди. Демак, шоҳ, бой, деган тушунча бугунги кунда нисбий. Бу борада наққошлар, рассомлар, ҳунармандларнинг ҳам меҳнатлари ётибди. Шу тариқа ёдгорликлар инсоният мулкига айланди ва тарих уни шунчаки ҳисобга олди. Икки орада яна «инсон болалари яратган» деган тушунча келиб чиқади. Инсоний хотиралар яна инсоний тарихга туташиб кетади

Дунёдаги беш жаҳонгирнинг бири бўлмиш Амир Темур ҳам Шарқда ҳам, ғарбда ҳам ҳозиргача зулмкор, жаллод сифатида қораланиб келинади. Ҳатто уни йигирманчи аср курсисига ўтказишиб судлаяптилар. Балки бу ҳам тарихдир. Аслида Бухоро, Самарқанд, Кармана, қолаверса бутун Ўрта Осиё, жумладан, Қозоғистондаги IX аср шоири ва донишманди Аҳмад Яссавий мақбараси қурилиши ҳам шу «зулмкор» ташаббуси билан боғлиқ — ку. Бундан ташқари Эрон, Ҳиндистон, Афғонистон, Туркия, Арабистонда қанчадан — қанча ёдгорликлар қурдиргани ҳам тарихдан маълум. Албатта, бу ҳам тарих. Буни инкор этишга инсониятнинг мутлақо ҳаққи йўқ. Ўша жаҳонгирларнинг энг ашаддий зулмкори — Чингизхон дунёдаги, жумладан, Ўрта Осиёдаги барча ёдгорликларни бузди, ер билан яксон этди. Унинг даврида Ўрта Осиё гўё Мўғулистоннинг тақир чўлларига айланди. У бирор ерда қурилиш қилмади. Ундан юз йилдан сўнг дунёга Амир Темур келди ва Чингизхон яксон қилган Ўрта Осиёни қайтадан тиклади, яна ҳам гўзал қилиб тиклади. Бу тарихдан ким юз ўтира олади?! Бошқа жаҳонгирлар ҳам Темурчалик қурилиш қилганда, дунё ҳозир қанчалик гўзал бўлишини тасаввур этиш қийинамас...

Болалик кезларимни яхши эслайман. Шаҳарда ҳам, қишлоқларда ҳам оилавий ажралишлар жуда кам учрарди. Аксари ҳолларда жисмоний камчиликлар ва бефарзандлик оқибатлари туфайли оила бузилиши содир бўларди. Олтимиш — етмишинчи йилларга келиб бу сон беҳад ортиб кетди. Эндиликда эса меъёридан ҳам ошди. Тун — кун ўйламайман. Бунга асосан нима сабаб? Ичкиликми? Ё тўқликка шўхликми? Ё ёшларнинг бузилиб кетишими? Ниҳоят нисбий бир қарорга келаман. Ўзбек халқи муқаддас эътиқодларидан айрила бошлади... Бу эътиқод эса илоҳий куч — Худо билан боғлиқ эди. Илгарилари одамлар Илоҳий куч — Худога ишонардилар. Худога ишониш эса инсонни одоб ва номусли бўлишга чорларди. Аёллар аёллик чегарасини, эркалар эса эркалик чегарасини бузишга ботинмасдилар. Заминда эса исломнинг муқаддас ақидалари ётарди. Сталинчилар инқилобдан кейин халқнинг мана шу

муқаддас эътиқодларига ҳужум бошладилар. Эндиликда эса ундан мутлақо жудо қилдилар... Оқибат халқ Худога ҳам, сталинчиларга ҳам ишонмай қўйди. Диндан қайтдилар, порахўр, кўзбўямачиларнинг эса сирлари ошкор бўлди. Халқ гангиб қолди...

Исломининг муқаддас китоби — Қуръони Каримдан узоқлашдик. Қуръон инсонни эрта — кеч одобга, инсофга чақиради. Қуръон инсоният изланишлари — тафаккури, яъни Қуръон шаклидаги маҳсулот. Инсон гўзалликни тарғиб қилиш учун узоқ изланди ва оқибат турли динларни ўйлаб муросага киритди. Бу моҳият — эътибори билан инсонни ахлоқ — одобга чорловчи китоб. Ундан баъзи бир мисолларни келтираман. «Ноҳақ одам ўлдирмаслик, турли ичимликлар ичмаслик, маънавий бузуқлик қилмаслик, қимор ўйнамаслик, ўғрилиққа қўл урмаслик, порахўрлик ва судхўрликдан юз ўтириш, ифлос таомларни емаслик...»

Қуръон араб имлосида битилган. Араб имлоси эса дунёда яралган имлоларнинг энг қадимийларидан саналади. Араблар бу имлони асли ҳиндлардан олган. Шакли ҳам жуда чиройли. Хўш? Бу имло инсонга осмондан тушиб қолдими? Ахир буни ҳам инсон тафаккури кашф қилди — ку. Минг йиллар изланишдан кейин шу имлога тўхталди — ку. Уни кашф қилиш учун неча — неча наққошлар, рассомлар ишламади. Аслида бу инсон умри жараёнлари ҳақидаги ярағилиш — фан — ку. Имло ҳам тарих бўлиши билан бирга санъат ҳам! Тарихимизнинг қарийб минг уч юз йили шу имлода битилди. Инқилобдан кейин бу масалага қандай қаралди? Бу имло турли томондан таъқибга учрай бошлади. Бу ажойиб санъатни бошқа бир санъат маҳсулот — имлоси — лотин эгаллай бошадди. Бу ҳам етмагандай, тезлик билан рус имлоси билан алмаштирилди. Ахир уччаласи ҳам инсон тафаккури маҳсули! Агар дунёда биргина имло мавжуд бўлса, ҳамма бир имлода ёзса, бунинг қандай гўзаллиги бор! Имлолар ҳам боғдаги турли — туман гулларни эслатади! Бир имлони суриб чиқариб бошқа имлога зўрлаб ўтказишнинг ўзи социалистик жамиятнинг моҳиятига зид тушунча!

Араб имлосининг билимдони, Шарқ халқлари тилининг устмони, ажойиб инсон Тўхтасин Жалолов доим давраларда қайгули бир гапни гапириб берардилар. 1937 йил у кишини қамоққа олиш баҳонасида уйига бир чекист келади. У араб имлосида ёзилган китобларни титкилаб: «Бу нима?» деб сўрайди. У киши: «Маркснинг «Капитал»и, деб жавоб берадилар. Чекист эса: «Сенинг имлойингда «Капитал» нима

қилади?» деб китобни тегиб юборади. Мана сизга имлони билмаслик, инсон тафаккури яратган санъатга бўлган муносабат. Қатагон йиллари шу тахлит қоп — қоп қўлёзмалар ёқиб юборилди, кўплари қабрларга кўмилди ва чириб кетди... шу билан инсон тафаккури ва ҳис — туйғулари маҳсулоти заволга юз тутди... бу имлони тушунмайдиганлар, табиийки, ҳозир ҳам ўтмишга шундай муносабатда бўлиб келаётирлар.

Турк шоҳларидан бирининг қизи, Темурнинг сеvimли хотини Бибиҳоним эри араб юрталарини истило қилишга кетганда масжид қурдирганди. Қурилиш ўн йилларга чўзилган, унда миллионлаб қуллаар, наққошлар, рассомлар, ҳунармандлар қатнашганди. Халқ бунёд этган мана шу гўзал ёдгорлик ҳам ер билан яксон қилинган. Ваҳоланки, ўша кезлар В.И.Лениннинг тарихий ёдгорликларни асраш борасидаги қарори матбуотда босилган эди. Бибиҳоним масжидини кимлар бузган, кимлар уни бузилиши ҳақидаги қарорга қўл қўйган? Бу масала ҳамон жумбоқлигича қолиб келаётир. Инсоният ана шу барбодчиларни ўзининг ашаддий душманлари экани ҳақида ҳозирча ўйлаб кўргани йўқ... Аслида бу масала ҳам юқоридаги собиқ раҳбар — Сталинга бориб тақалади... бу масала инқилобнинг дастлабки кунларида, яъни оддий халқ инқилоб нималигини, ўзларига нима беришини англаб етмаган кезде содир бўлди. Хўш? Тушуниб етгандан кейин аҳвол қанақа бўлди? Бундай фожиаларнинг олдини ололдими?

1966 йил Чорсу майдонидаги Жомий масжидининг бузилишини ўз кўзим билан кўрганман. Буни ўша кезги Тошкент шаҳар Октябрь районининг собиқ мафкура котиби (аёл киши эди) бошқарганди. Масжид бузилишига қарши чиққан кексаларни котиба милиция машинасига зўрлаб ўтказдириб жўнатганди. Улкан бир трактор не азоблар билан охири масжидни бузиб ташлаганди. Халқ котибани қарғиш билан чеклади.

Чорсудаги ўша масжид 1100 йилда қурилган эди. Уни ҳам табиийки, оддий халқ қурган, унинг пулига қурилганди.

Турғунлик даври — тараққиётимизга чанг солди. Биз қарийб 20 йил давомида Л.И.Брежнев нутқлари ва докладларида баён қилинган ҳоид ва ҳулосаларни ҳаётга татбиқ этдик. Оқибатда эса яна бир бор инқилоб қилишга мажбур бўлмоқдамиз. Аммо буниси, 17 — йил кузидагига нисбатан анча қийин ва оғирроқ кечмоқда. Чунки Улуғ тўнтаришнинг душманлари аниқ — оқлар, босмачилар, капиталистлар, бойлар эди. «Қайта қуриш» деб ном олган ҳозирги эзгулик душманлари — лоқайдлик, мешчанлик,

таъмагирлик, бюрократлик, лўнда қилиб айтганда маънавий қашшоқлик — ҳар биримизнинг онгимизда. Партия бизни «Сталинизм», «турғунлик даври» уйқусидан уйғонишга, кўзни каттароқ очиб, атрофга дадил боқишга, ҳар бир нарса ва воқеага, ҳар бир кишига фақат адолат нуқтаи назаридан баҳо беришга даъват этмоқда. Янги уйғониш тақдири, ўтган кунлардаги хатоларни такрорламаслигимиз, ана шу чақириққа қандай жавоб беришимизга боғлиқ.

Бир неча йил муқаддам кимларнингдир кўрсатмаси билан халқимиз қадим — қадимдан эъзозлаб келаётган байрамларидан бири «Наврўз»ни йўқ қилишга уринишганди. Уни ҳеч бир асоссиз равишда диний байрам деб айблашди, ўйламай босилган қадам халқимизни қаттиқ ранжитди. Партия ва ҳукуватимиз бу хатоликни ўз вақтида тўғрилади. Кун кеча Ўзбекистон ССР Министрлар Совети «Наврўз» миллий байрами кунини дам олиш кун қилиб белгилаш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу бежиз эмас. Зеро, «Наврўз» ота — боболаримизнинг деҳқончилик билан шугуллана бошлашлари заминидан шаклланган қадимий байрамдир.

«Наврўз»ни халқ томонидан нақадар севиб нишонланишини, унга узоқ ва жиддий тайёргарлик кўрилишидан ҳам билса бўлади. Байрам кун кўпқари (улоқ) чопиш, пойга каби томошалар авжига чиққан. Бу кун савдо — сотиқ кенг ташкил этилиб, хилма — хил мазали таомлар тайёрланган.

Ўзбекистонда ҳозирга қадар тарихни, миллий анъаналарни ҳимоя қилган кишилар танқидга учради. Кўҳна тарихни йўқотганлар, йўқотаётганлар қачон тутади, қачон уларга чек қўйилади? Раҳбарлар келиб — кетаверади, ёдгорликлар бузилаверса, бу борада раҳбарларнинг ҳеч бири инсоний бурчларини ҳис қилмасалар, оқибат нима бўлади? Ахир, бузилган санъат копоналарни қайтадан тиклаб бўлмайди — ку!

Бузилмай қолган ёдгорликларнинг бир қисми омборхоналарга айлантирилган, яна бир қисмига эса хонадонлар жойлаштирилган эди. Мана шуларгина омон қолди. Чорсудаги Кўкалдош масжиди ва Бешёғочдаги масжид шулар жумласидан. 30 йللари муқаддам Шайховантахурда ўнлаб ажойиб ёдгорликлар — мақбаралар мавжуд эди. Эндиликда улардан фақат Юнусхон (бу масжид ҳам омборхонага айлантирилганлиги сабабли омон қолган) ёдгорлиги сақланиб қолди. Қўқон хонининг лашкарбошиси Алимқулнинг қабр — ёдгорлиги бузиб ташланди.

Қачонлардир Эскижўва даҳасида беҳад гўзал «Бекларбеги ва «Хотин масжид» ёдгорликлари бўлган ва у ҳам шафқатсизларча бузиб ташланган эди. Бу икки ёдгорликни ҳам Ўзбекистонда тенги йўқ гўзал кошона деб баҳолашади.

Яқинда Чорсудаги яна бир масжидни ҳашамлашга киришилганди. Ҳашамлаш ниҳояланмай ташлаб қўйилди ва бу орада масжид ёнғинга учради. Бу ҳақда газеталар ҳам ташвиш билан ёзишди. Бироқ Маданият министрлиги бунга эътибор бермади.

Бундан ташқари тарихнинг яна бир ғамгин томонини очип, яъни араблар, юнонлар, мўғулларга қарши мардларча курашган Муқанна, Темур Малик, Спитамен, Торобий, Жалолиддин Мангуберди, Алимқулларга ҳайкал ўрнатиш, номларини абадийлаштириш ҳам бизнинг, қолаверса эзгулик жамиятнинг зиммасида турибди...

Яна бир жиддий масала — Сталин даври қурбони бўлган улуғ ёзувчиларимиз Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Элбек, Сўфизода, Усмон Носирларнинг музейларини ташкил этиш, номларини абадийлаштиришдир. Ўзбекистонга бир мартагина қадам ранжида қилган Есенин, Лермонтов (у Ўзбекистонда бўлмаган), Анна Ахматоваларга музейлар ташкил қилинди — ю, бироқ юқорида номлари зикр этилган ёзувчи, шоирларга эса ҳамон эътибор берилмай келинаётир.

Биз ҳеч қачон дўстлик, яъни «Байналминалчилик»ка қарши эмасмиз. Дўстлик ҳамма миллатларга тенг қўлланилиши шарт ва зарур, деган фикрдамиз. Ўзбек ёзувчиси, шоирларга ўз ватанида, ўз юртида, ўз халқи орасида ҳайкал ўрнатилиши, музей қилиниши, номлари абадийлашиши керак. Шундай қилингандагина биз чиндан ҳам дўстлик қарор топаётганига ишонамиз.

ЁШ ЛЕНИНЧИ РЎЗНОМАСИ МУҲАРРИРИЯТИГА НОМДАНАК ҚИШЛОҚ АҲЛИДАН ОЧИҚ ХАТ

Бизнинг қишлоғимиздан ўктам Ҳакимали исмли ёзувчи чиққандан чексиз хурсанд бўлган эдик. Лекин ҳар бир асарини ўқир эканмиз, доимо унга нафратимиз уйғона бошлади. У ҳар бир асарида ўзига таълим берган ўқитувчиларга туҳмат тошини ёғдирар, бири мени урган, бири мени сўккан деб уларни бирини қоплон, бирини «чўчқа», бадъфел, бадбахт, гўрсўхта деб ҳақоратлар эди. Ахир бу унинг устозлари, унга адабиёт сирларини, асар

ёзиш услубларини ўргатган эди — ку, қишлоқдаги кўзга кўринган, қишлоқни обод қилишда актив қатнашган партия, хўжалик активларини ҳам доимо ёмонлаб «заҳар», «писмиқ» деб ҳақоратлаган. У ёмонлаган кишиларнинг ҳаммаси пирибадавлат кишилардир. Улар Ватан уруши фахрийлари, меҳнат фахрийларидир. Унинг асарларида бир — икки яқинларигина яхши, холос. Шу туфайли у ўз туғилиб ўсган қишлоғига ёт кишидай бўлиб қолган. Уни ҳеч ким ҳурмат қилмайди. Хўш, Ўктам Ҳакимали ўзи ким? У Паркент ноҳиясидаги 22 — ўрта мактабни 10 — синфини тугатди. Ҳеч қаерга ўқишга кира олмаганидан кейин, шу мактабда лаборант бўлиб ишлай бошлади. Лекин ўз отасини ҳақоратлагани ва ургани учун уни мактаб директори ишдан ҳайдаб юборди. Бу тахминан 60 — йилларнинг биринчи чораги эди. Кейин эшитдикки, у театр ва рассомлик санъати институтига ўқишга кирибди. Биз ажабландик, ўқиш бошланган ва 3 — 4 ой ўтган бўлса, у қандай қилиб ўқишга кирибди. Унинг отаси Ҳакимали ака яхши ўқитувчи эди. Лекин ўз билимини, обрўсини ароққа, винога алмашди. Алкоголизм оқибатида кўча — кўйда топган пулига ва ҳатто одамлардан тиланиб ичадиган бўлди. Оқибатда Ҳакимали акани ўлигини 3 — 4 кундан кейин қор тагидан топиб, шу «ёмон» Номданак халқи кўмди. Биз ҳаммасига майли деган эдик. Лекин унинг «Ёш ленинчи» рўзномасида босилган «Ҳазин япроқлар» ҳикоясида қишлоғимизнинг энг обрўли 80 ёшли қарияси Маҳмуд ота Йўлдошевга бўлмағур туҳматлар қилганлигини биз асло кечираолмаймиз. Маҳмуд ота кўп йиллар маорифимизнинг жонкуярларидан бири бўлган. Маҳмуд ота бир неча йил Паркент ноҳияси маориф мудир, сўнг Номданак қишлоғидаги 22 — ўрта мактаб директори ва тарих ўқитувчиси бўлиб ишлаган. У Улуғ Ватан уруши ногирони. Лекин у киши ўқиган даврларда эски ўзбек ёзуви эди. Шу туфайли Маҳмуд ота «Қуръони Карим»нинг ҳарфларини яхши биларди. Қишлоғимизда рухсат этилган масжид очилди. Дин назоратидан у кишини вақтинча масжидга имом қилиб тайинлади. Ҳозир ҳам Маҳмуд ота одамларни тарбиялашда ҳалол меҳнат қилмоқда. Бунинг нимаси ёмон.

Шу хатни кўриб чиқиб, Ўктам Ҳакималига нисбатан жазо қўллашларингни сўраймиз.

Номданак қишлоқ аҳли номидан:

1. Додаев М. (имзо)	1. Собиржонов О. (имзо)
2. Тошпўлатов М. (имзо)	2. Исроилов Р. (имзо)
3. Пўлатов М. (имзо)	3. Аҳроров М. (имзо)

4. Усмонов О. (имзо)
5. Олимов А. (имзо)
6. Миржамолов М. (имзо)
7. Йўлдошев А. (имзо)
8. Фозилов Й. (имзо)
9. Ёқубов С. (имзо)

4. Маллаев П. (имзо)
5. Абдуқодиров М. (имзо)
6. Хайриев У. (имзо)
7. Алимов А. (имзо)
8. Номонхонов Ш. (имзо)
9. Раҳматуллаев (имзо)

. 2 июнь 1991 йил.

«Ёш ленинчи» рўзномаси муҳарририятига Номданак аҳлидан ёзилган «Очиқ хат» га шарҳ...

«Ёш ленинчи» рўзномасида менинг «Ҳазин япроқлар» номли қиссам (хат ёзган саводсизлар «ҳикоя» дейишган) босилди. Буни Жаббор боса бошлаганди, унинг ўринбосари Аҳрор келиб қиссани тўхтатиб қўйди. Мазкур қиссада собиқ тарих ўқитувчиси Маҳмуд деган одам маълум маънода танқид қилинган эди. Ундан кейин босилган «Халқ сўзи»даги «Оллоҳ» мақоламда ҳам шу исмдаги одамни танқид қилиб ўтгандим. Мазмуни битта, қачонлардир тарих муаллими бўлган, яъни болаларга «Оллоҳ йўқ» дея дарс берган одам бутунги кунда масжидда мулаллик қилаётгани, пинҳона коньяк отиши, қачонлардир қамалганлиги, қайсидир йили одам ўлдирганлиги ҳақида гап борарди. Шу сабаб бўлиб, қисса қаҳрамонларидан бири бошчилик қилиб, мазкур хатни ёздирган ва имзо чекишиб, муҳарририятга Йўлдошев Маҳмуд ва Усмонов Олим деган одам олиб келган эди. Усмонов Олим ҳам қачонлардир бизга муаллимлик қилган ва Юқори Чирчиқ туманига пахта теришга келганимизда, болалар тўполон қилганида бир мени келиб уриб, ўнг қулоғимнинг пардасини ёриб юборган ва шу туфайли ҳарбийга ҳам боролмаган эдим. Маҳмуд Йўлдошев эса отам Ҳакимали Усмонали ўғли муаллимлик қилган кезлари, мактаб директорлигидан фойдаланиб хонасига олиб кириб урган экан. Отам бу ҳақда менга айтиб, қачонлардир мазкур одамни калтаклашимни сўраган эди. Лекин мен, ёши катта бўлгани учун бундай гуноҳ ишга бормаган эдим. Маҳмуд Йўлдошев қўйда йовош қудасини ҳам курси билан урганини эшитган эдим. Бу одам Улуғ Ватан урушида қатнашмай «қатнашди» деб «гувоҳнома» ҳам олган экан, бу масала кейинчалик очилиб, ҳукумат олган нафақаларининг ҳаммасини тўлаш ҳақида қарор чиқарди, бироқ қайтариб олмади. Маориф мудирини бўлиб ишлаган йиллари анжомларни сотиб, еб қўйиб 8 йилга судланган ва қамоқдан чиқиб келиб мактабга директорлик қилган эди.

Хатни рўзномага олиб келишганларидан кейин юқорида тилга олинган «гап — сузлар»ни ёзаман деганимдан кейин улар секингина чиқиб кетишди, лекин мен тарихни ковлаб ўтирмадим.

Мазкур хатнинг ташаббускорларидан бири Алимов Абдулазиз. У киши «14» рақами билан имзо чеккан. Бу одам бир пайтлар адабиётдан дарс берган ва ажойиб бир қирғиз одам — Юсуф ака деган адабиёт ўқитувчисини сиқиб чиқариб, қишлоқдан кетишига сабаб бўлганига ҳам гувоҳлик қилганман. Бу адабиёт муаллими ҳаммани бирдай «онангни...» деб сўкарди, истаганча ҳақоратлаб, урар ҳам эди. Мен бунини «Навбаҳор» номли қиссамда ёзган эдим. Шундан бери у менга ўчакишиб қолганди. Шу сабабли Номданақ қишлоғида Содиқов Эркин деган одам бор эди, шуни ишга солиб, фирибгарлик билан имзо чектириб «Совет Ўзбекистони» рўзномасига устимдан шикоят хати ёздирганди, у хат ҳам қўлимда эди, бироқ қидириб тополмадим, топсам, у хатни ҳам китобимда эълон қилган бўлардим. Алимов Абдулазиз бир мени эмас, ҳаммани ҳам «онангни...» дея сўкарди ва ҳеч қачон она ким, ўзининг ҳам онаси борлиги, умуман онани сўкиб бўлмаслигини англаб етмаган жоҳил одам эди. Халил исмаил ўғлини никоҳсиз туғдириб қўйиб, узоқ вақт тан олмай, охир — оқибат Халилнинг тоғаси Абдулазиз Алимовнинг ёқасидан оганидан кейин ўғлини тан олганди. Бу одам ҳайит, яъни рўза кунлари қизларнинг оғзини очиб сув қуярди. Шу тариқа рўза бўлса, оғзини очиб юборарди. Бунга ҳам минглаб гувоҳлар бор... ўша гувоҳлар ҳозир ҳам бу одамни яхшилиқда эсламайди... ўша кезлар кимнингдир оғзидан «Худо» сўзи чиқиб кетса, «Падарингга лаънат! Худо йўқ» дея бўкирарди. Бугун эса Номданақдаги Жомий масжидига муллалик қилаётир... масжид Худонинг уйи, ҳеч қачон ёнмайди. Қатағон даврида ўт қўйишганда ҳам ёнмаган экан... шу одам муллалик қилаётган шу кезларда масжид ёниб кетди... худди шу масжидга хуфтон намозидан кейин кимлардир кириб ароқ ичаётгани ҳақида ҳам гувоҳим бор... Носир исмаил холаваччам бир куни менга: «Абдулазизнинг қизиқ одам экан, масжид ёниб кетганида, номозхонлар бизнинг масжидга чиқиб номоз ўқишсин...» десам: «Ўқимайди, сизлар мазор ҳовлисига эккан бутадойдан ҳақ беринглар...» дея 35 минг пулимизни олди, уни масжид кассасига кириб қилдимиз — йўқми, билмайман», дейди». Эшитишимча, гўрковлардан ҳам пул талаб қилибди... хотираси заифлашиб, баъзи сура ва оятларни эсидан чиқариб қўяётган экан.

Бу билан мен бирор одамни ёмон отлик қилмоқчи

эмасман. Мен ёзувчи сифатида менга кўрсатишган муносабатларига муносабат билдирмоқчиман, холос. Чунки мен Оллоҳнинг ишига аралашмайман. Оллоҳ ҳаммани қилган гуноҳига яраша жазолайди... ахир мантиқан қаралса, яхши одамни ҳеч ким, ҳеч қачон ёмон демайди... ёмонни эса яхши ҳам демайди... қишлоқда юзлаб яхши одамлар бор, улар ҳақида ҳамма яхши фикр айтишади... бу икки ё уч одам ҳақида танқидий фикр билдирган эканман, қилмишларига яраша билдирдим, холос... Бу одам хатда, менга «ёзувчилик сирларини ўргатган, услубга ўргатган» деган тухматни айтади, ҳазирги тушунчам билан ўйласам, билмайман, «бу одам қандай қилиб адабиётдан дарс берган экан...» деган фикрга бораман. 3 бетли хатда 100 дан ортиқ ҳарфий хатолар қилган... Бу одамнинг оталари (Худо раҳматига олган бўлсин) кўп доно, билимли қори эдилар. «Очиқ хат» туфайли буларни шунчаки эслаб ўтаётирман... чунки хат Номданақ қишлоғи аҳлидан, деб ёзилган, демак, бу хатни улар ҳам билиши керак... ваҳоланки хат яширинча ёзилган ва назаримда имзолар ҳам бошқа одамлар томонидан қўйиб юборилган...

Хатта «5» рақами билан имзо чеккан Пўлатов Мансур менга холавачча бўлади. Унга ёмонлик қилмаганман, аксинча, яхшилик қилганман. «17» рақам билан имзо чеккан Ёқубов Самсоқ ҳам бизга жисмоний тарбиядан дарс берган эди, лекин ёмонлик қилмаган... имзосини чамаси қўйиб юборишган... «9» рақами билан имзо чеккан одам, яъни Олимов Абдурашид Алимов Абдулазизнинг акаси... у қўйнинг оғзидан чўп олмайдиган ювош одам... имзо чекканига ҳайрон бўлдим... «3» рақами билан имзо чеккан Тошпўлатов Мақсуд, «10» рақами билан имзо чеккан Абдуқодиров А., «13» рақами билан имзн чеккан Йўлдошев А., «15» рақами билан имзо чеккан Фозилов Йўлдош ва юқорида тилга олинган Ёқубов Самсоқ бугунги кунда марҳумга айланган...улар ҳақида чуқурроқ гапиришни ўзимга эп кўрмадим...

1972 йили мени «миллатчи» деб радиодан ишдан ҳайдашди. Шундан кейин собиқ Иттифоқнинг идораси бирор ерда ишлашимга қўймади... Сўнг бунинг натижаси ўлароқ «Совет Ўзбекистони»да танқидий мақола уюштиришди. Мазкур мақолага имзо чекканлар ҳам собиқ тузумнинг ҳомийлари эди. Ҳамқишлоқларим йўллаган хат ҳам кўриниб турибди, ўша ишнинг давоми бўлаяпти... Номданақ қишлоғида туғилган, ҳозирда Саидота қишлоғидаги масжидда муллаглик қилаётган Юнус исми бир одам ҳам доим мен ҳақимда турли — туман миш — мишларни тарқатиб юради... бу ҳам

ўша оқимнинг асорати эканлиги бугун менга маълум... хатта имзо чекканларга ҳам ёмонлик истамайман... Худога солганман... ҳаммамизни ҳам гуноҳларимизга яраша ўзи жазолайди... ўзининг ишларига аралашшишга асло ҳаққиқимиз йўқ... фақат уларга худодан инсоф сўраймиз.

25 ноябр 2003 йил

ЎЗБЕКИСТОН ҚАҲРАМОНИ ИБРОҲИМ ФАЙЗУЛЛАЕВНИНГ 70 ЙИЛЛИГИГА

Жаннат мисол Сурхон юртига бир кун,
Аршидан ёғилди Оллоҳнинг нури.
Файзулло бобонинг уйига шу кун,
Бахшида бўлди Ҳақ — Тангрим қалб қўри

Алпқомат бир ўғлон туғилиб шу он,
Пайгамбар номига исмин қўйишди.
Қайирма боғида улғайганида,
Унинг камолини бахтта йўйишди.

Заминга боғлади қисматин ўғлон,
Тонгларни оттирди далада бедор.
Халқига бўлиб удоно бир сарбон,
Кунларин ўтказди далада бедор.

Кўксимизга тегиб эрkning шамоли,
Иброҳим озодлик юлдузин олди.
Унинг ўз элига фидойи умри,
Бутун қалбимизни ларзага солди.

МУСТАҚИЛЛИКНИНГ ФИДОЙИСИ ЭДИ...

Тошкент шаҳар ички ишлар
бошқармаси, Ҳамза туман ички
ишлар бошқармаси бошлиғи,
полковник Эргаш Мингбоев суҳбати:

Қашқадарё вилояти ички ишлар бошқармаси бошлиғи,
полковник Абдукарим Йўлбарисовнинг кутилмаганда
фожиавий ўлими кўплар қатори мени ҳам беҳад оғир
қайғуга солди. Мана шу фожадан бир ойлар илгари
Қашқадарё вилоятига йўлим тушиб Абдукарим раҳматлини

зиёрат қилгани қабулларига кирдим. Хизматчилари билан эндигина мажлисни тугатиб кузатаётган экан. Мени одатий хушчақчақлиги ва самимийлиги билан қаршилади. Чой устида узоқ суҳбатлашдик. Тошкентта қайтишимни айтиб икки бор изн сўрадим, лекин розилик бермади. Нима учундир бу гал хаёли паришон ва кўнгли безовта эди. Қабулидан чиқиш учун учинчи бор изн сўраганимда ҳам: «Ўтирибсиз — да, қаёққа шошасиз? Одам одамга ғанимат...» дея яна шаштимдан туширди. Шу орада икки жилдли «Ҳасрат» номи китобим босилаётгани, иккинчи жилд боболаримга, яъни «қулоқ — қулоқ» даври фожиаларига бағишланишини айтдим. Абдукарим отасининг ҳам қулоқ бўлганлиги, янги китобимга ўзи ҳақида ёзишимни сўради. Рози бўлдим. Раҳматли Сайфиддин ва Бурҳониддин тоғаларим Абдукаримнинг отаси Муллаҳўжа ака билан тенгқур бўлгани, бирга улғайтишгани, бирга қулоқ қилиниб, қишлоқдан ҳайдалганини кўп бор гапиришган эди. Шу тариқа «Ҳасрат» романимнинг иккинчи жилдига Абдукарим ва отаси ҳақида икки бет ёзиб киритдим.

Орадан яна озгина вақт ўтмай романга киритилган маълумотни Абдукаримнинг ўзига ўқитдим ва у беҳад қувонди. «Роман қачон босилади?» деб сўради. Мен унга: «Март ойида босилиб бўлади», дея жавоб қилдим ва хайрлашдим. Унинг хаёли ҳамон паришон ва кўнгли алағда эди...

Орадан яна ҳеч қанча вақт ўтмай унинг фожиавий ҳалок бўлгани ҳақидаги хабарни эшитдим... бир ойгача бу маъшум хабарга ўзимни ишонтиролмадим. Абдукарим билан доим суҳбатлашганимизда ўзи ҳақида бир китоб ёзиб беришни ваъда қилардим. У марҳумга айланганидан кейин ўша қиёматли қарзимни узиш ҳақида бош қотира бошладим. Баъзи бир қариндош — уруғлари билан мулоқотда бўлдим. Абдукаримнинг ўзи ҳар гал учрашганимизда узоқ йиллик биродари Эргаш Мингбоев ҳақида доим тўлқинланиб гапирар, бу биродарининг беҳад самимийлиги, олижаноблиги, мардлиги, ўз хизматига садоқатлилиги, ҳукуматимизга, мустақилликка, давлат раҳбаримизга беҳад кучли эътиқодда эканлигини гапирар, шу билан бирга унинг камбағалпарварлиги, яъни халқнинг хизматига ўзини бахшида этганини фахр ва ғурур билан ҳикоя қилар эди. Абдукарим ҳақидаги китобга ҳужжатлар йиғиш баҳонасида Эргаш Мингбой ўғиллари билан суҳбатлашишга жазм этдим. У киши мени самимий қабул қилдилар. Суҳбатимиз фақат Абдукарим ҳақида борди. Ҳурматли китобхонларга

Эргаш Мингбой ўғилларининг Абдукарим Йўлбарисов ҳақидаги фикр — мулоҳазаларини тўла келтириш ниятидаман...

Эргаш Мингбой ўғли суҳбати:

— Мен Тошкент Низомий номли давлат олийгоҳининг география — биология бўлимини 1975 йили битириб, Ангрен шаҳридаги Фурқат номли 32 — мактабда жисмоний тарбия ва биологиядан дарс бера бошладим. Тақдир тақозоси билан бир йилдан кейин Ангрен шаҳар ички ишлар бошқармаси, вояга етмаганлар бўйича инспектор бўлиб ишлаш насиб этди. Мен ўз вазнимда бокс бўйича мастерликка номзод даражасигача кўтарилган эдим. Ҳарбий хизматни ҳам аъло ўтаганлигим ички ишлар соҳасида ишлашимга қўл келди. 1977 йили эса Ангрен шаҳар ички ишлар жиноят қидирув бўлимига хизматга ўтдим. 1979 йили эса Москвага сборга тайёргарлик кўриш учун спортчиларни чақирган эди. Сборга тайёргарчилик кўриш учун келганлар орасида ўша кезлар Тошкент вилоятига қарашли Бектемир райони ички ишлар бошқармасининг хизматчиси Абдукарим Йўлбарисов ҳам бор эди. Биз машқларни Москвадан салгина четроқдаги Кунцева районида ўтказган эдик. Гарчи у киши мендан уч ёш ёш бўлса — да, бир — биримизни «сен» лашиб гаплашадиган бўлдик. Жуссаси кичкина, лекин митти, кўзлари доим кулиб турадиган, беҳад самимий, ҳазилкаш, қизиқ гаплари билан ичакни узадиган бу йигит тез орада нафақат мени, жумладан сборга йиғилганларни ҳам ўзига мафтун этди.

Абдукарим марҳумга айланди. Энди у киши ҳақида бор самимиятни гапириш керак бўлади. Умуман яхши одамлар ҳақида гапириш учун аввало яхши одамларнинг мазмуни ҳақида жиддийроқ бош қотиришга тўғри келади. Чиндан ҳам мазмунига жиддий назар ташласангиз ёки чуқурроқ фикр юритсангиз қизиқ манзара кўзга ташланади. Кимлардир эгаллаб турган лавозимига қаттиқ ёпишиб олиб атрофга жиддий назар ташламайди. Яъни одамийлигини маълум даражада ёдидан чиқаради. Худога минг марта шукур. Ота — боболаримиз орзу қилган, бироқ эришолмаган Илоҳий Неъмат — Мусиқаликка биз эришдик. Шахсан Президентимизнинг сазой — ҳаракатлари билан эришдик. Мустақиллик бизга ўз — ўзимизни таниш, эъзозлаш, ҳурмат қилиш, қадриятларимизни юзага чиқариш, ўзлигимизни англашдай улуг имкониятни яратиб берди ва бунга кенг йўللار очилди. Мен бу нарсани минг марталаб алоҳида эътиқод билан такрорлайман ва бундан фахрланаман, ғурур

туйғусини ҳис этаман. Юқорида айтганимдай дунёда турфа феълли одамлар мавжуд. Улар моҳият — эътиборлари билан турли тоғиаларга бўлинади. Кимдир мол — мулкка ишғиёқманд, кимдир лавозимга, яна кимдир турли — туман мусобақаларнинг қурбони, бошқа биров ишққа ишқибоз. Кимдир спортта жон — танини берган.

Аммо дунёда бошқа бир эзгулик борким, бу эзгулик абадул — абад инсоният томонидан эъзозланиб, эътироф этиб келинди. Ва буни яхши ҳам, ёмон ҳам, бой ҳам, камбағал ҳам бирдай англайди, ҳис қилади ва ҳурмат этади. Бу ватанга, миллатта сидқидилдан хизмат қилишдир. Бунинг заминиди ота — боболарнинг муқаддас ҳокларига, руҳларига бўлган Улуғ фарзандлик Эътиқоди ётади. Ватанга хизмат қилиш деганда биз инсон ўзи туғилиб ўсган тушпроққа бўлган оташин меҳр — муҳаббати, яъни шу ватанга фарзандлик садоқати, яна ҳам жўн қилиб тушунтирсак, шу ватанда яшаётган ота — онаси, ака — укалари, опа — сингиллари ва фарзандига бўлган ҳам жисмоний, ҳам маънавий бурчи, маъсулияти ётади. Мана шу тоифадаги доно кишилардан эса миллат деган тушунча келиб чиқади. Ота — онангдан, ака — укангдан, опа — сингилдан, фарзандингдан ташкил топадиган миллатга хизмат қилишдан ҳам кўра улуғ иш борми? Ватан ва миллат тушунчаси эса давлат ва унинг раҳбари ҳақидаги тушунча, туйғуни ҳам келтириб чиқаради. Ватанга, миллатга жон — тани билан хизмат қилган одам унинг давлатига, раҳбарига ҳам жон — дили билан хизмат қилади. Бунинг заминиди эса Республиканинг, ички ишлар хизматчиларининг мана шу ватан, мана шу миллат, мана шу давлат, мана шу раҳбарларнинг бурчи ташқи муҳит таъсиридан асраб — авайлаш тушунчаси ётади. Тилга олинган тўрт муқаддас тушунчага хизмат қилиш, яъни уларнинг ҳимоясидан кўра улуғ иш борми?! Йўқ!

Мен атайлаб кимнидир қоралаш фикридан йироқман. Лекин масаланинг моҳиятини очмасликнинг ҳам иложи йўқ. Моҳият мазмуни келтириб чиқаради. Собиқ Иттифоқ даврида ватан, миллат тушунчаси шунчаки тилларда гапирилди, лекин амалда унга мутлақо бошқача тушунчада, яъни ола кўз билан қараларди. «Ўзбекистон», «Ўзбек» деган сўзларни алоҳида оҳанг билан гапиришга йўл қўйилмасди. Дўстларинг билан самимий гаплашишга ботинмас эдинг. Қандайдир яширин назарлар доим таъқиблаб турарди. Атрофда қандайдир сирли тўсиқлар турарди. Ва уни ҳатлаб ўтишга ҳеч ким ботинмасди. Мустақиллик мана шу сирли

тусиқларни олиб ташлади ва ҳаммага, жумладан ички ишлар хизматчиларига ҳам тўла эркинлик берди. Бу гапларни айтишдан мақсад яна бир бор Мустақилликни не чоғлик эзгу тушунча эканлигини эътироф этишдир.

Абдукарим Йўлбарисов чиндан ҳам мустақилликнинг фидойиси эди...

У чин маънодаги ватан, миллат фидойиси ҳам эди. Аввало ҳар бир инсон боласида, яъни миллат фарзандида ватанга, миллатга нисбатан улут эътиқод бўлмаса, ундан ҳеч қачон фидойи хизматчи ҳам чиқмайди. Инсон ёшлигиданоқ ўзи билиб — билмай, сезиб — сезмай «қандай ўқишга борсам экан, қандай хизматда ишласам экан, ким бўлсам одамлар менга яхши фикрда бўлар экан?» деган мушоҳадага боради. У ҳали одам бўлиб тўла шакланмаган бир пайтда «фақат пул топишим керак, ўзим учун япашим керак, бошқалар билан ишим йўқ», деган фикрга бормайди. У фақат орзу — армонлар билангина яшайди. Ўқишни битиргандан кейин, шунга яраша хизмат бурчини адо этгандан кейин эса мол — мулк ўз — ўзидан келаверади, яъни пешонасига битилган давлатга эришади.

Абдукаримда мана шу умумватаний, умуммиллатий тушунча, туйғу яхши ривожланган эди. Унинг танасида ўзига, ўзгаларга, яъни катта — кичикка, ёш — кексага, аёл — эркакка, йигит — қизга, жумладан қушларга, жониворларга нисбатан ҳам меҳр туйғуси жуда ривожланган эди. У ўзи раҳмдил инсон эди. У киши билан қарийиб 30 йил дўстлашган бўлсак, мен унинг сўзидан ёки ҳаракатидан бирор одамга, ё қушга, ё жониворга озор етказганини, ё ёмон муносабатда бўлганини сезмаганман, гувоҳи ҳам бўлмаганман. Гарчи уни ёмонласа ҳам, ёки унга нисбатан ёмон муносабатда бўлса — да, бундай кишиларни кўрмасликка оларди ёки четлаб ўтиб кетарди. Доим ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам озор етказишдан ўзини олиб қочарди. Ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам ранжитишни истамасди. Вақтни орқага сурар, ўзига ёмонлик қилган одамнинг инсофга келишини ва хатосини тушуниш муҳлатини кутарди ва аксари ҳолларда ютиб чиқарди. Унга ёмонлик қилган одамлар бош эгиб ёнига келарди.

Агар инсонийлик нуқтаи назаридан баҳоланса, қандай лавозимда ишлашидан, ким бўлишидан қатъий назар бирор одамнинг бирор одамга ёмонлик қилиши асло мумкин эмас. Чунки биз биринчи галда инсон болаларимиз, доим ҳам бир — биримизга кўмаклашишимиз шарт ва зурур. Инсон отадан ва онадан бир хил туғилади. Ўлими ҳам бир хил.

Мозори ҳам бир, тобути ҳам бир. Мустақилликдан кейин ўзбекистонликлар маслак — мақсад жиҳатидан бир сафга тизилиб, улуг бунёдкорлик, ривожланиш йўлида хизмат қилишлари керак. Дейлик, мен ички ишлар хизматчисиман. Кимдир қандайдир жиноят билан ички ишлар бўлимига тушди. Табиийки, одам ҳеч қачон ўзи онгли равишда била — туриб қотиллик ёки бирор жиноий иш содир қилмайди. Ҳар қандай жиноятнинг тагида адашувчилик, ёки бирор нотўғри иш таъсирида ё бирор манфаат таъсирида, яъни охирини яхши ўйламай кимдир жиноятга қўл уриб қўяди. Мен биринчи галда жиноий иш қилиб қўйган одамнинг шахсини ҳурмат қилишим керак. Айби бўлса мен уни аниқлаштириб қонуний идораларга оширишим керак. Бироқ унинг инсоний, фуқоролик ҳамиятига тегишга ҳаққим йўқ. Сабаби, билиб — билмай жиноятга қўл урган одам ҳам менга аввало қондош. Жигар. Мустақиллик эса биринчи галда қадриятларимизни тўла тиклашни олдимизга асосий вазифа қилиб қўйди.

Бу масаланинг биринчи томони. Иккинчи томони эса, кимки кимга атайлаб ёки қасддан ёмонлик қилса эртадир — кечдир Худодан қайтади. Ўзига бўлмаса, бола — чақасига қайтади. Хонадони бирор шикаст топади... Умуман инсон фарзанди доим кимгадир озор беришдан қўрқиши керак. Барча илоҳий китоблар яхшилик, эзгулик заминига қурилган. Илоҳий китоблар ҳеч қачон ёмонликни, қотилликни оқламаган, оқламайди.

Абдукарим Йўлборисовда мана шундай ҳислатлар тўла жамланган эди. Шу билан бирга у одамларнинг кайфиятига қараб, яъни ёмон каёфиятда ишга келган бўлса, кайфиятини кўтариш йўллариini излаб, қизиқ гапларни гапириб, ҳазил — мутойиба билан кулдириб ичакларини узар эди. У қатнашган йиғинлар ҳеч қачон зерикарли бўлмас эди. Москвада, сборда қатнашиб юрган кезларимиз, бошқа республикадан келган бир барзанги Абдукаримнинг жигига тегиб, кайфиятини синдирди ва тушликни емасдан чиқиб кетишига сабаб бўлди. Шу кун мен ҳам овқат емадим. Тўғрироғи, оғайним овқат емагани учун мендан овқат ўтмади. Ташқарида овқатланиб келдик. Абдукарим ҳазил — мутойиба билан мана шу арзимас воқеага таёрланди. «Мен ҳам ўша барзангини бир марта овқат ейишдан бенасиб қолдираман», дея пайт пойлаб юрди. У буни атайлаб ё қасддан эмас, ҳазил қилиб кўпчиликни кулдириш учунгина қилди.

Бир кун Москва шаҳрига айлангани чиқдик. Шунда навбатга турган одамларни кўриб қолдик. Ўша пайтда кўп

тутмали кўйлақлар машҳур бўлганди. Кўйлақдан сотиб олиб ётоғимизга қайтдик. У менга «кўйлақни қўлингга ушлаб ол» деди. Шундай қилдим. Сбордагилар тушликка чиқаётган эди. Кўйлақни кўриб ҳаммаси югуриб олдимизга келишди. Биз поезд қўналдиғида сотилаётганини, навбат йўқлигини айтдик. Ҳамма кўйлақ олишга югуриб кетишди. Тушлик овқатлар ўзимизга қолди. «Эргашбек! Мана овқатдан истаганингча е. Ана у кунни улар бизга едирмаган эди, бугун эса биз уларга овқат едирмадик...» дея ўзи роса кулди. Сбордагилар қайтиб келгунларича ётоққа кириб кетдик... яна бир кунни қоқилиб, оёғимнинг бош бармоғини қайириб олдим. Ташқарига айлангани чиқишга тўғри келди. Мен Абдукаримга, айланишга бормайман, деб туриб олдим. У эса менга: «Сен қизиқ экансан, оёқнинг бош бармоғи қайилиши баҳона бўлмайди, чиқавер! дея туриб олди. «Ахир биродар оёғимни туфлига тиколмаяпман, оғрияпти» десам, «бунинг ҳам йўли бор, — деб туриб олди, — бир оёғингга туфлингни, оғриётганига эса кетангни кийиб ол. Ҳеч ким кўрмайди. Шимингни почасини тушириб оласан». Гапига кўндим. Шундай қилдим. Айланишдан қайтганимиздан кейин сборда ҳаммага мени кўрсатиб: «Бу ажойиб йигит, ажойиб ички ишлар хизматчиси. Башанг кийинган, лекин оёғига қаранглар! Бирида туфли, иккинчисидан кета. Бунақа антиқа одамни қаерда кўргансизлар!» дея одамларнинг ичакларини уздириб кулдирди ва ҳар иккаламиз ҳам қотиб — қотиб кулдик. Яқин — яқинларгача ҳам ўша воқеани эслаб кулардик.

У шундай хушчақчақ йигит эди. Қалбида бировга нисбатан заррача хиёлати йўқ эди...

Ҳурматли китобхонлар! Шу ерда озгина чекиниш қилишга тўғри келади. Эргаш Мингбой ўғиллари Абдукарим Йўлборисов ҳақида гапириб туриб бирдан сукутга толди ва бошини эгиб, қўлларини пешонасига тиради. Мен у кишининг елкалари титраётганини сездим. Жимиб қолдим, ҳамроҳим ўрнидан қўзғалиб, қўзларини артди ва бир қанча вақтгача суҳбатимизни давом эттира олмадик. Мен илк бор дўстликнинг, яъни биродарчиликнинг оташин самарасини кўрдим. Дўст учун дўстнинг йиғлаганини кўрдим. Табиийки бу Эргаш Мингбой ўғлининг беҳад олижаноблиги, самимийлиги, таъсирчанлиги ва дўстликини эъзозлагани, қадрлаганидан келиб чиқадиган инсоний, қолаверса, ўзбекона ҳислати эди. Ва бу ҳол мени ҳам беҳад таъсирлантирди. Беихтиёр кўзларимга ёш қалқитди. Мен бундай дўстликини доим ҳурмат қилиб келаман. Ватан, миллатнинг бир — бирига бўлган меҳр — муҳаббати доим мана

шундай бўлмоғи керак. Доим ҳам олижаноблик, эзгулик тантана қилмоғи керак...

— Мен илгарилари алоҳида бир соҳага озгина ҳавас бўлса етади, — дея суҳбатни давом эттирди Эргаш Мингбой ўғли. — Уддалаб кетаверади, деган фикрда эдим. Мана ёшим бир ерга етганидан кейин эса бу фикрим мутлақо ўзгарди. Ҳар бир соҳада ҳам одамнинг истеъдоди бўлиши шарт экан. Умуман санъат, яъни адабиёт дейсизми, рассомлик дейсизми, мусиқа дейсизми, иқтидорсиз киши бу соҳаларга киролмайди. Кириши мумкин ҳам эмас. Ташқаридан жуда оддий кўринган ички ишлар соҳаси ҳам истаймизми — йўқми ўз истеъдодларини талаб этади. Гарчи бу соҳада эзгулик, олижаноблик кўзга ташланмагандай туюлса — да, аслида ундай эмас. Мазмун ва моҳият жиҳатидан соҳалар ичида менинг назаримда, энг олижаноб ва эзгулик акс этган соҳа — ички ишлар соҳаси деб ўйлайман. Бу соҳада одамлари фақат фуқороларнинг хавфсизлигини, давлатнинг, давлат бошқарувининг ҳам хавфсизлигини таъминлайди ва шу билан ўзига муштараклик касб этади. Бу соҳа одамларнинг юраклари, яъни ҳис — туйғулари фақат эзгуликка хизмат қилиш учунгина мослашган бўлиши керак. Фуқоро деганимиз ҳамма, жумладан, ички ишлар соҳаси ходимларининг ота — оналари, ака — укалари, опа — сингиллари, фарзандлари ҳам бор. Демак, фуқоронинг ҳаммаси — ака — ука, опа — сингил ва фарзандлар ҳимояси дегани бўлади. Бу фуқоро орасида ёзувчи, шоир, олим ҳам бор. Демак, санъат ва санъаткорнинг ҳаммаси ҳам ички ишлар хизматчилари зиммаси — да. Агар бу соҳа хизматчилари ҳаммага бирдай ачинмаса, унга раҳмдиллик кўрсатмаса, демак, ички ишлар хизматчиларининг жамиятдаги ўрни, роли ўз — ўзидан инкор этилади. Менинг назаримда энг олижаноб, раҳмдил ва комил инсон ички ишлар хизматчилари...

Шу нуқтаи назардан қаралганда Абдукарим Йўлбарисов жуда катта истеъдод эгаси эди. Мен у билан ўз соҳамизда кўп суҳбатлашардим. Гап доим ҳам ички ишлар хизматчиларининг олижаноблиги, мардлиги, жасорати ҳақида борарди. У суҳбатлашган кезларимиз ички ишлар соҳасига меҳри жуда ёшлигидан, яъни эсини таний бошлаган кезларданоқ бошланганини, шу соҳада ишлаш учун тун — кун нафас олганини, ҳатто ички ишлар хизматчиларининг кийимларига ҳам кучли иштиёқ билан термилганини гапириб берарди. Жисмоний тарбия билан жиддий шуғулланишга сабаб ҳам ички ишлар соҳасига қизиққани сабабли бўлган

экан. У доим ички ишлар соҳасида ишлаб келар экан, бу соҳада беҳад жасоратли бўлишни кўп такрорлар эди. У чиндан ҳам жасоратли инсон ва жасоратли ички ишлар хизматчиси эди. Ўз соҳасининг чиндан ҳам фидойиси эди.

Шу ўринда ўзим гувоҳлик қилган бир воқеани эслатиб ўтмоқчиман. Назаримда бу воқеа 1980 йилда юз берганди. Вернигора деган бир ашаддий ўғри қомоқхонадан қочиб Оҳангарон томонларда яшириб юргани ҳақида хабар келади. Абдукарим ўша кезлар Оҳангарон райони ички ишлар бошқармаси бошлиғи эди. Шахсан ўзи ўша ашаддий ўғрини ушлаш учун ишга киришди. Узоқ кузатув ва курашдан кейин уни қўлга олади ва қамоқхонага топширади. Ўша ашаддий ўғри қўлга тушгандан кейин Абдукаримга: «Қамоқхонадан қочиб сени ўлдираман!» дея қасам ичади ва орадан ҳеч қанча вақт ўтмай яна қамоқдан қочиб Оҳангаронга келади. Абдукарим у ҳақда яна хабар олади. Бир неча кунлардан кейин уни яна қўлга олиш бахтига муяссар бўлади. У бундай ишларга умумдавлаат иши, умумхалқ иши деб қарарди. Ўзининг муқаддас бурчи деб биларди ва бунга доим катта масъулият билан қарарди. Назаримда унинг вужудида қўрқиш ҳисси деярли йўқ эди. Ўз соҳасига беҳад фидойи эди. Ноҳақликни кўрса олов — оташ бўлиб ёниб кетарди. Ҳамма ерда, яъни қаерда ишламасин ноинсоний ишларни таг — туби билан тутатишга киришарди.

Унинг яна бир фазилати — кенг мушоҳада қила билишлиги эди. Бирор ишга қўл уришдан олдин жуда чуқур ўйларди. Бирор жиноятни очиш ва жиноятчини қўлга олиш учун ўз миёсида ўнлаб ҳолатларни, жараёнларни ўйлаб олиб, фикрлаб, мазмунини, моҳиятини жиддий тафтиш қилгандан кейингина ишга киришарди. Лекин бу ҳақда бирор одамга, энг яқин дўстига ҳам сирини ёрмасди. Чамаси ўзи режаллаган ва амалга оширишни кўзлаган ишининг кимдир томонидан бузилишини истамас эди. Ҳар қандай жиноятнинг ё жиноятчининг ишини очганидан кейин, ё қўлга тушгандан кейингина режаларини, уни қандай амалга оширганини, ишни қурбонсиз амалга оширганини жуда чиройли қилиб сўзлаб бериш қобилияти ҳам бор эди. Чамаси бу унинг файласуфлик истеъдоди эди.

Абдукарим Йўлбарисов кам ухларди. Эрта турарди. Меҳнат билан ҳам, жисмоний тарбия билан ҳам муттасил шуғулланар эди, ҳар бир ишни, ухлашни ҳам, овқат пиширишни ҳам, ейишни ҳам гўзал бўлиши талабдори эди. Ҳеч нарсадан, ҳеч қачон эринмас эди. Аёлига меҳрибон эр,

фарзандларига меҳрибон ота эди. Ҳамкасбларини, дўстларини ҳам ҳеч қачон ёдидан чиқармас эди.

Шундай улуг бир инсоннинг вафотини эсласам оғир сукутта толаман, ўлганига ҳеч ҳам ишонгим келмайди, ёнимда тургандай туюлаверади.

У кишининг вафоти тафсилотидан ҳамманинг, жумладан сизнинг ҳам хабарингиз бўлса керак...

Бу воқеа Қашқадарё билан Самарқанд вилояти чегарасида юз берди. Икки ака — уканинг ер талашишидан чиққан можоро. Албатта, маҳалла кексалари, оқсоқоллари ёки маҳаллий ички ишлар хизматчилари ҳам олдинроқдан бу фожианинг олдини олишлари мумкин эди. Икки жоҳил ака — уканинг арзимас ер талашиши билан бир ажойиб инсон ва олижаноб ички ишлар хизматчиси, Қашқадарё вилояти ички ишлар бош бошқармаси бошлиғи, ички ишлар полковниги бевақт ҳаётдан кўз юмди. Унинг орзу — армонлари олам — жаҳон эди. Болалари етим қолди, аёли бева қолди.

Ўйлаб ўйимга етолмайман. Мана шу кутилмаган фожианинг олдини олиш мумкинмиди, деб доим ўзимга ўзим савол бераман. Мумкин эди, дея яна жавоб ҳам бераман. Масалан, ўша қуролланган жоҳил одам салгина олдинроқ туман ички ишлар бўлинмаси бошлиғини ҳам яралаган экан. Нима учун ички ишлар хизматчилари ўт ўчириш машиналарини ишга солмади ёки бирон — бир махсус кийимлар билан ёки қуролланган қотилнинг орқа томонидан бостириб бориб қўлга олмадилар... бу ерда жуда эҳтиёткорлик билан иш кўриш зарур бўларди. Воқеа юз бераётганда Абдукарим Йўлбарисов ҳазрат Амир Темурнинг Шаҳрисабздаги ҳайкали пойига вилоят раҳбарлари билан гул қўяётган экан. Кутилмаганда юз бераётган воқеадан хабардор қилиш учун унга қўнғироқ қилишди. У зудлик билан машинасига ўтириб йўлга чиқади ва жуда узоқ масофани ақл бовар қилмайдиган даражада тезлик билан босиб ўтади... чамаси машина соатига 150 км йўл босган. Фожа юз бераётган ерга етиб ҳам келди. Хабар топади. Жиддий ўйлаб иш кўриш керак эди. У кишининг шиддати, юраги ҳарорати, яъни жасурлиги яна хуружга миниб, автоматни қўлига олиб қотил яширинган ҳовлига киради, қотил уни огоҳлантиради ҳам. Лекин у йўлидан қайтмайди. Қотил ов милтиғини кесиб олган экан.

Хуллас, қотил ўқ узади. Сочма ўқлардан бири кутилмаганда Абдукарим Йўлбарисовнинг чап кўзига келиб тегади. Атиги биргина ўқ...

Шу биргина ўқ халқ, давлат, ватан учун толмас курашчи, мард, олижаноб инсон, самимий дўст, жасур ички ишлар хизматчиси, меҳрибон отанинг ҳаётини қутилмаганда барбод қилди... бу нафақат оиласининг, нафақат дўстларининг, нафақат ички ишлар соҳасининг фожияси эди, бу бутун миллатнинг, ватаннинг фожияси эди... ҳали — ҳамон уни билган, таниганларнинг кўзларидан ёш аримайди...

Илоё у дунёсини берган бўлсин!

Энди фарзандлари ўзига ўхшаш жасур, толмас инсонлар бўлиб етишсин!

Бу борада унинг яқинларига, биродарларига, оиласига сабру бардош тилаб қоламан...

Х Х Х

Абдукарим Йўлбарисов 1974 йили ҳарбий хизматдан қайтиб милиция мактабига ўқишга киради. Ўқишни тугатиб Тошкент вилоятига қарашли Бектемир райони ички ишлар бўлимига тезкор вакил бўлиб ишга ўтади. Сўнг ўрта Чирчиқ районига катта тезкор вакил бўлиб тайинланади. Ундан Оҳангарон районига тезкор ишлар бўйича ички ишлар бўлим бошлигининг биринчи муовини бўлиб ўтади. Кейин Оҳангарон район ички ишлар бўлими бошлиғи лавозимида ишлайди. Ундан ўрта Чирчиқ районига ички ишлар бўлими бошлиғи бўлиб келади. Кейин Сирдарё вилояти ички ишлар бошқармаси бошлигининг биринчи мувоинлигига тайинланади. У ердан Тошкент шаҳри ички ишлар бошқармаси, Мирзо Улуғбек тумани ички ишлар бошқармаси бошлиғи ва ниҳоят бу ердан Қашқадарё вилояти ички ишлар бошқармаси бошлиғи даражасига кўтарилади.

Қисмат унга бу ерда узоқ ишлашга имкон беради...

Давлат Абдукарим Йўлбарисовнинг ватан, халқ олдидаги хизматларини юксак баҳолади. У яшаган маҳалла ва Қашқадарёдаги кўчалардан бирининг номини унинг исм — шарифи билан аташ ҳақида қарор чиқарилди. Бу иш тез орада амалга оширилди, ҳозирда ўзи яшаган кўча ва Қашқадарёдаги кўчалардан бири унинг исм — шарифи билан аталади.

ЭЪТИҚОД СУЛТОНИ

Ёшнинг олтмишга етгандан кейин бирон — бир одам ёки замондош ёзувчи ҳақида икки оғиз самимий гапириш нақадар даҳшатга айланиб кетади. Боз устига ўша гапириладиган одамни излаган тақдирингда. Бирор инсон

боласини устоз дейиш ҳам нечоған даҳшатли. Чунки ер юзидаги барча мавжудликнинг ягона Яратувчиси, яъни устозни бор... Инсон боласи ҳеч қачон бир — бирларига устоз бўлолмайди. Фақатгина вақтинчаликка муаллим, яъни билмаганини ўргатадиган, ўрганганини юзага чиқарадиган одам сифатида ардоқланиши мумкин. Борди — ю, нисбатан «устоз» деб кимнидир аташ мумкин бўлса, у қолда ҳазрат Қодирий, ҳазрат Навоийдан, Улуғбек, Мангуберди, Темур, Беруний, Ибн Сино, Ал — Хоразмий, Ал — Бухорий, Ат — Термизий, Мотурудий, Нақшбанд ва ниҳоят Муҳаммад алайҳис саломдан бошқаларни бу рўйхатга киритиш мумкинми?! Умуман муаллимлик, яъни устозлик қиладиган сиймонинг қандай сифатлари бўлиши керак. Бутун гўзаллик, бутун иқтидор, бутун эзгулик, бутун олижаноблик биргина Яратганда муҳайё — ку! Ичмагани, емагани, уйланмагани ва ҳеч кимдан туғилмагани ва ҳеч кимни туғдирмагани учунгина... Яъни на жисмоний, на маънавий манфаати бўлмагани учунгина...

Инсондан тортиб, майда ўрмаловчи жониворлардан тортиб, уакан жониворлар — осмон учоқлари — қушларгача фақат қорин манфаати мавжудлиги ва мана шу туфайли гуноҳкорга айланиш, яъни нафси учун ҳеч балодан қайтмаслиги мумкин. Бу борада инсон деб аталмиш жониворга бирон махлуқ ва махлуқот бас келолмайди. Нафси учун баъзи ҳолларда отадан ҳам, қариндошдан ҳам кечиб юборади Ватанни, миллатни ярим чақага олмайди... Сотеди...

Мусулмонлигини астойдил тан олган, Оллоҳнинг ягоналигига иймон келтирган, Муҳаммад алайҳис саломга уммат бўлган бандалигини доим эсида сақлаган ва бирор жонзотига озор етказмаган, ўғрилиқ, зино, қотиллик каби ноинсоний жараёндан қочган, одамни таъқиблайдиган, ўлдирадиган, қатағон қиладиган жамиятларга аъзо бўлмаган, ўз ватани, миллати йўлида жонини фидо қиладиган, беш маҳал намозини адо этадиган, умуман ўз насибасини ҳалоллик билан топиб ейдиган, киядиган, оиласи олдидаги муқаддас бурчини исталганча бажарадиган одамигина балки «устоз» деган сўзга муштараклик касб этар...

Ҳазрат Навоий... суврати билан сийрати, яъни одабийлиги билан шоирлиги умри бўйи муштараклик касб этган даҳо...

Биз юқорида номларини тилга олган улуғ зотларнинг на бирор мукофотлари, на бирор темир тақинчоқлари бор. Ҳатто Қодирийда ҳам, Навоийда ҳам «Ўзбекистон халқ шоири», «Ўзбекистон Қаҳрамони», «Ўзбекистон Ёзувчилари

уюшмаси аъзоси» деган атамалари бор...

Ҳар қандай санъат асари, жумладан адабиёт ҳам мутлақо ихтиёрий, яъни кўнгилхуши билан қилинадиган иш... Аввало Яратганинг ихтиёри билан танасига ато этилган иқтидори билан асар ёзади ва ўз истаги билан жамоатчилик ихтиёрига ташлайди. Демак, бунга обрў ва қўл ҳаққи ҳам олади. Ижодкор учун асли шунинг ўзи кифоя. Мана шу арзимас кўнгилхуши учун қандайдир жамоага аъзо бўлиб, кимларнидир ортидан юриб, қақимчилик билан ўзига қандайдир мукофотлар, темир тақинчоқлар талаб этиш мутлақо ноинсоний ва ноижодий жараёндир... Яхши асар ҳам, яхши ёзувчи ҳам ҳеч қачон мукофотларга эҳтиёж сезмайди. Ёмон адабиёт эса гарчи минглаб мукофотлар, темир тақинчоқлар олган бўлса — да, барибир сариқ чақачалик самара бермайди. Бундай мукофотлар ёмон асарни бир қақирим ерга етаклаб олиб ҳам боролмайди. Ва яна ўтган кун, ҳозир, тун билан кун ҳам адабиётга баҳо беролмайди. Вақт эса ҳаммасини саралаб ташлайди... қоплаб темир — терсақлар — орден, медаллар олган, «Олтин Юлдуз» ҳам олган, не — не унвонларга сазовор бўлган, ажойиб ёзувчиларни қатагон даврида озор берган ёзувчилар бутунги кунда адабиёт саҳифасидан ҳам, инсон хотирасидан ҳам чиқиб кетди, унутилди... лекин қотил сифатида унутилгани йўқ...

Бундан кўра оғир қайғу, оғир кулфат борлигини инсоният билмайди...

Ўзи мана шу қайғу, мана шу кулфатдан асрасин!

Ҳазрат Навоийга «Ўзбекистон Қаҳрамони» унвонини берган билан у зотнинг иқтидорини, гўзаллигини баҳолаб бўладими?!

Ҳазрат Лев Толстой «Нобель» мукофотини: «Одам ўлдирадиган қурооллар ишлаб чиқарадиган заводнинг маблағи ҳисобига берилгани учун олмайман» деб мукофотдан воз кечди. Ҳозирда ёзувчилар бундай мардикларни қила оладими?! Ҳатто Чингиз Айтматовдай ёзувчи ҳам номзодини «Нобель» мукофотига етти марта қўйдирди. Лекин ололмади. Чунки у мукофотлар учун ёзади. Худо томонидан бериладиган мукофотларни эса Ўзидан сўрамайди.

Данте, Шекспир, Бальзак, Навоий ҳақида бундай гапларни айтиб бўладими?!

Одам 60 ёшдан оша бошлаганидан кейин барча инсоний таъқиблардан холи бўлиб, самимиятга қайтиши керак ва шарт!

Бу ёшда бирор бир одамни ҳам «устоз» дейиш осонмас. Менга Катаев, Чингиз Айтматов, Олес Гончар, Михаил Алексеев ва ниҳоят Одил Ёқубовлар «оқ йўл» тиладилар. Уларнинг ҳаммасини «устоз» дейишим шартми?! Уларнинг «оқ йўли» мени анча вақт босқинчининг ва маҳаллий душманларимнинг таҳликасидан асраб турди. Менга кўтарилган қўлларни маълум муддатга эгиб турди. Улар орасида дарвешван бир зот борлигини ва кўнглим доим ҳам ўша зотга эҳтиёж сезишини ва бу эҳтиёж сезишлик мутлақо самимийлигини кейинги ўн йилларда, яъни ёшим 60 га етганидан кейин ошкор сездим.

Гап ёзувчи Одил Ёқубов ҳақида бораётир... болаларча самимий, болаларча бегубор, болаларча оқкўнгил инсон Одил Ёқубов ва инсон Одил Ёқубов ҳақида бораётир...

Одил ака ҳақида гап кетганда албатта, инсон эканлиги, ейиш ва ичиш, кийишга эҳтиёж сезишини унутмаслигимиз керак. Юқорида эслатилганидай, соф ва мусаффо одам бўлиш учун у ейиш, кийиш ва ҳирсий манфаатлардан мутлақо холи бўлиши керак. Албатта, ҳамма нарсани меъёри билан ижро этган ва бажарган инсон боласи ҳам гўзаликка киради. Меъёрдан оширганлари эса ҳирсий кулфат ва қайғута дучор бўладилар.

Одил ака Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига раис бўлиб келмасларидан илгари деярли кам суҳбатлашганмиз. «Адабиёт ва санъат» рўзномасига бош муҳаррир бўлганларидан кейин эса тез — тез қабулларига кириб турдим ва тавсия қилган асарларимни қайтармай босдилар.

«Ватан», «миллат» деган тушунча — туйғу қачон пайдо бўлди? Қачондан бошлаб муқаддас тушунча — туйғута айланди? Сиртдан қараганда оддий манзара. Яратган ҳар бир миллатни ўз ватанида, ўз тили билан яратди. Ва юрагига шу ватан, шу миллатни ҳимоя қилиш туйғусини, тушунчасини юклади. Қушлар уяларини, жониворлар инлари ёки уйчаларини истаса — истамаса ҳимоя қилиши шарт. Йўқса, қирилиб кетади. Жуда жўн хол. Аслида бунга ёқа йиртиб, дод солиб «ватаним», «миллатим» дейиш ҳам шарт эмас. Лекин сенга Худо берган ватанни, тилни кимдир оёқ ости қилса, тилингдан айирса тиг кўтариб майдонга чиқасан. Ватанинг, миллатингни оёқ ости қилишга уринган ёвга қарши курашасан... бунинг заминида қуликка қарши кураш, деган тушунча ҳам ётади.

Жалолиддин Мангуберди. Торобий. Спитамен. Тўмарис (асли Тумор). Алимқул. Мамадали Эшон. Қодирий. Усмон Носир. Чўлпон. Фитрат. Одил Ёқубов...

Одил Ёқубовнинг Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмасига раис бўлиб келгандан кейинги фаолияти менинг умрим мазмунига айланди. Бу ерда Одил ака беҳад улуғ инсон ва улуғ ўзбек қиёфасида намоён бўлди. У чиндан ҳам юқорида тилга олинган улуғ боболаримиз, яъни ватан, миллат йўлида жонларини тиккан аждодларимиз қаторида шаклланиган ҳаммага аён бўлди. Одил аканинг Худо берган Ягона Ўтиқоди, яъни бузилмаган, ҳеч ким, ҳеч қачон, ҳеч қандай ташкилот, ҳеч қандай тазйиқ, таъқиб, манфаат бузаолмаган ва бузиши мумкин бўлмаган, яъни енгилмайдиган, ҳеч ким енгаолмайдиган, ҳеч ким буколмайдиган, сотилмаган, сотиб ололмайдиган Оллоҳий Ўтиқоди, яъни Яратган юрагига ато этган Улуғ Ўтиқодини англаб етишга, тушунишга, ҳис қилиш бахтига муяссар бўлдим. Илгари ҳам Одил ака шунақа инсонмиди? Ёки Уюшмага келгандан кейин шундай шаклландими?! Табиийки, илгари ҳам шундай толмас, букилмас, яъни қуликка қарши, қатағонга қарши шафқатсиз исёнкор, курашчи эди. Бундай ҳислатларни одам втайлаб танасида ихтиро қилолмайди, сотиб ҳам ололмайди. Аввало Худодан, қолаверса ота — боболарининг танасида оқаётган тоза қони сабабли.

Одил ака аксари ҳолларда менга қаттиқ гапирар, дўқ — пўписа қилиб турарди, лекин қалбида менга нисбатан улкан муҳаббати борлигини ҳам алақачонлар англаб етгандим. Одил ака беҳад раҳмдил, беҳад кўнгилчан инсонлигини ҳам, бирор одамга, бирор вақт озор етказмаганлигини ҳам ҳис қилиб улгурган эдим. Юқорида ҳазрат Навоий, Қодирий, Мангуберди, Торобий, Алимқул, Спитамен ҳақида гапириб, фақат ватан учун, миллат учун қайғурганликлари, ижодларини ҳам шу масалага бағишланганликлари сабаблигина ўзларига абадиёт касб этганликларини айтган эдим. Яна бир бор такрорлайман. Мана шу Улуғ туйғусиз инсон мазмунидан айрилади. Сийрат билан суврат ёрилиб кетади ва бу дунё, у дунё азобларига учрайди. Ёлғон ва ростликларга, вафо, вафосизликларга фидоий ёки сотқинликка Мустақиллик баҳо берди ва миллатга маълум бўлмаган, яъни ёлланган сотқинларнинг ҳам ишларини намоён қилиб қўйди. Ватанни ким қандай севади? Худди шундай улусни ким қандай севади? Сенинг киндик қонинг тўкилган муайян ер мавжуд. Сен мансуб бўлган улус бор. Шу ватан тупроғидан унган буғдой, меваларни ейсан, шу ердан чиқадиған сувдан ичасан. Уни севишингга ягона сабаб шу. Қайсидир улусдан туғиласан, у билан бирга бўласан, бирга ўласан, бир қабристонга қўйиласан, уни севишинг

сабаби шу. Юртига босиб келган босқинчи, сени узоқ муддат мутаб ётган ёв охир — оқибат ўз юртига кетишга мажбур бўлади. Лекин сенинг ҳаққингни ҳеч қачон қайтариб бермайди.

Эътиқодсизларда, қотил, ўғри, муттаҳам, фирибгар, маддоҳларда ҳам ватан туйғуси борми? Миллат туйғуси борми?! Бўлса, нима учун узоқ вақт бизни, шахсан мени, Одил акани ва яна унга яқин дўстларимизни ҳам шу юртдошларимиз: «Партияни, оғаларимизнинг сиёсатини тушунмайди, уларга қарши», дея жар солиб, ўзлари уларга ёлланиб, маддоҳлик билан кун кўриб келдилар ва бутун эса Мустақилликни кўкларга кўтариб, ёвни ёмонлаб, яна маддоҳлик йўлига ўтиб, турли унвонга сазовор бўлди?

Буларда иккита ватан, яъни қуллиқ давридаги «ясама» ватан, қуллиқда инграб ётган ва сотқинга қадри бўлмаган ватан мавжуд. Иккинчи ватан — Мустақилликдан кейинги ватан... ҳар иккаласини бирлаштирганда улар қандай ватанга эгаллик қилади? Қуллиқ давридаги ватанними ё Мустақилликдан кейинги ватанни танлайдиларми?!

«Улуғ» бир шоир босқинчилар қутурган йиллари биз, Ленин деган қотилни танқид қилганимизда: «Нима сенларга Ленин мавзолейдан чиқиб таъзим қиласанми?» дея танқид қилган эди. Ўша «улуғ» шоир бутунги кунда Лениннинг қотиллигини, ўғрилигини, Туркистоннинг олтинни ўз номига Швейцария банкига қўйганини билгандан кейин нима дейиши мумкин?! Ҳеч нарса демайди. Ватанни, миллатни истаган пайтида истаган мукофотига, истаган тақинчоғига сотиб юборади... унда қиёфа йўқ...

Одил акада ватан ҳам битта, миллат ҳам битта. Бу икки улуғ тушунчани ҳеч кимга, ҳеч қачон сотгани йўқ. Сотмайди ҳам. Одил аканинг танасини нимта — нимта қилиб бўлиб ташлаганда ҳам сотилмайди. «Улуғ» шоир каби кимларнидир оёқларини куппа — кундузи ялаб, ўз қондошини бебурда қилмайди.

Ёзувчи томонидан ёзиладиган бадий асар ҳақида гап кетадиган бўлса, ёзилган асар нечоғли етук ё ноетук бўлишидан қатъий назар уни ким хоҳласа ўқийди, хоҳламаса ўқимайди. Бу мутлақо ихтиёрий иш. Юракдан ёзиладиган шоҳ асарлар эса кўнгил иши эмас, Худонинг амри... ҳар қандай ижодкорнинг, яъни миллатнинг Навоий каби, Қодирий каби ватанпарварига, миллатпарварига айланган кездагидаги жасурлиги, мардлиги, ҳақиқий Эътиқоди билан қўлига қалам олиб юрак ҳасрати, дарди, алами, фарёди, яъни кураши жараёнлари ижод дейилса, мана шу муқаддас

йўлдаги эътиқоди, яъни ватанини, миллатини боши эвазига бўлса — да, ёвдан, душмандан асраши юксак даражадаги Адабиёт дейилса, мана шу таҳсинга сазоворликни кўнгил танлайди ва севиб ўқийди, унга чиндан ҳам эътиқод қўяди. Бир шахснинг ўзи учун, дўстларининг мақтови учун, турли мукофот ва темир тақинчоқларини олиш учун ёзган асари, яъни қўл ҳаққи вазифасини ўтовчи адабиётнинг умри қисқа ва у дунёдаги ягона толесизлик манбандир...

Гап ҳақиқий Эътиқод ҳақида бораётир...

Бундай таҳсинга сазовор зотлар кўпми? Улар кимлар?

Навойи, Лев Толстой, Данте, Шекспир, Бальзак, Қодирий, Усмон Носир, Чўлпон, Фитрат... уларнинг қаторига яна кимларни қўйиш мумкин? Бугунги кунда икки ватанлик маддоҳлар, яъни Мустақилликдан олдин ҳам, кейин ҳам шарафланган шоирларми? Инсон боласи бу дунёда олган мукофотларини ё темир тақинчоқларини шу дунёга ташлаб кетади. У дунёга олиб кетолмайди! У дунёдаги азобларига шерик бўла олмайди! Азобига азоб қўшиши мумкин, бироқ енгиллата олмайди. Чунки бу дунёда маддоҳлиги эвазига олган...

Олтиш йилдан бери ўйлаб ўйимга етолмайман... Ҳақиқий Эътиқодга лойиқ бирор зотни тополмай қийналаман... Қодирий, Усмон Носир, Фитрат, Чўлпон, Шукр Бурхон каби ватан учун, миллат учун ким бошини қўйиб берди. Ахир уларнинг атрофида босқинчининг юзлаб мукофотларини олиб улгурган, шахсий «гувоҳнома»сига инсон деб ёзилган юзлаб шоир ва ёзувчилар бори — ку! Ҳозир ҳам уларга чинордай ҳайкаллар қўйиляпти!

Эътиқодда ягона улуг ёзувчилар менга доим инсоннинг айнамаган қонини эслатади. Айнаганларидан эса ҳозир тилга олинган мунофиқларгина туғилади. Мунофиқлар ҳақиқий Эътиқодга сазовор бўлган ёзувчи ва шоирларимизни ўлдириш билан «енгдик» деб ўйлади... ўзларининг умрларини сотиб асраб қолдилар. Ваҳоланки, сотилмаганларнинг ўлими ғалаба, сотилганларнинг тириклиги мағлубият — ўлим эканини бугунги кун исботлаб турибди. Ҳақиқий Эътиқодга сазовор бўлганлар ва уларнинг асарлари тинмай ўқиладир, эътиқодсизларники эса йўқолиб кетди... мана сизга ғалаба, мана сизга мағлубият! Қотиллар фақат ўзларига чоҳ қазидилар ва икки дунё юзларини қаро қилдилар, жаннатдан кечиб, юзларини дўзахга бурдилар...

Қатағонга учраганлар чиндан ҳам ўзларининг эркакликларини исбатладилар... ҳар қандай ёзувчи, шоир,

рассом, мусиқачи биринчи галда ўз касбига жавобгар эмас, биринчи галда эркаклигига, яъни Ўзбекистонга жавобгар.

О, бу қандай толеким, бу дунёда ҳечкимни сотмай, ҳеч кимга сотилмай, Улуғ Ўзбекистон, яъни Оллоҳнинг кўрсатган йўлидан тўғри бориш ва икки дунё юзини қаро қилмаслик! Ватан, миллат йўлида ҳар қандай мукофот ва темир тақинчоқлардан кечиб, бобоТемур, бобо Мангуберди каби яшаб ўтишдан кўра улуғ бахт борми?!

Тўла маънодаги, яъни ҳақиқий Ўзбекистон ҳақида гап кетганда кўз ўнгимда Одил ака намоён бўлади. Москвада Горбачев бошқарган охириги Фуқоролар қурултайи ва унда Одил аканинг сўзлаган нутқи ёдимга тушади. Одил ака ўша қурултайда қулликнинг, қарамликнинг ҳамма сир — асрорларини очиб ташлади. Ўзбекнинг Американинг қоратанли қулларидан ҳам хорлигини исботлаб берди. Бу ишни бошқа шоир қилдимиз? Ёзувчи қилдимиз? Мардликнинг, жасоратнинг, ягона ўзбекистонликнинг ҳақиқий намунасини кўрсатган Одил акани эса ўзбекистонликлар четта суриб ташлади... Ёзувчилар уюшмасида ёки бошқа бирор ерда атайлаб кимнидир ёнини олганини, атайлаб оқлаганини, яъни ўзбекистонга хиёнат қилганини эслолмайман. У бирор гуруҳга имзо чекиб Ўзбекистонга қарши борганини ҳам билмайман. Борган бўлса, габиийки, соддадиллиги, яъни дарвешлиги туфайли бўлган бўлиши керак. Ҳақ, яъни «ҳақиқат» сўзи ҳақ сўзи билан боғлиқ тушунча. Одил акани умрининг бошидан охиригача мана шу сўзга содиқ қолганининг сабаби нимада?! Назаримда Одил ака Оллоҳнинг назарига тушганида, яъни Ҳақ Одил аканинг вужудига абадийликка ўрнашгани, Ҳақнинг ягоналигини тан олгани, унга абадий содиқ бўлиши ва қўлидан келган санъатни яратиб жимгина ҳаёт кечиришида... Беайб Оллоҳ деганларидай, Одил ака ҳам, ўзимиз ҳам гуноҳларда, яъни инсонга хос камчиликлардан холи эмасмиз...

Ҳозир аниқ эсимда йўқ. Чамамда Раҳмат Файзийнинг 60 йиллик таваллуди кечаси бўлса керак... бир ёзувчи қандайдир пичинг гаплар билан, қишлоққа каби сўзлар билан Одил акани ҳақоратлай бошлади... кутилмаганда Одил ака олдидаги чой тўла чойнакни ўша ёзувчига олди. Бўралаб онасини ҳам сўқди. Ёзувчи охир — оқибат дарадан чиқиб кетиб, кутилди. Бунга кўп вақт ўтди, кейинчалик Одил ака ўша ёзувчи билан бирга юрадиган одат чиқарди. Одил ака кечиримли экан, деган фикрга бордик... беайб Парвардигор...

Собиқ Иттифоқ тузуми кўплар қатори ўзбек миллатини

ҳам қиёфасини ўзгартириб, эътиқодлилар билан эътиқодсизларни икки томонга ажратиб ташлади. Ёв томонга ўтганлар турли — туман рақсларга тушдилар, ҳаётлари фаровон бўлиб кетди, машиналар олдилар, лавозимларга эришдилар, қайта — қайта уйлар билан тақдирланди. Эътиқодлилар эса лавозимларидан ажради, уйлар ололмади, машиналарсиз қолди. Асосийси «миллатчи» деб айбланиб, ўз қондошларига талатилди... лекин эътиқодсизлар ҳақидаги тарих унутилганича йўқ... улар турли архивларда сақланаётир... эртадир — кечдир ҳаммаси очилади...

Одил ака чиндан ҳам самимий одам. Уюшмага раис этиб сайланганидан кейин, гарчи Уюшма уставига қарши чиқиб бўлса — да, беш — олти шоирларни Уюшма ҳайъатига сайлади. Буни тасдиқлашни Москвадан ҳам сўради. Улар сайланиши билан Одил аканинг ўзига ҳужум бошлади. Улардан бири ҳамтовоқларига қўл қўйдириб ўша кезги «Совет Ўзбекистони» газетасида Одил ака ва Уюшма ҳақида катта танқидий мақола бостирди. Газетанинг бош муҳаррири Рустам Раҳмон уларни қўллаб — қувватлади. Содда Одил ака мана шу тўданинг қиёфалари ва мазмунлари ҳақида бирор вақт ўйлаб кўрмагани мени ҳамон ўйга толдиради. Шу гуруҳдаги Муҳаммад Солиҳ эса мана шу олижаноблиги учун Одил акага ҳужум уюштирди. Кейинчалик ўша гуруҳ Одил аканинг Уюшма раислигидан кетишига ҳам сабабчи бўлди. Чунки Уюшмани иккига бўлиб, Солиҳ бошчилигидаги гуруҳ иккинчи томонга ўтиб биринчи томонга қаттиқ ҳужум бошлашди. Бугун эса ҳар икки томон ҳам Уюшмадаги сўнгги фаолиятларини яшаб ўтаётир... Солиҳ бошчилигидаги эътиқодсизлар билан эътиқодлилар орасида кечган бир ойлик муросасизликдан ҳамма, жумладан мен ҳам, Одил ака ҳам хабардормиз. Бу гуруҳга Миразиз ва Зоҳир ҳам кирарди. Миразизнинг укаси Мирвали Аъзам ҳам ўша гуруҳ аъзоси эди. У ҳам Уюшмада ишлаб туриб Одил акага қарши танқидий мақола билан қайсидир газетада чиқди. Ваҳоланки, мутлақо иқтидорсиз Мирвали Аъзам акаси ва Одил ака туфайли Уюшмага аъзо ҳам бўлган эди. Бундан ташқари Миразиз Мирвосил исмли ўғлини ҳам Уюшмага аъзо қилишга бир неча бор уриниб кўрди, бироқ урдасидан чиқолмади. Қизиқ, у Одил акага шогирдман деб, Уюшма котибият бўлими мудири бўлган ҳолда Солиҳ тўдасига қўпилиб, пинҳон Одил акага қарши курашди. Мана шу ноинсоний феъли учун Солиҳни ҳам, Миразизни ҳам Фафур Фулом нашриётида роса калтакладим. Бундан Одил ака беҳабар. Аввало ўз устозига қарши иш қилишнинг ўзи

эркаклик эмас.

Солиҳнинг аввал «Бирлик», сўнг «Эрк» ташкилотларини тузишдан мақсади мустақиллик учун кураш эмас, мансаб олиш ва бирор манфаатли бўлиш эди. Асосийси Президент бўлиш ва ўзини дунёро кўз — кўз қилиш ва катта давлат, мол — мулк орттириш эди. «Эрк» ва «Бирлик» ташкилотларига чет элдан берилган катта пул маблағларини ўз уйига олиб келиб, босиб олгани, мана шу мансабпарастлик, манфаатпарастликдан далолат эди... У ватан озодлиги ва миллат озодлигини англаб етмаган эди. Унга асосан бу ҳам керак эмас эди. Тўдаси билан катта ерларни эгаллаб, хўжайинлик қилиш ва ялло қилиб юриш ниятида эди. Билмайман. У чет элга кетиб, мусофир бўлиб, ақлини йиғиб олдимми ёки ҳали ҳам туяга ўхшаб аҳмоқлик қилиб, дўст билан душманининг фарқига бормай юрганмикин?! Шундай бўлиши керак, сабаби у ақлан ва ҳиссан чекланган одам... унинг ақли ва ҳислари мансабдан, манфаатдан ортиб улуғ ишлар қилишга ярамайди... унинг ёлгончи биродари Зоҳирни ҳам роса савалаган эдим. Сабаби — у Ботир Норбойга Солиҳ учун қўл кўтарган эди.

Мана шу тўда иши, Одил аканинг ёнини олганим, умуман эзгулик учун тинмай курашганим учун ҳам Қаюмов «Совет Ўзбекистони» газетасида бош муҳаррир бўлганида танқидий мақолага қўл қўйиш билан ниҳояланди. Ҳамон ўйлайман. Бу бечоралар ўз қондошини ёмонотлиққа чиқармай ҳеч қачон танқидий мақолага қўл қўймаслиги мумкин эди. Ахир бир ватан, бир миллат фарзандлари бундай куфр ишларни қилмаслиги керак. Ўртада ғаним бор, ғаним эса ҳукмрон. Улар ўзлари билиб — билмай ё қўрқиб ғанимнинг топшириғини бажарди, холос. Мен уларга ачинаман. Мен уларга қайғураман. Уларнинг кимликларини вақти билан дунёга тоза бир авлод келиб очади...

Одил ака учун биринчи, иккинчи, учинчи даражали одам борми? Очiq айта оламанки, йўқ. Чунки Одил ака одамларни тоифаларга ажратадиган бачкана, мунофиқ, маддоҳ одам эмас. Одил ака ҳаммага бирдай меҳр билан, муҳаббат билан қарайди. Бунини ўзига қарши курашган гуруҳни Уюшма ҳайъатига сайлагани ҳам исботлаб турибди. Лекин Одил ака лўттивозликни, маддоҳликни, сотқинликни ва мансабпараст, манфаатпарастни яхши кўрмайди. Темир тақинчоқларга ўчроқ бўлиши мумкин. Ваҳоланки, темир тақинчоқларнинг қўлидан ҳеч нарса келмайди. Яшинни бир қанор тақинчоқлар ҳам ёзувчи сифатида олиб қололмади... Масалан, Одил ака Солиҳ Уюшма раислигини

тортиб олиш учун курашган кезде Миразизнинг ўзига қарши пинҳона курашганини ҳам билмади ва ҳозиргача билмайди... содиқ шогирдим, деб юраверади... Одил аканинг мана шу табиати гўзал ва бу чин маънодаги гўзаллик саналади... дунёдаги энг содда одамлардан учта топилса, бири Одил ака... Одил акани мен жуда — жуда ҳурмат қиламан. Содиқ одамларга Одил ака ҳам беҳад содиқ. Озгина сўкиб, уришиб қўйгани билан асли кўнглида кири йўқ... Одил ака билан узоқ саёҳатта, борингки денгизга бирга чиқиш мумкин... Ботир Норбоев Одил акага содиқ одам... Одил ака ҳам унинг содиқлигини билади. Ор — номус, гурур туйғуси Одил акада беҳад кучли тараққий қилган, Солиҳ эса мана шу ҳис — туйғудан маҳрум бўлиб туғилган... асли ҳаммаси Оллоҳдан, Оллоҳгина уни мана шундай чала ҳолда яратган... Солиҳнинг адабиёти ҳақида гапириладиган бўлсак, шахсан мен унинг шоирлигини тан олмайман. Фақат фикрга қурилган шеърият шеъриятта кирмайди... Улуғ Шеъриятни яратишни ҳазрат Навоийдан ўрганиш керак... бошқа шоирлардан ўрганиб бўлмайди...

Одил ака Уюшмага раис бўлганидан кейин олдига кам кирганман. Сабаби, у одам менинг фикрим билан ҳеч қачон қизиқмаган ва ҳозир ҳам қизиқмайди. Назаримда мени ёзувчи сифатида тан ҳам олмайди, сабаби — асарларимни ўқимайди... ўқишни эса истамайди. Мен Одил ака учун ўнинчи даражали ёзувчиман... чунки ўзимни Одил ака олдига камтар тутиб, гапига қулоқ солиб юраман. Бунга у ожизлик, деб ўйлади, шекилли. Одил ака учун Ғоффор Хотамов, Ҳамроқул Асқар, Миразиз Аъзам катта ёзувчи ва шоир. Улар билан ҳисоблашади. Ўшалар Уюшмага раис бўлганида доим ёнларида бўлди, ёнларидан нари кетмади. Ҳатто менинг «Халқ сўзи»да босилган «Оллоҳ» мақоламни ёмонлаб киришган. Мақола «Халқ сўзи» газетасининг 1992 йил 25, 26, 27 — сонларида босилган эди. Ўша кунларининг бирида Одил акани Уюшма биноси олдига учратдим. У мени: «Нимага билмаган нарсангни ёзасан?!» дея уришди, ўшқирди. Мен Одил акага: «Мақолани ўқидингизми?» деб сўрадим. Одил ака «Йўқ!» дея жавоб қилди. «Ўқимасангиз, мақоланинг тўғри — нотўғрилигини қаёқдан биласиз?» деганимда жимиб қолди. Ҳозир ҳам «Оллоҳ» мақолам ҳақида шундай фикрда юрибди... Маълум бўлишича, Одил аканинг юқорида тилга олинган «содиқ» шогирдлари кириб мақолани ёмонлаган... мени мана шу нарсга хаёлга чўмдиради. Агар қайсидир асрда Одил ака шоҳ бўлганида, дейлик мен ёзган мақолани ўқимаганида, шогирдлари, яъни

сарой аъёнлари табиийки мени чақимчилик билан Одил акага ўлдиртириб юборарди... бу инсоннинг беҳад кечириб бўлмайдиган камчилиги. Одам бировдан гап эшитганидан кейин аввало юзлаштириш керак, йўқса ёзилган нарсани ўқиб баҳо бериши керак... бундай янглишувчиликлар кўп улуг одамларнинг бошини кестириши мумкин... бу ҳақда Одил акага гапирганимда у киши, менга қараб: «Сенинг ҳеч ким бормаган таваллуд кунинга бордим, мени ҳеч қачон танқид қилма», дея дўқ урди. Аввало мен таваллуд кунимга кўнглимга ёққан одамларни таклиф этганман. Иккинчидан, Одил аканинг бориш — бормаслиги ҳам мени қизиқтирмайди. Мен, «насиб этган келади», деган фикрнинг талабдориман. Агар мен, «сиз мақолани ўқимай баҳо беряпсиз», деган бўлсам, бу бир одамни танқид қилиш эмас... Озгина камчилигини гапириш, холос...

Раҳматли Сарвар Азимовнинг ҳам мана шунақа, яъни суриштирмай бировнинг гапига ишонадиган одатлари бор эди. Назаримда шунинг учун ҳам кўп бор куйди. Чақимга ишониш, яъни чақимчини оқлаш дегани, сотқинликни оқлаш дегани бўлади. Сотқинларгина бировни чақим билан йўқоттиради. Ҳалол одам аввало чақимчилик қилмайди. Бундай одам чақимлардан узоқ юради. Чунки Қуръони Карим чақимчиликни қоралайди. Ёлғонни қоралайди. Ёлғон ҳам чақимнинг бир кўриниши...

Давоқе, Сарвар ака Одил акадай самимий, оққўнғил, эзгуликка мойил одамга нисбатан яхши фикрда эмас эди. Мени ҳам ёнларига бир неча бор чақириб, Одил акани танқид қилишимни сўради, лекин мен бундай қилолмаслигимни, Одил акани беҳад ҳурмат қилишимни, яъни эркпарварлиги мени ҳайратга солишини айтиб, ҳеч қачон илтимосларини қабул қилмадим. Чунки мен ҳеч қачон бировнинг фикри билан иш қилмаганман, бундай кейин ҳам қилмаيمان... Аввало мен биров ҳақида ижобий ё салбий фикрга бориш учун ўз нуқтаи назаримга эгаман, атайлаб ёмонлик қилиш учун эса Худодан қўрқаман... Шунга қарамай раҳматли Сарвар ака мени доим қўллаб — қувватлаб юрди. Ёнимни олди, доим ҳимоя қилиб юрди.

Ҳамон таажжубдаман. Сарвар акадай ватанпарвар, миллатпарвар одам ўзига эътиқоддош Одил акани нима учундир ёқтирмади. Одил ака эса Сарвар ака ҳақида ёмон фикрда эмас эди. Чунки Одил ака бирор одамнинг топшириғи билан ҳеч қачон иш қилмаган ва қилмас эди. Бу ҳар иккала буюк инсон орасига ганим совуқлик солган эди. Умуман, бир ватан, бир миллат фарзандларининг бир —

бирларига қилган душманлиги самараси ҳам мана шу ганим иши ва ганим найранги...

Одил ака одил бўлса, Худонинг буйруғини бажарса, яъни ватан деб, миллат деб жонини жабборга топширса — ю, шундай улуғ зотни танқид қилсам, бу ҳам Худога қарши бориш билан баробар бўлади... Раҳматли Сарвар ака Шавкат Раҳмон, Муҳаммад Солиҳларни маълум муддат Одил акага қарши қайради ва бу иш Уюшманинг иккига бўлиниб кетишида кўринди...

Одил ака ҳақида кўп ўйлайман ва чуқур ўйлайман. Улуғ Ватан уруши қатнашчиси... собиқ Иттифоқ даврида ҳам қарийб эллик йил ижод қилди. Лекин ҳеч қачон қандайдир ташкилотларга аъзо бўлмади, турли найрангларга учмади... чақимчилик, яъни эътиқодсизлик билан мансабга эришмади, бирон мукофот ё темир тақинчоқ олмади... қаерда ишлаган бўлса, раҳматли Шароф Рашидовнинг тавсияси билан мансабга ўтирди. Мукофотни ҳам, бирор орденни ҳам ўша улуғ зот берди. Одил акани қаерга ишга тайинласа, бормайман, деб туриб олганини яхши биламан... Одил ака ҳақида чуқур ўйлашим, мени қуйидаги фикрга олиб келди. Одил аканинг танасидаги турфа ҳис — туйғулари орасида эрқпарварлик, яъни ҳурлик туйғуси, яъни қуллиқ ва қарамликка қарши исён қилувчи исёнкорлик туйғуси бошқа туйғуларига нисбатан юз марта ортиқроқ ривожланган экан... ҳатто айтиш мумкинки, ёзувчилик туйғусидан ҳам эрқпарварлик туйғуси ортиқ камол топган экан. Буни мен 1990 йилларда аниқ англаб етдим, ҳис қилдим.

Бу пайт Одил ака Ёзувчилар уюшмаси раиси эди. Москванинг ўзида демократия, деган фикрлар юзага қалқиб чиқа бошлади. Бутун ёзувчи, шоир аҳли, оддий фуқоро ҳам фақат озодлик учун курашга киришиб кетди. Турли ерларда озодликни талаб этиб, ўзбек тилига давлат тили мақомини олиш учун чиқишлар бошланиб кетди. Ўша кезлар Одил ака Москвада фирқаларнинг қурултойида сўзлаб, бутун Иттифоқ халқини, жумладан ўзбек халқини ҳам ҳайратта солди. Ўша қурултойда Одил акадай зўр гапирган бирорта нотик топилмади. Ўша кезлар Одил ака бутун халқларнинг миллий қаҳрамонига айланиб кетди, сабаби: бутун миллатларнинг озодлигини ёқлаб гапирган эди. Бундай нутқни Чингиз Айтматов ҳам, Расул Ҳамзатов ҳам қилолмади. Ўша куни Одил ака умрида илк бор танасидаги барча эрқпарвар туйғуларини иккиланмай, кўркмай тўкиб ташлаган эди... бу билан ўзига Олтин ҳайкал қўйган эди... ўша куни Одил ака мен учун чин маънодаги Жалолиддин

Мангубердига, Торобийга, Шерғозихонга, Спитаменга, Алимқулга айланганди. Ўша куни мен Одил ака мансуб бўлган миллат фарзанди эканлигимдан гурурланиб кетгандим... бу фахр, ор — номус туйғусини ҳозиргача тарк этолмайман...

Худди мана шу исёнкорлик, эркпарварлик туйғуси ва ҳаракати билан Одил акани мен улуг бобокалонларимиз ҳазрат Темур, Навоий, Улуғбек, Берунийлар қаторида хотирамда сақлаб қоламан... агар Одил ака бундан 100 йиллар муқаддам туғилганда табиийки, босқинчига қарши курашиб, озодлик учун умрини хазон қилган бўларди...

Демократия бошланиб, ҳар бир миллат ўз ватани, миллатининг озодлиги учун кураша бошлаган ўша кезлар расмий ва норасмий ташкилотлар тузилди. Бунга ошкора бўлмаса — да, розилик берилгани ҳар қалай сезилиб турди. Бундай ташкилотлар атрофига кўпроқ ёзувчилар, шоирлар, танқидчилар, олимлар йиғилишди. Ўша кезлар ҳамманинг ягона мақсади озодликни қўлга киритиш, ўзбек тилига давлат тили мақомини олиш эди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай баъзи бир калтабин ижодкорларнинг мансаб талашаётгани маълум бўлиб қолди...

Ўша кезлар Ёзувчилар уюшмаси Амир Темур хиёбонининг юқори қисми, яъни банк биносидаги уч қаватли уйда эди. Уюшма биноси бамисоли озодлик берадиган майдонга айланганди. Одамлар эрталабдан кечгача, кечдан тонг отгунча тикин бўлар, фақат озодлик ва озодликка эришиш масаласи кўрилар, Ўзбекистоннинг ҳамма бурчагидан бу ерга эркпарварлар оқиб келар эди. Бечора эркпарварлар озодлик учун топган — тутганларини кўнглидан чиқариб масъул, номасъул ташкилотларга топширар, озодлик йўлига тикилган пулларнинг миқдори ҳам беҳад ортиб кетганди. Гап бу ҳақда эмас, Одил ака ҳақида бораётир...

Одил аканинг ҳақиқий инсонийлиги, инсонийлик фазилати, одамийлиги, ўзбек миллатининг ҳақиқий курашчилиги, толмас фарзандлилиги, тобора миллий қаҳрамонга айланиб бораётгани, чиндан ҳам ватан, миллат йўлида бошини тикканлиги, бу йўлдаги қўрқмаслиги, жасорати, шиддати озодлик кураши бошланган кезлар намоён бўлди. Ўша кезлар Уюшма ҳақида, унинг раиси ҳақида ҳар куни турли — туман қоралов гаплари бўлиб ўтар, баъзан ҳужумлар ҳам уюштиришар, турли таъқиблар билан чамаси яширинча Одил акани сиқувга олишар эди. Бироқ Одил ака пинагини бузмасди. Бу жараён қанча

вақтгача чўзилган бўлса, яъни мустақилликни қўлга киритгунимизга қадар Одил ака ҳамма курашчиларни қаноти остига олиб, турли балолардан асраб келди. Мен Одил аканинг бундан кўра улуғ ишлари борлигини билмайман. Бу хислати, яъни эътиқоди чинакамига Толстойча, Навоийча, Шекспирча эътиқод эди. Ва буни унутишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Ҳар даврнинг ўз миллий қаҳрамони бўлади. Мана шундай шарафга ўша кезлар биргина Одил ака сазовор бўлган эди. Мен зўр бериб ёзаётган мақоламнинг мақсади — маслаҳи ҳам у зотнинг мана шу Улуғ Эътиқодини эътироф этишдан иборатдир. Одил ака ёзган асарларнинг нечоғли етуклиги, етукмаслигига ўзи жавобгар. Биз у кишининг асарлари ҳақида ўз нуқтаи назаримизнигина эътироф этишимиз мумкин. Лекин баҳони кўпчилик беради, вақт беради. Одил аканинг асарлари ҳозиргача қўлдан қўйилмай ўқиладигани у кишининг асарлари ўлмаслигидан далолат. Ахир «Ўтган кунлар» ҳам ҳозиргача қўлдан қўйилганича йўқ.

Мени Одил ака билан Миллий Эътиқод туйғуси бирлаштирди. Мен мана шу тушунча — туйғуда, эътиқодда абадий қоламан ва бу ҳисси вужудимдан ҳеч ким, ҳеч қачон чиқариб ташлолмайди... барибир менинг фикрим Одил ака учун зарурми, йўқми, бу мени қизиқтирмайди...

Одил ака баъзи бир одамлар каби, яъни эътиқодларини тез — тез ўзгартириб, турли томонга ўтиб, шоҳ ташлаб ўйнайдиган кимсалар учун шунчаки ёзувчи, шунчаки одам бўлиши мумкин. Бу ҳам уни қизиқтирмайди... Аввало Эътиқодни — Худо берган улуғ неъматини эса бандаси тортиб ололмайди, ўзгартира олмайди. Табиийки, эътиқодсизлар эътиқоддиларни ёқтирмайди. Эътиқоддилар эса эътиқодсизларга ачинади... тутаётган йўлларини қоралайди.

Раҳматли Шароф ота Рашидов Одил аканинг ўзига хослигини беҳад ҳурмат қиларди. Умуман Шароф ота нафақат Одил акани, барча ёзувчи ва шоирларни, бошқа ижодкорларни ҳам эъзозларди, доим ҳимоясига олиб келди. Ўзбекистон тарихи миллатига, ватанига, фарзандларига Шароф отадай қайғурган одамни ҳозирча билмайди. Албатта, мен 100 йиллар беридаги гапларнинг тарихини кўзда тутаяторман... Ҳар қандай қаҳрамонлик, яъни чин маънодаги қаҳрамонлик, яъни ватан, миллат озодлиги йўлидаги қаҳрамонликни ҳеч нарса билан баҳолаб бўлмайди... Жасоратнинг ўзи қаҳрамонлик... улуғ қаҳрамонликни тирноқдай олтин юлдуз билан баҳолаб

бўлмайди — да... Ҳазрат Навоийга, Темурга XX аср қаҳрамони унвони берган билан улуғлигини ифодалаб бўлмайди...

Агар Одил ака мукофотлар ҳақида шундай фикрда бўлса, чиндан ҳам улуғ инсон бўлади ва чин маънодаги таҳсинга сазовор... шу ўринда Толстойнинг «Нобель» мукофотини рад этганини айтиш кифоя...

60 ёшлик таваллудимни ўтказиш арафасида Одил аканинг уйига бордим. Эшикни қоқиб ташқарида анча вақт туриб қолдим. Ниҳоят эшик очилди. Одил ака мени кўриши билан ҳайратланиб:

— Ҳой, ҳой, сен ҳам эшикни тақирлатиб кирасан — а, тепиб кириб келавермайсанми! — дедилар. Бунга ҳайратланмай бўладими?!

Одил аканинг кўзларига термилиб узоқ вақт турдим. У зот чиндан ҳам оддий, самимий болага айланган ва ўзининг беғуборлигини, айнамаган, бузилмаган, қаймоғи олинмаган оппоқ сутдай мусаффолигини кўзларим ўнгида намоён қилди. «Самимият бўлса, шунчалик бўлар — да, мана шу самимиятлари билан бобоси ҳазрат Навоийни эслатади». Ҳар қалай Яратганнинг назарига тушган одам, Яратганнинг чизигидан чиқмади, эътиқодсизлик, чақимчилик йўлини ҳам тутмади. Мен кимнидир эътиқодсизлиги билан ёмон кўраман... ваҳоланки бу шайтоннинг иши... бу билан мен гўё Яратганнинг ишига аралашган бўламан... ахир Яратганнинг ўзи яхшини ҳам, ёмонни ҳам мукофотлайди, жазолайди... мен эса ёмонга ҳам яхшилик қилишим керак ва шундай қилган тақдиримдагина Оллоҳнинг топширигини бажарган бўламан. Яхшилик билан ёмонликни бартараф қилиб бўлмайди. Ёмонлик билан эса яхшиликка йўл ҳам очиш мумкин эмас... фақат Одил акадай самимий бўлиш керак, холос. Албатта, мен Одил аканинг соддалигининг қурбониман...

Одил акани кичкина бола ҳам алдаб истаган томонига бошлаб кетиши мумкин. 60 йиллик таваллудим баҳонасида «Ёзувчи» ва «Адабиёт» рўзномаларида сувратим билан шеърларим ва ҳикояларим босилишга кўмаклашишини айтдим. Уйларига қўнғироқ ҳам қилдим. «Нимага Мурод Абдуллаевни сўкасан?! Уни уришсам, «у мени сўқди», деди, дейиш билан масалага чек қўймоқчи бўлди. Ваҳоланки, мен Мурод Абдуллаевни бирор вақт сўкмаганман. Ҳатто бирор ерда гаплашмаганман. «Нимага бизни юзлаштирмайсиз?» деганимда, нима учундир жимиб қолди... Ахир биров — бировга ёмонлик қилмаса, сўкмайди — ку. Мурод Абдуллаев

ғирт саводсиз, иқтидорсиз одам. Иқтидорли одамларни ёмон кўради. У кимнидир топшириғини бажаради... у «бечора» ёмонлик қилиш билан лаззатланади. Сабаби битта — иқтидорсиз... Бўйнига занжир боғланган, занжирнинг силкиниши билан ҳаракат қилади... унинг ихтиёри ўзидамас... иқтидорсиз бир одамни «Бош муҳаррирлик вазифасини бажарувчи» қилиб қўйгандан кейин чалинган ҳамма ногорага ўйнаши шарт... Одил ака соддадиллиги билан худди мана шу нозик нуқталарга эътибор бермайди... Одил аканинг ўзига қарши уюштирилган Солиҳ бошчилигидаги тўданинг ҳаракатлари, яъни Одил акага муносабати ҳам қизиқ жараён эканлигини англаб етиш, тушуниш учун эса нозик дид ва фаросат зарур... бу ҳаракатлар ичи қоралик билан бажарилаётгани ва бу Одил аканинг «ўзлигига» бўлган ҳужумлигини ўйлайманки, Одил ака тушунади ва ҳис қилади, фақат билмаганга олади, холос...

Икки — уч йил илгари «Ёзувчи» рўзномаси раҳматли Шароф Рашидов ҳақида бир ёзувчининг мутлақо носамимий мақоласини босди. Бу ҳақда Одил акага айтдим. «Ке, қўй — чи, ўзини ўзи шарманда қилади, бир пайтлар Шароф аканинг кўзининг ёғини ялаган, бир неча бор машина олиб, машина сотган. Бу дунё, у дунё азоби бор. Шароф аканинг яхши одамлигини ҳамма билади...», деб қўя қолди. Назаримда бу ўринда Одил ака ҳақ эди...

Ўн йиллар муқаддам бўлиши керак. «Шарқ юдузи» ойномасида Одил аканинг раҳматли Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» асари ҳақида: «Шу кун нуқтаи назари билан баҳоланганда «Ўтган кунлар» ҳам оддий асар, кўкларга кўтариб мақтайдиган асар даражасида эмас...», деганга ўхшаш бир ифодасини ўқиб қолдим. Ҳозир аниқ эслолмайман. Шундай ёки шунга яқин жумла мавжуд эди. Бу ҳақда раҳматли Қодирий устознинг ўғиллари Ҳабибулло Қодирий каттагина мақола ёзган ва «Гулистон» ойномасида эълон ҳам қилган эди. Бу ҳақда Ражаббой Рауповга айтганидим, у ҳам мана шу жумла масаласида озгина норизолигини айтди. Иккаламиз Одил акага Абулла Қодирийни оқлаб хат йўладик. Бироқ исм — шарифимизни айтмадик, имзо ҳам чекмадик. Чамаси у пайтлар биз Одил аканинг бу қадар соддалиги, самимийлиги ва дарвешлигини билмаганмиз. Табиийки, бизнинг хатимиздан кейин Одил аканинг юраги оғриган бўлиши керак. Ўша қилмишимни эсласам, ҳозир ҳам ўзимдан ранжийман. Ахир дунёда етук бирор асар йўқ. Беайб Парвардигор... Одил ака Қодирий ҳақида ўз фикрини айтса нима қилибди... ахири мен ҳам

Одил акага «Диёнат» асарида, қиз отасига қарши бормаслиги ва «Улуғбек хазинаси»да ҳазрат Темур ҳақиқий Темур даражасида ёзилмаганини айтганман. Одил ака мутлақо ранжимаган...

«Ёзувчи» рўзномасида Шукур Холмирзаевнинг «Одил ака ҳақида ўйлар» рукни остида «Ўзбекнинг Айтматови» деган мақоласида зўр бериб, Одил акани ўзидан катта ёзувчи ва шоирларга қарши қўйишга уринади... Иброҳим Раҳимга қарши курашганини айтади. Ваҳоланки, Одил ака Иброҳим Раҳимнинг нечоғли самимий инсонлигини, ўзига қилган яхшиликларини доим эътироф этиб келарди. «Темур тузуқлари» асарини, Расул Ҳамзатовнинг «Доғистоним» асарини «Гулистон» ойнамасида босганини ва шу туфайли бош муҳаррирликдан кетганини ҳар ерда гапирар эди. Дейлик, бизнинг назаримизда кимдир бўш ёзади. Агар у чиндан ҳам бўш ёзувчи бўлса... ахир бировни «сен бўш ёзувчисан» деб ўлдириб ташлаш инсофдан эмас... бўшроқ ёзувчилар кўп бўлса, кучли ёзувчиларнинг қадри ортади. Давр саралаб ташлайди. Ҳазрат Навоий даврида қанчадан — қанча шоирлар бор эди. Йўқолиб кетди... Умуман олганда Шукур Холмирзаев қайси асарини қойил қилди? Қайси асари халқ қўлида тинмай ўқилаётир?.. Ҳамма нарса нисбий. Шахсан мен Шукур Холмирзаев асарларини ўқий олмайман, ҳаммаси ёлғондай туюлади. Бу менинг шахсий фикрим...

Одил ака Шукур Холмирзаевнинг бу мақоласига қандай муносабатда бўлгани менга номаълум...

1999 йил бўлиши керак. Паркент туманига қарашли «Заркент» қишлоғининг, яъни ширкат хўжалигининг раиси Тоживой ака Ризоев Одил аканинг муҳлиси экан, илтимоси билан Одил акани Заркент қишлоғига олиб чиқдим. У киши қишлоқнинг энг сўлим ва гўзал боғига олиб борди. Уч киши мазкур боғда кечгача суҳбатлашиб ўтирдик. Гап фақат яхши одамларни эслаш, меҳнат ва меҳнаткаш, эзгулик, олижаноблик, инсонийликнинг фазилати, ноинсонийликнинг одамизод бошига солган кулфатлари, улуғ ёзувчиларимизга келтирган қирони, қуллик ҳақида, эришилган мустақиллик ҳақида гаплашдик. Ширин таомлар ва лаззатли мевалар билан суҳбатимиз беҳад ширин кечди. Мана шу суҳбат мени Одил ака билан жуда — жуда яқинлаштирди. Бу суҳбатда мен ёзувчи Одил Ёқубовни эмас, мардларча ишлаб, яшаб келаётган Одил Ёқубовни ҳам эмас, чин маънодаги донишманд чол — Ёқубовни кашф қилдим... Тарихни, тарихий адабиётни, фалсафани, инсон жамияти ва йўналиши, унинг бошидан кечирган беҳад қайғули,

кулфатли, маъюсли жараёнларини, олчоқлар билан
фирибгарлар, маддоҳлар, мунофиқ кимсаларнинг олижанб
ва даҳо ижодкорлар бошига солган кулфати, келтирган ва
келтираётган ва бундан кейин ҳам келтириши мумкин
бўлган талафотлари ҳақида, ноқобил кимсаларнинг қобил
ижодкорларга нисбатан доимий равишда курашаётгани ва
бу ишни фақат эътиқодсиз, носамимий кишилар бажариши
мумкинлиги ва бунинг ортида қулдор, яъни қотиллик
қиличи яширинганини, бундай ўйин эса ижодкорларга
фақат қирон келтиргани ҳақида ҳам Одил ака билан жуда
чуқур гаплашдик. Уша суҳбатда мен Одил аканинг беҳад
кучли нотиқ эканлигига қанот ҳосил қилдим. Бу Москвада
Фирқаларнинг қурилтойидаги нутқидан кейинги қойил
қолишим эди. Ҳар қалай Одил ака ҳам ўз замонасининг,
даврининг улкан донишманди сифатида тарихда қолишига
мутлақо ишонаман... У зот турли мукофотлар учун, темир
тақинчоқлар учун атайлаб асар ёзгани йўқ, атайлаб
кимларнидир мақтагани ҳам йўқ...

Инсон тутилган кунидан эътиборан то ўлгунга қадар
умри жараёнида биргина туйғу, тушунча учун, яъни шахсий
эркинлиги учун, турли муносабатлар тутқунлигидан халос
бўлиш учунгина ҳаракат қилади, мана шу йўлдаги бир
шахснинг кураши айни пайтда умуминсоний кураш,
қолаверса, ягона интилиш, қулнинг қулдорга нисбатан
норизолигини келтириб чиқаради. Унинг қисқа умридаги
барча курашлари, фарёди, ҳасрати, қайғуси, кулфати
натижаси ўлароқ ўз — ўзи яратган занжирдан ўзини халос
этиш учунгина кечади. Санъат асарлари эса мана шу ҳам
табиий, ҳам ғайритабиий жараёнларни ифодалаш ва
тасвирлашга бағишланади.

Бу борада Одил ака кўпчилик ижодкорларга чиндан ҳам
устозлик қила олади...

Одил ака ёшлигидан бери шундай донишмандмиди ёки
ёши етмишдан ошганидан кейин улутворликка эришдими?!
Буни у зотнинг ўзларидан сўраш керак...

Албатта, Одил акадай беозор, беғубор инсонга атайлаб
уюштирилган танқидлар ва танқидчилар ҳам вақти билан
Яраттандан жазосини олади... ҳар қалай у зот иқтидорига,
эркпарварлигига яраша баҳосини ололмади. Дарвоқе, Одил
акага атайлаб туҳмат уюштирганлардан иккитаси
бандаликни бажо келтирди...

Заркент қишлоғида кечган суҳбат ўзим билан у зот
орасида кечган майда — чуйда тушунмовчиликларга мутлақо
чек қўйди. Биз у ердан мутлақо иккиланмай мусаффо, соф

самимият билан Тошкентга қайтдик. У кишининг шогирдига айланиб қайтдим. Бу менинг Одил ака ҳақидаги илк ва бошқа ҳеч нарса раҳна сололмайдиган самимиятим ва таассуротларим эди...

Қизиқ, бу одамнинг соддалигига доим ҳайратланаман... Қозоғистонга Одил ака бошчилигидаги санъат арбобларининг бориши режалаштирилган экан. Одил ака ўзи билан Носир Фозилов, Саъдулла Сиёев, Мирпўлат Мирзаев, яна икки ижодкорларни рўйхатга киритиб, ўшаларни олиб боргани ҳақидаги гапни эшитдим... Уларнинг ҳаммаси қозоғистонликлар, яъни Одил аканинг ҳамюртлари эди... демак Одил ака «ўзбек» деган сўзни ҳамюртлари билан тушунар экан, бошқа ерликлар Одил акага ватандош бўлолмас экан, деган фикрга бордим. Бу соддаликми ё...

Ватан жуда кенг сарҳад... унга Хоразмдан тортиб Бухорогача, Самарқанддан тортиб Қашқадарё, Сурхондарё, Андижондан тортиб Фарғонагача қулоч ёйган ерлар киради. Ҳар бир вилоят ўзларича иш кўрса, бошқаларни ажратса, бу билан бизни «ўзбек» миллати деб бўлмайди... маҳаллийчилик доимий равишда босқинчига қўл келган... ўзимиз бўлинмаганимизда бизни бўлолмасдилар, ўзимиз бўлинганимиздан кейингина бизни бўлиб, алоҳида — алоҳида едилар...

Орадан анча вақт ўтди. 60 йиллик таваллудим кечасида Одил ака билан Шукрулло акалар нутқ сўзлаб, мени мақташди. Одил ака менга қирғизларнинг тўнини кийдира туриб:

— Ҳой, буни қалпоғи ҳам бор эди, қалпоғини беринглар!
— деди: Тўн олиб келишган халтачани роса изладик. Тополмадик. Салгина олдин у киши мени дарвешликда айблаб, роса устимдан кулган эди, энди ўзларини дарвешликда айблаб роса кулдим...

— Одил ака, мени: «Ўктам ҳеч нарса билан қизиқмайди, фақат ижоди билан шуғулланади, ўта дарвеш», деган эдингиз... ким дарвеш экан? Қалпоқсиз тўн кийдириб одамнинг устидан кулишнинг ҳам чегараси бўлади — да...
— дея кулдим. Ўртада қаҳ — қаҳ кулги кўтарилди ва узоқ вақтга чўзилди. Дарвешларнинг султони ёнимизда ўтирганлигини ўша оқшом ҳеч ким англаб етмади...

Гап Одил аканинг адабиёти, яъни бадий ижоди ҳақида борадиган бўлса, мен ҳам ўз нуқтаи назаримни баён айланишим мумкин.

Адабиёт фақат тасвир, тасвир фақат ифода ва яна ифодадангина иборат, қиёфа тасвири ва ифодасидан тортиб

ҳолат, руҳият, феъл — атвор, ҳиссиёт ва туйғуларнинг охириги поғонасидан тортиб минг поғонасигача бўлган жараёни ва муносабати тасвири ва ифодаси, шахсий ва умуминсоний қайғу, ҳасратлар, қуллик ва қарамлик, озодлик йўлидаги узоқ жараёдли курашлар, инсоний муносабатлар, аёл билан эркак муносабати, ота — она ва болалар муносабати тасвири, ифодаси... иқтидорлилар билан иқтидорсизлар кураши, мунофиқликлар, олчоқлар, маддоҳлар билан олижаноблар орасидаги абадий кураш тасвири... бу дунёга ёмонларнинг кутилмаганда пайдо бўлиши ва барча гўзалликни барбод этишликлари тасвири, ифодаси... бу масалада Лев Толстой, Бальзак, Навоий, Жек Лондон, Тагорларни тасвир ва ифода борасида адабиётнинг султонлари дейилса, Одил акани ҳам мана шу тушунча — туйғунинг заҳматкаш ижодкорларидан бири дейиш мумкин... Бу борада «Улуғбек хазинаси» асарини алоҳида таъкидлаш керак.

«Уруш ва тинчлик», «Анна Каренина», «Ҳожимурод», «Мартин Иден», «Чолиқуши», «Хонадон ва жаҳон», «Утган кунлар» асарлари нечоқлик тасвир ва ифоданинг улкан намуналари... Одил ака мана шу мумтоз адабиётнинг анъаналарига, талабларига тўла жавоб берган ҳолда асарлар ёзади.

Кейинчалик Одил аканинг ижодига кенгроқ маънода қайтарман. Ҳозирча у кишининг эрқпарварлиги, олижаноблиги ва самимиятини баҳолиқудрат ифодалашга уриндим... у кишига илоё Оллоҳ узоқ умр ато этсин...

1988 йили мен Уюшмада ўтказилган наср йиғилишида сўз олиб, бир ёзувчининг ҳамма асарлари кўчирмачилиқдан иборат эканлигини далиллар билан исботлаб бердим. Мазкур йиғилишда ўтирганлар, жумладан ўша ёзувчининг талабдорлари ҳам менга эътироз билдира олмадилар. Сўнг мен бу ёзувчининг хулқи ҳақида гапирдим. Барибир ҳеч ким, ҳеч нарса деёлмади ва ҳамма бошини эгтанча чиқиб кетди. Орадан олти ой ўтиб кутилмаганда «Совет Ўзбекистони» да 27 имзо билан «Қора қуюн» номли мақола босилди. Мен газетани, унинг бош муҳаррири Лазиз Қаюмовни ва 27 та имзо чекканларни судга бердим. Уч марта суд чақирилиб газетчиларни кутди, аммо бирор марта ҳам бирорта одам келмади... ҳар гал газета номидан Эътибор Охунова деган кимса хат олиб келиб ташлаб, қочиб кетади... чамаси ўша кез, ўша ёзувчининг талабдорлари Муҳаммад Солиҳга қўнғироқ қилган шекилли, у мени чақириб:

— Судни тўхтатишингизни сўрашаяпти, — деди, — лекин мен аралашмайман. Ўз билганингизни қилинг...

— Ахир ўша ёзувчининг тили қисик... судга ҳам, йиғилишга ҳам келолмайди, судни эса тўхтатмайман... — дея туриб олдим. Солиқ бу ишга бошқа аралашмади. Яна судга чақиришди. Судланувчилар яна судга келишмади.

Ўша кунларнинг бирида уйимга Миразиз Аъзам келиб, Одил аканинг зудлик билан чақираётганини айтди. Бордим.

— Менга бир одам қўнғироқ қилди, — дея гап бошлади Одил ака мендан ранжиган бўлиб, — судни тўхтат, аризангни қайтариб ол.

— Олмайман, мен ҳақимда бўҳтонларни ёзишиб, 27 фирибгар имзо чекди, дегандим:

— Ҳой, сен қизиқ одам экансан, олчоқлар билан тенг бўлиб юрасанми, — дея гапини давом эттирди, — қўй, ўша ҳеч кимга маълум бўлмаган хулқсизлар билан тенг бўлма... сен ҳақингда ёзилганлар ёлғон эканини ҳамма билди — ку...

— Рози бўлдим: Ўша кезлар Уюшма икки томонга бўлиниб қолди. Яхшилар ёмонлар билан очикчасига олишди. Мен ёқтирмаганлар, мени ёқтирмаганлар ҳам мени оқлашди. Одил ака, Шукрулло ака бу масалада чиндан ҳам жонбозлик кўрсатди.

Орадан анча вақт ўтиб Фафур Фулом нашриётида наср бўлимига Нортўхта Қиличев мудир бўлиб тайинланди. Китобларимни режага киритмади. Директор Бобохонга учрашдим. У Нортўхтани чақиртирди. У эса менга ўдағайлаб: «Сени Уюшма олдида ушлаб олиб, майдалаб ураман...», деди. Мен эса асабийлашиб шу ернинг ўзидаёқ тумшугига мушт туширдим. Орада низо бошланди. Нортўхта Одил акага шикоят қилиб борди. Одил ака: «Сен эркакмисан? Эркак бўлсанг, нимага ёқалашмайсан, шикоят қилиб менинг олдимга келасан, бор судга бер», дея хонасидан ҳайдаб чиқариб юборди.

Одил ака мана шунақа одил ва ҳақиқатпараст, тутганини кесадиган, ушлаганини қўйиб юбормайдиган, яъни Худо Улуғ Ўзтиқод берган муборак инсон. Бу одам қаршисида ҳар қанча сажда қилса арзийди. Ўз фарзандлари ҳам ноҳақлик қилса кечирмайди.

Хуллас, мен умримда Шукур Бурхон, Одил Ёқубов, Чингиз Айтматов, В.П.Катаев, Олес Гончар, Михаил Алексеев каби улуг зотлар билан бирга яшаганимдан беҳад шодман.

18 ноябр 2003 йил

ИЙМОН ВА ИЙМОНСИЗЛИК

Виждон, яъни эътиқод тушунча — туйғуси қайси асрда қоғоз саҳифасига қайд қилина бошлади. Ва бу қайд қилишлик ким томонидан илк бор муросага киритилди? Табиийки, бутунги кунда мана шу ихтиронинг қачон ва ким томонидан ихтиро қилинганини айтиш, илк бор муросага киритилганини ҳам билиш қийин... тахминан эътироф этиш мумкинки, Иймон, деб аталмиш мана шу муқаддас сўз ва унинг юраги бўлмиш виждон, яъни ижродагина намоён бўладиган мана шу тушунча — туйғуга инсон туғилган, илк бор яралган кунданоқ муҳтожлик сезилган ва уни бир киши эмас, бутун бир миллатларнинг ҳаётий заруриятидан кейингина кашф қилишиб, қоғозларда муросага киритишган. Ва бу умуминсоний, умумбашарий яратувчиликнинг антиқа самарасидир. Адабиёт, санъат тушунчаси яралиб, бу ҳам илк бор қоғозга кўча бошлаган, яъни инсон ўз дарду аламларини, изтиробу фиғонларини ва ўз — ўзи орқали юзага келган даҳшатли кечирмалар, яъни қотиллик, ўғрилик, маддоҳлик, зулм каби касофатлар олдида ожиз қолган лаҳзаларидаги ноиложлик ҳисларини бадий йўл билан ифодалай бошлаган онларидагина мана шу муқаддас «Иймон» сўзини кашф қилган бўлиши мумкин, деган қарорга келиш мумкин ва бу ҳам албатта, тахмин...

Кишилик жамиятида лўттивозлик, ёлғон, фириб, ваҳшийлик, қотиллик, ўз — ўзини жонига қасд қилишлик, заҳарлаш, олчоқлик, тахт учун талаш ва шу йўлдаги инсоний талафотлар ҳамма ерда кенг қулоч ёйса, табиийки, яна олижаноблик, эътиқодга, унинг сўздаги ифодаси «Иймон»га ҳаддан зиёд кучли эҳтиёж сезилади ва кундалик заруриятга айланади, шунингдек тилларда ҳам такрорлана бошлайди, гўё «нон» сўзи каби кундалик муросага киритилади. Мана шу муқаддас сўзга эҳтиёж сезадиган оддий фуқаро каби виждонсизлар ҳам кўпроқ нутқларида, сўзлашувларида муросага киритади, чунки мана шу муқаддас «Иймон» сўзи билан виждонсизлар, маддоҳлар ўзларининг иймонсиз қиёфаларини ниқоблайди. Худди шу сўзни ишлатиш билан оддий халқ наздида ўзини гўё виждонли қилиб кўрсатишга уринади. Бу виждонсиз маддоҳларнинг кундалик иш қуроли... Ахир одамизод доим ҳам ўзида йўқ хислатларни гапиришни ёқтиради ва шунга интилади ва бу уринишларнинг заминиде виждонсизлар учун жамиятда яшириниш, яъни ниқобланиш, қолаверса япаш учун қулай имконият яратиш тушунчаси ётади.

Қатағон даврида Қодирийни, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Сўфизода, Боту каби юзлаб ватанпарвар, миллатпарвар кишиларни имзо чекиш ва оғзаки қоралаш билан ўлдирганлар, яъни Ленин ва Шўронинг «содиқ» бандалари қарийб 1990 йилларгача ўзларини ватан, миллат фидойиси қилиб кўрсатиб келдилар ва мана шу қотилликлари билан очиқ — ошкор фахрландилар... ўша қотиллар бошқа ерларда ҳам эъзозланипти... бу эса асли яҳудий миллатининг дунёдаги зўравонлиги оқибатида юз бераётир... ҳатто бугунги кунга келиб ҳам исмлари юқорида тилга олинган «ватанпарвар», «миллатпарвар» боболаримизни ҳамон «миллатчи эди...» деган тушунчадан қутула олмаган ашаддий қотиллар қаерлардадир ялло қилиб «қаҳрамон» бўлиб юрибдилар...

Бизнинг замонимизга келиб виждон сўзига илгариги даврларга қараганда талаб минг бор кучайди ва шу қадар кўп мурасага киритиладики, товламачи товламачилик қила туриб, ўғри ўғрилиқ қила туриб, қотил одам ўлдира туриб, маддоҳ шоҳларнинг оёғини ялаб туриб виждонни ўртага солади ва Худо номи билан иккиланмай қасам ҳам ичиб юбораверади... Қотилликни сўз ва яширинча имзо чекиш билан амалга оширадиган, яъни ёлланган қотиллар, маддоҳлар эса нутқларида, бадиий адабиёт, шеърда, ойнаижаҳонда эрта — кеч мурасага киритади ва одамлар мени ёмон кўради, мени кўришни билан телевизорни ўчириб қўяди, деган фикрга бормайди, шундай манзара оддий халқ орасида юз берганидан ҳатто хижолат ҳам тортмайди... мана шу тоифа кимсалар шу тариқа ўз виждонсизликларини яширади, гўё ўзларини ватанга содиқ фарзанд, миллатга вафодор одам қилиб кўрсатишга уринадилар... ваҳоланки бу ташқаридан яхши кўринадилар ва халқ орасида фақат нафратланишга олиб келади.

Бечора соддадил кишилар бундай маддоҳларни, қотилларни яқиндан кўрмагани сабабли ёлғон олижанобликларига, рўзнома ва ойнаижаҳонда чиқишлари орқали уларга меҳр қўядилар, ҳурмат қиладилар, доно одам, деб биладилар, уларни кўришни ҳавас қилиб юрадилар... ваҳоланки, ақлли одамлар, доно одамлар бундай ишлардан ўзларини тиядилар, чунки виждонни амалда кўрсата олмай қолишдан кўрқадилар... бундай виждонли кишилар ҳаётда жуда кам учрайди... чунки бундай камёб инсонларни Худо юз минглаб одамлар ичига битта ё икки дона яратиб қўяди...

Ўзбек миллати яхши билан ёмонни, ўғри билан олижанобни, қотил билан меҳр — саҳоватни, вафо билан

вафосизликнинг фарқига бориши, яъни донолар билан тубанларни фарқлаши ва бирини қоралаш, иккинчисини оқлаш даражасига етиб кела олдими... сабаби — жамият доно кишиларни шўро даврида иложи борица панада сақлашга, юзага чиқармасликка, халққа яқинлаштирмасликка зўр бериб тиришди. Бунинг учун ҳукмрон синфга ахборот воситалари қўл келди. Халқ эса ҳозирча Лениндан, Шўродан қолган мана шу иллатни ҳамон англаб етганича йўқ...

Назаримда бугун Оллоҳга нисбат берилаётган мана шу муқаддас сўзни ким қанчалик оқлаётганини, кимлардир уни чайқовга айлантираётганини айтиш, тўғрироғи мана шу бир — бири билан ҳеч қачон бир йўлда учрашмайдиган икки қутб, яъни вождонсизлар билан виждонлилар нуқтаи назарларини асослашга уриниб кўриш маъқулдай кўринади. Шу ўринда даҳо Шекспирнинг: «Қилинган қабиҳ иш етти қат ер остига кириб кўмилса — да, барибир юзага чиқмасдан қолмас...» деган ақидасидан келиб чиқиб, инсоният босиб ўтган узундан узун йўлда ҳар қандай эгри босилган қадам эртадир — кечдир чиқади ва уни ер ҳеч қачон яшира олмайди, яъни виждонсизлар келажак олдига абадул — абад шарманда бўлади, бу борада «қорлар ёғади, излар босилади», деган киши янглишишлигини ҳам эътироф этмаслик виждондан эмас... виждонсиз кишиларнинг бугуни борилиги, эртаси йўқлигини айтмаслик ҳам виждондан эмас... бугуни барбодликлар, адабиёт, санъатта етаётган талафотлар мана шу инсоний бурчларини талаб этилганчалик бажара олмаётганлари туфайли содир бўлаётир...

Инсонга, табиатга бўлган лоқайдлик бизни мана шундай фожиаларга олиб келди. Гўзал ўтмишимиз, тарихимиз, ёдгорликларимиз, китобларимиз ва юзлаб жонворларнинг, қушларнинг турлари йўқолиб кетипгача олиб келди... ва бунинг заминиди яна маддоҳ — қотиллар турибди...

Ўн беш йиллар муқаддам кўкрагига уриб, халқ ўртасида эрта — кеч виждондан гапирадиган, «социалистик реализм...», яъни партиявий асарларни тарғиб қилган ўша мунаққид «Қўқон воқеаси», яъни ўзбеклар билан турклар орасида кечган қонли воқеаларни, яъни Москвада атайлаб уюштирилган фожиани Москва ойнаижаҳонида «Время» кўрсатувида мухбирларнинг саволларига: «Бу воқеа қандайдир ваҳший оломоннинг иши», дея жавоб берган ва эртаси куниеқ Ўзбекистон ойнаижаҳонида чиқиб, шундай дегани учун «узр» сўраган эди. Унинг кечган воқеани кўзи билан кўрмай, билмай туриб, аралашмай туриб нотўғри ҳукм чиқариши ва яна «узр» сўрашини қайси виждонга,

қайси иймонга сиғдириб бўлади... Мен ўша танқидчининг исми — шарифини очиқ тилга олмаётганим ҳам виждонсизлик. Ахир бундай воқеаларни очиқдан — очиқ гапириш учун ҳали биз етилмадик, оддий халқ эса бунинг деярлик фарқига боролмайди... шу сабабли баъзи бир уйғоқ дўстларим мени тушунадилар, деган фикрдаман...

Худди шу танқидчи 1991 йил мақоланависларнинг йиллик йиғилишида, мен томонимдан ватандошимиз Боймирза Ҳайитни Ўзбекистонга чақириш масаласи кўтарилганида сапчиб туриб: «Боймирза Ҳайит бизнинг мафкуравий душманимиз, биз томонга ўқ узган, бу ҳақда қўлимизда аниқ ҳужжатлар бор, уни Ўзбекистонга чақиришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ», дея кескин қарши чиққан эди. Мен яна унга қарши чиқиб: «Қўлингизда аниқ ҳужжатлар бўлса, марҳамат матбуотда эълон қилинг, ҳаммамиз ҳам хабардор бўлайлик...» деганимда эса жавоб қилолмади... мен бўп келмай сўзимда қатъий туриб олиб, масалани кўпчилик, яъни залдагилар ҳал қилишини ва бу масала овозга қўйилишини сўрадим. Масала овозга қўйилди. Кўпчилик бир овоздан мени маъқуллади. Ватандошимизни Ўзбекистонга чақириш қонунга киритилди. Ва бу масала таниқли ёзувчи, Игттифоқ халқ ноибининг зиммасига юкланди. Шу масала бошқа бир йиғинда ҳам кўтарилганида ўша танқидчи яна қарши чиқди.

Энди ўз — ўзидан савол туғилади. Хўш? Боймирза Ҳайит урушга қатнашмаган бўлса, қандай қилиб ўзбекларнинг устига ўқ отиши мумкин? Ўзбекларнинг устига ўқ отганими ё мустабид тузумнинг устига ўқ отганими?! Ахир иймон билан қаралса, фарзанд ҳеч қачон бир ватанда тутилган, ота — онаси, қариндошлари яшаётган ватанга ўқ узмайди, аксинча ватанига кўксини тутиб беради. Боймирза Ҳайит урушга ўз хоҳиши билан кетмаган, асирга тушган бўлса ҳам ўз хоҳиши билан тушмаган, нисбатан СССР томонга ўқ отган бўлса ҳам, ўз хоҳиши билан отмаган, уни ҳам мажбурлашган... урушни икки катта мамлакат қилса, оддий халқ урушга туширилса, асир олинса, яна ўқ узишга мажбурланса, кимнинг айбию, кимнинг гуноҳи... ахир ўша Россияда яшаётган миллатлар қачонлардир чет элга кетиб қолганларни ё урушда асир олинганларини бутунги кунда кечириб, ватанларидан жой бераётир — ку... ахир бунинг учун катта ақл керак эмас, масаланинг моҳиятини тўғри англаб етиш керак. Ўша танқидчининг инсофи бўлмаса, шу масалага онги етмаса, кимнинг айби?!

1991 йили Ўзбекистон ёзувчиларининг 9 қурултойида

яна ўша масала ўртага ташланиб, Боймирза Ҳайитни Уюшма аъзолигига қабул қилиш таклиф этилганида минг афсуслар бўлсинким, ўша танқидчи яна қарши қўл кўтарди. Аммо бир мард туриб: «Ўз ватандошингни ватанига келишига қарши чиқувдинг, нимага энди Уюшмага аъзоликка қабул қилинаётганда сўз олиб қораламадинг», деёлмади. Албатта, ўша кеч кўпчилик шунчаки, хўжа кўрсинга ниқобларни тутиб ўтиришган эди... ким самимий, ким носамимийлигини ҳам билиб бўлмаёттанди. Майли, Боймирза Ҳайит биз томонга ўқ ҳам оттандир... бу воқеа уруш вақтида юз бергандир... лекин у урушдан минг—минг чақирим узоқларда бўлган ватанига келишга ҳаққи бор—ку... 85 ёшли чол энди бирор куфр иш қилолмаса керак... боз устига бетобланиб турган бир пайтда... ахир енгил—елпи ўйлаш, чуқур фикрламаслик Қодирийдан, Чўлпондан, Фитратдан, Усмон Носирдан бизларни жудо қилди—ку. Улар яратиши мумкин бўлган улут асарларни уларни йўқотганлар ёзиб беролмади. Бутун озодликка эришганимиздан кейин, бизга ҳеч ким таҳлика солмаётган бир пайтда кечиримли бўлишимиз мумкин эди... ахир бутунги ҳукумат раҳбари шуни оқлаб турибди—ку...

Яна бир «виждонли» шоир ўзини содда халқ наздида улут ва ватанпарвар қилиб кўрсатиш учун турли йиғинларда, учрашувларда, ойнаижаҳонда, радиода фақат миллат ҳимояси ҳақида ваъзхонлик қилди. Маълум даражада халқнинг эътиборини ҳам тортди. Халқ чиндан ҳам ўша «шоир»нинг номзоди учун тик туриб курашди. Лекин юқоридан бўлган тазйиқлар туфайли шоирнинг номзоди депутатликка ўтмади. Шоир гангиб қолди. Манфаатпарастлик хирси устун келиб мансабга элтадиган турли йўللари излай бошлади. Худди шу кунларда уни юқорига чақириб қолишди. Турли йўللари билан унинг қалбига йўл топишди. Чамаси Ўзбекистон халқ ноиблигига сайлашга кимдир ваъда ҳам берди. Гўё миллатпарвар шоир довдираб қолиб, дарҳол эътиқодини ўзгартирди. Ўз дўстларини сотди. Режасини ўзгартирди. Кўпчиликни оёқости қилиб ташлади. Ниятига эришди. Ўзбекистон халқ ноиби ҳам бўлди. Манфаат ва мансабнинг илк меваси уни довдиратиб қўйди. Худди шу пайтда у бир неча йиллардан бери «Устозим» деб келган, уйига қайта—қайта бориб, конъяк ичиб, паловини ҳам еб юриб, охир—оқибат Уюшма раислигидан йиқитиб, ўрнини олишга зўр бериб курашди... Бироқ бу режалари амалга ошмай қолди. Аҳмоқ, ландавур, бефаросат, дидсиз, манфаат, мансабдан бошқа тушунчани

билмайдиган бу шоир — Муҳаммад Солиҳ эди... мен ҳам илк бор виждонимга хиёнат қилмай тўғрисиini гапирдим...

Мана шу аблаҳ шоир жуда устомонлик билан иш кўради. Ўзи орқада туриб олдинга бир — иккита ишонган «дўстлари»ни қўйиб иш бажаради. Ўзгаларнинг қўллари билан иш битиришга уринади. Ахир эркак киши бундай йўл тутмайди. Қизиги шундаки, бу аҳмоқ шоир «мен қилаётган ишни бошқалар кўрмайди...» деб ўйлайди ва мутлақо янглишади. Чунки атрофда ундан кўра ақлли кишилар кўп... унинг ҳар бир қадами назоратда турганини, кузатилаётганини англаб етмайди...

У Уюшмада раис ўринбосари бўлиб ишлаган кезлари мутлақо ишламагани, ишга келиб, шунчаки ўтириб, чекиб, ичиб, чиройли қизлар билан гап сотиб ўтиргани, ҳатто ҳазрат Навоийнинг туғилган кунини нишонлаш кунларида ҳам мутлақо ишламагани, ўз ҳиссасини қўшмаганлигини, олдин ишлаган ишхоналарида ҳам ишламаганини, Рауф Парфи билан фақат ароқ ичиб юрганини ҳам ҳамма биларди. Ахир ҳеч қаерда ишламай маош олиб, бола — чақа боқишдан кўра ваҳшийлик йўқ... бундай ваҳший одамнинг инсониятта манфаати бўлмайди, нафи тегмайди... худди мана шу шоир Уюшмани иккига бўлишда асосий воситачи бўлди. Ёзувчилар икки томонга бўлиниб, бир — бирларига тош отди... яна ўша аблаҳ шоир Уюшмани иккига бўла туриб: «Агар ёзувчилар бир — бирларига қарши курашиб, Уюшмани иккига бўлса, ҳар иккала томонга ҳам қўшилмайман...» деган миш — мишни тарқатди. Бир ватан, бир миллатнинг фарзандларини иккига бўлиб, бир — бирига қайраб, натижада ўз манфаатини кўзлаётган бу «антиқа» виждонсиздан миллат нима кутиши мумкин?! Миллатни иккига бўлиб, мансаб ва манфаатта эришаётганларнинг асли қанақалигини инсоният кашф қилиб улгурган... Умуман шоир ё ёзувчи учун мансаб ва манфаатнинг нима кераги бор?! У ҳақиқий шоир ё ёзувчи бўладиган бўлса, Худо унга абадиятни, яъни абадиёт билан боғлиқ тушунчани ато этган — ку... у ҳамма манфаатдан кечиб, ижод қилиб абадиётта эришади — ку... Толстойни мол — мулки эмас, иқтидори абадиётта боғлади — ку... ахир ижодкорга шунинг ўзи кифоя эмасми...

Муҳаммад Солиҳнинг ватанга, миллатга қилган ифлосликлари, сотқинлик ва хиёнатини яқин юз йилларда ҳеч ким қилолмаса керак. У миллатга, ватанга кўп барбодликлар келтирди. Хориждаги бечора ватандошлар унинг ҳақиқий қиёфасини, фирибгарлигини ва хиёнаткорлигини билмай, кўрмай туриб, соддадиллик билан

ундан кўп эзгуликлар талаб этаётир. У бечоралар бу шоир ҳақида қачонлардир янглишганликларини билганларидан кейин, билмадим қандай ҳолатта тушар эканлар...

Мени собиқ Иттифоқ даврида «миллатчи» деб бўшатмаган ишхоналари қолмади. Умрим қувғинда кечди. Ҳукми мустабид тузум чиқаради, ижросини ватандошларим қилади... сотқинлик, фирибгарлик, олчоқлик, қотиллик, лўттивозлик ҳам, дейлик бу дунёга табиий... нима учун виждонли одамларнинг яшаши табиий бўлмаслиги керак... нимага буни сотқинлар англаб етмайдилар?! Ахир жамият сасиб, ачиб кетган бир пайтда мана шу жараёндан халқни асраб қолиш учун ҳам Худо бир — иккита виждонли одамларни яратиб қўяди — ку! Мени доим миллатчиликда айблашди. Ҳозир нима деб айблашади, билмайман... мени «ёмон одам» дейишади. Сабаби — битта. Мени ҳеч ким сотиб ололмади, сотилмадим. Босқинчининг ҳам, сотилганларнинг ҳам йўриғига юрмадим, шу тариқа «миллатчи»га айландим — қолдим. Ахир кимдир Худонинг буйруғини тўғри бажариши керак — ку! Мен ҳеч қачон ўз билигим билан иш тутмадим. Худонинг амрини бажардим... Мен ҳалол бўлсам, виждонли бўлсам, бунинг сабабчиси Худо! Мен Худонинг измидан чиқиб ҳеч нарса қилолмайман! Ҳамма ҳам аёлнинг ишини қилиши шарт эмас — ку...

Иброҳим Ғафуров деган танқидчи Юсуф деган шоирга: «Эътиқодингизни ўзгартиринг!» деди. Ҳайратландим. Нима, эътиқод темирмидики, уни оловга тоблаб, хоҳлаган шаклига сола олса. У ёғочмаски, уни ранда билан рандаласа... Эътиқод аёл киши эмаски, тақдир тақозоси билан бир неча бор турмушга чиқса... у лой ҳам эмас, истаган идишни ясаса... У Эътиқод! Худо! Худога бўлган ишонч! Такрори йўқ Худони қандай қилиб ўзгартириш ёки йўқ Худога топиниш мумкин?! Бизни яратган, шу даржага етказган, ҳайвонот орасидан танлаб Илоҳийлик касб этган Худони ўзгартиришнинг асло иложи йўқ... демак, Эътиқодни ўзгартириб бўлмайди. Эътиқодини ўзгартирганлар ўзларини ҳам ўзгартирадилар... Мустақиллик биздан ягона Эътиқодни талаб этади, ўзгартириш мумкин бўлган эътиқодни эмас... эътиқодсизлар Туркистонни босқинчига сотган эдилар ва ўша сотқинларнинг бирортаси туркистонлилар эмас эди. Туркистон босиб олингунгача бу ерга келиб, ўрнашиб қолган келгиндилар эди... улар Туркистонни осонликча ёвга топшириб қўя қолди. Ерликлар эса сувсиз қолиб ҳам, ҳатто мушукнинг гўштини еб ҳам ватанни ёвга топширмади...

қаерда ватан сотилса, демек ўша ерда ёв ёки бегона одам бор...

Виждонсизларнинг ягона мулклари — қиёфаларини дарҳол ўзгартира олишдир. Бир пайтлар олижаноб бир раҳбарнинг асарларини кўкка кўтариб мақтаган танқидчилар ўша раҳбар ўлиши билан дарҳол эътиқодларини ўзгартириб: «Қаранглаар, фирибгар экан, кўзимизга парда ташлаган экан, ширин сўзлари билан сеҳрлаб қўйган экан, аслида мунофиқ экан...» дея роса қоралашди. Вақти билан ўша раҳбар яна оқланди. Ўша кимсалар яна тўнларини ўзгартириб мақташга киришди. Бундай эътиқодсизликка «тавба» демасдан иложимиз йўқ. Ўша раҳбар Шароф Рашидов эди. У зот ватанни, миллатни жон — танидан ҳам ортиқ севган эди. Миллатини боққан эди. Ёзувчи, рассом, муסיқачиларнинг бошини силаган эди. Ортиқча уй, машина олиб берган эди. Ҳатто қашшоқ ёзувчилар машина сотиб ҳам кун кўрган эди. 14 дона машина ўрнига Уюшмага 200 дона машина берар эди... у зотнинг даврида бирор ижодкорнинг бурни қонамаган эди... у зот билан мен ҳеч қачон учрашмаганман. Аммо у зот мени ўлимдан сақлаб қолган экан... 1972 йили мени радиодан «миллатчи» деб ишдан бўшатди. Шароф Рашидов Оқил Умрзоқович Салимовни ёнига чақириб: «Ўктам Ҳакимали ёш йигит экан, нима деган бўлса ҳам ўзининг гапи эмас, кимдандир эшитган, бирор ерга олиб кетиб қолмасин, болани майиб қилиб қўяди, ўзингиз гаплашиб, сўкиб қўйинг», дебди. Шундай қилинди. Буни менга Оқил Салимов гапириб берди. Демак, мен фақат Шароф Рашидов қаршисида бурчлиман... умрни фақат ўша зотга бағишлашим керак... бир қур китобим чиқмаётганида ҳам ёрдам сўраганимда «Баҳор» номли китобимни босилишига ёрдам берган... кўчада тентираб юрган Чўлпон Эргашга ҳам шундай олижаноблик қилган... мана виждон... мана Эътиқод... мана Худони танишлик... у зотни илоё Худо ёрлақатган бўлсин! Мустақиллик менга омад келтирди.

Ватан остонадан, яъни менинг «менлигим», яъни ота — онам, опа — синглим, ака — укам, қизим, хотиним ва Туркистон, деб аталмиш муқаддас ватандан бошланади, тугаса ипу билан тугайди... Аслида бу бугунги гап ҳам эмас. Ўта қадимий гап ва тушунча... бугунги кунда «дунё менинг ватаним» дейилса табиийки, кулгили туюлади. Виждонсизлик ҳам бўлади. Бизга эрта — кеч «СССР — менинг ватаним!» деб ўргатган ва буни муросага киритган босқинчининг, ёвнинг асл мазмунини ва у келтирган

талафотларни, яъни бузилган масжидлар, ёқилган китоблар, вайрон этилган ёдгорликлар ҳақида жиддий бош қотириш керак бўлади. Инсоният яратган миллион йиллик ҳам ёзма, ҳам оғзаки ижод намуналарини тез фурсатда, яъни босқинчи келганидан кейин барбод этилиши, барбодкорларнинг асли қайси миллатта мансублиги, яъни бундай қироннинг асосчилари яҳудийлар эканини ўйлаб кўриш керак бўлади... бу мулоҳаза ва фикрлаш ҳам, ўйлар самараси ҳам асли Оллоҳнинг бандаси кўнглига, юрагига солган саховати... Яратувчи ўзи, аммо барбод этувчи бандалари...

Худодан бир лаҳза четлашиш табиийки, виждонсизликка олиб келади. Худо кўнглида, тушунчасида, ҳисларида доимий равишда турган одам ҳеч қачон виждондан, иймондан четлашмайди... виждон — эътиқоднинг сийрати ҳам, суврати ҳам Худодир... Иймонсизлик, эътиқодсизлик мансаб, манфаатдир... Мансаб билан манфаат бор ерда Худо биздан узоқлашади... мана шу икки тушунча, туйғуни англаб етганлар, унга амал қилгувчилар жуда озчиликни ташкил этади...

Биз шўро даврида зўр бериб онгимиз ва қалбимизга эрта — кеч, зўр — зўраки сингдирилган «дўстлик», «байналминал» сўзлари мутлақо виждондан ташқари, яъни яҳудий миллатининг манфаати учунгина кўзланиб қилинганини ва бу жараён жуда устомонлик билан амалга оширилганини, аслида пинҳона ватанпарварлар, миллатпарварлар ўлдирилганини ва қувғинга учраганини, қатағон қилинганини билардик. Раҳбарларимиз била — кўра туриб босқинчининг ноғорасига ўйнагани ҳам ўта виждонсизлик эканлигини ҳам билардик. Босқинчи — ёвнинг ўша қотилликларини энди биз Чеченистонда кўриб турибмиз. Чеченистон 1828 йили Россия томонидан босиб олинган ва унинг имоми Шомил 25 йиллик курашдан кейин асир тушиб Россияга олиб келтирилган ва Худоёрхон билан узоқ муддат қамоқда ётганидан кейин шоҳга «афв» этишини сураган ва шоҳ «афв» эътанидан кейин ҳаж қилиш учун Маккага кетиб, ўша ерда вафот этган, Худоёрхон эса Афғонистонга келиб, Туркистонга термилиб оламдан ўтган эди. Ахир чеченлар ҳам ўз ватанлари учун курашишга, уни босқинчидан озод қилишга ҳақли... бутунги кунда босқинчини оқлаш қайси виждонга киради?!

Аслида «дўстлик», «байналминаллик» халқлар томонидан ўз ихтиёрлари билан танланадиган йўл бўлиб, бир — бирларининг тилларини, маданиятларини, тарихларини

ўрганиш, ёдгорликларини бузмаслик, урф — одатларига ҳурмат билан қарашликда кўринади. Ахир босқинчи Туркистонни босиб олганидан кейин 20 мингга яқин масжид, мадрасалар, ёдгорликлар ваҳшийларча бузиб ташланди. Шунча китоблар ёқилди. 2,5 миллион одам ўлдирилди... бугунги кунда, яъни Мустақилликка эришганимиздан кейин ҳам мана шу барбодликларни ўрганишга, кимлар томонидан барбод қилинганига эътибор бермай келаётирмиз, бундан фарзандларимиз беҳабар, уларни бу ҳақда ҳар дақиқа огоҳлантириб боришимиз зарур..

«Дўстлик», «байналминаллик» шиори остида юз берган «инқилоб» тушунчаси бир тўда яҳудийлар тўнтариши эканлигини, бу тўнтариш кичик миллатлар учун фақат талафот келтирганини 75 йиллик қуликда ўз кўзимиз билан кўрдик. Доно кишиларимизнинг сурункаликка каллалари кесилиб тургани ва бу фақат «инқилоб» шиори остида бажарилгани ва одамлар ўлиб кета туриб ҳам «яшасин инқилоб, яшасин Ленин, Сталин, яшасин дўстлик», дея йўқ партиёга, ёлғон дўстликка саждалар қилгани, яъни қилдирилганини айтмай келганимиз ҳам виждонсизлиكنинг самарасидир... агар бир миллатдан ҳеч ким босқинчига ёлланмаса, ҳеч кимни қўлга ололмайди ва ватанини ҳам ёв босолмайди... чунки бутун бир катта миллатни қириб ташлаш мумкинмас... фақат бир қисминигина қириб туриши мумкин. Яҳудийлар бутун Америка ҳиндуларини қириб ташлади ва намунага оз миқдорда қолдирди. Албатта, улар беш юз йил ичида қириб ташланди, битирилди. Бунга ҳам ҳиндуларнинг сотилганлари сабаб бўлди. Ўша сотқинлар эвазига бутун ҳинду қирилиб битди. Буни инсоният абадул — абад унутмаслиги керак. Фақат миллатларнинг сотқинлиги қуликни келтириб чиқарди.

Мустабид тузум даврида бошқа миллатлар қатори руснинг масжидлари, муқаддас жойлари бузиб ташланди. Олмаота, Қўқон, Уш, Паркент воқеалари ҳам яширинган бир миллат томонидан амалга оширилгани мисли кўрилмаган фожиалар эди. Буни ҳеч ким билмайди ва билмай ўлиб кетади... бутун дунёда мусулмонларнинг ўлдирилиб туриши ва тараққиёт қилишга йўл қўйилмаётгани ҳам фақат бир миллатнинг ишидир... буни барча мусулмонлар англаб етмасалар Ироқ, Афғонистон, Чеченистон, Албания каби мусулмон мамлакатларнинг бошига тушган кулфатлар уларнинг ҳам бошларига тушади ва охир — оқибат мусулмонларнинг ҳам кўзи очилади...

ўшанда озгина қолган мусулмонлар менинг гапимни эслашади, бироқ унда кеч бўлади...

Олмаота, Қўқон, Ўш, Паркент воқеаларини бир пайтлар ўзимизнинг виждонсизларимиз оқлашди.

Иймоннинг оғирлиги, кенг, торлиги, ранги йўқ. Кўринмайди. У Илоҳ билан боғлиқ, англаб етиладиган, ҳис қилинадиган Илоҳий тушунча — туйғу. У фақат ижродагина кўринади. «Ўзлик»гина унинг сийрати ва сувратидир. Бир миллатнинг иймонсизлиги, яъни виждонсизлиги унинг босқинчи билан бўладиган жангда кўзга яққол ташланади. Бутун Туркистонни босиб олиш 30 йилга етмади... Бир ярим миллион халқи бор Чеченистон эса 1828 йилдан қарийб 50 йил босқинчи билан курашди... Россия томонидан босиб олинган барча мамлакатлар орасида фақат Россия учун Чеченистонни босиб олиш осон бўлмаган... мана бир миллатнинг иймони, яъни виждони...

Фирибгарнинг, сотқиннинг, маддоҳнинг, беватан, бемилатнинг виждони бўлмагани каби, бу нокерак «бандалар» Оллаҳнинг Улуғ Неъмати Иймондан — Виждондан абадул — абад бенасиб қоладилар... инсоннинг биринчи гўзаллиги унинг иймони ва виждонидир. Сиртқи гўзаллик гўзаллик эмас, алдовчи саробдир. Иймонли кишилар гарчи сийрати билан гўзал бўлмасалар — да, барибир халқнинг назарида гўзал бўлиб кўринади. Иймонли одам ҳамманинг назарида гўзал бўлиб туюлаверади. Оҳ, қани эди Худо ҳаммани бирдай иймонли қилиб яратганида, бутунги кунда ер юзи бу қадар харобахонага айланмаган бўларди. Ёқилган тарихлар ёқилмаган, бузилган ёдгорликлар бузилмаган, доно кишилар ўлмай қолган бўларди... ироқдаги, яъни ўн минг йиллик тарих жамланган кутубхона Американинг бомбаларидан ёниб кетди... шу билан Ироқ халқи ўн минг йиллик тарихдан жудо бўлди ва тарихсизлар қаторига қўшилди. Бу худди Россия Туркистонни босиб олганидан кейинги фожиаларни эслатади. Унда ҳам тарих ёқилган, ёдгорликлар бузилган, ақлли кишилар ўлдирилган эди. Бир хил имзо... бир хил манзара... яна яҳудий «биродаларимиз»нинг ишлари...

Ҳақиқий иймон ҳақида гап кетганида илк бор Турон тупроғида эронликларга қарши курашган Сфатера, Тумар (юнонлар уни Тўмарис, яъни «с» ҳарфини қўшиб айтадилар), Зарина, юнонларга қарши курашган Спитамен, арабларга қарши курашган Муқанна, Чингизхонга қарши курашган Торобий, Мангуберди, Темур, Россия қотилларига қарши курашган Алимқул, Бехбудий, Қодирийларни

эслашнинг ўзи кифоя. Оллоҳ уларни ҳақиқий иймонли қилиб яраттанди. Улар ўлгунларича Оллоҳга содиқ қолдилар.

Дунёдаги ягона даҳшат, иймонсизлик қила туриб иймондан гапиришдир... Россия Туркистонни босиб олганидан кейин иймонсизлик учун турли — туман мукофотлар ихтиро қилинди. Барча мукофотларни олиб улгурган драматург Яшиннинг кейинги аҳволини кўра — била туриб ҳозирги баъзи бир иймонсизларнинг мукофот олишга шошилаётгани ва ўчлиги ҳам даҳшатли иймонсизликдир... барча сотқинликларни ҳам мана шу мукофотлар келтириб чиқаради — ку... ватани, миллатни севишдан, унга содиқ қолишдан, унга хизмат қилишдан ҳам кўра улуг мукофот борми?! Йўқ, асло. Бўлиши мумкин ҳам эмас...

Виждон танамизда шиддат билан эрта — кеч хизмат қиладиган жигар, ўпка, юрак, ичак, ошқозон, кўз, қулоқ, бош, тил, қўл, оёқ каби аъзолар турига кирадими? Унинг танамизда оғирлиги ё ҳажми борми? Виждон дид ва фаросат билан, Оллоҳ номи билан, иродаси билан ифодаланадиган, ижро этиладиган инсоний маданиятнинг кўринишидир. Инсоний қиёфани равишланаштирадиган, гўзаллаштирадиган қуёш, ой янглиғ, юлдузлар янглиғ гўзал рангдир... ҳар бир фуқароннинг юраги ватани учун, миллати учун нечоғли муҳтожлик сезса, иймонга ҳам шунчалик ташналик сезади. Ва унинг тўғри ижроси учун курашади. Юрак билан иймон тушунчаси бир хил. Иймон доҳийона тафаккурнинг ва тушунча, туйғунинг олий нуқтаси, юксак парвоздаги кўринишидир... юрак томирлардаги қонларни шиддат билан ҳайдаб берувчи, натижада тафаккурни нурлантирувчи, яъни иймоннинг олови, алангасидир, қўридир. Юракка, иймонга нисбатан жимгина меҳнат қилиб кун кўриш деб қаралса, бола — чақани боқиш деб ёндашилса, беҳад кўрнамаклик бўлади. Тафаккури заиф кишиларнинг иймонлари ҳам заиф бўлади. Улар ватан учун, миллат учун кураша олмайдилар...

Иймон аввало Оллоҳнинг назари тушган даҳолар, иқтидорли ижодкорлар, шунингдек буюк саркардалар қиёфаларида яққол кўзга ташланади. Бундай кишиларнинг виждонлари пок, иймонлари бутун, эътиқодлари эса тўла бўлади. Иқтидор — иймон, иймон эса даҳоликдир...

Кишилиқ жамиятидан маълумки, Оллоҳнинг антиқа кашфиёти, мўъжизаси бўлмиш инсон нисбатан уч тоифага бўлинади. Биринчи тоифа тўла маънодаги иқтидорли кишилар. Буларга Яссавий, Беруний, Сино, Хоразмий, Амир Темур, Улуғбек, Навоий, Бобур, Мангуберди, Спитамен,

Сфатера, Тўмарис, Зарина, Алимқул, Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир киради. Агар жаҳон илм — фанига жиддий назар солинса, адабиётига, санъатига назар ташланса, Муҳаммад алайҳис салом, Данте, Шекспир, Толстой, Микеланжело, Леонардо ва Винчи, Искандар Зулқарнайн, Чингизхон, Наполеон, Гитлер каби олим, саркардалар кўзга ташланади. Ҳар бир жаҳонгир ҳам иқтидорли одам қаторига киради. Иқтидорсизлар жаҳонни ололмайди. Бундай иқтидорлар ёнига яна юзга яқин одамни қўшиш мумкин. Ваҳоланки, инсоният яралгандан буён қанчадан — қанча одамизод яшаб ўтмади. Иқтидорлар эса бармоқ билан санарли даражада кам. Демак, виждонлилар жуда озчиликни ташкил этадиган олий ва антиқа тушунчадир. Гарчи, биз жаҳонгирларни бутунги куннинг қоралов курсисига ўтказиб ёмонлаганимиз билан барибир улар Худонинг иродаси билан яратилган ва яшашга, фаолият кўрсатишга мутлақо ҳақли инсон болаларидир.

Бугунги кунда инсониятнинг виждонига айланиб келаётган сиймолар бундан кейин ҳам инсониятнинг виждонига айланиб қолаверади. Биз уларнинг виждонларига суянган ҳолда, уларнинг виждонларини эъзозлаган ҳолда абадул — абад бошимизга кўтариб ўтамиз. Чунки улар Худо билан бандан мўминлар орасида тош — тарозу вазифасини ўтаб келдилар. Уларнинг ҳурмати учун қўйилган ҳайкаллар асли уларнинг виждонига қўйилган Эзгуликдир... Демак, биз уларнинг сийратларини ардоқлаймиз. Демак, виждон инсоннинг ўзидан ҳам улуғ тушунча. Виждон инсоний руҳиятдай ва Худодай абадий тушунча. Виждон Оллоҳнинг Узи, ижродаги кўриниши билан бирга яралган, яъни эзгуликни ифодаловчи Олий Қонуният.

Виждон булбулнинг овозидай мафтункор ва мусаффо оҳанг, турфа гуллар ҳидидай сеҳрли, иқтидор билан ёзилган бадий асардай ёки иқтидор билан чизилган расмдай, Тожмаҳалдай бетакрор ёдгорлик, от, кийик, булбул каби беҳад гўзал мавжудод, беҳад гўзал қиз каби соҳибжамол бўлиб, барчани ўзига бирдай талпинтиради. Виждон — гўзаллик демакдир. Гўзаллик эса турли иллатлардан холи бўлади. Виждон инсон мазмунида тўла шаклланиб улгурганидан кейингина гўзалликка айланади. Виждон тўла шаклланиб бўлганидан кейин эса асло айнамайди. Уни ваҳшийнинг тиғигина ўлдириши мумкин...

Буларнинг ҳаммаси биринчи тоифа кишиларга хос хислатдир.

Иккинчи тоифа кишилари...

Чиндан ҳам виждон меъёри билан ўлчанадиган, баҳоланадиган бўлса, иккинчи тоифа кишилари оламида баҳад қайғули, беҳад ачинарли манзара кўзга ташланади. Бу тоифа кишиларни Оллоҳ мутлақо виждон туйғусидан бенасиб қилиб яратган. Тўғрироғи, уларда виждон туйғуси ривожланмай қолган. Худди шундай бу тоифа кишилар учун виждондай муқаддас тушунчанинг қизиғи йўқ. Бу тоифа кишилар фақат ўз манфаатлари йўлида тинмай елиб — югурадилар. Мансаб учун эса бир — бирларини қурбон ҳам қиладилар. Бу тоифа кишиларгина сотқинлик, қўшмачилик, айғоқчилик, ватанфурушлик, миллатфурушликдан ҳам қайтмайдилар. Бу тоифа кишилар учун инсон оламида ҳам, ҳайвонот оламида ҳам, қушлар оламида ҳам муқаддаслик йўқ. Барча овчилар ҳам мана шу тоифа кишиларидан чиқади. Ҳиссиз, туйғусиз мана шу тоифа кишиларгина қўлига милтиқ олиб истаган жониворларини, истаган пайтида ота олиши мумкин ва бундан беҳад лаззатланадилар. Улар ҳамма нарсани мансаб ва манфаат нуқтаи назаридан баҳолайдилар. Шу йўлда эришган ютуқларини «муқаддаслик» деб баҳолайдилар. Ўзлари мунофиқ бўла туриб, олчоқлик қила туриб, яна уялмай — нетмай даҳолар ватан учун, миллат учун жонларини тикканларида, уларни ёвга қўпилиб ўлдиришдан ҳам тоймайдилар. Ўзларида йўқ иқтидорга алам билан қарайдилар ва иқтидорли кишиларни ёмон кўрадилар, мана шу иқтидорсизлик алами эса иқтидорларга қарши курашга чорлайди. Ўзлари каби мансаб, манфаат учун жонларини тиккан шу тоифа кишиларгагина меҳр қўядилар, ўзларини тирноқ ичида даҳо қилиб кўрсатиб, бир — бирларини темир тақинчоқ ва мукофотлар билан тақдирлайдилар... бу тоифа кишилар фақат шарафларнинг қулидир... мана шу тушунча йўлида ҳар қандай ифлосликлардан ҳам қайтмайдилар. Уларнинг қочиб борадиган марраси — ёвнинг қалъаси... босқинчининг ҳимояси... уларни Оллоҳ фақат сотқинлик учун, айғоқчилик учунгина яратган... бесоқоллар ҳам шу тоифа кишиларидан чиқади... қаерда ҳукумат тўнтариши юз берса, қаерда даҳо ўлдирилган бўлса, қаерда вайронагарчилик содир этилса, сабабчиси — иккинчи тоифа кишиси бўлиб чиқади...

Бу тоифа кишиларида ватан бўлмайди. Миллати ҳам бетайин бўлади. Улар мансаб ва манфаат учун ҳамма — ҳаммасини ўйлаб ўтирмай сотиб юбораверади. Чунки уларда ватан, миллат тушунча — туйғуси ҳаром безга айланиб қолиб, бу безда ҳаёт учқунлари сусайган бўлади.

Иккинчи тоифа кишиларида дид, фаросат, ҳис, тафаккур

қилиш қобилияти бўлмайди, ақл ривожланмаган, яъни поклик, тозалик, ҳаромхаришлик, яхши — ёмонлик, саховат, мардлик, тубанлик, олижаноблик, эзгулик тушунчалари ўлик бўлади. Булар учун ҳеч нарсанинг фарқи бўлмайди. Гўзаллик туйғуси эса мутлақо бефарқлик дардига мубтало бўлган бўлади. Шу сабабли улар енгил ҳаёт кечириш йўлини маъқул кўрадилар, айш — ишратга, асосан хирсий ишларга енгилгина бериладилар. Бу тоифа кишилари дангаса бўлади, енгил — елпи кун кўриш учун кўпроқ сотқинлик, айғоқчилик йўлига кириб кетадилар. Бу тоифа кишилари учун Худо орқа тушунчада туради. Намозни ҳам кўр — кўрона ўқийдилар, ароқ ичадилар, баъзан намоз ҳам ўқийверадилар. Улар учун она, ота, сингил, қиз тушунчаси ҳам деярли қадрини йўқотган бўлади. Бу тоифа аёллари ҳам мана шундай ифлос табиатли бўлади. Бундай тоифа аёлларидан учтасини ўз ўғли билан яшаганликларини кўзим билан кўрдим...

Виждоннинг ягона хусусияти — меҳнатсеварлиқдир...

«Инқилоб» деб аталмиш қонли тузум — қатағон даври мана шундай эркак ва аёлларни турли манфаат йўллари билан қидириб топди. Уларнинг ташналикларини турли йўллар билан қондириб, уларга сотилиш учун кенг имкониятлар яратиб берди. Бу ҳам яҳудийнинг усули эди. Яҳудийлар бу тоифа кишиларни кундан кунга янги лавозимларга кўтариб борди. «Сендан угина, мендан бугина» деганларидай, уларнинг ҳар қандай ифлос ишларига, яъни хотинбозлигига, порахўрлигига, ўғрилиқ қилишига, талон — торожлик қилишига ҳам кенг йўл очиб берди ва шу тариқа 75 йилга чўзилган «Инқилоб» даври — собиқ Иттифоқда нашавандлик, ароқхўрлик, ўғрилиқ, босқинчилик, талон — торожлик авжига чиқди. Ва буниникинчи тоифа кишиларгина амалга оширди. Бундай ишлардан бош тортганлар эса хор — зорликда, қатағонда кун кечирдилар. Шу тоифа кишиларидан бири Ёзувчилар уюшмасидан 200 дона катта гиламларни Москвага ташиб «Давлат» мукофоти олди... «Инқилоб» даври бу тоифа кишилар бирор одамни уриб ўлдирса ҳам ўз паноҳига олди, қамалишдан асраб қолди ва бўйнига катта занжир солиб, ўзига мутлақо қарам қилиб олди. Мана шундай қила туриб, яна сотқинликларини кучайтиришга мажбур этдилар. Улар эса орқаларида ҳимоячилари борлигини сезгани ҳолда қайтадан қонли жиноятларга қўл урдилар... Туркистондаги барча қотилликлар, қатағонлар, ўғрилиқлар, вайронагарчиликларни асосан ўзимиздан чиққан сотқинлар бажарди. Буйруқни эса яҳудий берди...

Баъзи бир олимларимиз Фрунзени, Куйбишевни гуржи ё молдован, деб ўзларини ҳам, ўзгаларни ҳам алдайди. Улар ҳам биринчи галда яҳудийлар эди. Дзержинскийни польяк дейишади. Ахир мантиқ билан ўйлаб қаралса, Россиянинг ҳукуматига ҳеч қачон майда миллатларни яқинлаштирмаганлар. Фақат яҳудийларгина турли миллатлар номларини ўзлаштириб олади, Америка 100 фоиз яҳудийлар, шу сабабли Америкада миллат ёзилмайди, Америка фуқароси, деб юритилади.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг олдинги раиси Перес де Кузлер ҳам яҳудий эди ва у БМТ нинг уставидаги «Сианизмга қарши кураш» деган қонунни кетиши олдида бекор қилиб кетди. Кофе де Аннан ҳам ҳабаш яҳудийларидан...

Ҳамма давлатлар аъзо бўлган бир пайтда, нима учун мусулмонлардан БМТнинг раиси сайланмайди... Ииудия дини, яъни яҳудийлар динини ислом синдиргани учунгина яҳудийлар исломга қарши курашадилар... улар ислом мамлакатларини абадул — абад ривожланишга қўймадилар ва шу тариқа доим қуллиқда ушлаб турадилар... бунини исломдагилар тушунмас эканлар, ишлари доим ҳам ёмон бўлаверади. Иккинчи тоифа кишилари эса биринчи галда ислом мамлакатларини ўша миллат қурбонига айлантириш йўлида асосий вазифани бажараётирлар.

Миллатимизнинг бошига тушган барча балолар ҳам шу тоифа кишиларининг оқибатидир. Бугунги кунга келиб жамият ўғри, фирибгар, муттаҳамга тўлиб кетди ва бунга ҳам Шўро тузуми сабабчи бўлди. Шундай қилинганда миллат ўзи билан ўзи овора бўлиб қолади, ҳақ — ҳуқуқини талаб этишга ярамайди ва ёв бемалол яшаб, иштини бажараверади... яҳудийлар бу тоифа кишиларини шундай йўллар билан ўз — ўзига қарши қўйди ва галабага эришди... ўз китобларини эскилик сарқити, жоҳиллик дея ёқтирди, динини «заҳар» деб масжидларини буздирди, динчиларини ўлдиртирди, гўзал обидаларини ер билан яксон қилди. Ваҳоланки, диннинг ҳеч нарсага зиёни йўқлиги, инсонни фақат гўзаликка чақириши мумкинлигини ҳамма билади, бу ерда миллатлар ва динлар зиддияти бўлиши мумкин...

Буларнинг ҳаммаси «инқилоб», «олижаноблик», «тенглик» шиори остида бажарилди ва бунини миллат англаб етмади, узлуксиз равишда ўзига ўзи талафот келтирди... иккинчи тоифа кишилари, яъни жоҳиллар ҳаммасига сабаб бўлди, масалан гуржилар бу масалада донолик қилди ва доно кишиларини ўлдирмади. Сабаби гуржиларнинг ҳам

ярми шу миллатдан. «ЛИ...», «ИЯ...» билан тугайдиган исм — шарифлилар ҳам яҳудийлардир...

Оллоҳдан, миллатдан кечган мана шу тоифа одамлари мана шу қотилликларни фақат ўз манфаатлари ва ожизликлари учунгина бажардилар. Улар қачонлардир сир ошкор этилиши, юзлари қора бўлишини ўйлаб кўрмадилар, ўйлаб кўрмасдилар ҳам, чунки буларнинг дидлари, фаросатлари кўр эди, кўрлигича қолиб кетди. Бундайлардан мен туғилган Номданак қишлоғида ҳам юзга яқин киши бор эди. Бутун қишлоқни тўзатиб юборди... ўлимларига сабаб бўлди, ҳозир ҳам уларнинг фарзандлари ва набиралари бор, улар ҳам оталарининг йўлини тутиб, ҳозир ҳам ифлосликлар билан шугулланаётир...

Эй, воҳ! «Инқилоб» ва иккинчи тоифа кишилари келтирган, яъни ўзбек миллатининг бошига солган кулфатни ифодалаб бўлармикан?! Не — не азамат йигитлар бегуноҳ ўлиб кетгани, даҳоларнинг калалари кесилгани, миллат иқтидорсизга айлангани ва ҳамон иқтидорли кишилар туғилмаётгани, яъни миллатда донолар учун пуштсизлик бошланганини ким англаб етади?! Ахир даҳолар ўлдирилиб иккинчи тоифа кишиларгина қолдирилганидан кейин миллатда иқтидор йўқолади — да... нимага бутун ҳазрат Навоий, Темур, Улуғбек туғилмайди?! Сабаби битта — даҳоларнинг пуштлиари қуритилиб ташланди... бу юртда фақат иккинчи тоифа кишиларгина қолдирилди... бечора даҳолар қамоқхоналарда очлик, яланғочликда, чивинларга таланиб, каналарга ем бўлиб ўлиб кетдилар... Уларга кулоқ солган виждонли кишилар ҳам ўлдирилди. Мана бизга Шўронинг қодирган асорати... ҳали ҳам миллат асл экан, чидади, яшаб қолди... Қодирийнинг икки романи ёғиб ташланди. «Номоз ўғри», «Канизак...», Қодирий яна ўнлаб даҳо асарлар яратиши мумкин эди ва бутун биз рус ва жаҳон адабиёти билан бемалол олишаётган бўлардик... ҳазрат Навоийнинг бир ўзи жаҳон адабиёти билан олиша олади... Даҳо шоир Усмон Носир иқтидорини юзага чиқаролмай хазон бўлди... бошқа даҳолар — чи... ўлим тўшагида ётган Сўфизодани ҳам отиб ташлашди... ва буни ҳеч ким оқлолмади... 75 йиллик зулмга жиддий назар ташланса, бирорта қораланмаган одам қолмади. Ўзбекни 30 йил боққан, балолардан асраган Шароф ота ҳам охир — оқибат қора курсига ўтказилди. Уни йўқотишга сабаб бўлган раҳбарнинг ўзи ҳам қатағонга учради. Бири бирини еб бораверди, тўғрироғи бирига бирини едириб бораверди... мана сизга Ленин, мана сизга Шўро...

Ҳамма гап яна яҳудийнинг тутган йўли ва уларга алданган иккинчи тоифа кишилари ҳақида кетаётир... қачонлардир уларнинг ҳам кўзи очиладими? Ватани, миллати қисматига жиддий қарай оладими?

Бу тўшунча — туйғу қачон амалга ошади ва миллат ўз — ўзини ҳимоя қилишга ўтади?!

Худди мана шу тоифа кишилари Шўро даврида бўлинмаган Ёзувчилар уюшмасини иккига бўлиб ташладилар ва маълум маънода халқни парокандаликка учратди. Бу билан иккинчи тоифа кишилари сотқинликларини оқлаб, асослаб берди. Ва ёлланганлари олдида юзларини оқ қилди. Асли бу тўнтариш Уюшма раисига ва виждонли одамларга нисбатан қилинган ҳужум эди. Тўғрироғи виждонга бошланган виждонсизлик эди. Қурултойда қатнашаётганлар виждонли раҳбарни оқлай олмадилар, оқлай олмасдилар, чунки бу виждонли билан виждонсиз орасидаги жанг эди. Бир томон манфаат учун, иккинчи томон эзгулик учун курашаётганди. Уч — тўрт виждонлининг миллионга кучи етмади.

Тафаккур қудрати юксак кишиларда зеҳн ҳам ўткир бўлади. Бундай кишилар кўпроқ фикрлаш билан иш битиради. Ўйламаган ёки фикрлаш қобилияти заиф бўлган кишилар виждонсиз бўлади. Инсон фақат ўйлаган ва фикрлаган кезлари улуг бўлади, хиёнатта, виждонсизликка йўл қўймайди. Табиийки, тафаккур қудрати кучсиз кишилардан ҳамма ифлосликларни кутиш мумкин. Бундай тоифа кишиларда ваҳшийлик, йиртқичлик хирси кучли тараққий қилган бўлади. Ва улар манфаат, мансаб йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдилар... ҳамма фожиаларнинг касофати ўйламаслик, ўйламай қилинган ишдир... ўйлаш қобилияти кучли кишиларнинг виждон туйғуси ҳар сония олижаноблик, саховат ва эзгуликни сездириб туради, виждонсизликка йўл қўймасликка ундаб туради. Иккинчи тоифа кишиларнинг ақли заифлиги тинимсиз равишда мол — мулк орттириш учун ундайди. Гарчи бундай кишилар тахминан мол — мулк вафо қилмаслигини билсалар — да, барибир мол — мулк хирси уларни тараққиётдан маҳрум этади. Бу ҳам қадимий фалсафа... ўлганларидан кейин эса ҳаром йўл билан топилган мол — мулк ўзларига вафо қилмайди...

Агар гап биринчи тоифа кишилар ҳақида борадиган бўлса, виждон туйғусидан роҳатланиб, лаззатланиб кетасан... кўз ўнгингда раҳматли Иброҳим Мўминов намоён бўлади. Ўша иқтидорда, виждон — эътиқодда ҳаммага ўрнак бўла оладиган инсон виждон — Ўзбекистон, виждон —

ўзбек, Навоий даҳо дейиш қийин бўлган бир пайтда ҳазрат Темур ҳақида катта китоб ёзиб, ҳаммани, ҳатто ёвни ҳам ҳайрат ва таажубга солди. «Темур қотил», «Темур босқинчи» дея жар солинаётган бир пайтда у зот виждон — эътиқодидан кечмай ҳазратни даҳо даражасига кўтариб қўйди ва буни раҳматли Шароф ота пинҳона қўллаб — қувватлаб турди. Темурнинг тарихда тутган муқаддас ўрнини, улуғ инсонийлигини, жаҳонгирнинг фазилатларини тан олиб, бунёдкорлигини ҳаммага аниқ ифодалаб берди. Худди шу йўлда чеккан азиятлари ва азоблари туфайли бевақт оламдан кўз юмди. Эндиликда миллатнинг фахри ва гурури, номусига айланган Иброҳим Мўминовни деярли шогирдлари ҳам эсламай қўйди...

У зот виждоннинг улуғ намунаси эди. Унга ҳавас қилса, унинг эътиқодини орзу қилса арзирди...

Бечора Очил Тоғаев ҳам ёвнинг қўлида қолиб, иккинчи тоифа кишиларига талон — торож бўлиб, кўп азоблар чекди. Янги костюмга ёлчимай ўлиб кетди. У зот ёлланган сотқинларнинг, яъни иккинчи тоифа кишиларнинг қиёфаларини ифодалашда, тасвирлашда бепазир зот эди. Айни пайтда у зот ёв билан, унга ёлланганлар билан швафқатсиз равишда курашди. У зот умри бўйи мана шу ёлланганларнинг ҳаётларини кузатди, табиатларини ўрганди, таҳлил қилди ва виждон туйғусини тушунтиришга ва фош қилишга уринди ва маълум маънода ғалабага ҳам эришди. У виждонли зотни ҳам бутун на бир виждонсиз, на бир виждонли эсламайди...

Ахир камёб нарсаларнинг сони кам бўлади. Булбул бир қишлоқда бир жуфт ёки икки жуфт бўлиши мумкин. Оҳулар ҳам шундай... дунёда қарғанинг, тулкининг, чиябўрининг сони кўп... қотилнинг, босқинчининг, ёвнинг сони кўп... мана шу тушунча — туйғуларни фақат яҳудийлар амалга ошираётганини инсоният билиб қўйиши керак, жумладан ўзбек халқи ҳам... Очил Тоғаев тафаккур қудратининг кучлилиги, виждонининг кенг тараққий топгани билан, дид — фаросатининг юксаклиги билан, маданиятлилиги билан Абдулла Қодирий, Иброҳим Мўминов, Усмон Носир, Шуккур Бурхон қаторида турадиган улуғ зот эди... виждонли эди... у зот виждон — эътиқодни биринчи ўринга қўйиб иш тутди. Ва виждонни муқаддас деб билди ва ундан энг оғир кунларида ҳам кечмади... Оллоҳнинг чизган чизигидан чиқмади... мана шу сифатлари учун ҳам иккинчи тоифа кишилари қўлида, ёв таъқибда яшаб, азоб чекди, қосаси оқармади, фақат таъқибга учради.

У зот иккинчи тоифа кишилари ҳақида ўн жилдга яқин асарлар яратди... Очил Тоғаев виждонлилар билан виждонсизлар орасидаги номутоносибликни жуда чуқур тушунган, ҳис этган нозиктаъб киши эди. У зот инсоният эришган барча тараққиёт ва барбодликларнинг сабабчилари иккинчи тоифа кишилари деб тушунарди. Ва бу билан инсоният тарихида нурли сиймолар қаторида қолди... буни келажак кўрсатади ва уни оқлайди. У зот айниқса эркинликка эришганимиздан кейин очлиб кетди. Мустабид тузум ҳақида очиқ — ойдин ёза бошлади...

Бир неча йиллар олдин улуғ тарихчи аллома Ҳамид Зиёевнинг «Ўрта Осиёни Россияга қўшиб олинishi» номи китобини ўқиб ҳайрат ва таажжубдан ёқамни ушлаган эдим. Унинг виждонига, туркона иймонига қойил қолган ва ўзим сезмаган ҳолда ҳазрат Темур, Қодирий, Навоий каби зотлардан бўлиши керак деган қарорга ҳам борган эдим. У кишининг жасурлиги, шиддати ва кўрқмаслиги чиндан ҳам мени таажжубга солган эди ва эътиқодимни мустаҳкамлашда кучли таъсир ўтказган эди. Гойибдан у кишига меҳр қўйиб, у киши билан танишишга ошиққан эдим, бироқ ҳозиргача эътибор бермай келдим ва бу ландавурлигим учун ҳамон ўзимни қоралайман...

Ўша кезлар «Адабиёт ва санъат» рўзномасида у зотнинг «Мустақиллик йўлида бирлашайлик...» деган мақоласини ўқиб иккинчи бор у зотга тасаннолар ўқидим, иқтидорига қойил қолдим. Қаршисида беихтиёр бола эдим. У зот ҳис тетиқлиги, ақл устунлиги билан, дид билан, фаросат билан минг йил олдинга, минг йил кейинига қарай оладиган аллома эканлигини тарих китоби билан исботлай олган... У зот инсоният бошига солган «инқилоб», яъни яҳудийларнинг тўнтариш жараёнларини жуда усталик билан ифодалаб берган. Бу тузумнинг инсоният бошига солган кулфатларини жуда нозик нуқталарда тасвирлаб берган. Инсоният ҳалокатини ҳам фақат босқинчилар туғдириши мумкинлигини ҳам олдиндан кароматлар билан таърифлаб берган. У зот ҳам биринчи тоифа кишиси ва юз йиллардагина дунёга бир марта келиши мумкин бўлган алломалардан, десам янглишмайман. Худди шундай у зотнинг улуғлиги, эътиқодидан дарк берувчи аломати — мана шу кулфатларнинг, яъни тарих бошига тушган кулфатларнинг ҳаммасига фақат ёв ва ёллаган иккинчи тоифа кишилари сабабчи, деб билади ва шунигина исботлашга уринади. Тошкентни русларга, яъни яҳудийларга топширишда жонбозлик кўрсатган Саидазим

бой боипчилигидаги сотқинларнинг асли тошкентлик эмаслиги, келгинди бўла туриб Тошкентни осонликча ёвга топширганини, асли тошкентликлар ёвга сотилмай тик туриб курашгани ва ўлганини ҳужжатлар билан исботлаб беради... Бу билан Ҳамид ака мантиқ ва моҳиятта ҳам кенг ўрин ажратди. Моҳият билан мантиқ биринчи тоифа кишиларини иккинчи тоифа кишилардан фарқлаб беради. 137 йилга чўзилган қуллиқнинг асосчилари ўзимиздан чиққан сотқинлар эканлигини далиллар билан асослаб беради. Бу билан нафақат тарихни, бадиийликни ҳам яхши ҳис қилганини, тилнинг гўзаллигини сезганлигини ифодалайди. Барча китобларини тарих сифатида эмас, бадиий асар сифатида юзага келтиради. У зотга олқишлар бўлсин!

Ўша рўзномада у зотнинг ўғиллари Азиз Зиёевнинг ҳам бир — иккита мақоласини ўқиб қойил қолдим ва: «Улуғ отадан улуғ фарзанд туғилади», деган қарорга келдим.

Дарвоқе, инсоннинг кимлигини, яъни йўналишини, фаолиятини, виждонини, эътиқодини белгилайдиган, баҳолайдиган қон тушунчаси ҳам бор — а...

Виждонли одамлардан виждонли фарзандлар туғилиши, виждонсиздан виждонсиз фарзандлар туғилиши, қотилдан қотил, ботилдан ботил, даҳодан даҳо туғилиши ҳам исботланган ва бу исбот талаб этмайдиган қонуниятдир... Ҳеч қачон сотқиндан даҳо, даҳодан сотқин туғилмайди... Бундай ҳолларга тарих гувоҳлик ҳам қилолмайди... Бордию, даҳолардан бирор қотил туғилган бўлса, у ҳолларда она томонидан қотил одам ўтган бўлади... Етти отанинг бирортасида ё она томонидан қотил ўтган бўлса ҳам барибир бирор авлоддан қотил чиқади... бу ҳам Яратганнинг инояти, гўзаллиги. У зотгина беҳато ишлайди... ва инсоний камчиликларини ҳам вақти билан юзага чиқариб туради.

Виждонсизлик агар хасталикка кирса, демак виждонсизларнинг ота — боболари ҳам шу хасталик билан оғриганлар ва бундан кейинги авлодлари ҳам шу хасталикка дучор бўладилар. Инсоният бу хасталикни азалдан кашф қилган, шифолашга уринган, бироқ ҳамон шифололмай ўтиб келаётир... бу хасталикни асли яҳудийлар юзага келтирган... бир босқинчи миллат бошқа миллатларни мана шу хасталикка учратилишга тиш — тирноқлари билан ҳаракат қиладилар... шу дардга гирифтор қилиб, шифолашга эса дори ишлаб чиқармайди, дори ишлаганларни йўқотиб туради... сотқинлик тузалмас, шифолаб бўлмайдиган жуда оғир хасталик... бу ҳам уруғ суради... Лекин бу хасталик

Оллоҳнинг инояти эмас... Оллоҳ муқаддас китобларида: «Мен инсонга икки кўз, яъни кўриш, яхши — ёмонни кўриш учун, икки қулоқ, яъни яхши — ёмон гапларни эшитиш учун, икки қўл, яъни меҳнат қилиш, ёвга қарши қурол кўтариш учун, икки оёқ, яъни юриш учун, фарзандлар яратиш учун пушт, ҳаммасини бошқариш учун ақл, дид, фаросат бердим, хатони ўзи қилади, жазолашни эса ўзим бажараман...» деган. Мана шундай етук қилиб яратган Худо тўрт мучаси тўла бўлган инсоннинг ишларига аралаша олмайди. Тўрт мучадан камситганида эди унинг ишларига аралашса бўларди...

Демак, Оллоҳ фақат назорат қилади ва гуноҳларимиз учун жазолайди.

Минглаб виждонсизлар орасига Оллоҳ томонидан ташланган бир — икки виждонли абадул — абад эзгулик учун курашиб ўтади. Гоҳ виждонлилар, гоҳ виждонсизлар ютади. Виждонлилар юзага қалқиб чиққанида тараққиёт ва озодлик яшнаб кетади, виждонсизлар маълум муддатгача қоронғиликда қолади. Виждонсизлар ютса, виждонлилар қон йиғлайди. Жамият наshawандликка юз буради, ўғрилиқ, маддоҳлик, олчоқлик, бесоқоллик авжига минади, ҳар қадамда қотиллик содир бўлади. Даҳоларнинг бўйнига занжир тушади. Ва улар қулликка маҳкум бўлади.

Тўртоёқлик махлуқлар орасида яна бир «тулки» деган антиқа махлуқ мавжудким, одам зоти бутун умр ундан нафратланиб, уни таҳқирлаб ўтади. Уни сотқинга қиёс қиладилар. Яна бир антиқа қуш ҳам бор. Унинг исми Бойқуш... Бири фирибгар, иккинчиси ёмон ниятли... Тўтиқуш эса фақат тақлид қилади. Мана шу уч тоифа жонзотнинг вужудидан олижаноблик, деган хазина тушиб қолган... Улар қатори иккинчи тоифа кишилари ҳам ҳаяжонланиш, чўчиш, меҳр — шафқат деган тушунчадан маҳрумлар. Улар гўзалликдан таъсирланмаганликлари учун ҳам тубанликка кетадилар...

Биринчи тоифа одамлари ҳақида гап кетганида бутун умр болалигида қолган, беҳад содда Шукр Бурхон ва Одил Ёқубов ҳақида гапирмаслик ҳам инсофдан бўлмас. Бу икки шахс ҳам бутун умр эътиқод учун курашиб ўтди. Ватанпарварлиги, миллатпарварлиги, яъни виждонлилиги учунгина шундай кулфатга дучор бўладилар. Бирор вақт бирор виждонсиз жиддий фикр юритиб, дўпписини ерга қўйиб: «Ахир виждонли бўлиш ҳам керак, виждонсизлар ичида виждонлиларнинг бўлиши ҳам табиий ҳол, йўқса инсоният алақачонлар ер юзидан йўқолиб кетарди... адабиёт, санъат тушунчаси ҳам йўқоларди, виждонлилар

эвазига инсоният фаолият кўрсатаётир...» демайди. Адабиётга беш — олтига виждонсиз, яъни бегоналар кириб қолган ва улар ҳамон жиддий адабиётга, ижодкорларга қарши курашаётир... ва улар хозиргача улут адабиётни, ижодкорни яширинча чалиб, яхши асарларни иложи борица яширишга уринаяпти. Очиқчасига ижодкорни сўкиб ҳам юрибди. Улар виждонсизлар бўлиши билан бирга мутлақо иқтидорсиз кишилар... Иқтидорсизлар азал — азалдан иқтидорлиларни ёмон кўриб келган ва бундай ифлос зотларни Шўро юзага қалқитиб чиқарди ва улар орқали миллатнинг гўзал адабиётини каллаклаб келди. Бунга Қодирий, Усмон Носир, Фитрат, Чўлпонлар мисол бўла олади. Агар жамиятни иқтидорсиз, яъни виждонсизлардан атиги йигирма фоиз эгаллаган бўлса, майли бунга чидаса бўлади. Аммо иқтидорсиз ва виждонсизлардан 80, 90 фоизи юқорига кўтарилиб олса борми, Худонинг ургани шу... ўн, ўн беш иқтидорлиларнинг шўрларига шўрва тўкилди, деяверинг. Бундай бечоралар абадул — абад қувғинга учрайди, куни қамоқларда кечади. Қамалмаса — да, йиғлаш, кўзёш тўкишдан бошқа иложи қолмайди. Жамиятни эътиқодсизлар, яъни иккинчи тоифа кишилари эгаллаганда эса эзгулик ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Улар иқтидорни, яъни эътиқодлиларни кемириб ташлайди ва иқтидорлилардан фақат шох ва новдаларгина қолади... Виждонсизлар ишламагани, яратмагани каби ишлаганларни, яратганларни кўролмайдилар. Жамият чиндан ҳам виждонсизлар қўлига ўтгандан кейин эзгулик ўлимга маҳкум, бундай даврнинг келажаги бўлмайди, у эртадир — кечдир инқирозга юз тутати. Шўро даврида мана шундай ифлосларнинг куни туғди ва улар бечора учинчи тоифа кишилари — деҳқонларнинг мол — мулкларини ўмарди. Ҳеч нарсга кўрмагандай лаб — лунжларини ялаб юраверди. Миллатнинг бошига очлик, яланғочлик кулфатини ҳам солди...

Шўро даврида яна бир улут инсон, бош муҳаррир бўлиб ишлаган бир зот ҳам бу дунёдан йиғлаб ўтиб кетди. Ундай иқтидорли журналист ер юзида йўқ эди. Бу одам ҳақида турли идораларга «оқлов» хати йўлладик, бироқ нафи бўлмади. Хуллас, ҳақиқат юзага чиқиб, бир қур ишига қайта тикланди.

Оллоҳнинг улуғлигига ширк келтирмаган ҳолда доим: «Шундай улут зот! Нимага виждонсизларни кўпроқ, виждонлиларни камроқ яратди?» деб нола қиламан. Ахир озгина инсониятга саҳоват кўрсатиб виждонлиларни

кўпроқ, виждонсизларни камроқ яратса бўлмасмиди... ахир одамизод бунчалик кўп йиғламаган, бунчалик кўп азоб чекмаган бўларди — ку! Виждонсизларни кўпроқ яратиш билан бирга жамиятни қадрсизлантириб ташлади... ахир ҳар бир қилинган қабих ишнинг сими чиқади. Қотилни ҳам кимдир ўлдиради. Виждонсиз ҳам Яраттандан жазо олади... бирон — бир жазосиз кечмиш йўқ. Фақат вақти билан жазо олади... икки куёвини ўлдирган, эронликларни, курдларни қатағон қилган Саддам Ҳусайннинг аҳволини одамлар ўз кўзлари билан кўриб турибди — ку... балки имконият унинг қўлида бўлганида бу ҳақда ўйлаб кўрмагандир... ваҳоланки, у намоз ўқиган, Худони тан олган... фақат назариёти билан амалиёти муштарақлик касб этмаган. Оғизда бошқа гап гапирган, амалда эса бошқа иш қилгани оқибатини инсоният ўз кўзлари билан кўрди...

Биринчи тоифа кишилари ақлли бўлгани учун ўз дунёқарашлари билан овора бўлиб, ёт куч қаршисида бирлаша олмайдилар. Иккинчи тоифа кишилари эса тезда бирлаша оладилар. Виждонлиларга қарши кураша оладилар ҳам. Табиийки, бу жангда барлашган ютади, бирлашмаган ютқазади... биринчи тоифа кишилари куйиб қолаверади...

Ниҳоят учинчи тоифа, яъни мутлақо озорсиз кишилар ҳақида...

Бу тоифадаги кишилар ҳақида гап кетганида нисбатан уларни биринчи тоифа кишилари қаторига қўйиш ёки озгина тепага кўтариш мумкиндир. Бу тоифа кишиларига асосан деҳқонлар, меҳнаткашлар, чўпонлар, фақат қўллари эвазига кун кўрадиган кишилар киради. Улар азалдан — абад қадар ўзлари қатори, шоҳларни ҳам, қушлар, ҳайвонларни ҳам боқиб келади. Шу билан ўзларига жаннатдан жой тайёрлайдилар. Улар Оллоҳ яратгандай соддалиги, самимиятида қоладилар... улар ҳам кўпроқ йиғлашга, қайғу — ҳасрат чекишга маҳкумлар. Ўзлари киймай, ўзгани кийдирган, ўзи емай ўзгани едирган шу мушфиқ инсонларнинг қисмати азалдан шундай бўлган ва шундай бўлиб қолади... Бундай кишилар умуман Худога яқин, яъни беш маҳал номозини қанда қилмайдиган, ҳалол, пок, покиза бўлади. Эрта тонгдан бошлаб қора кечгача далада меҳнат қилиш билан банд бўлади. Бола — чақа боқиш, оиласини тебратиш билангина шуғулланадилар. Кеч билан уйига қайтади ва ҳориб — чарчаб ухлайдилар. Ўғил уйлантириш, қиз чиқариш билан умрларини ниҳоясига етказадилар... ҳаётни шундай қабул қилади, шундай тушунади. Илоҳий тушунчаларнинг асоси — улуғ Ижод,

яъни адабиётда, санъатда эришилган ютуқлар, фалсафа, дунёнинг ниҳояланиши ё яралиши, шоҳлар ва қора халқ ҳақида жиддий бош қотирмайдилар. Гўё жимгина она қорнидан чиқади, жимгина ер қаърига кириб кетади... жуда оддий ва жўн қонуният...

Вақти билан шаҳарга йўл олади. Кийимлари бир ҳол... чўнтагини деҳқончиликдан орттирган пуллари билан қалпайтириб олдидан чиққан барча одамга мулозамат билан боқади. Баъзи ҳолларда чўнтагини тикин машиналарда киссавурлар қоқлаб қўяди... шу тариқа бир четда жимгина йиғлаб, қорнини тўйдиришга пул тополмай ноилож уйига қайтади. Яна уйида хотини ва бола — чақасининг таънасига қолади. Яна илинжни даладан излайди. Юпанчи ҳам дала бўлади... далада ишлари бароридан келиши ҳукуматта, табиатта боғлиқлигини баъзан билолмай куйиб пишиб юради. У фақат асабийлашиб, ўғрини Худо яраттанидан нолиб, сирига тушунолмаб ўтиб кетади. Пули йўқлиги сабабли фарзандлари олий ўқув юртига киролмаганидан озгина нолиб қўяди ва тез орада буни ҳам унутиб қўяди. Кўп ерларни иккинчи тоифа кишилари эгаллаб олгани, ўқишга киритиш уларнинг қўлида эканлигини ҳам англаб етмайди... англаб етса — да, улар ҳақида жиддий бош қотиришга ярамайди. Чунки қўлидан ҳеч нарса келмаслигини билади.

Ҳомердан тортиб Навоий ҳазратларигача шарафлаган зот — ҳазрат Деҳқондир... у бечоралар доим ҳам яхши кун кўравермаган... ваҳоланки, ҳаммамиз ҳам деҳқонни эъзозлаймиз, ҳурмат қиламиз, қисматига боғлиқ масалада эса кўриб кўрмаганга, билиб билмаганга оламиз, гап умуминсон, умумтарих ҳақида кетаётир... 1931 йил, 1945 йил деҳқонлари шулар жумласидандир...

Табиатдан ғариб, нотавон кўринадиган ёки туюладиган мана шу учинчи тоифа кишиларига жиддий назар ташланса, улар ҳатто иккинчи тоифа кишиларидан ҳам хавфлироқ бўлиши мумкин. Биринчи тоифа кишилари илм — фандан, адабиёт, санъатдан, фалсафадан, бунёдкорликдан, тараққиётдан ва дунёни уруш балосига гирифтор қиладиган яҳудийлар, уларнинг йўналишидан хабардор бўлгани учун, яъни ўз дунёқарашига эга бўлганликлари учун осонликча жон бермайди, осонликча сотилмайди... ўз ҳақ — ҳуқуқи учун фаол курашади. Улар иложи борича жамиятни ҳам яхшилик томонга буришга уринади. Қайсидир маънода ўзгартиради ҳам. Биринчи тоифа кишиларнинг учинчи тоифа кишиларидан фарқи шу. Учинчи тоифа, яъни ўта содда,

ўта самимий учинчи тоифа кишилари илм — фандан, тараққиётдан, адабиётдан, санъатдан, фалсафадан, бунёдкорликдан беҳабар бўлганликлари сабабли, яъни уларнинг деҳқончилик меҳнатдан қўллари бўшамагани сабабли, жумладан ўз дунёқарашига ҳам эга бўлмаганлиги, ишонувчанлиги туфайли, ўзлари истамаган ҳолда иккинчи тоифа кишиларнинг тузоқларига илиниб, ўзлари сезмаган ҳолда сотқинлик йўлига кириб қолиши мумкин... Шўро даврининг, яъни аста — секин олижаноблик, эзгуликни восита қилиб, тўрга илтиртгандан кейин бўйнига даҳшатли ишлар, яъни ватанини, миллатини сотиши шартлиги, раъйига қарамаса, ўлдиришлари мумкинлигини бўйнига қўйиб, ўз мақсадлари йўлида ишлатишини билмаган ҳолда алданиб қолишлари мумкин. Ҳатто у бундай сотқинликни маълум вақтгача, яъни шароитни ўрганиб, кўзи очилгунича эзгулик, олижаноблик деб ўйлаши ҳам мумкин... шу сабабли улар иккинчи тоифа кишиларидан ҳам кўра хавфли... уларни биринчи тоифа кишилари доимий равишда ҳимояларига олиши, тарбиялаши, йўл — йўриқ кўрсатиши шарт... Ёлланганлар, яъни ватани, миллатини ёвнинг тазйиқи туфайли сотганлар кўпроқ мана шу учинчи тоифа кишиларнинг фарзандларидан чиқиши мумкин. Дунёда бундай тажриба синаб кўрилган. Бунинг тагида соддадиллик, самимийлик ётади. Шунга қарамай биз доим ҳам деҳқонни, яъни оддий меҳнаткашни эъзозлашимиз зарур. Шундай кунлар келадики, ер юзидан ёлланганлар, сотиладиганлар йўқолиб кетади ва яҳудийлар ҳам инсофга келади ва урушларини тўхтатади, одамларни ёллашларни ҳам йиғиштиради, дея умид қилиш мумкин...

Шўро миллат орасига нифоқ солиш билан бирга маҳаллийчиликка ҳам кенг йўл очиб берди. Бундай жараёнлар қўлаб — қувватланди. Сабаби — миллатларнинг орасига нифоқ солса, ёв учун яшаш осонроқ кечарди. Босиб олган ерларида тинчроқ яшардилар. Маҳаллийчилик миллат учун нашадай хавфлидир... миллат мана шу хасталик билан ўз — ўзини тутатиб ташлайди... Дунёдаги бошқа бирон миллатда ўзбекчалик маҳаллийчилик касофати йўқ... Бу маҳаллийчилик асосан Тошкент шаҳрида қаттиқ ривожланган, бошқа ердан келганининг ҳаммасини «қишлоқи» дея мурожаат қилади ва улар ҳеч қачон ҳаммада ҳам бир хил мазмун ва моҳият бор эканлигини англаб етмайдилар, шу сабабли руслар Тошкентни осонликча босиб олди... тошкентликлар ҳозир бошқа миллатлар билан яшаган ҳолда, ўз миллатини «қишлоқи» дея очик

ҳақоратлайверади... бироқ бошқа миллатларга нисбатан олижаноблик йўлини тутади... албатта, бундай шароитда ватанни ёв босиб олиши тезлашади. Биз — ўзбеклар зудлик билан мана шу иллат — ҳасталиқдан қутулишимиз зарур ва шарт. Назаримда бу ҳам иккинчи тоифа кишилар, яъни виждонсизларнинг касофати бўлиши керак... «Уйимдан айвоним яхши, қишлоқидан ҳайвоним яхши...» мақолини ким, қачон туқиган бўлса, худди ўша куни миллатимиз бошига оғир кулфат тушган... ёв босиб олган... дунёдаги ҳамма миллатда шаҳарли ҳам, қишлоқли ҳам бўлади. Лекин бошқа миллатлар ўзбекчалик ўз — ўзини камситмайди... мана шундай камситишга борадиганларни йўқотиш билан миллатни тозалаш мумкин... назаримда мустақиллик бундай иллатларга чек қўяди, миллатни бирлаштиради...

Яҳудийлар бир — бирларини камситмагани учун, аксинча бирлашгани учун бутун дунёни олиб ўтирибди... инсон танасидаги энг ёмон, даҳшатли иллатлардан бири сотқинлик бўлса, иккинчиси — маҳаллийчиликдир... миллатларни ажратишдир...

Миллатларнинг ватанларини Худо яратгани ҳисобга олинса, ҳеч кимнинг айирмачиликка боришга ҳаққи йўқ. Ўзи яратди, ўзи ўлдириши мумкин...

Қачонлардир вақт етади. Виждонсизларга қарши кураш бошланади. Виждонлиларни ҳимоя қилиш бошланади. Чунки инсон доим курашда, доим изланишда... инсон табиатан гўзал. Инсон табиатан саҳоватта, меҳр — шафқатта муҳтож. Шунга эҳтиёж сезади. Одамлар ҳақида фикр юритиш ҳеч қачон қотиликка кирмайди. Инсон гўзалликни излаб туриб, ёмонлик ҳақида гапирishi мумкин... бу ҳам изланиш. Инсоннинг ўзи ҳақидаги фикрлари учун суд қилиб қоралаш мумкин эмас. Йўл эзгулик, олижаноблик бўлганидан кейин одам жамият ҳақида, яхшилик — ёмонлик ҳақида фикрлаши ҳам мумкин... бу дегани гўзалликка интилиш, Худога яқинлашиш... виждон, инсоф тантанаси учун курашиш демақдир.

Мустақиллик биз учун фикрлаш, тафаккур қудратини кўрсатиш учун кенг имконият йўллари яратиб берди. Назоратни олиб ташлади. Энди биз тафаккуримиз қудратини ҳам тўлалигича ифодалашга, тасвирлашга эга бўлдик. Бунинг учун Мустақилликка қайта — қайта ташаккур айтишга бурчлимиз, масъулмиз...

Яшасин Мустақиллик!

1991 йил.

Чамаси бир йиллар қилинган меҳнат ниҳоят самарасини топди. Бир юз йигирма минг аҳоли истиқомат қиладиган, улкан бозори Бухорою Самарқандга маълум ва машҳур бўлган, у ерлардан бозорига узлуксиз равишда савдо карвонлари қатнайдиغان, Шарқдан эса Хитой, Уйғуристон, Эрон, Афғонистон, Покистондан тинимсиз савдо карвонлари келиб турадиган, юзлаб турли — туман дўконлари мавжуд қачонлардир Ойлароча деб юритилган, ҳоқонлик бўлган ва маҳобатли ўн уч масжиди билан фахрланган Номданақ қишлоғида ўн тўртинчи масжид ҳам қад кўтарди. Маҳобати билан, савлати билан олдинги ўн уч масжиддан қолишмайдиган, ёғочлари мойбўёқ билан бўялгани учун «Сирли масжид» деб юритила бошлаган бу масжид маблағ билан таъминлаган ва бу пайтта келиб ёши бир ерга етиб қолган Иброҳим ота Мирсаид ўғли ўша кунни бутун қишлоқ аҳлига бир от, бир буқа, бир неча қўй сўйиб катта тўй берди. Иброҳим отани бутун қишлоқ халқи дуо қилди ва ота — боболари руҳига Қуръон ўқилиб, кўнглини шод этишди. Иброҳим ота беҳад кўтаринки кайфият билан уйига қайтди, шу кунни туш кўрди...

Тушида фаришталар келиб тезлик билан ҳажга отланиши, яъни умри ниҳоя топаётгани, йўлга чиқиши ҳақида Оллоҳнинг ваҳийсини етказди. Иброҳим ота шу кунни эртароқ уйғонди. Тушини эслаб узоқ вақт бир нуқтага термилганча ўтириб қолди. Тушини эслади. Аниқ эслади. Фаришталарнинг Оллоҳдан келтирган ваҳийсини ҳам хотирлади. Таҳорат олиб бомдод номозини ўқиб бўлганидан кейин икки хотинини ва фарзандларини ёнига чорлаб тушида келган ваҳийни етказди.

— Зудлик билан туяларни ҳозирла, — дея ўғиллардан бирига буюрди.

— Бугуноқ йўлга чиқамиз. Хуржуннинг бирига тилла тўлатиб оласан. Иккинчисига йўлга зарур нарсаларни тўлатасан...

Шу кунийёқ Иброҳим ота бир ўғли билан бу дунёдаги охирги сафарга, яъни Макка сафарига жўнади. Илоҳдан шундай буйруқ бўлган эди. Иброҳим ота хонадони аъзоларига Номданақ қишлоғига бошқа қайта олмаслиги, яъни Маккада қолишини ва бу Оллоҳнинг буйруғи эканлигини ётиғи билан тушунтирди. Орқада айрилиқ, яъни оталарини бошқа кўролмаслик ҳасратидаги фарёдлар янграб қолди. Маккага бир — икки тош қолганда Иброҳим ота

кутилмаганда ўғлининг қулоғига: «Болам, туянгни қамчила, менинг муҳлатим тугаяпти... узиламан... узилганимдан кейин хуржуннинг бир кўзига ўтказ ва бошқа кўзига — тилласи бор кўзига яна тош сол... шу тариқа мени Маккага элтгин... тақдир қилган бўлса, ҳазрат Пайғамбаримизнинг мозорларига қўясан...» деб шивирлади.

Орадан ярим соат ҳам вақт ўтмай Иброҳим ота дорилбақога риҳлат қилди... ўғли эса васиятини ўринлади... қишлоғига қайтиб юз берган воқеани жигарларига сўзлаб берди. Аза очилди. Иброҳим отанинг йиллик маъракасини ҳам ўтказишди. Иброҳим отадан катта ер, мол — мулк қолди. Сирли масжид ёдгор бўлиб қолди. Орадан бир неча йиллар ўтиб қулоқ — қулоқ даври бошланди. Дангаса, ишёқмас, ўғри, каззоблар тақдир тақозоси билан юзага чиқиб қолди. Тўрт юз йиллар муқаддам Туркистондан, яъни Аҳмад Яссавий ҳазратлари ватанидан бу ерларга кўчиб келган Мираълам бобонинг еттинчи набирасининг бошига оғир кулфат тушди. Умри дафтарига «қулоқ» деган қора тамға босилди ва кутилмаганда Оллоҳ ато этган ер, мол — мулкidan айрилиб номаълум томонларга кетишга мажбур бўлди. Бегона ерлардаги умри эса фақат яшириниш билан кечди. Охир у зотнинг ўғиллари Мирсоли оталарининг ўрнига қулоқ сифатида ўзи қамоқхонага бориб ўтирди. Мирсоли бобони шу тариқа қамоқдан асраб қолди...

Ниҳоят Оллоҳ буюрган илоҳий кунлар — мустақилликка ҳам эришилди. Мирсоли бобонинг набиралари кўксига офтоб тегди. Мирсоли бобонинг Мирсаъди исмли ўғиллари, Мирхалил исмли набиралари ҳам бандаликни бажо келтиришди.

Оллоҳ камситмаган бандасини ҳеч ким камсита олмайди. Аммо Оллоҳ камситган бандасини ҳеч ким бахтли қилолмайди...

Ўз — ўзидан маълумки, фаросатли, дидли, тафаккури кучли кишиларгина ишбилармон бўлади. Ўтмишдаги бойларимиз ҳам ишбилармонликлари билан бойиган эди. Дангаса, ишёқмас кишилар ҳеч қачон бойимайди. Аввало ҳаммага Оллоҳ юқтириши керак...

Мирфузоил Мирхалил ўғиллари ўша Иброҳим отанинг эваралари... ҳозир элик ёшларни қоралаб қўйди... Мирфузоил қачонлардир ўз кучи билан политехника олийгоҳининг «Ачитқи» бўлимига ўқишга кириб, уни муваффақиятли битирди. Олмалиқдаги пиво заводида аввал технолог, сўнг цех бошлиғи бўлиб ишлай бошлади. Сўнг директор ўринбосари даражасига кўтарилди. Ундан кейин

эса Бешёғочдаги Тошкентпиво заводига келиб цех бошлиги лавозимида ишлай бошлайди. 1988 йили эса Тошкент вино заводига ишга ўтказишади. Бу ерда эса шишаларга вино қуйиш цехининг бошлиги этиб тайинланди. Бу ерда ҳам жон — тани билан ишлаб кўпчиликнинг меҳрини қозонади. Ишбилармонлиги билан тез орада ҳурмат — эътиборга тушади...

Мирфузоилнинг ҳаётидаги ҳақиқий ижодий жараёни худди мана шу ердан бошланади.

Қачонлардир Иброҳим бобо ўз маблағига қурган ва Номданак халқига совға қилган, яъни Оллоҳнинг уйи деб аталмиш масжидга кутилмаганда ўт кетди. Тарихда бирор вақт учрамаган ҳол... ҳар қалай арвоҳлар чирқирайдиган бир ҳол юз берди... Масжид қайта қурила бошланди. Оллоҳни деган, Унга содиқ биродарлар баҳоли — қудрат ёрдам қўлларини чўзди. Тошкентдан ўрта бўйли, пешонаси очиқ, ёқимтой бир йигитча келиб: «Шу масжидни бир пайтлар катта бобом Иброҳим ҳожи қурдирган эканлар, озгина атаганимиз бор эди...» дея бир миллион сўм пул ташлаб кетибди.

Кейинчалик ҳам ёрдам қўлини чўзибди...

Ўйланиб қолдим. «Яхшидан яхши туғилади» деб бекорга айтишмас экан, деган фикрга бордим ва ўша олижаноб йигит билан танишиш иштиёқи туғилди, қидириб топдим. У чиндан ҳам ақлли, олижаноб йигит экан. Суҳбатлашдик ва ташқарига чиқиб, «Меҳнат» деб аталмиш, яъни бутунги кунда 7 миллиард сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхонани айландик. Ўйга толдим ва инсон оламига ва жониворлар оламига хос гўзаллик ҳақида ўйлай бошладим.

Мантиқ жиҳатидан қаралса, Оллоҳ яратган мавжудотлар орасида беозорлари ва озорлилари, яъни йиртқичлари ва бировларга ёмонлик қилиш билан фахрланадиганлари ҳам мавжуд. Озорсиз жониворлар оҳулар, отлар, қорамол, майда мол, қушлар оламида кабутар, булбул, саъва, мусича, тоғуррай, қумри каби ўнлаб жонзоти бор. Одам ҳам моҳият эътибори билан йиртқичлар қаторига киради. Инсон зоти азалдан қорин тўйдириш учун ўзгаларнинг ерларига босиб кириш, мол — мулкни талон — торож қилишни ўйлаб чиқарди. Мол — мулкни тортиб олиш учун «қулоқ» деган ноинсоний қонунни ҳам тўқиб чиқарди. Ваҳоланки, ўз меҳнати билан ишлаб орттирган мол — мулкни қонунсиз тортиб олишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ эди ва бундай қонун инсоният тарихида қонунашштирилмаган эди. Йиртқичлар ҳам бир — бирларини узлуксиз равишда ейиш билан банд.

Йиртқичлик бор ерда ҳозирча тараққиёт ва ривожланиш йўқ. Қуллиқда яшаган халқларда тараққиёт ва ривожланиш бўлмайди. Шунга қарамай олижаноб, мард, доно одамлар ҳисобига инсоният оламида ҳар қалай озми, кўпми тараққиёт бўлиб турибди. Тараққиёти учун улуг, барбодлиги учун тубан деган номга ҳам эришди. Биз кўзимиз билан кўриб турган ер ва осмон, унинг орасидаги гўзаллик, яъни одам, ҳайвонлар, қушлар, сувлар, ер, тоғлар, дарахтлар ҳаммаси Оллоҳ яратган гўзаллик. Инсон бундай гўзалликни ярата олмайди. Яратиш биргина Оллоҳга дахлдор. Инсон эса тупроқдан бино, ёғочдан бино бунёд этиши мумкин. Табиатдан расм бунёд сифатида нусха кўчириши мумкин. Масжид қуриши мумкин. Демак, инсон доим гўзалликка интилади. Гўзалликни бунёд этишга ўзида иштиёқ сезади. Мана шу хислати билан инсонни яхши баҳолаш мумкин. Биз гўзалликни, яъни олижаноб одамни билиш учун ёмонлик, яъни хунуқликни восита сифатида ўзимизга қурол қилиб оламиз. Мана шу гўзаллик туйғуси расмни, шеърятни, умуман адабиётни юзага келтирди. Оламнинг гўзаллиги ҳаётни гўзallashtирди ва бизни лаззатлантириш билан бирга янги бунёдкорликларга чорлади. Саховатдан, олижанобликдан лаззатлана олмаган кишилар бунёдкорлик қилолмайди. Олижаноблик, мардлик эса мингдан бир одамга насиб этади. Ва олижаноб, мард бўлиш ҳам аввало Оллоҳнинг инояти. Оллоҳ кутилмаганда бир одамга олижаноблик туйғусини ато этиб қўймайди. Аввал ота — боболари қонига гўзаллик туйғусини сингдиради.

Улуг Америка ёзувчиси Жек Лондон бутун умр миллиардаб пуллар топди. Бутун умр қашшоқларга улашиб ўтди. А.Н.Толстой ҳам умрининг охирида бутун мол — мулкни қашшоқ оммага бўлиб берип ҳақида ёзма равишда хат қолдирди. Ҳазрат Навоий ҳам шундай қилганлар... Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Гап Иброҳим бободан ёдгор бўлиб қолган масжид ёнганида катта ёрдам қўлини чўзган ва ҳозирча Номданақ қишлоғига маълум бўлмаган ишбилармон Мирфузоил ҳақида бораётир... юртимизда биров қийинчиликлар бораётган бир паллада катта миқдорда пулдан ёрдам қилишнинг ўзи бўлмайди. Масжид — Оллоҳнинг уйи. У ерда фақат гўзаллик учун ибодат қилинади. Оллоҳ — Гўзалликдир. Масжидда Гўзалликка топинамиз... бизни гўзал қилиб яратган Гўзалликка, бизни Олижаноб қилиб яратган Гўзалликка...

Мирфузоил билан биз Тошкент шаҳридан ташқаридаги

«Меҳнат» ишлаб чиқариш бошқармасига кирдик. Бошқарма Муҳаммаджон Фозилов ширкат хўжалиги ерларига жойлашган ва жуда катта майдонни эгаллаган. Бошқарув идорасини кўриб кутилмаганда ҳайратдан ёқамни ушладим. Икки қаватли бинони шу қадар чиройли қилиб безатишибдики, гўё одам бирор — бир чет элдаги бинолар ичига кириб қолгандай ҳис қилади ўзини. Эшик, деразалар, икки хил рангда ётқизилган паркет поллар ва хоналарни беҳад гўзал қилиб безатилгани чиндан ҳам ҳайратда қолгани даражада чиройли эди. Балки бундай замонавий — чет эл андозаси билан бичилган ва ҳашамланган бинони илгари кўрмагандирман... ҳар қалай «Меҳнат» бошқармасининг бошқарув биносини кўрган киши мендай ҳаяжонга тушибди табиий. Эндilikда бу бошқарма улкан агрофирмага айлантирилибди. Мирфузоил Мирҳалил ўғли, Абдурашид Восид ўғли ва Эркин Қулмуҳаммад ўғли билан бирга ташкил қилган агрофирмага тасанно айтдим.

Агрофирмада минг гектар узумзорлари бўлиб, қарийб минг киши меҳнат қилар экан. Минг данга... Ватанимиз озғича қийинчилик даврини бошидан кечириётган бир пайтда минг кишини ишлатиб ҳар бирга 40 ва 50 минг сўм маош бериш, табиийки, ҳаммамизнинг ҳам қўлидан келавермайди. Аниқроғи, шундай катта ташкилотни бошқариш, вақтида ишчиларни маош билан таъминлаб туришнинг ўзи бўлмайди. Паркент туманининг «Паркент» ширкат хўжалигида 550 гектар узумзорлари мавжуд бўлиб, бир вано завод ҳам бор экан. Худди шу Паркент туманига қарашли Ўзбекистон ширкат хўжалигида 1000 гектар олиб олиниб, боқилияпти. Худди шундай Самарқанд ҳам катта майдонда узумзорлари ва вано заводи мавжуд экан. Яқинда Оҳангаров туманидан ҳам 200 гектар олиб олиб олиб боғ қилишга кириляпти. Самарқанд вилояти Бухоро туманида ҳам 200 гектар ерлари борагини топтиради.

Мирфузоил Тошкентвино бошқармасидан қилинганда эскирган бир цех анжомларини олиб келди. Муҳаммаджон Фознаов поман ширкат хўжалигининг автомашина гаражиданг бир текқасидан ар олиб олиб олиб вино ишлашни йўлга қўяди. Ўша кезлар кунда 30 — 40 яшик вино ишлаб чиқаришган экан. Бутунги кунде 7 миллиард сўм маҳсулот ишлаб чиқаришга эга бўлган, яъни Ўзбекистонда унча — бунча ишхона бас келолмайдиган агрофирмага айланди. Москвада савдо уйи очди. Бугунги кунда ишхона голландларнинг пиволарини ишлаб чиқаряпти. Ҳозир эса Германиядан катта ускуналар олиб келиниб ўрнатиляпти.

Яқин кунларда ўзбекистонликлар Германияда ишлаб чиқариладигандай антиқа пиволарни ўз ватанларида ҳам истеъмол қила бошлашади. Фаранглар билан беллашадиган оламшумул виноларни ҳам ишлаб чиқариб, кўпдан бери бу борада биринчи ўринга чиқиб олишган. Бундан ташқари маъданли сув ва турли хилдаги лимонадларни ишлаб чиқаришни ҳам аллақачонлар йўлга қўйишган. Томат пехи ҳам бутун қувват билан ишлаб, нафақат ўзбекистонликларни, шунингдек россияликларни ва бошқа қўшни мамлакатларни ҳам таъминлаб турибди. Агрофирма цехларини эринмай кузатар эканман, чиндан ҳам мен Голландия ё Германияга саёҳат қилгандай, ўша мамлакатларнинг пиво, вино ишлаб чиқарадиган заводларида юргандай ўзимни ҳис этдим. Гўё фарангларнинг антиқа ва дунёга маълум ва машҳур вино заводларини саёҳат қилгандайман. Агрофирмада бадиий фильм ҳам суратга олинаётган экан. Бу ҳам қизиқ. Фильмга бошқарма мутасадди экан. Қизиқ... саноат билан санъат ҳам ривожланиб бориши ҳар қалай ақлга сиғмайдиган гап. Кўриниб турибдики, бу корхона яқин орада адабиётга ҳам диққат — эътиборини қаратади. Бадиий етук асарларнинг нашр қилинишида ҳам мутасаддилик қилади, деган фикрга бориш мумкин. Сабаби — корхонанинг бошлиқлари ҳар томонлама пухта кишилар.

Маълумки, ҳар бир соҳанинг ўз иқтидорлари бўлади. Иқтидорлар фақат шоир ё ёзувчи, рассом, олимлардагина иборат эмас. Кунига 30 ё 40 яшиқ вино ишлаб чиқариш кичкинагина ишхонани бугунги кунда 7 миллиард сармояга эга бўлган улкан агрофирмага айлантириш учун одам нечоғли иқтидорли бўлиши керак. Ҳавас бошқа, ишқ бошқа деган қадимий нақл бор. Ҳавасни ҳамма ҳам қилиши мумкин, бироқ ҳақиқий ишқ билан бирор нарсани бунёд қилиш учун фақат катта иқтидор эгаси бўлиши шарт. Ҳазрат Амир Темурга мустабид тузум шоҳ деб қараб келди ва уни фақат қоралаш билан шугулланди. Ваҳоланки, мана шу шоҳ дунёга Бобурдай, Зебуннисодай, Улуғбекдай, Шоҳжаҳондай улуг шоир ва олимларни, бунёдкорликларни берди. Мана шу шоҳ яна дунёдаги энг антиқа қурилишлардан бири Тожмаҳални яралишига ҳам сабаб бўлди. Темур ҳазратларидан Шоҳжаҳон туғилмаганида, Бобурнинг Гулбадан исми қизларига бориб туташадиган Мумтозмаҳални севмаганида, унинг ипарафига Тожмаҳални қурдирмаганида бугунги инсоният нечоғли қашшоқ бўлиб ўтирарди. Мана сизга иқтидорнинг иши.

Мен Мирфузоил Мирхалил ўғилларида ҳам жуда улкан

бир иқтидорни кўриб таажубландим. Ва бу зот ҳам келажақда ўзбек миллатига мана шундай улўф бир иншоот ато этади...

Иқтидор тушунчаси аввало инсоний фаросат ва дид билан, тафаккур билан, ҳис — туйғу билан боғлиқ масала. Кимдаки фаросат ва дид кучли ривожланган бўлса, ўша кишида тафаккур ҳам кучли бўлади. Ҳис — туйғулари ҳам теран бўлади. Бунинг учун эса унинг асли аждодларининг қони тоза бўлиши керак... фаросатсиз ва дидсиз кишилар фақат барбодлик келтиради. Бир пайтлар Ўзбекистоннинг бир аёл раҳбари дўппи кийган кишини таъқиблай бошлади. Мана шундай фаросатсиз, дидсиз кишидан нима кутиш мумкин?!

Улўф шоирлар, улўф ёзувчилар, олимлар, фозиллар, фотиҳлар, жаҳонгирлар, фазогирлар ҳам фақат фаросатли ва дидли кишилардан етишиб чиққан...

Фаросатли, дидли инсон фарзандлари ҳеч қачон бировларга озор бермайди. Умуман озор беришдан қўрқади. Қуръоний Каримнинг, Ҳадиси шарифнинг биринчи фалсафаси, яъни Оллоҳнинг буйруғи ҳам ўзгаларга озор бермасликдир... Ўзгаларга озор берган одамнинг яхшилиги бўлмайди, саховатининг самараси бўлмайди. Озорсиз одамларнинг саховати эса ўн, юз мартаба фойда келтиради. Ахир Оллоҳ бекорга: «Саховатли бандаларимга менинг ҳам саховатим чексиз...» демаганда... инсон умри жуда қисқа. Кўз очиб юмгунча ўтиб кетади... ва инсондан яхшилик ё ёмонликкина қолади... Бири абадул — абад яхшиланиб ўтади, бошқаси абадул — абад ёмонланиб ўтади... Фарқи шу...

Мирфузоил Мирхалил ўғиллари билан узоқ суҳбатлашдим. Бу йигит фаросат ва дид борасида беҳад беназир... қалби, яъни вужуди беҳад олижаноблик, мардлик ва фахр туйғуси билан лиммо — лим... у киши мол — мулкка шунчаки янаш воситаси сифатида ёндашади. Унга ҳавас қўйиш тушунчасидан мутлақо йироқ. Ҳар куни, ҳар лаҳза фақат одамларга ёрдамим тегса деган фикр билан яшайди. Қишлоқ ҳўжалиги, сапоат ва бошқа соҳа хизматчилари одатда шеърят, адабиёт, фан, рассомлик, фалсафа, тарих билан деярли қизиқмайдилар. Аммо Мирфузоил билан кечган суҳбатимиздан ҳам маълум бўлдики, шеърят, бадий адабиёт, фалсафа, тарих ва бошқа илмлар ҳақида шахсан менинг ақлимни лол қолдирди. Инсоний нуқтаи назари, йўналиши, яъни Оллоҳ буюрганидай тўғри ва мукаммал, фақат тараққиётга, ривожланишга, яхшилиқ ва олижанобликка йўналган. Бу эса бугунги кун, яъни

мустақилликнинг оташин талаби.

Мирфузоил Мирхалил ўғилларининг яна бир хислати мени ҳайратга солгани ҳақида гапирмасликнинг асло иложи йўқ. Бу унинг ўта меҳнатсеварлиги. Ўз касбига, ишхонасига, унинг хизматчиларига бўлган меҳр — муҳаббати... Бу қадар меҳнаткаш, ҳазил билан айтганда филдай ишлайдиган кишилар жуда кам учрайди... бу ёғига Яраттандан фақат у кишига умр ва бахт тилаб қоламиз. Имоним комилки, яна ўн — ўн беш йиллар ичида Мирфузоил Мирхалил ўғиллари бошқараётган агрофирма нафақат Ўзбекистонда, ҳатто жаҳонда ягона агрофирмалардан бўлиб қолади... ва буни биз ҳам Яраттандан сўраб қоламиз...

Бир пайтлар Мирфузоил Мирхалил ўғилларининг шажараси билан қизиқиб маълумот йиққан эдим. Шу ўринда у кишининг шажарасига тўхталиб ўтиш ниятидаман. Демак, Мирфузоилнинг оталари Мирхалил, Мирхалилнинг оталари Мирсаъди, Мирсаъдиннинг оталари Мирсоли, Мирсолининг оталари Иброҳим, Иброҳимнинг оталари Мирсайд, Мирсайднинг отаси Мирюсуф, Мирюсуфнинг отаси Мирсиддиқ, Мирсиддиқнинг отаси Мирисмоил, Мирисмоилнинг отаси Мирисроил, Мирисроилнинг отаси Мирисқоқ, Мирисқоқнинг отаси Мирашир, Мираширнинг отаси Мираълам. Мираълам бобо айтишларича, Туркистон томонлардан, яъни ҳазрат Яссавий яшаган томонлардан Номданакка келиб қолган ва бу санага чамаси 400 йиллар бўлган. Уларнинг хилхоналари Номданакдаги ҳазрати Мир мозорида. «Бойтўпи» деб юритилади...

Дунёда икки ҳақиқат ҳукмрон. Туғилиш ва ўлиш. Яхшилик ва ёмонлик. Яъни озор бермаслик ва саховат.

Мирфузоил Мирхалил ўғиллари мана шу Илоҳий қонунларнинг тўғри ижросиси, яъни ўзини фақат гўзалликка — Оллоҳнинг буйруғини бажаришга чоғланган ажойиб инсон фарзанди, ўзгаларга озор беришдан қўрқади. Бу зотни таниганимдан беҳад шодман.

Мирфузоил Мирхалил ўғлига, Абдурашид Восиқ ўғлига, Эркин Қўлмуҳаммад ўғлига Яраттандан фақат соғаниқ тилаб қоламан.

Ушбу китоб қоғозини Мирфузоил Мирхалил ўғли тартит қилдилар. Чигатой қабристонига ҳам кўп хайриялар қилганини ҳам одамлардан эшитдим.

1 июнь 2004 йил

Ҳ И К О Я Л А Р МУНОЖОТ (Ўтмишдан)

Банорас тўни этаклари қалача ковуши бетига тушиб турган баланд бўйли йигит кафтини гилос дарахтининг гадир — будир пўстлогига босиб, қаршидаги пахса деворга термилар, юраги кучли бир эҳтирос — ҳаяжон алангасидан беҳаловат уриб вужудини титратар, лекин у ич — ичини кемираётган дард — алам, қайғу — ҳасрат изтиробини сиртига чиқармасликка уринар эди. Калта ва чиройли қилиб қиртишланган қора, жингала соқол — мўйлови, туташ қора қошлари, оқ юзига алоҳида бир хусн бағишловчи бичимли бурни, олижаноблик туйғуси акс этаётган катта, саховатли кўзлари ялтираб, киприкларига ажиб нур бағишловчи қора қошларида ҳам оғир бир ғам — ғусса белгилари ифодаланар эди. Қизғиш, кўпчиган қовоқлари ва милклари ораси ёғ суртилгандай туюлар, баъзан ўзи сезмаган ҳолда «оҳ» чекар, симоби салласини хиёл кўтариб, терлаган пешонасини нозик, қонсиз бармоқлари биланғғ жижимлар, сиқар, бармоқлари юпқа лабларига етгач тўхтар эди. Ўткир нигоҳини ҳамон девор ва девор ортидан узолмасди.

Ниҳоят қор, ёмғирдан нураб, ит — мушуклар ошавериши оқибатида бузилиб пасайган пахса девор ортида бўйдор, очик пешона, қалин, қора сочлари кўксига илондай тўлғанаётган, нозик бўйни, лоларанг ёноқлари ой нурида шуъалланиб, ингичка, туташ қошлари чимирилган, чағир кўзларида тенгсиз бир аълам, изтироб аломатлари англашилаётган ва йиғлайверишдан шишиб қизарган қовоқлари, бир — бирига чип — чип ёпишаётган киприклари оғир бир қайғудан дарак бераётган чехра — қиз кўринганда йигитнинг қалтироғи кучайиб, кўллари беихтиёр сиқилди. Пешона териси тортишиб силлиқлашди, кўзлари эса катта очилди. Юраги дарди бир нави енгиллашиб, нигоҳидаги қайғу қисқа муддатта шодлик аломатлари билан алмашди. Гўё қафасдан бўшалган қушдай ўзини енгил ҳис қилиб олдинга силжиди. Кейин таҳлика билан олдинга аланглади — да, диққат билан тинглади. Боғда ўзидан бўлак ҳеч ким йўқлигига обдон қаноат ҳосил қилгач, эркин нафас олиб ютинди, қақраб бораётган лабларини ялади — да, нотавон бир қиёфада қизга тикилди. Орага юракни беҳад кўрқув, ваҳимага солувчи, ундан ҳам кўра инсон қалби мутлақо бардош беролмайдиган, ундан ҳам кўра сув босиш хавфи, ер силкинини даҳшати олдидаги саросима, ундан ҳам кўра

қонларни жўштирувчи, ўлимга тик боришга мажбур этувчи, айнаи вақтда вужудда тенгсиз бир куч — қудрат қўзғатадиган, беихтиёр қичқириб юбориш мумкин бўлган жимлик чўмди. Бу — кўпдан бери икки қишлоқ, икки уруғ бир — бири билан чиқишолмаслиги ва мана шу икки уруғнинг қиз ва ўғли бевақт, хилватда учрашаётганда юз бераётган ҳол, яъни дабдурустдан иккаласи ҳам қўлга тушиб шарманда бўлиши, бошқаларни ҳам шарманда қилиши мумкинлиги олдидаги қўрқув, ваҳм, изтироб аломатлари эди ва буни икки юрак ҳам яхши ҳис этаётганди.

Қиз билан йигит назарида олам, дарахтлар, ою юлдузлар ҳам гўё саросимага тушиб борар, яқин — орада ҳаммаси ёрилиб ё портлаб кетар эди. Йигит ёт нигоҳлар кузатиши мумкинлиги, бегона ердалигини унутмаган ҳолда битта — битта босиб девор томон яқинлашди. Оғир ютиниб қизга жиддий, илинж излаб термилади. Интизор нигоҳлар бир — бирига қадалди. Чехраларда кучли бир қайғу сезилди. Кўзлар бир — бирларини отагин бир меҳр — муҳаббат, айнаи вақтда қўрқув, ботинмасликка ўхшап туйғу билан кузатди. Милklar, кириklar ораси ялтиради. Табиат бутун саховатини аямай беминат сарфлаган, яъни оламнинг барча гўзаллиги мужассамланган қиз кўзларида шу кез: «Нима учун уруғларимиз азалдан бир — бирлари билан чиқишолмай келганлар? Ахир, ҳаммаси бир элат фарзандлари — ку! Иннакейин бизнинг уруғимизда шу пайтгача бирор юзсиз қиз туғилиб, ота — онаси, ака — укалари, опа — сингиллари, қариндош — уруғлари бошларини эгмаган. Ўз биликларича остопа қатлаб кўчага чиқмаган. Мен ҳам бундай гуноҳ ишга журъат этолмайман. Ўзимни, қондошларимнинг юзлари қора бўлишини истамайман... истамаймангина эмас, номус — оримни поймол қилишни хоҳламайман. Қочган тақдиримизда отам, акаларим мени ёриб ташлашади. Лекин сизсиз ҳам яшап мумкинмас... Мана шу лаҳза на ота — онам, на ака — укаларим, на опа — сингилларим кўнглимга сиғади... назаримда бу дунёга сиз, фақат сиз учунгина келганман, сизнинг хизматларингизни адо этиш учунгина туғилганман... Бошда ҳеч нарсани, ҳеч кимни тан ололмайман... оҳ, билсангиз эди, сизни бир мартагина кўриш мен учун энг олий бахт, шодлик эканини... », деган тушунча, туйғу ифодаланар эди. Йигитнинг кўзлари эса гўё: «Сен ҳақсан. Ҳаммасини сезиб, англаб турибман. Уруғларимиз азал — азалдан бир — бирларини ёқтиришмайди. Бу ҳам қачонлардир қиз олиш, қиз бериш билан боғлиқ гап эди. Ҳалқда, «бўлар элнинг боласи бир — бирини дейди, бўлмас

элнинг боласи бир — бирини ейди», деган нақл бор. Бизнинг уруғлар ана шу «бир — бирини ейдиганлардан». Бу ҳам худонинг хоҳиши. Мен ҳам ўзга уруғ қизини севиб қолдим. Ўқитаётган болаларим, муаллимликдан воз кечдим. Умримни хазон қилишга шайландим. На чора, қисмат шундай экан! Юборган совчиларимни отанг, «душманимга қиз бермайман», дея қайтарди. Оҳ, билсанг эди! Илгари мен ҳам доим ота — онам, укаларим ҳақида ўйлардим, уларсиз ўзимни тасаввур қилолмасдим. Сени севиб қолганимдан кейин эса... бу дунёда сен ҳам мавжуд экансан, сенсиз ҳам яшашнинг қизиғи йўқ экан, сенга ҳаммасини нисор этсам арзийди, деган қарорга келдим. Ахир, қачонгача биз тутқунликда яшаймиз! Балки, бу тутқунликдан мени фақат сенгина ҳалос этишинг мумкин... сен розилик бермасанг, энди менга барибир... яшашнинг қизиғи қолмади. Ҳаж қилиш баҳонасида Маккага кетаману, бошқа қайтмайман...» демоқчи бўларди.

— Бу ердан кетсам керак... ҳаж қилиш ниятидаман... бошқа қайтмайман чоғи... — деди ниҳоят йигит олтин жарангидай соф овозда ва чеҳраси яна ғамгинлашди.

— Отамнинг юзига оёқ босолмайман... ака — укаларим ўз йўлига... — жавоб қилди қиз мусиқадай таъсирчан ва ширали овозда. Кейин овози ҳиқирлаш билан алмашди — да, ёнига ўтирилди, бошини эгиб, юзини чангаллади. Йигитнинг елкалари титради. Пешонасини беихтиёр деворга босди. «Эй Парвардигори олам! — кўнглидан кечирди у кейин. — Оҳимга қулоқ сол! Икки юракни қовуштир...» У бошини кўтарди. Қўрғошиндай бир — бирига ёпишаётган оғир киприклари кўтарилиб, кўзлари очилди. Қаршисида қиз йўғиди. У бошини турли томонга ташлаб, лабларини чангаллаб ҳовлиси томон юриб борарди. Йигитнинг оғир киприклари қайтадан бир — бирига туташди. Миясига кучли санчиқ кирди. Қўл — оёқлари мадордан кетди. Бир пайт зўр бериб кўзларини очишга уринди. Юраги сезилар — сезилмас даражада липиллаб урар, мияси гўё фаолиятини йўқотган, танаси бўм — бўш бўлиб, ҳозир йиқиламан, бошқа турмайман, деб ўйларди. Назарида олам қоп — қора рангга бўялиб борар, томлар, дарахтлар қулар, сувлар тескари оқар, бирон — бир овоз эшитилмас, гўё ҳамма нарса оғир уйқуга толгану уйғотишнинг асло иложи йўқдай туюлар эди.

У зўрға қақдини ростлади, истар — истамас ёнига ўтирилди, майишаётган оёқларини мажбуран кўтариб босди. Қарнисидаги апорли, анжирли, узумли боққа, ғарқ

пишган меваларга мақсадсиз, бефарқ термилди. Кўзига чалинаётган нарсалар титрай бошлаганди. Гўё қаердадир нимадир қарсиллаб синар, нималардир бўкириб тинчир, итлар еру кўкни ёргудай акиллашар, моллар ўчакишиб маърашар, тиришган — буришган башаралар у томон яқинлашиб келар, пичоқ, теша, болта, кетмон, ўроқ кўрсатар, кулиб, мазах қилиб ортларига чекилар эди.

У совуқ сесканди ва аланг — жаланг ён — верига аланглади. Олам нотинчлиги аста — секин сусайди. Боғ ҳам қайтадан тикланди. У мана шу боғли хонадонда икки йилдан бери уруғлари азал — азалдан чиқишолмай келаётган бегона қишлоқ болаларини ўқитар, мақсади — уруғларни муросага келиштириш эди. Бахтта қарши мана шу низокор уруғ қизини ўзи сезмаган, ўйламаганда ёқтириб қолди. Асли ҳам шу икки уруғ орасига қиз олиб қочиш билан низо тушганди. Йигит толиққан кезлари болаларни боққа олиб чиқар, гоҳо қўшиқ айтиб, дутор чертиб кўнгилларини хушнуд этарди. Ўз хонадони билан бу хонадон икки йил бурун танишганди. У хонадонга янги бир фарзанддай келиб қўшилган, унинг бегоналиги бу ерда ҳеч қачон сезилмасди. Ҳар куни эрталаб ўн чақирим наридан — тоғли қишлоқдан бу ерга қатнардди. Мана шу хонадон ва боғ, ўқитаётган болалари, пахса девор унга ҳозиргина кўз ёш тўкиб ортига қайтган қиз — парини инъом эттанди. У қизни шу боғда туриб кўрган, боғда туриб ёқтирган эди. У ишком остидаги сўрида, атлас кўрпача устида чордона қуриб, дутор чертиб, қўшиқ куйлаганда қаршидаги пахса девор ортида ўша нозанин — ҳур пайдо бўлар, узоқ термулар, қўшиқни тингларди. Улар шу тариқа нигоҳлар билан тўқнашар, ажралишарди.

Йигит тўни жиякларини гижимлаганча паришонлик билан узоқ вақт боғ айланиб юрди. Нима қилиши, қаерга бориши ва бундан кейинги мақсадлари ҳақида узоқ бош қотирди, бироқ аниқ бир фикрга келолмади. Кейин ёнидаги сўрига чўкди. Сўри суянчигига суянди, пешонасини сиқди. Шу тариқа сукут сақлаб ўтираверди. Бир пайт шиддат билан бошини кўтарди, ёнига аланглади — да, тўрдаги кўрпача устидаги дуторга қўлини чўзди, эгилиб олди. Тиззасига тиради. Ўзи севган ва қизни мафтун этган ўша таниш «Муножот» куйини чалишга тутинди. Оҳанг эҳтирос билан бошланиб, аста — секин ҳазин тус ола бошлади. Сал ўтмай оҳангга йигитнинг йўғон, тиниқ, изтиробга тўла овози қоришиб кетди. У бир нуқтага термилганча ҳаяжонланиб, юрагига эрк бериб куйлар эди.

Эй Навоий, бода бирла ҳуррам эт кўнгил уйин,

Не учунким бода келган уйга қайғу келмади...

Олам қайтадан осойишталанди. Энди на молларнинг маърашлари, на товукларнинг қақиллашлари, на хонадон аъзоларининг шарпаси, на меҳмонхонадаги талабаларнинг овозлари эшитилар эди. Қўшиқ янграши билан гўё дарахт япроқлари ҳам шитирлашдан тўхтаган, шохлардаги қўшлар жимгина йигитни тинглашарди. Қиз! У яна нураган пахса девор ортида пинҳон йиғлаб йигитни кузатар, қўшиғини эшитар, қалтирар эди. Ахир, икки йилдан бери унинг ҳушини ўғирлаган, эсидан оғдиришга етказган, юрагини қарам этган ҳам шу оҳанграбо қўшиқ эди... у илк бор қўшни боққа ҳам шу қўшиқ туфайлигина назар ташлаган, илк бор гўзал йигитга кўз тикиб тоқатини йўқотган, ҳар куни қўшиқ эшитилишини сабрсиз кутарди. Қўшиқ янграши билан югуриб деворга яқинлашар, қўшиқчи йигитга соатлаб термилиб қоларди. Мана энди у қўшиқни сўнгги бор тинглаяпти, йигитни ҳам сўнгги бор кўраяпти... уларни шу қўшиқ боғлаганди, мана энди шу қўшиқ айираяпти...

Қиз йигитдан ҳамон кўзларини узмамасди. Йигит қўшиқ куйлар, лекин бутун диққат — эътибори, ўй — хаёллари қизда эди. У «сўнгги қўшиқчи»ни куйлар, қиз эса «сўнгги қўшиғи»ни тинглади. Йигитнинг кўнгли шайим, мусаллас тусарди.

Қиз яна кўздан йўқолди. Йигит силкиниб қўлидаги дуторни кўрпачага улоқтирди. Гўё оғир жангга отланган жангчидай сапчиб турди. Шиддат билан боғдан чиқди. Дарвозанинг ўнг томонидаги меҳмонхона эшиги зулфини юлиб олғудай чангаллаб торди, очди. Ичкарига кириб болаларни кўриши билан шовитидан тушиб тўхтади. Қиёфасини ҳеч нарса кўрмаган, билмаган одам қиёфасига киргизиб болаларни кузатди. Кўпдан бери унинг қайтишини орзиқиб кутишаётган талабалар дарҳол оёққа қалқишган, таъзим бажо келтириб, муаллимларини даршилашарди.

— Болажонлар... — дедю, бирдан дудуқланиб, унинг гапи узилади ва ачиша бошлаган бурни учини сиқиб аранг тилини ўнглади. — Эртага... эрта ё индин узоқ сафарга отланаялман. Моккага борини, ҳаж қилиш барча мўмин — мусулмоннинг муқаддас бурчи. Насиб этса, бир — икки йилдан кейин кўришамиз...

Болалар бир — бирларига маънос термилишди. Кейин муаллимларига қараб қолишди. Аста — секин кўзлари ёшланди. Саховатли муаллим, меҳрибон инсон, тенгсиз қўшиқчи талабаларини бағрига босиб, навбатма — навбат пешоналаридан ўқди, қўчага кузатди. Кўзлари ёшли болалар анча жойгача ортларига қарашиб охири кўздан йўқолишди.

— Қори, паришон кўринасиз? — деди унинг истиқболига чиққан хонадон хўжаси — чуваккина, пахмоқ соқол Аширмат исмли чол. — Ёлғиз ўзингиз ашула айтдингиз... илгарилари...

У энтиқди, қийналиб ютинди ва чолнинг ғамгин кўзларига тикилди.

— Отаҳон... — деди кейин қошларини чимириб боққа ва боғ четидаги пахса девор томон юзланди. Ёш ўтиб бораяпти. Яратган олдидаги муқаддас бурчимни адо этолмай кўпдан бери хижолатдаман. Пайғамбар ҳазратларининг қабрларини зиёрат қилиб қайтиш ниятидаман. Зиёратта борсам, «ҳаж» шарафига сазовор бўлсам, кейин бу фоний дунёдан у ҳақиқий дунёга бемалол оёқни узатиб кетсам армоним қолмайди.

Чол бирор вақт йигитдан бундай гал эшитмаган, ҳатто чолга бу ҳақда оғиз очмаганди. Боз устига тўсатдан шундай қарорга келиши чолни ҳайратта солди, ўйлатиб ҳам қўйди.

— Худо ниятингизга етказсин! Ота — боболар руҳи мададкор бўлсин! — шивирлади чол йигитга қарамасликка тиришиб ва яктаги енгини кўзларига босди. — Каминангиз ҳам бутун умр ҳаж қилиш орзусида юрдилар. Лекин насиб этмади. Энди бу фоний дунёдан у ҳақиқий дунёга ҳажсиз кетаяптилар...

— Отаҳон, яхши инсон бўлиш, одамлар кунига яраш ҳам ҳаж ўрнига ўтаверади. Сиз бутун умр одамларга саховат кўрсатдингиз... Худо Қуръонда: «Саховатли бандаларимни эътиборимдан четда қолдирмайман», деган. Отаҳон, қачонлардир мусаллас солгувчи эдингиз...

— Солганман. Анжирдан солганман. Анжирдан кўп яхши мусаллас чиқади — да. Ҳазрат Навоий ҳам анжир мусалласни кўп ёқтирганлар. Ойингиз палов дамлаган. Марҳамат, ичкарига кириш. Мен ҳозир...

Йигит мунғайиб қаршидаги катта уйга ўтиб, омонатгина гулдор намат устидаги атлас кўрпачага чўкди. Салдан кейин ичкарига сирли кўзада мусаллас кўтариб чол кирди. Икки пиёлани мусалласга тўлдириб, бирини йигитга узатди.

— Болам, — дея мурожаат этди чол пиёлалар бўшагандан сўнг. — Нимага чеҳрангиз очилмайди? Хонадонимиздан бирор кўнғилсиз гап эшитдингизми? Ё укаларингиз хуш кўрмадими?

— Асло. Мен хонадонингизда энг азиз киши сифатида ўз ҳурматимни олдим. Ота — болалигимиз охиратгача давом этади.

— Илоё айтганингиз келсин.

— Қош қорайди, падари бузрукворимиз, онаизоримиз қош қорайиши билан йўлимга тикилиб ўтиришади. Ёлғиз ўғилнинг иши оғир экан. Йўлга чиқсам.

У чолга қаради, дастурхонга фотиҳа қилишни кутди. Чол ҳам унинг ниятини англаб истагини бажо келтирди. Қўзғалдилар. Чол олдинроқ ҳовлига тушиб отхонада безовталаниб пишқраётган оқ отини етаклаб дарвоза томон юрди.

— Ақалли бир мартагина тунаб қолсангиз бўларди. Икки йилдан бери ваъда берасиз...

— Уйдагилар хавотир олишар. Йўл ҳам узоқ. Отахон, берган нон — тузингизга рози бўлинг, ҳар ҳолда тирик жонмиз...

— Нон — тузни сизга худо берган. Бизникига ўз ризқингиз билан келгансиз. Фақат бир мартагина менинг кўнглимга қарайсиз... Йўлга озгина чойчақа оласиз. Муҳаммад Мустафо соллалаҳу алайҳивассаламнинг қабрлари устида менинг ҳаққимга Қуръон ўқиб қўярсиз.

— Ўша кунлар насиб этса, чойчақангизсиз ҳам ҳаққингизга дуо қилишим аниқ.

— Маъзур тутсиялар. Илоё, ой бориб омон қайтинг, омин!

— Омин!

Йигит чолнинг қучоғига суқидди. Чол ҳам уни бағрига босиб узоқ вақт турди. Соқоли тигради, лабини тишлаб, енгини кўзларига босди. Хайрлашишди. Йигит отта миниб аста қамчи босди. От иниддат билан кўзғалиб йўртиб кетди. Чол қўл силкаб йигитни кузатди. Йигит ҳам бир неча бор ортига ўгирилиб йўл силкади.

У отнинг жиловини асабий тортар, кейин бўшатар, шу тариқа қайтмайдиган бўлиб қишлоғига йўл солган, вужуди орқада — боғ четидаги пакса девор ва деворнинг нураган еридан термиланб турадиган қизда, дарвоза олдидаги меҳмонхона ва икки йил ям берган болаларда қолиб борар эди. Назарида кўзларига чалинаётган нарсалар бечора бир аҳволда кўринар, гўё вулқонлар гумбурлаб отилар, бутун дунё кучли бир исёндан даразага келарди. У мана, мана қиз билан учрашар, ниҳоят мурод — мақсадига етгандай туюларди. У кутар, лекин ҳеч нарча юз бермас, олам бирдай тинч ва осойишта эди. Тўлин ой мовий бўшлиқларро сузиб борар, итлар мудрабгина акиллашарди.

Қишлоқ ортда қолди. Катта тупроқли йўлда оқ от ва устидаги одамгина хира кўринар, тун тобора қуюқлашиб, осмон ва ой, юлдузлар тиниқлаша бошлаган эди. Йўловчи қишлоқдан бир чақиримча узоқлашгач, йўлнинг ўнг

томонидаги сада дарахти тагида нимадир қимирлади, от кишнаб сувлиғини чайнади. Йигит сесканиб, бошини кўтарди. Кўзлари катта очилди, ҳушёр тортди. Кутилмаганда истиқболига яқинлашаётган паранжили аёл қорасини кўриб жиловни кескин тортди. Ухлаган, ухламаган, туш кўраётган, кўрмаётганини фарқ қилолмай анча вақтгача гангиб турди ва фикрини жамлаб қаршисидаги аёлга жиддий тикилди. Тикилдию, юраги кўксига тикилиб ура бошлади. Аёл, типирчилаб сувлиғини чайнаётган от қаршисига етиб қадамини секинлатди ва паранжи сурилиб, чиммат кўтарилди. Йигитнинг кўзлари таниш чеҳрага тушар экан, бамисоли дарахт япроғидай қалтираб кетди. Гўё олам қайтадан яшнаб, ой тиниқлашиб, юдузлар чарақлагандай туюлди. Йигитнинг қулоқларига чигирткаларнинг шодон чириллашлари, қушларнинг гўё бижир — бижир сайрашлари, шилдир — шилдир сув оқишлари эшитиларди. Унинг қаршисида «Муножот» куйи шайдоси ва шу қўшиқ туфайли уни илк бор пахса девор ортидан кўриб ошиқу беқарор бўлган, бироқ пахса девордан ошиб ўтишга журъат этмаган, термилибгина чекланган ўша қиз турар, уйи, бир сўзли отаси, жоҳил акасини ташлаб қочиб чиққанди.

— Қочиб чиқдим. Қандай қилиб чиққанимни ўзим ҳам билмайман... Чиқмаслигимнинг иложи қолмади. Нима бўлса бўлди. Пешонамга ёзилганини кўраман. Бир бошга бир ўлим... уруғлар яна бир — бирларининг қонларини тўкади... ичади...

— Париваш... балки тўкишмас... бу гал инсофга келишар...

— Йигит кўзларига ишониб — ишонмай қизни кузатди, унинг шиддати, журъатига ич — ичидан қойил қолиб, титраётган қўлларини чўзди. Қиз қўлларини ёзди. Қўллар сиқилди. Йигит уни кўтариб тиззаларига ўтказди.

— Нима бўларкин?.. Бу шўр пешона энди нима бўлса кўраверади... ўзингиз айтмоқчи, киши бу фоний дунёга бир марта туғилади, бир марта ўлади...

— Бошқача бўлиши мумкинмас, — йигит товони билан от қорнига ниқтади. Жилови бўшалган от силкинди — да, илгарилаб кетди, аста — секин кун чиқиш томондаги катта, тупроқли йўл бўйлаб чопа бошлади. «Тақа — туқ!» Оламини, тунги тинчликни энди от туёқлари овозигина бузар, гоҳ кўтарилар, гоҳ пасаяр, узоқлашган сари орқадан кўтарилаётган чанг — тўзонларга сингиб сўнар эди. От оппоқ қулоқларини чимириб, бурун катакларини кериб, кўпик сачратиб, чопар, думи, ёлларига эса шамол урилиб чийилларди. Йигит тажрибали чавандозлар каби от устида

бемалол ўтирар, уни энди на бир илтироб, на отнинг қоқилиб мункиши, на иккаласи от устидан учиб кетиши хавфи қийнади. Ҳатто кимлардир орқаларидан етиб келиб, таъқиблаши, оғир бир фожиа юз бериши ҳақида ҳам бош қотирмасди. Фақат қизни юпатиш мақсадида баъзан:

— Париваш, йиғлама, — дерди энтикиб. — қочдик. Ҳаммаси Яраттанинг хоҳиши билан юз берди...

— Юзим қора бўлди. Ота — онам, ака — укаларим, опа — сингилларимнинг юзларини ерга қаратдим, — дея қиз тинмай фарёд чекарди.

От чопар, лекин устидаги одамларни эҳтиётлаб, оёқлари шашти бирмунча сусайганди. Олам тинчиб, чигирткаларнинг чириллашлари кучайганди. Осмон тиниқ кумуш рангда товланар, ой ғарб уфқига оғиб, юлдузлар бодроқдай жимирашар, йўл четидаги қушлар баъзан мудраб учар, салгина нарига бориб қўнар эди.

Қиз қўларини йигитнинг бўйнига ташлаб, сиқиб, юзини эса оқ шойи яктагига босганча хиқирлар, баъзан ранг ва қиёфалари қоришиб, кўзлари олдидан бир сафга тизилиб ўтаётган ўт — ўланлар, майда дарахтларга маҳлиё бўлиб борарди. Тасаввурида холдор юзли, жингала сочли, ўрта бўйли онаси, камгап, бирсўзли, баҳайбат гавдали отаси, қадди — қомати билан кўпроқ отасига, кўзлари билан онасига ўхшайдиган жоҳил акаси жонланарди. Тасавури лаҳза сари кенгаяр, гоҳ отаси онасининг сочларидан ушлаб тепкилаётган, гоҳ кўчага судраб чиқиб, қизини қаёққа жўнатганини сўраётган, гоҳ акаси онасини отаси чангалидан қутқармай ҳўмираб турган ҳолда кўрарди. Онаси: «Бой бўлинг, қизингизнинг қочишидан хабарим йўқ», дея бўғилар, отаси эса: «Қиз туққунча ит туғсанг бўлмасмиди, ит юзимизни шувут қилмасди», дея ўшқирар, тишларини гичирлатиб, пичоғини қинидан суғурур, ўтлига юзланар, унинг: «Сен қанақа эркаксан? Синглинг бегона эркак билан қочиб кетса, жим турибсан, қонини ичмайсанми?!» деган овози янграб эди. Қиз бирдан икки опасини эслади. Опалари бир четда жимгина йиғлашар, ота — онасини кузатишар, ўзларича: «Жувонмарг, ақалли бизларни ҳам ўйламабди», дея шивирлашар, лекин калтак еётган онасини отаси қўлидан ажратиб олишга ботинишмасди.

Хаёллари шу ерга етганда қиз кўзларини юмди. Юмгани кез хаёлида ваҳшийлашган бир тўда одамларни кўрди. Улар кетмон, теша, ўроқ, болта кўтаришиб турли томондан бостириб келишар, қизнинг номини тилга олишиб қидиришар эди. Тўда орасидан отасининг йўғон, дўрилаган

овози аниқ эшитилиб турарди: «Қувинглар! Тутган ерингизда ёриб ташланглар!»

Қиз кўзларини очди ва шошиб йигитга қаради, сўнг атрофга аланглади ва тасаввуридаги — юзини тирнаб, сочларини юлиб йиғлаётган онаси, кўзларига қон тўлиб бўкираётган отаси, қоплонга ўхшаб йиртқичлашган акаси ва мунис опаларини чиқариб ташлашга уринди. Юраги хиёл енгил тортди. Кейин фикрини чалғитиш учун боғларидаги тоқларни, ўзи пичан ташлаб, сув тутадиган қашқа сигир, доим этагини ямлаб ялпизланадиган қашқа бузоқни ва қаноти синиб учолмай қолган қора шақшақни хотирлади. Ўша бечора қушини икки ҳафта боқиб, қанотини тузатиб учириб юборганди. Энди эса ўзининг қаноти синди...

Йигит от жilовини ўз ҳолига ташлаб қўйиб, пайдор қўллари билан қизнинг титраётган нозик елкаларидан қаттиқ сиқиб борар, озгина ҳаракатдан ҳам чўчиб тушар. «шукур, йиқилмадик», деб гулдиради. У ҳам тинмай уйи, ота — онаси, укалари ҳақида ўйларди. Назарида ориқ, қовоқлари ичига тортган, умрида бирор марта кулмаган, ҳар бир сўзи ҳонадони учун қонун бўлган ва буйруғини айтилган пайтида бажартирадиган отаси, остона ҳатлаб кўчага чиқмайдиган — бурни, қошлари билан ўзига ўхшаб кетадиган раҳмдил онаси, эрталаб чувиллашиб йўлга кузатиб қолишадиган, кеч билан қаршилайдиган укалари, сингиллари жонланар, катта дарвозалари олдида жilмайишиб уларни кутиб олаётгандай туюлаверарди. Аста — секин тасаввури ўзгарар, дарвоза олдида лояуллаб ёнаётган катта гулхани кўрар, сўнгра болаalar қичқиритиб турли томонга югуришиб, от атрофида уймалашаётган бир тўда аёллар эса машғал кўтаришиб «ёр — ёр»лар билан уларни қаршилашаётган манзара жонланар эди. Дарвоза олдидаги майдон одамлар билан лиқ тўлганди. «Олиб қочиб тўғри қилибсан! — кимдир қичқиради. — Душманимиздан ўч олибсан!» Кейин аёллар келин — қизни отдан туширишар: «Йиғлама қиз, йиғлама, уй сеники, ёр — ёр! Остонаси тиллодан, тўй сеники, ёр — ёр!» дея ичкарига узатиб киришарди. Отаси бир четда хўмирайиб уларни кузатар, онаси эса елиб — югуриб меҳмонни қаршиларди. Укалари, сингиллари акаларини қучар: «Янга олиб келиб бердингиз, раҳмат!» дейишарди.

Йигит қушини йиғди, хаёлларини бир нави тарк этди. От қора терга кўмилиб ҳамон чопар, ҳансирар, оёқлари орасидан оппоқ кўпиклар сачрарди. Олам гўё кимсасиз майдонга айланган, майдонда ёлғиз оттина чопиб борар, икки қочоқ — йигит билан қизни муҳаббат гўшаси —

чимилдиққа элтарди.

— Сувсадим, — шивирлади қиз бир пайт. — Томоғим қақраб кетди.

— Ҳозир, — деди йигит дарҳол ва от жировини ўнг томондаги сой томон бурди. Толиққан от ҳам эгаси хоҳишига мойиллик билдириб бурилди. От сой четидаги ёввойи дўлана тагига етганда у жировни тортди. Ерга тушиб биқир — биқир қайнаётган булоқ сувида қўлини ювди — да, кафтини сувга тўлдириб қизга тутди. Қиз сувни мириқиб ичди. Йигит отга минди. От тепаликка тирмаша бошлади. Текис йўлга чиқди. Худди шу пайт узоқлардан ерга асабий босилаётган сонсиз — саноқсиз от туёқлари овози эшитилди ва тун осойишталигини бузиб, яқинлашиб келаверди. Йўловчилар бир нафас жимишиб овозларни тинглашди. От туёқлари дўпири ва кишнашлари яқинлашгандан — яқинлашар эди.

— Қувиб келишяпти, — гўлдиради қиз ва қалтираб йигит қучоғига суқилди. — ўлдиришади... хилватроқ ерга беркинайлик...

— Тезроқ уйга етиб олганимиз маъқул, — деди йигит ва отга қамчи босди.

— Ҳар ҳолда одамлардан ҳайиқишар... зиён етказишмас...

— Сиздан хавотир оляпман. Сизни...

— Мени ўйлама...

Орқа томонда янграётган ҳайқириқлар, отларнинг ҳуружли кишнашлари ва туёқлари овози кўтарилгандан кўтарилар, лаҳза сари яқиндан эшитилар, шиддат билан ерга босилаётган туёқлар зарбидан кўтарилаётган чанг — тўзонлар осмонни қоплаб борар, ой ва юлдузлар чанг — тўзон орасида бўзариб кўринар эди.

— Тезроқ ҳайданг, — деди ниҳоят қиз ва йигитга оғирлигини солмаслик учун ўнгланиб эгар қошини ушлади. — Етиб олишмасмикин?..

Йигит оёқларини узангига қаттиқ босиб жировни силкиди ва отга устма — уст қамчи солди. От пишқираб, ўпкаси оғзига тикилиб чопар, бироқ шиддати тобора сусаяётганди. Сал ўтмай орқа томонда ўнлаб машъаллар кўринди. Машъаллар кўтарилар, тушар, турли томонга эгилар, сўнг тўғриланар, атроф ёришиб кетганди. От кишнашлари ҳам мутлақо яқинлашиб қолганди. Улар қишлоққа кириб келишди. От туёқлари, ҳайқириқлардан одамлар яланг бош, яланг оёқ югуришиб кўчаларга чиқишди. От устидаги йигит билан паранжидаги аёлни кўришиб:

— Нима гап? Тинчликми?

— Ана у Аълам домланинг ўгли Олим қори қиз олиб қочиб келаяпти! — дея йиғилганлар бир—бирларига уқтирар эди. Улар қиз билан йигитни изма—из қувиб келишяётган ўнлаб отлиқларни кўришиб ёқаларини ушлашди.

Йигит отни катта, баланд дарвоза қаршисида тўхтатди. Сакраб отдан тушди — да, қизни кўтариб олди. Шошилячи етаклаб ичкарига кирди. Йўлакда учраган онасига:

— Тезроқ келинингизни яширинг, қувиб келишяпти, — деди.

Қирқ беш ёшлардаги паст бўйли, бўксаларидан семирган аёл гангиб қолиб қизни етаклади ва турли томонга аланглаб охири ҳовли адоғидаги молхона томон юрди. Сомонлар орасини ёриб ётқизди — да, устига сомон тортиб яширди. Дарвоза ёнида ташқарини тинглаб саросимада титраётган ўгли ёнига яқинлашди.

— Қайси эшикка кирди? — деган йўғон овоз янгради тўда орасидан. Сал ўтмай дарвоза олдида ўнлаб отлар пишқириб тўхташди. Кимдир отдан тушиб дарвозадан ичкарига мўралади. Ташқари даҳшатта тушиб борарди.

— Ҳой, нима гап? Кимни қидираяпсизлар? — сўрашарди майдонга йиғилганлар.

— Аълам домланинг уйи шуми? — деди йўғон, асабий овоз.

— Ҳа, шу, — жавоб қилди хиридоқ овоз. Худди шу пайт ташқарига узун бўйли, қошларига оқ оралаган, ориқ, симоби саллали киши чиқди ва ён—верига сирли, айни пайтда ўчкорлик билан термилди. У «чақирилмаган меҳмонлар», машғаллар сирига тушунолмас, нима учун одамлар кетмон, теша, болта, ўроқ кўтариб унинг дарвозаси олдида йиғилишгани ҳайратта солар эди.

— Тинчликми? Нимага бемаҳалда менинг дарвозам олдида бўкираяпсизлар? — тўнғиллади у ва ўзига ўхшаш бапанг кийинган кекса одамга тикилди.

— Қори, ўғлингизга тарбия беролмаган экансиз — да, — деди кесатиб ҳалиги кекса одам, — қизимни йўлдан уриб олиб қочди. Ортидан қувиб келаяпмиз.

— Нима дейсизлар? Олиб қочиб келдим! — деди ташқарига ўқдай отилиб чиққан йигит. — Совчи юбортирдим, уруғларимиз низосини рўкач қилиб бермадингиз...

— Аблах, — бўкирди қизнинг барзанги акаси ва отдан тушиб Олим томон яқинлашди. — Ота — боболаринг ўчини олмоқчи экансан, олдинроқ айтмайсанми, майдонга чиқиб

ҳалол муштлашардик.

— Мен ҳеч қачон, ҳеч кимдан ўч олмоқчимасман, — деди Олим хиёл тетиклашиб. — Тақдир экан...

— Қори, сиз ҳам ўч олиш мақсадида ўғлингизни бизнинг қишлоққа муллаликка юборган экансиз — да, — бўғилди қизнинг отаси.

— Биродарлар, бачкана бўлманг, — ётиғи билан тушунтира бошлади йигитнинг отаси, — ўзбекнинг ҳаммаси бир — бирига қондош. Халқни уруғ — уруғга ажратганларнинг падарларига минг лаънат. Ёшингиз бир ерга етган, озгина ўйланг. Худо бир қизга бир йигитни яратди. Ахир саводхон одамсиз. Тақдири азалда худо қиз билан йигитни жуфтлайди. Олтига қизим бор. Улғайишсин. Совчи юборинг. Мўмин — мусулмон бўлса бераверамаман. ўғлимизнинг назари қизингизга тушган экан, бу ҳам Яратганининг хоҳиши.

— Оқсоқол, ўғлингиз қишлоқ олдида юзимизни қора қилди, — дея ўшқирди қизнинг акаси, — ўғлингиз ота — боболар удумига хиёнат қилди. Синглимни олиб қочди... Қачондир бобомиз қизларингни олиб қочган экан. Уруғларимиз ҳали ҳам ярашолмайди.

— Мулла, бу бошқа гап, — деди йигитнинг отаси бироз шаштидан тушиб.

— Сиз ҳақсиз, ўғлимга жазо керак бўлса, жазоланг. Сиз қори... — чол қизнинг отасига мурожаат этди. — Кексайиб қолдингиз. Охиратингизни ўйланг. Ёшларга қўйиб беринг. ўзлари ҳал қилишсин, — у шартта ёнига ўтирилиб ичкарига қириб кетди.

— Қани, Фозил, — деди орқароқда турган увун, қийшиқ бурунли йигит — қизнинг тоғаси. — Ана у аблаҳни майдонга торт. Муштлаш. Енгсанг, ўдир, синглингни қайтариб олиб кетамиз. Енгилсанг, қолади. Сени ўлдиради.

Қизнинг акаси Фозил Олимнинг қўлидан олиб судради. Олим эса унинг қўлини силтаб ташлаб олдинга чиқди. Одамлар сукутга толишди. Давра олишди. Даврани машъаллар ёритиб турарди. Йигитлар орқаларига чекилишди. Ниҳоят, тутилган муштлар кўтарилди — да, силкина бошлади. Шу тариқа майдон ўртасида икки йигит ўз ор — номуслари учун жанг бошладилар. Қаттиқ тутилган муштлар «гуш — гуш» гоҳ пешона, гоҳ бош, гоҳ елкаларга тушар, оёқлар кўтарилар, рақибларни теңар, олишаётганларнинг гоҳ униси, гоҳ буни и ерга йиқилар, ўнганар, турар, қайтадан муштлашарди. Бир пайт қўллар қайилди, қирсиллаган — синган суяклар овози янгради.

Мезбон йигит жангда мағлуб келди. У соя — салжинда китоб муталаа қилиш билан умрини ўтказган, пишмаганди. Енгилди. Йиқилди. Типирчилай — типирчилай охири тинчиди.

— Меҳмон йигит енгди, — кимдир овоз берди.

— Тезроқ синглимни топиб берингла! — бақирди меҳмон йигит қаддини ростлаб ва қонсираган кўзини отасига қадади. — Тезроқ! Қонсираяпман!..

— Отаси... тезроқ чиқинг, ўғлингизни... — чинқириб йигитнинг онаси тўрдаги катта уй томон югурди. Шу орада тўда дарвозани очиб, ҳовлига бостириб кирди.

— Синглимни топиб бер! — бўқирди йигитнинг онасига барзанги.

— Ким, қаерга яширган?! — деди тўрдаги катта уйдан хотиржам чиққан ориқ одам — уй хўжаси. — Синглинг қаерда?

— Мен яширганман... — гўлдиради мезбон аёл эри томон тисралиб.

— Бузуқ қизни нимага яширасан?! — тўнғиллади у хотинига. — Одобли қиз бўлганда ўғлинг билан қочиб келмасди.

— Ана шу бузуқ қизни ўлдиргани келдик — да, қори! — бўқирди қизнинг отаси. — Ҳой, қаерга яширгансан?

— Сомонхонага яширгандим... — саросимада жавоб қилди мезбон аёл.

— Бугундан бошлаб уч талоқсан! — деди уй хўжаси хотинига ва ортига ўтирилиб уйга кириб кетди.

Тўда алақачонлар сомонхонага кириб улгурганди.

— Эрим талоғимни берди, — хўнграб юборди аёл. — ўғлимдан жудо бўлдим.. Ақалли келинимни қолдирингла!

Фозил сомонларни титиб синглисининг сочидан ушлаб ҳовлига судради. Пичоғини қинидан суғуриб кўтарганди, отаси қўлини ушлади.

— Шошма, — деди қиёфаси йиртқичлашган ота ва қонсираган кўзларини олайтириб қизни узоқ кузатди. — Ақангнинг сени ўлдиришга ҳаққи йўқ. Менинг қизимсан... Сени ўлдиришга ёлғиз менинг ҳаққим бор...

Ота тилидан, эсидан ажраган, фақат танасигина титраётган, кўзлари милтиллаётган қизининг сочини бураб ушлади, сиқиб тортди ва қўлидаги пичоқни кўксига санчди, кейин суғуриб олиб сопиғача ботирди. Пичоқни қайтиб олмади. Қиз ерга йиқилди. Қимирламади. Пичоқ санчилмасдан олдинроқ унинг юраги ёрилиб бўлганди.

Тўда ҳовлини тарк этди. Отларига минишди. Салдан

кейин от туёқлари овози пасайиб, аста — секин сўнди. Майдонга йиғилганлар ҳам бирин — кетин уй — уйларига тарқалишди. Ҳали замон уйқисираб қақиллашган товуклар овози, безовта моллар маъраши, итларнинг ҳуриши ҳам аста — секин тинди.

Дарвоза қаршисидаги майдонда йигит, дарвоза ичидаги ҳовлида эса қиз жимгина чўзилиб ётарди. Эридан талоғини олган аёл — йигитнинг онаси гоҳ қулиб, гоҳ йиғлаб қора шарпадай ялангоёқ турли томонга югурар эди.

Қаердадир «Муножот» куйи баланд пардада янгради...

ВАҲШИЙ ОЛОМОН (Ўтмишдан)

Ўн икки ёшли Сайфиддин дилгир бир ҳис, сир бермасликка ўхшаш туйғу акс этаётган катта қўй кўзларини гоҳ ўнг томонга, мунғайиб ўтирган манқа бурун, оғзи катта, оёқлари қийшиқ, овози, катти — ҳаракатлари қизларникига ўхшаш ўткир исмли болага қаҳр, гоҳ ўтли нигоҳи билан, юзи қорадори асоратидан чуваккан, жағлари ичига тортиб, юз суяклари туртиб чиққан, кўзлари мутлақо ифодасиз домлани таъқиблар, турқи лаҳза сари раҳмсизланиб борар эди. У домлани кузатган кезлари кўзларида янги тўрга илинтирилган, лекин ҳамон тирноқларини кўрсатмай келаётган йиртқич қопланувачча қиёфасига кирар, ранги ўчар, қовоқлари уйилиб, қуюқ қошлари йиғиларди. Ўткирга қараганда эса турқи яна ҳам аянчли тус олар, тишлари беихтиёр гичирлаб, юрагини исёнкорлик — номус туйғуси қамраб, ҳамияти оғриб, титрай бошлар, миясида «беномус» деган тушунча чарх уриб айланар эди. Кейинги пайтларда у Ўткирни мутлақо хушламай қўйганди. Қўлини олишдан жирканиб, ёнига яқинлашишига имкон бермасди. Овози қулоқларига чалинган кез кўнгли оғир тортар, илон ушлаб олгандай сесканар, вужудини адоқсиз бир алам кемирар, афтини тириштириб: «Қиз болага ўхшамай ўл, номуссиз!» дея ҳаёлидан кечирар, уни осий ё ёндириб юбориш, ё сувга чўктириш ҳақида бoш қотираб ва мақсадини амалга ошириш учун эрта — кеч имкон изларди. Уни кўпроқ ўйга толдирадиган, нафсониятига тегадиган ҳол — Ўткирнинг дарсдан сўнг домла билан қолиши эди...

Қишлоқнинг юқори маҳалласига, тепалик устига жойлашган — домла ёлғиз истиқомат қиладиган, болалар учун мактаб вазифасини ўтайдиган уй паст ва тор эди. Кўпроқ зиндонни эслатадиган бу хона деразасиз бўлиб,

қийшиқ эшик устидаги кичкина туйнукка мушук кирмаслиги учун латта тиқиб беркитилганди. Хонанинг кун ботиш томонида танча, танчада уззукун таппи — тезак тутаб ётар, кўнглини оздирар, бу пайтта келиб домла ҳам, болалар ҳам кўникканлиги сабабли эътибор бермай қўйишганди. Танчанинг бир томонида сиртини бир энлик кир қоплаган қора қумғон доим жигиллаб турар, домла қорадоридан сўнг ана шу қумғондан чой ичарди. Тўрда жулари тўкилган эски пўстак, пўстак устига эса увадаси чиққан кўрпа ёзилган, домла кундузи шу кўрпада ўтирар, тунда эса устига ёпар эди. Қуйида учта нимдош бўйра, бўйра устида ўнга яқин яланг оёқ, ятак — иштондаги болалар кафтларини тиззаларига босганча бир маромда тебранишиб, олдиларидаги китобларни ёд олар эдилар.

— Сайфиддин! — бўкирди домла ниҳоят қарахт қовоқларини аранг кўтариб, қаршисида ўтирган лаблари қалин, бурни катта, кенг пешонали болага. — Ўткир сенга нима ёмонлик қилди, нимага ўнга хўмрайяпсан?

Сайфиддиннинг пешона териси кескин ёзилиб — йиғилди. Қовоқлари йиғилиб, сергакланди, ўлжасига ташланишга шайланган сор бургутдай миқ этмай домлани кузатди. Унинг ўтли, таъқибловчи нигоҳида: «Бақирма. Жонга тегдинг, Ўткиринг билан қўшмозор бўл!» деган маъно мавжланди. Жавоб қилмади.

— Сенинг кўзинг ёмон... — тўнғилади домла ва илк бор ичидан зил кетиб, юраги сесканди, қўрқув ва ҳайиқишга ўхшаш ҳис билан таёғини кўтарди. Силкитди. Сайфиддиннинг кўзлари ялтиради, домладан кўра чаққон ва тез ҳаракат қилиб, бошига тушаётган таёқни ушлади, қаҳр билан силкиб тортди. Олди. Тиззасига уриб синдирди, жазагага тушиб майда — майдаларга бўлиб ташлади. Кейин сапчиб турди — да, юпатишга шайланган Ўткирнинг афтига қулочкашлаб қўйиб юборди, бу билан ҳам ҳоври босилмай тепди. Йиқитди. Дуч келган ерига муштлади.

— Беномус! — қичқирди бўғилиб ва бўйнига чанг солди.

— Бир кунмас бир кун сени ўлдираман!

— Нимага ўлдирасан?! — домла гандираклаб кўзгалди. Оёқларини ерга ишониб — ишонмай босар экан, Сайфиддиннинг елкасидан ушлаб тортди. Сайфиддин эса тирсаги билан домланинг қўлини туртиб юбориб, қаддини ростлади. Нафрат билан термилди. Мушги аста сиқилди, кўтарилди, бироқ силкинмай қолди. Энди улар бир — бирларини таҳлика, таажжуб билан кузатар, лекин очиқ бир нарса дейиш, ҳақоратлашга ботинмасди. Домланинг

кўзларида: «Сендан яхшилик кутиб бўлмайди, эртадир — кечдир бошимга етасан... улғайсанг каллакесар бўласан...» деган туйғу ифодаланар, Сайфиддиннинг кўзлари эса: «Домла, сен ҳақсан! Мен ор — номусли одамман. Зарурият туғилса шу йўлда калла ҳам кесаман... Ўткирни йўлдан уришинг менга ёқмайди. Аёлтабиат бу махлуқни эрмак қилишингга асло йўл қўймайман...» деган тушунча акс этарди. Болалар бечора бир қиёфада Сайфиддин билан домлага қарашар, улар орасида кечаётган кўнгилсизлик сирита тушунолмас, айни вақтда иккала томонга ҳам хайрихоҳлик кўрсатолмас, уларни кўпроқ вазиятнинг оқибати қизиқтирар эди. Ўткир домуга ёлвориб, илтижо билан тикилар: «Сиз билан яқинлигим Сайфиддинга ёқмайди, уни ҳайдаб юборсангиз, тинчиймиз...» демоқчи бўлар, домла ҳам бу ишорани англаб: «Шошма, яқинда уни ҳайдайман», қабилидаги у фикрини Ўткирга нигоҳи билан уқтирарди. Нигоҳлари Сайфиддиннинг нигоҳи билан учрашганда беихтиёр юзларини четга буришарди.

— Уйингиз ҳам, китобларингиз ҳам бошингизда қолсин, кетаман, бошқа бу ерда ўқимайман! — хириллади бир пайт Сайфиддин ва ёнига ўтирилиб эшикни тепди. Эшик бир неча бор очилиб ёпилди. Сайфиддин эшик ортида тўхтади ва аламзада кўнглига таскин бериш ниятида домлани, Ўткирни бўралаб сўқди. Кейин битта — битта босиб қаршидаги тор кўчага бурилди, ундан катта тупроқли кўчага чиқди. Уйига боришга оёғи тортмай йўл четидаги харсангга чўқди. Тирсакларини тиззаларига тираб, иякларини кафтига босди. Тупроқли йўлдан бораётган пода, пода ортида чанг тўзигиб келаётган яланг оёқ, яланг бош болаларни лоқайдлик билан кузатди. Бир — бирларига туташиб кетган паст — баланд тупроқли томлар, бўғотлардаги қуриган лолақизғалдоқлар, деворларда патларини ҳургайтириб турган товуқларга ҳам мақсадсиз термилди. Кейин бошини кўтарди. Узоқдаги қир — адирлар, тоғ чўққилари кўзларига чалингач, юраги чексиз ҳаяжонга тўлди. Танаси жимирашди ва бирдан ўша ёқларга кетишга ичикаётганини ҳис этди. Шу орада домла билан Ўткирни эслаб қолдию, афти тиришиб, бармоқлари асабий бир — бирига ёпишди. Энди у зўр бериб домла билан Ўткир ҳақидаги ўйларни бошидан чиқариб ташлашга уринар, лекин иложини тополмас, миясининг бир четида: «Нимага дарсдан кейин домла уни олиб қолади», деган ўй қалқиб турар, тинчлик бермасди.

У алламаҳалда қўзғалди. Муддаосига етиб калтакланган

ғариб одам кайфиятида уйига қайтди. Катта кўк масжидни босиб ўтиб ўнгга — уйига бурилди. Икки хонадонни ортда қолдириб чап томондаги дарвозадан ичкарига кирди. Қовоқларини уйиб, ҳовли супураётган онасига ҳам эътибор қилмай зинадан кўтарила бошлаганда:

— Нимага кечикдинг? — дея онаси уни тўхташга мажбур этди. Сайфиддин елкаси оша онасига назар ташлади, Барибир индамади. Кейин зинани битта — битта босиб айвонга кутарилди, ундан ўнг томондаги катта уйга ўтди. Ўзини сандал четидаги атлас кўрпачага ташлади.

— Ўғлинг нимага кечикибди? — тўнғиллади томорқадан ўроқ кўтариб чиққан баҳайбат гавдали Мирза хотинига. — Нимага мендан хабар олмади?

— Шу ўғлингизнинг феъли озгина чатоқроқ — да... — минғирлади Улуғ эрига, лекин «ўзингизга ўхшайди» дейишга журъат этмади. — Кўзида бир нима бор. Ўзимнинг ўғлим бўлса ҳам қарашга ҳайиқаман...

Улуғ эрига нотавон бир қиёфада термилди, қаҳрли нитоҳига бардош беролмай бошини эгди, юрагини ҳовучлаб, ердаги челақни кўгарар экан, ортига тисарилди.

— Ўғил бола. Шундай бўлмаса, бу дунёда кун кўролмайди, — деди бу гал Мирза одатий совуқдонлик билан.

— Дўқ — пўдиса қилиб қўйсангиз, ҳар ҳолда ёмон бўлмасди, эртага ўзингизга ҳам бўйин бермайди, — ийманиб деди Улуғ. Мирза хотинининг галини эътиборсиз қолдирди. Серпай, кучли бармоқлари билан ўроқни маҳкамроқ сиқиб уйга кирди. Сайфиддин ерга зарб билан босилган оёқ товушидан дарҳол бошини кўтарди. Отасининг катта, синовчан кўзлари, катта бурни, қалин лаблари, яктагини ёриб юбораман, деб турган қудратли елкалари, енгги орасида тирсиллаб турган йўғон билакларига қўрқув билан термилди.

— Тинчликми? Нимага ёнимга ўтмадинг? — сўради Мирза.

— Ўқимайман, — деди Сайфиддин кескин.

— Нимага ўқимайсан? Хонадонимизда бирорча саводхон одам йўқ. Аканг ўқишни уйда қилолмади. Еганинг олдиди, емаганинг ортинда. Оғир ишга солмайман. От ҳам олиб бердим.

Сайфиддин сукутга толди. Мирза ортига қайтди.

— Бурҳониддин, — деди у ҳовли адоғида шох — шаббаларни кесиб саржинлаётган катта ўғлига. — Укандан сўра — чи, ўқишга нимага раъйи йўқ экан. Домла билан

ади — бади айтишган чоғи. Фақат уришма.

Арзимас гацдан жиғи — бийрони чиқадиган Бурҳониддин қўлидаги тешани четга иргитиб, айвон томон юрди. Бошини кўрпача орасига яшириб ётган укасига кўзи тушгач, лабидан тупук сачратиб бўкирди:

— Нимага тумтайиб олдинг? Китобинг қани? Нимага индамайсан? Ўргилдим сендай эркатойдан...

Сайфиддиндан садо чиқмади. Бурҳониддин укаси томон бостириб борди. Сайфиддин ўқ тезлигида оёққа қалқиди, мушталарини тутиб, акасига қараб тураверди.

— Яқинлашма, қонингни ичаман, — гулдиради кейин у ва муштини кўтарди.

— Акага қўл кутаришни сенга кўрсатиб қўяман, — деди Бурҳониддин ва телишга шайланганди, Сайфиддин илгарироқ ҳаракат қилиб акасининг оёғини ушлаб, қайирди.

— Укани мазақлашни мен ҳам сенга кўрсатиб қўяман, — бўкирди у ва акасини йиқитиб кўкрагига миниб олди.

— Кўкрагимни эздинг, — чинқирди Бурҳониддин. — Ойи, дада...

— Худо юзингни тескари қилсин, — дея Сайфиддинга ташланди эрининг ортидан уйга югуриб кирган Улуғ. — Акани ҳам урадим.

— Қўлингни торт, — ўшқирди Мирза хотинига ва Сайфиддиннинг қўлигидан олиб турғазди. — Бўлди, қўйиб юбор, — Мирза Бурҳониддинга юзланди. — Йўқол кўзимдан. Кучинг етмас экан, нимага ўчакишасан? Ўз обрўсини билмаган одамнинг жазоси шу. Мен сенга «уришма» дегандим — ку.

Бурҳониддин бурнини тортиб онаси бағрига суқилди. Сайфиддин ғамгин отасига қаради ва юраги кутилмаган бир меҳр — муҳаббат туйғусидан ҳаяжонга келиб, ўзини кўксига отди.

— Дадажон! Домланинг уйига бошқа бормайман...

— Болажоним, нимага бормайсан? Нима, домла сенга бир нима дейдими? — Мирза ўғлининг пешонасига юзини босди, бошини силади. — ўқи. Тўнимни сотиб бўлса ҳам сени ўқитаман.

— Домла ёмон одам... Ўткирни дарсдан кейин олиб қолади... қорадори беради...

— Ҳимм... Ўткирнинг, отдан йиқилган Ҳошим сатангнинг ўғлими?

— Ҳа...

— Отаси ҳам хотинчалиш одам эди. Одамлар шунинг учун ҳам унга «сатанг» деб лақаб қўйишганди, — Мирзанинг

кўзларидан ўт чақнади. — Худо бекорга домланинг оёғидан ажратмаган — да. Эртага ўзим бирга олиб бораман. Ўша ерда гаплашамиз.

Сайфиддиннинг руҳи енгил тортди, мамнун отасини кузатиб қолди. Кечки овқатга қарамади. Ҳар кунгидек тунаш учун акаси ёнига ҳам чиқмади. Тун ярмидан оғиб, уйдагилар уйқуга толишгач, аста ташқарига чиқди. Мақсадсиз узоқ муддат ҳовли айланди. Паришонлик билан мусаффо ёз осмонига, бодроқдай товланаётган юлдузларга боқди. Сўнг ток сўрилари оралаб боққа кирди. Киртиллатиб беда чайнаётган Кўк қашқа от ёнига яқинлашди. От пиқирлаб тумшугини силкитиб Сайфиддинга суйкалди, Сайфиддин отнинг кўзидан ўпди, пешонасини силади.

— Фақат сен мени тушунасан, — дея у отга ҳасрат қила бошлади. — Сени яхши кўраман. Афсуски, гапирмайсан. Гапирганингда сенга кўп нарсани гапириб берардим...

От бошини қуйи солди ва шу билан Сайфиддинга меҳрини изҳор этди. Шу кез у отга миниш, кўз илғамас ерларга кетиш, домла билан Ўткирни бошқа кўрмаслик, улар ҳақидаги ўйлардан халос бўлиш орзусида ўртанар эди. Унинг кўзлари ёшланди, отни қучиб, ёлини силаб ҳамдардини юпатди — да, кўча эшик томон юрди. Очди. Кўча, олам тинч эди. Бирдан ўртоқларини кўргиси келаётганини ҳис қилди. Лекин пароканда кўнгли, ташна юрагига таскин берадиган ўртоқлари аллақачонлар кўчани тарк этишган, уйларида тошдай қотиб ухлашарди. У ёнига ўтирилди, беихтиёр қаршидаги девор томон илгарилади. Деворнинг итлар ошиб бузган кемтик еридан қўшни ҳовлига мўралади. Соли бойнинг яқиндагина уйланган ўн уч ёшли Саломат исмли ёқимтой хотинини излади. Ҳар куни девор ортидан унга туршак, қоқи, магиз узатиб «укам» деб эъзозлайдиган олижаноб, раҳмдил Саломат бугун кўринмасди. У ана шу меҳрибон аёлни кўриш, кўксига бош қўйиб тўйиб — тўйиб йиғлаш, юрагини бўшатиш ниятида эди. Бўлмади.

У маъюс изига қайтди. Уйга кирди, танча четига ёнбошлади. Турли томонга ағанади. Шифтга термилганча узоқ тўлғаниб ётди. Домла, Ўткир ва уларнинг сирли ўйинлари — дарсдан кейин қолишлари ҳақидаги ўй ҳамон тинчлик бермасди.

Эрталабга яқин қовоқлари тиришиб, кўзини уйқу босди. Отаси туртишидан чўчиб уйғонди. Отаси уни бошлаб тўғри Тўлқин домланинг уйига борди. Паст, тор хонада одатдагидай дарс борар, Сайфиддинсиз бугун хона тинч эди. Мирза имлаб домлани чақирди. Домла оқсоқ — чап

оёғини ушлаб Мирзанинг истиқболига шошилди.

— Ичкарига марҳамат қилсинлар, — деди домланинг ранги мурданики каби оқариб ва ширакайф кўзларини меҳмондан яширишга уринди.

— Ўғилча сиздан андек норизо, — деди Мирза носамимий тиржаяётган домлага.

— Мирза, шу ўғлингиз бироз бадфеълроқ... — мингирлади домла, қисик кўзларини уқалаб.

— Сиз ҳақингизда озгина кўнгилсиз гаплар эшитдим...

— Ҳошимнинг ўғли ҳақидами? Асло ундай ҳаёлга бормасинлар. Етимча... Савоб учун озгина ёрдам бераймиз. Ҳаммаси Яратганга маълум. Сайфиддин, сен ичкарига киравер.

— Ҳар ҳолда эшитган қулоққа ёмон. Қози калон, миршаб хабар топса... Одамлар сизни ҳурмат қилади.

— Кўнгиллари тўқ бўлсин. Бошқа...

Домла Мирзани кузатиб чуқур тин олди. Эпикини ёпиб, тумгайиб ўтирган Сайфиддинга синчковлик билан назар ташлади, лекин гапиришга журъат этмай, жойига чўкди. Сайфиддин эса бирдай хонага, болаларга қовишолмай, дам домлага, дам ўткиргга қарар, фикрлар эди. Афтидди, арзимас бир гап, ҳаракатдан жангга шайланиб тургани очиқ сезиларди.

— Сайфиддин, — деди ниҳоят домла узоқ жимликдан сўнг. — Кўп доно боласан, бироқ сирканг сув кўтармайди — да. Қани, ҳазрат Машрабдан бир байт ўқи — чи.

Сайфиддин индамади, ҳатто қимтиниб ҳам қўймади. Домла унинг ўғли, таъкибловчи нигоҳига бардони беролмай юзини четга бурди, орқа томондаги калласи катта Шермат исми болага:

— Шерматвой, қани ўзинг ўқи — чи, — дея мурожаат этди.

Бола мамнун жилмайди ва ўқишга тутинди.

Тилим лолу кўзим гирён, сўнгакларни ниҳон ўрвар...

— Қойил, қойил, — домла ёш боладай қирқирлаб қулди. — ҳазрат Навоий кўп бемаъни гапирганлар — да...

— Ҳазрат Машрабдан, — дея Шермат домланинг сўзларини тўғрилади.

— Қара — я, қарилик, хотирага дарз кетган. Ҳазрат Машрабдан демоқчи эдим. Қани, ҳазрат Навоийдан бир пайт...

Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнгил уйин,

Не учунким, бода келган уйга қайгу келмади...

— Ана бунисига тенг келадигани топилмайди. Ўткирвой,

қани энди сен ҳазрат Фузулийдан бир байт ўқи.

Ўткир гангиб аввал домлани, сўнг Сайфиддинни кузатиб қўзғалди. Ўқишга шайланганди Сайфиддин:

— Утир, ўқимайсан, — дея ўшқирди. Ўткир дарҳол жойига чўқди.

— Ана бу куфр иш, — мингирлади домланинг ҳафсаласи пир бўлиб, барибир Сайфиддинга қарашга ботинмади. — Домлага қарши чиқиш Худога ширк келтириш...

«Ўргилдим сендай домладан, — ўйлади Сайфиддин домладан нигоҳини узмай. — ўзини Худога тенглаштиради — я. Худо сенга дарсдан кейин Ўткирни олиб қол демаган — ку!»

Дарс тулади. Домла Ўткирга юзланиб «сен қол» ипорасини билдирди. Сайфиддин яна нафрат, газаб билан домлага термудди.

— Тўхтаглар, — деди қаҳр билан эшикни ёпа туриб. Чувилашиб турли томонга тарқалишгаётган болалар дарҳол тўхташди ва: «Нима дейсан?» қабилда Сайфиддинга қарашди, — ҳозир ичкарини кузатамиз, — гапини давом эттирди у, — нима қилишгаётганини ўз кўзларинг билан кўрасанлар...

— Сенинг нима ишинг бор, билганини қилишсин. Айб Ўткирнинг ўзида, — гапга аралашди ғилай Саттор:

— Овозингни ўчир, — Сайфиддин Сатторга мушт кўте, ди. — Сенда номус борми ўзи?.. Уртоғингни домла...

— Узинг кўрдинг, қайси куни роса дўппосладик, — гап қотди чўтир юзли Ашур. — «Отам йўқ, домла ёрдам берди...» деди ярамас.

Сайфиддин шарпасиз қадамлар билан олдинга силжиди, эшик тирқишидан ичкарига мўралади. Ўткир танчадаги қумғонни олиб пиёлага чой қуяр, домла эса қорадорини бўларди. У нўхотдай қорадорини Ўткирга узатди, у эса қорадорини олиб, тилининг тагига ташлади. Сал ўтмай кўзи сузилди, домла томонга яқинлашди.

— Балли, иш деган мана бундай бўлибди... — шивирлади домла кўзларини сузиб, — қани...

Ўткир домланинг қўл — оёқларини уқалашга тутинди, кейин бўйлига осилди...

— Ана кўринглар, — деди Сайфиддин ва ортига сурилиб ёнидаги болаларга «мўрала» ипорасини қилди.

— Вой, ифлос — эй... вой, ифлос — эй...

Болалар ҳайрат, таажжубда бир — бирларига қарашди, сўқинишди. Кейин уйларига тарқалишди. Сайфиддин эса жойидан қўзғалмади. Ичкарига мўралашга номус туйғуси

йўл қўймади. Ғамгин ортига ўтирилди. У тоқатсиз турли томонга юрар, тинимсиз домла ва ўткир ҳақида бош қотирарди. Кўзлари олдидан дам соддадил, камсуқум онаси, дам баҳайбат гавдали, тутганини кесадиған бир сўзли отаси, гоҳ инжиқ акаси, гоҳ Кўк қашқа оти, сўнг Соли бойнинг раҳмдил хотини Саломат ўтарди. У энди ўзини ўткирни дарахтга осаётган, ё сувга чўктираётган, домланинг устига ёғ қуйиб куйдираётган ҳолда тасаввур этарди. Кейин назарида тиришган — буришган башаралар кўринар, бостириб келар, юзига чанг солар: «Муштдай бошингдан қотиллик қилдинг — а!» дея бўкиришар, қулоқлари шангилаб, мияси санчар, кўзлари тиниб, кўнгли оза бошлар эди. Сал ўтмай димоғига куяётган одамнинг териси, гўшги ҳиди урилгандай туюлар, у эса сесканиб бурнини жийирарди. Кўзларига бирдан еру осмон, қушлар, моллар, одамлар ҳам қоп — қора ва ҳаром кўриниб кетди ва ҳаммасидан чидаб бўлмас даражада нафратланди.

— Бошқа чидолмайман! — гўлдираганди, овозида чексиз бир дард — алам, қайғу — ҳасрат аломати акс этди — Уларни ўддираман...

Сайфиддиннинг танаси қизиди ва бу ҳол дарҳол миясига кўчди, вужудини янги бир куч — қудрат ларзага сола бошлади. Олдинга интилди. Югуриб қаршидаги кўчани кесиб ўтди. Шиддат билан пастлади. Гувала девор қаршисида кескин тўхтади. Бошини тўзиб ичкарига аламлиди. Кўройдин эди. Олам хира, оқиб туманлар орасида бўзариб кўринарди. Олам билан бирга кундузги ғам — ташвишларидан халос бўлган банди мўминлар ҳам тинчгина ухлашарди.

Сайфиддин оёқларига қалқиди. Кўзларига ҳовлида кавиш қайтариб ётган икки сигир, бошини эгиб мудраётган эшак чалинди. Ирғиб девордан ошди, хуркиб тисарилган эшакнинг қулоғидан ушлаб тортиди, арқонини ечди ва шошилинич ортига қайтиб, сакраб йўлга тушди. Домланинг эшигига етганда қадамлари ўз — ўзиндан секинлашди, юрак уриши, энгикиши кучайди. Тоқатсиз ўткирнинг ичкаридан чиқишини кутди. Оёқ шарпаси эшитилгач, юраги уриши кучайди. Ниҳоят ўткир кўринди. Сайфиддиннинг титраётган қўллари тўзилди, рақиби бўйнига ёпишди, сиқди.

— Овозингни чиқарма, ифлос! — дея хириллади у қўлларига зўр бериб.

Ўткир Сайфиддиннинг қўлларига ёпишди, лекин олиб ташлашга қуввати етмади. Кўзлари ола йиб, гўлдиради, аста — секин оёқлари майишди, танаси қийшайди. Йиқилди, типирчилади. Барибир Сайфиддин қўлини бўшатмади.

Ўткир хириллаб жимида... Сайфиддин уни кўтариб том орқасига олиб ўтди. Қуриб, пўстлоқлари шилинган тут дарахти остига элди. Арқоннинг учини дарахт шоҳига отди, пастга осилиб тушган учини ушлаб тортиди, тортаверди...

— Сенга ҳам, домлангга ҳам тупурдим! — дея бўқирди у. Ўткирнинг оёқлари ердан узилди. Қўл — оёқларини силкитиб, даҳшатли бир алфозда типирчилади. Сўнг аъзолари ҳаракати мутлақ сусайди. Сайфиддин арқоннинг учини дарахт танасига маҳкамлаб боғлади — да, қаддини ростлади. Сўнгги бор алам ва нафрат билан Ўткирни кузатди, юраги бирдан енгил тортиб, ортига ўтирилди. Юрди. У шиддат билан юриб борар, лекин ҳеч ким, ҳеч нарса ҳақида ўйламасди. Ниҳоят, Кўк масжид ёнидан ўтаётиб беихтиёр ёнига юзланди.

— Кимсан, тунда сенга нима керак? — деди масжид деворига суялиб ўтирган Хошим исми кўзи ожиз киши.

— Хошим ака, — деди Сайфиддин титраётган қўлларини қўлтиқларига суқиб. — Ўзингиз кечаси нима қилиб ўтирибсиз?

— Сайфиддинмисан, овозингдан танидим.

— Ҳа, Сайфиддинман.

— Сайфиддинбек, хотин, бола — чақа йўқ. Кўз ожиз... Ичкарида ўтиравериш сикилдим.

— Бирор ёққа кетмайсизми?

— Қаерга кетай? Кўз ожиз. Қорин учун масжидда қоровуллик қиламан. Отим бўлмаса...

— Отингиз бўлса нима қилардингиз?..

— Бошим оққан ёққа кетардим... ўғилдан айрилдим...

Сайфиддин йўлида давом этди. Шиддат билан ҳовлига кирди. Ошхонага ўтди. Қўлини турли томонга чўзиб пайпаслади. Ниҳоят ўчоқ ичидаги ёғ тўлдирилган кўзани топиб кўтарди. Изига қайтди. Отни ечиб етаклади. Кўчага чиқди.

— Мана, сизга от, — деди у Хошимга жиловни тутқазиб.

— От меники, унда ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Хоҳласангиз сотиб енг...

— Сайфиддин...

Жавоб бўлмади. Сайфиддин таниш эшик қаршисида тўхтаб нафасини ростлади. Ичкарига қулоқ тутди. Домланинг хурраги эшитилди. Эшикни очди. Танчадаги ёниб тугай бошлаган ўтинлар хирагина аланга таратар, хонани хира ёритарди. Домла тўрда, пўстак устида муштдай бўлиб ухлар эди. Сайфиддин илгарилади, кўзани кўтарди. Ёғни аввал домланинг устига, сўнг атрофга, кейин эса оловга

сепди. Пўстак, кўрдага ўт кетди. Хона ичи ёришди. Олов домланинг кийим — бошига ҳам кўчди. У чўчиб уйғонди, телбаларча бақириб ўзини турли томонга отди. Эси оғиб қолгани сабабли туриш, оловдан қутилиш йўлини тополмасди. Сайфиддин эшик ёнида кек ва мазах ҳисси билан домлани кузатар, ёқимсиз тиржаяр эди. Қарсиллаб, вишиллаб ёнаётган олов тобора кучаяр, гирдоблар ҳосил қилиб шифтга туташарди. Тўсин, тоқилар ёнди, қарсиллаб синди. Уй томи босиб тушди. Олов ловиллагандан ловиллар, алангаси осмону фалакка кўтарилар, бутун қишлоқ тутунлар орасида қолиб бораётганди. Кутилмаганда қишлоқни молларнинг бўкиришлари, итларнинг акиллашлари, эшакларнинг ҳанграшлари тўлдириб юборди. Одамлар бевақт уйғониб яланг бош, яланг оёқ кўчаларга югуриб чиқишди. Челак, теша, кетмон, болта кўтарган оломон ёнаётган уй томон яқинлашиб кела бошлади. Оловга сув, тупроқ сепдилар. Ўчиришолмас, ёнғин сирига тушунолмасдилар.

— Вой, болам, ёш жонингга ким қасд қилди?! — ўрта ёшлардаги аёл тут дарахтига осилган Ўткирнинг оёқларига ёпишиб тинмай фарёд чекарди. Аёл йиғлар, одамларни ёрдамга чақирар, бироқ унга эътибор берадиган жон топилмасди.

— Бечора, Тўлқин домла. Яхши одам эди. Биттаю битта домламизни ҳам Худо кўп кўрди. Ёшгина боланинг жонига ким қасд қилди экан. Топсак чопиб ташлаймиз...

Сайфиддин бир четда қотиб турар, оломонни, хитобларни мутлақо лоқайд кузатар, қаршилар эди. Бир пайт Сайфиддин ўртоқларини кўрди. Улар ёнига яқинлашишмас, ёшли кўзлари билан узоқлардан термилишарди. У қалтиради. Оломонни жиддий кузатди ва бирдан қичқириб юборди:

— Домлани мея ёқдим. Ўткирни ҳам мен осдим...

— Нима...

— Қотил!..

Сонсиз — саноқсиз одамлар Сайфиддин томон бостириб бора бошлади. Олайган қонталаш кўзлар, тиришган — буришган башаралар, таъқибловчи нигоҳлар унга, фақат унга қадалганди. Кўтарилган теша, болта, кетмон, сўйиллар ҳам унга, фақат унга аталганди...

— Қотил, дўзахи!

Сайфиддин боши, юзи, елкалари, оёқ — қўллари, ниҳоят бутун вужудида ҳисобсиз оғир калтаклар зарбини сездди. Танаси ачишар, санчар, қизир, ёнар, ҳаммаси жамланиб миясига кўчар эди. Боши айланар, кўзлари тинар, кўнгли

айнардн. Тушунча, ҳислари чидаб бўлмас бир олов алангасида қоврилар эди. У йиқилди. Беихтиёр кафтларини ерга тиради. Туришга уринди. Кўзларини очди. Атрофга аланглади. Отасини излади. Кўролмади.

— Дада, дадажон... — шивирлади кейин ва сўнгги бор илинж, юпанч излаб отасини қидирди. Кейин кўзига Кўк қашқа оти, онаси чалинди. Чиндан ҳам уларни кўраётгандими ё хаёлида жонлантирганмиди, бироқ буни у фарқ қилолмади. Миясида «бефарқлик» бошлангандан кейин эса тушунча ва ҳислари танасини мутлақо тарк этди.

Оломон хуруждан тушди. Ортларига тисарилди. Худди шу пайт баҳайбат гавдали одам пайдо бўлди. Оломон орасини ёриб олдинга ўтди, ўғли тепасига келди. Бошини эгди. Ортидан кишнаб етиб келган Кўк қашқа тумшугини солинтириб қалтираб пиқирлади, кўзларидан шашқатор ёшлар тўкиб Сайфиддиннинг юзини ялади.

— Кўк қашқа... — шивирлади Мирза отта. — Энди Сайфиддин йўқ...

От тумшугини кўтариб оғир — оғир кишнади, ер тепди... Бир четда мунғайиб ўтирган кўр Хошим тинмай минғирларди:

— Оппоқ, олғир Лочингинам,

Мени ташлаб кетдинг — а...

— Ўғлим бир бесоқолнинг қурбони бўлди... — дея Мирза уйигача йиғлаб борди.

ДАҲШАТ

— Қизим, — беҳолгина шивирлади бир неча кундан бери тўшақда миҳланиб ётган кампир.

— Нима?... «Қизим...», дедингизми?! — гўлдиради кампирга пахта гулли пиёлада чой тутаетган аёл ва бирдан танаси жимирлашиб, туклари тикка бўлиб кетдию, ҳайрат ва таажжуб билан беморга тикилди. Кўзлари беморнинг бесаранжом кўзлари билан тўқнашгач, совуқ сесканди. «Қизим...», дедими ё менга шундай эшитилдими?» Хаёлидан ўтказди кейин у титраётган қўлларини бир — бирига сиқиб, қайтадан беморнинг кўзларини синчковлик билан кузатди. Кампирнинг чўккан кўкси сезилар — сезилмас кўтарилиб тулпар, қўл — оёқлари эса титрар, қўлдан бери юрагида чўкиб ётган қайгули бир сирни ёришга шайланар, бироқ ёрилолмай азоб чекар эди. У кампирнинг ўзига нисбатан «қизим» сўзини ишлатгани сирига тушунолмас: «Яқин орада узилса керак...» ўғлига айтадиган бирор гапи борга

ўхшайди...» деб ўйлар эди.

— Ойи, ўғлингизни чақирайми? Бирон нима демокчимисиз? — мурожаат этди ниҳоят аёл ва бемордан жавоб кутди.

— Ёнимга ўтир, — деди бу гал бемор хиёл тетиклашиб, — қизим... гуноҳимдан ўт. Кўпдан бери бир гапни айтолмай қийналаман... Эртага пешин вақтида узиламан... узилиш олдидан бўйнимдаги қарзимни узай... Сен... қизимсан... ўғай қизим...

— Қизимсан... ўғай қизим... — такрорлади аёлнинг овози ҳасратга тўлиб ва қўлидаги пиёла ерга тушди.

— Ойижон! Эшикни очинг, ичкарига кираман. Сизни кўргим келяпти... — ташқаридан саккиз — тўққиз ёшлардаги Камоланинг аламзада овози эшитилди. Аёлнинг кўзлари олайиб, қошлари чимирилиб кетди. У жаҳолатда олов — оташ бўлиб ёнаётган кафтлари билан қулоқларини яширди. Беморнинг ҳам, қизчанинг ҳам овози тинди. Унинг оёқ — қўлларидан мадор кетди. Юраги қафасдаги тутқин қушдай типирчилар, миясида санчиқ қўзғалганди. Аёл дафъатан тиззаларига чўкиб, пешонасини каравот қирига босди. Босгани кез тасаввурида оппоқ юзли, кўзлари катта, жингалак сочлари елкаларига ёйилиб тушган Камола исмли қизи жонланди. Қизча гирдикапалак бўлиб ҳовли айланар, ҳўнграб онасини излар: «Онажон! Овоз беринг, қаердасиз?» дея тинмай қуш боласидай чирқирарди. Аёлнинг бурни ачишар, қошлари ўртаси титрар, кўз милклари ораси эса шашқатор ёшларга тўлиб борарди.

«Ўғай қиз... демак ўз акамга...» аёлнинг миясида мана шу фикр айланар, юрагини қонга тўлдиради.

— Эй, Парвардигори олам! Бу қандай кўргилик бўлди? Ўз вужудимдан узилган қизимни энди «болам» дейишга тилим бормайди. Болаларим жиянга айланди... Камолага қийин бўлди... — унинг лаблари беҳолгина пичирлади.

— Қизим... мени тинглаяпсанми? — мингирлади кампир.

— Энди тингламасликнинг иложи йўқ... — деди собиқ келин ҳазин овозда, — эшитдим нима — ю, эпитмадим нима...

— Эрим у пайтлар колхозда раис, отанг эса унинг муовини эди. Қадрдон дўстлар ҳар куни тушлик пайти уйга келишар, бирга овқат еб қайтишарди... — аёлнинг қулоқларига яна беморнинг ўкинчга тўла овози оқиб кира бошлади. — Турмуш қурганимга икки йилдан ортган бўлса — да, фарзанд кўриш орзусида ёниб — ўртанардим. Худога топиниб туёқ сўрардим. Бир куни отангнинг қўллари

бармоқларимни ушлади... кўзларим тиниб бошим айланиб кетди. Ҳушимга келганимда пешонамни отангниң билагига босиб ҳансирардим. Қулоқларимга: «Ойбиби... куйингизда куйиб кулга айландим...» деган дўриллаган овоз чалинади... шу кундан бошлаб... — кампир жимиди, кўз милкларидан қайнаб чиққан икки томчи ёш қовоқларига сирқиб, туриб қолди. — Жума куни эрим марказга кетди — ю, қайтмади. Отанг эса шу куни ёнимда тунади... бир йилдан кейин эса дунёга Мусо кўз очди... Аёлниңг кафтлари беҳтиёр кўрпани гижимлади. Адоқсиз бир нафрат, чексиз бир ғазаб билан қаршисидаги, яъни бирор вақт юзига тик боқмаган, буйруғини сидқидилдан гўё қонун сифатида бажарган кампир — қайнонасига термиди. Лаблари ўз ихтиёрисиз: «Гўрсўхта...» дея шивирларкан, назарида илк бор келин бўлиб, узатилиб келганда, ҳадиксираб юзидаги пардани олиб, титраб, ота — она уйини ноилож тарқ этиб, йиғлётган келинига: «Қадамингга Ҳасанот! Қўшганинг билан қўша қари, ували — жували бўл!» деган кўзлари бесаранжом, бўйдор, кўзлари катта, киприклари узун, кўзига сурма тортиб, қошларига ўсма қўйган ва қулоқлари устидаги гажаги силкиниб турган бўлғуси қайнонаси жонланди. У қалтирар, нимадандир ҳадиксирар, лекин қандайдир бир сирни ёрилолмай қийналарди. Умр бўйи ўзини маликалардай тутиб, димоқ билан гашлашадиган, эрини оёқ учида кўрсатиб, назар — писанд қилмайдиган аёл — қайнонасининг кимлиги, ўшанда айтолмаган сирига мана энди тушунди... Қайнотасининг хотини томонидан камситилиши, эрни муқаддас деб биладиган, унга шундай муқаддас тушунча — туйғу билан қарайдиган Зайнаб учун қайнонасининг хулқи ғайритабиий туюлар, қайнотасини ортиқча эъозлар, кўнглини кўтаришга уринар эди... Қачонлардир эрга нисбатан ўзи томонидан шундай эътиборсизлик кўрсатишларини ўйлаганда хижолатдан терлаб ҳам кетарди.

— Гўрсўхта... — аёлниңг лаблари беҳолгина пичирлади, — айбингни қачонлардир ўғлинг, ўғай қизинг ва набираларинг билиб қолишини ўйлаганмидинг?!

— Худс кўрсатди, бунисига ҳам шужур... — кампирниңг овози аёлни ҳушига келтирди. Ўғлим сенга уйланаман, деганида худонинг зорини қилиб қайтаргандим, ҳатто атайлаб «Зайнаб суяқоёқ...», деб чалғитдим, барибир бўлмади. Чунки, отаси Мусони тинмай отангдаш ўч олишга унаарди... отанг қамоққадлиги сабаби Мусо ундан ўч ололмади. Бу балога сен...

— Бас! Етар! Бошқа ҳеч нарса эпителини истамайман! — ўшқирди у ва кафтини қайтадан қулоқларига босди. — Ифлослар! Қонбузарлар!..

Унинг танасида гўё совуқ оёқли нарсалар ўрмалашар, бўйни ва бошига чиқиб, гашили келтирар эди. Юраги кўксини ёргудай гупилаб урар, гўё оловлар орасида ёнар, алангада қовжираб борарди. Қалтирётган бармоқлари кутилмаганда юзига чанг солди — да, пастта сурилди. Юзида қизғиш излар қолди. Гўё қил устида гангиб турган лаҳза кўзлари ўнгида баланд бўйли, бургут бурун, пешонаси кенг, тарғил кўзли, елкалари қудратли отаси намоён бўлди. Отасининг бўйнидаги бўқоғини ҳам у яққол кўрди. Пешонаси тиришиб, тиришлар аста — секин тер томчилари билан алмашди. Назаридаги отасига ёқимсиз бир ҳис, адоқсиз ғазаб билан тикилди. Шу пайтгача у отасига илоҳий бир тушунча — туйғу билан қарар, унга шу нуқтаи назар билан топиниб, саждалар қилар эди. Жуда қисқа вақтда отаси шу илоҳий юксакликдан қулаб тушиб, ер билан яксон бўлди. Ҳатто кўзларига қотил, инсон зотининг энг тубани ва ифлоси сифатида кўринди. Ундан яралганидан пушаймонлар еди... Кейин хотирасида турқи — таровати, бўйи — басти билан нақ отасини эслатадиган собиқ эри — Мусо қад кўтарди ва отасининг ўрнини эгаллади... бир қиёфадаги икки вужуд... чеҳра, нигоҳлари, салобати ҳам бир хил...

«Ифлос, аблаҳ... — дея кўнглидан ўтказди у назаридаги отаси қиёфасидан кўзларини узмай. — Қолаверса, ҳаммасига сен сабабчисан...»

— Эй, Парвардигори олам! — тушкунлик билан шивирлади аёл. — Энди нима қилай? Болаларим, қўни — қўшнилари, синглим, укам, тоғаларим, аммаларим, амакиларимга қандай юз билан қарайман?! Бу нопоклик, етти қават ер қаърига кириб кумилса — да, оқибат юзага чиқмай қолмайди... Қодир Худо! Қўллингдан келса, еру осмонни куйдириб, кулга айлантир! Токи мен бундай маломатдан қутулай! Ўлгандан кейин ҳам шаънимга маломат тошлари отилмасин!

Кутилмаганда эшик қоқилиб, Камоланинг: «Ойижон! Эшикни очинг, сизни соғиндим... очинг...» деган овози янтраб аёлни чўчитиб юборди. Апил — тапил қулоқларини яшириб азоблардан қутулди. Яна эшик қоқилиб, турли — туман овозлар эпителиди. Эшик бу гал ҳам очилмади.

«Ҳаммасига ифлос Мусо айбдор, — деган фикр ялт этиб унинг миясига урилди ва эшик қоқилаётгани, очмаётгани

ҳақидаги қўрқинчли ҳаёдан ҳалос этди. — Отасининг ўчини олиш учун мени булғади...»

— Кимдир кимнидир ўйнаш тутди, кимдир кимдандир ўч олади... — шивирлади у алам билан, — икки орада бегуноҳлар азоб чекадилар...

Аёлнинг қовоқлари ачишди. Кафти билан тўкилаётган ёшларини артиб, ўзи сезмаган ҳолда пешонасини яна қаравот қирига босди. Чекаётган изтироблари узоқ туришга имкон бермади. Бошини кўтариб қаршисидаги — эндиликда ўзи учун бало — қазога айланган кампирга тикилди. Назарида танаси бўшаб, мияси гивирлар, юраги липиллабгина урар, шу кунгача мунаввар, музаффар туюлган ҳаёт тобора даҳшатга айланиб борар эди. Аста — секин тишлари кафтларига ботди, ботаверди... лабларига шилимшиқ суюқлик илашганда эса юраги оғриғига чидолмай сапчиб турди. Кун чиқиш томондаги дераза томон яқинлашди. Япроқ гулли пардани четга сурди — да, ташқарига енгил, лекин истамайгина назар ташлаб, пешонасини ойнага босди. Ҳаёли кўзгусида эндигина ўн етти ёшни тўлдирган, яъни мактабни битирган даври тикланди, қаршисидаги ҳаёли кўзгусида бўйдор, товонига тушадиган сочлари ортидан илондай тўлганувчи, кўзлари катта, қоши билан киприклари туташиб кетган, ияклари ингичка ва тиниқ, холдор юзли, чимчилаб чиқаргандай чиройли бурунли, елкалари нозик, кўкси эндигина кўзга ташлана бошлаган, оддий чит кўйлак — лозимдаги қизалоқ намоён бўлди. Одамлар, худди шундай жониворларга ҳам шафқат ҳисси билан қарайдиган олижаноб инсон — аёл зотининг мукаммал тимсоли, қиз мулкининг тож — сарвари, деса арзигулик нозанин — ҳур Зайнаб исми қизнинг ортидан бутун қишлоқ йигитлари ошиқу беқарор бўлиб эргашар, у билан бир озгина гаплашишга муҳтож эдилар. Ҳар қандай хонадонга гўзал бир безак бўлиб тушадиган мана шу паривашнинг отаси қамоқдалигидан фойдаланиб, Мусо исми қонбузар хилват ерда номардлик қилиб зўрлади — да, одамлар, жумладан ман — ман деган йигитлар олдида бошини ерга эгди — ю, бечора қизни умрбод узлатга чекинишга, одамлар кўзидан япиринишга мажбур этди... бу ҳам камлик қилгандай эри... ака...

Аёл ҳаёли кўзгусидаги — қизлик фаслининг айни гуллаган, атрини оламга таратиб, барчани бирдай мафтун этган ўз қиёфасидан кўзларини узоқмасди. Уйига ҳар кун ичлаб хонадонлардан совчи келар, лекин у ҳаммасини қайтарар эди. Чупки, бемор онасига қараши, ёш синглиси

ва укасини боқиши, далага чиқиб машоқ териши, уйига қайтиб янчиши, сўнг тегирмонга олиб бориб тортиб қайтиши зарур эди. Нон ёпар, кир ювар, сўнг қотиб ухлаб қоларди. Бетакрор қизлик даври — муҳаббат фасли шу тариқа хазон бўлаётганди...

У кўзларини юмиб — очганида, хаёли кўзгусидаги париваш — кўзлари ёшга тўлган ўн етти ёшлик Зайнаб йўқолганди... энди у кўзгу қаърида бўзлаб, турли томонга югурар, олти болали Зайнабни излар, лекин топомай, фарёдлар чекиб чекланар эди. Кўзгудаги париваш йўқолиши билан аёлнинг хаёлида бийдай дала, саратон офтоби, машоқ тикилган қопни бошига қўйиб келаётгани ва сой, кимсасиз соҳил жонланди. Ўша куни қаршисидан кўзлари олайган Мусо чиқиб унга ташланганди. У ҳайвон қиёфасига кирган Мусонинг юзини юлар, бўйнига ёпишиб бўғар, тинмай қичқирар эди. Бир пайт томоғига ёпишган кучли бармоқлар зарбидан ҳушини йўқотди. Кейингиларини эсхотмасди... қош қорайганда уйига қайтиб, шарпасиз қадамлар билан молхонага кириб, тўсинга ўзини оса бончлаганда синглиси сезиб қолиб, опасини аранг қутқариб қолганди... икки кундан кейин эса Мусога никоҳлаб берилди...

— Ҳамма балога синглим сабабчи, — деди ўзига ўзи ниҳоят аёл хаёл оламида ҳақиқатга қайтар экан, — арқондан ажратиб олмаганда, ҳозир ер остида тинчгина ухлаб ётардим... ҳеч ким маломат тошларини отолмасди... қайтадан ўзимни осийга ярамадим, чунки онам касал эди... синглим, укамни кўзим қиймади. Отам қамоқдан қайтди, лекин мен билан бошқа юз кўришмади... ўлганидан кейингина онамнинг мурдаси чиққан уйга бориш имкони туғилди... у ҳозир тирик бўлганда қасдимни фақат ўшандан олардим... — У бошини кўтариб беихтиёр ташқарига тикилди. Ташқари гўё қип — қизил рангга бўялган осмондан қонлар ёғиларди...

— Зайнаб! Эшикни оч, ахир! Болаларини жонимга тегди! — аёл Мусонинг бечорачилик оҳанги акс этаётган титроқ овозини эшитиб, кескин ёнига ўтирилди — да, югуриб келиб ортини эшикка тиради. Оёқларини ерга қаттиқ босганча қотиб тураверди. Эшик яна бир неча бор қоқилиб, Камоланинг йиғиси эшитилди, эшик барибир очилмади. У ўзи сезмаган ҳолда ўнг томонидаги бемор томон юзланди. Юзлангани кез тасавурида марҳум қайнотаси — паст бўйли, қисик қовоқли, биткўз, киприклари сийрак, оёқларини кериб босадиган Раҳим исмли чол намоён бўлди. Умри бўйи хотинидан илтифот кўрмаган ўша бечора чолнинг ёнига

ниҳоят Мусо келиб турди. Бир — бирига асло ўхшамайдиган икки вужуд... Зайнаб шу пайтгача қайнотаси билан Мусонинг орасидаги мана шу тафовутларга эътибор бермаганди. Бундай тақдослашни ҳатто гуноҳ деб биларди. Бугун ҳаммаси равшанлашди...

— Қизим... бир қултумгина сув бер... — дафъатан аёлнинг қулоқларига беморнинг хириллаган овози чалинди — ю, эсанкиратиб ташлади. Лабларидан ўкириққа ўхшаш овоз узила бошлаганди, оғзини чангаллаб ўзини аранг азобдан қутқарди.

«Оҳ! Қизим...» дегандан кўра, кўксимга пичоқ санчиб, ёриб ташласанг ҳам бунчалик азоб чекмаган бўлардим, — ўйлади у ҳамон гупиллатиб ураётган юрагини чангаллаб, — эй, қодир Худо! Бир мартагина мушфиқ бир аёлдан саховатингни аяма! Юрагимни ёриб, кўзларини ўйиб ташла... танамни ёндириб, кулга айлантир! Кечган умрим ёлгонга айланиб қолсин... қисматимдан ҳеч ким хабар топмасин... эй — воҳ! Мен нопокликнинг қурбони бўлдим! Тезроқ... тезроқ мени ўлдир... бошқа сенга мурожаат қилмайман...»

Зайнаб шиддат билан олдинга силкинди ва ўқ тезлигида қаршидаги узун курси томон отилиб, тортмасини тортди. Қоғоз — қалам олиб кичик курсига чўкди. «Мусо! Онантиз, булоқ сувидан ичишини айтиб, мени Ханча булоққа юборди, тезроқ ортимдан боринг, қайтишда кўрқаман...» У хатни курсида қодирди — да, оёқ учида юриб эшик томон яқинлашди. Ташқари тинч эди. Мусо болалари билан ён томондаги уйда ойнаижаҳонни томоша қилиш билан банд эди. У эҳтиёткорлик билан эшик зулфини тушириб, эшикни очар экан, шарпасиз қадамлар билан ҳовлига тушди. Бошига рўмол ўраш, оёғига ковуш кийимини ҳам унутиб, шошининч кўчага чиқди. Озгина тўхтаб, атрофни кузатди. Кўчада одам қораси кўринмагач, кун боғиш томонга қараб илдамлаб кетди. У ҳамон қалтирар, бир юриб, бир ҳаккалаб ўттиз йиллик умрини сўлдирган кулбаси, собиқ эри, собиқ қайнона, собиқ болаларидан узоқлашиб борар, ҳаммаси кўзларига бало — қазодай кўринар, ҳаммасидан қаттиқ нафратланар эди.

Ниҳоят чироқлар ёна бошлаган — унинг кўп шодон кўнлари қатор қайғу — ҳасратли лаҳзаларига гувоҳлик қилган, оқибат кўксидан юлиб ташлаётган қадрдон қиплоғи ортда қолди. Йиртилган кийимлари, босилган излари, тўкилган ёшлари, онаси хоки, синглиси, укаси, хотираси, чекилган изтироблар, сурилган хаёллари, ичган сувлари, еган нонларини ўз ихтиёрисиз тарк этиб, ўзи билан фақат

вужуди, бугуниги орттирган кулфатини олиб кетаёттанди. Олиб кетаётган ва қолдираётган, яъни инсон, у билан алоқадор яхши — ёмон, гўзал, тубан тушунча — туйғу эндиликда унинг учун мутлақо қадрини йўқоттанди. Ортида бирон — бир нурли илинж, юпанч учқунлари кўринмасди...

Одамлар кечки емакка ўтиришганди. Онда — сонда уйқусираган моллар маърар, эшаклар ҳанграр, итлар ҳурир ва тез орада сўнар эди. Олам доп — қора зулмат орасида тўлганар, гўё инграр, осмондан эса гўё қип — қизил қонлар ёғарди... Йўл четидаги дарахтлар гўё шоҳларини эгиб, ҳазин япроқларни тўкиб, гўё йўловчини қаршилар, ҳамдардлик билдирар, уни кўзга кўринмас, инсон онги ифодалай олмайдиган даҳшатли кулфатлар манзилга қузатиб қоларди. Ўқтин — ўқтин қушларнинг чирқирашлари, чиқирткаларнинг ҳорғин чириллашлари янграр, бу гўё инсоний ўкирик, чинқириқдай туюлиб, аёлнинг мажруҳ қалбига ханжар янглиғ санчилар, тилка — пора этарди. Дарахтлардан тинимсиз узилаётган япроқлар лахта — лахта қонни эслатар, бу манзара эса унга инсоний қотилликларни ёдига солар, нопокликларни кўзлари олдига келтирар, юрагининг тўрида сақланди турган сўнгги нафрат ва ғазаб туйғусини ҳам қўзғатар эди.

У кучли ҳансирашлар билан ўнг томондаги токзорга бурилди, бурилиши билан орқамдан кимдир қувиб келаётган бўлиши мумкин, деган таҳликадан қутулди. Барибир қаёққадир шошар, лекин қаердалигини ўзи ҳам билмас, тобора оғирлашиб бораётган ҳаво эса ўпкасини сиқиб, гужудини эзар, ток шоҳлари эса лозим ва кўйлаги этакларига ёпишиб йиртарди. Энди у ор — номус туйғуси ҳақида мутлақо бош қотирмас, оёқларига кириб ачиштираётган тиконлар зарбидан эса лаззатланар эди. У собиқ, қайнонасидан эшитган «нопоклик...»ни эрта — индин кимлардир эшитиши мумкинлиги, эшитгандан кейин ўзи, Мусо, болалари, марҳум отаси ва қайнотаси шаънига отиладиган маломат тошларидан қочиб борар, сўнгги йўл — покланиш билан алоқадор нажот йўли чексиз — чегарасиз бўлиб, охири кўринмасди. Қаердадир инсон ақли бовар қилмайдиган чуқур жарлик борлигига тахмин ва тусмол билан умид боғлаб интилар, ўша жарликкина унинг учун покланиш ва нажот манзили вазифасини ўташи керак эди. Кўзларига чалинаётган барча мавжудлик ва қулоғига охиб кираётган сонсиз — саноқсиз овозлару мияси тинимсиз ишлаб чиқараётган фикрлардан тортиб, юрагини ларзага солаётган табиқий муҳит таъсирига — ҳаромдай, нопоқдай кўринар,

ҳаммаси жамланиб табиат олдидаги бечора, қул жонзоти — инсоннинг қисматига бориб тақаладиган кулфат ва фарёдлардай туюларди.

У тоқзорни яримлаб қўйганди, тушунчасида орқасидан тинмай қувиб, таъқиблаб келаётган номаълум жонзотнинг хуружи кучайиб, юрагидаги ваҳм ҳиссини кучайтириб юборди. Аёл озгина тўхтаб, шу билан атрофдаги номаълум маҳлуқларни ҳуркитиш ва кўнглига озгина таскин бериш ниятида тийрақлик билан атрофга аланглади. Атрофда гўё тиришган — буришган башаралар, очилган оғизлар, ўткир тишлар, олайган кўзлар кўринар, гўё оламдан фарёдга ўхшаш чинқириқлар эшитилар, тез орада йиғи билан алмашар эди. Унинг пешонаси тиришар, олайган кўзларининг оқи билан қораси қоришиб борарди. Ниҳоят кучли бир ваҳм билан бошини кўтариб осмонни кузатди. Гўё осмон эриб, бағридаги юлдуз ва ойни тутиб туролмай ташлаб юборди. Ўроқ шаклидаги ой нақ унинг бўйнига илиниб қолди. Ой бирдан ўроққа айланиб бўйнини кеса бошлади, у азобга чидолмай чинқирди. Боз устига юлдузлар сачраётган чўтдай танасини куйдириб, гангитиб ҳам ташлади. Гангиб туриб йиқилди.

— Бўйнимни кес, ўроқ! Танамни куйдиринг юлдузлар! Қонимни ерга оқизиш ташлантлар! — қаҳр билан қичқирди у, бироқ овози чиқмади. Овози чиқмай, ўзини ой — ўроқ, чўт, юлдузлар чангалидан қутқаролмай тўлғанаётган лаҳза аёлнинг миясида катта бир олов ёнди — да, бош суягини ёриб ўтиб тутун янглиғ тепага кўтарилиб кетди. Олов мияси — тушунчаси билан алоқадор барча мавжудликни ёндириб, кулга айлантирди... бир неча сониялардан кейин у гўё абадий уйқуга толган одамдай жимиди. Миясида совуқ оёқли нарсалар ўрмалай бошлади ва дарҳол вужудига тарқалди. Энди у ҳеч нарса ҳақида ўйламас, ташқи таъсирни сезмас, қийналмас ҳам эди. Уйи, яқинлари ва собиқ қайнонасидан эшитган даҳшатли «нопоклик» гўё хотирасидан кўтарилиб кетганди.

Орадан ярим соатлар чамаси вақт ўтди. Аёл гўё узок ухлаб турган одамдай ўзини енгил ҳис этиб, кўзларини очди. Фақат танасидаги беҳолиқкина сақланиб турарди. Мутлақо лоқайдлик билан бошини кўтариб атрофни кузатди. Кимлиги, кимлари борлиги, нима учун тоқзорда гангиб ётгани ҳақида ўйлашга уринди, лекин ҳеч нарсага онги етмади, бу ҳақда бош қотириш эса зерикарли туюлди. Фақат қаеридир оғриб, ачишаётганини сезар, лекин бу ҳол қаерда кечаётганини фарқлолмасди. Алоҳал турди. Оқаётган

бурнини енги билан артди, оғзини катта очиб эснади, қўлларини ёзиб хунук керишди. Чумоли қадами билан судралиб тоқзордан чиқди. Кўзларига чалинаётган нарсалар титраб, самарасиз туюлар, бўйнидаги ой — ўроқ, танасини куйдирган чўғ — юлдузлар йўқолиб қолганди.

Нотавон бир қиёфада олдинга силжиётди, тўсатдан пешонасини дарахтга уриб, орқасига ағанади. Кўзлари тиниб, яна боши айлана бошлади. Лекин бу гал оғриқ, ачишиш ҳам илгаригидай кучли эмас эди. Бўм — бўш миясида енгил бир нарса ғимирлар, гўё сув сешиб ўчирилган кулнинг писиллашини эслатар, юраги эса мутлақо хаёлидан кўтарилганди...

— Камола, — дея шивирлади хотирасида тикланган кенжа қизини эслаб қолиб, — нимага уни кўрмайман? Ҳар куни ёнимда ётарди... нимага «ойи» деб чақирмайди?..

Кутилмаганда миясининг қайсидир бурчагида нурсизгина бир учқун ялтираб, аста — секин юрагига, юрагидан қонларига кўчди, кўчгани кез даҳшатли бир ваҳима вужудини кемира бошлади.

«Онажон...» дея баҳолгина ўйлади у ва қақшаб оғриётган пешонасини чангаллади. Кўзларини очганда, қаршисида ўттан йили турмушга чиққан Асолат исмли ориқ, сепкил юзли қизи боласини кўтариб, унга термилганча сўзсиз йиғларди. Зайнаб бечорачилик билан қизига тикилиб, еттиёт бегоналардай совуққонлик билан ерга эгилди — да, бир тутам хас юлиб олди ташлади.

— Ол, ўғлингни суннат тўйига ишлатасан... — деди кейин ва жимиб, йиртилган лозимини кузатди, ўзича кулди... — эрим ўлиб қолди... лозим олиб берадиган эрим йўқ... кўйлак олиб беринг, десам, отам ҳам ўлган...

У бошини кўтариб қаршисидаги қизига қиради. Асолатнинг юз — кўзларига чивин, пашшалар ёпишиб таларди. Ниҳоят Асолатнинг лаблари пичирлади: «Онажон! Ниятингиздан қайтинг! Биз — болаларингизни қон йиғлатиб кетманг! Бўлар иш бўлди... сизнинг гуноҳингиз йўқ...»

— Онам... онажонимни кўргим келаяпти... — ҳазин ва маҳзун бир овозда мингирлади аёл, — Мусо мени зўрлаганда ўзимни осувдим... Синглим ажратиб олганди... ажратиб олмаганда бу балоларга гирифтор бўлмасдим... Асолат, мени «она» дема, бугундан бошлаб мен сенга «амма»ман... бор энди, боравер, ўғлингни суннат қилсанг, мени ҳам тўйга айт, бечора аманг ҳам тўйда бир шох ташлаб ўйнасин...

Нотавон аёлининг бурни оқа бошлади. Оқаётган иссиқ

ва қуюқ суюқликка кафтини босиб, сўнг кузатди. Қон... бурнидан кучли босим билан қон отиларди. Ниҳоят у ҳолсизланиб йиқилди. Аста — секин ҳушидан ажралиб, охири ҳеч нарсани сезмай ҳам қолди. У ортига чалқанча йиқилгани сабабли тез орада қон оқиши сусайди, бир неча лаҳзалардан кейин эса тинди. Алламаҳалда аввал қўллари, сўнг оёқлари ҳаракатга келди. Қийналиб кўзларини очди. Осмон титрар, кенгайиб — тораяр, юлдузлар бир — бирига қоришиб борар, ой эса чайқалаётган машъалдай оловли излар қолдириб турли томонга учар эди. Ўзи эса гўё ер билан бирга чирпирак бўлиб айланарди. Мияси бирдай беҳол, танаси жонсиздай туюлар, тушунча — туйғулари эса уни тарк этганди. Бир пайт тушунчаси хира туман янглиғ тикланди. Тиклангани кез беихтиёр қўлларини чўзиб, ерни пайпаслай бошлади. Бармоқларига олдин юмшоқ, сўнг қаттиқ нарсалар илашди, гижимлади. Бу — эс — ҳушидан ажралиб, танасини йўқотиб қўйган одамнинг озгина сақланиб қолган жонини типирчилаши, сўнгги бор ҳаётта талпиниши натижаси эди... туришга уринди, бу гал ҳам пешонасини дарахтга уриб олиб, ортига тисиради. Қаердадир, лимдир эшитилар — эшитилмас овозда йиғлар, нимадир ўқирар, юз — кўзларига эса нимадир жонсиз қўнар, лекин тинламас, чақмас, аксинча танасига хуш ёқтирар эди.

У қайтадан бошини кўтарганда қаршисида қўлларига кетмон, теша, болта, таёқ ва машъал кўтарган оломонни кўрди. Кўзлари ёниб, тинмай ҳайқирайтган одамларнинг нима учун ўзи томон яқинлашаётгани сирига тушуномай, ҳайратланиб қараб тураверди. Одамлар орасида отаси, опаси, тоғалари, бувилари, синглиси, укаси, қўшнилари ва боболари бор эди. У ҳайқариқлар орасидан биргина «қонбузар!» сўзини англади. Оломон ногаҳоний икки томонга бўлинди. Ўртада бўйнига арқон солинган, қўл — оёқлари боғлиқ бир аёл ва бир эркак қолди. Одамлар арқонни тортишганда азобдан уларнинг кўзлари косасидан ситилиб чиқди, тиллари эса ёсилиб қолди. Гуноҳкорлар ерда ётганча тили тчилар эди...

«Ифлослар! Қилгиликни сенлар қилдинг, гуноҳга фарзандларинг қолди! Жазман тутиш мана, қандай оқибатларга олиб келди... Сенларни ўлдириб, гўшtlарингни итларга ташлаймиз, ер юзида бундан буён нопоклик бўлмасин... одамларга ҳам ўғит бўлсин...» — бу хитобларни аёл титроқ билан қаршилади.

— Отам билан ўғай онамни ўлдирганлари билан

бизларни нопоклардан қутқариб қололмайдилар — ку, — шивирлади аёл ва кўз милклари орасига сезилар — сезилмас ёш қалқиди. Оломон яқинлашгандан яқинлашиб келар, гўё аёлнинг устига ёпирилиб, парчалаб ташлайдигандай кўринарди. У миқ этмай ҳамон ҳайрат ва таажжуб билан оломонни кузатар, барибир устига бостириб келаётгани сирига тушунолмасди. Оломон у томон яқинлашиб улгурмади. Аёлнинг боши айланиб, кўзлари тинди — ю, беихтиёр ён томонига йиқилди. Ўзига келиб кўзларини очар экан, беихтиёр қичқириб юборди. Олам гўё қуёш чиққандай ёришиб кетганди. Энди одамлар писиб, ўзларига хилват ер излар, дарахтлар ортига яширинар эдилар. Юз қадамча нарида улкан ва ҳашаматли сарой қад кўтариб турар, олдида эса катта бир гулхан ловиллаб ёнарди. Гулхан атрофида болалар чувиллашар, паранжи ва чиммат ёпинган аёллар, оппоқ либосдаги чоллар кўзга ташланарди. Ниҳоят одамлар қўлларини ёзишди, чоллар эса бир нималар, деб шивирлашди. Қора кийимдаги икки баҳайбат одам қўл — оёқлари боғланган, устига қора парда ёпилган икки кишини гулхан томон судрай бошлади. Кейин гуноҳкорлар устидаги қора парда олинди. Олингани кез аёл ёқасини ушлади:

— Тавба, — дея мингирлади у ва киприкларини пирпиратиб, гулхан қаршисидаги гуноҳкорларга жиддий тикилди. — Мен бу ерда ётибман — ку... қандай қилиб улар устимга парда ёпишиб, гулхан ёнига олиб боришди... Мусо нима қилиб юрибди?... Балки, оқ кийимдаги одамлар ота — боболаримизнинг руҳидир... менинг руҳимни ёндиришаёттандир... ўлмасдан туриб руҳ кўринмайди — ку...

— Хом сут эмган бандалар, — деган овоз унинг қулоқларига қуйилди, — сизлар қулоқ эшитмаган, кўз кўрмаган гуноҳга йўл қўйдингиз... бунга фақат Мусо — сен сабабчисан... отангнинг зўрлови билан сингнингнинг номусига тажовуз қилиб, уни мажбуран ўзингга турмушга чиқишга маҳкум этдинг... сенларни оловда қуйдириб, кулларингни ўзга юртларга олиб бориб ташлаймиз, токи бу ерларда бошқа бундай нопокликлар юз бермасин... Зайнабни эса азоблардан қутқариш учунгина ёқамиз...

Қора кийимдаги икки баҳайбат одам гуноҳкорларни кўтариб, қарсиллаб ёнаётган олов, осмону фалакка кўтарилаётган алангага отдилар. Отгани кез олов уларни қуйдирди, жиззиллатиб ёндирди. Оламни одамнинг қуйган сассиқ ҳиди босиб кетди. Худди шу лаҳзада гулханни, ёнаётганларни кузатиб турган аёл сочини юлиб, юзини тирнаб, турли томонга эгилиб бўқирди:

— Қандай яхши! Қандай яхши! Мен ёнаяпман... ёнаяпман... энди ҳеч ким «қонбузар», деб қоралай олмайди... болаларим... йўқ, йўқ... жиянларим мени қидиришади, бироқ тополмайдилар, бу пайт мен кулга айланган бўламан... кулимни эса ўзга юртларга олиб бориб ташлашади... шу билан ному нишоним ер юзида қолмайди... қандай яхши! Қандай яхши!

У шилқ этиб ортига ағдарилди ва қимирламай ётаверди. Орадан ярим соатлар чамаси вақт ўтгач, қандайдир бўкириқдан чўчиб кўзларини очди — да, оч назар билан атрофга аланглади. Тепасида эгилиб турган — кўк кийган аёлга кўзи тушди.

— Илтимос, мени безовта қилманг, — дея шивирлади у, — мен ёниб, кулга айланганман... кулимни эса ўзга юртларга олиб кетишди, ташлаб келишади...

Кўк кийган аёл йўқолди. У эса кафтларига тиралиб ўзини ўнглади. Кафтини тиззаларига босиб, бамайлихотир тилинган, шилинган, қонлар сизаётган оёқ болдирлари, йиртилган лозими, кўйлагини эринмай кузатди. Кейин эзма — чуриклик билан оёғининг бармоқларини уқалашга киришди. Унинг танаси беҳол, мияси бўм — бўш эди. Ҳеч нарсани сезмас, англамасди. Кўзларининг милтиллаб тургани ва юраги липиллаб ураётгани ҳисобга олинмаса, танаси гўё лойдан ясалгандай туюлар, уни кимдир ерга ўтказиб қўйгандай таассурот қолдирарди. Одатий лоқайдлиги билан бир пайт бошини кўтарди. Қаршисидаги оппоқ кафанга ўралган одамга кўзи тушиши билан лаблари: «Ака!» дея пичирлади. «Ака» билан «эр» тушунчаси орасидаги жуда қисқа масофани у чамалай олмай гангиб турди. Қайси томонга ўтиш, қайси бирини ҳимоя қилишни эса мутлақо фарқлолмади. Юраги уни эридан кўра кўпроқ акаси томонга тортар, сал ўтмай акадан юз ўтириб, эр томон интилар, яна икки орада гангиб қалтирар эди.

«Мусони ҳозиргина гулханда ёқишганди, — қабилидаги фикр унинг миясида хира жонланди, — демак, ёқишмай кўмишган эканлар — да... ёққан билан ҳам, кўмган билан ҳам барибир унинг менга уйлангани ҳақидаги тушунчани йўқотиб бўла айти — ку...»

У бошини кўтариб, узоқларга термилди. Бирдан хотирасида ҳали замон ловиллаб ёнган гулхан ҳақидаги фикр тикланди. Аланг — жаланг гулханни излади. Топди. Гулхан сўнган, бурқсиб жонсиз тутун кўтарилар, сассиқ ҳид тараларди. Гулхан атрофида кўк кийган бир тўда ёш — яланглар, белларидаги белбоғларини ушлашиб, давра олиб

айланишар, фарёдлар чекишиб, садр тепишарди. Гоҳ — гоҳ аёлнинг қулоғига: «Отажон! Онажон!» деган сўзлар чалинар, лекин маъноси билан қизиқмасди. Ниҳоят у садр тепаётганларни таниди. Ўғил — қизлари... Камола ўртада...

Аёл бутун кучини кафтларига жамлаб, ерга тиради — да, туришга уринади. Амал — тақал қилиб туриб ҳам олди. Орти билан дарахт танасига тиралиб, кўзларини юмар экан, қулоқларини яширди. Назарида садр тепаётган болалари жонланар, қулоқлари остида овозлари жаранглаб турар эди. Қайнонаси, отаси, қайнотаси, Мусо ва ўзи ҳақидаги тушунча баъзан узоқлашиб, баъзан яқинлашиб юрагини ўртар, танасини совутар эди. Баъзан кўзларини очиб, атрофга қарар, қоп — қора зулматдан бошқа нарсани кўрмагач, ҳали замон қаршисида ёнган гулхан, осмондан тушган улкан нур — сиймо, юлдузларнинг ерга тукилгани, ойнинг бўйнига боғланиб қолганини эслар, лекин сирига тушунолмас, қаршисидаги зулмат билан нур алмашуви синоати эса уни гангитиб ташлаган. Буларнинг ҳаммаси ўнги ё тушида юз бераётганини англолмади. Кутилмаганда кўнглида икки чақирим наридаги кун ботиш томондаги Ханча булоққа бориш иштиёқи кўзгалди — ю, тез орада сунди. Олдинга кўзгалганди, яна пешонаси «тақ» этиб дарахтга тегди ва кўнглини оздириб юборди.

— Худо мени бахтсиз яратган, ўлғунимча бахтсиз бўлиб ўтиб кетаман... — ғўлдиради у, кўзларидан ёшлар қалқиб чиқди. — Шўр битилган пешонам эса тинимсиз дарахтларга урилади...

«Эй, қодир Худо! — деган фикр ифодаланди кейин миясида. — Мени қайтадан яратишнинг иложи йўқми?! Ҳамма кўргиликлар сенинг саховатинг натижаси — ку... отам дўстининг хотинига кўз олайтираётганда нима учун уни нопок йўлдан қайтармадинг?!».

Аёл жимиб, мутлақо жонидан тўйган одамдай безовталиқ билан атрофни кузата бошлади. Ногаҳоний кўз олди ёришганини англади. Бу — қаттиқ таажжубланган ва азоб чекиш оқибатида қон оқиши, яъни юрак фаолиятининг бузилиши натижасида мия ва кўзларининг зўриқиши туфайли содир бўлаётган манзара эди. У нурни кузатиб, хаёлан нурнинг ортидан кўзлари билан эргашиб кетаверди. Нур осмонга туташди. Юлдуз ва ой оппоқ парда ортида қола бошлади. Оппоқ парда пастлай — пастлай охир аёлнинг қаршисида тўхтади. Оппоқ парда — нур аста — секин инсоний сийрат — қиёфасини олди. Сийрат — таниш сиймога ўхшарди. Лекин кимга? Нур — сийратнинг оппоқ

соқол — мўйловлари орасидаги қизғиш лаблари қимирлади: «Эй, инсон боласи! — деган ёқимли ва ширали товуш қулоқларига оқиб кирди. — Мени тингла! Мен инсонга эшитиш учун қулоқ, кўриш учун эса кўз, фикрлаш учун мия, ҳис қилиш учун юрак ато этдим. Мана шу аъзолари билан у поклик билан нопокликни, ҳаром билан тозаликни, ёт билан қондошни фарқлаши керак эди. Барча ифлосликларни у ўз ихтиёри билан бажарди. Мен унинг эркига раҳна солмайман. Чунки, уни эркин яратганман. Гуноҳлари учун эса ўзим жазолайман... Отанг билан ўтай онанг ўз ихтиёрлари билан нопоклик йўлини тўйди. Бири эрига, иккинчиси хотинига ҳиёнат қилди. Оқибат ўз фарзандларини бир — бирига уйланишга мажбур этдилар... аслида мен, инсон болаларини ўз наслини асраб қолиши учун яраттандим... эндиликда эса улар бир — бирларидан хирс йўлида фойдалана бошладилар... ҳатто ҳайвонлар бундай йўл тутмаяптилар... сен гуноҳкор эмассан, чунки, сен ҳеч нарсани билмасдинг...».

— Эй, Парвардигори олам! — ўпкаси тўлиб шивирлади аёл. — Мени ҳайвон қилиб яратганингда бунчалик азоблар чекмасдим... энди мени ёндириб юбор! Тутунга айланиб осмонга кўтарилиб кетай, ер юзида яшаганимни одамлар унутсинлар...

У ҳамон нур — сийратта тикилиб турарди. Нур — сийрат эса аста — секин йўқолиб борди... йўқолгани кез қулоқларига инсон овозларига ўхшаш бўкириклар эшитилди. Сал ўтмай аёл қаршисида тап — тақир сайхонликни кўрди. Сайхонликни шер, арслон, маймун, фил, тулки, бўри, йўлбарс, айиқ, от, эшак ва яна алақандай узун тишли, шаллан қулоқли, таналари тасмага ўхшаган махлуқ — махлуқотлар тўлдирган, у томон яқинлашар эдилар. Бу ғалати махлуқлар ерларни титратиб бўкирар, чинқирар, бир — бирларига боло — қазодай ташланишар, чайнашар, баъзан кўзларини олайтириб, гўё уни ейиш ё ютиб юборишга шайланардилар. Тўсатдан аёлнинг қонлари миасига урди — ю, эсанкираб ўзини дарахтлар орасига урди. Энди у қўллари билан дарахт таналарини ушлаб, сирпаниб югурар, дарахт ортига яширинар, лозими ва кўйлаги этакларига нимадир ёпишар, орқага тортарди. У чинқирар, дарахтлар оралаб қочар, қоқилар, пешонасини уриб, ортига тисарилар, олдинга интиларди. Аёл тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада тезлик билан қочар, ортидан минглаб махлуқлар қувиб бораётганини сезиб ётар, турар, барибир таъқиблардан қутулолмас эди. Гўё нурга ўзини ураётган ё нурга етиш

учун бирон — бир нажот йўлини тополмаётган парвонадай бошсиз — оёқсиз дарахтзор ичида гирди — капалак бўлиб айланарди. Гўё дарахтзор темир панжара вазифасини ўтар, ўша темир панжарадан чиқиш учун бирон — бир эпик топилмасди...

Ниҳоят у йиқилди. Йиқилгани кез устидан махлуқ — махлуқотлар босди. Оёқлари билан эза бошлади. Тишлашди, танасини парча — парчаларга бўлиб ҳам юборишди. Танасининг ташилган ерларидан қонлар бамисоли фавворадай отиларди. Аёл кулларини чўзиб кимдандир кумак излар, лекин жонига оро кирадиган тирик жон кўринмасди.

— Гуноҳларим учун ўч олинглар! Олаверинглар! — қичқирди аёл. Бироқ овози чиқмади. Чиндан ҳам назарида бутун табиатнинг ўзи ундан ўч олаётганди. Гўё одамни дарахтлар босиб кетганди. Ниҳоят оёқлари мутлақо қолдан тойиб йиқилди. Ҳушидан ажралди. Юраги уриши ҳам сусайди. Ҳароратини йўқотмаган танаси²⁷ йўқотилмаган — милтиллаб турган кўзларигина инсонлик қиёфасини сақлаб турарди.

Тун яримдан оға бошлаганда хушига келиб — кетиб турган аёл хиёл тетиклашиб кўзларини очди. Олам ҳамон қоп — қора зулмат орасида титрар, эриб борар эди. У узоқ вақт бир нуқтага термилди, лекин бу ерда нима учун ётани, қандай қилиб келиб қолгани сирига тушунолмади. Аста — секин хотирасида ҳали замон кузатган манзара жонланди. Кафтларини ерга тираб, қўрғошиндай оғирлашган қовоқларини очишга уриниб кўзгалар экан, хотирасининг соғлом қатламидаги ўғли билан алоқадор кечмиши тикланди. Эндигина йигирма ёшни тўлдирган, камгап, кўзлари ғамгин, бошини доим эгиб юрадиган Шокир исмли ўғли яқинда ҳарбий хизматдан қайтганди. Зайнаб шу кунларда ўғлини уйлантириш тараддудида юрар, қиз қидирарди. Лаҳза ўтмай, аёlining хотирасидаги ўғли ўрнини сочлари сарғиш, тарғил кўзми, узун юзли, бўйдорлиги билан отаси, сўлимлиги билан онасини эслатадиган Дилбар исмли қизи эгаллади. Дилбар ҳам отаси билан онаси орасида юз берган инсоний «ўйин»ни олдидан сезгандай қизларга қўшилмас, тўй — томошаларга ҳам қатнашмас, ота — онаси юзига тик боқа олмасди. Аста — секин уларнинг ўрннда Зайнабнинг севимли қизи — Камола пайдо бўлди. Бечора қизалоқ аёlining назарида турли кўчаларга кириб, зинкларни қоқар, ҳўнграб: «Онам йўқолиб қолди, топиб беринглар! Топиб бермасаларингиз ўзимни ўлдирман... дунёга ўт қўлман...» дея чирқирар, лекин ҳеч ким унга жавоб қилмас, эътибор ҳам бермасди.

— Бошқаларга қараганда мана шу қизим кўпроқ қийналади... — шивирлади аёл ва кўзлари ёшланди. — Еши шу, катталарининг эси кирган, Шокир... ўзини ўлдириши тайин... норасида кетади бояқиш... у жилмайиб ерга эгилди, қўлига чалинган шохчаларни олиб, гул каби қулоқларига тақди. Минғирлаб бир нималар деди. Кейин эса хиргойи қила бошлади:

Кўзларимни кўриб нима қиласиз?

Охуларнинг кўзларини кўрмабмидингиз?..

Зайнаб умрида қўшиқ куйламаганди. Овозида мусиқийлик ҳам йўқ эди. Лекин ҳозир ўз овозига маҳлиё бўлиб, тебранди. Хиргойи аста — секин хиқирлаш билан алмашди. Энди кўзлари олдидан қўлларини чўзиб тиланчилик қилаётган болалари, танасини қалин юнг қоплаган отаси, жон талвасасида типирчилаётган собиқ қайнонаси ўта бошлади. Отаси қўлини силкиб, қалин лабларидан тупук сачратиб: «Уйимга келма! Сен билан ўлгунимга қадар юз кўришмайман!» деб валдирарди. Зайнаб отасидан юз ўтирди. У, бу билан «ота» деган муқаддас номни ўз ихтиёри билан «тубан», сўз билан алмаштириб, ўз наслидан тонган эди. Ёхуд «ҳалол фарзандинман» дейишдан кўра «ҳаромиман», дейишни афзал кўрган кездеги, ундан ҳам кўра гўзаллик туйғусини ифлос туйғу билан алмашган онидаги ноиложлик бўсағасидаги юраги фарёдлари эди... — У аблахнинг отаси ҳам нопоклик йўлига кириб ўзга аёлдан ўғил кўрса — ю, ўша ўғли улғайиб ўз синлисига уйланса... отасини чопган ё ёндирган бўларди...

Ниҳоят Зайнаб, яқин — яқинларгача қош — кўзларидан ўсма, сурма аримайдиган собиқ қайнонасини эслади. Шу тариқа кампирнинг ўрнини қошлари чимирилган, кўзлари олайган Мусо эгаллади. Мусонинг қўлида болта ялтирар, каравот томон яқинлашарди. Мусо шиддат билан қўлини кўтарди. Шарпасиз қадамлар билан кампир — онаси томон силжиди... Қўллари кескин силкинди. Болта кампирнинг нақ пешонасига санчилди. Иккига бўлинган бошдан тизилаб қонлар отилди... Мурда типирчилар, қўл — оёқларини турли томонга ёзиб, хирилларди: «Қотил» — ўғил турли томонга юрар, тўхтаб марҳумга тикилар, қаҳ — қаҳ, отиб кулар, ҳўнграб, дуч келган нарсаларни олиб улоқтирар эди.

— Бечора Мусо, онасини чопиб ўлдирди... — гўлдиради аёл ва ҳўнграб йиғлади. — Ўз онасини чопиб ташлади... Кампирнинг умри тутаган экан... Мусонинг бошқа иложи йўқ эди...

Унинг қулоқлари остида «қизим...» деган сўз жаранглади, кейин бунга: «Эрим марказга кетганда, отанг уйга келиб тунаб қолди... шу тун бўйимга олдим... Мусо туғилди...» деган сўзлар қўшилиб кетди.

— Нимага дарахтлар мени ўлдирмайди? — деди у, ўзига — ўзи. — Улар отамни, гўрсўхта кампирни, Мусони ўлдирди — ку... ҳали замон кўринган нур — сийрат нима учун одамларни ер юзидан қуриптиб ташламайди?!

«Эй, қодир Худо! — у хаёлан Яраттанга илтижо қила бошлади. — Одамларни қириб ташла! Ҳайвонлар, қушлар, ҳашаротларни қолдир! Чунки улар одамчалик нопоклик йўлини тутмайди...»

Зайнаб осмонга қўлини чўзди, бармоқлари билан дарахт пўстлогини ғижимлади, қуввати етмагач, тирноқларини ботирди, барибир мақсадига эришолмади. Тирноқлари этидан ажралиб ачишди, қон сирқиди. Худди шу пайт юз — кўзларига бир нималар ёпирилди. Финғиллаган овоз ҳам эшитилди. Энди уни сон — саноксиз, турли — туман ҳашаротлар чақар, талар, қонини сўришарди. Ҳашаротлар аста — секин йириклашиб тумшуклари, тирноқлари ўткир сор бургутларга айланар, юзини чўқиб қонатар, кўзларини ўйиб оларди. Бургутлар чигиллар, гўё бу билан: «Сендай нопок аёлнинг кўзларини чўқиб, юрагини юлиб еймиз...» демоқчи бўларди. Аёл ҳам тахминан бургутларнинг шундай маънода чигирлашаётганини ҳис этди. Назарида ўлгудай очиққан бургутлар кўзлари ва юрагини чўқиб хомталаш қилишарди... кўз ва юрак билан қоринларини тўйдирган бургутлар қаёққадир учиб кетишди...

— Зайнаб! Зайнаб! — эсанкираб, гангиб турган аёлнинг қулоқларига кутилмаганда таниш овоз чалинди. Бу — Мусонинг овози эди... У гўё ҳурккан оҳудай ортига тисарилиб, сесканиб, охири атрофга олазарак аланглади. Гўё танасига юзлаб найзалар санчиларди...

Аёл диққатини қулоқларига жамлаб атрофни тинглади. Кейин гўё бу дунёга вақтинчаликка меҳмонга келган ватансиз, кимсасиз ва кераксиз қаландар қиёфасида қўзғалди. Аввал кафтларига тиралиб, сўнг бармоқлари учини ерга тираб, алоҳал туриб олди — да, овоз эшитилган томонга юзланди.

— Бу ердаман, — деди илинж билан, бироқ овози ўзи истаганчалик баланд чиқмади.

— Зайнаб!

— Бу ёққа келинг... — у бу гал иложи борица овозини кўтаришга уринди, барибир мадори етмади. Эллик қадамча

нарида чироқ шуъласи милтилади. Чумоли қадамлари билан юриб шуълага интилди. У арзимас хасга ҳам қоқилар, йиқилишга келганда аранг қаддини ростлар, яна илгарилар эди.

— Қаердасин? Нимага овоз бермайсан?!

— Ҳозир... ҳозир... тоқлар юришга қўймаяпти. Тоқларда жон бўлмасди — ку, нимага оёқларимга ёпишяпти?

— Зайнаббб...

— Мусооо... — у мақсадини рўёбга чиқаролмади. Тўсатдан ичидан кучли кучаниқ қўзғалиб, қайт қилди. Оғзидан сап — сариқ суюқлик отилиб чиқди.

«Энди ўламан... қон, зардоб қусаяпман... — деган фикр яшин тезлигида миясига урилди, — бу — ўлимнинг бошланиши... юрагим ёрилди...»

— Овоз бер! Жонга тегдинг — ку!

— Тезроқ келинг, ўламан... — у табиий бир ҳис билан қичқиришга тиришди. Чироқ кўтарган Мусо ўн қадамча нарида тентирар, баъзан чироқни тепага кўтариб, атрофга назар ташлар, хотинини изларди. Мусога ҳам осонмасди. Бўй — басти, турқи — таровати билан Зайнабнинг отаси — Жўрақул қиёфасида иккинчи одам бўлиб яралган Мусо умри бўйи қандайдир шубҳалар орасида эзилиб, чеҳраси очилмай яшаётганди. Ҳозир ҳам асабийлик билан Зайнабни излар, қулоқларига хира чалинаётган овозни қай томондан эшитилаётганини фарқлолмай қийналар эди. Ниҳоят тусмол билан овоз эшитилган томонга қараб юрди.

— Зайнаб!

— Тезроқ келинг... ўламан... — шивирлади аёл гўё жонтаслим қилаётган одамдай. Мусо қоқилиб — суқилиб, охири Зайнабнинг ёнига етиб ҳам олди. Бўйнига эндигина пичоқ тортилган молдай қалтираётган Зайнабнинг аҳволини кўрган Мусонинг кўзлари қинидан чуққудай очилиб, гўлдираб қолди. Биринчи галда унинг миясига: «Илиққан бўриларга учрабди...» деган фикр урилди ва тиззаларига чўқди.

— Бўрилар... — дея гўлдиради кейин у раҳмдиллик билан Зайнабга тикилиб.

— Бўрилар, итлар, маймунлар талади, одамлар роса калтаклашди... — аёл қийналиб фикрни баён қилди, — пашша, чивинлар чақиб ташлади. Сиз қачон тирилдингиз? Сизни бўғиб ўлдиришди — ку... йўқ, гулханга ташлаб ёндиришди... тавба, ўлган одам ҳам тирилар эканми?

Мусо чироқни кўтариб Зайнабнинг юзига яқинлашди. Яқинлаштирди — ю, даҳшатга тушиб дарҳол кўзларини

юмди. Юраги ўйнаб, хириллади, қайтадан кўзларини очиб, хунук манзаранинг гувоҳи бўлди. Зайнабнинг юзи мешдай шишиб, тирналган ерларидан қонлар сирқир, юлинган сочлари кўкси, елкаларида ёйилиб ётар, кўйлак ва лозими йиртилиб, аъзолари кўриниб турар, лекин у илгаргидай Мусодан уялмас, танасини яширишга эса уринмасди. Бурни атрофи, лаблари, бўйни, кўйлагининг йиртилмай қолган ерлари қип — қизил қонга бўялганди. Фақат синчиклаб қараган одамгина кўзларидан Зайнабнигини таниши мумкин эди. Мусонинг кўзлари илк бор ёшланганди... гапиришга оғиз жуфтлар, бироқ гапиролмасди. Бу — собиқ хотинига шунчаки ачиниб — қайгуриш туйғуси бўлмай, оддий инсон зотининг ўз насли бошига оғир кулфат тушган кезлар, қонида қўзғалган табиий қондошлик ҳисси эди ва буни у илк бор англаёттанди. Қисқа муддатда уч Зайнабни «хотиним» деган тушунчадан йироқлашиб кетиб, оддий бир аёл зотига қайгуриб, унинг кўйида ўртанаёттанди.

— Зайнаб... — шивирлади бу гал Зайнабга нисбатан юксак бир меҳр — муҳаббат туйғусини ҳис этиб. — Сен Худога нима ёмонлик қилдингки, бошингга шундай кулфат солди?.. Ахир сен бирор одамнинг мушугини «пишт» демагандинг — ку... ҳатто дунёда хиёнатлар ҳам борлигидан беҳабар эдинг — ку...

— Мен дунёдаги энг даҳшатли гуноҳни қилганман... бирорта банда мен тутган йўлни гутмаган... Худо шунинг учун бошимга оғир кулфат солди... сизни арқон билан бўғишганди... куйдиришганди... — шивирлади аёл Мусони биринчи марта кўраётгандай синчковлик билан кузата бошлади. — Қизиқ... одам ўлиб тирилиши мумкин экан — да... мен ҳам ўлсам, покланиб қайтадан тирилармикинман? Одамлар нопоклигим ҳақидаги тушунчани унутармикин?..

— Зайнаб, нималар деб валдираяпсан? Мени ҳеч ким ўлдиргани йўқ. Уйдан келяпман. Болаларнинг сени сўрайвериб жонимга тегилди...

— Кечирасиз, қайси болаларим ҳақида гапираяпсиз?.. Менинг болаларим бўлмаган, бўлмайди... жиянларинг десангиз бошқа гал... мен жиянларимни яхши кўраман, шундай яхши кўраманки, Худо ҳам ўз бандаларини бунчалик яхши кўрмайди... дунёда жиянларини яхши кўрган бир амма бўлса — менман...

— Нима?.. — Мусонинг чеҳраси ғамгиналашиб, чуқур энтикди.

— Сизнинг жиянларингиз менинг ҳам жиянларим... ҳа, кампиршо ўлмадиларми?.. Гўрсўхта тез ўлиши керак...

— Валдирама, оғзингни ёриб ташлайман! — бўкирди у саросимага тушиб ва ортига тисарилди.

— Оғзимни ёриб нима қиласиз? Танамни ёринг... гўштимни итларга ташланг... яқин орада эсингиз киради, ўшанда менинг эмас, ўз онангизнинг оғзини, ҳам қорнини ёриб ташлайсиз... биласизми, менинг ҳам қачонлардир болаларим бўларди... ўғлимни уйлантириш, қизларимни турмушга чиқаришга тайёргарлик кўраёттандим... бирдан ўлиб қолишди... энди улар йўқ... ҳаммасига ўтай онам сабабчи... отам ҳам ўз айбидан хабар топиб эсидан оғди... ҳозир дўзахда ёнапти... охир замонга қадар ёнади ифлос. Ўттиз йилга яқин мени кўришни истамоди, энди эса мен уни кўришни истайман...

— Зайнаб, сенга жин тегибди... — беихтиёр шивирлади Мусо ва юрагида қайтадан ачиниш ҳисси қўзғалди — ю, тез орада ёқимсиз туйғу билан алмашди. — Кузда жинлар қутуради, дейишарди...

— Кечирасиз... — деди Зайнаб кутилмаганда Мусога жиддий тикилар экан, болдирини қашлаб гапини давом эттирди: — Сиз ким бўласиз? Танимаяпман... Ҳа, эсладим, қирдан машоқ териб қайтаётганимда, олдимни тўсиб, бўйнимдан бўғиб, номусимга теккансиз... кейин зўрлаб сизга эрга беришганди... ўзимни осаётганимда синглим ажратиб олганди... ҳаммасига синглим айбдор... ажратиб олмаганда, ҳозир ер остида тинчгина ухлаб ётардим...

— Ўша воқеани эслатаверма... тур, уйга қайтамиз, — деди Мусо Зайнабнинг тирсагидан ушлаб.

— Ифлос, қўлингни торт! Энди мени ҳаром қилма! — қичқирди аёл ва Мусонинг қўлига қарсиллатиб урди — да, дарҳол ўзини четга тортди. — Ўттиз йил мени бўлғадинг... энди мен Худонинг ўзига турмушга чиқаман... бу дунёда Худодан бошқа пок зот йўқ... угина менинг садоқатимга лойиқ... ҳа, айтмоқчи, сиз ўз отангизни танийсизми? Мендан ҳам одамлар шундай деб сўрашади... «Менинг отам йўқ, отасиз туғилганман...» дея жавоб бераман, — у юзини чангаллаб йиғлай бошлади. — Мен отасиз туғилганман... Чунки, отам бошқа одамнинг отаси эди... уламолардан Исо пайғамбар ҳам отасиз туғилганини эшиттандим... Эмишким, Биби Марямнинг тушига Худо кирган, иккаласи ётган... бир йилдан кейин Исо пайғамбар туғилган... ишонмайман... одам ҳеч қачон отасиз туғилмайди... бу ерда ҳам нопоклик бор... барибир Худога турмушга чиқаман, ўғил туғилади, ўғлим пайғамбар бўлади...

— Нималар деялсан? Тур, кетамиз ахир...

— Қаерга? Гўргами?.. Гўрга бўлса бораман...

— Нимага бу ерга келдинг? Нимага ортимдан боринг, дея хат ташлаб кетдинг?!

— Худо чақирди... — аёл бармоқларини сочлари орасига суқди, гижимлаб тортиди, кейин эса сочлари билан юзини яширди. — Ҳадемай ўламан... Мени ҳеч ким кўймайди... чунки, бу дунёда кўмадиган одамим йўқ... жиянларимга эса ишонмайман... чунки, яқин — орада улар ҳам ўзларини осиб ё ёқиб ўлдиришади...

— Зайнаб! Эсингни едингми? — Мусо яна аёлнинг тирсагидан олиб турғазишга уринди.

— Ифлос! Нимага менга тақиласан?! Ўз онангга тақил! — бўкирди Зайнаб жазавага тушиб ва Мусони тепди.

— Аблаҳ! — бўкирди Мусо ҳам ва илк бор қулочкашлаб Зайнабнинг лунжига мушт туширди. Аёл орқасига ағанади, кўзлари тиниб, қулоқлари узоқ вақт шангиллаб турди.

— Онажон... — шивирлади ниҳоят Зайнаб, — мени нимага туғдинг?! Ёрдам бер! Ифлос Мусодан қутқар! Ахир, бу дунёда сендан бошқа ҳеч кимим йўқ... Одамлар бошимга ит кунини солишди... болаларимни тортиб олиб ҳам қўйишди... тезроқ ёнингга чақир... кетаман... ҳаромлар, нопоклар орасида бошқа яшолмайман...

— Овозингни ўчир!

— Хўп, хўп!.. Фақат урманг, жоним оғрияпти... менда ҳам жон бор... ҳамма мени уради, хи... хи... талайди... хи... хи...

Мусо Зайнабни даст кўтариб, бақириб — чақиритиб, типирчилашига қарамай катта йўл томон юрди.

— Типирчилама! Бошинг билан ерга ураман...

— Ифлос! Қўйиб юбор! Дод соламан, одамларни йиғаман! — қичқирди аёл ва Мусонинг дуч келган ерини тишлаб, тимдалади. — Уятсиз, бир марта зўрлаб бўлгансан, энди зўрлашингга қўймайман. Номусимни Худога асраб юрибман...

— Жим!

— Хўп, хўп!... Бошқа қўлингизни тишламайман, фақат қўйиб юборинг. Ҳозиргина Худо билан учрашгандим, у, шу ерда кутиб тур, деганди. Келса, мени қидириб қолади...

— ёлвора бошлади Зайнаб. Энди унинг овозида умри бўйи кимнингдир қўлига боқим бўлган, эркин яшолмаган, ўз билиги билан остона хатлаб кўчага чиқмаган ғариб — гурабонинг илтижолари — фарёдлари акс этарди. — Қўйиб юборинг, эпитияпсизми? Мени чақиритишпти... энди мени йиртқичлар таласа ажратиб олинг, хўпми? Ахир, ўттиз йил

истаганингизча мендан фойдаландингиз — ку... ҳа, яхшиси, сизга шеър ўқиб бераман... сиз номусимга тегмасингиздан илгари шеърлар ёзардим... севгилимга бағишлаб ёзардим... лекин севгилимга жўната олмадим, иффатим йўл қўймади. Ҳозир... ҳозир...

Шу кунгача мен ўзни алдаб келдим...

Ҳазин япроқ остидан изланглар мени...

— Қалай, яхшими?... Япроқ бўлдим, япроқдай узилдим... Қўйинг ахир, ўттиз йил ичида бир марта ҳам гапимга қулоқ солмадингиз, ақалли япроқдай сўлаётганимда ўз эркимга қўйинг...

— Зайнаб, тушун ахир, уйда болаларинг кутишаяпти... — Мусо Зайнабни ерга қўйиб, қўлларини бўшатди.

— Нимага алдайверасиз? Болаларим йўқ, ахир... етим қолган қуш болаларидай чирқирашиб, қаёққадир учиб кетишди...

— Сен қол бўлмаса, мен кетаман...

— Кетманг, ақалли сой бўйида, номусимга текканингиз ҳурмати учун кетманг... агар сиз номусимга тегмаганингизда, ўз севганимга турмушга чиқардим... энди у менга уйланмайди, чунки ҳаромман... ё поклаб олаверармикин — а? Биласизми, бир пайтлар бойчечакни яхши кўрардим, суюкли ёрга атаб терардим... энди чечакларимни Ханча булоқ сувига оқизаман... сув остида суюкли ёрим кутаётир... юринг, олиб қайтамыз...

Худди шу лаҳзани тоқатсиз кутаётган Мусонинг чеҳраси ёришди. Қўлчиروқни кўтариб кун боғиш томонга қараб юрди. Зайнаб битта — битта босиб ортидан эргашди, эргашар, ўзича мингирлаб борарди:

Шу кунгача мен ўзни алдаб келдим...

Ҳазин япроқ остидан изланглар мени...

У мутлақо лоқайдлик билан илгарилар, бироқ қаерга бораётгани, нима учун бораётгани, кимлиги, кечирган умри билан қизиқмас, энди бу дунёда одамлар мавжудлиги, нопоклиги учун устидан кулишлари мумкинлиги ҳақидаги фикрларни эса тамоман унутганди. Ўзича жилмаяр, йиғларди...

Юз қадамча йўл босилгандан кейин улар ўнг томонга бурилди. Тепалик қирига етиб тўхташди. Ўн қулочча пастлик адоғида сув шовиллаб оқиб ётар, юлдузлар акси шуълаланаётган улкан кўлга қуйилар эди. Қадимий олам ҳамон қоп — қора зулмат орасида титрар, сукут сақларди. Чигирткалар ҳам гўё мана шу қоп — қора сукунатдан қўрқиб сукутга толганди. Ўт — ўланлар, илдизлар орасидаги бақалар

зса мудрар, баъзан оғизларини очиб, учиб ўтаётган чивинларни «хўп» этиб тутиб олардилар.

— Косани шу ерга қўйгандим... — Ниҳоят Зайнабнинг хирладоқ овози янграб, Мусони ҳушига келтирди. Аёл оёқлари билан хаслар орасини титкилар, гоҳ эгилиб ниманидир ушлаб кўрарди. Узоқ излади, лекин косани тополмагач, тиззаларига чўкиб, қўлларини турли томонга чўзди — да, хасларни юла бошлади. Кафтларини тўлдириб хас йиғди. Турди. Бу гал Мусо билан иши бўлмай, пилдираб пастлаб кетди. Кўл соҳилида бир нафас сукут сақлаб, сўнг интизор бир нигоҳ билан атрофни кузатди. Алоҳида бир меҳр — муҳаббат билан қирлари хира кўзга чалинаётган тепалар, чодирлардай туюлаётган дарахтларга, осмонга термилди. Чуқур — чуқур энтикди. Бир пайт кафтидаги хасдан бирини олиб, боши узра айлантди.

— Бу онажонимга... — дея сувга ташлади кейин. — Буниси жиянларимга...

— Зайнаб! Коса йўқ, чиқ кетамиз... — юқоридан Мусонинг овози эшитилди.

— Буниси синглимга... буниси укамга... — минғирлади аёл Мусонинг гапига эътибор бермай, — ҳаммангизни Худо ёрлақасин... ҳаммангизни кўмиб кетаяпман... Энди у дунёда кўришамиз... дўзахда ёниб, покланиб чиққанимдан кейин кўришамиз... у ерда ёнувчилар кўп... менга навбат етармикан?..

— Зайнаб?

— Мусо! — деди у кутилмаганда шартта ортига ўтирилиб, — бу ёққа тушинг, чарчадим...

Мусо кўнгил ғашлиги билан оёқлар учига тиралиб, пастлай бошлади. Зайнабнинг ёнига яқинлашганда, у яна хиргойи қилаётган эди:

Шу кунгача мен ўзни алдаб келдим...

— Зайнаб, қўлингни бер, тепага кўтарилайлик... тушун ахир, ойим ўлар ҳолатда ётибдилар...

— Мени Худонинг ўзи чақираяпти... кутиб қолмасин... унга турмушга чиқаяпман... бу дунёда ундан бошқа пок зот йўқ... алвидо, сизга! Алвидо, жиянларим! Ҳаммангизга алвидо!

У жимиб, ёшлар тўлиб турган кўзлари ҳасрат билан кўлга термилди. Майда балиқлар ўхтин — ўхтин тепага сапчир, сув сатҳида гардиш янглиғ тўлқинлар ҳосил қилар эди. Аста — секин аёлнинг кўзлари олдидан отаси, онаси, қайнотаси, бемор кампир, синглиси, укаси ва болалари бир — бир сафга тизилиб ўта бошлади. Кейин уларга турли

томонга ёпирилиб келаётган чивин, пашша, бургут, шер, айиқ, тулки, қуён, илон, бўрсиқлар қўшилди. Ниҳоят ҳаммаси бишлашиб, тўфон ўраётган япроқдай қалтираётган Зайнабга тапшланишди. Ўша раҳм — шафқат билмас ҳашарот ва йиртқичлар уни тишлар, тепар, талар, хомталаш қилардилар... У тишлар, тирноқлар, оғизлар орасида эзилаётган кез қаршисидаги қўл суви иккига бўлинди — ю, орасидан ўн уч, ўн тўрт ёшли қизлардай гўзал сув парилари чиқиб кела бошлади. Улар намсел сочларини силкилатиб, нозик қўлларини Зайнабга чўзиб, кўзлари ёшланди: «Зайнаб! Қўй, ўша нопок дунёингни! Бизларга қўшил! Поклик дунёси — сув остига туш! Бизга ўхшаб, сув парисига айланиб кетасан... биз ҳам бир пайтлар у дунёдан куйгач, паноҳ излаб сув остига қайтандик... сув парисига айландик... бу ерда турмуш қуриш, бола — чақа орттириш ташвиши йўқ... хиёнат ҳам йўқ. Тезроқ бўл, ўзингни сувга ташла!» дея гўё истиқболига чорлашар эди. Аёлнинг кўзлари тиниб, боши айланди. Оёқлари мутлақо ҳолдан тойиб, гавдаси қийшайди, қўл томонга эгилишга мойиллик билдирди... бир неча сониялардан кейин сув сатҳидан қудратли ғалаён кўтарилди — ю, аста — секин пасая борди. Пасайгани кез сув сатҳига Зайнаб қалқиб чиқди. Оғзидан кўнғироқ бўлиб сул халқалари отилди. Унинг қўллари ва боши ўзи сезмаган ҳолда, яъни табиий бир туйғу билан ҳаётга интилиб типирчилар, юраги қатларида эса тобора қисилиб бораётган ўпкасини азобдан қутқариш ҳисси хуруж қилар эди. Ниҳоят ҳиссиз сув хотирасида липилаб турган умри лаҳзаларини сиқиб чиқара бошлади...

— Акааа... — аёл жон талвасасида типирчилаб қичқирди... Қичқирик юрак фарёди билан қоришди.

— «Ака...» дедими? — Мусонинг вужуди қалтираб кетди. Кўзларига пўртираб ёшлар қалқиди. Бир нималар деб гўлдиради, лекин фикри мазмуни англашилмади. Қўлидаги чироқ ногоҳоний ерга тушди. Беихтиёр ўзини сувга отди.

— Ака! Акажонн... — Зайнабнинг лабларидан сўнгги фарёди отилиб чиқди. У типирчилаб Мусонинг қўлларига ёпишди — ю, қайтиб қўйиб юбормади... Мусо ўзини, ўзи билан Зайнабни ҳам қутқариш учун бир неча дақиқа ҳиссиз сув билан мардона олишди. Бироқ ҳиссиз сувга инсоний қудрати бас келолмади. Аста — секин ҳолдан тоя борди. Оғзидан халқа — халқа сувлар отилиб, охири тинчиди. Тинчигани кез қувватсиз лаблари:

— Синглим... — дея шивирлади. Кейин эса сув сатҳидаги даҳшатли олишув ниҳояланди...

Кўл сатҳидаги тўлқинлар ҳазин — ҳазин шовиллаб қирғоқларига сапчиди, урилиб ғамгин — ғамгин ортларига қайтди, қайғу — ҳасратга тўлиб чайқалди...

Олам бирдай қоп — қора зулмат орасида тўлғанарди...

Атрофдан: «Ака! Акажон! Синглим! Сингилжоним!» деган хитоблар янграр, аксадо бўлиб қайтар, бутун борлиқни ларзага келтирар эди...

Ўроқ шаклидаги ой зангори уфқлар аро бўзариб ботиб борарди...

ТЕМИР ДАФТАР 2 ПАРДА, 7 КЎРИНИШЛИ САРГУЗАШТ КОМЕДИЯ

Қ А Т Н А Ш У В Ч И Л А Р:

АЗРОИЛ — ўн олти ёшда
ШАЙТОН — ўн олти ёшда
ФАРИШТА — ўн беш ёшда
1 СЎРОҚЧИ — ўн олти ёшда
2 СЎРОҚЧИ — ўн беш ёшда
ДАФТАРЧИ — ўн беш ёшда
ҲАСТИ ХИЗИР — ўн олти ёшда
РАИС — қирқ ёшларда
ВАКИЛ — эллик ёшларда
ХОНИМА — йигирма ёшларда

Шунингдек бригадир, омборчи, қоровул, қоровул чол, ўғрилар, қочоқлар, ўроқчи аёллар қатнашади.

Воқеа уруш йилларида узоқ тоғ қишлоқларидан бирида кечади.

Б И Р И Н Ч И П А Р Д А Биринчи кўриниш

Ёз. Дала. Тўлин ой кўринади. Чигирткаларнинг чириллаши эшитилади. Бугдой ғарамлари кўзга ташланади. Ғарам олдида ўн олти, ўн беш ёшли болалар жиддий масалани ҳал қилишяпти.

ИСОМИДДИН. Оғайнилар, демак келишиб олдик. Қобил — мўмин қиёфага кириб менга қулоқ тутинглар. Узоқ бош қотиришдан сўнг аниқ бир қарорга келдим. Фақат,

илтимос, қичиниш, йўталиш бўлмасин. Бундай инсоний қусурлар, биласизлар, менинг гашимга тегади. Абдурасул, сен эса акса уришингни бас қил. Турдивой, бурнингни ушлайверма.

ТУРДИВОЙ. Нима қилай, бешикка беланганда бурун оқадиган касалга мубтало бўлган эканман. Буни сумақдан дейишади. Сумақ кўп қўйилса шундай бўлармиш. Қоним суюлган кўринади, бурнимдан доим сариқ сув оқади.

АБДУРАСУЛ. Қизиқ, кўнглимга ёқмаган одамни кўрсам акса уравераман. Бурним қичигани — қичиган. Акса уришим ҳам шу касофат оқибати.

ИСОМИДДИН. Энди, бунақа ярамас қилиқларга чек қўйиш муҳлати етди. Самад, сен ҳам бўйинини занжир қисган итдай хириллаб йўталишингни йўқот. Биласанки, йўтал шармандалик белгиси.

САМАД. Дўппимга йўталаман. Дўппимни қасмоқ босган, овоз эшитилмайди. Аммо, лекин Миравлоднинг қичима касали бор. Касали тутганда эшақдай тошга оғанай бошлайди.

ИСОМИДДИН. Бу ғирт муттаҳамлик. Бунинг чорасини топиш зарур.

МИРАВЛОД. Ерга ағанамай ҳам қичинишим мумкин. Айтишларича, тўнғизнинг гўнгига оғанасам босилармиш. Лекин тўнғизнинг гўнгини тутантириққа ҳам топиб бўлмайди.

ИСОМИДДИН. Тоғ — погта чиқиб қолсак сени тўйдириб тўнғиз гўнгига оғанатаман. Аммо, лекин ана у Рихсининг кўнгли бўш, ўғриларни жазолаётганимизда йиғлаб юбориши мумкин.

РИХСИ. Йиғламайман. Яқиндан бери оғзимни беркитиб йиғлашга кўникдим. Шу... ойим кейинги пайтда роса хуррак отадиган одат чиқарди. Ухлолмайман, раҳмим келиб йиғлаб юбораман.

ИСОМИДДИН. Ундай бўлса, ўғриларни жазолаётганимизда ойингнинг хуррагини эсламайсан. Тиллахўжа, сен ҳам бўлар — бўлмасга кулишингни йиғиштир. Ўзимнинг ҳам чимчилаш, уймалаш одатим бор, умуман бу қўл келиши табиий. Энди, асосий масалага ўтайлик. Илтимос, валдирамай навбатма — навбат гапиринглар. Оталаримиз ҳарбийда, уларга ғалла керак, маълумки, ғалласиз ғалабага эришиш маҳол. Қишлоқда ўғрилар бижиб кетди. Ҳукуматта ёрдам беришимиз, яъни ўғриларга зудлик билан барҳам беришимиз зарур. Инсонийлик бурчимиз шуни тақозо этади. Гапнинг пўст

каласи «Темир дафтар» номида «яширин» ташкилот тузсак, деган фикрдаман. Бу ташкилот қилган гуноҳи учун ҳеч кимни аямайди, кечирмайди. Қимда қандай таклиф бор? Марҳамат...

САМАД. Ташкилотнинг номи бироз узунроқ. Қисқароқ қилишнинг иложи йўқми? Менимча, инсон меҳр, муҳаббат, эзгулик сўзларининг бош ҳарфларини олиб қўшсак, айти муддао бўларди. «ИММЭ» қара, бу сўзнинг «мангулик» деган маъноси ҳам борга ўхшайди...

ИСОМИДДИН. Бу ном, менга ҳам маъқул. Чунки, мақсадимиз ҳам ўша сўзларнинг мазмунини амалга ошириш, қишлоқда мутлақо одил, тенг ҳуқуқли, яъни ўғрисиз, харамхўрсиз, эзгу жамият тузишга эришиш. Демак, «ИММЭ» номга келишдик. Лекин биринчиси ҳам чакки эмасди — да. Ахир, эркинликнинг биринчи кунини кўришнинг ўзгача гашти бор — да. Ҳозирча иккала номни ҳам қолдирамиз. Яна қандай таклиф киритмоқчисиз?

ТИЛЛАЖЎЖА. Яқинда «Гекльберри финнинг саргузаштлари» деган китобни ўқиб қолдим. Эсим оғаёзди, ўша китобда бир бола уйидан қочиб ғаройиб ишларни амалга оширади. Муттаҳамларнинг тумшугидан илантиради.

ИСОМИДДИН. Оғзининг таноби қочган бола. Билиб қўй. Бизнинг ташкилотимиз китобларда ёзилган бирорта ташкилотга ўхшамаслиги шарт. Одамлар маймундан ажралгандан бери ер юзида бунақа ташкилотлардан минглаб бўлган, лекин аблахларнинг адабини беролмаган. Инглизлар, фаранглар, немислар, ҳатто ҳинд, хитой болалари уюштирган ташкилотлари ҳам юз, борса икки юз йил умр кўрди. Тез орада одамларнинг меъдасига тегди, унутилди. Бизнинг ташкилот эса, кам деганда минг йил яшаши, одамлар меъдасига тегмаслиги керак. Чунки, бизнинг ташкилот доҳий, файласуфларнинг фикрига суянади. Бизгача уюштирилган ташкилотларда эса акси юз берганди. Шунинг учун ҳам улар узоқ умр кўролмади.

ТИЛЛАХЎЖА. Бўпти, сенингча бўла қолсин. Лекин кийимлар ҳақида ҳам келишиб олишимиз зарур.

ИСОМИДДИН. Кийимлар... кийимлар оддий, яъни ибтидоий давр одамларникига ўхшаш бугдой поя, қамиш, бурган ўтдан бўлади. Устимизга шунчаки ёпиб оламиз.

ТУРДИВОЙ. Ниқобчи?

ИСОМИДДИН. Бунинг йўли осон. Нима кўп — чириган, жийиган пўстак кўп. Пўстакдан тўртте тешик тешилади. Кўз, оғиз, бурун. Икки томонидан ип ўтказилиб, қулоққа боғланади, мана сизга ниқоб — Дўппи.

ТУРДИВОЙ. Қойил. Сен, шуларнинг ҳаммасини ўзинг ўйлаб топдингми? Ё бирор китобдан ўзлаштирддингми? Муштдайд бошингдан шундай фикр чиққан бўлса, чиндан ҳам доно одам кўринасан.

ИСОМИДДИН. Оғайни, нима, деб ўйлаяпсан. Мана шу муштдайд бошимда гиж — гиж ақл. Ишлатмасанг нақ пешонангни тешиб юбораман, дейди. Умуман бу калладан ҳали кўп доно фикрлар чиқади, манман деган файласуфларингнинг ақлини шоширади. Бу бошланиши.

МИРАВЛОД. Менга қара, боши гиж — гиж ақл одам. Лақаблар ҳақида ҳам гаплашсак. Овозларни ўзгартирилга ҳам тўғри келар...

ИСОМИДДИН. Тентак, ахир бундан бошқача бўлиши мумкинмас.

РИҚСИ. Вай — вай — эй! Мунча вақиллайсизлар. Тезроқ мақсадга кўчинглар. Бечора ойим, хуррак отаётганмикин — а! Бирам жоним ачийдики... нимага худо бурун каталини тор қилиб яратган экан — а, кенгроқ қилса, хуррак отмасди...

ИСОМИДДИН. Сабил қорним чулдирай бошлади. Тавба, худо шу қоринни нимага яратган — а. У матлақо ортиқча даҳмаза. Эзгу ишларга қўл ураётганингда доим ишнинг пачавасини чиқаради. Жин урсин! Нима демоқчи эдим — а... Ҳа, эсладим. Тунги «ишлар» менинг буйруғим билан бажарилади. Чунки, ўзларингиз мени раҳбарликка сайладингиз.

САМАД. Лақабларни...

ИСОМИДДИН. Қара — я, унитаёзибман. Барибир хом сут эмган бандамиз — да. Шу... ўзимга қисқа лақаб танладим — Азроил... Бандаларнинг томоғидан гиппа олиб, жонини чўнтакка урадиган азроил жаноблари... қалай?

ОВОЗЛАР. Қойил, азроил жаноблари...

ИСОМИДДИН. Дарвоқе, лақабларингиз ортига албатта жаноб, ё ҳазрати олийлари, яна шунга ўхшаш сифатларни қўшиб мурожаат қиласизлар. Азроилдан, унинг гурзисидан қўрқмайдиган банда топилмаса керак. Самад, сenga шайтон лақаби маъқулми? Турқингнинг совуқлиги, сариқ бапшаринг лақабингга мос тушади. Қалай, шайтонвачча! Устингга поя ёпилса, бешингга чириган, жийиган пўстак кийдирилса гирт шайтоннинг ўзи бўласан — қоласан.

САМАД. Ёмонмас. Ўзимнинг тушимга ҳам кўпроқ шайтон кириб чиқади. Эзгулик йўлида шайтон бўлсанг ҳам алам қилмайди.

ИСОМИДДИН. Шайтонвачча, биласан, шайтон банданинг чап елкасида ўтиради. Ножўя ишларига фотиҳа

тортади, хуллас сирини билади. Сен, ўғриларни айблайсан, айбини бўйнига қўясан. Аммо, менинг имо — ишораларим, кўз қисишим, лаб буришимга қараб иш кўрасан. Шу... Турдивойга «фаришта» лақабини берсак қандай бўларкин? Табиатинг билан фариштанинг ўзгинасисан. Сен банданинг ўнг елкасида ўтирасан — а. Бандани эзгу ишларга ундаганинг, бироқ улар сенга қулоқ солмаганини айтасан. Гуноҳларини кечишимни сўрайсан. Кечиш — кечмаслик менинг ишим.

ТУРДИВОЙ. Тушундим. Қизиқ. Ўзим ҳам кўпдан бери фариштага айланишни орзу қилардим.

ИСОМИДДИН. Миравлад, сен биринчи сўроқчимсан. Сени Мункарнакр деса ҳам бўлади, лекин баччағар Мункарнакр банда ўлганидан кейин кўринади, сен эса тириклигида сўроқ қиласан, фарқларинг шу...

МИРАВЛОД. Сўроққа келганда, ҳатто гунг одамнинг ҳам тилини чиқариб қўяман.

ИСОМИДДИН. Абдурасул сенга ёрдамчи. У асли туғма сўроқчи. Эслайсизларми, муштдайлигидан бери «бу нима, нимага шундай?» деб сўрайверарди. Ахир у муаллимларни ҳам сўроққа тутавериб бир нечтасини эсдан оғдирди — ку. Фақат ўғриларни жинни қилишгача олиб бормайсан.

АБДУРАСУЛ. Бу ёғини менга қўйиб бер. Чўнтагимда тутилмаган сўроқлар қалашиб ётибдики, ҳатто баъзан ўзимни — ўзим сўроқ қиламан. Менга қара, сўроқ пайтида ўғрининг жигини эзишга рухсат берасанми?

ИСОМИДДИН. Бу ёғи сенинг ишинг, менга деса сўроқ пайтида бурнини тишла, гуноҳини бўйнига қўйсанг бўлгани. Фақат қони чиқмасин, қон чиқариш жавобгарликка киради. Нозик ерларига ҳам муштлама, киндигидан пастини эҳтиётла, бақирини, иштонини ҳўл қилиши мумкин. Тиллаҳўжа сен Ҳазрати Ҳизирсан.

ТИЛЛАХЎЖА. Қара — я, бугун шу ҳақда ўйловдим. Пайғамбар бўл — е... қаёқдан била қолдинг?..

ИСОМИДДИН. Биламан, билмасам азроил бўлармидим. Тентаквой, сен гуноҳкорларнинг гуноҳларидан кечишимни сўрайсан. Дафтарчи... Бу сенга қолди РИҚСИ. Сен ўзингга каттакон дафтар топасан. Худонинг номидан гапирилганда сен дафтарингни варақлаб гуноҳларни ўқийсан. Сен қиз боласан, эркаклар қиз болага, умуман аёлларга кўпроқ ишонишади. Эркакларнинг ожизлиги ҳам шунда.

РИҚСИ. Қуруқ дафтардан нима ўқийман?

ИСОМИДДИН. Жинқарча, қишлоқ одамларини танийсан, гуноҳларини эшитгансан. Қўшиб — чатиб

валдирайверасан — да. Ўғри, сенга эътибор бериб ўтирибдими. Ахир сен, танқидий мақолаларинг, масхараомуз, кесатиган, қочириқли иловаларинг билан деворий газеталарни тўлдириб ташладинг — ку.

РИҚСИ. Майли, лекин шу, ойимнинг хурраги ҳақида ҳам ўйлаб кўришимиз керак — да.

ИСОМИДДИН. Кўрамиз. Энди, лақабларга қўшилиб айтиладиган сифатларни келишиб олайлик. Менга Азроил ибн Фалакий бинни жон Олғучий, деб мурожаат қиласизлар.

ТИЛАХЎЖА. Бу арабча сифатлар. Бўлмайди, ўзбекча қилайлик. Нимага энди, ўзбекча сифатлар турганда арабникини ишлатамиз? Сенга қолса, ҳали қишлоғимизни, ўзбекларни ҳам араблаштирасан.

ТУРДИВОЙ. Мен ҳам бунга қаршиман. Ҳаммаси табиий бўлсин. Ўзбек тили турганда арабникига бало борми...

ИСОМИДДИН. Аблаҳлар, тушунсанглар — чи. Ахир, динни араб олиб келган бўлса, Оллоҳ номидан гапиришни ҳам улар ўргатган бўлса, сифатлари ҳам ўшалардан оламиз — да. Бу уларни масхара қилиш бўлади. Йўқса, сир очилиб шарманда бўласиз. Умуман ўзбекка — ўз халқингизга бўлган эътиқодингиз юрагингизда сақланса етади.

ОВОЗЛАР. Ундай бўлса розимиз. Барибир ўзбекча бўлиши керак эди — да.

ИСОМИДДИН. Гапни қисқа қилинглар. Вақт зик. Самад, сени «Шайтон ибн чап Елкавий бинни Айбловчи», Турдивой сени «Фаришта ибн ўн Елкавий бинни Оқловчи», Миравлод, сени эса «Сўроқчи ибн Осмоний бинни Иккинчий», Риксини эса «Дафтарий ибн Дафтарий бинни бўйнига Қуювчий», Тилахўжа, сени «Ҳасти Ҳизир ибн Туний бинни Бахтий» деб чиқарамиз. Кетдик, қолганларини йўл — йўлакай гаплашамиз. (Тарқалишади).

П а р д а

Иккинчи кўриниш

Хирмов. Колхозчилар йиғилишган. Болалар четда чордона куриб ўтиришибди. Раис, омборчи, райондан келган вакил кўринади.

РАИС. Ўртоқ аёллар, ўртоқ чоллар, ўртоқ болалар! Ўртоқ ўғриларга бағишланган мажлисимиз очиқ, деб эълон қиламан. Бутун райондан ўртоқ вакил ҳам келган. Ўртоқлар! Маълумингиз бўлсинки, қишлоққа ўртоқ ўғрилар оралаб қолди. Давлат мулки талон — торож бўляпти.

ОВОЗЛАР. Ўғрилар бошқа ёқдан келармиди, ўз

орамиздан — да.

АЗРОИЛ. (Шивирлайди) Шайтонвачча, эштитяпсанми, биз ана шу орамиздаги ўғриларга қарши курашамиз, жазолаймиз.

ШАЙТОН. Аиблашни менга қўйиб бер.

РАИС. Ҳой, ўртоқ бола! Нима деб шивирлаяпсан, мен ҳақимда гаплашаяпсанми?

АЗРОИЛ. Асло, ўртоқ раис. Кўнглингизни тўқ қилинг. Ўғриларни жазолашда сизларга ёрдамлашамиз, деяпман.

РАИС. Яхши, мен ҳақимда гаплашмасангиз бўлгани.

ФАРИШТА. (Шивирлайди) Бу аблаҳ, нимага ўзидан шубҳаланади?

АЗРОИЛ. (Шивирлайди) Нишонга оладиган одами бўлмаса, кимдан шубҳалансин...

РАИС. Ҳой, ўртоқ бола, жим бўл.

ФАРИШТА. Ўртоқ раис, сиз кўп яхши ишлар қиляпсиз, деяпман.

РАИС. Яхши. Ўртоқ колхозчилар! Кўрилаётган масала сизларга тушунарлими? Орангизда ўғрини билган одам бўлса, секин менга шипшитсин. Ўртоқ вакил! Сизга ҳисоб бериб айтаманки, ўғри бошқа қишлоқдан келяпти. Бу ердагилар ҳожатга боришса ҳам мендан рухсат сўрашади. Сизга ҳисоб бериб, яна шуни маълум қиламанки, ўтган ҳафта колохоз фермасидан икки қўчқор йўқолди. Одамлар раиснинг ўзи тинчитарди, деган гаплар тарқатишибди. Ўша одамларни топсам, терисига сомон тикиб тулупга айлантирардим. Қани, омборчим гапирсин.

ОМБОРЧИ. Хўжайин, сувдай тоза, фариштадай одам.

АЗРОИЛ. (Шивирлайди) Фаришта, эштитяпсанми? Қўрқоқ оқдин мушт кўтаряпти. Дафтарчига айт, дафтарига қайда қилсин.

ФАРИШТА. (Шивирлайди) Эсимда сақлаб қоламан.

ВАКИЛ. Ўртоқ раис! Ўша қўчқорлар қандай ва қачон ўғирланган?

РАИС. Нима десам экан... шу... Ўғри етаклабми, минибми кетган десам ҳам бўлаверади. Чунки... чунки қўчқорлар нақ эшакдай эди. Оёқларига этикни тескари кийдириб, миниб чиқиб кетишибди...

ВАКИЛ. Ўртоқ раис! Авваламбор қўчқорни миниб бўлмайди, иннайкейин, бутун қишлоқда шубҳа қилинадиган одам бўлмаслиги мумкинмас.

РАИС. Ўртоқ вакил! Сизга яна ҳисоб бериб айтаманки, уч кун бурун хирмондан икки қоп дон ўғирланди. Шу кун и омбор девори ҳам тешилган. Бун и, менинг содиқ омборчим

тасдиқлаши мумкин.

ОМБОРЧИ. Ўн йилдан бери омборчиман. Хўжайинимга, район вакилларига содиқ қулман. Омбор тешилди. Девор тагида туянинг изига ўхшаш из қолган. Ўғри туя миниб келганга ўхшайди.

ВАКИЛ. Ўртоқ омборчи! Ўғри ҳеч қачон туя минмайди. Ўртоқ раис! Нима, қоровулингиз йўқми?

РАИС. Ўртоқ вакил! Қўйганман. Лекин чол, баъзан ухлаб қолади. Биласиз, одам қаригач, уйқуга мойиллик билдиради.

ВАКИЛ. Ўртоқ чолнинг ўзи гапирсин.

ЧОЛ. (Раисга қарайди, раис юзини четта буради). Нима деяпти?

ОМБОРЧИ. Қулоғингга тош тиқилсин. Худо кўздан олган десам, қулоқдан ҳам олган экан. Чолнинг ўзи гапирсин деяпти.

ЧОЛ. Тўғри, худо қулоқдан олган. Кўз ҳам хиралашган, баъзан раис билан ўғрини танимай, ажратолмай қоламан...

ВАКИЛ. Ўртоқ чол! Раис билан ўғрини ажратолмасангиз унда...

ЧОЛ. Тўғри, худо қулоқдан олган.

ВАКИЛ. Ўртоқ чол! Раис бошқа, ўғри бошқа...

ЧОЛ. Тўғри худо қулоқдан олган. Болалигимда олган. Бойўғлининг гўштини еса очилар экан. Бойўғлининг гўшти отлиққа йўқ — ку...

ШАЙТОН. (Шивирлайди) Азроил, чолнинг қулоғи кармасди — ку. Раис билан ўғрини ажратолмайман, дейиши билан ўғрини айтиб қўйди.

АЗРОИЛ. (Шивирлайди) Шошма, ҳали чолнинг ҳам қулоғини очиб қўямиз, бурнидан чиққунча бойўғлининг гўшти билан тўйғизамиз. Ана унда, раис билан ўғрини ажратиб олади. Оламда жиғилдон деган гаплар бор. Жиғилдон одамни кар, кўр ҳам қилади...

РАИС. Ўртоқ болалар! Яна мен ҳақимда гаплашаяпсизларми?

АЗРОИЛ. Сизнинг, чолнинг қўй оғзидан чўп олмасликларинг, бузоқнинг ҳаққи бор, деб сигирнинг сутини ичмасликларинг ҳақида гапирётгандим.

РАИС. Ўртоқ болалар! Мунча ҳам доносизлар. Ўртоқ вакил! Яна сизга ҳисоб бериб айтаяпманки, қайси куни хўпчи хўкизлардан бирини кимдир опичлаб кетаётган экан, чол кўриб қолибди, ўғри ташлаб қочибди.

ВАКИЛ. Тавба, хўкизни опичлаганини биринчи марта эшитишим. Бугуноқ раҳбарлар билан гаплашаман. Колхозингизга милиция ажратамиз.

РАИС. Ўртоқ вакил! Керакмас, уруш, милиция кам, ҳукумат азият чекмасин. Ўғрини ўзимиз тинчитамиз. Шу билан ўртоқ вакилнинг рухсатлари билан ўғрига бағишланган мажлисни ёпиқ, деб эълон қиламан.

АЗРОИЛ. (Шивирлаб) Фаришта, эшитдингми, милиция керакмас деди.

ФАРИШТА. Ўғрилигини бўйнига олди, зангар...

ОВОЗЛАР. Ўртоқ вакил! Далада тунаямиз, бизларга иссиқ овқат пиширишсин. Машқ қилишга ҳам рухсат беринг.

ВАКИЛ. Ўртоқ раис! Бу нима дегани...

РАИС. Ўртоқ вакил! Кечирсинлар, ташвишлар билан бўлиб, қўл тегмади. Бутуноқ йўлга қўямиз.

ВАКИЛ. Ўртоқ раис! Шундай бўлсин.

РАИС. Тарқалинглар. (Одамлар тарқалишади, болалар эса киши билмас ўларга қулоқ солишади) Ҳой, аблаҳ омборчи, вакилнинг машинасига икки қўй, икки қоп дон орт. Ахир уларнинг ҳам жигиддони бор. Сир очилган тақдирда босди — босди қилади.

ОМБОРЧИ. Жоним билан.

АЗРОИЛ. (Шивирлайди) Эшитяпсизларми? Бугун ажойиб ўлжа қўлга тушади.

(Тарқалишади).

П а р д а Учинчи кўриниш

Тупроқли дала йўли. Йўл четида устиларига буғдойпоя, қамиш боғланган, юзларига пўстакдан ниқоб тутишган болалар пойлоқчилик қилишяпти.

АЗРОИЛ. О, Шайтонвачча, ниқобинг қойил — моқом — ку. Нима бало, ҳаром ўлган итнинг терисини илиб олдингми, дейман. Ҳидининг қўлансалигини қара — я. Ўлгудай жийиган экан. Бошқа тери қуриганмиди.

ШАЙТОН. Ахир, жигар, Шайтондан бундан бошқача ҳид анқиши мумкинмас — да. Зораки, ўғриларнинг кўнглини оздирса...

АЗРОИЛ. Кийиминг ҳам чакки эмас. Ниқобинг бўлмаса нақ америкалик ҳинду аёлларга ўхшаркансан. Сеники — чи, Фариштавой. О, бунча башанг кийинмасанг. Искандар Зулқарнайн давридаги араб қизлари шунақа кийинишарди. Шу... ниқобинг ёқмаяпти — да. Ана у сассиқ кампир остига соладиган сариқ пўстакни ўғирлабсан — да. Кампир бояқиш ерда ётадиган бўлди, деявер. Фаришта баччагарнинг турқи сағал ёқимлироқ бўларди...

ФАРИШТА. Қизикмисан, дарвеш, қоронғида фаришганинг турқиға ким қараб ўтирибди, дейсан. Сассиқ кампирнинг пўстағи қўлимга илинди, кўтариб жўнайвердим.

АЗРОИЛ. Майли, майли, камбағалга гўжа ҳам овқат. Лекин биринчи сўроқчим, сенинг ниқобингни кўрган одам эсидан ажраши аниқ. Нима, аёллардан қолган латта — путтани илиб олдингми?

1 СЎРОҚЧИ. Ҳой, камситма. Кўнглим учун ақалли аёлларнинг камзули де. Тешиги ҳам тайёр. Ёнгидан мўралайвераман.

АЗРОИЛ. Аблаҳ, менга деса кўкраги йиртиғидан мўраламайсанми? Ҳой, иккинчи сўроқчим. Ёнингга яқинлашиб бўлмайди — я. Мунча сассиқсан.

2 СЎРОҚЧИ. Қайд қилдирмаса ҳисобмас. Бойжабр аканинг яғир эшагини биласан, ўшанинг тўқими. Қара, ўртаси чириган, тешиб ҳам ўтирмадим. Шу қадар қўланса ҳид анқияптики, қусишимга оз қолди.

АЗРОИЛ. Кўникасан. Эзгулик йўлида яғир эшакнинг тўқимини ҳидласа ҳам савоб бўлади. Эй, одам нималарга кўникмайди. Шу тўқимни хуррак отадиган одамга ҳидлатса қанақа бўларкин — а...

ДАФТАРЧИ. Азроил. Ойимнинг хуррағига ишора қилаяпсанми?

АЗРОИЛ. Асло. Нима, дунёда хуррак отадиган бир сенинг ойингми. Ер юзида шундай хуррак отадиган одамлар борки, ерни қимирлатиб, денгизларни тоширади. Уларнинг олдида ойингнинг хуррағини ейиш мумкин. Аммо, лекигин кийинишни ўзинг болабсан. Нақ эрамиздан олдинги турк санамларига ўхшайсан — а. Улар ҳам сенга ўхшаб белидан пастига қамишлар тутиб юриларди. Бошингдаги қалпоқни қаердан топақолдинг? Қасмоқ босганига қараганда, умри бўйи молхонада ётган чоғи. Ҳиди ҳам тузуккина анқияпти...

ДАФТАРЧИ. Кар чолнинг қалпоғи. Чол болалигида онаси шу қалпоқда катта қилган экан. Тер ҳиди келяпти.

АЗРОИЛ. Яхши, қиз болага бўлаверади. Аммо, мана бу Ҳасти Ҳизир яна соддалиғига борибди. Алмисоқдан қолган ямоқ чакмочини қаердан ола қолдинг?

ҲАСТИ ҲИЗИР. Кал Абдулла тағига соладиган чекмон.

АЗРОИЛ. Бечора кал Абдулла ҳам тупроққа қоришар экан — да.

ҲАСТИ ҲИЗИР. Бошига тушгандан кейин нима қилса қилади — да. Эзгулик йўлида тупроқда эмас, тошда ётса ҳам арзийди.

АЗРОИЛ. О, қорин яна чулдирай бошлади. Қани эди,

қовурилган гўшт бўлса.

ШАЙТОН. Мен паловдан камига рози эмасман.

ФАРИШТА. Қани, тўй бўлса, бир ёнингда палов, бир ёнингда мевалар турса, қорини ёрилагунча есанг.

1 СҲОҶҶИ. Тенгиб чиқмасми яна.

АЗРОИЛ. Қизиқ нимага бугун бахти қаролар кўришмайдими?..

1 СҲОҶҶИ. Нимага шонмасан. Ахир, ўғри бахти — соғти билан бўлса чексади.

АЗРОИЛ. Шошмайман. Азроил истаса — истамаса кутишга мажбур. Баъзан гуноҳи кўп одамлар ўлолмай қийналади. Ўлими уч ҳафтага, ҳатто бир ойга чўзилади. Шундай пайтда айбдорнинг бошида мудраб ўтиришга тўғри келади. Бундай одамнинг жонини олиш ҳам осонмас. Чунки жони чиқишдан олдин ачиб — бижиб бўлади. Кўпроқ хушомадгўйлар, мансабпарастлар, сотқинларнинг ўлими шундай юз беради. Лекин гурзини боладим — да. Нақ темир тиконлардан ясалди. Ҳа, айтмоқчи, ўғри қўлга тушгач, мен «Ха — ху, ха — ху», дея атрофида айланаман. Сизлар ўйнайсизлар.

ШАЙТОН. Жимм... Ана бахти қаро истиқболимизга қадам ранжида қилаяпти. Бечора, мен сенга ачинаман. Мана, ҳозир, ҳолингга маймунлар йиғлайди.

АЗРОИЛ. Ма, ма, бе — бе, жонивор емга қара (ўғрини молга тенглаштиради). Мана бу емга қара. Ол ол, жонивор. Икки киши чоғи.

ФАРИШТА. Ҳа, эшаклари ҳам бор, қол ҳам ортилган.

ШАЙТОН. Азроил, менга қара. Эшак жазога лойиқми? Ахир, у ҳам бугдой кўтариб келяпти — ку.

АЗРОИЛ. Мутлақо. Эшак деган махлуқ одамга қарам. Умри бино бўлибдики, қарамлик юзасидан одамнинг хизматини қилади. Биз жониворларга шафқатли бўлишимиз шарт. Кул — қарамлар ҳеч қачон жазоланмайди, аксинча шарафланади. Ахир, умри бўйи жафо чекканлар ақалли умри охирида шарафланиши керак ва лойиқ. Эшакларни ўзлари кўтариб бораётган бугдойлари билан тўйгунларича меҳмон қиламиз. Энди, жим. Жанг бошланади. Биз ғалаба қилишимиз зарур. (Икки эшакни ҳайдаётган ўғрилар яқинлашади). «Ха — ху, ха — ху».

1 ЎҒРИ. Оҳ, танграм! Бу қандай махлуқлар! На одам, на шайтон турқи бор.

2 ЎҒРИ. Жин — пинларга ўхшайди. Осмондан тушдими ё ердан чиқдими?

АЗРОИЛ. (Овозини кўтариб, дўриллатиб гапиради) Ба —

ра — калло. Янг — лиш — ма — динг — лар. Яратган, бизларни сизга ўхшаган ўғри — лар — ни шарман — да — ю шармисор қилиш учун Аршиалодан ерга туширди. Қани Сўроқчи ибн Осмоний бинни Биринчий. мана бу дилозорни бир сўроқ қилсинлар — чи.

1 СЎРОҚЧИ. (Дудуқ одамга тақлид қилади) Азроил ибн Фалакий бинни жон Олғучийнинг буйруқлари бажарилгай. Жаноб ўғри! Эркаклар ҳарбийда қон кечиб юрса — ю, сиз халқ, давлат мулкига хиёнат қилишга қандай журъат этдингиз. Қани, сиз, биринчи эшакни бошқараётган маймун башара ўғри. Исм — шарифлари... тезроқ... вақтимиз зиқ, зудлик билан осмонга чиқиб, худога ҳисоб беришимиз керак.

1 ЎҒРИ. Исми Мирзолим. Отамнинг исми Кашф. Шу, бола — чақадан худо берган, шафқат қилсинлар, ахир Яратганнинг ўзлари бола — чақани боқишни отанинг зиммасига юкланган — ку.

АЗРОИЛ. Ҳе, хом сут эмган банд. Яратган бола — чақани ўғрилиқ билан боқ демаган — ку.

1 СЎРОҚЧИ. Нима, чироқ йўқми. Болаларингнинг мўллагига қараганда уйингда чироғинг йўқ чоғи. Дафтарчи ибн Дафтарий бинни бўйнига Қўювчий, «темир» дафтарга қарасинлар. Исм — шарафи тўғрими?

ДАФТАРЧИ. (Кампир овозига тақлид қилади) Мана, ҳозир Яратганнинг «темир» дафтарида бунақа исм — шариф йўқ. Бу, аблаҳ Яратганнинг кўзига ҳам чўш солаяпти.

АЗРОИЛ. Шайтон ибн чап Елкавий бинни Айбловчи, нима дейдилар?

ШАЙТОН. Азроил ибн Фалакий, бинни жон Олғучий! Бу ярамаснинг елкасида роса қирқ йил ўтирдим. Мени ҳам алдади. Феъли — атворида қараб яратган бунинг нусхасини маймундан олганди. Асаи исми Ортиқ, раҳматли Шўқосим аянинг фарзанди.

АЗРОИЛ. Ҳд, аблаҳ. Ёлгон гапириб қутуломоқчимидинг?

1 ЎҒРИ. Кечирсинлар, тангиб қолдим.

АЗРОИЛ. Ҳу, маймунбашара. Дафтарчи ибн Дафтарий бинни бўйнига Қўювчи, нима дейдилар?

ДАФТАРЧИ. (Дафтарни варақлайди...) Мана, чиндан ҳам маймулар рўйхати кирган экан. Хатлаб — хатлаб кун кечиргани учун маймулар рўйхатига киритилгани қайд этилган.

1 ЎҒРИ. Дафтарчининг овози менга таниш туюляпти. Ҳурракчи холанинг Рихси исми қизининг овозига ўхшаркан...

АЗРОИЛ. (Шивирлайди) Оббо ярамас—ей! Нишонни тўғри олди. (Овозини кўтаради) Маймуналик қилма. Қанақа хурракчи хола?! Дафтарчининг онаси йўқ, бўлмаган, бўлмайди. Осмонда яшовчиларнинг онаси бўладими. Марҳамат.

ДАФТАРЧИ. Ортиқвой Шодосим фарзанди... маймунвачча... У кўпдан бери мана шу қирчанги эшакда дон ўғирлайди. Дон ортвериш оқибатида эшак қирчанги бўлган, яғри ҳам беландан оёқларигача тушган. Эшакни шу ҳолга солгани учун ҳам икки бор жазога лойиқ. Ҳа, мана бу ерда... болалигида ҳам маймунга ўхшаб деворма — девор сакраб, кўни — кўшнилариинг меваларини гумдон қилган. Ўлғудай заҳар феълан бор. Хотини ҳадемай сил бўлади. Боз устига хотини, бола — чақаси ухлаганда маймундай устиларидан сакрайди, уйқотиб юборади, бечоралар кейин тонггача ухлолмайдилар. Бир кўр кўшни келин устидан ҳатлаб эридан роса калтак еган.

АЗРОИЛ. Етар, жонини олишга шу гуноҳлари ҳам ошнқчалик қилади. Кам деганда бурнидан, борингки, қулоғидан осилса ҳаққи кетмайди.

1 ЎҒРИ. Азроил ибн Фалакий, қулоғимдан осмасиналар.

АЗРОИЛ. Аблаҳ, ўғри! Маймуниинг ахир қулоғидан осади — да. Фаршга ибн ўнг Елакий бинни Оқловчий...

ФАРИШТА. (Овозини ингичка қилишга уринади) Шу озгина жазони енгиллаштирсак... қулоғидан эмас, бармоқларидан осилса қандай бўларкин...

ҲАСТИ ХИЗИР. Бу (овозини баланд, салобатли қилиб чиқаради) банда, бирор вақт бахт излаб мени сўрамаган. Ўғриликдан қўли бўйнамаган. Бир нарса дейишим қийин. Лекин эшак жониворни оёқларигача яғир қялагани учун жазоланиши шарт.

АЗРОИЛ. Сизларга ташаккур. Демак, унинг қўллари, оёқларидан кўтарилиб думбаси билан ерга урилади. Америкада мана шундай жазоланиш усули мавжуд. Оғир гуноҳ қилганлар, яъни ҳукуматга, уни сиёсатига қарши чиққанлар мана шундай жазоланади. Жазодан сўнг ички оғирликдан тўхтади — да, бир йилдан сўнг сирқовланиб ўлади. Хирмондан дон ўғирлаганининг, давлат, халқ мулкига ҳийнат қилганининг жазоси шу. Бу услуб ерли аҳолига нисбатан қўлланади...

1 ЎҒРИ. Кечирсинлар.

АЗРОИЛ. Овозини ўчир. Қани Сўроқчи ибн Осмоний бинни Иккинчий, мана бу тўнғиз тумшукни сўроқ қласиналар...

2 СҮРОҚЧИ. (Аёлнамо овозда гапиреди) Қаранглар, турқи — таровати, тумшуғи билан нақ тўнғизнинг ўзгинаси — я! Тавба, одамлар бунчалик тез айналыпти. Эрамиздан илгари мана шунақа айнаган одамлар кам бўларди. Бизнинг даврга етиб айнаганлар миқдори шу қадар ортдики... Онаси кўни — қўшнига кўз қисган бўлса, фарзанд шунақа туғилади. Исм — шарифлари... фақат алдама... шунда жазо енгиллашади...

2 ҒҒРИ. Шомурод Сиддиқ ўғли. Ёшликка бордим, ёшликда одам ўғриликка ружу қўяркан. Кечирсинлар.

2 СҮРОҚЧИ. Бурни катта, тўнғиз тумшуқ Тўнғизвой! Гуноҳ кечирилмайди. Шайтон ибн чап Елкавий бинни Айбловчий...

ШАЙТОН. Бу (овозини силлиқ қилишга уринади) тўнғиз тумшуқ илк бор рост гапирди.

2 СҮРОҚЧИ. Фаришта ибн ўнг Елкавий бинни Оқловчий...

ФАРИШТА. Ўзлари ҳал қилсинлар, мен бунинг бирор яхши хислатини билмайман.

АЗРОИЛ. Дафтарчи ибн Дафтарий бинни бўйнига Қўювчий.

ДАФТАРЧИ. Шомурод Сиддиқ ўғли. Қизиқ, тўнғиз билан одам ўртасидаги рўйхатта тиркалган.

АЗРОИЛ. Кўпроқ қайси томонда?

ДАФТАРЧИ. Тўнғиз томонда.

АЗРОИЛ. Демак, тўнғизлар рўйхатига қаралар экан...

ДАФТАРЧИ. Ўн минг учинчи ҳисобда. Манқаси доим оқиб туради. Бир қур товук ўғрилаб қўлга тушган, бурни оғир зарб еган. Манқаси ҳам мушт зарбидан. Бошқа бир гал ўртоғининг қаламини ўғирлаган, баджаҳл муаллими уч бор бошига муштлаган. Боши тўрт элик пастга чўккан. Мияси шикастланган. Оқадиган манқаси манқа эмас, мия қатиги. Мияси тўкилиш олдига, ҳадемай тугайди, бир бор ўғрилиқ қилса бас, қатиқ оқиб битади — ю, у дунёга сайру саёхатлар қилади. Бир туртки етмай турибди, холос.

АЗРОИЛ. Мияси суялган бир бандга шу гуноҳ ҳам етади. Гуноҳингга иқрормисан?

2 ҒҒРИ. Иқрорман.

АЗРОИЛ. Буни қандай жазоласак экан? Буни ҳам ерга урсак, мияси тугайди. Яхшиси қўл — оёқларини боғлаб шу ерга ташлаб кетамиз. Одамлар кўрсин.

ОВОЗЛАР. Оқилона фикр. (Болалар ўғриларни боғлаб ташлаб кетишади).

Парда Тўртинчи кўриниш

Хирмон. Одамлар йиғилган. Болалар ўтиришибди.

ОВОЗЛАР. Тавба, ўғрилар узимизнинг орамизда экан — ку. Манқа ҳам, маймун башара ҳам кечалари йўқолиб қоларди — я. Манқа, бош оғриқ қасалим бор, маймунбашара эса оёқларим калта деб ҳарбийдан қолганди.

РАИС. Ўртоқ чоллар, ўртоқ аёллар, ўртоқ болалар, тинчланинглар! Қани, ўртоқ ўғрилар гапиринглар — чи, асли ўғрилиқ ўзи нимадан бошланди?

1 ЎҒРИ. Раис ака, ўзингизга маълум, миям оғрийди, уйқусирайдиган одатим ҳам бор. Баъзан уйқусираб туриб, қўлимга тушган нарсани кўтариб кетавераман. Уйқусираб қандай дон қоплаганим, қандай эшакка ортганимни билмайман.

АЗРОИЛ. Эшак ҳам уйқусираганимкан?

РАИС. Мол эгасига ўхшайди — да, ўртоқ ўғри, биламан, уйқусирайдиган одатинг бор. Бир қур устимга ҳам мингансан. Уйғониб қолиб жон сақлаганман. Яна бир бор кимнидир елкангга миндириб кетаётганингда бақириб қутулган. Бундан кейин уйқусирама, донни хирмонга ташла.

1 ЎҒРИ. Ташладим, уйқусираганимни ўзим билмайман — да.

РАИС. Аблах, овқат еганингни биласанми? Ҳой, иккинчи ўртоқ ўғри. Ҳу, турқинг қурсин. Фирт маймуннинг ўзи — я. Сенинг ҳам уйқусирайдиган одатинг борми?

2 ЎҒРИ. Раис ака. Менинг юрак тутқалоғим бор. Бирор нарса ўғирласам юрагим тутқалоғи тутмайди.

РАИС. Тутқалоғинг бошингда қолсин. Сенларнинг ишингни эртагаёқ судга ошираман. Шу билан ўртоқ ўғриларга бағишланган мажлисни ёшиқ, деб эълон қиламан. Тарқалинглар. (Одамлар тарқалишади). Ҳой, ғаламуслар. Очқироқ гапиринглар, қандай қўл — оёқларингни боғлашди? Кимлар...

1 ЎҒРИ. Раис ака, буйруғингиз билан донни эшакларга ортиб уйингизга жўнадик. Чол ёрдамлашди. Сойга етганимизда қарипимиздан алақандай махлуқлар чиқишди. Гурзилари ҳам бор. Овозлари ҳам бир балоларнинг овозига ўхшайди. Лекин овозлари таниш. Бир — бирларига «Ибн, бинни, Фалакий, Осмоний», деб мурожаат қилишади. Худони тилига олишади.

РАИС. Менга қара, менинг номимни ҳам тилга олишдими? Мен ҳақимда гапиришдими?

1 ЎҒРИ. Фақат сиз ҳақингизда гапиришди. «Темир» дафтарлари ҳам бор, ёлгон гапириб ҳам бўлмайди. Гуноҳларимиз ўша дафтарга ёзилганкан...

РАИС. Оббо худо урди. Донни меникига олиб кетаётганингни ҳам билди деявер.

1 ЎҒРИ. Муаллимим бошимга муштлаганини ҳам билдишар экан. Миям тутаётган экан. Бошқа ўғрилиқ қилмайман...

2 ЎҒРИ. Қўшни келиннинг устидан хатлаганим ҳам «темир» дафтарда ёзилган экан.

РАИС. Аблахлар, ярамаслар! Ўғрилиқ қиласанлару, гуноҳларингни ювиш учун номоз ўқимайсанлар. Ахир, намоз гуноҳни ювиш учун ўқилади. Ана у аблах домлаларингдан ўрناق олмайсанларми, қилган ишлари гирт ўғрилиқ, номоз ўқишади, гуноҳларини ювишади. Бутундан бошлаб ўзим ҳам номоз ўқийман.

Ойдин тун. Болалар колхоз боғи томон яқинлашяпти.

АЗРОИЛ. Оғайнилар, очик айтишим мумкинки, биз нақ доноларнинг васиятларини амалга оширяпмиз. Ахир, улар ҳам ўз китобларида ўғрисиз, харамхўрсиз, маддоҳларрсиз, мансабпарастсиз мутлақо тенг ҳуқуқли жамият тузишни уқтиришганда. Икки ўғрини тузоққа илинтирганимиз шундан далолат беряпти.

ҲАСТИ ҲИЗИР. Мен ҳам доноларнинг васиятига амал қилганимиздан беҳад қувоняпман. Ҳа, раиснинг сири ошкор бўлди...

АЗРОИЛ. Оғайнилар, раис раис экан — ку, ҳали ундан каттасини ҳам онасини Учқўрғондан кўрсатамиз. Ахир, халқни деган шунақа қилади — да. Халқ — бу самимият, ҳақиқат дегани. Бу бошланиши, охирини худо бахайр қилсин. Ахир, қочган ҳам худо, деб қочади, қувган ҳам худо, деб қувади — да. Табиийки, бу эзгуликнинг биринчи кундаги ютуқларимиз... Қизиқ, қорин тўйғазип ўғриликка кирадими, йўқми?

ФАРИШТА. Асло кирмайди. Қоринни ҳам худо яратган. қорин тўйғазип савоб, лекин қориндан орттани ўғрилиқ.

АЗРОИЛ. Ҳу, аблах, ўзингнинг ҳам қорининг чулдираяптими, дейман.

ШАЙТОН. Қорин тўйғазип ўғриликка кирса, унда қориннинг ўзи ҳам ўғрилиқ. Дафтарчи бу ҳақда нима дейди.

ДАФТАРЧИ. «Темир» дафтарда ҳеч нарса ёзилмаган бўлса, ҳаммасини ўзим тўқисам, «қорин» бу ерда нима қилади.

АЗРОИЛ. Қойил. Сен айбларни ўзинг тўқияпсанми ё

бирор одамдан эшиттанмидинг?

ДАФТАРЧИ. Оғзимга келганини валдираяпман. Қара, кўпи тўғри чиқаяпти.

АЗРОИЛ. Сен қизларнинг султонисан. Сени бекорга араб, турк санамларига ўхшатдимми. Қани, қориннинг эпини қилайлик. (Улар юришади ва бир ерда тўхташади).

ШАЙТОН. Шошманглар, ана у ерда кимдир гимирлаяпти. Кимнидир шўри қуриди, деявер.

ФАРИШТА. Сигир ҳам кўринаяпти. Нима бало, одамлар сигирни ҳам минадиган бўлганми?

1 СЎРОҚЧИ. Икки киши. Кимнидир сигиридан жудо қилди.

ДАФТАРЧИ. Яна дафтаримни титкилашга тўғри келади, шекилли. Бахти қаро эркаклар... қачон ўғрилиқ балосидан қутулар эканлар...

АЗРОИЛ. Нима, бу билан аёллар пок, ўғрилиқ қилмайди демоқчимисан?

ДАФТАРЧИ. Қилишмайди. Ҳамма балони эркаклар қилишади.

АЗРОИЛ. Жинқарча, эркаклар ўғрилиқни аёллар учун қилишади. Уларнинг бошига тушаётган кулфатлар фақат аёллар туфайли. Аёллар эркакларни гуноҳ ишларга соладилар — да, ўзлари четда туриб кузатишади. Қўлга тушса, ўзларини четта тортишади, тушишмаса ўғрилиқка эғалиқ қилишади. Ахир, ер юзидаги барча эркакларнинг бошларига тушаётган кулфатларга аёлларгина сабабчи. Шошма, аёлларни ҳам тузоққа илинтирамиз.

ФАРИШТА. Яқинлашди. Қизил сигир. Ана у, бева кампир Ойша холанинг сигири — ку. Кампирнинг ўғли ҳарбийда. Кампирга ҳам раҳм қилмаган очарвоҳ ўғри ким бўлди?..

АЗРОИЛ. Ана у, урушдан қочганлар — ку. Эҳтиёт бўлиш керак, пичоқлари ҳам бор. Қорнига узоқдан гурзи қадаيمان. Қани бошладик. Ха — ху, ха — ху...

ОВОЗЛАР. Кимсизлар? Нима истайсизлар?

АЗРОИЛ. Кимсанлар? Қаерга кетаяпсанлар? Сигир кимники? Сизлардан кўп нарса истаймиз.

1 ҚОЧОҚ. Ўзимнинг сигирим, бозорга олиб бораяпман.

АЗРОИЛ. Бозорга яна тўрт кун бор — ку.

1 ҚОЧОҚ. Тўйгепага олиб боряпман. Йўл узоқ, илгарироқ йўлга чиқдим. (Иккинчи қочоқ қочади, болалар қувади, лекин етолмайди). Ҳой, ярамас, шеригинг қочди, товонни ўзинг тўлайсан. Мен Азроилман. Худо мени сенга ўхшаганларнинг жонини олиш учун бу ерга жўнатди.

1 ҚОЧОҚ. Жонни олишга...

ШАЙТОН. Худди шундай. Қочоқ жаноблари, икки қулоқлари билан ҳам эшитиб олсинлар (энгагига туртади). Тушунарлими?

АЗРОИЛ. Булар... менинг хизматкорларим. Хуллас, аввал Яратганнинг, сўнг менинг буйруғимни бажарувчилар.

1 ҚОЧОҚ. Азроил ака, кечиринг, ёшликка бордим, янглишдим.

АЗРОИЛ. Иха — ха — ха! Гуноҳни қилиб қўйиб, кечирим сўралса, кечирилса, исқирт, биласанми, ер юзида қандай фожиалар юз бериши мумкин. Ундан кейин мен сенга «Азроил ака» эмасман. Менга «Азроил ибн Фалакий бинни жон Олғувчий» деб мурожаат қилиш керак. Қани, Сўроқчи ибн Осмоний бинни Биринчий...

1 СЎРОҚЧИ. Қочиқий ибн ўғри бинни Ватансизий. Сигир кимники, қаердан, қачон ўғриладдинг? Шошмай гапиравер, бизнинг вақтимиз ошиб — тоштиб ётибди. Ўғрининггина вақти чекланган бўлади. Қани, Қочиқий ибн Қишлоқий бинни Сигирий гапирсинлар.

2 ҚОЧОҚ. Ўзимники... бозорга олиб бораёттандим...

1 СЎРОҚЧИ. Асли исм — шарифлари, унутмазибман...

1 ҚОЧОҚ. Болтавой...

1 СЎРОҚЧИ. Дафтарга қаралсин.

ДАФТАРЧИ. Болтавой... ҳозир... мана Болтавой. Лекин у Насриддин ибн Бухорий даврида ўз ажали билан дузохи — манзилга равона бўлган. Бу эса тирик. Демак, алдаяпти.

АЗРОИЛ. Шайтон Ибн чап Елкавий бинни Айбловчи, нима дейсиз?

ШАЙТОН. Ҳозир... мен бу қасамхўрнинг чап елкасида, нақ тўнғизнинг бўйнидай бўйни устида ўттиз йил қимирламай ўтирдим. У ўз отамдан туғилганман деса ҳам ишонмаслик керак. Қўшниси Бузиқидин Мирзага кўпроқ ўхшайдиган бу ярамас урушдан қочди. Исми Шиппаквой Ковишиддин Мирзонинг фарзандлари...

ДАФТАРЧИ. Демак, одамлар орасидан эмас, шиппаклар ё ковушлар орасидан қидириш керак экан. Шиппаквой Ковишиддин Мирзо фарзандлари... Мана, ўнминягинчи шиппак қатъида турибди. Оталари ковуш ўғрилаб, Ковиш лақабига сазовор бўлганлар. У ҳам ота изидан бориб, от изини той босар, қабилада иш тутиб, шиппак ўғрилаган ва мана шу лақабга муяссар бўлган. Кейин... ўн уч ёшида ўз уйдан, яъни бувисининг ўлимаигига йнғиб яшириб қўйган пулини ўғрилаб, Жонзот исмли чолга кўкнорига алмашган. Кўкнори ичиб кайфи ошгач, ўша чолнинг ўзини савалаган, сўнг эпагини минган, чолнинг тўнғич ўғли уриб, бир

қовурғасини синдирган. Наъша ҳам чекади ва кайфи ошғач, дарё, дарахтлар, уйларга ҳамла қилади. Мана бу ерда, шаҳарга кетдим, дея урушдан қочгани ва шундан бери овлоқлар, тўқайзорларда яшириниб ўғрилиқ қилиши уқтирилган. Унинг зиммасида ўндан ортиқ қўй, эчки, сигир, бузоқ бор. Эшак ўғриламаган, чунки эшак гўшттини еб бўлмайди.

АЗРОИЛ. Бу аблаҳ, ўша чолнинг эпагини милганда, сўйиб емоқчи бўлгандир... Аблаҳ, эшак гўшти қаттиқ бўлади, дерди нима, тишларинг шунчалик ўткирми! Умуман урушдан қочган одам бемалол эшак гўшттини еяверади. Менга қара, аблаҳ. Сен учун тўнғиз гўшти ҳаромми ё ҳалолми?

1 ҚОЧОҚ. Муҳаммад алайҳиссалом ҳаром, деганлар.

АЗРОИЛ. Тузуксан — ку. Пайғамбарни ҳам билар экансан. Тўнғиз гўшттини ҳаром дейишинг чакки эмас... менга қара, аблаҳ! Нимага урушдан қочиб юрибсан? Ватанингни босқинчи босса, сен қочасанми?! Отанг, онанг, ота — боболаринг ётган тупроқ сен учун муқаддасмасми! Авлодларинг абадий қуллиқ — қарамликка тулса майлими! Чингизхонга қарши курашган Торобий, Жалолиддин Мангубердини эшитганмисан? Тарих ўқийсанми? Хў, сотқин. Сенга ўхшаган қочоқлар мол — мулк учун, манфаат учун ўз халқи, Ватанини ҳам сотиши мумкин. Билиб қўй. Сотқинни ҳамма ёмон кўради. Ундан вақтинчалик ўз манфаати учун фойдаланади. сўнг ўлдириб юборади. Нима, бирор ҳушпоки ташкилотга аъзомасмисан! Ахир одам Ватан учун курашади — ку. Нимага исмингни тўғри айтмадинг?!

1 ҚОЧОҚ. Мулла Азроил ака! Кечирсинлар, наъша чекадиган одатим бор. Чекканимдан кейин бир ҳафта тангиб юраман. Ўғрилиқ ҳам қиламан, эшакка ҳам миниб қўяман. Бир қур чекканимда урушдан қочибман.

АЗРОИЛ. Одатда наъшаванлар мард бўларди, қочмасди. Менга қара, ўғрилиқ қилаётганингда кайфинг тарқалиб қолса, нима қиласан?

1 ҚОЧОҚ. Тарқалмайди, тарқалса бир гап бўлар...

АЗРОИЛ. Ҳу, аблаҳ, кайфинг ҳам ўз фойданга хизмат қилар экан — да. Дафтарчи ибн Дафтарий бинни бўйнига Қўювчий, қаранг — чи, ўғрилиқни кайф пайтида қиладими?!

ДАФТАРЧИ. Шишпаквой Ковишиддин Мирзо фарзандлари... наъша чекса — чекмаса ўғрилиқ қилаверади. Туядай кучли. Наъша чеккандан сўнг тошми, кесакми, ўтми, гўнгми, нима дуч келса ямлайверади, ҳатто чувалчанглар ҳам уни кўрса ура қочадилар. Бир қур илонни бутун ютган, мушукни ҳам ютмоқчи бўлган. Лекин боши томоғига

сигмагандан кейин қайтариб ташлаган...

АЗРОИЛ. Вой — вой, бўлди. Фаришта ибн ўнг Елқавий бинни Оқловчий нима дейдилар?

ФАРИШТА. Азроил ибн Фалокий бинни жон Олғувчий! Мен ҳеч нарса деёлмайман. Чунки бунинг бирор яхши фазилатини тополмадим.

АЗРОИЛ. Шайтон ибн чап Елқавий...

ШАЙТОН. Оёқларидан дарахтга осилсин.

ҲАСТИ ҲИЗИР. Раҳм қилинглар, оёқларидан эмас, бошқа еридан осилсин. Бўйнидан бўлмаганда ҳам, қўлтиғидан осилиши тўғрироқ бўлар...

1 СЎРОҚЧИ. Оёқларидан осилгани маъқул. Чеккан нашалари бурнидан чиқса, балки ўзига келар...

2 СЎРОҚЧИ. Мен ҳам шундай фикрдаман.

ДАФТАРЧИ. Ер юзидаги барча кечмишлар Яраттанинг инон — ихтиёри билан юз беради. Сизлар Яраттанинг буйруғини бажаряпсизлар. Оёқларидан осилсин.

АЗРОИЛ. Барчангизга юрагимнинг тўридан ташаккур билдираман. Ҳукм ижро этилсин... (сигирнинг арқонини ечишиб, қочоқнинг оёқларидан дарахтга осилади. Сигирни ҳайдаб кампирникига ташлаб қайтишади).

П А Р Д А ИККИНЧИ ПАРДА Бешинчи кўриниш

Хирмон. Одамлар йиғилишган. Болалар ўтиришибди, қочоқни олиб келишган. Раис кўринади.

РАИС. Ўртоқ чоллар, ўртоқ аёллар, ўртоқ болалар! Ҳаммамизнинг мол — мулкимизни ғирот қилаётган ўртоқ ўғрига бағишланган мажлисни очик деб эълон қиламан. Бу муттаҳамни кимдир оёғидан тутга осиб кетибди. Жони бурнидан ўтиб оғзига етганда аранг ечиб олишди. Қизиқ, ким осган экан — а?!

ОВОЗЛАР. Таниймиз бу Шиппаквойни. Ана у Ковиш Мирзонинг ўғли — да. Ўғрилиқ бунга ота мерос. Судга бериш керак.

РАИС. Ҳозироқ районга олиб бориб топшираман. Урушдан қочгани учун ҳам қамалади.

ОВОЗЛАР. Ким ушлабди?

АЗРОИЛ. (Шайтонга шивирлайди). Тавба, осган одам мана — мен, деб келар эканми?

ШАЙТОН. Овозингни ўчир, сезиб қолмасин.

РАИС. Ҳой, ўртоқ болалар, нима ҳақида гапиряпсизлар,

мен ҳақимда шивирлашмаяпсизларми?

АЗРОИЛ. Мутлақо, ўртоқ раис! Осган одам умридан барака топсин, деяпмиз.

РАИС. Мен ҳақимда гаплашмасанг бўлгани. Шу, ўғрини жазолаётган одамни билмаяпмиз — да.

ОВОЗ. Билганингизда, нима қилардингиз?

РАИС. Мукофотта кўрсатардик.

ОВОЗ. Қанақа мукофотта?

РАИС. Орден, медалга.

АЗРОИЛ. (Шивирлайди). Ҳой, Шайтонвачча, бу дейман, менинг кўкрагимга ҳам бирини тақишади чоғи.

ШАЙТОН. (Шивирлайди) Камина ҳам қуруқ қолмайди. Шу, дафтарчини ҳам мукофотлаш керак, зора онасининг хурағи босилса.

РАИС. Ҳой, яна ким ҳақида гапираяпсиз?

ШАЙТОН. Одам оёғидан дарахга осилса ҳам ўлмас экан — да. Одам оёғидан осилса миясига қон қуйилиб, қийналиб ўлади, дегучи эди.

РАИС. Ўлмайди. Чунки, ўғри оёғи билан ҳам, боши билан ҳам юриб ўғрилиқни машқ қилади.

ФАРИШТА. (Шивирлайди) Оббо даюс, хўп удаабурон экан — да. Азроил, эпитяпсанми? Биз ҳам бош билан юришни машқ қилишимиз керакка ўхшайди. Шундагина ўғрилар бизга ишонишади.

АЗРОИЛ. (Шивирлайди) Аблаҳ, сенга қолса ҳали бизни бурун ва энгак билан юришга ҳам мажбур этасан. Ўртоқ раис! Ўғрини иккита дейишганди, сўранг — чи оғайниси қаёққа қочди экан?

РАИС. Ўртоқ бола, бу эртага судда ҳал бўлади. Шу, ўғриларни жазолаётганлар савобли иш қиляпти — ку, шу уйқусираган одамни ҳам жазолаётгани чакки бўлаяпти — да, одам уйқусираса дон — дон экан — ку, туяни ҳам кўтариб кетиши мумкин. Қани, гапир — чи, ўртоқ сигир ўғриси. Бева кампирнинг сигирини ўғрилашга қандай кўзинг қийди?

ҚОЧОҚ. Ўғрилиқ менга ота мерос. Ўғрилашга ҳеч нарса тополмасам, ўзимнинг дўшимни ё ковишимни ўғирлайман. Шунда кўнглим жойига тушади.

РАИС. Ўртоқ ўғри Шиппаквой энди (қўлини панжара қилиб кўрсатади) турмада ўз — ўзингни ўғрилайсан... Шу билан ўғрига бағишланган мажлисни ёпиқ деб эълон қиламан. Тарқалинглар. (Одамлар тарқалишади).

Тун. Болалар жар ёқалаб колхоз боғи томон кўтарилиб борапти.

АЗРОИЛ. Шу қорин қурғур қулдирайдиган одат

чиқарди — да. Нон, узум, қовурилган гўшт есам дейди. Худо одамни кўп мукаммал қилиб яратган — у, шу қорни ортиқча — да. Қорин, деган нарса кўп ифлосликларга сабаб бўлади.

ҲАСТИ ҲИЗИР. Азроил, умрингда бир марта ақлли гап гапирдинг. Чиндан ҳам ҳамма бало шу қориндан бошланади. Боринги, мансабпарастлик, сотқинлик, хушомад ҳам шу қориндан, қорин бўлмаганда биз ҳам эзгулик йўлида куйиб — пишмасдик...

ДАФТАРЧИ. Оғзингизга келганини айтиб валдирайверасизлар (йиғлайди). Сизларга эргашиб ойимга қаролмаяпман. Хурраги баттар кучайди. Нақ кўрпачани кўтариб кетаман дейди — я, қулоқларимни беркитиб аранг жон сақлайман.

ШАЙТОН. Хуррак оттирмасликнинг ажойиб усули борлигини сенга айтгандим — ку. Яғир эшакнинг тўқими... хидлатиш керак...

ДАФТАРЧИ. Бемаза. Худо сени бекорга шайтонга айлантормаган. Онажонимга эшак тўқимини хидлатишим етмаётувди...

ШАЙТОН. Мен ойингта демоқчимасман. Умуман одамга хидлатса, демоқчийдим. Иннакейин эзгулик йўлида она ҳам яғир эшакнинг тўқимини хидласа бўлаверади...

1. СЎРОҚЧИ. Ҳой, ана у томондан кулгу эшитилди.

2. СЎРОҚЧИ. Камина яна ишсиз қолмайди шекилли. Ҳой, Азроил, менга қара. Бу... сен бизга иш ҳақи белгиламадинг — ку. Бошқа ишдагиларнинг ҳаммаси ҳақ олишади.

АЗРОИЛ. Аблаҳ, ҳамёнимда хемир бўлмаса, қанақа ҳақ тўлайман. Ўзим ҳам ҳақ олишим керак, менга ким ҳақ беради. Иннакейин эзгулик учун қачон ҳақ тўланган. Шошма, ия, ўртоқ раис ва унинг меҳмонлари учун қурилган дачадан чиқиб қолибмиз — ку.

ҲАСТИ ҲИЗИР. Дача, деганинг нимаси?

АЗРОИЛ. Хафтафаҳм, пайтава қулоқ, шуни ҳам билмайсанми! Катталар ўзлари учун мана шунақа мухташам қасрлар қуришиб, айш — ишрат қилишади. Искандар Зулқарнайн, Темур, Чингизхон, Наполеонда ҳам дача бўлган. Умуман бу катталарга хос хислат. Дача камбағалда бўлмайди.

ҲАСТИ ҲИЗИР. Шу, айши — ишрат, деганингта ҳам тушунмай турибман — да.

ШАЙТОН. Мунча ландавур бўлмасанг. Айш — ишрат... айш — ишрат, дегани... ҳалиги гўзал нозанинлар билан кўнгил овлайдиган ерга ўхшаш...

ҲАСТИ ҲИЗИР. Бундай демайсанми, Том Соьер ҳам шундай қасрни орзу қилган эди — да. Бу қасрда раисга бало бормикин, ахир у катталар рўйхатига кирмайди — ку.

АЗРОИЛ. Бизнинг давримизга келиб раислар ҳам катталар рўйхатига кирадиган бўлди. Лекин мен айтган Том Соьер орзусига эришолмай кетган. Аммо биз эришамиз, чунки ҳозир қасрга кирамиз. Қани, ўша томонга юрайлик — чи. Зора қоринни эпини қилсак (улар уй томон яқинлашишади). Оҳ, кимдир гўшт қовурапти. Кўнглим сезганди — я.

ШАЙТОН. Қаср ичига киришлар, кимлардир айш — ишрат... аёл киши ҳам борга ўхшайди...

ФАРИШТА. Тентак, ҳозир нима дейилди. Айши — ишрат дегани айл билан бўлади — да.

ШАЙТОН. Ҳа — я! Нақ, раиснинг ўзгинаси. Оббо, раис ибн Айший бинни Ишратий, ёнидаги аёл ким бўлди? Дафтарчи, сен қара, кўзинг ўткирроқ.

ДАФТАРЧИ. Ана у фирқа аёл — ку.

АЗРОИЛ. Хонимами? Уни раис мажлисга олиб кетганди — ку. Демак, мажлисни қасрда ўтказаятган экан — да. Ана у омборчи уларга лаззатли таом тайёрлаяпти. Қара — я, Бухоро амири Олимхонга ўхшаб қасрда мажлис...

ШАЙТОН. Биринчи галда омборчини тинчитиш керак. Сўнг қасрга кирилади. Бошладик. (Омборчини ушлашади, оғзига дўппи тўқишиб тинчитишади ва хилватта суришади).

АЗРОИЛ. Дўппини қаттиқ тикдим, овози чиқмайди. Қани, ичкарига (ичкарига киришади ва раисга гурзи ўқталади. Ўтирганлар қотиб қолишади).

ШАЙТОН. Овоз чиқарманглар! Чиқарсангиз, нариги дунёга бевақт сайру саёҳатлар қилишингизга тўғри келади...

АЗРОИЛ. Инс — жинсларим! Ўринларингизни эгалланглар! Худо сизларни бу ерга, мана бу зино қилаётганларни жазолашга юборди. Тайёرمىсизлар?!

ОВОЗЛАР. Азроил ибн Фалакий бинни жон Олғувчий! Тайёرمىз.

АЗРОИЛ. Сўроқчи ибн Осмоний бинни Биринчий! Хизмат бурчингизни адо этинг.

РАИС. Овозларингиз менга таниш туюляпти.

АЗРОИЛ. Овозингизни ўчир. Бандаларнинг жонини олаверганимдан кейин... ўхшайди — да.

1. СЎРОҚЧИ. Азроил ибн Фалакий бинни жон Олғувчий, ҳозир. Қани, ўртоқ раис! Хом сут эмган бандаи мўмин. Бу ерда нима қилаяпсиз? Нима учун мана бу сочи узун, ақли калта аёлни йўлдан ураётгандингиз? Тезроқ бўл, вақтимиз

зиқ, чиқиб худога ҳисоб беришимиз зарур.

РАИС. Ўртоқ сўроқчи! Шу... озгина... мажлис ўтказаетгандик. Бир ҳафтада бир марта мажлис ўтказишимиз керак...

1. СЎРОҚЧИ. Нимага хилватда икки киши ўтказаяпсизлар? Одатда мажлис дегани идорада, кўпчилик билан ўтказиларди. Бу ер — қаср — ку.

РАИС. Баъзан мажлисни қасрга кўчиришга тўғри келади, шундай қилинмаса, аёл кишига бир нарса тушунтириш қийин. Ўзингиз, аёл кишининг сочи узун, ақли калта дедингиз — ку.

АЗРОИЛ. Шайтон ибн чап Елкавий бинни Айбловчий, сиз бир нарса...

ШАЙТОН. Бу муттаҳам сизларни йўлдан оздирыпти. Мана бу аёлни мажлис ўтказаман, деб бу ерга олиб келган. Биринчи марта мажбур қилиб олиб келганди, кейин аёлнинг ўзи келадиган бўлди...

АЗРОИЛ. Миннатдорман. Демак, жонини олишга бурчлиман.

РАИС. Ўртоқ Азроил! Озгина сабр қилсинлар. Бола — чақамга айтадиган васиятим бор эди... армонда кетмай...

АЗРОИЛ. Фаришта ибн ўнг Елкавий бинни Оқловчий, сиз ҳам...

ФАРИШТА. Майли, озгина сабр қилинсин. Ахир, худонинг ўзлари ҳам ҳар бир гуноҳ тўла аниқлангандан сўнг жазога лойиқ, деганлар.

АЗРОИЛ. Яхши. Ҳасти Ҳизир ибн Туний бинни Бахтий, сиз...

ҲАСТИ ҲИЗИР. Бу борада озгина сабр даркор. Ана у, Хонимани ҳам сўроқ қилинса...

АЗРОИЛ. Майли, мен шошмайман. Жонини олишга улгураман. Дафтарчи ибн Дафтарий, бинни бўйнига Кўювчий, марҳамат...

ДАФТАРЧИ. (Дафтарини варақлайди). Исмлари, падари бузрукворларининг номлари... фақат адданмасин. Йўқса, жонларини олиш муҳлати қисқаради.

РАИС. Соиф ибн Ошиқий бинни Фурқайи.

ДАФТАРЧИ. Бу билан фирқаликларига ишора қилаяптиларми?

РАИС. Шундай.

АЗРОИЛ. Менга қара, аблаҳ. Сен умрингда ақалли фирқаликка ўтаётганингда китобларини варақлаб кўрганмисан? Ўша ёлғонга тўлиб — тошган китобларда фирқа ким, у нима қилиши кераклиги уқтирилган — ку.

Фирқага ким қўйибди, бундай айш — ишратни. Сен шундай қилсанг, бошқаларга тўзим берсин...

РАИС. Ўқишга вақт бўлмаган. Лекин ҳурмат қиламан.

АЗРОИЛ. Мен сенга ўқитиб қўяман. Дафтарга қаралсин. Бунинг кимлигини билайлик...

ДАФТАРЧИ. Гуноҳкор бўлгандан кейин, умуман жазога келганда ҳўл — қуруқ баробар ёнади. Соиф ибн Ошиқий бинни Фирқавий... лақабинг йўқми?

РАИС. Сукутий, дейишарди.

ДАФТАРЧИ. Соиф ибн Ошиқий, бинни Фирқайи — Сукутий... мана, юз мингинчи қаторда. Тавба, бу ўйин бузуқининг бирорта савобли иши кўринмайди. Текинхўрлик ва яна текинхўрликда умр ўтказган. Ўн уч ёшда отасининг мусалласини ўғирлаб ичган, кайфи ошгач, «раис бўламан», дея бақирган, одамларни безовта қилган. Отаси «ҳозирча бригадир бўлиб тур», деса ҳам кўнмаган, бақираверган, қўни — қўшни бир ҳафта ухламаган. Боз устига мастликда сариқ итини эмиб қўйган, бечора кучукваччалар икки кун оч тиришган, бир кучук ошқозон касалига дучор ҳам бўлган. Ўн беш ёшда қовун ўғриликка тушиб, қовоқ ўғирлаган, эгаси қувгач қовоқ ерга тушиб ёрилган. Мана... Хомбиби исмли кампирнинг уч ўғлини бир пайтда ҳарбийга ёзган, бу ишни — раислигимни олиб қўймасин, деб қилган. Яна бир бор мастликда итнинг ювғиндисини ичиб қўйган. Эгасининг бу қилиғини кўриб ит эсидан оққан. Бу ёғини айтиш бироз...

АЗРОИЛ. Шу ҳам етиб ортади. Жонини олаверсам... ё тилидан оссаммикин — а?

РАИС. Ўртоқ Азроил! Тилим бироз лат еган. Мастлик қурсин ювғиндига тўймай тувакни ҳам ялабман. Тувак қурғур синган экан, бир парчаси ичимга ҳам кетган, ичакларимни тилган. Раҳм қилинг.

АЗРОИЛ. Итнинг эмаётганингда, ювғиндисини ичаётганингда шу тилинг иштирок этганми, этган, демак тилингдан осилишга асос бор. Энди, ичагингдаги тувак синиғига келсак, ўлганингдан кейин олишиб тувакка ямашади.

РАИС. Мастликда бўлган — ку.

АЗРОИЛ. Мастлик — ростлик дегани. Аёлни ҳам сўроқ қилинглар...

2. СЎРОҚЧИ. Хонима, исм — шарифлари...

АЁЛ. Хонима Ақил қизи...

2. СЎРОҚЧИ. Хонима ибн Ақилий, бинни Гуноҳкорий, демак алдамаяпсиз. Хўш? Бу ерга — қасрга нима сабабдан

қадам ранжиде қиынғиз?

АЁЛ. Мана бу хотинбоз мени мажнунга борамиз, деб олиб келди. Кейин ўзим ҳам келашга ўрганиб қолдим.

2. СҮРОҚЧИ. Ўрганасиз — да, мажлис ёқдандан кейин... одатда мажнунларингизда қандай масалалар кўрилади?

АЁЛ. Масала? Қанақа масала? Бу ерда кўриладиган масала менга жуда ёқиб қолди. Фирқалар масаласи бўлса керак — да...

2. СҮРОҚЧИ. Неча йилдан бери фирқасиз?

АЁЛ. Ўн йилдан бери.

2. СҮРОҚЧИ. Шу ерда бирор марта фирқалар мажлисига қатнашганимиз? Фирқа, дегани ўзи нима?

АЁЛ. Худо ҳаққи билмайман. Фирқасан, дейишди, хўп деб қўяқолдим.

2. СҮРОҚЧИ. Фирқа, дегани дунёдаги фаройиб инсон бўлади. Гуноҳлардан ҳазар қилади, қасрларда овқат емайди, ичмайди. Тушунарлими?

АЁЛ. Худо ҳаққи, мана энди тушундим. Аблах (рансга юзланади), нимага шу пайтатча тушунтирмадинг! Пок, соф бўлиб қолардим.

2. СҮРОҚЧИ. Дафтарчи ибн Дафтарий, бинни бўйнига Қўювчий...

ДАФТАРЧИ. (Дафтарини варақлайди). Хонима ибн Ақлий бинни Гуноҳжорий... қизиқ, бунинг исми — шарифи гуноҳкор аёлларнинг олдига тиржалган... гуноҳи ачиб, тикилиб ётибди. Хўш! Етти ёшидан бери онасининг қурт, туршак, қантини ўтирлаб егану, мушукка тўнкаган. Ўн уч ёшида қўшни йигитга кўз қисган, қизнинг отаси йигитни роса душманлаган, натижа икки тишидан жудо бўлган, чап жағи қийшайган, шундан бери сўлағи оқади, гапига тушуниб бўлмайди, гапи кемшик еридан тўкилиб кетади. Ҳа, онаси мушукни тутиб олиб оғзига қосов тикқан, оқибат мушук қорасан қасалига гирифтдор бўлган, мушук учун ҳам жонини беришга маҳкум.

АЁЛ. Янглишдингиз, йигитнинг ўзи аввал кўз қисганди...

АЗРОИЛ. У аввал қисганми, сен аввал қисганмисан, хуллас юракни така — пука қиладиган даражада кўзлар қисилган... қон Шайтон ибн чал Елқавий бинни Айбловчи...

ШАЙТОН. Шу туфайли мушук, яна кўп одамлар озор топгани учун сочларидан осилсин...

АЗРОИЛ. Фаршга ибн ўнг Елқавий бинни Оқловчий...

ФАРИШТА. Эри ҳарбийдалигида яширинча мажлис ўтказгани учун жазога лойиқ, лекин сочларидан эмас, оёқларининг бармоғидан осилсин.

АЗРОИЛ. Ҳаси Ҳизр ибн Туний, бинни Бахтий...

ҲАСТИ ҲИЗИР. Сизларнинг юзингизга оёқ босолмайман. Кўпчилик нима деса шу — да.

АЗРОИЛ. Миннатдорман. Демак, иккаласи ҳам осилади. Бирга оссакмикин ё алоҳида осилгани маъқулми?

ШАЙТОН. Алоҳида осилсин. Йўқса осилган ерида... зино қилишади...

ДАФТАРЧИ. Азизлар, менга ҳам қулоқ солсаларингиз, оёқ — қўллари боғланса, шу ерда қолдирилса, аёл кишини осиш ҳар ҳолда яхши бўлмас...

ОВОЗЛАР. Аъло фикр. Ҳукм ижро этилсин. (Оёқ — қўллари боғлашади. Устиларидан қулфлашади. Қозондаги қовурилган гўштни олиб қочишади).

П А Р Д А

Олтинчи кўриниш

Хирмон. Одамлар йиғилган. Болалар жимгина ўтиришибди. Ҳаллослаб бригадир киради.

БРИГАДИР. Ўртоқлар! Колхоз идорасини қароқчилар босгани ва раис, яна бир бечора аёл ва омборчига етказилган заҳматта бағишланган мажлисни очиқ, деб эълон қиламан.

ОВОЗЛАР. Қанақа зиён етказишибди?

БРИГАДИР. Қишлоққа қароқчилар оралабди. Раис, аёл, омборчини улғудай калтаклашибди, қўл — оёқларини боғлаб, ташлаб ҳам кетишибди. Омборчининг оғзидан ириган дўппи чиқди. Жим бўлинглар, ақалли ҳарбийда майиб бўлган қўлимни ҳурмат қилинглар.

АЗРОИЛ. (Шивирлайди) Шайтонвачча, бу аблаҳ ўз қўлини ўзи отиб қайтган.

БРИГАДИР. Ҳой, тирранча, нима деяпсан?

АЗРОИЛ. Мана бу тентак, қишлоқда бешта қўли майиб одам бор, ҳаммаси чап қўлидан майиб, деяпти. Мен унга, аблаҳ, «қишлоғимиздан бир йўла беш кишининг чап қўлига ўқ тегса нима бўпти, ўқ баъзан чап қўлларни қидириши мумкин — ку. Чап қўлга тегса, зарарсиз, ўнг қўлга тегса одам ишлолмайди. Ўқ ақлли бўлган, қочоқларнинг чап қўлларига тегиб тўғри қилган», дея тушунтирдим.

БРИГАДИР. Тўғри гапирасан. Ақлингдан бол томади — я. Ўқ, умуман чап қўлни яхши кўради...

Овозлар. Жазоланганларнинг ўзларини кўрайлик.

БРИГАДИР. Туришолмайди, ўлар ҳолатда ётишибди, калтак зарбидан қовирға, яна бир ерлари синган...

ОВОЗЛАР. Сиз, идорада калтаклашибди, дедингиз, биз

колхоз боғида, деб эшитдик.

БРИГАДИР. Сизларга барибир эмасми. Бир гал мажлисни колхоз боғига кўчиришган экан. Бояқишларнинг лабларига каламупдай — каламупдай учуқ тошибди. Чилвир ингичка экан, томирлари кесилибди, кўп қон йўқотишган.

ОВОЗЛАР. Қилмишларига яраша жазоланибди — да. Катталарнинг мажлиси кўп. Аёлларни олиб кетишлари кўп. Бугдой ҳам ўрмайди, кун бўйи ухлайди.

БРИГАДИР. Фирқалар ахир, тез — тез мажлис ўтказиши керак — да.

ОВОЗЛАР. Қароқчилар, сигир ўғрисини ушлаганларми?

БРИГАДИР. Фирт ўшалар. Ўзим ҳам кўрқиб қолдим. Кечаси ташқарига чиқмайман. Халога ҳам бормаи қўйдим. Қизиқ, қанақ одамлар экан — а! Худони тилга олишармиш, худо номидан иш кўришармиш. Ўртоқлар, огоҳ бўлинглар, биз томонларга ҳам келишади... Омборчига ачинаман.

ОВОЗЛАР. Ажаб бўпти, хўп бўпти. Катталарга хушомад қилавериб бизнинг ҳам юзимизга қора тортди. Иложини қилолса хотинини ҳам катталарга никоҳлаб бергиси бор.

БРИГАДИР. Шу билан раис, Хонима, омборчи ва қароқчиларга бағишланган мажлисни ёпиқ деб эълон қиламан. Тарқалинглари, ўроққа жўнанглари. (Одамлар тарқалишади).

АЗРОИЛ. (Шивирлайди). Оғайнилар, ютуқ ва муваффақиятлар чакки эмас. Шундай ҳаракат қилсаларингиз ҳадемай ўғридан томизғига ҳам тополмайсизлар. Инсоний бурч шуни тақозо этади. Айбдорлар энди одамларга кўринолмайди. Азаматларга мажлис қимматта тушди — да.

ШАЙТОН. Энди мажлисни ҳам камайтирар дейман. Бу, қилёлган ишларимиздан худо хабар топса, ўлай агар бизни тўғри жаннатига ўтказадди. Қизиқ, мени ҳам жаннатга киргизармикин?!

Тун. Одамлар уйқуга толишган. Болалар йўл четида пойлоқчилик қилишяпти.

ДАФТАРЧИ. Ўғрилар, қароқчиларни эшитиб ойимнинг хурраги баттар кучайди. Уйқусирайди, қизим кечалари йўқолиб қолляпти, дея алаҳлайди. Ақалли — хурраги босилса эди...

ШАЙТОН. Ҳой, ўзбилармон, маҳмадона қиз. Мен сенга хурракни тынчиттиш усулини кечагина айтдим — ку. Нима кўп, яғир эшак кўп, нима кўп яғирдан қотган тўқим кўп, ўтирла...

ДАФТАРЧИ. Ахир, тушунгин. Шайтонвачча. Ойимга бундай қилолмайман. Сенинг ойингга ҳидлатсам бошқа

гап эди...

ШАЙТОН. Аввало менинг ойим хуррак отмайди, кейин, ойингнинг бурнига туташга ботинмасанг ёнига ташлаб қўй. Ҳидлайди, сўнг ухлайётганини ҳам билмайсан — қоласан.

АЗРОИЛ. Қорин... менга қараларинг, кеча қозонда қовирилган гўштдан қолмаганмиди?

ФАРИШТА. Қолган бўлса, биз ҳам жон, дердик. Кеча қорним ёрилгунча гўшт едим — да. Бундай тўйиш жаннатда ҳам бўлмайди.

ХАСТИ ҲИЗИР. Мен кўп еб қўйибман. Ичим кетди. Ичкаларим чўзилди, назаримда. Унинг устига кун бўйи мудраб юрдим. Ойим тун бўйи ухлайсан, тўймайсан, яна мудраб юрасан, дейди. Сенлар Ҳасти Ҳизирни ҳам эшак қилиб минасанлар шекилли.

АЗРОИЛ. Эзгулик йўлида оналта тўқим ҳидлатасан, ўзинг эшак бўласан, товонингдан ҳам осиласан. Ахир, эзгуликка осонликча эришилмайди — да. Нимага бугун ўғривойлар кўринмайди?!

1. СЎРОҚЧИ. Одам сўроқ қилишга ҳам ўрганиб қоларкан. Тилим қичийдиган одат чиқарди. Ёлғиз қолганимда ўзимни — ўзим сўроққа тутаман.

2. СЎРОҚЧИ. Уйда танҳо қолган қиз, ейишга ҳеч нарса тополмаса, кесак ялар экан, ўғири келмаса, биз ҳам тупроқ ялаймиз чоғи.

ДАФТАРЧИ. Қиз бола ташналигини кесак билан бўлса — да, қондиради. Лекин сизлар муштлашиш билан...

АЗРОИЛ. Бўлди, ўчир овозингни.

ШАЙТОН. Оғайнилар, шу, оналаримиз ҳақида ҳам бош қотириш пайти етди. Улар ўрилмаган бутдойларни қайириб гумдон қилишяпти. Ўша гумдон қилинган бутдойларни хирмон кутаяпти...

ФАРИШТА. Мен бунга мутлақо қаршиман. Ойим бечора кун бўйи икки букилиб машоқ теради, саккизта укам бор. Қорин учун қилинган машоқ ўғриликка кирмайди.

АЗРОИЛ. Нима, ўғрилар оёқлари учун ўғрилиқ қиляптими? Албатта, қоринлари учун — да. Улгуржи қилинган ҳамма нарса барибир ўғрилик. Мажлис пайтида ейилган гўштига ўғриликка кирмайди...

ФАРИШТА. Бу билан нима демоқчисан? Мажлис пайтида терилган машоқ ҳам ўғриликка кирмайди, демоқчимисан?

АЗРОИЛ. Шундай. Чунки, мажлис пайтида машоқ теришга қўймайди. Қани, оғайнилар, машоқларни хирмонга ташлашни ўзим бошлайман.

ДАФТАРЧИ. Мен бормаيمان. Ойимнинг машоғи йўқолса, хурраги яна кучаяди.

АЗРОИЛ. Нима, ойингнинг хурраги кучаяди деб, эзгуликдан воз кечамизми? Унда ташкилотнинг обрўси қоладими? Ташкилотимизнинг бошқа ташкилотлардан фарқи ҳам ҳеч кимнинг аямаслигида. Бошқа ташкилот аъзолари ота — она, қариндошларига ён босгани учун ҳам узоқ умр кўролмади.

ҲАСТИ ҲИЗИР. Мен ҳам ўйлаб қолдим. Ойимнинг ўзи билан ўзи гаплашадиган феъл бор. Машоғи йўқолса, мени ҳам мутлақо унутди. Баъзан ухлаётганда туриб юрадиган, сандални кўтарадиган одати ҳам борида. Мени ҳам кўтариб сувгами, ўтгами ташласа — я...

1. СЎРОҚЧИ. Мен ҳам фикримдан қайтдим. Ойимнинг қизлигида юрак касали бўлган экан, машоғи йўқолса, касали кўзгалиши мумкин.

АЗРОИЛ. Балки машоғи йўқолса, дарди тузалар.

1. СЎРОҚЧИ. Тўғри айтсан.

2. СЎРОҚЧИ. Мен нима қилсам экан — а. Ойим уйқучи. Машоғи йўқолса, умуман турмаслиги мумкин.

АЗРОИЛ. Аксинча, уйқуси қочади.

2. СЎРОҚЧИ. Рост.

АЗРОИЛ. Қани, оғайнилар, қиз бола ейишга ҳеч нарса тополмаса кесак яларкан. Биз эса, ўғри топилмагач, оналаримизнинг машоғини тинчитамиз. Жўнадик. (Яширилган машоқларни хирмонга олиб келиб ташлашди).

П А Р Д А

Еттинчи кўриниш

Хирмон. Одамлар йиғилишган. Райондан вакил келган. Болалар кўринади.

ВАКИЛ. Ўртоқ колхозчилар, тинчланинглар!

ОВОЗЛАР. Вакил ўғлим, милиция қўлингизда, ўғрилар, қароқчиларнинг таъзирини бериб қўйинг. Терган машоқларимизни ҳам гундон қилишибди.

ВАКИЛ. Ҳаммасини ҳал қиламиз. Илгари қишлоғингизда босмачилар бўлмаганмиди. Лекин бу пайтга келиб қароқчиларми ё махлуқларми чиқибди. Хайрам ишлар ҳам қилаётганмиш, лекин ҳаммани бирдай жазолаётгани менга ёқмаяпти — да. Ўзбекларда катталарни эъзозлаш, деган гап бор. Ахир, раис раҳбарларингиз, қаранглар, унга озор етказибди. Ҳа, қароқчиларга бағишланган мажлисни очик деб эълон қиламан. Кимдан шубҳа қиласизлар, айтинглар,

марҳамат.

ОВОЗЛАР. Ўйлаб ўйимизга етолмаяпмиз. Худо номидан иш тутаётганликлари билан ўйлатиб қўйди.

ВАКИЛ. Бунақа бемаъни гапларни йиғиштиринглар. Худо бўлмаган, бўлмайди. Худо номидан иш тутиб сизларни қўрқитяпти. Қароқчиларни кимда — ким тутиб берса мукофотлаймиз. Шубҳа қилган одамингиз бўлмаса, мажлисни ёпиқ, деб эълон қиламан.

АЗРОИЛ. Ўртоқ вакил! Ўша қароқчилар қўлга тушса, қандай жазо кўрардингиз?

ВАКИЛ. Сен — шубҳали одам кўринасан. Умуман мукофотлардик ё йўғ — е, жазолардик...

АЗРОИЛ. Ўртоқ вакил! Ахир, қароқчилар кўпчиликнинг, қолаверса, ҳукуматнинг мулкани асраётган кўринади — ку. Ахир, сиз ҳам, ҳукуматимиз, ҳам ҳақиқат учун курашаяпсиз — ку! Демак, ўғриларни жазолаётган одам мукофотга лойиқ — да.

ВАКИЛ. Сен бола ўтир, аввал манқангни арт. Кейин катталарнинг гапига аралашасан.

АЗРОИЛ. Мен муаллимидан мушт емаганман (оғзини чангаллайди). Йўғ — е, манқамни аллақачонлар тозалаганман, демоқчиман...

ШАЙТОН. Ўртоқ вакил! Сиз ҳам қайтаётганингизда эҳтиёт бўлинг. Қароқчилар бир нарса...

ВАКИЛ. Овозингни ўчир! Умуман тўғри айтасан. Тарқалинглаар (одамлар тарқалишади).

АЗРОИЛ. (Ўрнидан турди, Шайтонга юзланади.) Шайтонвачча, огоҳ бўл. Бугун ақл бовар қилмайдиган ўлжани қўлга киритамиз. Вакил жаноблари ҳам ҳақиқат — эзгулик йўлида бир азият чексинлар.

ШАЙТОН. У машинасида кетади. Машинада тутиш қийин бўлар...

АЗРОИЛ. Аблах, мих қуриб кетганми! Тўрт дона мих, вассалом. Машинанг «пупф» этади — ю, ерга чўкади — қўяди. Қозиклар ҳам қоқиш мумкин.

ШАЙТОН. Қоровул бор — ку.

АЗРОИЛ. Қўрқма, қоровулида тўппонча йўқ. Бўлса — да, ўқсиз. Уруш пайтида ўқ берадими. Жуда бўлмаса кўзларига тупроқ сепамиз. Америка ҳиндулари илгарилари душманларини шундай тутишган. Юр, сой бўйида кўришамиз. (Тарқалишади. Сой соҳили).

ШАЙТОН. Нах, уч қозикни зипладим. Машина «пупф...» этади — ю, онасини Учқўрғондан кўради.

АЗРОИЛ. Қойил, ўзим ҳам тўрт қозикни бошига етдим.

Машина овози... ётинглар. Илтимос, шошманглар. (Машина келади, силкина — силкина тўхтади).

ВАКИЛ. Ҳой, Мўмин, нима гап?

ҲАЙДОВЧИ. Хўжайин, гилдиракка мих кирди. Ёрилганга ўхшайди.

ВАКИЛ. Далада мих нима қилади. Наҳотки, қароқчиларнинг қўлига тушсак... қўйларни ётқизганмидинг?

ҲАЙДОВЧИ. Қоровулингизга айтувдим. (Машинадан тушишади. Болалар ўраб олишади).

ВАКИЛ. Кимсизлар?! Тушимми ё ўнгимми? Жин — пинларга ўхшайди.

АЗРОИЛ. (Гурзисини кўтаради) Вакил жаноблари, янглишмадингиз. Ўзлари «худо йўқ, бўлмаган, бўлмайди», дея Яратганнинг газабини келтиргандингиз. Мана, худо сизларини жазолашга бизларни юборди. Ҳой, осмон ҳурлари, худонинг содиқ хизматчилари, мана бу — тун қароқчиларини тинтув қилинлар — чи, сўнг камина — Азроил жаноблари буларнинг жонини олади. (Тинтув қилишади).

ВАКИЛ.. Шу... овозларингиз танишдай туюлаяпти — да...

АЗРОИЛ. Бекорларни айтибсиз. Бу билан бизни ўзларига яқинлаштирмоқчимилар? Билиб қўйинг, бизнинг томонларда пора, ҳушмадгўёлик, деган гаплар йўқ. Демак, бизларни қўлга олиш мумкин эмас.

ВАКИЛ. Назаримда ҳали замон қулоғимга шундай овозлар чалинганди...

АЗРОИЛ. Бандаларни кўп сўроқ қиламиз, овозимиз баъзиларнинг овозига ўхшаши мумкин... Ахир, ярамас бандалар ҳадеганда гапга тушунмайди, кўп гапириб овозимиз бўғилади...

ВАКИЛ. Кечирсинлар...

ҲАЙДОВЧИ. Бола — чақам бор...

ШАЙТОН. Нима, бизда бола — чақа йўқ, деб ўйлайсанми. Шахсан менинг ўзимда тўқсон тўққиз минг уч юз битта болам бор. Уч қиз, холос. Азроил ибн Фалакий бинни жон Олғувчий жанобларида бир юз ўнг минг қирқ олтита, янглишдим, қирқ олтитамиди, еттитамиди...

АЗРОИЛ. Чала туғилгани ҳисобланса бир юз ўн минг қирқ олти яримта.

ШАЙТОН. Мана буларда ҳам кам деганда, бир миллиондан нари — бери фарзандлари бор. Нимага, бизга раҳминг келмайди.

ВАКИЛ. Аблаҳ, хўжайининг гапирганда сен жим тур, ишнинг пачавасини чиқардинг.

ШАЙТОН. Бироз (Азроилга қарайди) шошмасинлар. Ерда

бошқача машмаша. Ердагиларнинг ҳам озгина расм — русумларини қилайлик. Жонини олишга улгурасиз.

АЗРОИЛ. Яхши, мен ҳеч қачон, ҳеч кимни ранжитмаганман. Жонини олиш муҳлати етганда ҳам, озгина қўйиб берганман. Сўроқчи ибн Осмоний бинни Биринчий, қани...

1. СЎРОҚЧИ. Мана, ҳозир... Вакилий ибн Юлғувчий бинни Хўжайиний, шошмай гапираверинг, биз шошмаймиз, тонг отишига анча бор, машина устидаги қора қўчқорлар, қаерга, нима сабабдан олиб кетилаёттанди? Аввал ҳам қўйларнинг икки шериги ўзларига, лаббай?! Бўла қолинг, худо ҳам тепада кузатаяпти...

ВАКИЛ. Ўзбеклар олийҳиммат халқ. Шу, меҳмон бўлиб келувдик... қаранг, бола — чақангиз қўлингизга қарашади, қуруқ кетманг деб...

1. СЎРОҚЧИ. Бола — чақа, бола чақа ... туршакнинг сувини ичсин...

ШАЙТОН. Тепада — машинада ана у кунги икки қоп доннинг ўртоқлари ҳам бор — а.

1. СЎРОҚЧИ. Исми — шарифлари...

ВАКИЛ. Турди Қурди ўғиллари... Фирқай...

1. СЎРОҚЧИ. Шайтон ибн чап Елқавий бинни Айбловчий...

ШАЙТОН. Исми — шарифлари тўғри. Лақабини ҳам қўшиб гапирди. Бу жаноб кўп колхозларда бўлади, тортиқларни улгуржи олади. Бермаган раис эртасигаёқ қулоғини ушлаб кетаверади. Фаришга ўнг Елқавий бинни Оқловчий мени қувлатлашлари мумкин...

ФАРИШГА. Сиз мутлақо ҳақсиз (Шайтонга қарайди). Бир йилда ўнта раисни ўзгартирди. Эллик йиллик умрида бирон қилган яхши ишини билмайман.

АЗРОИЛ. Ҳасти Ҳизир ибн Туний бинни Бахтий.

ҲАСТИ ҲИЗИР. Мен сизлардан ўтиб бир нарса дейишим қийин. Юзингизга оёқ қўйишдан худонинг ўзи асрасин. Бу жаноб, бирор вақт савоб иш қилиш ҳақида бош қотирмаган.

АЗРОИЛ. Дафтарчи ибн Дафтарий бинни айбини бўйнига Қўювчий,

ДАФТАРЧИ. Ҳозир (дафтарини варақлайди). Турди Қурди фарзандлари... нимагадир оғир жазога маҳкумлар рўйхатига тиркалган...

АЗРОИЛ. Бир йилда ўнта раисни ўзгартиргандан кейин яхшилар рўйхатига тиркалсинми... унинг зиммасида ўнлаб қўйлар, донлар турибди. Ҳойнаҳой тунги мажлисларга ҳам қатнашган. Давом этинг.

ДАФТАРЧИ. Вакиллинг ҳеч қаерда қайд этилмаган.

ВАКИЛ. Ёзилган бўлиши керак. Ахир, мен ўттиз йилдан бери фирқада борман.

ДАФТАРЧИ. Бу ерда фирқа — мирқа, деган гаплар йўқ. Ҳамма бир хил банда, бандалар ўзлари турли мансаблар, раҳбарликларни ўйлаб топишган. Осмонда бундай гаплар нима қилади...

АЗРОИЛ. Ўттиз йил фирқаман дедиларми? Ҳа, бу ўттиз йил ичида эзгулик ҳақидаги китобларни неча марта ўқитганлар?

ВАКИЛ. Қўл тегмайди, иш кўп. Лекин ўқиб туришим керак. Энди ўқийман.

АЗРОИЛ. Жаноб, кечикдингиз. Бундай китоблар сизга ёд бўлиши керак. Ер юзидаги барча эзгу, олижаноб, буюк ишларнинг сабабчиси, асосчиси ҳам шу китоб. Мана шуларни ўқимаганингиз учун олий жазо — ўлимга маҳкумсиз. Қизиқ, худонинг «темир» дафтарини шунча варақлаб, бандалар мансабларни ўзлари ўйлаб топишган деган ерига кўзим тушмаган экан. Қаранглар, бу муттаҳам бандалар қандай ярамас ишларни ўйлаб топишган — а?! Мансаб — бу нима деган гап ахир! Одамларни тоифаларга бўлиш, камситиш, қул — қарам қилиш дегани — ку! Давом этинг. Шошманг, ўша ерда бирбирлари устига босиб бориши, ерларини тортиб олиш ҳақида ҳам бир гап борми?

ДАФТАРЧИ. Бор бўлганда ҳам катта — катта, қора ҳарфлар билан қайд этилган.

АЗРОИЛ. Ҳу, ярамас бандалар. Ҳаддиларидан ошяптилар. Қора ишлари учун уларнинг ҳаммасини жазолаш даркор. Давом этинг.

ДАФТАРЧИ. Бир бандага бир кунда учта нон ажратилган. Лекин мана бу зот, бир кунда ўнлаб нонларни исроф қилган ва бошқалар ризқини қийган. Турди Қурди фарзандлари... ўн уч ёшидан мансабга ружу қўйган. Бригадирликка кўтарилиш учун раисга беш йил хушомад этган. Одамлар орасига кириб гап йиққан, раисга етказган ва ёғлироқ мансабни эгаллаган. Сўнг раиснинг ўзини сотган ва ўрнини олган ва унч қаматган. Ниҳоят вакилликка кўтарилган.

АЗРОИЛ. Ҳой — ҳой, етар. Кўнглим оғир тортди. Сотқинлик бор жойда эзгулик ўлади. Сотқинни ҳамма ҳам ёмон кўради, фақат ундан вақтинчаликка фойдаланилади — да, ўлдириб юборилади. Ҳайдовчига қаранг — чи?

ДАФТАРЧИ. Исми — шарифлари.

ҲАЙДОВЧИ. Тўла Талоқ ўғли.

ДАФТАРЧИ. Тўла Талоқ фарзандлари... бандалар

рўйхатининг охирида қайд этилган. Хўжайинининг нақ ўзгинаси. Яқин орада хўжайиннинг ўринини олиши мумкин.

БАКИЛ. Ҳу, аблаҳ, ярамас, шундай қилишингга кўзим етганиди — я.

ҲАЙДОВЧИ. Мени бошқа одамлар ишга солганди, кечирсинлар...

БАКИЛ. Ишдан бўшадинг...

ДАФТАРЧИ. Бакил жанобларининг ўзлари ҳам ишдан олинади... шошмасинлар.

БАКИЛ. Мажлиссиз мени ишдан олишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Ундан кейин мени юқоридагиларгина ишдан олиши мумкин...

ДАФТАРЧИ. Бизлар юқоридагилармиз... Сиз ишдан олиндингиз... Хўш? Сиз қоровул, исм — шарифингизни...

ҚОРОВУЛ. Қуриқ Тўриқ ўғли.

ДАФТАРЧИ. Қуриқ Тўриқ ўғли... хўжайинининг уйига борадиган пораларни асраб — авайлайди, эвазига қўйларнинг териси, туёқлари, жунини олади.

АЗРОИЛ. Етар. Ҳайдовчи билан қоровул машинанинг ортига боғланиб судратилади. Сизлар нима дейсизлар?

ОВОЗЛАР. Устиларидан керосин қўйиб ёқсак — чи... халқ нонига хиёнат қилганларни, худони билмаганларни бошқача жазолаш мумкинмас.

ШАЙТОН. Менимча, яланғоч қилиб ҳайдаб юбориш керак.

БАКИЛ. Майли ёқинглар, лекин яланғоч қилиб ҳайдаманглар.

ФАРИШТА. Пешоналарига айбларини ёзиб ҳайдаган маъқул.

ДАФТАРЧИ. Қулоқларига мих қоқилса қандай бўларкин...

ҲАСТИ ҲИЗИР. Қўлларини кестан тузук, илгари бундай гуноҳкорларни шундай қилишарди.

БАКИЛ. Азизлар, қўчқорларни, донни ўзингиз олиб, бикларни қўйиб юборинглар.

АЗРОИЛ. Ҳу, ярамаслар, бизларни ҳам йўлдан оқдираяпти. Икки қулоғингиз билан ҳам эшитинглар! Бизлар эзгулик учун курашувчилармиз. Бизни на мансаб, на пора, нагайш — ишрат билан қўлга олиб бўлади. Бизлар улуғ кишиларнинг васиятларига амал қилувчи, уларнинг ўлмас ишларини амалга оширувчи мутлақо пок ва мусаффо ҳурлармиз. Бизларни қоралаганлар, бизлардан кир қидирганлар улуғлардан кир қидирган бўлади. Қани, буларнинг оёқ — қўллари боғлансин. Кейин жонларини

оламиз.

ОВОЗЛАР. Илтимос, жонларимизни олманглар.

АЗРОИЛ. Майли, эзгулик йўлида яна бирбор бандаларга раҳм қиламиз. Оёқ — қўллари боғланиб, ташлаб кетилсин. Барибир яна кўришишга тўғри келди — ку. (Қўл — оёқларини боғлаб ташлаб кетишади). Азизларим, жонларим, эзгуликни тўла амалга оширганингиз учун эзгуликнинг биринчи куни, сизларни эриштирган муваффақиятларингиз билан қутлайман.

ОВОЗЛАР. Сенга ҳам эзгулик муборақ бўлсин!

АЗРОИЛ. Миннатдорман. Сизларнинг шу эзгу ишларингиз тарих саҳифаларига эзгу ниятли кишилар томонидан абадийликка муҳрланади ва абадий барҳаётлик касб этади. Ер юзи болалари сизларни абадий хотирлаб юрадилар.

ОВОЗЛАР. Ўша хотирланганлар орасида сен ҳам бўласан. Ер юзи болалари сени «Эзгу» яширин ташкилотнинг раҳбари — ташкилотчи сифатида шарафлашади.

П А Р Д А (Тамом) 1981 йил

ДАҲШАТЛИ СУКУНАТ (ИККИ ПАРДАЛИ ФОЖИА) ҚАТНАШУВЧИЛАР

- ЛАЧИ — қабилла бошлиғининг қизи.
ХАВАН — қабилла бошлиғи.
ЛИСИ — лўли кампир, Лачиннинг бувиси
СУМБАТ — ўзбек йигити.
ШЕР — қабилланинг обрўли кишиси.
ТИСИ — қабилланинг обрўли кишиси.
ЧОЛ — қабилланинг маслаҳатчиси.
ҚИЗЛАР...

Воқеа урушдан олдин тоғ қишлоқларидан бирида кечади.

БИРИНЧИ ПАРДА Биринчи кўриниш

Тоғ остидаги водий. Ўтовлар кўринади. Аёллар, эркаклар, болалар кириб — чиқишади. Ўтовлардан бирида турт эркак қимор ўйнамоқда.

ХАВАН: Тиси, нега кўзларинг сузилиб қолди? Кайфинг ошиб қолди шекилли? Ютган мен — у, тавба, маст бўлган сен. Жигар, мусалласдан қуй, қўл келиб қолди.

ТИСИ: Оқсоқол, нега шошасан. Бузоқнинг чопиши сомонхонагача, а, лаббай? Биси, ўзлари холисаниллоҳ, бир нарса десинлар.

БИСИ: Тиси, гапни қисқа қилиб мусалласдан қуй. Оқсоқолимиз бутун ўнг томони билан турганга ўхшайди. Чўтални мўмай оладиган бўлдим.

ШЕР: Ҳой қариялар, жонимга тегиб кетдиларинг. Мунча сергап бўлмасаларинг. Мусаллас танани яйратиб юборди. Оқсоқол, қартани суз.

ХАВАН: Ёшимнинг улуғлиги, оқсоқоллигимдан фойдаланиб тилларингга эрк бермасликларингизни сўрайман. Ҳаммангизга маълумки, мен мард қиморбозман. Зеро қимор ҳар қандай валломатдан ҳам мардлик талаб қилади. Бу майдонда номардларга ўрин йўқ. Биласизки, бош отамиз Лў ҳам мард қиморбоз бўлган, шу мардлиги учун ҳам ман — ман деган қиморбозларни ютиб доғда қолдирган.

ШЕР: Оқсоқол, камроқ гапириб қартани сузсанг — чи. Қўлим келадиганга ўхшайди. Сен айтган ўша Лў ҳам ўз вақтида ном чиқарган. Ҳозир бўлганда уни ҳам пўстагини қоқардик.

ТИСИ: Шер, ўлай агар гапимни келтираяпсан. Қачонгача кучингта, ёшлигингта ишонасан. Чамаси биз — қариларнинг қўйинини пуч ёнғоққа тўлдирмоқчисан. Асло. Қарилар сенга қартани қандай ўйнашни кўрсатиб қўйишади. Оқсоқол, қани, қартани суз, мана бу гўдакнинг бурнини бир ерга ишқалайлик. Шер, билиб қўй, ютқазсанг, эшак қилиб минамиз.

БИСИ: О, бу унинг учун ажойиб ўйин бўларди — да.

ШЕР: Ҳой, қари тулкилар, кўрамиз ким кимни минаркин. Яна уч қария эшакни мен миниб қолмай.

ТИСИ: Оқсоқол, қани суз — чи.

ХАВАН: Бўлди, сузаман. Супрада битта қизил сўлкавой бор.

ШЕР: Кам.

БИСИ: Бир кўтариш учун етади.

ХАВАН: Тиси, ўзларидан бошлаймиз — да, қўлларингизни кўриб одилларингизни?

БИСИ: Оқсоқол, қани, супрангта бер. Шошма, ярмига бера қол.

ХАВАН: Мана (карта беради), бахтингдан кўр, иним.

БИСИ: Оқсоқол, қартани чийлаштирдингми? Намунча наст карта бермасанг. Қани, қани (қартани кўради), ҳа, кел энди, мана шу соқолни чолнинг (қиролга ишора қилади) менга ҳеч қачон бахт келтирмаган. Яна битта карта ташла — чи.

ХАВАН: Мана (карта беради), омадингни берсин. Фаҳат тезроқ, ютсанг ол, ютқазсанг ташла.

БИСИ: Сеники.

ХАВАН: Ўйин деган мана бундай бўлибди. Навбат ўзларига Тиси жаноблари (карта беради). Шер, мусалласдан қуй, чиндан ҳам қўлим келиб қолди.

ТИСИ: Бир сўлкавойга бер.

ХАВАН: Қўлинг келаверса, мусалласдан ташлаб турсанг.

ТИСИ: Яна битта бер.

ХАВАН: Майдонга ҳамма ҳам (карта узатади) умид билан тушади. Тиси, сенинг ҳам бахтинг очилсин. Гапир иним.

ТИСИ: Ўзингни кўр.

ХАВАН: Икки саккиз, бир соқолли қирол неча бўлади?

ТИСИ: Ютуқ сеники.

ХАВАН: Ёш эдим, бебош эдим, мусалласни беармон ичиб, гўзаллар билан зино қилар эдим. Қани, полвоним, гал ўзларига.

ШЕР: Оқсоқол, супрангга бер.

ХАВАН: Мана (карта беради), ютсанг ол, ютқазсанг ташла. Қимор мардлик талаб қилади. Полвоним, қўлингизни кўрарсиз деган умиддаман.

ШЕР: Ўзингни кўр.

ХАВАН: Ютқазиб қўйдинг чоғи. Хўш, тузга... тузга... қип — қизил тўққиз. Оширсанг сеники.

ШЕР: Оқсоқол, ютқаздим. Қартани чийлаштирганмидинг?

ХАВАН: Хўш, нима дейсизлар? Ҳосил йиғиш палласи яқинлашдимми? Тиси, мусалласдан қуй. Ўтиниб сўрайман. Тил ва кучларингизга эрк берманглар. Мардлик қилинглар, қимор мардликни ёқтиради. Бот отамиз Лў ҳам қимор борасида мард бўлганлар. Мусалласни ҳам беармон ичган — да, азамат... Кетдик (ичади), ҳа, Лўнинг қўли (карта сузади). Бяси, бир нарса де.

БИСИ: Супрангга бер.

ХАВАН: Марҳамат қилсинлар. Мана (карта беради).

БИСИ: Яна битта. Падарингга лаънат (қартани отади), қўл келмаяпти.

ХАВАН: Мард бўлсинлар Биси жаноблари. Қимор мардликни ёқтиради. Гапиринг, Тиси бегим. Ютсангиз олинг, ютқазсангиз ташланг.

ТИСИ: Супрангга бер — да, ўзингни кўр.

ХАВАН: О, қип — қизил рангни жуда яхши кўраман — да. Шундай қилиб бир қизил ўнликка, бир қора ўнлик.

ТИСИ: Ютуқ сеники.

ХАВАН: О, бу сизни қувонтиради. Мард бўлинг, мард бўлсангиз ютаверасиз. Шер, гапир, биламанки, сен бўш келмайсан. Чунки мардлик борасида каминадан ҳам ўтиб тулпасан. Мана (карта узатади).

ШЕР: Оқсоқол сўрамай супрангга беравер. Аблах, мана шу нозанин ҳур (дамага ишора қилади) менга ҳам ҳеч қачон бахт келтирмаган. Оқсоқол, ярмига қайтамизми?

ХАВАН: Шерим, орқага қайтаялсиз. Ваҳоланки, шерлар орқаларига қайтмайдилар. Мардлик қилинг, қимор мардликнинг йўлдоши.

ШЕР: Оқсоқол, ўзингни кўр, нима бўлса бўлди.

ХАВАН: Сен айтмоқчи бир нозанин ҳурга... хўш... хўш... бир оқсоқолни йигит. Шер, сен ютасан шекилли, хўш... Мана бу неча (Бисига картани кўрсатади) бўлди экан?

БИСИ: Қип — қизил ўнлик.

ХАВАН: Демак, бошқа олмайман. Ўн етти.

ШЕР: Мен ҳам ўн еттида қолувдим.

ХАВАН: О, бу ҳам оқсоқолни қувонтиради. Камбағалга гўжа ҳам тешиб чиқмайди. Ёш эдим, бебош эдим, мусалласни беармон ичиб, гўзаллар билан зино қилардим. Супрани ким ёзади? Кайфим ошаяпти чоғи? Қўлинг келаверса, албатта кайфинг ҳам ошади, гўзаллар билан бирга бўлишни ҳам истаб қоласан.

ШЕР: Супрани мен ёзаман. Ҳой, қари тулкилар, қани жиддийроқ бўлинглар. Ўнта қизил червон. Омадингизни берсин. Улғуржи олаверинглар, ютқазсангиз ташланглар.

ТИСИ: Шер, картани яхшилаб чийлаштир.

ШЕР: Мана (картани чийлаштиради), ўзларинг кўринглар. Биси, навбат сенга.

БИСИ: Шер, шаъма қилмасанг ҳам бўлади. Мен ҳеч қачон номардлик қилмаганман. Уч сўлкавойингга бер. Иккита карта ташлайвер.

ШЕР: Омадингни берсин, қария. Мана (карта беради).

БИСИ: Ўзингни кўр.

ШЕР: Қария, ютқазиб қўйдинг чоғи. Хўш... бу туз... бу эса, а, лаббай? Оббо лаънати, мана шу ҳез йигит мени ҳам бирор вақт қувонтирмаган. Буниси нима бўлди экан. Олтилик...

ТИСИ: Биси, нима бўлди? Нафасинг ичингга тушиб кетди?

БИСИ: Ютуқ сеники.

ШЕР: Ўйин деган мана бундай булибди. Жигар ташла, хўш, Тиси жаноблари, гал ўзларига (карта беради).

ТИСИ: Беш червонга бер.

ШЕР: Тезроқ, қария. Қўл келиб турганда ўйинни совутма.

ТИСИ: Ўзингни кўр. Шошма, шошма ошиб кетди. Картани тагидан пистирма қияпсан шекилли.

ШЕР: Гапни кўпайтирма, қария. Қараб турибсизлар — ку. Оқсоқол навбат ўзларига. Сен ўйинни мана буларга бир кўрсатиб қўй.

ХАВАН: Шерим, қани бир баракали қўлларинг билан бер — чи. Ҳозирча қўлим чакки эмас.

ШЕР: Оқсоқолим, омадингни берсин. Ўзинг айтмоқчи, ҳамма ҳам бу майдонга умид билан тушади. Тиси, мусалласдан қуй. Ўпкамни бироз босиб олай. Нима бало, қари чолнинг мияси чириб қолганми. Мусалласга сувни кўп қўшиб юборганга ўхшайди, кайф қилмаяпти. Ҳа, оқсоқол, орқасини ҳўллаб қўйган боладай жимиб қолдинг. Бўлақол.

ХАВАН: Ўзим қарисам ҳам юрагим қаримаган. Шер. Бер супрангга.

ШЕР: Оқсоқолим, бу гал жавоб кутамиз. Аввал чиқариб қўйсинлар. Сўнг истаганларича карта олаверадилар.

ХАВАН: Номардлик қилма. Бер дедимми, бер. Мана жавоб (пулларини ташлайди).

ШЕР: (Санайди) Етмайди.

ХАВАН: Номард, беравер. Етса жоним, етмаса молим.

ШЕР: Жавоб кетаман.

ХАВАН: Мана, мана (қолган пулларини ҳам ташлайди).

ШЕР: Санаб кўринглар — чи.

ТИСИ: (Санайди) Етмайди.

ШЕР: Жавоб кутаман. Оқсоқол, қимор мардлик талаб қилади.

ХАВАН: Номард, шунчалик пасткашмисан? Отимни ҳам тикдим.

ШЕР: Оқсоқол, отинг ҳам етмайди. Биласанми, ҳозир отларнинг нархи пасайиб кетган. Қушдай учқур отларни ҳам ҳозир бир мирига олишмайди.

БИСИ: Оқсоқол, ҳадингдан ошяпсан. Миянг чиндан ҳам чириб қолибди. Тавба, қизинг ҳам ўзингга ўхшайди — я. У ҳам кейинги пайтларда шу ерда қолиб қишлаймиз деган гап чиқарди.

ТИСИ: Мен ҳам ҳайронман. Қизинг ҳам ўзингга ўхшаб тўйдан олдин ноғора қоқади. Шу ерда қишлаб қолармишмиз. Бу нима деган гап ахир. Қизингни ўқитиб ташла. Эси ҳалигидай ... Оқсоқол ҳадингдан ошма. Сен ахир отингни яхши кўрасан — ку. Эсингдами, ўн бургут, ўн қўйга ҳам алишмаган эдинг.

ХАВАН: Ишларинг бўлмасин. Оқсоқол қиладиган ишени бировдан сўраб ўтирмайди. Буни қимор дейдилар. Ё чикка — ю ё пукка. Отимни тикдим дедимми, тикдим.

БИСИ: Оқсоқол, ҳар ҳолда катта кетаяпсан.

ТИСИ: Ўйлаб иш қилсанг ёмон бўлмасди, оқсоқол.

ШЕР: Отини баҳоланглар.

ХАВАН: Бер деяпман, нега тихирлик қиласан.

ШЕР: Оқсоқол, оғирроқ бўл. Мен мардлик борасида сендан юқори турсам тураманки, паст турмайман. Хасислик эса қариларнинг илатидир. Чамаси сиз — қари тулкилар турли найранглар билан бир ёшни ногорага ўйнатмоқчи бўласизлар. Йўқ, йўқ, жаноблар, янглишасизлар. Туғилишнинг ашадий бир қонуни борки, унга жимгина бўйин эгмасдан иложимиз йўқ. Кайфим ошаётган бўлса — да, эсимни йўқотганим йўқ. Вақт етиб кўзларингиздан нур, белларингиздан қувват, оғзингиздан эса пира кетади, ноилож четта чиқиб ёшларга йўл беришга мажбур бўласизлар. Яшаш қонуни ҳаммадан шуни талаб қилади. Мен ҳам қаригач мардларча бош эгиб бир четта чиқаман — да, ёш лўлиларга йўл бўшатаман. Оқсоқол, жавоб кутаман.

ТИСИ: Шер, беравер (мусаллас қуйиб ичади). Мард бўл, отини ҳам ютиб оласан.

ШЕР: Тиси жаноблари, тўғри, хотинлар сонини тўрттага етказиш мардлик саналади. Аммо болалар сони йигирмадан ошгач эса бироз номардлик қилишга тўғри келади. Ахир, шунча болани боқиш осонмас — ла. Ўзлари ҳам бу борада неча бор номардлик қилиб одамлар билан жанжаллашганларини кўрганман.

БИСИ: Шер, тихирлик сенга ярашмас экан. Бер дедимми, беравер — да. Керак бўлса Хаван қизини ҳам тикиб юборади.

ШЕР: Айни муддао бўларди — да. Биси, энди сенга келсак, сени ҳам хотинлар борасида қўшнилар билан жанжаллашганингни кўрганман. Бу ҳам мардлик эмас.

БИСИ: Номард, хотинимга тил тегизма. Эркак истаганича уйланаверади. Сенинг эса битта ҳам хотининг йўқ. Уйлан, сўнг кўрамиз. Сенга ўхшаган тили узун йигитлар уйлангандан кейин бир хотинни ҳам боқолмай эмаклар қолишган.

ШЕР: Жаноб, лўли эркакларни хотинлари боқишини унутаяпсан.

ХАВАН: Шер, карта берасанми, йўқми? Ё қариганимда ханжарга мурожаат қилайми?

ШЕР: Шер жавоб кутади. Оқсоқолим, мардроқ бўлинг. Ўзлари оқсоқол бўлганларидан бери мардлик ҳақида

ваъзонлик қилиб келадилар. Мард бўлинг, мардлик эса аниқ жавоб кутади.

ХАВАН: Мен ҳали номард бўлдимми? Ундай бўлса қизим Лачини ҳам тикдим.

ТИСИ: Оқсоқол, эсингни едингми?

БИСИ: Оқсоқол, чиндан ҳам эсингни ебсан. Севимли қизингни тикиб юбориб, кейин ўзингни олиб қўйма. Шернинг мақсади шу эди. У сени авраб, қизингни гаровга қўйишингни кутиб юрарди.

ШЕР: Биси! Жонингдан тўнганга ўхшайсан. Қонларим сендан ўч олишга чорламоқда. Ишни пачавасини чиқарма. Оқсоқол нима қилишини сендан сўраб ўтирмайди.

ХАВАН: Бер номард. Менинг қоним ҳам сенга қарши исён қилмоқда. Оқсоқолнинг нималарга қодир эканини бир кўриб қўй. Агар куч кўрсатишга ўтсанг, мана шу ханжарим нақа кўкрагингдан дарча очиб қўяди.

ШЕР: Оқсоқолим, бироз шошма, карта бераман. Фақат шартни очиқ ҳал қилиб олайлик. Биласанки Шер учун ханжарнинг ҳам, ўлимнинг ҳам қадри йўқ. Ўлдириш, ханжар билан кўкракдан дарча очиш янгилик эмас. Сен қилинмаган, такрорланмаган ишлардан гапир. Қизинг учун ҳамма нарсага тайёрман.

ХАВАН: Карта, карта бер!

ШЕР: Демак, ҳаммасига розисан. Мана, энди истаганингча ол, карта ол! Биласанки, карта ҳеч қачон тутмаган. Бузуқ хотинлардай қўлдан — қўлга ўтаверган, ман — ман деган йигитлар қариб — чириб ўлиб кетаверган, аммо карта ҳамон тирик. Ма, қандингни ур! Агар қўлинг келмаса, қизингни олиб, тилинг билан юришга мажбур қиламан.

ХАВАН: Яна битта.

ШЕР: Оқсоқол, мана кўриб қўй, қўлимда туз...

ХАВАН: Мени қизиқтирмайди, беравер.

ШЕР: Мана, энди ханжарингга ҳам зўр беришинг мумкин.

ХАВАН: Бер, бер!

ТИСИ: Оқсоқолим, сенга нима бўлди! «Инг...» қилиб қўйган боладай башарангни тириштириб қолдинг.

БИСИ: Овозингни чиқарсанг — чи!

ШЕР: Оқсоқолим, мардлик қилсинлар. Карта мардликни талаб қилади. Нега серрайиб қолдингиз? Демак, бир от, бир гўзал қиз бизники, яъни меники десам янглишмаган бўламанми?

ХАВАН: (Йиғлайди) О, қизим Лачи!

ТИСИ: Нима қилиб қўйдинг, оқсоқол?!

БИСИ: Оқсоқол, миянг чириган десам, ишонмадинг. Ҳовлиқиш мана нималарга олиб келди. Чўтални бер, Шер.

ШЕР: Биси, мана бу бир сўлкавой сенга, мана бу бир сўлкавой эса сенга, Тиси, қандингизни уринг. Менинг бахтим учун ичинглар.

ХАВАН: Кўнглим айнаб, бошим айлана бошлади, мени ушланглар. О, қизим Лачи, отанг аблаҳ! Отанг ит, отанг эшак! Шер, қизим сеники. Мен ўлдим.

ШЕР: О, гўзалларнинг гўзали Лачи меники бўлди.

Шер тантанавор юриб чиқиб кетади. Хаванни эса Тиси билан Биси суяб қолишади.

Иккинчи кўриниш

Водий остидаги кўл. Оқ кўйлақда беш — олти лўли қиз чўмилишмоқда. Лачи паришон кириб келиб, қизларга термилиб қолади.

ЛАЧИ: О, насли айний бошлаган бечора лўли қизлар! Ўзларингни ташна оҳулардай сувга ташлаб ақалли бир дақиқа бўлса — да, қора қисматларингизни унутишга уринасизлар. О, қондошларим! Бизнинг замонамизга келиб ўз она наслари бўлмиш сиз — қизларга, наҳотки бирон лўли эркак топилмаса. Сизлар қимор, ов, ичкиликка муккасидан йиқилган ноқобил эр ва акаларингизнинг ҳукмидан қутулиш учун ўзларингизни танҳоликка оласизлар. Эр — озодликка қанчалик ташнасизлар — а! Эҳтирос, ҳаяжонингизнинг чегараси йўқ. О, Тангрим! Нақадар гўзал, мафгункор бу лўли қизлар! Гўзал бир ҳилқат аёл зоти! Фақат томоша қилиш учун яратилганга ўхшайди. Аёл! Томоша қилиш учун гўзал бир безак!

ҚИЗЛАР ОВОЗИ: Лўли қизнинг эрмаги мовий кўлдир, мовий кўл.

ЛАЧИ: Нақадар мунгли кўшиқ! Кўшигингиз қанчалик мунгли бўлмасин, кўлдан ташқарига чиқмайди. Кўлдир унинг макони. Кўлдан чиққанингиздан сўнг сизларни бахтсизлик кутаётганини билсангиз эди... Биласиз! Биласиз! Яқинда сизларни пишиллаб овқат еювчи, хурракдан бўлак лаззатни билмайдиган қайси бир эркак зоти гулни узиб олгандай узиб олади — да, қизлигингизни булғайди. Ундан уёғи эса оналик. Зўрланган, мажбурий оналик! Эр ва болаларни боқиш оналиги. Эркаклар! Улар бирор вақт сизнинг инон — ихтиёрингизга қараганми! Йўқ, улар доим эркингизни эзган — топтаган. Эркакларнинг ишлари фақат

гўзал ва гўзалликни топташ, поймол қилишдир. Сизни эрта ё индин саргардонлик кутмоқда. Бу қанақа қисмат бўлди ахир! Наҳотки лўли бир умр саргардонликда кун кечирса! Ким бунга қулоқ солади? Бу қора қисматдан уларни ким озод қилади?! Лўлиларга Ватан керак! Бирон бир лўли бу ҳақда бош қотирай демайди. Бўлди! Етар! Бошқа ҳеч қаёққа кетмайман! Мен лўли болаларини ҳам ватанли бўлишини истайман. Умр бўйи қора қисматларидан нолиб юришларини истамайман. Қарорим қатъий! Бутун бу масалани оқсоқол отам олдига кўндаланг қўяман. Бу йўлда қурбон бўлиш бор, лекин чекиниш йўқ.

Қизлар сувдан чиқишиб, Лачини ўраб олишади.

БИРИНЧИ ҚИЗ: Лачи, овдан қайтдингми?

ИККИНЧИ ҚИЗ: Лачи, хафа кўринасан?

ЛАЧИ: Аксинча, бутун беҳад шодман. Ҳа, майли, жин урсин ҳаммасини, гулларим, қалайсизлар? Яна чўмилиш, шу билан кўнгил ёзишда — а?

БИРИНЧИ ҚИЗ: Бошқа нима ҳам бўлиши мумкин? Ахир, бизларга сендан бўлак қулоқ соладиган одам йўқ — ку, Лачи, эшитмадингми, қачон йўлга чиқарканмиз?

ЛАЧИ: Эшитганимда нима қила олардим? Эрта ё индин яна саргардонлик бошланади. Ҳар ҳолда мен сизларга ачинаман. Мен — ку, ўз эрким, ҳамиятим учун бир нави кураша оладиган одамман. Бироқ сизларга қийин. Эркаклар сизларни бургут чангалидан тортиб олинган ўлжадай истаган оловларида пишириб ейдилар. Она бўласизлар, сўнг уйма — уй юриб, тиланчилик қилиб бола — чақа, эрларингизни боқасизлар.

ҚИЗЛАР: Бундан бошқа нима ҳам қила олардик? Лачи, отанг оқсоқол. Сен уни кўндир. Шу ерда қишлайлик.

ЛАЧИ: Гулларим, менга диққат билан қулоқ солинглар. Бутун кечки овқат олдидан шу масалани ўртага ташлайман. Сизлар мени қувватланг, тихирлик қилишса, бошқа ёққа кетиб қоламиз, деб туриб оласизлар. Дўқ — пўписа қилсалар, эътибор қилманглар. Ўзим ҳимоямга оламан.

ҚИЗЛАР: Яхши. Кел энди бироз қўшиқ айтиб, рақс қилиб кўнгил ёзайлик.

ЛАЧИ: Кўт глим шу қадар паришонки, юрагимга на бир мусиқа, на бир рақс сиғади. Аввалгидай отларнинг чопиши, чақмоқ, момақалдиरोқлар ҳам нечундир ҳавасимни келтирмай қўйди. Илгарилари бола туғилганини кўрсам жўшиб кетар, ўлимни кўрсам ваҳимага тушардим. Энди эса ҳаммаси хира кўрилган тушдай мен учун қадрини йўқотди. Қулоқларим сизда, қани бир нарса денглар.

БИРИНЧИ ҚИЗ: Сари, анави кўнги қўшигингни айтиб бер. Қандай бошланарди? Ҳа, мана озор (қуйлайди).

Олисларда қолди боболар қабри,
Олисларда қолди онавий ватан.
Тугаб битди бутун Лачининг сабри.
Лўлини излайди илоҳий бир шаън.

ЛАЧИ: Ҳой (Лачи сапчиб туради), бетофиқ, бас қил қўшигингни! Йўқса тилингни суғуриб оламан.

ИККИНЧИ ҚИЗ: Лачи, қўй, айтаверсин, бирам ёқимлики...

ЛАЧИ: (Қўшиқни такрорлайди)

Олисларда қолди боболар қабри,
Олисларда қолди онавий ватан.
Тугаб битди бутун Лачининг сабри,
Лўлини излайди илоҳий бир шаън.

Саргардон қилди Лўли танасин! Бундан буён ҳам талон — торож қилади қўзғунлар. О, бош отамиз Лў, бош онамиз Ли! Бу қандай қисмат бўлди?!

БИРИНЧИ ҚИЗ: Лачи (яқинлашади), сен анави ерлик йигитни яхши кўриб қолибсан, ростми? Айт — чи, ўша йигит ҳам лўли йигитларга ўхшаб бағрига босиб, қучоқлаб, эркалатадими? Ичиб олиб бемаза гаплар билан сўкмайдими? Урмаса ҳам керак — а!

ЛАЧИ: Сенга ким айтди буни? Бошқа бу ҳақда оғиз очма. Анави лўлилар эшитишса борми, ҳолимизга маймунлар йиғлайди — я.

БИРИНЧИ ҚИЗ: Лачи, нима, ҳеч ким билмайди деб ўйлайсанми? Ўша йигит даладан бугдой олиб келаётганида сен аравасига минганинг, ўпишганингни кўп кўрганмиз. Ишонмасанг қизлардан сўра.

ЛАЧИ: Сенлардан бир нарсани яшириб бўлармиди. Бу ҳақда бошқа оғиз оча кўрма, очгудай бўлсанг қонингни ичаман.

БИРИНЧИ ҚИЗ: Неча пуллик ишим бор. Лачи, лўлими, бало — батгарми барибир эмасми, эр бўлса бўлди — да. Барибир Шер мени яхши кўради. У осонликча жон бермаса керак.

ИККИНЧИ ҚИЗ: Бўлди, лақиллайверманглар. Ҳей, Зари найингни чал, бир ўйнайлик, зерикиб кетдим.

Зари най чалади, қизлар бир сафга тизилишиб рақсга тушишади.

ЛАЧИ: О, Тангрим! Мана бу пари — пайкарларга қара! Тўлқиндай тўлганишмоқда. Гўё улар рақс, мусиқага мойил бўлиб тутилгану, инсон зотини азоблардан қутқарадигандай. О, мен нега эркак бўлиб тутилмадим? Нега шундай ҳилқатнинг кўнглини олиб, оғриқларига лаззат бағишламадим? Ақалли улар бир марта эркакдан хурсанд бўлармиди?... Шундай гўзал бир ҳилқатни вақти келиб ерга қориштириб юборишга қандай кўзинг қияди худо? Сенда инсоф борми?

БИРИНЧИ ҚИЗ: Ҳой қизлар, ана унга қаранглар.

ИККИНЧИ ҚИЗ: Лачи, ана йигитинг келиб қолди. Қизлар, қаранглар, бирам чиройлики... Лачи, илтимос, сен бир пас жим тур, биз йигитингни бир қийнайлик. У лўли қизни севишидан олдин кимлигини билиб қўйсин.

ЛАЧИ: Ҳой ёввойилар, қани жуфтакни ростлаб қолинлар — чи. Ҳали айтганимдай, туя кўрдингми, йўқ, бия кўрдингми, йўқ.

ҚИЗЛАР: Кўнглинг тўқ бўлсин (кетадилар).

Сумбат қўлида китоб билан кириб келади.

СУМБАТ: Лачи!

ЛАЧИ: Сумбат! Бир нафас қимирлама (ўзини Сумбатнинг қучоғига ташлайди).

СУМБАТ: Лачи, яна паришонсан.

ЛАЧИ: Сумбат! Айт — чи, вақти келиб лўлилар ҳам ватанлик бўладиларми? Бўлса, мен буни кўра оламанми?

СУМБАТ: Кўрасан. Оз қолди. Отанг билан гаплашамиз.

ЛАЧИ: О, мени қанчалар бахтиёр қилган бўлардинг. Ваҳоланки, бу ҳақда мен эмас, эркаклар бош қотиришлари керак. Сумбат, танамни бир оғир алам кемиргандан кемиради. Баъзан юрагим шу қадар кучли ура бошлайдики, мана — мана ўлиб қоламан деб ўйлайман. Фақат сен билан бирга бўлган кезларимдагина бир нафасга ўзимни эркин ҳис қиламан. Ҳатто сенинг ҳидинг ҳам мени оромга толдиради. Сумбат, сен шу пайтгача ўтмишинг ҳақида ҳеч нарса демадинг. Энди гапириб бер. Зора озгина енгил тортсам.

СУМБАТ: Мен ўтмишимни билмайман. Фақат оч — тўқ, яланг оёқ юрганим хотирамда хира сақланиб қолган. Мени «болам» деб бошимни силайдиган, эркалатадиган одам кейинчалик тоғам бўлиб чиқди. Тоғам ҳам, келиноним бўлиш Муборак ҳам ўта мулоим, олижаноб одамлар эди. Тоғамнинг болалари сероб эди. Мен ҳам ўша болалар қатори меҳр — оқибат кўриб улғайдим. Отам билан онамнинг

васиятларига кўра тоғам мени ўқитди. Ёшим улғайгач эса инон — ихтиёримни ўзимга топшириб қўйишди. Сенга уйланиш ҳақида оғиз очганимда шодликларидан йиғлаб юборишди. Лўлилар ҳам Худонинг бандаси, ўзимизга ўхшаб ейишади, кийишади, болалар ўстиришади, дея кўнглимни кўтаришди...

ЛАЧИ: Ростданми? Тавба, Сумбат, қисматимиз шу қадар ўхшашки... қанақа китоб олиб юрибсан?

СУМБАТ: Фалсафа (китобни очиб кўрсатади). Бунда одамнинг маймундан яралгани ҳақида ёзилган.

ЛАЧИ: Ҳа — ҳа — ҳа! Тавба, одам маймундан яралган де? Қизиқ! Ҳали биз маймунларнинг болаларимизми — а! Қизиқ, сени билмайман — ку, аммо мен маймундан тарқалмаганман. Агар маймундан тарқалганимиз рост бўлса, у ҳолда бизнинг лўлилар итдан яралган бўлишса керак.

СУМБАТ: Иҳа — ҳа — ҳа! Нега ундай дейсан?

ЛАЧИ: Ахир лўлилар итга ўхшаб саргардон юрадилар — ку. Ўзинг ўйла, фақат итнинг ватани бўлмайди. Одамнинг эса ватани бўлади. Ўзинг айтгандай хабашнинг ҳам, ўзбекларнинг ҳам ватанлари бор. Қачонлардир бизнинг ҳам ватанимиз бўлган экан. Эшитишимча, лўлиларнинг ватани Ҳиндистонмиш. Бир пайтлар улуг очарчилик бўлган, лўлилар ўз ватанларини ташлаб чиққан эканлар. Кўрибсанки, ҳали айтганимдай ит кунига тушиб қолишган. Кейин ҳамма — ҳамма ердан ҳайдалаверган. Оқибат ўғри, дайди, дангаса деган ном олди. Бунга на кулиб, на йиғлаб бўлади. Бу саргардонлик ўйлайманки, яна минг йилларга чўзилади. Аммо мен бунга йўл қўймайман. Лўлилар ватанли бўлишсин ё ер юзидан қирилиб кетишсин!

СУМБАТ: Бизда сизларни камситишмаяпти, аксинча, меҳнат қилинглар, деб илтимос қилишяпти. Эркакларингиз кўнишмаяпти. Лачи, бўлди, чарчагансан, юр бироз айланайлик.

ЛАЧИ: Сумбат, чиндан ҳам чарчаганман. Оёғимга чалинган ҳар бир ўт — ўлан ҳам гўё менга лўли қиз, дарбадар деб дашном бераётганга ўхшайди.

СУМБАТ: Сенга шундай туюлади.

ЛАЧИ: Туюлармиш... О, дўстгинам! Йўқ, йўқ, туюлмайди. Асли ўзи шундай. Ҳақиқатдан юз товлаб нима қиламиз. Касалини яширсанг иситмаси ошкор қилади. Ҳар ҳолда сен бахтлисан, чунки ватанинг бор.

СУМБАТ: Лачи, юр айланайлик.

ЛАЧИ: Фикримни чалғитишга уринасан — а. Шундай қилсанг, худо хайрингни берсин. Мана, куз ҳам тупди. Севимли кузим. Кузда ўзимни бир нави бардам — бақувват

сезаман. Аммо саргардонлик куйига тушишимизни ўйласам, қорним орқамга тортиб кетади. Лўлилар учун баҳор билан куз бироз кўнгилсиз фасл. Ҳа, нима қилаётганимни унутганим йўқ. Ҳа, нима деяётганимни унутганим йўқ. Маймунлар ҳақида гапирмоқчи эдим. Одам маймундан тарқалган дейиш кулиги, албатта. Шундай бўлса, унда итни бўридан, эшакни отдан яралган дейиш мумкин экан — да. Қабиламизда Хашман деган чол бўларди. У бўри боқиб, зўр ит оламан деб умр бўйи ҳаракат қилди, лекин бояқиш чол ниятига етолмай оламдан ўтди. Демак, ит билан бўри икки хил жонивор экан. Ваҳоланки, ит билан бўри маймун билан одамга қараганда бир — бирларига яқин мавжудот.

Узоқдан Лачи деган овозлар эшитилади.

СУМБАТ: Бирор воқеа юз берганга ўхшайди.

ЛАЧИ: Ҳар куни шу аҳвол. Лўлининг оёқлари остидан ҳар дақиқа фалокат чиқиб туради.

БИРИНЧИ ҚИЗ: Лачи! Лачи! Отанг сени Шерга қиморга ютқазиб қўйибди. Шер сени қидириб юрибди.

ЛАЧИ: Отам мени қиморга ютқазиб қўйибди?!... Бу кўргилик ҳам бормиди менга. Сумбат! Мана сенга итдан яралганимизнинг мисоли. Шири, сен боравер, мен ҳозироқ орқангдан етиб оламан. Сумбат, сен бундан хабардорсан. Шер кўпдан бери менга уйланмоқчи бўлиб юрибди. Отамнинг тутуриқсизлиги, кўп ичишидан фойдаланиб ниҳоят ниятига етибди. Майли, мен Шерга Лачининг кимлиги, нималарга қодир эканини кўрсатиб қўяман. Чамаси у аёлларни истаган мақомга ўйната оламан деб ўйлайди. Мен унга, аёл чолғу асбоби эмаслиги, гарчи шундай бўлган тақдирда ҳам фақат бузиб қўйиши мумкинлигини эслатиб қўяман. Биз — аёллар шундай чолғу асбобимизки, бизни эҳтиёткорлик билан чалгандагина сархуш қиладиган мусиқа тарағишимиз мумкин, лекин салгина қўполлик қилиндими бузса бузадик, чаломайди. Кўнглинг тўқ бўлсин, Сумбат. Мен ҳаммасини тинчлик билан бартараф қиламан. Эртага шу ерда кўришамиз. Назаримда тўйимиз энди тезлашадиганига ўхшайди. Хайр.

СУМБАТ: Лачи, фақат қизишма.

ЛАЧИ: Кўнглинг тўқ бўлсин, хайр.

Учинчи кўриниш

Водийдаги ўтовлардан бири. Хаван билан Лиси кўринади.

ХАВАН: Энажон, мусалласдан қуй, зора дардим бироз енгиллашса. Ахир мен нималар қилиб қўйдим? Энажон.

Шер мастлигимдан фойдаланиб йўлдан урди. Доим қимор ўйнашга ўтирганимизда ютқазишимни, Лачини қиморга тикишимга мажбур қилар эди. Мана, ниятига эришди. Энажон, ўзинг биласан, Лачини жонимдан ҳам яхши кўраман. У ҳам ўғлим, ҳам қизим. Қандай қилиб бу қора кунга йўлиқдим?

ЛИСИ: Хаван, болам, ҳар ҳолда яхши қилмадинг. Менинг умидларимни ҳам пучга чиқардинг. Лачини урф — одатимизга кўра турмушга чиқарсам деб саруполарини тайёрлаб қўйган эдим. Юзим қора бўлди. Агар у қиморга ютқазилганини эшитса ўзини ўлдиради, ё бошини олиб бирор ёққа кетиб қолади, биласан, Шерни кўрарга кўзи йўқ.

Лачи киради.

ЛАЧИ: Бувижон, нима гап, тинчликми?

ЛИСИ: Сўрама, қизим, пешонанг шўр экан. Отанг мастликда сени қиморга тикиб юборибди. Шер сени қидириб юрибди. Ўзингни панага ол, йўқса бирор бахтсизлик юз беради.

ХАВАН: Қизим мени кечир. Шер мастлигимдан фойдаланди. Қизишиб кетиб тилимга эрк бериб юборибман. Бу қилмишим учун мени жазолашнинг мумкин. Истасанг чопиб ташла.

ЛАЧИ: Отажон, бўлар иш бўлибди. Энди ўзингни ўққа — чўққа урганинг билан фалокатнинг олдини ололмайсан. На чора. На чора, пешонамда бор экан. Мен бир кун бўлмаса бир кун шундай қилишингни билардим. Кейинги пайтларда сен қиморга, ичкиликка муккангдан йиқилдинг. На бизлар, на қабила билан ишинг бўлаяпти. Бу албатта қарилик иллатидир. Афсуски, отамсан, йўқса...

ХАВАН: Тўғри, мен сенинг отангман. Сен менинг зурриётимдан бўлгансан. Шундай экан, отанинг сўзи фарзанд учун қонун бўлиши керак. Эркакнинг боши эгилиши ўлганидир.

ЛАЧИ: Тўғри айтасан, ота. Аммо сенингча қиз боланинг боши эгилиши ўлгани эмас — а!

ХАВАН: Бўлар иш бўлди. Энди эса Шерга турмушга чиқишга розилик беришинг шарт. Бўлмаса, қимор қонунига кўра Шер мени ўлдиришга ҳақли.

ЛАЧИ: Демак, сен ўз жонингни ҳимоя қилиб, фарзандинг жонини гаровга қўйгансан. Бу фарзандга ота томонидан кўрсатилган инъомда, а? Раҳмат сендай отага!

ХАВАН: Лачи, нима бўлса бўлди, сен Шерга розилик беришинг керак.

ЛАЧИ: Мен розиман. Мен ўлсам ўлайки, сен омон қол. Фақат сўнгги бор менга оталик меҳринг билан қулоқ сол. Уйланиш, насл қолдиришнинг ўзи оталик эмас. Ҳар бир ўрмаловчи жон ҳам ўзидан насл қолдира олади. Ота ўз фарзандини бало — қазолардан ҳам асраши керак. Мен фарзанднинг сифатида сенинг оталик ҳақ — ҳуқуқингни ҳурмат ва ҳимоя қиламан, шундай қилиб ҳам келдим. Бу менинг муқаддас бурчим. Шундай экан, сен ҳам менинг фарзандлик ҳақ — ҳуқуқимни ҳурмат ва ҳимоя қилишнинг шарт. Демак, мен сенинг ҳамма буйруқларингга рози бўлавермайман. Менинг «мендигим»ни оёқ ости қилишингга йўл қўймайман.

ХАВАН: Лачи, гапни калта қил. Мен шу пайтгача оталик қилдим, талаб ва истакларингни бажо келтирдим. Онанг ўлганда йигирма беш ёшда эдим. Онангни севганим, сени бошқа она қўлига зор қилмаслик учун бошқа уйланмадим. Умрим хазон бўлди. Бу ёш тул қолган эркак учун қанчалар оғир эканини билсанг эди...

ЛАЧИ: Мана, энди чин гапни гапирдинг отажон. Бунинг учун бошим ерга теккунча таъзим қиламан. Мен билмасам, худо билсин. Сенинг бу ишинг дoston қилишга арзигулик. Сенга ўхшаган хотинига вафо қилган эркаклар бизнинг давримизда мингдан битга топилади, йўқса топилмайдди ҳам. Сен онамга бўлган садоқатинг учун унинг руҳини шод этдинг. Ёш эркакнинг ёлғиз тўшакка кириши қанчалар даҳшат эканини қиз бола бўлсам — да, яхши тушунаман. Бироқ сен шу садоқатингга яраша иш қилмадинг. Мени деб уйланмаган экансан, нега қиморга тикиб юбординг? Бўлди, бир — биримиз билан бундан буён ота — боладай эмас, эркак аёлдай гаплашамиз. Мен розиман, лекин менинг ҳам шартларим бор.

ХАВАН: Қанақа шарт!

ЛАЧИ: Сен одамларни шу қиш шу ерда қолишга кўндирасан. Йўқ десанг, демак чиқиша олмаймиз. Иккинчи шартим, лўлиларнинг муқаддас урф — одатларига кўра Шер билан овда ё пойгада, йўқса рақсда беллашиб кўраман. Галаба қилса, қандини урсин, енгилса, ўзидан кўрсин. Шундан кейин сенинг ҳам юзинг ёруғ бўлади. Учинчидан, ҳозироқ бориб карта ўйнайсан, қўлинг келса, мени қайтариб оласан.

ХАВАН: Карта ўйнашга пулим йўқ. Шу ерда қишлаш масаласига келсак буни мен ҳал қилолмайман. Қолганларига розиман.

ЛАЧИ: Қолганита мен ҳам розиман. Шер билан беллашиб кўраман. Ҳозироқ Шернинг олдига бориб қизимнинг

шартларига қулоқ сол, де. Ўзимни ўнглаб олишим учун икки — уч кун муҳлат берсин.

ЛИСИ: Болажоним, отангни қийнама, бўлар иш бўлди. Менга ҳам қулоқ сол. Муптдайлигиндан бери ўзим емай, киймай сенга егиздим, кийгиздим. Онанг йўқлигини билдирмадим. Ёлғиз, етим деб ўз эркингни ўзингга қўйиб бердим. Болалардай ўсдинг. Лекин (йиғлайди)... Мен сени урф — одатимизга кўра турмушга чиқарсам деган ниятда эдим.

ЛАЧИ: О, бувижоним! Набира — қизингнинг бир қошиқ қонидан кеч. Мен ҳам эсимни таниганимдан бери ҳурматингни жойига қўйиб келдим, йиғласанг йиғладим, қулсанг кулдим. Бир одамнинг қўлидан келгани шу — да. Сен мени деб куёвингнинг кетидан тентираб юрдинг. Сендан бошқа одам бўлса етимча қизни отаси қўлига ташлаб кетиб қолган бўларди. Мени деб умрингни хазон қилдинг. Энди япаш навбати менга келди. Буёғини менга қўйиб бер. Мен ҳам қиморга тикиларман деб ўйламаган эдим.

ЛИСИ: Бўлмаса (шивирлайди), отангга билдирмай бирор ёққа кетайлик.

ЛАЧИ: Йўқ, бувижон! Мен лўлиларни ташлаб кетолмайман. Нима бўлганда ҳам мен лўли қизман. Мени лўли қиз деб танишади. Шундай экан лўли қиз бўлиб туғилдимми, лўли қиз бўлиб ўламан. Бошимга тушган фалокатни иложи борица ҳақиқат юзасидан ҳал қилишга уриниб кўраман. Ахир эрта ски индин яна бизни дарбадарлик кутмоқда. Шу ерда қолайлик. Бизнинг ҳам ватанимиз бўлсин. Қачонгача авлодимиз қора қисматларидан нолиб юришади. Бувижон, мени кечир. Шу пайтгача бир нарсани сендан сир тутиб келдим. Ўзингга маълум, бу ерга келганимиздан кейин йўқолиб қоладиган бўлгандим. Сен буни сўраганингда, индамасдим. Мен бир ўзбек йигити билан танишиб қолган эдим. У ҳам ўзимга ўхшаш етимча экан. Олиб келадиган бугдойларни ўша йигит бериб юборарди. Кейинчалик маълум бўлдики, мен уни қаттиқ севиб қолибман. Бунга сабаб, у бизни ҳурмат қиларди, севарди. У бизни шу ерда қолишимизга, турғун бўлишимизга ёрдам бермоқчи. Менга ёрдам бер, отамни кўндир.

ЛИСИ: Отанг ўлса ҳам бунга кўна қолмайди. У одамларсиз бир иш ҳам қилолмайди. Сен қиморга тикилмаганингда бошқа гап эди. Биласанки, Шердан бутун қабила кўрқади. Лачи, мен ҳам сендан кўпдан бери бир нарсани сир тутиб келардим.

ЛАЧИ: Қулоқларим сенда қиблан олам гапир. Қанча тез

бўлса шунча яхши. О, онажоним! Ниҳоят сен ҳақингдаги ҳақиқатни билиш менга насиб этди.

ЛИСИ: Менинг қабилам Били. Отангнинг қабиласи эса Киби. Онанг шу қадар гўзал аёл эдики, лўли зоти бундай гўзал аёлни кўрмаган десам ишонмайсан. Қабиламингда ошиқу беқарорлар кўпайиб кетган, кўчага чиқаришга кўрқар эдик. Лўлилар онангнинг қимматига юзлаб қўй, отларни тикишган эди. Онанг ёз кунлари кўза билан Ганг дарёси бўйига тушиб, сув олиб чиқар эди. Ўша кунларнинг бирида отанг онангни кўриб қолади. Отанг ўз қабиласида баобрў одам экан. У бир неча бор совчи юборди. Буванг раҳматлик биттаю битта қизим, деб совчиларни ранжитиб қайтарди. Бу икки қабила орасида қиз олиш — бериш борасида низо сақланиб келарди. Улар урушиб қон ҳам тўкишган эдилар.

ЛАЧИ: О, бувижон, насл — насаби бир бўлган икки лўли қабиласи бир — бирларининг қонларини тўкишини эпитишдан ҳам бўлак даҳшат борми?

ЛИСИ: Совчилар келавергач, буванг икки қабиланинг икки кучли йигити бир — бирларини ханжар билан ярадор қилсин деб шарт қўйди. Қайси томон енгса онанг ўша томонники бўлар эди. Бу олишувда отанг енгилди. Онанг отангни севар экан, шартдан кейин қочиб кетди. Шу — шу бўлди — ю, икки қабила орасида жанжал бошланди. Бунда бизнинг қабиламинг енгилди. Мен онангни деб ўз қабиламинг тапплаб қочиб ўтдим. Саргардонлик бошланди. Қиш чиқди, баҳор келди, биз Ганг дарёсининг қуйи оқимида етганимизда онанг ҳомиладор бўлиб қолди. Шу ерда қишлашга мажбур бўлдик.

ЛАЧИ: Бувижон! Тезроқ гапир, кейин нима бўлди?

ЛИСИ: Туманли оқшомларнинг бирида онангни тўлғоқ тута бошлади. Эркакларни кўздан қочириб, аёлларни ёнимга олдим — да, ўзим доялик қилдим. Онанг эрталабгача тўлганиб ётди. Сўнг ҳушини йўқотди. Қуёш чиқиш олдида сени аранг қўлимга олдим. Кейин онангнинг кўзлари ёригани, сени дунёга келишинг шарафига дарҳол тўй буюрдим. Лекин...

ЛАЧИ: Нима, лекин?

ЛИСИ: Лекин... Онангнинг кўзлари бир очилди — ю, аранг қизми, ўғилми, деб сўради. Кейин эса абадийликка кўз юмди.

ЛАЧИ: Бўлди! Бўлди! О, бечора онагинам! Муҳаббат деб ўз қабиласидан ажраган, муҳаббат деб жонини қурбон қилган бокира она! Демак онам учун менинг ҳоки пойим хайрли келмаган экан — да! Мен туғилдим, онам эса ўлди.

Онамнинг қилмишига қараганда мен ҳам муҳаббат деб қабиламни ташлаб кетишим мумкин экан — да. Демак, бу йўлда отамга қарши чиқа оламан. Чунки ўзи ҳам онамни шу кўйга солган. Кейин нима бўлди, бувижон?

ЛИСИ: Кейин қабиламиз ота — боболаридан қолиб келаётган аламли қўпикларни куйлашиб йўлга тушишди. Онангни Ганг дарёси бўйига кўмиб келдик.

ЛАЧИ: Етар, бувижон! Ўтиниб сурайман. Бундан буён бу ҳақда гапирма. О, бувижон! Юрагимни қаттиқ жароҳатладинг. Айт — чи, бу дунёда лўлининг қисматида ҳам кўра қора қисмат бўлиши мумкинми? Худди шу қора қисматга қарши чиқмоқ даркор.

Лачи талабаларча ўзини дуч келган томонга уриб чиқиб кетади.

ТўРТИНЧИ КЎРИНИШ

Ўтов. Хаван, Лиси, Лачи ўтиришибди. Шер кириб келади.

ШЕР: Оқсоқол, мана мен келдим. Ақиқа қани? Муҳаббатдан қонларим жўшиб, эҳтирос ўтидан ўртанаяман. Югурганини эмас, буюрганини деб шунга айтадилар — да. Гарчи Лачи қимор қонунига кўра меники бўлса — да, уйимга олиб бормагунимча ишонгим келмайди. О, севимли Лачим! Кўзларимни гафлат тумани ўраб, сени кўрмай қолибман. Қани, кўлингни бер, бошлашиб тўйхонага кирайлик. Сенга уйланишим эвазига катта тўй буюрдим. Оқсоқол, қизингни олиб кетишга ҳаққим борми?

ХАВАН: Қизим сеники

ЛАЧИ: (Санчиб ўрнидан туради). Шер! Мен сеники бўлганимдан беҳад бахтиёрман. Шодлигим шу қадар чексиз — чегарасизки, менинг ўрнимда ҳар қандай лўли қиз бўлганда ҳам гангиб қолган бўлар эди. Шундай экан, ўтиниб сурайман, бироз шошма.

ШЕР: Ақиқам, сенга қулоқ солмоқ эрлик бурчим.

ЛАЧИ: Раҳмат. Лўли йигитининг лўли қизга кўрсатган илтифоти яна бир бор бошимни кўкларга етказди. Шер, сен қабиламизда йигит сифатидагина эмас, мард, олижаноб эркак сифатида ҳам ном чиқаргансан. Шундай одамга турмушга чиқиш мени қувонтирмай қўймайди.

ШЕР: О, бу гапларинг бошимни кўкларга етказди.

ЛАЧИ: Тақдир деган ҳақиқатдан қочиб қутулиб бўлмас экан. Ўзимни олиб қочдим. На чора, пешонамга фақат сен ёзилган экансан. Шундай экан, тўй олдидан менга қулоқ

соларсан деган умиддаман. Мен ҳар ҳолда қиз боламан. Қиз боланинг ўзига хос орзу — ҳаваси бўлади.

ШЕР: Жоним билан қулоқ соламан.

ЛАЧИ: Қизлик дунёсини тарк этиб, аёллар дунёсига ўтишни нақадар оғир эканини фақат аёл қалбигина ҳис қилади. Ўзингга маълум, аёлларимиз бирор вақт эркакларга қарши чиқмаган. Отам мени сенга қиморга ютқазган экан, мен ҳам отамнинг гурурини оёқ ости қилмайман.

ХАВАН: Раҳмат, қизим.

ЛАЧИ: Отам қабила оқсоқли, унинг устига бир эркакдай обрўга эга. Сиз эркаклар кейинги пайтларда қимор, ячкиликка керагидан ошиқ ружу қўйдингиз. Бу йўлда хотин — қизларингиз, керак бўлса Худони ҳам тикиб юборяпсизлар. Тўғри, бу ҳеч қачон айб ҳисобланмаган. Худога шукр, турмушга чиқмай туриб қиморга тикилдим. Хотин бўлиб тикилганимда оғриғи анча кучли бўларди. Чунки мен ўз танамни истамаган ҳолда иккинчи эркакка сотган бўлардим. Қонуний отасидан туғилган болаларимни қонунсиз отага инъом этган бўлардим. Демак, қизлик алами хотинлик аламига қараганда осонроқ кўчди.

ШЕР: Лачи, мени хурсанд қилдинг, тезроқ бўл, бизни одамлар кутишяпти.

ЛАЧИ: Шер, ҳали айтганимдай сен мард йигитсан, демак номусинг ҳам шунга яраша кучли. Такрор айтаман, менинг сендан биргина илтимосим бор. Турмушга чиққанимдан кейин менга қулоқ солмадинг, деб сендан ўкиниб юрмай. Ўзимни ўнглаб олай. Отам, бувимни абадийликка тарк этиб кетиш осонмас ахир.

ШЕР: Мен ҳамма илтимосларингга қулоқ соламан. Бироқ тўйни кечиктириш мумкин эмас.

ЛАЧИ: Шер, бир нарсага диққат қил. Иккаламиз ҳам лўли фарзандимиз. Шундай экан, лўлиларнинг урф — одати иккаламизга ҳам муқаддас. Шу сабабли удумга кўра тўйдан олдин ов ё пойга, йўқса рақсда куч синашиб қурайлик. Шундан кейин мени мутлақо ўзингники қилиб оласан.

ШЕР: Мен бунга рози эмасман. Чунки мен сени ҳалол қиморга ютиб олганман.

ЛАЧИ: Тўғри, бироқ урф — одатларимизни қилмасак, одамларни ранжитган бўламиз. Кейин ҳозир ҳамма илтимосларингга қулоқ соламан дедим, сўзингда тур.

ШЕР: Яхши, мен бу гал ҳам мардлик қиламан. Лекин кейин машмаша қилсанг кунингни кўрсатаман.

ХАВАН: Тўғри қиласан, барибир ютиб оласан.

ЛИСИ: Худога шукр, иш тинчлик билан битадиганга

ўхшайди.

ШЕР: Икки кун муҳлат бераман. Сўнг куч синашишни бошлаймиз.

ЛАЧИ: Шер, мардлигингга яна бир карра қойил қолдим.

Шер Лачини бағрига босмоқчи бўлади, Лачи итариб ташлайди.

ШЕР: Лачи, мени ранжитяпсан.

ЛАЧИ: Мен рози бўлдим — ку, бироз чида — да.

ШЕР: Ҳой Лачи, унутма, икки кундан сўнг гап бўлиши мумкин эмас. Бирор нарса десанг бошингга ит кунини соламан, қара, ханжарим кўпдан бери қонсираб турибди.

ЛАЧИ: Шер, келишиб олдик. Дўқ қилма. Агар мен сенинг ўрнингга бўлганимда, бир ёстиқча бош қўядиган жуфти ҳалолимга қон билан булганган ханжарни кўрсатиш ўрнига эркалатган, илиқ гаплар билан кўнглини овлаган бўлардим. Аёлни фақат кўнглини овлаш, эркалатиш билангина қўлга олиш мумкин. Биласанки, мен ханжардан кўрқмайман. Бир марта ўладиган бўлгандан кейин ханжар билан сўйилиб ўлдинг, ўз ажалинг билан ўлдинг барибир эмасми. Ўлим молпараст, мансабпараст одамлар учунгина кўрқинчлидир. Ҳақиқатпарвар одам учун эса аксинча. Оддий ҳақиқат. Гарчи мен қиз бола бўлсам — да, ханжаримни сендан кўра чаққонроқ ва шафқатсизроқ ишлатишим мумкин.

ШЕР: Мен кетдим, сени кутаман. Беллашув истаган кунинг бўлади.

ЛАЧИ: Шошма, Шер, келишиб олайлик. Беллашув бир ёқли бўлгандан сўнг иккаламиз ҳам халққа қулоқ соламиз. Халқнинг ҳукми Худонинг ҳукмидир.

ШЕР: Мен розиман (чиқиб кетади).

Кўл бўйи. Тун. Лачи қотиб турибди.

ЛАЧИ: О, лўлиларнинг Тангри! Бир лўли қиз бошига наҳотки шунчалар кулфат ёғдирасан?! Лўли насли ер юзида яралгандан бери бошига тушган бало — офатларни бир мен тортаётгандайман. Асабларим тутдай тўкилди. Юрагим қовурғаларим орасига сиқилиб қолди. Наҳотки мен шу қадар иродасиз, ноқобил одамман! О, шаддо! лўли қиз, қани сенинг харсангдан харсангга оҳудай сапчишларинг! Ўлжасига ташланган оч бургутдай ҳамланг қани сенинг? Талаб қилинса кулгини йиғи, фожиани кулги билан енгиб кета олардинг — ку! Наҳотки шу қадар бачкана, ожиза бўлиб қолган бўлсанг. Ҳа, яқин орада инсон зоти бошига тушмаган оғир бир кулфат менинг бошимга тушди. Бунинг кўнглим сезиб турибди. На чора, чидамоқ керак. Ахир, бу дунёи оламда ҳақ — ҳуқуқи топталган, чорасиз қолиб ҳўнг — ҳўнг

йиглаган бир мен эмасман — ку.

СУМБАТ кўринади.

Ўзингни бос, эй лўли қиз. Ана, бу дунёда сени бир нафас бўлса — да, ғам — ташвишлардан озод қиладиган, уни деб япаса, уни деб курашса арзийдиган йигитларнинг султони Сумбат келмоқда. Ҳа, Сумбатгина мени ғам — ташвишлардан қутқазади, бир нафас инсон эканимни эсимга солади, о, наҳотки, мен уни шу қадар юксак туйғу билан севсам! Қизиқ, мен бирор лўли йигитни шунчалик сева олишим мумкинмиди? Йўқ!

СУМБАТ: Аачи, нима гап, тинчликми?

ЛАЧИ: Сумбат! Назаримда ер — кўкда бир бахтсиз бўлса, у лўли, яна бир бахтсиз бўлса, у менман. Ҳа, майли. Қандай қилиб ҳам тинчлик бўлсин. Лўли бор жойда тинчлик бўлганини эшитганмисан? Отам мастликда пулларины ютқазиб, сўнг отини, кейин мени қиморга тикиб юборибди. Ўлик руҳимни яна бир бор ўлдирди отам. Ҳар ҳолда мен бевақт туғилганман. Туғилмаганим маъқул эди. Лекин туғилмасдан ҳам иложим йўқ эди. Борди — ю, она қорнига тушган куним тутилиш, туғилмаслигим шақида сўрашганда албатта, йўқ деган бўлардим. Гарчи туғилиш, унча кўнгилли ҳол бўлмаса — да, туғилиб бу дунёнинг ўт — ўланлари, ой — ю куёши, сув — тошларини кўриш ҳар ҳолда шарафли иш. Ҳаётни телбаларча севиб қолгалингдан сўнг ундан ажралиш қанчалар оғир — а! Жин урсин ҳаммасини. Нима демоқчилигимни унутганим йўқ.

СУМБАТ: Яхшиси, гапирма. Мен ҳаммасини тушуниб турибман.

ЛАЧИ: Мен Шер ҳақида сенга гапирганман. У нақ тўрт оёқли маҳлуқнинг ўзгинаси. Унда на инсоний, на бир олижаноблик туйғуси бор. У ҳамма нарсаларга бирдай ташланади, тўсқинлик қилган ҳамма нарсаларни янчиб ўтиб кетаверади. Уни фақат яхши гап, алдаш билан қўлга олиш мумкин. Одамлар ундан ўлимдан кўрққандай кўрқишади. У ханжарни картадай ўйнайди, одамни ҳам молдай сўйиб ташлайверади. Мен унга тўйдан олдин пойга, ов, рақсда куч синашиш шартини қўйдим. Худо инсоф бериб кўна қолди. Ғалаба кимнинг фойдасига ҳал бўлишига қараб халқ ҳукм чиқаради. У бунга ҳам рози бўлди. Сен бу маросимда қатнашишинг керак. Ғалаба қилган тақдиримда менинг учун қадаҳ кўтарасан, енгилган тақдиримда эса мени Шернинг чангалидан қутқарасан.

СУМБАТ: Лўлиларинг мени танишмайди — ку.

ЛАЧИ: О, соддагинам! Одамларнинг қўлидан нималар

келмайди. Одамнинг ҳийла — найранглари олдида тулки деган маҳлуқнинг ҳийла — найранглари нима бўлибди. Одам жониворларнинг энг муттаҳами эканини наҳотки унутган бўлсанг. Ҳийла ишлатамиз. Мен сенга Лўли қизларнинг кийимларини олиб келдим.

СУМБАТ: Қани, қани, о (кўради), айни муддао.

ЛАЧИ: Қани, бир кийиб кўр — чи. Мана булар тақинчоқлар, бўйнинг, қулоғингга тақасан. (Сумбат кийиниб, тақинчоқларни тақади). Иха — ҳа — ҳа, тавба, Нах лўли қизнинг ўзи бўлдинг — қолдинг. Жуда ҳам чиройли лўли қиз бўлар экансан. Ҳой лўли қиз, лўли йигитлар кўриб қолишмасин. Оёғингни ерга тегизмай олиб қочиб кетишади — я. Кейин она бўлиб, а, лавббай? Бир уй болаларни боқишга тўғри келади...

СУМБАТ: Иха — ҳа — ҳа!

ЛАЧИ: Ҳой, лўли қиз, бир ноз қил — чи.

СУМБАТ: Мана, бегим. Сиз ноз дейсизу, биз йўқ деймизми? Борлигим сизга дурбон бўлсин, қалай? (Сумбат қошларини учтириб, кўзларини сузиб ноз қилади). Ёқдим, бегим?

ЛАЧИ: Иха — ҳа — ҳа! Тавба, мен шундай ишларга ҳодир эканлигингни билмас эканман. Ноз — карашмада лўли аёлларни ҳам йўлда қолдириб кетар экансан.

СУМБАТ: О, бегим! Сизга ёққаним учун беҳад шодман. Буюрсинлар, хизматларига махталман. Қалин кўрпача тўшайми? Оёқ — қўлларини уқалаб қўйсамчи? Иссиқ сув ҳам тайёрла дерсиз. Жон — таним билан бажараман.

ЛАЧИ: Ҳой, лўли қизлар, никоҳ куни чўмилмайдилар.

СУМБАТ: Бўлмаса, кечирсинлар, мусаллас қуяйми?

ЛАЧИ: Сумбат, мусаллас бўлса чиндан ҳам ичардим. Бирам ичгим келяптики...

СУМБАТ. Бегим, мана ҳозир истакларини бажо келтирамиз — да (Сумбат қўлини пиёла қилиб томоғини қуриллатиб, мусаллас қўйган бўлади). Етадимми? О, бегим, кайфингиз ошиб қолди. Рақс тушиб берайми? Қўшиқ эшитгиларни борми?

ЛАЧИ: Иха — ҳа — ҳа! Бўлди Сумбат, бўлди. Ичакларим узилаёзди. Лўли қиз бўлмай кет. Мен фалокатдан қутулиш учун лўли қиз бўл десам, сен чиндан ҳам лўли қизга айландинг — қолдинг.

СУМБАТ: Демак, айни муддао. Шошма, мен сенга бир қўшиқ айтиб берай (айтади).

Мен туғилдим дала — даштда,
Тентирадим яланг бошда.
Мен ўламан кўнгил ғаштда,
Ғамим қолар қалам қошда...

ЛАЧИ: Бўлди, Сумбат!

СУМБАТ: Кечир мени, хафа қилмоқчи эмасдим.

ЛАЧИ: Биласанки, мен тутаган одамман. Ҳар бир гап оғриғимни зўрайтирса зўрайтирадики, босмайди.

СУМБАТ: Узр.

ЛАЧИ: Сумбат, бирор фожиа юз беради. Кўнглим сезаяпти.

СУМБАТ: Ўйлайверма. Сен ўз тасаввурингда фожиани содир қилаяпсан. Ҳар қачон ҳам ўйлаган нарсанг бўлавермайди. Бирга курашамиз. Енгамиз ё енгиламиз.

ЛАЧИ: Тун оғди, бораё. мени қидириб қолишмасин. Демак, сен кийиниб маросим бошланишидан олдин қизларнинг орасига кириб оласан. Улар сени яширишади. Фақат хаёлга берилма. Борди — ю, енгилишимни сезсанг мени четга торт. Қизларга тайинлаб қўйдим. Кейин нима бўлса бўлар. Керак бўлса Шер отамнинг ўзини олсин. Агар енгилишимга кўзинг етса индама, мен Шерни ҳақоратлайман, устидан куламан. Унда Шер бошини олиб бирор ёққа кетишга ё ўзини ўлдиришга мажбур бўлади. Ҳар ҳолда енгилсам керак. Кўнглим сезаяпти.

СУМБАТ: Мен ҳам эҳтиёти шартдан уйга узоққа кетялман, деб келаман. Ким билади, нималар юз бермайди.

ЛАЧИ: Ундай дема, бирор гап бўлган тақдирда ҳам сизларникига кетамиз. Хайр.

Лачи бир томонга, Сумбат бир томонга кетади.

ИККИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Майдон. Халқ Лачи билан Шерни ўртага тушишини кутмоқда.

БИРИНЧИ ҚИЗ: Ҳой ўртоқжон, ким енгади? Бир фол очиб юбор — чи.

ИККИНЧИ ҚИЗ: Худойим, жамолингни кўрсат! Ҳа, қани — қани, фол кўрдим. Лачи енгади, унга Худо бас келмаса, бандаси бас келолмайди. Олдин ҳам ман — ман деган йигитларни доғда қолдирган.

УЧИНЧИ ҚИЗ: Шер ҳам бўш келмайди. Тўғри, Лачи чапдаст, чандир. Лекин Шер кучли, ёпишганини омон

қўймайди. Ўртоқжон (Сумбатта юзаланади), сен ҳам бир фол кўриб юбор — чи, ким енгади.

СУМБАТ: (Қизларга тақлид қилиб) Ўртоқжон, секинроқ, қўлинг билан кўрсатма, таниб қолишмасин. Фол очишни энди ўрганаман. Ўрганмасимдан олдин ишонтириб айтаманки, Лачи енгади. Шу пайтгача мен Лачидай Худонинг севимли бандасини кўрмаганман. У бургутнинг ўзгинаси, тапланган ўлжасини олмай қўймайди.

ИККИНЧИ ҚИЗ: Ҳой ўртоқжон, Лачи енгса (Сумбатта мурожаат қилади), сендан бир қўй.

СУМБАТ: Ўртоқжон, бир қўй сендан айлансин.

БИРИНЧИ ҚИЗ: Ўртоқжон, қўйлақ — иштонинг бирам ярашибдики, сочларингни айтмайсанми. Сап — сариқ — а. Сирғани тескари тақиб олдингми? Нега қичинаяпсан, битлаб кетмадингми?

СУМБАТ: (Шивирлаб) Секинроқ, таниб қолишади.

Ўртага соқоли чола чиқади.

ЧОЛ: Ҳой, халойиқ, менга қулоқ солинглар. Бутун бу ерга оқсоқол Хаваннинг қизи Лачи билан Шернинг куч синашиш маросимига йиғилдик. Ота — боболаримизнинг ўдумига кўра улар ҳозир қадимий Ранг рақсига тушишади. Ўзингизга маълум, Шер Лачини қиморга ютиб олди. Лачи Шерга турмушга чиқишдан олдин урф — одатимизга кера Шернинг олдига куч синашиш шартини қўйди. Шер енгса, Лачини ҳақиқатан ўзиники қилиб олади. Борди — ю, енгилса, шартга кўра Лачига уйлана олмайди. Бундай тақдирда мен сизлардан Лачини ҳимоя қилишингизни ўтиниб сўрайман.

Майдонга қизил мовутли костюм — шим кийган, камарига ханжар остан Шер тушади. Чапаклар чалинади. Салдан кейин эса мовий ҳарир қўйлақда, яланг оёқ Лачи кириб келади.

БИРИНЧИ ОВОЗ: Шер, бардам бўл! Лачидай парини қўлингдан чиқара кўрма!

ИККИНЧИ ОВОЗ: Лачи! Бардам бўл, бўш келма!

ЧОЛ: Ҳой, жим бўлинглар! Маросимни бошлаймиз. Айтиб қўяй, ким енгилишидан қатъий назар йиғилишдан сўнг ҳаммангизни меҳмонга таклиф қиламиз. Лаззатли таомлар, мусаллас бўлади.

БИРИНЧИ ОВОЗ: Бошлансин.

ЧОЛ: Қани, чолғувчилар, бошланглар.

Куй чалиниб, рақс бошланади.

ЛИСИ: Болагинам Лачи! Илоё ота — бобонгнинг арвоҳи қўлласин.

ХАВАН: Қизим Лачи, шошма, ўзингни толиқтириб қўйма.

ҚИЗЛАР: О, Тангрим! Бечора етимча қизга раҳм қил.
Қара, бояқиш қанчалик эзилмоқда.

ЛИСИ: Парвардигори олам! Қизимга шафқат қил!

ХАВАН: Тангрим! Юзимни қора қилма!

Рақс давом этапти.

БИРИНЧИ ОВОЗ: Тавба, Шер толиқиб қоляпти,
оёқларининг шашти пасайди.

ИККИНЧИ ОВОЗ: Чиндан ҳам Шернинг мазаси қочди.
Шер, сенга нима бўляпти?

ҚИЗЛАР: Лачи, бардам бўл, сен енгасан.

ЧОЛ: Ҳой, одамлар, тинчланинглар. Халақит
бераяпсизлар.

Лачи жойида туриб қолди.

ЛИСИ: Лачи, болагинам, сенга нима бўлди?

БИРИНЧИ ОВОЗ: Шер, бўш келма, енгаяпсан.

ИККИНЧИ ОВОЗ: Балли азамат, бугун сенинг ғалабанг
учун мусаллас кўтарамиз.

БИРИНЧИ ОВОЗ: Ҳой, ваҳима қилаверманглар. Лачи
толиқмади, фақат ўнгланиб олди. Лачи ҳеч қачон енгилмаган,
енгилмайди ҳам.

ЧОЛ: Ҳой аёллар, маросим охирлаб қолди, сизлар бориб
тайёргарлик кўринглар.

БИРИНЧИ АЁЛ: Шошма, қария, биз ҳам Лачининг
ғалабасини кўрайлик. Лачи енгса борамиз, енгилса бизга
ҳеч нарса татимайди.

БИРИНЧИ ҚИЗ: Ҳой қиз (Сумбатга юзаланади), суюнчини
олавер, Лачи ғалаба қиляпти. Қара, Шернинг оёқлари
майишиб қолди. Лачи! Бардам бўл!

СУМБАТ: (Секин) Ўртоқжон, суюнчи сендан айлансин.
Бир қўй мендан дедимку.

ХАВАН: Қизим, озгина чида. Енгаяпсан. Худога шукр,
юзимни ёруғ қилаяпсан.

ЧОЛ: Шернинг нафаси сиқилиб қолди. Енгилади
шекилли.

ЛАЧИ: Буви, бувижон, толиқдим!

ҚИЗЛАР: Худо, Лачига раҳм қил! Озгина чида!

Ўртада қий — чув кўтарилади. Одамлар Шерга қараб
қолишади.

БИРИНЧИ ОВОЗ: Шер, сенга нима бўлди? Енгилаяпсан
ахир!

ҚИЗЛАР: Лачи, ғалаба қиляпсан, чида!

Шер тиззалари билан ўтириб қолади. Эркаклар кўтариб
олишади.

ЧОЛ: Халойиқ, Лачи енгди. Сизлар нима дейсизлар?

ОВОЗЛАР: Шер енгилди.

ЛИСИ: Худога минг қатла шуқр. Болам, болажоним! Шерни енгган шерим! Кел, пешанангдан бир ўпай! (Капир лачига яқинлашиб пешанасидан ўпди).

ХАВАН: Лачи! Кел, мен ҳам бир ўпай. Бошимни эгмадинг (ўпади).

ҚИЗЛАР: Лачи, табриклаймиз. Бизни хурсанд қилдинг.

ЛАЧИ: Тегманглар. Тилим озгина қаҳраб қолди. Ўламан шекилли. Ҳаво етмаяпти.

ҚИЗЛАР: Рўмолингизни ҳўллаб беринглар. Пешанасига босайлик (босишади).

ЛАЧИ: Ҳеч нарса керакмас, фақат нари турунгллар.

СУМБАТ: (Бошини эгиб Лачи томон яқинлашади) Лачи! Лачи! Мана мен, фақат кўзғалма. Таниб қолишмасин. Мени кечир, Лачи! Кўпдан бери сендан уялиб, тўғрироғи кўрқиб юрдим. Мана энди, ранжисанг ҳам ўпаман. (Ўпади)

ЛАЧИ: Сумбат! Сумбатим! Ўзингни табриклашинг мумкин. Мана энди мен сеникиман! Ўп. Шундай ўпки, юзимдан тирқираб қон отилиб кетсин. Сумбат мен ҳам сенинг ўпишингни кўпдан бери кутдим. Энди мен учун ҳам, ўзинг учун ҳам ўп. Агар эрга чиқиш, насл қолдириш фарз бўлса, бу фақат сен билан юз бериши мумкин.

ЧОЛ: Одамлар! Қани, ўтовга кирунгллар. Ҳаммангизни Хаванникига меҳмонга таклиф қиламиз!

Қизлар Лачини етаклашиб ўтовга киришади.

ЛАЧИ: Сумбат, сен чиндан ҳам лўли қизни севасанми?

СУМБАТ: Ўзлари — чи?

ЛАЧИ: Овқат ейиш, кийиниш, ухлаш ҳақ бўлса, демак, мен сени севаман. Сумбат, эсингдами, бир кун мен сенга муҳаббат деган туйғуни тан олмаслигимни гапирган эдим. Сен хафа бўлган эдинг. Мана, маълум бўлдики, муҳаббат насл қолдириш учун шунчаки бир сабабгина эмас, ўз — ўзича катта қудрат экан. Насл қолдирмай, борки, жуфтлашмай севиш ва шу севги билан ёлғиз ўтиш мумкин эканини мана ҳозир ҳис қилиб турибман. Қани, энди мусалласдан қўй, жигар. Бундан буён лўли қизнинг ғалабаси, лўли йигитнинг мағлубияти учун ичамиз. Ичиш борасида ҳам кучингни кўрсат. Кўрқма, маст бўлиб қолсанг ўзим уйингга элтиб қўяман.

Қадаҳлар жаранглайди.

ҚИЗЛАР: Лачи! Сенинг ғалабанг учун!

ЛАЧИ: Ўзларингизнинг ғалабангиз учун ҳам олаверингллар! Гулларим! Қани, менга қарангллар. Бу ерга менинг ғалабам учун йигилишган қавмларим! Мана шундай

бахтиёр дамларда менга ҳамдардик қилаётганликларингиз учун ташаккур. Бошимни кўкка етказдингиз. Бир лўли қизнинг бундан бўлак бахти бўлмиш мумкин эмас. Ўлганларни худо ёрлақасин, тирикларнинг эса умрини берсин. Ғалаба қилганим ҳурмати, сизлардан бир нарсани илтимос қилмоқчиман.

ОВОЗЛАР: Гапир, жон қулоғимиз билан тинглаймиз.

ЛАЧИ: Ташаккур, минг бир ташаккурлар бўлсин сизларга, қондошларим. Бир шодлигимга яна бир шодлик қўшдингиз. Сизларга суяниб янглишмаган эканман, бундан буён ҳам янглишмайман. Сизлар ҳам менга суяниб янглишмаганизлар. Айтинглар — чи, чиндан ҳам Лачини севадизларми?

ОВОЗЛАР: Севамиз! Севамиз!

ЛАЧИ: Миннатдорман. Демак, содиқлигимиз абадий. Энди диққат билан менга қулоқ солинлар. Ғалаба меники, уни ҳеч ким тортиб ололмайди. Мана, қиш ҳам яқинлашиб қолди. Эрта ёки индин яна йўлга чиқамиз. Болаларга ачинаман. Улар қачонгача бизларнинг саргардонлигимиздан ранжиб юришади? Сизлардан ягона илтимосим, шу йил шу ерда қолиб қишлайлик! Ўзбекларга ўхшаб уйларда яшайлик. Мен улар билан гаплашдим, ҳаммасига рози бўлишди. Бунчалик яхшиликни ота ҳам қилмайди. Ўзбекларга ҳавас қиламан. Ўз ватанлари бор. Хўш, сизлар бунга нима дейсизлар?

ОВОЗЛАР: Нима, эсингни едингми, Лачи, тантиқлик қилма! Сен лўлиларнинг урф — одатларини оёқ ости қилаяпсан. Бош отамиз Лў, бош онамиз Ли ҳам саргардонликда кун кечиришган. Лўлига эркинлик керак. У туғилганидан бери эркин бўлган, эркин ўлишни истайди.

ЛАЧИ: Ўргилдим, шундай эркинликдан. Бу эркинлик эмас, абадий кишандир. Сизлар ҳозиргина мени севишингизни айтувдингиз. Демак, қўйнимни пуч ёнғоққа тўлатган экансизлар — да.

БИРИНЧИ ҚИЗ: Лачи тўғри айтади, биз ҳам кетмаймиз.

ИККИНЧИ ҚИЗ: Саргардонлик жонга тегдди. Йўқ, десангиз бирор ёққа қочиб кетамиз.

ЧОЛ: Ҳу, овозларинг ўчсин. Жим бўлларинг.

ЛАЧИ: Қария, қизларга бирор нарса дея кўрма.

ЛИСИ: Лачи, бекорга валдирайверма, лўлиларнинг юзига оёқ қўяяпсан.

ЛАЧИ: Бувижон, сен ёшингни яшаб, ошингни ошаб қўйган одамсан. Яшашни энди бизга қўйиб бер. Болалар қисмати ҳам ўйлаш керак — да, ахир.

ХАВАН: Лачи, бу қилмишнинг учун лўлилар сени зир

қақшаб қарғашади.

ЛАЧИ: Маълум бўлдики, биз ҳеч қачон чиқиша олмаганмиз ва бундан кейин ҳам чиқишолмаймиз. Сўнгги сўзим шу! Мен сизлар билан бошқа кетолмайман. Кимки мени севса шу ерда қолади. Истамаган одам бу ерни бўшатиб қўйиши мумкин. Нега жимсизлар? Жавоб кутаман! Қани, менга аталган ханжар энди ўз кучини кўрсатсин! Кутаялман! Ўладиган хўкиз болтадан тоймас деган гап бор. Кутаялман! Орангизда бирон бир мард борми? Демак, йўқ. Мен кетдим. Сизларга хайр.

ОВОЗЛАР: Лачи, жинни бўлибсан. Кетавер. Ажраганни бўри ер деган гап ҳам бор. Кўрамыз, лўлиларсиз ҳолинг нима кечаркин.

ЛИСИ: Лачи! Қайт! Эсингни йиғиб ол!

Лачи Шерни кўриб тўхтади.

ШЕР: Лачи! Мен сени қидириб келдим. Бошимни эгдинг. Барибир сен меникисан! Мен сени қиморга ютиб олганман!

ЛАЧИ: Номард, қўлингни торт! Гарчи мен ҳам лўли қиз бўлсам — да, сендай лўли йигитдан ҳазар қиламан. Енгилишга енгилиб яна нима демоқчисан?

ШЕР: Овозингни ўчир, беномус. Ханжарим қонсираган. Тилиб ташлайман.

ЛАЧИ: Мана (кўксини тутди). Тилиб ташла. Мени азоблардан қутқар. Йўқса ўзингни бир ёқли қиламан. Унутма, мен ҳеч қачон ўлимдан қўрқмаганман. Бу ҳақда ўйлаб кўрмаганман. Ўлишим керак экан, ўлавераман. Мени ватанли бўлишгина қизиқтиради. Яшашни истамаган одам қандай қилиб ҳам ўлимдан қўрқсин. Ютқазса отам ютқазган, қарзинг бўлса ўша кишидан ол. Ота билан боланинг танаси бир эмас, бола туғдиришнинг ўзи ҳам оталик бўлолмайди. Ит ҳам, эшак ҳам бола туғдира олади.

ШЕР: Барибир сен меники бўлишинг керак.

ЛАЧИ: Там — тара — там... Қурбақанинг ишқи шоҳнинг қизига тушган экан. Тушингни сувга айт, Шер! Торт қўлингни!

ОВОЗЛАР: Шер, қўлингни торт. Жонимиздан тўйғаздинг. Кет! Йўқса, ўзингни ўлдирамыз.

ШЕР: Ҳали шундайми?

Олишув бошланади. Одамлар Шерни дўппослашади. Лачи билан Сумбат ғойиб бўлишади.

ХАВАН: Ёш эдим, бебош эдим, қўрқмас эдим. Ўз қабиламни оёқ ости қилиб ўзга қабила қизини севдим. Қизимни деб умрим хазон бўлди. Оқибат қизим мени сёқ ости қилди. Қуй мусалласингдан, жигарим Тиси.

ЛИСИ: Ҳой, менга ҳам қуй. Қиз набирамдан ажралганим учун қариганимда бир ичиб қолай. Зора мастликда ўлсам — у, азоблардан қутилсам. Она юртим узоқда қолди. Қизимни олиб қочди ана у золим. Қизимни деб қон йиғладим. Энди набирамни деб йиғлайман.

ТИСИ: Кампир, шикоят қилаверма. Ўлишингни, йигингни йиғиштир. Биламан, яшаш ширин. Сенинг ҳам ўлгинг келмайди. Ажаб, ажаб замонлар бўлдимиз, кампир? Йигит қиздан енгилиб ўгирибди, қиз бола ватан ҳақида бош қотирадиган бўлиб қолди. Лўлининг қисмати қора. Ҳеч ким уни ўзгартира олмаган. Лўли эркинликни истайди, эркинлик демак — саргардонлик.

БИСИ: Чиндан ҳам қизиқ замонлар бўлди, кампир. Эркаклар қизини қиморга ютқизиб тонадиган бўлишди. Кампир, набирангга яхши қараганмидинг? Чиндан ҳам қиз боламиди?

ЛИСИ: Қараганман. Ҳамма қизлардай қўл — оёғи бут эди.

БИСИ: Янглишган бўлма, кампир. Набирангнинг бир жойи бошқача бўлган бўлиши керак?

ЛИСИ: Ишонинглар, қиз бола эди, ахир.

БИСИ: Ҳар ҳолда янглишаспан. Қиз бола бўлса Шерни енгармиди?

ТИСИ: Хаван! Қарта ўйнашга қалайсан?

ХАВАН: Суз. Зораки мен ҳам бирортангнинг хотинингни қиморга ютиб олсам. Уйланмай чатоқ қилган эканман. Уйланиб мазза қилиб ётмайманми. Ана у кампир ҳам жонимга тегди. Керак бўлса ҳозир уни ҳам қиморга тикиб юбораман.

ТИСИ: Кампирни бошимга ураманми.

БИСИ: Тиси, кампирлар ҳам қаймоқдай бўлишади...

ХАВАН: Картангни ол, мен ҳам хотинлик бўлиб олай.

БИСИ: Менинг хотинимни олақол. У сочи узун, ақли калта хотин. Жонимга тегди. Бошқа ёшроғига уйланиб олай.

ОВОЗ: Ана уларга қара. Нақ итга айланди — қолди. Тинмай акиллашади — я, итваччалар.

БИРИНЧИ ҚИЗ: Ҳой ўртоқжон, оналаримизга айтайлик, бизларга ҳам эр топишсин.

ИККИНЧИ ҚИЗ: Лўли йигитларданми? Жонимга тегди, бу ҳез йигитларинг. Ўзлари айш — ишрат қилишиб бизларни тентиратишади. Эр боқ, бола боқ кейин. Ўзлари боқишадиганидан топишса йўли бошқа...

БИРИНЧИ ҚИЗ: Лачига ўхшаб, қобил — мўмин йигитдан топсак эди. На чора, уни ҳам Лачи эгаллаб қўйди.

УЧИНЧИ КЎРИНИШ

Кўл бўйи. Қоронғу тушиб келмоқда. Лачи билан Сумбат кўринади.

СУМБАТ: Лачи, қаттиқ толиққансан. Ҳаммаси толиқиш натижаси. Энди ўзингни бироз ўнглаб олишингга имкон туғилди, Шердан қутулдинг.

ЛАЧИ: Йўқ, Сумбат, одам толиқса вақт ўтиши билан аввалги ҳолига қайтади. Мени бошқа бир алам кемирмоқда. Чамаси мен юрак тутқалоғига мубтало бўлаяпман. Мана шу касал мени олиб кетса ажаб эмас. Саргардонлик мени шу касалга дучор қилди. Менинг ўрнимда бошқа бир тош юракли одам бўлганда ҳам шу кўйга тушган бўларди. Эртага лўлилар йўлга чиқишади, ҳа, шундай қилишади.

СУМБАТ: На чора. Уларни олиб қолиш учун қилган ҳаракатларимиз наф бермади.

ЛАЧИ: Тугри айтасан. Асли уларга ҳеч нарса қор қилмайди. Ўзинг ўйла, Сумбат! Илк бор кўзларингни лўлилар орасида очсанг, тилинг улар орасида чиқса, шодлик ва азобларингни бирга тортишсанг, танангинг бир бўлаги уларга туташган бўлса — ю, улардан ажралсанг. О. ер! О, осмон! Яна ким тинглар! Ким бунга жавоб беради?! Эй воҳ, эсимни таниганимдан бери шу қора қисматга қон — қон йиғладим. Лўлиларни ватанли қилиш учун курашдим, лекин меҳнатларим зое кетди. Мана, ниҳоят тушундимки, инсон ҳайвон табиат экан. Ҳайвонни тарбиялаш мумкин экан — ку, бироқ одамни тарбиялаб бўлмас экан.

СУМБАТ: Майли, ўзингни бос, ҳаммаси ўтиб кетади.

ЛАЧИ: Йўқ, Сумбат! Бу ўткинчи дард эмас. Буларнинг ҳаммаси юракда қатлам — қатлам жароҳат қолдиради. Фақат сен билан бўлган кезларимгина дунёда шодлик борлигини англай бошлайман. Бошқа пайтларда эса назаримда мен азобларга туғилганман — у, азобларда ўлиб кетадиганга ўхшайман. Бувим бояқиш доим Худо мени бахтсиз яратган, ўлгунимача бахтсиз бўлиб ўлиб кетаман, дейишни яхши кўрарди. О, у қанчалик ҳақ экан. Буви билан набиранинг қисмати муштарак бўлиши қизиғ — а. Нима бўлса бўлди, мен сенинг ихтиёрингдан, мен қолсам, балки улар ҳам қолишар...

Узоқдан «Лачи» деган овозлар эшитилади.

БИРИНЧИ ҚИЗ: Лачи! Сумбат! Шу ердан сизлар, тезроқ беркининглар. Отанг билан шер сизларни қидириб юришибди. Кўзларига қон тўлган, қўлларида ханжар. Кимдир сиз ҳақингиздаги гапларни айтибди. Биз эшитибок

олдингизга югурдик.

ЛАЧИ: Қизлар, тезроқ орқаларингизга қайтинглар (қизлар қайтишади). Сумбат, тезроқ бу ердан кетайлик, улар маст, оқибати яхши бўлмайди.

Лачи билан Сумбат беркинишади. Хаван билан Шер кўринади.

ШЕР: Оқсоқол, қани қизингни топ. Ўзинг яшириб қўйиб, яна мени алдаётган бўлма. Агар шундай қилаётган бўлсанг бошингга ит кунини соламан.

ХАВАН: Шер, ўзинг кўрдинг — ку, мен ичиш билан банд эдим. Мастлигимдан фойдаланиб қочиб қолишибди.

ШЕР: Оқсоқол, мен қизингни ўзбек йигитига тегишига асло йўл қўймайман. Нима қилсанг қилки, қизингни топ, мен уни қиморга ютиб олганман. Оқсоқол, сен ўзинг лўлиларни оёқ ости қилган одамга қандай қарайсан?

ХАВАН: Агар шу гаплар рост бўлса, қизимнинг қонини ўзим ичаман. Ўзингдан кўр, аёл кишидан енгилиб ўтирибсан. У ҳаммамизни аҳмоқ қилиб кетди.

ШЕР: Мен бу ишни шундайлигича қолдирмайман. Ичимни ит тирнамоқда. Эртага ахир йўлга чиқишимиз керак. Лачисиз бирор ёққа кетолмайман. Уни ўлдиролмаган ё уйланолмаган тақдиримда бошқа ёққа бош олиб кетишим керак. Барибир мен ўзингдан шубҳаланаяпман. Ўзинг беркитган бўлишинг керак.

ХАВАН: Бош отамиз Лў, бош онамиз Лининг ҳурматига қасамёд қиламанки, қизимни қўлга туширсам мана шу ханжарим билан ёриб ташлайман.

Лачи билан Сумбат кўринади.

ЛАЧИ: Важоҳатларини кўрдингми? Мени чиндан ҳам бахтсизлик қутмоқда. Кўриб турибсанки, отам Шердан кўрқади. Ҳар ҳолда отам билан бувимга қийин бўлди. Шер уларни қийнайди. У ўтган йили синглисини бир йигит билан кўриб қолиб кўкрагига ханжар санчган, одамлар қиз бояқини зўрға қутқариб қолишган эди.

СУМБАТ: Одам ўлдириш осон эмас, керак бўлса, мен ҳам ҳар қандай валломатнинг адабини бериб қўяман. Шер билан олишишга тўғри келди. Бир куч синашиб кўрай — чи.

ЛАЧИ: Сумбат қўй, бу гаплар сенга ярашмайди. Мен ҳозир ўтовга қайтишим, отам билан бувимни Шернинг азобидан қутқаришим керак.

СУМБАТ: Менимча бу тўғри йўл эмас.

ЛАЧИ: Бўлмаса, нима қил дейсан?

СУМБАТ: Қишлоққа борамиз, тўйни бошлаймиз.

Лачи бошини Сумбатнинг кўксига қўяди.

Тонг. Лўлилар ўтовларини йиғиштиришмоқда.

ЛИСИ: Хаван, тушун, ахир, мен Лачисиз кетолмайман. Мени қийнаб нима қиласан. Лачини деб умримни хазон қилдим. Уни деб сенинг кетингдан тентираб юрдим. Ниятим Лачини туй – томоша билан ўрнига қўйиш эди. Мана оқибат, ундан ҳам ажрадим. Энди менинг учун яшашнинг қизиғи йўқ.

ХАВАН: Эна, тушунсанг – чи, Лачи юзимизни қора қилиб кетди. Мен бу ерда бошқа қололмайман. Бирга кетамиз. Тирик бўлсанг боқаман, ўлсанг кўмаман.

ТИСИ: Оқсоқол, қизинг қайтдимми? Их – ха – ха! Шарманда қилдимми?

ХАВАН. Мен уни қиморга ютқазганман. Қайтиш, қайтмаслиги мени қизиқтирмайди.

ШЕР: Бундан чиқди, ўзинг бирор ёққа беркитгансан.

ХАВАН. Оғзингни юм, ифлос. Ўзим кимга ташланишимни билмай турибман. Қорнингга пичоқ тиқиб оламан.

ТОВОЗ: Ҳой, тезроқ бўлинглар, кун оғиб қолди, тезроқ йўлга чиқайлик.

ЛИСИ: Лачи, қизгинам, қаерга кетдинг? Ўзингни ўтга ё сувга ташладингми? Сенсиз холим нима кечади? Ўлимим олдидан бир томчигина сув томизармикансан деган умидда эдим.

ХАВАН: Эна, бўл, жўнаймиз. (Йўлга чиқишади).

ЛИСИ: Болажоним, ақалли кетаётганимда узоқдан бўлса ҳам бир кўринсанг нима қиларди.

Кўл четидаги қамишлар орасида Лачи билан Сумбат кўринади.

ЛАЧИ: Сумбат. Мени қўйиб юбор! Бошим айланиб, кўзларим тина бошлади. О, юрак! Мендан нима истайсан?! Нега мунча қаттиқ урасан? Қара, Сумбат, лўлилар мени ташлаб кетишяпти. Оёқларим, ишга киришинг, токи уларнинг кетидан етиб олай.

ЛИСИ: Лачигинам! Кўзларим тўрт. Мени ташлаб кетишга қандай кўзинг қийди? Сени шу ниятда ўстирганмидим?

ЛАЧИ: Сумбат! Қўйиб юбор деяпман! Сўнги бор ана у кампирни ўпиб қолай.

СУМБАТ: Лачи деяпман! Қулоқ сол, ҳозир мавруди эмас.

ЛАЧИ: Сумбат! Йўқ, йўқ, бунга чидаш мумкин эмас. Юрагим мана, мана ҳозир тўхтайди.

ХАВАН: Қизим Лачи! Нега қимор ўйнадим экан? Ўша қора кунимдан нафратланаман.

ЛАЧИ: О, отажоним! Сумбат, ана у эркакнинг нолишига

қара. Отажон, ўз зурриётингдан бўлган фарзандингни ташлаб кетишга қандай кўзларинг қиялпти? Бечора тул эркак, овозинг қанчалар мунглилашиб жетган — а! Юрлагингдан қон ўрнига йиринглар сирқимоқда. О, меҳрибон ота!

ЛИСИ: Лачи! Узоқлардан нурдай бир кўринсанг ҳам майли эди — я! Ой нуридай паришоя сочларинг, гул япроғидай қоматинг, қуёшдай порлаб турувчи кўзларингни охири марта кўрсам эди...

ЛАЧИ: Йўқ, бошқа чидашнинг иложи йўқ, мени қўйиб юбор! Ҳой, сенга айтаяпман. Кампирга раҳминг келсин, қара талваса қилаяпти.

СУМБАТ: Мана, мана (юзига секин илпатилайди) сенга.

ШЕР: Оқсоқол, қизингни қаёққа қочирган эдинг?

БИСИ: Оқсоқолимиз пихини ёрган.

ХАВАН: Оқсоқолингиз аллақачин ўлган. Уни сенлар тириклайин ўлдирдиларинг. Ўлдиришдан олдин қизимдан жудо қилдиларинг. У нурдай сўнди.

ШЕР: Барибир, оқсоқол, орани очик қилиб оламиз.

ХАВАН: Қизимдан ажраганим, орамизнинг очик бўлгани эмасми?

ШЕР: Йўқ, йўқ, оқсоқол! Орани очик қилишни мен сенга кўрсатиб қўяман. Қизингни қочириб, тилёғламалик қилиш билан мендан қутулолмайсан.

ОВОЗЛАР: Юраверинглар. Лачи биздан ажралиб қололмайди, орқамиздан етиб олади.

ЛАЧИ: Кет, кетаверинглар! Сарсон — саргардонлар! Беватанлар! Сенлар учун шу пайиттача авлоднинг қадри билмаган экан, бундан буён ҳам қадри бўлмайди. Бир лўли қизнинг қадри шуми?!

СУМБАТ: Лачи, тушун ахир, сен ёлғизмассан.

ЛАЧИ: Ёлғизлик! Ёлғизлик! О, бу дунёда мендан ҳам бошқа ёлғиз одам бормикан? Сениб турмушга чиқиш ёлғизликдан қутилиш деганимиз ҳам деганимиз. Йилла замиң! Лўлилар учун бир, улардан жудо бўлган лўли қиз учун икки бор янаа!

СУМБАТ: Қани юр, қишлоққа кетдик.

ЛАЧИ: Бувижон! Отажон!

Сумбат Лачини суяб олиб кетади.

ТИСИ: Ҳой, ўзбек бола, шовшқа. Намунча қолмасанг.

БИРИНЧИ БОЛА: Ҳой, лўли амаки, кўчиб кетаядизларми? Баҳарда яна келасизларми? Кетмасаларинг яхши бўларди. Биз бургутларингни, итларингни томошса қиларайик.

ТИСИ: Мен сендан нега чопаяпсан деб сўраяпман.

БИРИНЧИ БОЛА: Лўли амаки, тўйга шошаяпмиз. Сумбат деган муаллимимиз бор, ўша Лачи деган лўли қизга уйланаяпти. Сизлар Лачини танийсизларми?

ЛИСИ: Ҳой, болажон, шошма, нима дединг?

БИРИНЧИ БОЛА: Сумбат муаллимимиз Лачи деган лўли қизга уйланаяпти.

ИККИНЧИ БОЛА: Ҳой лўли буви, Лачи келинойимиз жуда яхши — да, чиройли.

ЛИСИ: Ҳой, болажонларим, яқинроқ келинглар, тилларингдан бир ўпай.

ХАВАН: Ҳой дўндиқчаларим, ўша қизнинг оти Лачи эканини чиндан ҳам биласизларми?

БИРИНЧИ БОЛА: Нега билмас эканмиз. Ҳар куни кўриб турамиз. Келинойимиз бўларкан — у, билмас эканмизми?

ТИСИ: Оқсоқол, эшитяптиларми?

ШЕР: Оқсоқолга саломлар бўлсин! Нега рангинг ўчди? Сиринг ошкор бўлди — аа, а?

ХАВАН: Ёлгон гапираётган бўлсам Худога сол. Ҳеч нарсадан хабарим йўқ.

ШЕР: Оқсоқол! Қизинг сен билан менга эмас, бутун лўлиларнинг юзига оққ кўйди. Ер ёрилмади — ю, ерга кириб кетмадим. Йўқ, оқсоқол, бунга чидаб бўлмайди. Ҳой қавмларим, эшитдингларми? Лачининг тўйи бўлаётганмиш. Ўзбек йигитига эрта тегаётганмиш. Сизлар бунга қандай қарайсизлар?

ОВОЗЛАР: Уят, номус! Шу пайтгача бирор қиз бошимизни бунчалик эгмаган эди.

ШЕР: Мана энди оқсоқолнинг устидан ҳукм чиқариш вақти етди. Ҳой одамлар! Гапиринглар, жавобингзни кутаман. Қоним ўч олтига қорлаяпти. Гапиринг, сизлар қандай ҳукм чиқарсаларинг, дарҳол бажараман.

ОВОЗЛАР: Оқсоқолнинг ўзидан эпитайлик. У нима деркин?

ХАВАН: Менинг Лачидай қизим йўқ. Қандай истасаларинг шундай ҳукм чиқаверинглар.

ОВОЗЛАР: Бувиysi нима дейди?

ЛИСИ: Сизлар нима десаларинг мен ҳам шуни дейман. Ўз қавмига хиёнат қилган қизнинг қисмати... йўқ, йўқ, фақат ўлдирманглар.

ОВОЗЛАР: Лачини фақат ўлдиринг керак.

ҚИЗЛАР: Бизлария ҳам қўшиб ўлдириблар.

ОВОЗ: Ана эпитаялсизларми? Бу қизлар ҳам ҳадемай бошимизни эгиплади. Насанимиз айний бошлади.

ШЕР: Қондошларим, сизлар бораверинглар. Мен оқсоқол билан орқамга қайтаман. Лачини бир ёқли қилиб кетамиз. Ўлдиришни ўзига топширамиз.

ОВОЗ: Шундай қилиш керак. Бунга отаси нима дейди?

ХАВАН: Лачини ўлдириб далаи даштга ташлаб кетиш керак, токи жасадини қузғунлар талон — торож қилишсин. Сизлар бораверинглар.

Шер билан Хаван орқаларига қайтишади. Тун. Қишлоқ.

Лачи ҳовлида иш билан банд. Дераза олдида Сумбат кўринади.

СУМБАТ: Лачи, етар, чарчадинг. Ичкарига кир.

ЛАЧИ: Ҳозир, ишларни бироз саранжомлай. Тўйдан кейин ҳаммаёқ бесаранжом бўлиб кетди.

Девордан икки киши ошиб тушди ва Лачи томон яқинлашади.

ШЕР: Оқсоқол, секинроқ, сезиб қолмасин. Аблахнинг туришига қара. Ҳеч нарса кўрмагандай — а?

ХАВАН: Ҳў, қонбузар, уялмай, тўйдан кейин ишлар кўпайиб кетди, дейди — я. Шер, сен орқасидан ўтиб оғзини беркит. Тинчитишни менга қўйиб бер. Мен ундан хазон бўлган умрим ҳаққини олай.

ШЕР: Сезиб қоладиганга ўхшайди. Оқсоқол, оёқ учида юр. Мен орқасидан бораман.

ХАВАН: Ханжарни менга ол.

ШЕР: Мана.

ХАВАН: Шер, титрай бошладим, уролмайдиганга ўхшайман.

ШЕР: Менга ол, қизингга жонинг ачияптими?

ХАВАН: Қўлингни торт, ўзимни босиб олай. Лачи, қизгинам, шошма, қўзғала кўрма. О, йигирма беш йил ўзим емай сенга егиздим, ўзим киймай сенга кийгиздим. Касал бўлиб қолган кезларинг дардингни менга беришни сўраб Худога илтижо қилдим. Оқибат жонимдан ҳам афзал кўрган қизим, сени ўдираяпман. О, Танграм! Олдинроқ мени ўлдирсанг бўлмасмиди?

ШЕР: Оқсоқол, валдирашнинг пайти эмас. Ўзингни у ён — бу ён ташласанг, қизинг билан бир гўр қилиб кетаман. Ханжарни менга ол.

ХАВАН: Шер, тегма, ўтинаман, ўзим ўлдирай. Сен унинг қонини булғама (Лачига ташланади).

ХАВАН: Қизим, мана, мана сенга (ханжар уради). Отангнинг тортигини қабул эт. О, қизгинам! Сени сева, сева, тергай — тергай ниҳоят кўксингни харом ханжар билан яраладим. Қизим (Лачи йиқилади).

ШЕР: Оқсоқол, мени шод қилдинг. Аламларимни тарқатдинг. Ота ўз қизининг қонини тўкишини кўриш қандай бахт. Ўз қизингнинг қонини ўзингга ичирдимми?!

ХАВАН: Нима дединг Шер? Ўз қонингни ўзингга ичирдим, дедингми?! Йўқ, йўқ! Ичирганинг йўқ! Ичиролмайсан ҳам. Мен помусим учун ўз қонимни тўқдим. Сенинг қонингни ҳам ичишим мумкин. Мана, мана (Шерга ханжар уради)! Ўз қонини ўзига ичириш мана бунақа бўлади.

Хаван ғойиб бўлади.

Тамом

1974 йил.

МАЪНАВИЯТ – ТАРАҚҚИЁТ БЕШИГИ

— Ҳолмуҳаммад Жумаевич! «Маънавият» сўзининг заминида «маънолар хазинаси» қабилдаги ифода ётади. Бу бугунги гап ҳам эмас, кечаги гап ҳам эмас. Инсоният маънавиятга, яъни инсоннинг маънавий тараққиёт ва ривожланишга эҳтиёж сеза бошлаган лаҳзаларданоқ изланиш бошланган. Тафаккур маънавияти, туйғулар маънавияти, асосийси илм маънавияти, жумладан деҳқончилик ва бошқа меҳнат турларига кирадиган маънавият муносабати мавжуд. Сизнинг гуманингизда мана шу маънавият масаласига, унинг ривожланишига кўпроқ диққат — эътибор қаратилибди. Асли мутахассислигингиз тил ва адабиёт экан. Мутахассислигингизнинг ҳам бу масалага таъсири борми?

— Маънавият шу қадар кенг қўламдаги тушунчаки, минг, юз минг саҳифа ёзилгани билан ҳам бу сўзнинг маъносини ифодалаб, инсониятга етказиб бўлмаса керак. Бундан салгина олдинроқ инсониятнинг бошланиши даврини эсга олайлик. Маънолар хазинаси топилмаган, яъни маънавият тўла камол топмаган ўша кезларда дастлабки одамлар деярли деҳқончилик билан шуғулланмай фақат қўлига тушган нарсалар билан йиртқичга айланиб тирик жониворларни еб кун кечирган ва умрлари ҳам деярли узун бўлмаган. Ҳом гушт ейиш, кўрпа — тўшаксиз, дуч келган ерда, яъни совуқларда ётиб қолиши умрини узайтиришга йўл қўймайди. Қачонки инсон деҳқончиликни кашф қилганидан кейин турли меҳнат қуролларини ишлаб чиқара бошлаганидан кейингина овқатини пишириб ейиш, ўзига кўрпа — тўшак кашф қилиб, умрини узайтириш бахтига муваффақ бўлди. Илоҳнинг қудрати ҳам шундаки, инсонни яратган кундан эътиборан изланишга, яъни маънавиятини орғитиришга,

соддароқ қилиб тушунтирсак тафаккури қудратини орттиришга ундади. Деҳқончиликдаги изланишдан тортиб ўзига уй солиш, кийим — кечак тикиш, уйини безаш каби маънавиятта эриша борди. Маънавияти кучайган сари у маънолар хазинасини жиддий ва чуқурроқ излашга киришди ва бу маънодаги изланишлари ўзига лаззат бағишлай бошлади. Маълумки, ҳар бир изланиш ва кашфиётнинг заминиди лаззатланиш туйғуси бўлиб ётади. Инсоннинг тафаккури қудрати орта борган сари туйғулариди жонланиш, яъни жунбушга келиш уни ҳам моддий, ҳам маънавий лаззатлантира бошлади. Аста — секин бугдойдан кейин жохори, картошка, помидор, бодринг каби емақликларни хонакилаштира борди. Худди шу пайтда емишга ярайдиган меваларни ҳам хонакилаштиришга, яъни ўзиники қилишга, ўзи парваришлашга жазм этди. Шу тариқа мустақил меҳнат ва меҳнатта муносабат пайдо бўлди. Бу чин маънодаги маънавият ютуқлари эди. Шу билан бирга оғзаки ва ёзма нутқ маданияти, яъни маънавият тараққиёти бошланди. Инсон тўла ҳайвонот олаmidан ажралиб чиқди. Ҳазрат Навоий айтганлариди «тил инсонни ҳайвондан жудо этди...» маънавиятиди юксак кўтарилиш содир бўлди. Маймунларди сўзлашиш нутқи ривожланмай қолгани сабабли ҳайвонот оламида муқим бўлиб қолди. Инсон номус, ор туйғусини ҳис қилган, англаб етган лаҳзалардан тортиб, бола — чақа қилиш, яъни оила ҳимоясига ўта бошлаши ҳам маънавиятнинг илк кўринишлари эди. Инсониятнинг биринчи ва сўнгги ютуғи, яъни маънавиятдаги ютуғи Эрк-тушунчасини кашф қилиш бўлди. Эрк тушунаси эса маънавият мулкидаги энг юксак ва энг эзгу, энг олижаноб топилиқдир. Инсон меҳнатта муносабат билдира бошлаган, яъни кимлардир кўпроқ меҳнат қилиб, кимлардир камроқ меҳнат қилиш оқибатида бойлар ва камбағаллар тоифаси юзага келиши айни пайтда икки синфни ва улар ҳақидаги тушунчани, муносабатни келтириб чиқарди. Инсон ўзи сезмаган ҳолда бир — бирларига зулм ўтказа борди. Бу зулм эса аста — секин уйғунлаша бориб, кучлилар ва заифлар табақасини юзага келтирди. Бу инсоний ҳирс кучая бориб катталар кичикларнинг ерларига кўз олайтириб, ҳатто босиб олиш даражасига ҳам етди. Ва ниҳоят инсоннинг ўзи босқин ва босқинчига қарши кураш маънавиятига ҳам асос солди. Мана унинг Илоҳ билан боғлиқ қудрати, яъни Илоҳий маънавиятнинг ердаги, инсон мазмунидаги самараси... инсонни нимаки ҳаяжонга солса, қалбиди эзгулик ҳиссини кўзғатса, маънавиятта, маънавиятнинг тантанасига киради.

Отнинг, оҳунинг, умуман ҳайвонт оламининг, қушлар оламининг гўзаллиги ҳам маънавият тушунчаси билан боғлиқ жараёнлардир. Саъва, булбулларнинг овозларисиз, яъни оҳангларсиз инсоният мусиқани ҳам кашф қилмаган бўларди. Агар икки олам, яъни осмон ва ердаги мавжуддик, гўзаллик бўлмаганда ёзма адабиёт ҳам, оғзаки адабиёт ҳам юзага келмаган бўларди. Мана шу мавжуддик ва унга бўлган инсоний муносабат мусиқани ҳам, санъат, яъни рассомлик санъатини ҳам, наср ва назм санъатини ҳам кашф қилди. Мана биз кўп ҳолларда эътибор беравермайдиган Улуғ Маънавият, Илоҳий маънавият.

— Турғунлик даврида бузиб ташланган ва эндиликда асосан Сизнинг ҳокимлик пайтингизда қайта тикланиб таъмирланган Ғавсул Аъзам мақбараси мени беҳад ҳаяжонлантирди...

— Чиндан ҳам бу мақбара турғунлик пайтида бир аёл раҳбарнинг ташаббуси билан бузиб ташлашга уринилган эди. Мустақилликдан кейинги маънавиятимиз тараққиёти мазкур мақбарани қайта тиклашга, таъмирлашга эҳтиёж сездирди ва бу ишга биз жиддий киришдик. Юқорида ЭРК тушунчасидаги маънавият инсон кашфиётининг энг юксак чўққиси деган эдик. Мана шу маънавиятнинг юксак чўққисига ўзбеклар 170 йилдан ошиқроқ вақтда курашиб келди. Бу борада минг—минглаб қурбонлар берди. Бунга миллатнинг озодлик учун қилган кураши сабаб бўлди. Бу ҳақда ҳам кейинроқ жиддий тўхталиб ўтамиз. Ғавсул Аъзам, яъни Авлиёлар султони, номи билан шуҳрат топган Абдулқодир Филоний инсониятнинг маънавий оламига, яъни тафаккури ва ҳисларида улуг ўзгариш ясаган маърифатчи зот бўлгандир. У зотнинг «Ал — Ғуния ли толиби Тариқ ал — Ҳақ », «Ал — Фотҳ ал — раббоний», «Футҳ ал — ғайб», «Ҳибз ал Башоир ал Ҳайрат», «Сало ал хотир», «Ал — мавоҳиб ал — раҳмония вал — футҳ ал — раббония фи марожиб ал ахлоқ ал сония вал — мақомат ал ирфония», «Йавоқит ал ҳикам», «Ал — фуйузот ал раббония филаврот ал — қодирия» каби асарлари мавжуд. Назаримда инсоният тафаккури тараққиёт ва ривожланиш борасида улкан ютуқларга эришди. Бироқ Оллоҳнинг саховати бу борада чексиз бўлди. Яъни Оллоҳ инсонни тафаккур ва туйғуда чексиз камол топтирди, яъни тафаккур ва туйғу оламини чексиз қилиб яратди. Тафаккур ва туйғу борасида унинг тараққиёти ва ривожланиши ниҳоялангани йўқ. У бу масалада ҳали ҳам изланишда. Демокчиманки, инсон тафаккур ва туйғу борасида улкан ютуқларга эришганига қарамай баъзи бир

масалада тан оларли даражада ютуқларга эришолмади ёки эришишни истамаётир ёки бу масалага жиддий масала деб қарамаётир. Гапимиз асоссиз бўлмаслиги учун баъзи бир мисолларни келтириб ўтайлик. Ғавсул Аъзамнинг қадамжолари Ургут шаҳридан 6 чақирим узоқликда, яъни Ғус қишлоғидадир. Мақбарани ҳашар йўли билан тиклашга киришилган палла бироз қурғоқчилик келган йилга тўғри келди. Сув йўқ. Лой қориш, цемент қориш учун кўп миқдорда сув керак. Халқ ҳайронликда турган бир пайтда мақбаранинг устки қисмида ўн — ўнikki қадамча юқоридан кутилмаганда ўз — ўзидан булоқ қайнаб чиқди. Халқ ҳайратда қолди. Ғавсули Аъзамнинг чиндан ҳам улуғ зот бўлганлигига, Оллоҳнинг назари тушганлигига одамлар чиндан ҳам қанот ҳосил қилди, ишонди, у зотнинг улуғлигига ҳамма ишонч ҳосил қилгандан кейин халққа бирор илтимоснинг ҳам кераги бўлмай қолди. Мақбара тез кунларда халқнинг ташаббуси билан қад кўтарди. Бугунги кунда эса бу ер зиёраттоҳга айланди, у зотга эътиқод қилувчилар келиб қурбонлик қилиб ҳам авлиёнинг руҳини, ҳам ўзларининг руҳини шод қилишаяпти.

— Ҳолмуҳаммад Жўраевич! Узр, гапингизни бўламан. Шу ўринда мен ҳам кўзим билан кўрган бир воқеани гапириб берай. Узоқ йиллар «Саодат» ойномасида муҳаррир ўринбосари бўлган, таниқли ёзувчи Холида Аҳророва билан мулоқотда бўлиб тураман. У киши бир куни сада — қайрағоч излаб кўп жойларга борди. Маҳалласидаги мазорга ҳам соя ва кўркамлик учун сада — қайрағоч дарахти зарурияти туғилган экан. Опа икки туп шу дарахтдан излаб тополмади. Охири: «Ё Худоё! Бирор ердан икки тупгина сада — қайрағоч кўчатида етказ!» дея илтижо қилибди ва бу масала вақтинчаликка ҳаёлидан ҳам кўтарилибди. Келгуси йили кўкламда ўзининг ҳовлисида икки донагина сада — қайрағоч ниҳолдан кўкариб чиқибди. Холида опа ҳайрон. Кексалардан ҳовлисида илгари сада — қайрағоч дарахти ўстанини сўрабди. Ҳовлининг ўрни қачонлардир дала бўлгани, экин экилганини айтибди кексалар. Холида опа сада — қайрағочнинг бирини ҳовлида қолдириб, иккинчисини масжидга олиб чиқиб берди.

— Мени ҳам мана шу масала ҳайратта солади. Кўз ўнгимизда Яратган бизга саховат кўрсатиб турибди. Биз буни кўп вақтлар эскилик сарқити деб қараб келдик. Шу сабабли юртимизда тараққиёт бўлмади. Эндиликда эса Оллоҳга тўла қайта бошладик ва улуғларимизнинг қадриятларини ҳам тиклашга жиддий бел боғладик. Энди

ишларимиз бароридан келишига ҳеч ким шубҳа билан қарамайди. Маънавиятнинг юксак чўққисига, яъни Эрк маънавиятига тўла эришганимиздан кейинги давр, яъни Мустақиллик даври маънавияти ҳақида алоҳида тўхтамасликнинг асло иложи йўқ. Юқорида айтганимдай инсон кўз — кўз қилиш ёки кўр — кўрона маънавиятга қўл урмайди ёки ҳаракат қилмайди. Маънавиятга беҳад кучли даражада эҳтиёж сезилганда, яъни маънавият қаддини росталаш вақт етганда инсондан ўз тараққиётини талаб қилиб олади. Маънавиятга ўз ҳиссаларини қўшган зотлар ҳеч қачон тарих саҳифаларидан изсиз йўқолиб кетмайди ва тарих ҳам бундай улуғ зотларни изсиз йўқолиб кетганига гувоҳлик қилмайди. Гарчи ўғли Аврангзеб томонидан тахтдан ағдарилиб, 22 йил асирликда ўтирган бўлса — да, Тожмаҳал деб аталмиш маънавиятнинг даҳоси бўлмиш меъморчилик обидаси билан Шоҳжаҳон, яъни Бобур Мирзонинг набираларидан бири ўзига абадул — абад қуламас ҳайкал ўрнатиб кетди. Агар у ўғли томонидан тахтдан ағдарилмаганида Жамна дарёсининг сўл қисмида ўзи учун, яъни яна бир даҳо меъморчилик обидаси — қора мрамрдан тикланадиган Тожмаҳалга асос солган ва инсоният яна бир улкан маънавият юксаклигига кўтарилган бўларди. Маънавият доим ҳам жоҳилликка қарши курашиб келган. Мустақил Ўзбекистонда ҳам Тожмаҳалга яқинлашадиган, яъни ўша инсон тафаккурининг даҳоси қаторидаги меъморчилик обидалари қад кўтариб кишилик жамиятининг маънавиятини бойитиб бораётир. Ҳазрат Амир Темурга Ўзбекистоннинг пойтахтида маҳобатли ҳайкал ўрнатилиши, унинг номида музей очилиши, ҳадис мулкининг шоҳи — Ал — Бухорий ҳазратларига Самарқандда маҳобатли меъморчилик мажмуасининг қад кўтарилиши, нақшбанд таълимотининг асосчиси ҳазрат Нақшбандга Бухорода, Мотрудий ҳазратларига Самарқандда беҳад гўзал мақбара ўрнатилиши, жумладан Марғилонда ҳазрат Марғилонийга, Фарғонада ҳазрат Ал — Фарғонийга ҳайкал қўйилиши, айти пайтда миллий қаҳрамонимиз Жалолиддин Мангубердининг қадрияти тикланиши, Хоразмда унга маҳобатли ҳайкал ўрнатилиши ва боғ бунёд этилиши табиийки мустақиллик туфайли эришилган, яъни инсоннинг Эрка бўлган маънавияти — эҳтиёжи деб билиш керак бўлади. Ҳазрат Амир Темурдан кейинги Туркистон тарихига жиддий назар ташлайлик, 600 йилдан буёқда бутунгичалик обидалар қурилиши бўлганми? Бу борадаги масжидлар, мадрасалар қурилишини майли ҳисобга олмай турайлик. Мустабид тузум

еб, яъни бузиб ер билан яксон қилган қадриятларимиз билан боғлиқ обидаларимизни ўн — ўн беш йил ичида тиклаб олдик. Буни муҳтарам Президентимиз ўзини кўз — кўз қилиш ёки кўр — кўроналик қабилида қилганлари йўқ. У киши Ватанимизнинг улуғлигини тушунгани, ҳис қилгани ва қадрлагани учунгина тез орада тараққиётни, ривожланиш борасидаги қадриятларимизни юзага чиқариш ва тиклаш билан шугулландилар ва бу ўз вақтида у зотта тикланган ва ҳеч ким, ҳеч қачон бузолмайдиган маҳобатли ҳайкал ҳам бўлди. Бундай иш қилган зотларни Оллоҳ ҳам хуш кўради ва эътиборидан қочирмайди. Ва мана шу қадриятларимиз билан боғлиқ бўлган ҳайкаллар инсоният қалбида абадул — абад яшаб қолади. Ҳаммамизга маълумки, инсоният тарихи ҳазрати Навоийдай шоирни билмайди. Шоирларнинг султони, шоҳи дейиш мумкин бўлган шоирга Ҳиротдай шаҳарда улуғ ҳайкал ўрнатиш, яъни қабрини зиёраттоҳга айлантириш ва у ерда инсон ақли лол қоладиган даражадаги мақбара ва боғ тиклаш масаласини ҳам ҳурматли Президентимиз кўтардилар ва бу масалани Олий Мажлис мажлисида қонунлаштирди ва бу масалани Ҳамид Карзай билан ҳам келишиб олдилар. Биз айтаётган маънавиятнинг юксак чўққиси, яъни тантанаси шу бўлса керак — да... Улуғ алломалардан бири: «Қаерда жаҳолат кучайса, ўша ерда маънавият сусаяди», деганлиги маълум. Маънавиятнинг сусайиши жоҳилликка йўл очиб берар экан, демак бундай мамлакатда маддоҳлик, мадҳиябозлик авжига минаяди ва маълум маънода давлатнинг қудрати талафот топа бошлайди. Тарихда бундай мисоллар минглаб топилади. Мана шундай жаҳолат улуғ бобомиз Улуғбекнинг умрига ниҳоя қўйди. Чунки ўша даврда маънавиятнинг беҳад кенг кўламда камол топиши билан бирга жаҳолатнинг намояндалари ҳам кучайиб кетганди. Ҳазрат Улуғбек юлдузлар оламини кашф этиш билан бирга, турли илмларга ҳам беҳад кенг йўлларни очиб бераётганди. Бу йўл ўша кезги туркистонликларни улкан фан ва илми, тарихни, адабиётни, санъатни ҳам янги тараққиётга олиб чиқиши мумкин эди. Агар ҳазрат Улуғбек тақдир тақозоси билан ўлмай қолганларида, осмоний илм узот истаганича тараққий топганида табиийки, биз ҳозир дунёдаги энг тараққий қилган давлатлар қаторида турардик, балки олдинги қаторни эгаллаган бўлардик. Жаҳолат эса улуғ бобокалонимизни бевақт хазон қилди. Ва биз умуминсоний тараққиётдан бир неча минг йиллар кечиб ҳам кетдик. Бу масаланинг, яъни жаҳолатнинг бир кўриниши, иккинчи кўриниши эса ислом динини нотўғри талқин

қилиши, яъни Қуръони Каримдагидай талқин қилинмагани бўлади. Ислом динини жоҳил кишилар бошқариши ва талқин қилиши оқибатида мана шундай бахтсизликлар юз берди. Уша кезги диний арбоблар инсоний қиёфани чизиб, яъни одам қиёфасини қалам билан қоғозга туширишни куфр иш деб билдилар, яъни Яратганга ширк келтириш дея талқин қилдилар. Гўё бир одамнинг қиёфасини яратиш билан қоғоздаги ўша қиёфага жон талаб этади деган фикрни олдинга сурди. Юлдузлар шакли — шамойили ва астрономия борасидаги дунёвий олимларнинг қиёфаларини чизилиши тақиқланди. Қуръони Карим дунёга келган кезларда араблар жуда кўп қиёфалар чизиб, яъни турли мавжудотларга топиниш расм бўлган эди. Бировлар мушукка сизинса, бировлар тўнғизга, баъзилар эса аждоҳоларга, илонларга, ҳатто тимсоҳларга ҳам топиниш удумга айланган ва бу кўп худоликни келтириб чиқарган. Ислом дини якка худоликни тарғиб қилгани, яъни Оллоҳдан бошқа Илоҳ йўқ деган ақида билан яшаганлиги сабабли, яъни ислом динига зиён етказмаслиги учун пайғамбаримиз томонидан бошқа мавжудотларга сизиниш, уларни эътироф этиш қатъиян ман этилган ва бандани мўминларни ягона Оллоҳга ишонтириш масаласи олдинга сурилган. Худди мана шу кўп қиёфаликнинг ман этилиши жоҳил динчилар маънавиятта кўп замонлар раҳна солиб келган. Ўша жоҳил динчилар оламдан ўтди, унутилди, бироқ бизни кўплаб улуг аждодларимиздан айирди. Шу ўринда мен яна бир нарсани эътироф этиш ниятидаман. Инсон Оллоҳ буюргандан ташқари бирор кашфиётни қилолмайди. Яъни тафаккури қудрати етмаган, туйғулари қудрати идрок этмаган нарсаларни юзага чиқара олмайди. Инсониятнинг биргина тил фарқлайди. Тилни, яъни сўлашиш ҳисобга олинмаса, ер юзидаги барча миллатлар бир — бирларига қондош. Оталари бир, оналари бир. Яъни Одам Ато, Момо Ҳаво. Эркақдан бўлади, аёлдан туғилади. Фақат қорнини, эгини бутлаш, бола — чақа қилиш масаласи билангина қизиқади. Бошқа ташвиши бўлиши ҳам мумкин эмас. Моҳият эътибори билан, яъни мазмун жиҳатидан, яъни сийрати билан суврати бир хил бўлган инсон болалари аслида бир — бирларига қарши бормасликларни керак эди. Сабаби уларнинг фикр қила билиш, ўйлаш, ҳис қилиш жараёнлари бир хил кечади. Яҳудий қилган ихтирони туркистонлик ҳам қила олади. Бироқ бири олдинроқ, иккинчиси кейинроқ қилиши мумкин. Гап маънавият ҳар бир миллатда ҳам бир хил жараён билан кечиши

мумкинлиги ҳақида кетаётир. Биз кўп вақтлар тарих китоблардан тараққиётнинг Мисрда, сўнг Юнонистонда тараққий тошганини эътироф этган тарихни ўқиб келардик. Эндиликда маълум бўладики, тарихий тараққиёт Америка ҳиндуларида ҳам Миср билан баробар юзага келган ва ҳаммасидан ҳам илгари Ҳиндистон тупроғида бошланган. Агар яҳудийларнинг Ииудей динининг яралиши, яъни дунёга келиши 4 минг йил, насроний дини 2 минг йил деб қаралса, Зардуштлиқ дини 5 минг йил деб баҳоланса, Будда дини ҳам тахминан 4 минг йилга бориб тақалади. Ҳиндистондаги Кришна динининг яралиши эса 10 минг йилга боради ва диний тушунчалар илк бор Ҳиндистонда юзага келади. «Динлар тарихи» деб аталмиш манбада мана шу ҳақда аниқ рақамлар келтирилган. Ииудей ҳам одам. Ииудей дини ўша пайғамбар билан боғлиқ. Будда ҳам одам. Бу дин ҳам ўша одам номи билан боғлиқ. Зардуштлиқ дини ҳам унинг пайғамбари Зардушт номи билан боғлиқ. Диний тушунчалар аста — секин бутун дунёга тарқалган. Ва ҳаммасининг бошланиши Ҳиндистоннинг Кришна дини билан боғланиб кетади. Араблар, яъни мисрликларнинг ҳарфларига эътибор берилса, улар қушларнинг қиёфаси билан ҳарфларини белгиланган. Кейинчалик эса араблар ҳам ҳиндистонликларнинг ҳозирги, яъни ўнгдан чапга қараб ёзиладиган ҳарфларини ўзлаштирганлар. Ҳиндистонликлар тўғри чизиқдан пастга — ҳозирги араб ҳарфларга ўхшатиб ёзадилар. Араблар эса тўғри чизиқнинг устига ёзадилар. Ва ҳарфларнинг қиёфалари бир — бирларига жуда ўхшаш. Айтмоқчимизки, маънавият инсоният ҳаёти ва фаолиятида деярли бир хил, яъни бир — бирига ўхшаш кечади. Инсоният маънавият, яъни маърифатдан узоқлаша бошлаган кезлардагина жаҳолатга берилади. Маънавиятга, яъни маърифатга яқинлашганда эса жаҳолатдан узоқлашади. Мустақил Ўзбекистон эса мустақилликдан кейин жуда тезлик билан маънавиятга, яъни маърифатга яқинлаша бошлади. Бунинг заминида эса миллатни кучли қилиш, яъни соғлиғини ошириш масаласи биринчи навбатда турар эди. Соғлиғи яхши бўлмаган, соғлиғи тикланмаган миллатнинг тафаккур қудрати суст бўлди. Туйғулари ҳам қувватсиз бўлади. Демак, у улуғ кашфиётлар қилишга, улуғ ишларни юзага чиқаришга, улуғ иншоотлар қуришга ярамайди. Турли касалликлар билан оғриб заифлашади. Ва унинг ҳеч нарса билан иши бўлмай қолади. Фақат қорнини тўйдириш, эгини бутлаш масаласи билан овора бўлиб қолиши ҳам мумкин. Президентимизнинг сазй — ҳаракатлари билан жисмоний

тарбияни кенг кўламда йўлга қўйиш ва амалга ошириш ишларининг бугунги кунги тараққиёти ва ривожланиши ҳам мана шу маънавиятнинг, маърифатнинг улкан самараси демакдир. Собиқ Иттифоқ даврида биз биргина Руфат Рисқиевни бокс соҳасида жаҳон чемпиони бўлганини биламиз. Улкан бир республика гўё спорт соҳаси сукут сақларди. Бугунги кунда боксдан ўнаб жаҳон чемпионлари, теннисдан, курашдан, шахматдан жаҳон чемпионлари бор. Ойнаижаҳонга қараб туриб кўзларининг қувнаб кетади, киши. Бугун Ўзбекистон болалари спортнинг турли турлари билан шуғулланади. Спартакиадаларнинг турли вилоятларда ўтказилиши, фарзандларимизни кўрикдан ўтказиши ва спортга қизиқишини орттириш ҳам ҳақиқий маънавиятдан дарак беради.

— Сиз ҳали замон ҳазрат Хожа Аҳрор Валийнинг Ургут тумани ҳудудида катта ерлари бўлгани, ҳатто далаҳовлиси ҳам мавжудлиги, у зот мана шу далаҳовлисида рихлат топгани ва жасадини қўлма — қўл қилиб Самарқандгача, яъни ҳозирги дахмасигача элтишгани ҳақида гапирган эдингиз. Шу масалага ҳам озгина ойдинлик киритсангиз.

— Тарихдан маълумки, Хожа Аҳрор Валий асли тошкентлик бўлиб, Шайх Хованди Таҳур бобога, ундан эса Боғистон ҳазратларига бориб туташади. Таваллуд топган ерлари Тошкенти азим. Самарқандга келиб ўқиганлар ва шу ерда муқим бўлиб яшаб қолганлар. У зот ҳам Ғавсул Аъзам каби Муҳаммад пайғамбаримизнинг қизлари ва амакиваччалари Ҳазрати Али ва Фотима онамизга, яъни Ҳасан билан Ҳусан наслига бориб тақаладилар. Ўз замонасида у зот Темурий шаҳзодаларининг ҳам, Шайбоний шаҳзодаларининг ҳам ҳурмат — эътиборида бўлиб келган. У зот тақводор бўлишлари билан бирга миллатнинг ва Ватаннинг тинчлигини, осойишталигини умри бўйи ҳимоя қилган зот саналади. Шоҳларнинг ҳурмати қозониш билан бирга, уларни сиёсат борасида тўғри йўналтиришдай улут ишни ҳам донмий равишда назорат қилиб келган ва фуқароларни ҳам ҳимоя қилиш билан бирга ораларидаги низоларни доим бартараф этганлар. У зотнинг чет эл дипломатиясида ҳам ташаббуслари беҳад кучли бўлган. Сабаби у зотни чет эл шоҳлари ҳам ҳурмат қилган ва сўзларини инобатга олган. Ҳазрат Бобур ҳам у зотни ҳурмат қилгани ва китобларини ҳурмат билан ўқигани ва шеърини изоҳини ёзгани ҳам маълум. У зот мана шундай эзгу ишлари билан Туркистон ўлкасида беҳад кучли обрў — эътибор қозонгани туфайли шоҳлар томонидан қадрланиб, кўп

ерларни у зотта инъом этиш билан ўз ҳурматларини изоҳлаганлар. Ернинг кўплиги жиҳатидан Темурий шаҳзодалардан кейин иккинчи ўринда турганлар. Ва беҳисоб деҳқонларни ишлатиб, доимий равишда маош билан таъминлаганлар. У зот эҳсон борасида ҳам тенгсиз бўлганлар. Шундай ерларидан Ургут худудида ҳам бўлган ва вақти — вақти билан келиб бу ерларда дам олганлар. Яъни далаҳовлиси ҳам бўлган. Чамаси бу ернинг ҳавоси у зотнинг меъдасига мос келганлигидан кўпроқ вақтини шу ерда ўтказган. Назаримда тоғ суви ҳам эътиборини тортган бўлса керак. Айтишларича, у зот Камонгарон номли қишлоқда, яъни далаҳовлисида бандаликни бажо келтиради. У зотнинг жонлари узилиши билан бутун халқ оёқда қалқийди. Ургут билан Самарқанд ораси қарийб 40 чақирим ер. Мана шу масофани одамлар ҳазратнинг тобутини елкаларига қўйиб, Самарқандга, яъни ҳозирги даҳмасига элтадилар. Эшгишишимизга қараганда, ўша кезлар Самарқандда уч киши — ҳазрат Амир Темур, Бибихоним ва Хожа Аҳрор Валий мўмиёланиб кўмилган экан. Бу ҳам у зотнинг беҳад улуғлиги ва халқнинг, шоҳларнинг ҳурматини қозонгандан бўлса керак. Бутунги кунда мана шу улуғ зотнинг қадами теккан ва жони узилган ерни ҳам обдонлаштирдик. У ер ҳам зиёратгоҳга айлантирилди. Шу билан бирга Ургут тумани худудида яшаб ўтган яна бир улуғ зот Эшони Валихон дафн этилган. Чорчинор яқин — яқингача ташландиқ ҳолга келиб, у ерда ресторан қурилиб, бироз эътиборсиз қолдирилган эди. Ресторан бузиб ташланиб, у ерда ҳам саёҳатгоҳ қад кўтарди. Бутунги кунда у ерга ҳам зиёратчилар, саёҳатчилар келиб, дам олиб қайтишади. У зотнинг ўғиллари Эшони Шайх таниқли шоир Ғафур Ғуломнинг биродари бўлган.

— Сизга кўп ёзувчи, шоирларнинг ҳам ихлоси баланд. Бунинг қандай сабаблари бор?

— Яратганининг яна бир инкор этиб бўлмас ҳақиқатини эътироф қилмасликнинг асло иложи йўқ. Дунёдаги машҳур кишиларнинг ҳаммаси ҳам аксари ҳолларда: «Китоб бўлмаганда ўғри, зўравон бўлишим мумкин эди. Ёки ҳеч ким бўлмай қолардим. Ғўзаликни фақат китобдан излаш керак...» деганлигини кўп бор ўқиганмиз. Илоҳ танамизга мусиқа ва қўшиқ куйлаш учун овоз ва ниҳоят адабиёт яратиш учун иқтидорни ато этган. Хоҳлаймизми, йўқми бу кечиб бўлмас ҳақиқат. Китоб, мусиқа, қўшиқ инсоннинг ҳиссасини ва онгини тарбиялайди, инсонни эзгуликка, олийжанобликка етаклайди. Китоб биринчи гада мия ва туйғулар учун асосий озуқа вазифасини ўтайди. Кўп китоб

ўқиган кишиларнинг онги ва туйғулари ҳам гўзал бўлади. Шу маънода қараганда бугунги кунда Ургутдан бир қадар истеъдодли шоирлар, ёзувчилар, журналистлар етишиб чиқди. Улар Абдусайд Кўчимов, Эркин Нейматов, Маматқул Ҳазратқулов, Улмас Жамол, Абдували Қутбиддинов, Абдурашид Абдурахмонов. Улар сафига яна бир неча ижодкорлар келиб қўшилди. Улар орасида ажойиб шоира Гулсара Хуррамова ҳам бор. Бир неча йил илгари бизнинг сазъ — ҳаракатимиз билан шоиранинг «Тоза ишқ кўйида» деган шеърий тўплами чоп этилганди. 2004 йил эса шоиранинг «Оқшом оҳанглари» номли яна бир салмоқли шеърий тўплами чоп этилди. Шу кунларда мазкур китобни ургутликлар ўқияптилар. Хуллас, туманимизда етишиб чиқаётган иқтидорларни талаб этилгандай юзага чиқаришга чин қалбимиздан ҳаракат қилаяпмиз. Ургут қадимдан ҳам ижодкорлар юрти бўлган. Азизий, Хумулий, Равшаний, Муфтақир каби ижодкорлар яшаб ўтган ва уларнинг китоблари ҳозирда ҳам халқимизнинг севимли китоблари орасидан ўрин олган. Таслим Қоратепагий, Мирсарвар, Абдуваҳоб Кунжков каби ижодкорларни ҳам Ургут халқи яхши билади. Ургутда «Чашмалар» номли адабиёт тўтараги ҳам фаолият кўрсатиб келаяпти. Шу билан бирга халқ орасидан чиққан иқтидорлар ҳам ўз санъатларини намойиш қилиб бораёпти. «Бешқарсак» халқ ансамбли ҳам мавжуд. Давр маънавиятни муросага киритмайди. Илм — фанни фақат даҳоларгина юзага чиқаради. Мана шу даҳоларнинг туғилиши маънавиятда ҳам Улуғ Уйғониш даврини бошлаб беради. Гап қуруқ бўлмаслиги учун бир — икки мисолларни келтираман. Тарихдан маълумки, бугун дунё илм — фанига маълум Уйғониш даври аввал бизда — Ўрта Осиё халқларида бошланди. Улар Беруний, Хоразмий, Фарғоний, Марғилоний, Фаробий. Бундай кўзғалишлар Ҳиндистонда яна ҳам илгарироқ бошланганди. Хоразмийгача бўлган математик янгиликлар Ҳиндистонда мавжуд бўлгани бугунги кунда исботланди. Ҳазрат Хоразмий ҳам Ҳиндистонга бир неча бор сафарлар қилгани ҳам бугунги кунда аниқланди. Демак, дунёга даҳоларнинг туғилиши илм — фанда улуғ кашфиётлар қилиш билан бирга, маънавиятда ҳам мисли кўрилмаган даражада улуғ кашфиётлар бўлишига олиб келади. Юқорида тилга олинган бобокалонларимиз ва улардан салгина кейин бизнинг бахтимизга туғилган ҳазрат Улуғбекни олиб кўрайлик. Дунёда илк бор обсерватория қуриб, қуёш, ой ва юлдузлар туркуми ҳақида аниқ мисоллар билан ахборот бериши, техника

тараққиётига асос солгани, яъни улуғ маънавиятни юксалишида улуғ асосчи вазифасини ўташи нечоғли мақтовга таҳсин эканлигини айтишнинг ўзи кифоя. Мана шундай улуғ зотларни берган Ўзбекистон тупроғи узоқ вақт сукут сақлашга мажбур бўлди. Сабаби битта. Ватанимиз, миллатимиз турли ёвларнинг босқинида қолди ва тараққиётимизга раҳна солди. Даҳоларимизни ўлдириб турдилар. Мана ниҳоят миллатимиз орзу қилган, ният қилган Илоҳий кунларга ҳам Оллоҳнинг ўзи етказди. Тараққиётнинг, яъни улуғ маънавиятнинг илк самараларини кўриш бахтига ҳам муяссар бўлиш яна бизларга насиб этаётир. Мантқиқ жиҳатидан ота — боболаримизнинг шажарасига назар ташласак, ватанимиз кўп даҳоларни кўрганини билиш мумкин. Демак, кўплаб даҳоларни берган миллат қайтадан даҳоларни бермаслиги, яъни даҳолар туғилмаслиги асло мумкин эмас. Бунга яна бир мисол мустақилликка эришишимиз билан даҳоларимизга берилган эътибор, яъни уларнинг ётган жойларини ободонлаштириш, янги мақбаралар қуриш, қурганда ҳам гўзал қилиб қуришдир. Мустабид тузум вайронага айлантирган ватанимиз бирдан гўзаллашиб кетди. Йўқотилган маънавий бойлигимиз тикланди. Ахир буларни қайта — қайта эътироф этмаслик инсофдан эмас.

— Туман ҳақида ҳам газетахонларга маълумот берсангиз.

— Ургут тумани 1926 йили ташкил этилган, умумий ер майдони 1225 кв. км ни ташкил қилади. Аҳолиси 360 минг атрофида. Туманда 12 қишлоқ фуқаролар йиғини, 102 та маҳалла, 148 та қишлоқ мавжуд. Мустақиллик йилларида бу ерда тубдан ўзгаришлар юзага чиқди. 1999 йилдан буюгига туманда 24 янги мактаб, яъни 374 синфхона қуриб битирилди. Жумладан, тадбиркорлардан Сандмурод ва Акбар Нуруллаевлар шахсий маблағидан 60 миллион ажратиб 420 ўқувчига мўлжалланган мактаб қуриб бердилар. Мустақиллик йиллари 4та касб — ҳунар коллежи ташкил этилди. 1 та шифохона ва 36 та қишлоқ врачлик пунктлари фойдаланишга топширилди. Янгиариқ ширкат хўжалиги ҳудудида Тегинабегим номи қишлоқ врачлик пункти 1993 йили биринчи бор ҳашар йўли билан битирилиб фойдаланишга топширилди. Туман ҳокимияти учун қурилган 3 қаватли бино ҳам тиббиёт муассасига берилди. Тиббий ускуналар билан жиҳозланди. Бу ерда диагностика маркази ҳам ташкил қилинди. Мўминобод ширкат хўжалигида наркологик диспансер шифохонаси очилди. Тумандаги энг катта универмаг катталар поликлиникасига

айлаштирилди ва ҳашар йўли билан жиҳозланди. «Чинор» кабел телевидениеси ташкил этилиб, шарқона услубда телеминора кўтарилди. Туманда 67 кутубхона ишлаб турибди. «Ором» номли ресторан биноти туман марказий кутубхонасига олиб берилди. «Боғи Ҳамса» кутубхонаси ҳам фойдаланишга топширилди. «Маърифат — маънавият» маркази биноти ҳам қуриб битирилди. Туманимиз ҳудудидан «Чор чинор», «Ғавсул Аъзам», «Ширвоқ ота», «Ҳожа Файзуллоҳон», «Закарий Варакия» зиёратхоналари таъмирланди, бир бозор қурилиши битказилди. Туманимизда бутунги кунда 8 та қўшма корхона фаолият кўрсатаётир. Улар «ЎзБАТ», «Ургут — Лада — Мрамор», «Ургут — Газ — Карпет», «Ургут Антеп — Яшам», «Хос — Каплан» дир. Навоий номли ширкат хўжалигида «Зиё — нур» подстанцияси, Охунбобоев ширкат хўжалигида ГЭСлар қурилиши якунланди. Мустақиллик йилларида туман аҳолисининг 78,6 фоизи газлаштирилди. Тойлоқ — Ургут 2 юқори босимли газ тармоғи тортиб келинди. Тоғ ҳудудларида эса босими 14 км.га тенг «Охунбобоев — Гус» газ тармоғи тортилди. Шўртан — Сирдарё газ магистралидан тозаланган газ олиш учун Ургут — 2 газ тақсимлагич тайёр ҳолга келтирилди. Тумандаги Камонгарон ва Ғиждевон сув омборлари қурилиши шиддат билан давом этаётир. Хитойлик мутахассислар ёрдамида 5000 абонентли замонавий алоқа тизими фойдаланишга топширилди. Катта стадионлар қайта таъмирланди. Жумладан, Зарафшон ширкат хўжалигида ТИП — 1 лойиҳаси асосида стадион қурилди. Мўминободда ҳам 500 ўринли стадион қурилиб ишга туширилди. Туманда 500 дан зиёд артезиан қудуқлари фойдаланишга топширилди, натижада аҳолининг 90 фоизи тоза ичимлик сув билан таъминланди. Туманимиз асосан тамакичилик ва ғалла, сабзавот, мевачиликка мослаштирилган. Бир неча йиллардан бери режаларимизни талаб қилинганидай ўринлатиб келаётирмиз. Ҳар қандай мамлакатни, ҳар қандай миллатни биринчи ғалла унинг тараққиётини ва ривожланишини маънавият белгилайди, маънавий тараққиёти илгарилаб кетган мамлакат ва миллатнинг иқтисодиёти ҳам тараққиёт жиҳатидан. ҳам ривожланиш жиҳатидан кучли бўлиши ҳам табиий бир ҳол. Худога беаҳд шукурлар бўлсинки, Илоҳий неъмат — Мустақилликка эришиб олдик. Маънавиятимиз тараққиёти кўтарилиб кетди. Яқин орада иқтисодиёт тараққиёти ҳам олий даражага кўтарилди ва миллатимизнинг қалбини қувончларга тўлдирди.

— Қизикарли суҳбатингиз учун ташаккур!

— Рўзномалар, ойномаларнинг жонкуяр заҳматкашларига ҳам минг бор ташаккур бўлсин! Улар доим меҳнаткашларимизга хизматларини аямай беминнат илтифот кўрсатаётир.

Ургут тумани ҳокими Холмуҳаммад НУРУЛЛАЕВ билан суҳбат.

* * *

ЭСЛАТМА: «Ҳасрат» номли икки жилдди романимнинг иккинчи жилдида аждодларим ҳақида ёзиб озгина маълумот берган эдим. Онамнинг оталари Мирза бобомнинг боболари, яъни Ҳайит бобомизнинг оталари Қуръони бобомизнинг уч қизлари ҳақида гапириб, учинчи қизлари Унсун амма — бибимизнинг фарзандларини аниқлолмаган эдик. Ҳозирда Номдак қишлоғила яшаётган, яъни 93 ёшни қаршилаган Доно исми кампир билан суҳбатлашиб бу масалага ойдинлик киритдик.

Унсун исми амма — бибимиз, яъни Қуръон бобомизнинг қизларидан уч ўғил ва бир қиз қолган экан. Тўнғич ўғиллари Ербой. Ербайдан қолган фарзандлар Деҳқонбой, Жумабой, Кўккўзбой, қизлари Роҳат ва Зевар. Унсун амма — бибимизнинг иккинчи қиз фарзандлари Нор кампирдан Буфотима исми бир қиз ва Мирали, Мирсолт, Мирҳалим исми ўғиллари қолган экан. Унсун амма — бибимизнинг Омонбой исми ўғилларидан эса Усмон, Сиддиқ, Теша, Умнатқул, Маҳаммадқул исми ўғиллари бўлган. Унсун амма — бибимизнинг Утамбой исми ўғилларидан Хатамбой, Ортиқбой, Кенжа исми ўғиллари ва Турди, Рукия, Ражаб, Зиёда исми қизлари ва ниҳоят ушбу эслатмага аниқлик киритган, ҳозирда ҳаёт Доно кампирдир.

Унсун амма — бибимиз Салим исми кишига турмушга чиққан экан.

XXX

Ушбу китобим ёрдак юзини кўришда ўз хизматларини аямаган биродарларимиз Эркин ака Рўзматовга, Шавкат Раҳмат ўғлига, Фурқат Адҳам ўғлига, Маърифхон Арслонхон ўғлига, Самарқанд вилояти, Хатирчи тумани, Смитон бобо қишлоғида 1952 йили туғилган, ҳозирда Мирзо Улуғбек Ички ишлар бошқармасида хизмат қилаётган, Низомий номли

Тошкент давлат олийгоҳининг тарих бўлимини битирган Саидолим Халла ўғлига чин юракдан ташаккур билдираман.

Айни пайтда қалбимга яқин кишилар Фатхулло Абдушукур ўғлига, Хосият Бобомурод қизига, Ўктам Нияз ўғлига, Абдужалил Мингбой ўғлига, холам Саломат Абдуллаҳаким қизига, қудаларим Ошиқ Батт, Сарфароз Башир қизига, куёвим Ориф Ошиқ ўғлига, қизим Орифа Ўктам қизига, набираларим Алий Ориф ўғлига, Абубакир Ориф ўғлига Оллоҳдан доим соғлиқ тилаб қоламан. Холаваҷчам Саъдулла Шертоевга ҳам миннатдорчилик билдириш ниятидаман.

Дўстим Рустам Усмов ўғлига ва у кишининг волидан азиялари — Дилбархон Саидмансур қизига алоҳида миннатдорчилик билдираман.

МУНДАРИЖА

Даҳо билан яшаш насиб этди	4
Ҳақиқий қаҳрамон	25
Оллоҳга тўла яқинлашиш	28
Гўзаллика муҳтожлик	40
Улуғ иқтидор соҳиби	49
Самимиятта қайтиш шарт	61
Тарих инсониятники	72
Оллоҳ	85
Ватандан кўра юксак туйғу йўқ	107
Ҳаётдаги муаллимларим	121
Хотира гўзал бўлмоғи керак	129
Илоҳий манзил	134
Инсофга келайлик	146
Шеърнинг суварти ва сийрати	157
Мардларнинг марди	174
Ҳақиқий санъат хурликда яратилади	186
Оталар шайни – муқаддас	199
«Бу йўллар...» ҳикояси ҳақида ўйлар	207
Адабиёт кенг даргоҳ	219
Бизни абадиёт чорлайди	226
Султон Жалолиддин	245
Виждонсизлик	263
Такаббурлик оғир бахтсизлик	273
Тарих инсониятники	279
Хат	286
Ўзбекистон қаҳрамони	291
Мустақиллик фидойиси эди	291
Эътиқод султони	301
Имон ва имонсизлик	323
Яхшидан яхши туғилади	360
Муножот	358
Ваҳший оломон	372
Даҳшат	383
Темир дафтар	408
Даҳшатли сукунат	443
Маънавият – тараққийёт бешиги	478

Адабий — бадиий,
баддий — публицистик нашр

**ЎКТАМ ҲАКИМАЛИ
КАЪБА**

*Мақолалар, тақризлар ва ҳикоялар, драмалар
«Зарафшон» нашриёти, Самарқанд, 2005.*

Муҳаррир
Тех — муҳаррир
Рассом

Суюн Номоз
Е.Толочко
Р.Зупоров

Мусахҳиҳ

Н.Азимова

**2004 йил 29 октябрда тарғишга рухсат берилди. 2005
йил 15 мартда босишга рухсат этилди. Қоғоз ўлчами
84x108 1/32. газетний қоғози. Офсет босма. Шартли
босма табоғи 25,0. Босма табоғи 26,10
Адади 3000 нусха. Буюртма 198.
Баҳоси келишилган нарҳда.**

**«Shams ASA» МЧЖти қошидаги босмахонада чоп этилди.
Тошкент шаҳри Халқлар Дўстлиги кўчаси, 28.**

**«Зарафшон» нашриёти, 703000,
Самарқанд шаҳри, Амир Темур кўчаси, 12.**

